

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૬-૮૧ પ્રવૃત્તિ ૩૮૫૬૫

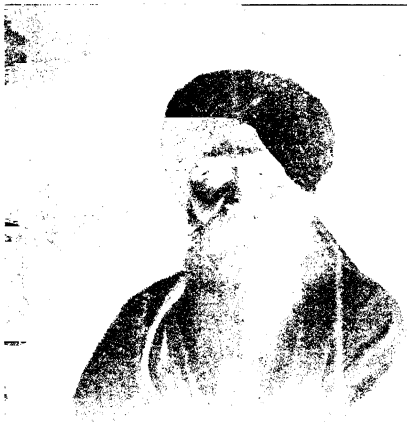
વિષય પૃ: ૫૨

શ્રીમંત સકલગુણાલંકૃત અખંડિતસદ્મી રાજમાન્ય
 રાજશ્રિયા વિરાજીત “સર પ્રભાશંકર દલપતરામ
 પટણી કે. સી. આર્ચ. ઈ.” ભાવનગર
 કાઉન્સીલ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશનના પ્રમુખ
 સાહેબ એમને, તેમની ધર્મશીલતા તથા
 ભક્તિજ્ઞાનાદિ સદ્વિદ્યાભિરૂચી જોઈને,
 ગ્રંથકર્તાએ આ પુસ્તક પરમ
 આદરપૂર્વક પ્રીતિયુક્ત
 અંતઃકરણથી અર્પણ
 કર્યું છે !

ગ્રંથકર્તા.

દત્તાત્રય જીવા.

सर प्रभाशंकर दलपतराम पटणी,
के. सी. आइ इ.

भावनगर काउन्सिल ऑफ अॅडमिनिस्ट्रेशन के
प्रमुख साहेब.

“કીર્તનાચાર્ય મહારાજ શ્રી દત્તાત્રેયજીવા વિરચિત”

શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ

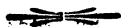
પ્રથમ અને ક્રિતીયસ્કંધ.

—: પ્રકાશક :—

રામચંદ્રરાવ દત્તાત્રેય તાંબે,

ટ્રેઝરી ઓફિસર—ખંભાતસ્ટેટ.

(સર્વ પ્રકારના હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુરત.

મિતી ચૈત્ર શુક્લ ૯ સંવત્ ૧૯૭૮ સન ૧૯૨૨.

કિંમત રૂ. ૪ આર.

(ટપાલ વહી. પી. ખર્ચ બુદ્ધો.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
૨૪ મે, ૧૯૪૮
૬૬૪૪
૫૨૪૨

પ્રથમ સ્કંધ સુરત “જૈન વિજય” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં ૨૧૦ મુગર્થદ
કરશનદાસે છાપ્યો.

દ્વિતીય સ્કંધ તથા પ્રસ્તાવના, અનુક્રમણિકા ચક્રાના પુલ્લર
ટાંકી પાસે આવેલા “શંકર” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં નારાયણરાવ
સદ્મણરાવ નીકળે છાપ્યો.

પ્રકાશકના બે બોલ.

ધણું વર્ષોથી મહારાજશ્રીના રસિક, પ્રેમી, જ્ઞાસુ શ્રાવર્થની એવી ઈચ્છા હતી કે આપ જેમ નિરંતર વિવિધ વિષયોનાં વ્યાખ્યાન કરો છો તે પ્રકારનો ગ્રંથ તૈયાર કરીને પ્રકટ કરો તો ધણું ઉત્તમ થાય. એટલુંજ નહિ પણ હરેક શહેરમાં તેમના આતુર્ભાસિક વ્યાખ્યાન પ્રસંગે કેટલાક લોકો લખીને પણ સંગ્રહ કર્યા કરતા હતા. એ પ્રમાણે ધણા લોકોની ઉત્સુકતા જોઈને મહારાજશ્રીએ વખતો વખત સંભળાવેલા અનેક વિષયોનોજ સાર સંગૃહીત કરીને, સામાન્ય જનતા પણ સમજી શકે એવી શૈલી રાખીને એમણે આ ગ્રંથ લખેલ છે. એમાં એકજ વિષય બિન્નબિન્ન રીતિથી અને બિન્નબિન્ન ગ્રંથોનાં પ્રમાણભૂત શ્લોકોથી તથા દૃષ્ટાંતોથી વિસ્તાર પૂર્વક અનેકવાર ચર્ચવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ તે વિષયની દૃઢતા અને સુલભતા આપણે એજ છે. જે પ્રમાણે ગણિતનું એકજ ઉદાહરણ બિન્નબિન્ન રીતિથી છોડાવાય છે તો કદી પછી તેની કદીલુતા રહેતી નથી. સમગ્ર ગ્રંથ (દ્વાદશ સ્કન્ધ) પ્રકટ થશે, ત્યારેજ લોકોની ખાતરી થશે કે કેટલા પ્રકારના વિષયો એમાં ચર્ચ્યા છે? કેવી સુલભતાથી વર્ણન કરેલું છે? તથા સર્વ સામાન્ય જનતાને ઉત્કૃષ્ટ રહસ્યાત્મક અનેક શાસ્ત્રેક્તગ્તાન કેવી ખુબીથી મહારાજશ્રીએ સમજાવેલું છે? પ્રસંગોપાત કહેવામાં આવે છે કે આ “શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ” ગ્રંથ કેવળ બોધાત્મક છે. પરંતુ એના સકળ ભાગ પ્રકટ થયા બાદ (અગર જનતાની ઇચ્છા હશે તો વચમાંજ) રામાયણ, બારત, ભાગવતનાં વ્યાખ્યાન તાત્વિક રહસ્યાર્થસમેત પ્રકટ કરવા વિચાર છે. જેથી તેમના વાંચનવડે સ્ત્રીવર્ગ તથા બાલકોને આપણા અખિલ પુરાણદિકોનું તથા ધર્મનું પણ સાથે સાથે જ્ઞાન થઈ શકે અને આનંદ પણ ઉપજે. પરંતુ એ વાત લોકોના આશ્રય ઉપરજ અવલંબન કરે છે.

સ્વેચ્છામેવ જ્ઞાનાર્થં વિદ્યાદાનં પરં સ્મૃતમ્ ।

વિદ્યાયા પ્રાપ્તિર્નાં મુક્તિસ્તસ્માત્તદ્વાનમુચ્યમામ ॥ સુ૦ સં૦ ॥

સર્વ જ્ઞાનોમાં વિદ્યા (બ્રહ્મજ્ઞાન)નું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે. વિદ્યા શબ્દના અર્થનો વિચાર કરો! ‘વિવિધં વાસનાજ્ઞાનં જ્ઞાનં યતિ સંહય-સીતિ વિદ્યા.’ નાનાવિધ વાસનાઓનું મૂળ જે અજ્ઞાન તેનો નાશ જે કરી દે છે, તે વિદ્યા. જેનાથી પ્રાપ્તિએનો આ દુઃખ સંસારમાંથી છૂટકો થાય છે, તો તે પરમ શ્રેષ્ઠ કેમ નહિ હોવી જોઈએ? તોપણ, ધર્મને ખાતર

લકિતને માટે, ધન પ્રાપ્તિને અર્થે પણ વિદ્યાની આવશ્યકતા નથી શું ? છેજ. વિદ્યા વગર કર્મોનુષ્ઠાનનું જ્ઞાન, તથા લકિતમાર્ગમાં ભગવદ્વપ ગુણાદિકોનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ? સારાંશ, વિદ્યા સકલ પ્રાણીઓની હિતકારિણી હોઈ આવશ્યક છે. એ વિદ્યાનું મૂળ પુસ્તક છે. પુસ્તક વગર કોણ કંઈ વિદ્યા સંપાદન કરી શકે તેમ છે ? કોઈ પણ નહિ. પરંતુ એ પુસ્તકદ્વારા વિદ્યાનું જ્ઞાન (પ્રસાર) થવા માટે આજકાલ ધનની કેટલી આવશ્યકતા અને સહાયતાની જરૂર છે તે સઘળાજ પુસ્તકકાર જાણે છે, અને સહાય પણ માંગે છે. તો પછી આજ પુસ્તક શું અપવાદાત્મક રહેશે ? નહિજ. એને પણ સહાયતાની જરૂર છે, તે ધર્માભિમાની, પ્રેમી, વિદ્યામિત્રાણી જન ધ્યાનમાં રાખીને (પુસ્તકોની નકલ એકથી અધિક ખરીદ કરીને એ રીતે અગર પ્રસક્ત દ્રવ્ય પ્રદાન કરીને) શક્યનુસાર આ ધાર્મિક વિદ્યાના કામમાં સહાય કરશે તોજ ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય, પ્રસિદ્ધ કર્યા પ્રમાણે ત્વરિત સિદ્ધ થશે એવી અમેને ઉમેદ છે. અસ્તુ ! આ અંથમાં સ્વાભાવિક તથા આગંતુક (ભાષાન્તર કર્તાથી ભાષાન્તરમાં અને પ્રેસના છાપવામાં) ‘કાનામાત્ર, અનુસ્વાર વિસર્ગ, રેફ, હ્રસ્વદીર્ઘ, વિરામચિન્હ, લિંગવચનવિભક્તિ, પ્રયોગ, કાળ ઇલાદિ અનેક દોષ નજર બૂઝથી રહ્યા હશે અને છે પણ ખરા, તોપણ ‘ગચ્છતઃસ્થલનં કાપિ’ એ ન્યાયે મનુષ્યમાત્ર બૂઝનેપાત્ર છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યે ધ્યાન નહિ આપનાં:—

પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યં ।

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

એ વચનાનુસાર સજ્જન પોતાનું સ્વત્વ દેખાડશે અને બ્રમરતુલ્ય સારગ્રહી બનશે એવી આશા છે. તથા આ કૃતિમાં જે કાંઈ વધતો ઝોછો ફેરફાર કરવો યોગ્ય લાગે તે સુસજ્જન વિદિત કરશે, તો અગ્નિમ ભાગમાં અને આની દ્વિતીયાવૃત્તિના સમયે બરાબર તેવી સૂચના અમલમાં મૂકવામાં આવશે. કેટલાક લોકોએ આમાં ભગવાન ‘શ્રીદત્તાત્રયણુ’ વિસ્તૃતચરિત્ર, ઉપાસના, સ્તોત્રપાઠ વગેરે પ્રગટ કરો’ એવી સૂચના કરી હતી, પરંતુ તે પ્રમાણે કરવાનો અવસર નહિ હોવાથી, કયું નથી. હવે પછી પ્રસંગોપાત્ત એકાદ ગુચ્છમાં ચરિત્રાદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ઉપાસના, સ્તોત્રપાઠ વગેરે લખવાં એ ‘અન્યવિષય’ હોવાથી અને સર્વ લોકોની પ્રિયાપ્રિયતા કેવી હોય, તે વાતથી આશંકા રહેતી હોવાથી, વાંચકવર્ગ ઉપરજ એ વાત સોંપી દેવી હમે ઉચિત સમજીએ છીએ. અસ્તુ !

પહેલાં આ પુસ્તક હિન્દી ભાષામાં એક એક સ્કન્ધના રૂપમાં પ્રગટ કરવા વિચાર હતો. પરંતુ સર્વ સાધારણ જનતા સમજ ન શકે, તેથી ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરો, એવી કેટલાક લોકોની સૂચના થયેલી હોવાથી આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તથા (૫૦૦) પાંચસો સુધી પૃષ્ઠ સંખ્યા થાય તો કાંઈ હરકત નહિ. કેમકે સારી પેઢે વાંચવા સાર એટલું મોટું તો જોઈએજ. એ શિવાય, દરેકવાર લોકોને ગ્રંથેર ખબર આપવામાં અને વ્યાધિન્ડિંગ વગેરે જૂઠા જૂઠા કરવામાં ખર્ચ પણ વધુ થાય, તેમજ લાયઝેરી-એને માટે નાનું પુસ્તક શોધે નહિ, મોટુંજ હોવું જોઈએ, એવી કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોની સંમતિ મળી, તેથી અમ્મે સ્કન્ધ એકત્રિત કરીને, એક એક પુસ્તક ૫૦૦ પૃષ્ઠ સંખ્યા સુધી છાપવાનો વિચાર કાયમ રાખ્યો. પરંતુ એમાં કદાચિત્ સામાન્ય લોકોને ખરીદ કરવામાં કિમ્મત ભારે લાગવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેનો ઇલાજ નથી. અગ્રિમ પુસ્તક છપાતાં પહેલાં, લોકોને જો આ વખતના અનુભવથી કેવળ કિમ્મતની અદ્યતાને ખાતર નાનું પુસ્તકજ પ્રગટ થાય એમ પસંદ હોય, તો તેઓ સૂચના કરશે તો તેપર ધ્યાન આપવામાં આવશે; અને એકલો તૃતીય સ્કન્ધજ ૨૫૦ પૃષ્ઠ સંખ્યા સુધીનો છપાવીશું, કે જે લોકોને અદ્ય કિમ્મતમાં મળી શકશે.

આ પુસ્તકને, કેટલાક પ્રેમી ગૃહસ્થોએ વધુ નકલ ખરીદ કરવાના રૂપથી તથા કેટલાક ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યદ્વારા પણ સહાયતા કરી છે, તેમજ કેટલાક તરફથી આશ્વાસન પણ મળ્યું છે, એટલા માટે એ સધળાંઓનું અભિનન્દન કરીએ છીએ. અને હાલના આવા મોંઘવારીના સમયમાં પણ આ પુસ્તકની કીમ્મત થોડી રાખવામાં આવી છે, તેનું કારણ પણ એજ છે. એ વાતની ખાતરી આ પુસ્તકને બીજા કેટલાક પુસ્તકોની સાથે સર્વ પ્રકારે સરખાવી જોતાં થયા વિના રહેશે નહિ. રસિક પ્રેમીભક્તોદ્વારા જેમ જેમ મદદ મળતી જશે, તેમ તેમ કિમ્મત કમી કરવામાં આવશે. કેમકે આવા પુસ્તકોનો સર્વત્ર વાંચનને સાર ખૂબ ફેલાવો થાય, એજ હેતુ છે, બીજો કાર્ક નથી.

એજ પ્રમાણે જેમણે એના ભાષાન્તર તથા બીજી ગતના કામોમાં પણ સહાય કરી છે, તેઓનું પણ પ્રેમ અને આદરની સાથે અભિનન્દન કરીએ છીએ. એજ.

રામચંદ્રરાવ કલ્યાણેશ તાંબે.

ટ્રેડરી એજીસ્ટર ખંભાત રોડ.

અંતરિક્ષાનો હેતુ.

પ્રારંભમાં જ કહેવામાં આવે છે કે બાહ્યો ! આ પુસ્તકમાં આધુનિક પ્રચલિત પુસ્તકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે હુનર ધંધાનું શિક્ષણ વગેરે વ્યાવહારિક, અર્થપ્રાપ્તિના સાધનભૂત, વિષયોનું જ્ઞાન નથી. તેમજ મન્ત્ર, તન્ત્ર, યન્ત્ર, જાદુગુટી વગેરે વિષયક વર્ણન પણ એમાં નથી કે જેનાથી જગતમાં લાભ પૂર્ણ, ખ્યાતિ વગેરે થઈ શકે છે. તે અનર્થાવલ સંસારમાં નાનાપ્રકારના ઉદ્યમ કરવા છતાં જો મને સ્વાસ્થ્યની પ્રાપ્તિ થએલી નથી, અને થતી નથી, એવા ભોંકાને પારમાર્થિક જ્ઞાન સુલભતાથી શી રીતે થઈ શકે ? તે એમાં, ‘શાંતિ પર્વ, યોગવાસિષ્ઠ, પંચતન્ત્ર, કથા સરિત્ સાગર ઇત્યાદિ’ ગ્રંથોની દબ પ્રમાણે કથન કરેલું છે. નથી કેવળ વાર્તા, કે નથી કેવળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ એમાં; કિન્તુ ઉભયવિધ છે. **પરમાર્થ** (શબ્દ) માંથી **અર્થ** (શબ્દ) નીકળે છે, યાને પરમાર્થમાં અર્થ અંતર્ભૂત થયો છે. પરંતુ અર્થમાં ક્યાં પરમાર્થ દેખાય છે કે હમે તે માંહેથી તેને કાઢીને બનાવીએ **પરમ+અર્થ = પરમાર્થ**. પરમાર્થ (મોક્ષ)માં અર્થ (દ્રવ્ય) સમાવેલો હોવામાં શાસ્ત્ર તથા મહાત્માઓની સંમતિ છે; અને આપણે પણ ક્યાં જોઈ શકતા નથી ? કે જે પુરૂષે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે તેની પાસે મોટા મોટા શ્રીમન્ત અને રાજા લોક પણ શિર ઝુકાવે છે તથા તેનું વચન માન્ય કરે છે. રાજા શિવાઈએ તો પોતાના ગુરૂ ‘શ્રી સમર્થ રામદાસને’ સકલ રાજ્ય સુધ્ધાં અર્પણ કરી દીધું હતું. પરંતુ અર્થમાં ક્યાં પરમાર્થનો સમાવેશ થાય છે ? શબ્દમાં જ તેનો પ્રવેશ થતો નથી તો પછી યથાર્થત્વમાં ક્યાંથી થવાનો હતો ? એથી કરીને જગાસુ પ્રેમી ભક્તજનોને ખાતર આ કૃતિ બનાવવામાં આવેલી છે, એમ સમજવું. તોજ અનધિકારીઓને એના પ્રત્યે કોઈપણ પ્રકારની શંકા, કુશંકા, લઘુ (અલ્પ) શંકા, દીર્ઘ (મોટી) શંકા વગેરે કરવાનો અવકાશ રહેશે નહિ. નાનાપ્રકારના ઉદ્યમ ધંધા કરતાં કરતાં (ચોર્યાશી લક્ષ યોનીને વિષે કરતાં કરતાં) આપણને જે આ નર દેહનો લાભ (નફો) થયો છે, તેમાં કોઈપણ પ્રકારે નુકસાન નહિ નડતાં, અધિક સંપત્તિ (અલ્પધનદાયતા) શી રીતે થઈ શકે ? એ વિષયસંબંધી જ્ઞાનનું આ પુસ્તકમાં કથન કરેલું છે. અસ્તુ !

હું બાહ્યો ! મનુષ્ય જન્મમાં કેવળ સાંસારિક વિષયો (પદાર્થો)નીજ શોધ, વિચાર અને તેની પ્રાપ્તિ કરીનેજ કૃતાર્થતા માની લેવાની નથી. પરંતુ પારમાર્થિક વસ્તુ વિષયક શોધ તથા વિચાર કરવો એ આવશ્યકીય

તેમજ પરમ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રને તથા મહાત્માઓને પણ સંમત છે. મહાનુભાવ નરહરિનાથ કવિએ સાંખ્ય વૈશેષિક (એમાંજ આજ કાલના આપણા નૂતન પદાર્થવિજ્ઞાનવેતા વગેરેનો અન્તર્ભાવ સમજવો) વગેરે શાસ્ત્રવેતાઓને માટે એક સ્થાનપર જે વર્ણન કરેલું છે, તે મૂળ શ્લોકજ અતાવવામાં આવે છે, જે ઉપરથી ઉપર વર્ણવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણભૂત કરીને તેની પ્રતિતી પણ થઈ શકશે.

નહિ નહિ ચતુરાસ્તે યૈર્નબુદ્ધં વિશુદ્ધમ્ ।

નહિ નહિ કૃત્તિનસ્તે યે ન પારં પ્રયાતાઃ ।

નહિ નહિ તુ કુલીના યૈર્ન તદ્વં વિવિક્તમ્ ।

નહિ નહિ રુચસ્તે યૈર્ધૃતા લોભવાર્તા ॥

તેઓ (પદાર્થ વિજ્ઞાનવેતાઓ વગેરે) ચતુર નથી, કે જેઓએ નિર્વિકાર ચિન્માત્ર સ્વરૂપ (બ્રહ્મ)ને યથાવત્ ઓળખ્યા નથી. તેઓને જેકે બુદ્ધિમાન (જ્ઞાતી) કહેવામાં આવે છે, તેાપણ હેમનું એ જ્ઞાન આન્તઃજ્ઞાનજ સમજવું. એમ હોવા છતાં તેઓ કેમ પોતાને કૃતકૃત્ય સમજે છે ? એવી શંકાના સમાધાનમાં જાણવું જોઈએ કે એ પણ હેમની મૂઢતાનેજ એક વિલાસ છે. કેમકે, તેઓ ઓછાજ સંસારસમુદ્રના અન્તને (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત થયા છે ? વેદાન્ત શ્રવણાદિકર્મ તેઓને અવશિષ્ટ રહેલું હોવાથી, તેઓ કૃતકૃત્ય શી રીતે થઈ શકવાના હતા ? જુઓ ગીતા પંચદશાધ્યાય ! ‘**एनबुद्धवा बुद्धिमानस्यात्कृतकृत्यश्च भारत.**’ સર્વાન્તર્યામી બ્રહ્મરૂપ આત્માને ઓળખનારાનેજ કાંઈપણ કૃત્ય (કર્મ) કરવાનું બાકી રહેતું નથી. અસ્તુ ! એનાપર એમ કહેવામાં આવે કે, હેમને સંસાર સમુદ્રપાર (બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિના પ્રયાસની શી ગરજ હોય ? કુલીનતાથી ઉત્તમ થનારા સુખવડેજ કૃતાર્થતા થઈ જશે. તેજ તેમ પણ નથી, એમ સમજવું. કુ બાને પૃથ્વી જે પ્રમાણે ખીજ ઉગવાનું સ્થાન છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ સંસારખીજમૂત અગ્નિનું સ્થાન છે. એટલા માટે, કે સખ્દનો લક્ષણુષ્ટાત્તથી બ્રહ્મ અર્થ મહણ કરવો. તેમાં જીન નહિ થવાથી તજ્જન્ય સુખ પણ શી રીતે મળી શકવાનું હતું ? માટે ‘હેમ કુલીન છીએ’ એવું એ લોકોનું અભિમાન પણ બર્થ છે. તેાપણ હેમને કેટલાક ‘એ મોટા મુની (મનનશીલ, વિચારશીલ) છે’ એમ કેમ કહે છે ? બાઈ ? એ પણ એક અજ્ઞાનનો ખેલ છે, ખીજું શું ? શી રીતે ? તે ખ્યાલ કરો ! એમણે લોભની કથા ક્યાં છોડી દીધી છે ? વિષય ભોગેચ્છાનો તે અંધિકાર કર્યો છે. વાસ્તવિક મનન કરનારાઓમાં યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાન હોવાથી વિષય-

સુખેચ્છાનો અભાવ હોય છે. કેમકે, હેમને પરિપૂર્ણ (અપરિચ્છિન્ન) બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થએલું હોય છે. સારાંશ કે, ન્યાસુધી મનુષ્ય જન્મમાં આત્માપ્ત્ય વસ્તુની શોધ તથા તેની પ્રાપ્તિ નથી થઈ, ત્યાંસુધી 'ચતુર, કૃતકૃત્ય, કુલીન, મુની, (વિચારશીલ) એમ નહિ કહી શકાય. જે એની ઇચ્છા હોય તો નીચે લખેલા મહાત્માઓના વચનાનુસાર પોતાની કૃતિ રાખવી જોઈએ:—

સર્વજ્ઞતાં यदि समिच्छसि सर्वमान्याम् ।

सर्वग्रन्थवाचनपरो भव मित्र नित्यम् ॥

હે ભાઈ ! યથાર્થ અને સર્વને સંમત એવી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની જે ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો, સર્વજ્ઞ સત્પુરુષોના સદ્ગ્રન્થો (સદ્રૂપ પરમાત્માના રૂપગુણવર્ણનસહિત રચાયેલાં પુસ્તકો)નાં વાંચનને વિષે નિરન્તર તત્પર થાઓ; તોજ ક્રમે સર્વજ્ઞતાનો લાભ થઈ શકશે. વ્યાવહારિક સર્વજ્ઞતા પણ તે વિષય સંબંધી ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરનારાઓમાંજ જે પ્રમાણે જણાઈ આવે છે, તેજ પ્રમાણે ત્હમે પણ જે પારમાર્થિક સદ્ગ્રન્થોનું વાંચન ના રાખો તો, તાત્વિક સર્વજ્ઞતા પણ શીરીતે પ્રાપ્ત થઈ શકવાની હતી ? નહિજ. એટલા માટે, પરમાનંદની પ્રાપ્તિને અર્થે સદ્ગ્રન્થોપરિચિત ગ્રંથોનું વાંચન રાખવું.

સ્વધર્મ અને સદાચાર ઉપર જેમની પ્રીતિ છે એવા ધણા લોકો આજ-કાલ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવા સાર પ્રયાસ કરે છે. કેટલાક વર્ષ ઉપર અગાઉ, આર્યધર્મના પ્રત્યે લોકોને જેવી ઉદારીનતા હતી તેવી સાંપ્રત સમ-યમાં નથી, એ સમાધાનની વાત છે. આપણા ધર્મમાં અત્યંત મૂઢથી આરંભીને અતીવ જ્ઞાનસંપન્ન મનુષ્ય પર્યન્ત, સર્વ કોઈને પોતપોતાના અધિકારને અનુસરીને સુખ સમાધાન પ્રાપ્ત થવા સાર, જે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તેવી વ્યવસ્થા ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ ધર્મને વિષે જોવામાં આવશે. એ સઘળું ઉપનિષદગ્રન્થ, તથા ભારત, ભાગવત, રામાયણ, યોગ-વાસિષ્ઠ ઇત્યાદિકોના પરિશીલનથી સમજી શકાશે. પરન્તુ એ ગ્રન્થો જોવાની પ્રજ્ઞા ત્યારેજ થશે અને થાય છે, કે જ્યારે આ જગતની તેમજ તદન્તર્ગત (તેને વિષે સહેલા) વિષયસુખની નશ્વરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તથાપિ તેમાં (દૃગોચર જેમને થાય છે એવાઓમાં) પણ વિવેકી પુરુષનું મન 'નિત્યસુખ શાથી થશે ? આ દૃશ્ય વિશ્વનો કર્તા કોણ છે ? મનુષ્ય મરી ગયા બાદ હેનું શું થતું હશે ? જન્મત જેવું જણાય છે તેવું છે કે કોઈ જુદાજ પ્રકારનું છે ?' ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

कीर्तनाचार्य महाराज

श्री दत्तात्रयबुवा तांबे सातारकर

વિચાર કરે। મનુષ્યભાગની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક સુખને સાર થાય છે; અને દરેક મનુષ્ય પોતાને સુખની પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે તેનાજ વિચારમાં રાતદિવસ પડેલો રહે છે. દુઃખની કાંઈ ઈચ્છા કરતું નથી, તેમ છતાં સંસારમાં સુખના કરતાં દુઃખજ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના અનુભવ પણ ઘણા લોકોને થાય છે. તો હવે, સત્ય સુખ કયો ઉપાય યોગવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે, એ પ્રશ્ન અંહી સહજ ઉપસ્થિત થાય છે. એનો ઉત્તર એ છે કે વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયોથીજ નિરતિશય (અત્યંત) સુખનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેને માટે સાધન ચતુષ્ટય અધિકારીની આવશ્યકતા છે, તોજ તહેને તેમાં કહેલા ફલની પ્રાપ્તિ થશે. એટલા માટે, પ્રથમ મનુષ્યે નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, ઈડામુત્રાર્થફલભોગવિરાગ, શમદમાદિસાધનસંપન્ન અને મુમુક્ષુત્વ એ ચારે ગુણોવડે યુક્ત થવું. આપણને જો સત્ય સુખની ઈચ્છા હોય તો, જે નિત્ય છે તેનુંજ જ્ઞાન થવું જોઈએ; અને સર્વ જગતનું આદિ કારણ જે બ્રહ્મ તેના શિવાય બીજું કાંઈ પણ નિત્ય નથી; એને જે જાણે છે તેજ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટીને સુખી થાય છે. બ્રહ્મ ચમરની બીજી સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે, તેમની પ્રાપ્તિથી શાશ્વત સુખ મળશે નહિ, એ પ્રમાણે નિત્ય વસ્તુ જે બ્રહ્મ તેનાથી અનિત્ય વસ્તુઓનું જે વિવેચન, તેનેજ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક કહ્યો છે. **‘નિત્યવસ્ત્વેકં બ્રહ્મ તદ્વ્યતિરિક્તં સર્વમનિત્યં અયમેવ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ’** ઊંદાગ્યોપનિષદમાં સનતકુમારે પણ નારદને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે કે **‘યો વૈ ભૂમાં તદ્મૂલં તતોન્યદાર્તમ.’** જે ભૂમા (બ્રહ્મ) તેજ નિત્ય, તેના શિવાયની બીજી સર્વ વસ્તુ અનિત્ય હોવાથી તુચ્છ છે.

આ લોક અને પરલોકનું અખિલ ઐશ્વર્ય નશ્વર હોવાથી, તેના લાભથી અક્ષય સુખ થવાનું નથી, એટલા માટે તે વ્યર્થ છે; એમ સમજીને તેનાથી વિરક્ત થઈ જવું, તેનું નામ, ‘ઈડામુત્રાર્થફલભોગવિરાગ’ છે. **‘હૃદ સ્વર્ગ મોગેષુ ચ રુચ્છંતાં ત્યમ.’** શ્રુતિમાં પણ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે કે, **‘તદ્યથે કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે પવનમોમુક્તઃ પચાચિતો લોકઃ ક્ષીયતે.’** જે પ્રમાણે કૃષિ (ખેતી) વગેરે કર્મોથી મેળવેલી ધાન્યાદિક ઐહિક સંપત્તિ નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે યજ્ઞયાગાદિ પુણ્યકર્મોવડે સંપાદન કરેલા સ્વર્ગભોગ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. સારાંસ કે, બન્ને અનિત્ય છે.

શમ,^૧ દમ,^૨ ઉપરતિ,^૩ તિતિક્ષા,^૪ સમાધાન,^૫ શ્રદ્ધા,^૬ એ છ સાધનોનું શમદમાદિસાધનસંપત્તિ એવું નામ છે. મુક્ત થવાની ઇચ્છાનું નામ મુમુક્ષુત્વ. અધિકારીનામાં ઉપર કહેલા ગુણો હોવા જોઈએ, એ પ્રમાણે અનેક સ્થળે કહેવામાં આવ્યું છે; તેજ કારણ સહિત સંસારનિવૃત્તિ અને પરમાનંદપ્રાપ્તિ થશે.

આનાપર કોઈ એવી શંકા કરશે કે એ પ્રકારના અધિકારી જગત્માંથી મળી આવવા મુશ્કેલ છે. કેમકે જ્યાં મનુષ્યો એવું ઇચ્છે છે કે હમારા જિવિંધ દુઃખે નારા પામે, અને તેઓ તે આપધિઓવડે નિવૃત્ત થઈ જાય છે; એ કારણને લીધે, કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિની ઇચ્છા કોઈને પણ થતી નથી. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને અનુમતેના વિરોધોનીજ ઇચ્છા થાય છે; નહિકે નહિ અનુમતેના વિરોધોની. વેદાન્તમતાનુસાર જેને અક્ષતો અનુભવ થયો છે, તેને ઇચ્છાદિકોનો અમાવજ રહે છે; કેમકે, તે અક્ષતજ્ઞાનથીજ કૃતાર્થ હોય છે. હવે, જે અનુભવ નથી તેને પણ ઇચ્છાનો અસંભવ રહેવાનો; દૂરદેશમાં અજ્ઞાત પદાર્થ અનંત હોય છે, પરંતુ તેમની ઇચ્છા કોઈને થતી નથી. એથી કરીને કારણસહિત જગન્નિવૃત્તિ અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષની ઇચ્છા કોઈ પુરુષને હોતી નથી. પરંતુ કોઈને ધર, કોઈને સ્ત્રી, કોઈને પુત્ર, દ્રવ્ય ઇત્યાદિ અનેક વિષય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે; કેમકે તેમનાથી પ્રત્યક્ષ સુખ થાય છે. એ અનુભવ ઉપરથી સર્વો વિષયસુખની

૧ વેદાન્ત શ્રવણ શિવાય બીજા વિષયોમાંથી મનને હઠાવવું તે. ૨ આત્મજ્ઞાનના સાધનશ્રુત શ્રવણપઠનાદિકથી અન્ય એવા જે બાહ્યેન્દ્રિયોને ગોચર થનારા શબ્દાદિ વિષયો છે, તે માંહેથી બાહ્યેન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી તે. ૩ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની અર્થે વેદવિહિત નિત્ય કર્મોનો ત્યાગ. ૪ શીતોષ્ણ સુખદુઃખાદિકોને સહન કરવાં તે. ૫ નિદ્રા, આળસ છોડીને શ્રવણના તરફ મનને સ્થિરીભૂત કરવું તે. ૬ ગુરૂ તથા વેદાન્તવાક્યોપર વિશ્વાસ.

૭. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક. (૧) આધ્યાત્મિક દુઃખ એ પ્રકારનાં છે, એક શારીરિક અને બીજું માનસિક. વાત પિત્તાદિકોના ક્ષોભથી થનારા જ્વરાદિક શારીરિક કહેવાય છે; અને ઇષ્ટ વસ્તુઓના વિરહવડે થનારાં ચિંતાદિક માનસિક છે. (૨) પંચમહાભૂતોના ક્ષોભથી થનારાં ધરણી કંપાદિ અથવા અનુવિંધ પ્રાણીઓવડે થનારાં જે દુઃખ તે આધિભૌતિક. (૩) દેવતાઓના ક્ષોભથી થનારાં વિદ્યુત્પતનાદિ તથા રોગોની પરંપરા વગેરે આધિદૈવિક.

ધમ્મ છે, અને તે સૌખ્ય મોક્ષમાં નથી; તો પછી તે મોક્ષની ધમ્મ શરીરને જવાની હતી ! કદીયે કોઈને થશે નહિ.” તો, એનું સમાધાન આ પ્રમાણે સમજવું.

“સર્વ પુરૂષોને ત્રિવિધ દુઃખનાશની ધમ્મ છે, અને તેમનો નાશ ઔપધિઓવડે થાય છે; તેથીજ કોઈ કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિની ધમ્મ કરવું નથી” એમ કહેવું અયુક્ત છે. કેમકે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જે સંસાર તેમના નાશ વગર ત્રિવિધ દુઃખોની શાંતિ અસંભવનીય છે. મૂલબળ જે અવિદ્યા તેના નાશવડે સર્વ દુઃખો અને તેમનાં કારણ રોગાદિક તથા રોગ-દિકોનાં આશ્રય શરીરાદિ, એ સઘળાનો નાશ થાય છે. એટલામાટે ત્રિવિધ દુઃખ નાશાર્થ (કારણ સહિત જગન્નિવૃત્તિ રૂપ) મોક્ષની ધમ્મ સર્વને છે. એ સિદ્ધ થયું. વિચાર કરો, કે જે પુરૂષ સર્વ ઔપધિાદિ ઉપાય કરવાને સમર્થ છે, તેનું પણ દુઃખ નિશ્ચયાત્મક નિવૃત્ત થતું નથી, યાને કદિ નિવૃત્ત થાય છે, અને કદી નથીયે થતું. તેમજ જેમને એ ઔપધિઓનો યુલ્લ થયાનો અનુભવ છે, તેમને પણ ફરી રોગાદિક ઉત્પન્ન થાય છેજ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઔપધિઓથી રોગાદિકોની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી. તે અત્યંત નિવૃત્તિ તેના કારણનો નાશ થયા વિના થતી નથી, એ વાતનું કથન યોગવાસિષ્ઠાદિ અનેક ગ્રંથોમાં કરેલું છે, તે ત્યાંજ જોઈ લેવું.

હવે પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ધમ્મ થતી નથી, એમ જે કહ્યું તેને માટે પણ ખ્યાલ કરો. કે સર્વ પુરૂષોએ સુખનો અનુભવ લીધો છે, અને ‘બ્રહ્મ સુખરૂપ છે’ એવું શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું પણ છે; એ ઉપરથી એની ધમ્મ થતી નથી, એવું નથી. આના ઉપર એમ કહેવામાં આવે કે ‘બ્રહ્મનો અનુભવ જેને પ્રત્યક્ષ છે તેને ધમ્મ થશે નહિ એ સત્ય છે, તોપણ બીજા લોકોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ હોવાથી, તેમને ધમ્મ નહિ થાય’, એમપણ નહિ સમજવું. સ્વર્ગનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ હોવા છતાં શાબ્દિક અનુભવથી સ્વર્ગની ધમ્મ થાય છે તેજ પ્રમાણે આ લોકમાં પણ દૂર પ્રદેશના રમણીય સ્થળો તેમજ પદાર્થોના દર્શનની, આત્મપુરૂષોના વાચ્ય ઉપરથી મનુષ્યને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં, ધમ્મ થાય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સર્વ પુરૂષો-દ્વારા બ્રહ્મરૂપ આત્મસુખાનુભવ લેવાય છે, અને ‘બ્રહ્મ સુખરૂપ છે’ એવું

૧. એક વખત નિવૃત્તિ થયા બાદ, ફરી ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેનું નામ અત્યંત નિવૃત્તિ.

શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે પણ ખરું; એ ઉપરથી જીવને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોવા છતાંય તેને 'વિષય સુખની ઇચ્છા છે' એવું કહેવું યુક્ત કરવું નથી. જીવ સુખની ઇચ્છા કરે છે, પછી તે વિષયોવાળું હોય અથવા તેમના વગરનું હોય. વિષયસુખનીજ એકલાની ઇચ્છા થતી હોય તો, નિદ્રાસુખની ઇચ્છા કોઈ કરે નહિ; અને સુષુપ્તિકાળમાં સર્વ વિષયોનો અભાવ હોવાથી, તે સુખ વિષયજન્ય નથી. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, 'સુખની ઇચ્છા સર્વને છે,' વિષય સુખનીજ નથી. એથી ઉત્પન્ન બ્રહ્મદેવથી મશકાવણિ કોઈને ઓછા વધતાં પ્રમાણમાં વિષયસુખ પ્રાપ્ત થએલું હોવા છતાં, તેઓ ઇચ્છે છે કે "હમને એવું સૌખ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઈએ કે જેનો નાશ કદિપણ થઈ શકે નહિ." અને એવું સુખનો બ્રહ્મરૂપ મોક્ષજ છે. એટલા માટે, સર્વ પ્રાણીઓ કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિ તથા પરમાનંદ બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનીજ ઇચ્છા કરે છે, એમ સિદ્ધ થયું. પરંતુ ત્હેમને એ જ્ઞાન નથી (અને જગત્માં એવાજ પુરૂષોની સંખ્યા વિશેષ છે) તેથીજ, કારણસહિત સંસારનિવૃત્તિ તથા પરમાનંદ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ' એ વાક્ય તેઓને ચમત્કારિક લાગે છે એટલુંજ. કીક !

હવે પૂર્વોક્ત સાધનસંપન્ન થવા સારું થું કરવું ઉચિત છે ? તો, વર્ણધર્મ આશ્રમધર્મસહિત નિષ્કામયુદ્ધિથી આચરણ રાખીને પરમેશ્વરને સમર્પણ કરનાં. તેમ કર્યાથી ત્હેમની પ્રસન્નતા થતાં સદ્ગુણો લાભ અને ત્હેમની પાસે વેદાન્તાદિકોનું શ્રવણ થઈને મનનનિદિધ્યાસનદ્વારા પરમાનંદરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. ગુરૂ વિના શાસ્ત્રરહસ્ય સમગ્રય નહિ અને ઇચ્છિત સિદ્ધિ થાય પણ નહિ. તેમજ ઇશકૃપા વિના સદ્ગુરૂ અલબ્ધ હોવાથી પ્રથમતઃ પરમાત્માની, વિશેષતઃ સગુણરૂપની વૈધી ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. યથાર્થભક્તિ ત્યારેજ થઈ શકે છે કે જ્યારે ત્હેમના રૂપગુણાદિકોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. અને તે જ્ઞાન સત્સમાગમ તથા તેના અભાવમાં એવા મહાત્માઓએ રચેલાં પુસ્તકોનું પઠન, શ્રવણ કર્યાથીજ થાય છે. એટલા માટે ઇશચરિત્ર વર્ણિત ભારત, ભાગવત, રામાયણાદિ સદ્મન્યોના પઠન શ્રવણનો રીવાજ આ ભારતવર્ષમાં અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. ખીન્ન જો કે અનેક પુરાણો છે, તો પણ એ ત્રણોની બરાબરી કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં પણ ભાગવત મહાપુરાણ સત્વગુણ પ્રધાન હોઈ સત્વપ્રિય જોનોને અવરુચિ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. એ મન્યની રચના કરીનેજ મહર્ષિ બ્રહ્મસત્તું મન પરમશાન્ત થયું હતું. તો પ્રજા તેનું રહસ્યાત્મક પઠન શ્રવણ કરીને આપણે કેમ અશાંત રહી શકીએ ? સારાંશ કે, મનુષ્યે ધણું તપ, યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા, અધ્યયન, જ્ઞાનસંપાદન, દાન ઇત્યાદિ કરવું હતું, પરંતુ

ઉત્તમ શ્લોક (અવણુ કરનારાઓને ઉત્તમગતિ દેનારી છે કીર્તિ જેની એવા) પરમાત્માને માટે નિરતિશયપ્રીતિરૂપ બકિત ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય તો, તેનાથી પરમશાન્તિ થોડીજ મળવાની હતી ? તેને માટે તો તદ્દશવર્ણિત અન્યોનું નિરન્તર પરિશીલન કરવું જોઈએ.

આનાપર એવી શંકા થશે કે, ભારત ભાગવતાદિ સદ્અન્ય જો પદ્મ-અવણુને માટે વિદ્યમાન છે, તો પછી આ અન્યની શી જરૂરીઆત હતી ? કે આટલા પરિશ્રમ અને સમયનો અપવ્યય કરીને એને પ્રદર્શિત કર્યો. એના કરતાં એકાદ સ્વદેશહિતનું કાંઈક કાર્ય કર્યું હત અગર અન્ય પણ લખ્યો હત તો કેટલો બધો ઉપકાર થાત અને તે દૃતિ લોકપ્રિય થાત ? એમાંની પ્રથમ શંકાના સમાધાનમાં સમજવું યુક્ત છે કે:—

ગંગાજલૈર્ભુવિ મગીરથયત્નલબ્ધૈ ।

કિં તર્પણં ન વિદધાતિ નરઃ પિતૃનામ્ ॥

રામ્ન ભગીરથે પ્રયત્ન કરીને આ ભૂમિ ઉપર પોતાના પિતરોના ઉદ્ધારને ખાતર તહેમને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવવા સાર આકાશમાર્ગમાંથી આણેલી ગંગાના જલથી, મનુષ્ય પોતાના પિતરોને જલજંજલિ (તિલાંજલિ) આપીને શું તૃપ્ત કરતા નથી ? કરેજ છે. તેજ પ્રમાણે અમે પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, વસિષ્ઠ, નારદ, શુક હિસાદિકોએ આ ભૂમિના ઉપર આણેલી જ્ઞાનગંગાના જલકણુથી સ્વાન્તઃકરણને, તથા પિતરોને તેમજ રસિક પ્રેમીજનોને સંતુષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. એમાં આશ્ચર્ય અગર અસંભાવનાને ક્યાં અવસર છે ? જરા વિશેષ જુઓ ? ભારત, ભાગવત, રામાયણાદિ, સદ્અન્ય સર્વને વાંચવા શું સુલભ છે ? તથા જેઓ વાંચે છે તેમાં પણ ઘણા એવા નીકળશે કે તે પુસ્તકોની વચ્ચે કેટલાક વિષયો વિસ્તૃત અને ગહન હોવાથી વાંચતાં કંટાળેા ખાય છે. આ અન્યમાં, અનેક અન્યોનું મથન કરીને, તેમના સારજૂત વિષયોને એવી શૈલીથી વર્ણવ્યા છે કે વાંચતી વખતે મનને આનંદજ ઉપજે.

હવે દ્વિતીય પક્ષની શંકાને સાર કહેવામાં આવે છે કે, આ પણ એક સ્વદેશ હિતનુંજ કાર્ય છે. અખિલજનોમાં ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થવા સાર આજકાલ ઘણાખરા લોકો જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તેટલા ખાતર આવા અન્યના વાંચનની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે સુઝજ નહોતું છે. બાઈ બાઈનો પ્રેમ કેટલો અને કેવો હોય છે, તે શું કોઈને અજ્ઞાત છે ? નહિજ. આપણો ધર્મ અખિલ પ્રાણીઓને વિષે ભ્રાતૃભાવજ નહિ, પરન્તુ ભગવદ્ભાવ જેવાનું શીખવે છે. અર્થાત્ પુન્યભાવ રાખવાનો ઉપદેશ કરે છે. ક્યાં પુન્યભાવ

હોય છે. ત્યાં રાગદોષ ધર્મ્યાં આદિ મલિનવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ જ્યાં એવી વૃત્તિઓની સ્થિતિ છે, ત્યાં આગળ પૂજ્યતા, પ્રેમભાવનો અભાવ હોય છે, તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આપણને સુખદુઃખ જે પ્રમાણે પ્રિય અપ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે સકલ પ્રાણીઓને પણ હોય છે, એ પ્રકારના જ્ઞાન લાભને ખાતર અધ્યાત્મગ્રન્થોનું નિરન્તર પઠન, શ્રવણ કર્યાં કરવું જોઈએ. જેમ કર્યાંથી આપણે કોણ છીએ? આપણું સ્વરૂપ કેવું છે? હસાદિ સમજવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં પણ જે મનુષ્ય પોતાને જાણતો નથી, જ્ઞાને પાગલ ભ્રમિત થએલો હોય છે, તે ક્યાં બીજાને યથાર્થ પીછાણી શકે છે? તેજ પ્રમાણે પરમાર્થમાં પણ સમજી લેવું કે, જેણે પોતાની જાતને ઓળખી નથી, પોતાના દેશને ઓળખ્યો નથી, પોતાના રીતરીવાજને સમજી લીધા નથી, તે બીજાને શી રીતે ઓળખવાનો હતો અથવા જ્ઞાન આપી શકવાનો હતો? અંદરથી તો છિન્ન ભિન્ન (પ્રેમથી ડુટાડુટા) છે. પરંતુ બહારથી કેવળ એક છે, એ પ્રમાણે બતાવવું જોઈએ સુલભ અને સ્વાધીન છે, તેટલું સત્યપ્રેમ ઉદ્ભૂત થવાનું અને કરવાનું કામ સુલભ અને સ્વાધીન નથી. એથી કરીને આ પ્રકારના ગ્રન્થોનું પરિશીલન કર્યા વિના મનુષ્યમાં પોતાનું તેમજ પોતાના દેશસંબંધી યથાર્થજ્ઞાન અને પ્રેમ શી રીતે થઈ શકે તેમ હતું? તે વિચાર કરીને સર્વ કોઈએ જોઈ લેવું. અને એવા સ્વ (આત્મરૂપ) દેશને જોણે જાણ્યો છે, તેજ બીજાને સ્વદેશનું યથાર્થ જ્ઞાન કરી દઈને, તેનામાં તત્સંબંધી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એ વાતની પ્રતીતિ ઇતિહાસનું અવલોકન કર્યાંથી પણ થઈ શકે તેમ છે. એને માટે પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ જોવું હોય તો, 'શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી અને રાજા શિવાજી'જ છે. અસ્તુ ! કહેવાનો આશય એ છે કે, આ પ્રકારના અધ્યાત્મગ્રન્થના પઠન, પાઠન, શ્રવણવડે મનુષ્યની અંતરમલિન વાસના નષ્ટ થઈને, સર્વત્ર નિર્મલ પ્રેમ આપોઆપજ આવિર્ભૂત થાય છે. એ દૃષ્ટિથી જોતાં આ ગ્રન્થ માટેનો પરિશ્રમ સફળ છે તથા લોકોને પણ એ પ્રિય થઈ પડશે, એમ હમે માનીએ છીએ.

ધર્મકૃપાથી આપણને આ ભારતવર્ષમાં, આર્યભૂમિમાં જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે, પરંતુ જ્યારે આપણે 'મા-રત્ન' થઈશું તથા આર્યલક્ષણાનુસાર વર્તીશું ત્યારેજ સત્ય ભારત તેમજ આર્ય થઈશું, તે વગર નહિ. કવિ કહે છે કે:—

‘સમારતો યઃ પુરુષઃ સ પલેકુઃ ન જ્ઞાન્યથા ।’

જે પુરુષ ભારત સહિત થયો છે, જાને ભારતાદિ ગ્રન્થોનું પરિશીલન કરે છે અને 'મા'-બ્રહ્મવિદ્યા તેમાંજ 'રત્ન' થાય છે, તેજ 'મારત્ન'-ભરત

વર્ષમાં થએલો—એ પ્રમાણે કહી શકાય; નહિ તો નહિ. જે ભરતરાગના નામ ઉપરથી એનું નામ પડ્યું છે, તેજ પોતે જાને કદાચ મા—રત્ન (અહ્મદિદાનિરત) નહિ હત, તો આ જમિની હોના નામથી આટલી પ્રસિદ્ધિ થાત કે નહિ એજ શક ભરેલું છે. આજ પૃથ્વીપર મોટા મોટા મહર્ષિ, સન્ત મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થઇને તેમણે મા—રત્ન થઇને, તે બોધામૃતનો વરસાદ ધણા મનુષ્યોપર વરસાવીને પોતાનું ‘ભારતવર્ષીયત્વ’ સાર્થ કર્યું છે. આજ જમિ આર્યોનું નિવાસ સ્થાન હતી, એથીજ એને આર્યતા (શ્રેષ્ઠતા) પ્રાપ્ત થઈ છે. આર્યનું લક્ષણ કેવું હોય છે તે જગવાન વસિષ્ઠજીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે.

કર્તવ્યમાચરન્કામમર્તવ્યમનાચરન્ ।

તિષ્ઠતિ પ્રાકૃતાચારો યઃ સ આર્ય इति स्मृतः ॥

યથાચારં યથાશાસ્ત્રં યથાચિત્તં યથાસ્થિતમ્ ।

વ્યવહારમુપાદત્તે યઃ સ આર્ય इति स्मृतः ॥

જે પુરૂષ અખિત્ર વેદોક્ત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કરે છે તથા નિષેધનું પાલન કરીને લોકિકાચારમાં સ્થિત થાય છે, તેને આર્ય કહે છે. તેમજ જે વૃદ્ધપુરૂષોના આચારને અનુસરે છે અને યથાશાસ્ત્ર વર્તે છે, તથા જે કર્મ કર્યાથી ચિત્તને પરિતાપ થાય નહિ એવો જેનો વ્યવહાર નિઃસંદેહ થાય છે, તે આર્ય કહેવાય છે. એવી આર્યતાને જોઇને મૃદુલુહિ પુરૂષોને મુમુક્ષુતા ઉપજે છે અને અબ્યુદય નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્તિને સાર સમીપ જમન કરવા તેયોગ્ય બને છે. ‘અર્તુ યોગ્યઃ આર્યઃ’ એ પ્રકારની આપણી આર્યતા અને ભારતતા નષ્ટ થઈ રહી છે, તેથી ખીજા લોકોનું આપણી પાસે આવવું તો દૂર રહ્યું, પરન્તુ આપણે જો ખીજાઓની પાસે જઈએ છીએ તો, તેઓ આપણો ધીક્કાર કરીને પાસે આવવા પણ હેતા નથી, એવી હીન દીન સ્થિતિ ઉપસ્થિતિ થઈ છે; અને જ્યાંસુધી યથાર્થ આર્યત્વ, ભારતત્વ આપણામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી આપણી આવીજ દુઃખદ સ્થિતિ બની રહેશે. મીમાંસામાં આર્યમતિનું લક્ષણ કહ્યું છે કે:—

“ઉમયોપેતા આર્યજાતિઃ । તદ્વિપરીતા અનાર્યાઃ ”

જે જાતિ ચારે વર્ણધર્મ તેમજ ચારે આશ્રમધર્મવડે યુક્ત હોય છે, તે આર્ય જાતિ સમજવી; અને તેનાથી વિપરીત (અતુર્વર્ણાશ્રમધર્મ શૂન્ય) તે અનાર્ય જાણવી. તો હવે આપણે વિધ્યુક્ત નિષ્કામ કર્મ કરીને, દેવીસંપત્ત,

યુક્ત ધર્મ, સદ્ગુણને શરણે જઈને જ્યાં સુધી બ્રહ્મવિદ્યાસંપન્ન ધર્મશું નહિ, ત્યાંસુધી આપણા અંતર્યામી શત્રુ (કામાદિ અને નાસ્તિક અનાર્યાદિ) આપણને હસશે અને કષ્ટજ આપતા રહેશે; તથા આપણો આર્યભૂમિમાં, ભારતવર્ષમાં જન્મ ધારણ કરેલો વૃથાજ નીવડશે. એટલા માટે, પુણ્યકારક અને જ્ઞાન પરિપૂર્ણ અંથોનું નિરંતર પરિશીલન કરવું. જેથી મનુષ્ય વ્યવહારકાર્યક્ષમ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન, પરમાત્મભક્તિસંપન્ન ધર્મને, પોતાના તેજથી અંતર્યામી શત્રુઓને જીતીને આનંદ સામ્રાજ્ય કરશે.

આજકાલ લોકોની વાચનાભિરૂચિ વૃદ્ધિગત થઈ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ જેના વાંચનથી ધર્મવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય અને પરમાત્મભક્તિ પણ અન્તઃકરણને વિષે અંકુરિત ધર્મને, સંસારમાં શાન્તિનો લાભ મળે એવા અંથોનું વાંચન ધણું ઓછું થાય છે. કાવ્ય, નાટક, કાદંબરી વગેરે અંથોનાં વાંચનથી જો કે ચિત્તરંજન થતું હશે, તોપણ તેમનાથી સ્વાભાવિક વિષયાસક્તિજ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી કરીને નાનપણથી સુલભ સુલભ ધાર્મિક અને ભગવદ્ભક્તિપ્રતિપાદક અંથોનું વાંચન અતીવ યુક્ત છે. જેમ ક્યારેય મનુષ્ય સંસારમાં નાનાપ્રકારના દુઃખદાયી સંકટ પ્રસંગ આવી પડે, તોપણ ધીરતાથી તેમાંથી પાર ઉતરે છે, અને મનને શાંતિ પણ મળે છે. આજકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં અશાંતતાજ ફેલાઈ રહેલી જણાય છે, અને લોકોની મનોવૃત્તિ ચિન્તાચરત ધર્મ રહેલી છે. એનું કારણ પૃથ્વતાં જ્ઞાની તો એમજ કહેશે કે, બાઈ ! ધર્મનો અભાવ અને પરમાત્મભક્તિનો લોપજ એનું મૂળ છે. સંસારને જેણે ધારણ કર્યો છે તે ધર્મ પરમાત્માની સાત્વિક મૂર્તિજ છે, એમ કહેવું છે. તેની ઉપાસના નિરંતર કરવામાં આવે તો અન્તર્યામી ઉન્નતિ થયા વગર રહે નહિ. જ્ઞાનમુલક પરમાત્મભક્તિ અને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાનવડે અબુદ્ધય નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળ શુષ્કજ્ઞાન અહંકારનું કારણ અને જ્ઞાનશૂન્યભક્તિ આલસ્યનું મૂળ તથા કેવળ કર્મોનું આચરણ દંભનો હેતુ થાય છે. જ્ઞાનીને કેટલો અહંકાર હોય છે, ઉપાસકોમાં આલસ્ય કેટલું ફેલાયું છે તથા કર્મકાંડી કેટલા દાંભિક હોય છે તે આજકાલના કલિયુગમાં જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવશે. એથી કરીને નિષ્કામ કર્માનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો દંભ ભાગ જતો રહે અને તેની સાથે ઉપાસના હોય તો, આલસ્યને શી રીતે આશ્રય મળી શકે ? અને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય તો અહંકાર મ્હોં બતાવે નહિ. તાત્પર્ય કે, આ પ્રકારનાં અંથોનું નિરંતર પરિશીલન કરવાથી મનુષ્ય નિર્મલશીલ બને છે. ઉપદેશ, વ્યાખ્યાન વગેરે અવશ્ય કરી પુસ્તક

બાંધ્યાથી ખજી વિરોધ જ્ઞાન થાય છે, એ વાત સત્ય છે; પરંતુ ઉપદેશક વ્યાખ્યાતાએ કરેલો ઉપદેશ નિરંતર ચિત્તમાં ભગૃત રહે, તો મનનને માટે યોગ્યતા થાય છે. એવી યોગ્યતા સર્વને સુલભતાથી પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી તેવાજ ઉપદેશમયિત અંથોતું વાંચન એ ઉત્તમ સાધન છે. જેની સહાયતાથી મનુષ્ય મનન કરે તો નિદિધ્યાસનદ્વારા અંતમાં સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ‘શ્રીવક્ત્રપ્રબોધકલ્પદ્રુમ’ નિખિલ અંથમાં કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરેનો ઉપદેશ વિવિધ રીતિથી દૃઢાન્ત સિદ્ધાન્ત સહિત કરેલો છે. વેદાન્ત જો કે શુષ્ક લાગે છે. તોપણ તેનેજ અલંકારિક ભાષા અને દૃષ્ટાન્તાદિથી જો શણગારવામાં આવે તો સર્વને સમજવામાં સુલભતા થાય છે, અને મનોરંજનની સાથે સાથે જ્ઞાન લાભ પણ થાય છે. આ પુસ્તકની રચના એવી ઢબથી કરેલી છે.

આજકાલ યુર અને શિખ, એમના સંવાદરૂપેજ ધણાં ખરાં પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તથા કેવળ ગદ્યાત્મક લખાણુજ રાખવામાં આવેલું હોય છે. તે પ્રમાણે આ અંથની પદ્ધતિ રાખી નથી, અને તે તે અંથોના પ્રમાણુભૂત શ્લોકો પણ આપવામાં આવ્યા છે. ગદ્યાત્મક પુસ્તક લખનારા આધુનિક સુશિક્ષિત પણ ‘મોક્ષમુલર’ આ પ્રમાણે કહે છે, ‘રટોન’ સાહેબનું એવું કહેવું છે, ‘વુડ’ સાહેબની આવી સંમતિ છે, એ પ્રમાણે જો તેઓના અંથના પ્રમાણુભૂત વાક્યો લખી દે છે, તો હમારા પુસ્તકમાં પણ ‘મનુ’ આમ કહે છે, ‘વ્યાસ’નું આ પ્રમાણે વચન છે, ‘નારદ’ શુક, વસિષ્ઠ, ‘પરાશર’ ‘તુકારામ’ રામદાસ, ‘તુલસીદાસ’ આ પ્રમાણે કહે છે, એ પ્રમાણે લખીને જો તેઓનાં પ્રમાણુ આપવામાં આવ્યાં હશે, તો તેનાથી શી હાનિ થવાની હતી ? કાંઈપણ નહિ; તેનાથી તો ઉલટું અંતરનું સંશયિત પણું દૂર થઈને દૃઢ બદા થશે. અસ્તુ ! અન્યની રચના સર્વ સામાન્ય જનતાને માટે છે, વિદ્વાનોને માટે નથી. કેમકે તેઓ તો અનેક અંથોતું અવલોકન કરી શકે છે. કીર્તનકાર, વ્યાખ્યાનકાર, સર્વપ્રકારના ઉપદેશક, પુરાણિક વગેરે લોકોને તો, સમજે કે એ પોતાના નામ પ્રમાણે કવિત વિષયની કામના પૂર્ણ કરીને આનંદ આપશે. આટલા વિષય એકત્રિત કરીને છપાએલો આ અન્ય પ્રથમ સીડીનો થશે. ગૃહસ્થ લોકોના ઘરમાં, બાળક તથા સ્ત્રી વર્ગને વાંચવા સારૂ આ અન્ય ઉત્તમ સંગ્રહ થશે. આ ‘દત્તાત્રયોધિકલ્પદ્રુમ’ અન્યના પ્રથમ અને દ્વિતીય સ્કન્ધના બખ્ખે ગ્રન્થ, અને દરેક ગ્રન્થમાં આઠ આઠ પુણ્ય પ્રકૃષ્ટિત થયાં છે. એ પ્રમાણે એકદર દ્વાદશ સ્કન્ધ પ્રગટ થઈને

તેમાં બધું મળીને બસો પુષ્પો ખીલશે અને લગભગ ત્રણ હજાર પૃષ્ઠ થશે ત્યારે ગ્રંથપૂર્ણ થશે, એવો હાલ અંદાજ થાય છે. એના વાંચનથી ચિત્ત સુપ્રસન્ન થઇને બહુશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થશે, કેટલાક સ્થાનોપર જોકે કંઠણતા લાગે તોપણ કંટાળો ખાઇને છોડી ન દેવું. વિચારપૂર્વક એકાદ બે વખત વાંચવાથી સમજવામાં આવશે. નવિન કપો વિષય કોનાથી એકાએક સમજી શકાય છે ? આનું નામ જોકે 'કલ્પદ્રુમ' (કલ્પિતટક્ષ) છે, તોપણ અત્યંત આદરપૂર્વક તેમજ મનનયુક્ત વાંચનારાઓને એ 'નિર્વિકલ્પ' (બ્રહ્મ) રૂલ પ્રાપ્ત કરી દેવાને સમર્થ છે, એમ સમજવું.

કોઇપણ ભાષાના ગ્રંથનું ભાષાન્તર થાય, તો મૂલ ગ્રંથનું સ્વરૂપ કાંઇક કમીજ થાય છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે; પછી તે ગમે તેટલા ઉત્તમ પ્રકારે ક્યાં ન કર્યો હોય. તેજ પ્રમાણે આનું પણ થવું સ્વભાવિક છે. તથાપિ બની શક્યું છે ત્યાંલગી મૂળના ભાવને જવા દીધો નથી. ગ્રંથ તૈયાર થયો ન હતો ત્યારથીજ ઘણા લોકની પૂછપરછ ચાલી રહી હતી, પરંતુ ભાષાન્તરમાં અને છાપવામાં ઘણો વખત લાગવાથી કેટલાક નિરાશા ભરિત પણ થયા હતા. પરંતુ ગુરૂ તેમજ ઇશકૃપાથી એ સર્વ કાર્ય નિર્વિઘ્ન પાર પડ્યું અને રસિક પ્રેમી જનોના હાથમાં આ કૃતિ, પછી તે વિલંબથી ક્યાં ન હોય ? પણ આપવાનો સમય આવી પહોંચ્યો, તે ખાતર હૈમનો અનંત ઉપકાર માનીએ છીએ. આખરે આટલુંજ કહી વિરામ પામું છું કે:—

यदत्र सौष्ठवं किञ्चेत्तद्गुरोरेव मे न हि ।

यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममै- गुरोर्न हि ॥

આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ અને જેટલું ઉત્તમત્વ હશે તે અને તેટલું સદ્ગુણનું છે, મ્હારું નથી, એમ સમજી લેવું. તથા જે કાંઈ અને જેટલી ખુરાઈ હશે તે અને તેટલી મ્હારીજ છે, સદ્ગુણની નથી, એમ માનવું.

“इत्यलं पल्लवितेन.”

મુકામ—મુરેત.
મિતિ ચૈત્રશુદ્ધ ૯ ગુરુવાર
શકે ૧૮૪૪ કુંડમિનામ
સંવત્સરે સંવત્ ૧૮૭૮.

શ્રી ગુરૂદત્તાત્રયપાદપદ્મભિલિન્દ
દત્તપ્રવા.

પ્રથમ સ્કંધ પ્રારંભ

આ 'શ્રી દત્તપ્રભોધકલ્પદ્રુમ'ના દ્વાદશ સ્કન્ધોમાં જે જે ગ્રંથોના પ્રમાણે લખવામાં આવ્યા છે, તે માહેના મુખ્ય ગ્રંથોના નામનો નિર્દેશ નીચે કરવામાં આવે છે; જે ઉપસ્થી વાંચકવર્ગે યરાયરે સમજી શકશે.

૧ ઇશકેનકકમુંડકાદિ ઉપનિષદ	૨૭ શંકર દિગ્વિજય
૨ અક્ષસૂત્ર	૨૮ પ્રભોધ ચન્દોદય
૩ મનુસ્મૃતિ	૨૯ શતશ્લોકી
૪ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ	૩૦ વિવેકચૂડામણિ
૫ યોગવાસિષ્ઠ	૩૧ ભક્તિરસાયન
૬ આત્મપુરાણ	૩૨ વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા
૭ ગીતા	૩૩ ગીતગોવિન્દ
૮ પંચદશી	૩૪ ભક્તિતત્વામૃત
૯ સાંખ્યકારિકા	૩૫ વિશ્વગુણાદર્શ
૧૦ પાતંજલ યોગસૂત્ર	૩૬ સુશોકલાધવ
૧૧ સૂતસંહિતા	૩૭ રામાયણચંપૂ
૧૨ બોધસાર	૩૮ ભારતચંપૂ
૧૩ ભારત	૩૯ ભાગવતચંપૂ
૧૪ ભાવાર્થ રામાયણ	૪૦ નૈપધીય
૧૫ અધ્યાત્મ રામાયણ	૪૧ માધ
૧૬ વિષ્ણુભાગવત	૪૨ પંચતંત્ર
૧૭ દેવીભાગવત	૪૩ કથાસરિત્સાગર
૧૮ વિષ્ણુપુરાણ	૪૪ કથાકલ્પતરૂ
૧૯ માર્કંડેયપુરાણ	૪૫ ભક્તવિજય
૨૦ બૃહન્નારદીય	૪૬ હરિવિજય
૨૧ કાશીખંડ	૪૭ ભક્તિલીલામૃત
૨૨ જીવન્મુક્તિ	૪૮ સ્વાનુભૂતિ
૨૩ સમશતી	૪૯ દાસબોધ
૨૪ લલિતાસહસ્રનામ	૫૦ યથાર્થદીપિકા
૨૫ મહિમ્ન	૫૧ એકનાથી ભાગવત
૨૬ મર્તુંદરીત્રિશતી	૫૨ યાનેશ્વરી

ઇત્યાદિ ગ્રંથોના શિવાય પણ બીજા ધણા છે. તેમનાં નામ પ્રસંગોપાત્ત તેતે સ્થળે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવશે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ રકમ—પ્રથમ ગુચ્છ.

પૃષ્ઠ.	વિષયો અને તેમાંના દૃષ્ટાન્ત.	પૃષ્ઠ.
	મંગલાચરણ.	૧
૧	સદ્ગુરુદ્વારા સમ્બાલિલાભ તથા બેદગ્રમનિરાસ—રાજા અને માળીપુત્ર, સંજીવીની વિધાની પ્રાપ્તિ...	...૨
૨	સદ્ગુરુનું લક્ષણ તથા શરણાગત રીતિ—જનકશ્યુક સમાગમ, એકલવ્ય કિરાતવ્રત...	...૨૧
૩	સંસારવ્યાધિનાશક સદ્ગુરુધ્વંતરીની આવશ્યકતા—શ્રી કૃષ્ણ-ગુરુહનિવાસ, રામાનંદ અને કપીર...	...૪૦
૪	આત્મારામને વિષે સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવેશ—ત્રિપુરવધ વ્રત, યાંગદેવ અને યાનેશ્વર...	...૫૨
૫	સદ્ગુરુવચનના પ્રત્યે વિશ્વાસ એજ મોક્ષનો અઘોરિક ઉપાય—ગાંધારદેશસ્થ આંધળો, શ્રીરામને વસિષ્ઠોપદેશ...	...૭૧
૬	સદ્ગુરુકૃપાશ્રી અંજનવડે વાસુદેવમય નિર્મલ દષ્ટિ—નામદેવ—વિસોબાખેચર વ્રત...	...૮૫
૭	જ્ઞાનરૂપ ગંગા સમૂહ પાપનાશિકા—વિશ્વામિત્ર વ્રત, તુકારામની વીણાની કાસીયાત્રા...	...૯૯
૮	મોક્ષાર્થને સમતા આવશ્યક છે—કુતરાની પૂછડી, જયદેવપંડિત...	૧૧૦

પ્ર૦ રકમ દ્વિતીય ગુચ્છ.

૧	દુઃખનું મૂળજ ચિત્ત તથા તેના નાશના દ્વિવિધમાર્ગ—વૈશ્યપુત્ર અને રાજકન્યા...	...૧૨૮
૨	બંધમોક્ષનું કારણ મનજ છે—જડબરત અને રક્ષણ, એક મૌની સાહુકાર, અવધૂત કુમારીવ્રત...	...૧૩૮
૩	મનોનિગ્રહની યુક્તિઓ—તુકારામ અને ચિંતામણીદેવ, એક હઠનિગ્રહી બ્રાહ્મણ...	...૧૪૮
૪	વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર—રાજા બર્તુહરી...	...૧૬૪
૫	અભ્યાસનું સ્વરૂપ તથા તે ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે કરવો—ટિલિખપક્ષીની વાર્તા. એક મૂક બ્રાહ્મણ...	...૧૭૯
૬	મલિનવાસિનાના બેદ તથા સ્વરૂપ—શંકરપાર્વતીસંવાદ, ત્રિવર્ત, દુર્વાસ, મિદાધ, દાસ, અને પૂતનાનો વ્રતાંત...	...૧૮૯
૭	શુભવાસનાનું સ્વરૂપ તથા બેદ—એક વેદાંતી, મહાત્મા એક-નાથની સમતા, ભત્તું મંત્રીવ્રત...	...૨૦૫
૮	વિષયસ્વરૂપવિચાર—વેસ્મા અને કામી પુરૂષ, રાજા મુરુરવા અને ઉર્વશી—૨૧૪	

શુદ્ધિ પત્ર.

સૂચના:—છાપવામાં કોઇ ઠેકાણે કાના, માત્રા, અનુસ્વાર તથા કેટલેક ઠેકાણે અક્ષરો ભાંગી ગયા છે અગર બીજે ગમે ત્યાં ઠેકાણે જઈ પડેલાં છે તે અશુદ્ધો સહજ સમજી શકાય માટે તેમનો સમાવેશ નીચે કરેલ નથી; મુખ્ય મુખ્ય આપેલાં છે. તથા અશુદ્ધ ન લખતાં કેવળ શુદ્ધ શબ્દોજ લખ્યા છે તો તેને પૃષ્ઠ અને પંક્તિમાં શુદ્ધ કરીને વાંચવું.

પ્રથમ સ્કંધ.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ	પંક્તિ.	શુદ્ધ.
૧	૧૭	દેકાગ્રમાનસઃ	૧૬	૧૪	બાદ
૧	૨૦	વદામ્યહમ્	૧૬	૧૫	શુકે
૧	૨૨	પરમ	૧૭	૧	શીખવવાનો
૨	૨	અભિન	૨૪	૪	પ્રણિપાત
૨	૧૦	દ્વદ્વોનો	૨૮	૩	તેમના
૪	૨૫	યત્પદમામનંતિ	૩૦	૪	પડવાનું
૭	૧૮	તિર્યક્	૩૨	૩	શુક
૭	૨૨	હોવાથી	૩૭	૧૬	પ્રાતેમાર
૧૨	૨૦	વિસ્મરણ	૩૮	૨	તને
૧૨	૨૧	ત્વાચ્છુકઃ	૩૯	૧૯	હારો
૧૩	૩	દેત્રોને	૪૦	૧૬	પ્રયત્નેન
૧૪	૧૭	શુકાર્યનામાં	૪૨	૬	પ્રારબ્ધ
૧૪	૨૯	વિચારથી	૫૧	૩૧	કહ્યું
૧૫	૨	સાધી	૫૪	૧૬	દ્વદ્વોને
૧૫	૩૦	સાધી	૫૪	૨૧	સામર્થ્ય
૧૫	૩૧	ભસ્મ	૫૭	૬	ચો
૧૫	૩૩	આનંદિત	૫૮	૧૨	પ્રમદ
૧૬	૧૨	અભિનુલ્લ	"	૧૮	પુખ્પ

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	શુદ્ધ.
૬૪	૨	ઘનજા	૧૦૯	૯	નિરીક્ષણમાં
૬૪	૧૩	પરંબ્રહ્મ	૧૦૯	૨૦	અગાધ
૬૪	૧૮	અંતઃકલ્પિ	૧૧૨	૧૭	ડસત
૬૪	૨૯	સમીપ	૧૧૬	૧૪	અમૃત
૬૬	૧	મૃત્યુના	૧૧૬	૨૪	મહારા
૭૦	૧	ભાષ્યોએ	૧૨૮	૧૧	વાસનાશૂન્ય
૭૧	૧	પંચમ	૧૨૮	૧૬	કહેલી
૭૧	૨૬	શ્લિષ્ઠાર્થ	૧૨૯	૧૨	રાઘવ
૭૫	૧૬	ત્રિતાલા	૧૨૯	૨૭	આત્માનાત્મ
૭૭	૩	છોડીને	૧૩૪	૧૨	સમજવું
૭૯	૯	સલોકતા	૧૫૩	૫	ચન્દ્ર
૭૯	૧૦	સાયુજ્ય	૧૬૮	૨૩	વિપયાદિકોના
૭૯	૧૭	ચાપ	૧૭૫	૨૯	જહાસા
૮૦	૭	આત્મધાતી	૧૯૪	૯	મુમુક્ષુએ
૮૭	૨	ધ્યાનમસ્ત	૧૯૫	૧૦	જગત્માં
૮૮	૩	હૃત્પ્રદેશના	૨૦૫	૨૨	અંતરના
૮૮	૪	અનુકૂલતા	૨૦૮	૧૭	થયો
૮૯	૧૨	ભણીને	૨૧૧	૩૦	તેમને
૮૯	૧૫	શાનેશ્વર	૨૧૧	૩૧	દક્ષિણ
૯૦	૧૩	ગુરુનો	૨૧૭	૧૭	સ્વાભાવિક
૯૪	૩	ફરી	૨૧૮	૨૬	તહેમના
૯૪	૨૬	કાપીને	૨૨૨	૬	પિશાચીને
૯૭	૫	વિસોબાએશ્વર	૨૨૫	૧૫	પ્રાપ્તિ
૯૮	૨૪	એવો	૨૨૫	૧૬	વિરક્તતા
૧૦૦	૬	તહેને	૨૩૦	૨૭	છતાં
૧૦૨	૧૭	આત્મજ્ઞાનજ	૨૩૧	૧૮	વિસ્તૃત
૧૦૩	૨૧	હૃત્પ્ર			

दत्तात्रेय पंचक.

जगदुत्पत्तिकर्त्रे च स्थितिसंहारहेतवे ।
भवपाशविमुक्ताय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ १ ॥
जराजन्मविनाशाय देहशुद्धिकराय च ।
दिगंबर दयामूर्ते दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ २ ॥
आदौ ब्रम्हा मध्ये विष्णुरन्ते देवः सदाशिवः ।
मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ३ ॥
अवधूत सदानन्द परब्रम्हस्वरूपिणे ।
विदेहदेहरूपाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ४ ॥
सैत्यरूप सदाचार सत्यधर्मपरायण ।
सत्याश्रय परोक्षाय दत्तात्रेय नमोस्तु ते ॥ ५ ॥

श्री दत्तात्रय

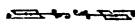

। कर्पूरकांतिदेहाय ब्रह्ममूर्तिधराय च ।
। वेदशास्त्रपरिज्ञाय दत्तात्रेय नमोस्तु ॥

। ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्रीदत्त प्रबोध कल्पद्रुम

प्रथम स्कंध—प्रथम गुरुर्छ.

भंगलाचरञ्चुभ

श्री गણेशाय नमः श्री सरस्वत्यै नमः

श्री कुलदेवतायै नमः श्री गुरुभ्यो नमः

दिगंबरं मर्मविलेपितांगं बोधात्मकं युक्ततमंप्रसन्नम् ।

निर्वाणसंश्यामतनुं भजेऽहं दत्तात्रयं ब्रह्मसमाधिपुक्तम् ॥

पद राग-ऊभोद, ताळ ऊँपा.

गुरुदत्त आत्रेय त્રैभૂति^१ अवतार, अवधूत सुખकार त્રैगुણ्य
આધાર, ટેક. આનંદવન^૨ સ્નાન, કરવીર^૩ લિક્ષાન્ન, માહરકર^૪
શયન, સ્થિતિ બકિ ગિરનાર, (૧) પડ બાહુત્રય વદન, ભસ્મ
અર્ચિત સુતન, યજ્ઞોપવીત ઉર, સિરપે^૫ જટાભાર, (૨) જો મન તુ
સખ ભાંતિ, સુખ આહો નિતહી, તો ધ્યાય દિન રાતિ યતિ પતિ
મનહાર. (૩)

गुरुस्तवमधीयानो विजयी सर्वदा भवेत् ।

गुरुसायुज्यमाप्नोति गुरुनाम पठेद्बुधः ॥

कलिदोषविनाशार्थं जपेदेकाम्रमानसः ।

श्रीगुरुं परमानंदं दत्त इत्यक्षगृह्यम् ॥

गुरुस्तवं न जानाति गुरुनाम मुखे न हि ।

पशुतुर્યं विजानीयात्सत्ये सत्यं बहाम्यहम् ॥

જેની કૃપા આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ તપોનું નિવારણ કરનારી છે.
તેમજ અપરિચ્છિન્ન^૧ ભૂમાનંદરૂપી^૨ જલપાન કરતા સાર પ્રપા અર્થાત્ પરમ-

રૂપ છે, અને જે સર્વને હિતોપદેશ કરે છે એવા પરમાનન્દરૂપ પરમાત્માથી અભિન્ન (જૂઠા નથી) સદૃશરૂપ હું પ્રણામ પૂર્વક સ્તવન કરું છું મધુ-કેટલ દેવના જેવા અત્યન્ત દુર જે અહંકાર તથા મોહ પ્રાણી માનને પોતાને વશ કરી અત્યન્ત પીડી રહ્યા છે, તેનો વિપ્લવ સમાન નાશ કરનારા તથા મોક્ષ લક્ષ્મીનું નિવાસ સ્થાન, એવા સર્વવ્યાપી વિષ્ણુરૂપ શુર-દત્તાત્રય-ને હું વારંવાર નમન કરું છું. ત્રિપુરાસુર અને અન્તકનો નાશ શંકરે કર્યો હતો, કંસ તથા કેશિદેવનો નાશ વિષ્ણુએ કર્યો હતો ચંડિ-કાએ ચંડ અને ચુંડનો નાશ કર્યો હતો, પરંતુ સદૃશરૂપે તે અખિલ દુઃખોને અર્થાત્ સુખ દુઃખ, માન અપમાન દંત્યદિકોના પણ નાશ કરવાને સમર્થ છે. કારણ દિ પુણ્ય ક્ષેત્ર જૂમી સિવાય અન્યત્ર કુઝામ, કુત્સિત રથળ, કોક-ટાદિ પુણ્ય રહિત પ્રદેશમાં પણ કેવળ શુર કૃપાથી મોક્ષ મળી શકે છે આપું ઉત્તમ જેવું માહાત્મ્ય છે, એવા સદૃશરૂપે ધ્યાન તથા સ્મરણ કરીને હું મનુષ્યત્વ સાર્થક કરીશ. કેમકે શુર નામ જેના મુખમાં નથી, શુર સ્ત-વન જે કદી દરી જાણતો નથી, તેવાને પશુપુલ્ક સરજવાનું ઉપનિષદોમાં પણ કહ્યું છે. એથી કરીને, ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને, પરમાનન્દ રૂપ સદૃ-શરૂપે 'દત્ત' એવા બે અક્ષર વડે નટણ કરીશ, જેથી અદ્વય અક્ષર (બ્રહ્મ) પદની પ્રાપ્તિ થશે. અનંત શક્તિ સંપન્ન મૂલ શક્તિ વડે પૂર્ણ, કાર્ય કારણા-તીત એવી પરમાત્માની સદૃશ વિદ્યન નાશક, જે ગણ્યપતિ રૂપ શક્તિ છે, તે શક્તિનું 'દત્ત પ્રબોધ કલ્પદ્રુમ' ગ્રંથની નિર્વિદ્ય પરિ સમાપ્તિને અર્થે અન્તરમાં ધ્યાન કરી, રાત્રિચંદાનંદ ધનના વિષે અભિજ્ઞતાથી રચિત ચંદ્ર રહેલી, સર્વ જ્ઞાન પ્રકાશક સામર્થ્ય વતી સરસ્વતિ નાગક જ્ઞાન શક્તિનું સમર્થન કરીને આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરું છું.

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ૐ આધ્યાત્મિક, આધિ દેવિક તેમજ અધિભૌતિક તાપોની શાન્તિ થાઓ !

પ્રથમ પુષ્પ.

ૐ નમો ભગવતે દત્તાત્રયાય.

સદૃશરૂપે દ્વારા સન્ધ્યાસ્થ લાલ તથા લેહ જ્વમ નિરાસ.

યાવજ્ઞાનુગ્રહઃ સાક્ષાન્જાયતે પરમેશ્વરાત્ ।

તાવજ્ઞ સદ્ગુરું કશ્ચિત્સચ્છાત્સં વાપિ નો લભેત્ ॥ યો. વા. ॥

પરમેશ્વરે પોતાની શક્તિ જન્મ રહિત આવાવડે પ્રથમ વક્ષ, સર્પ,

પશુ-પક્ષી, મચ્છનાદિ નાનાં પ્રકારનાં શરીર નિર્માણ કર્યાં. પરંતુ એ અનેક જાતિઓનાં શરીર જોઈને ત્હેમને સંતોષ ન ઉપજ્યો. કેમકે, તેમના વિષે આત્મપ્રાપ્તિ કરી શકે, તેવું અધિકારી પ્રાણી કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ. આખરે, ત્હેમણે “ જેનામાં અક્ષસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરવાની ઉચિત યુદ્ધિ છે, એવો ” પુરુષ (મનુષ્ય) દેહ નિર્માણ કર્યો, ત્યારે ત્હેમને આનંદ થયો. આ પ્રમાણે પરમાત્માએ પુરુષને આત્મદર્શનને સારૂ ઊચિત એવું અંતર (યુદ્ધિ) આપ્યું; પરંતુ એ પુરુષ પોતાનાં અંતરને ‘ ઇચ્છિત ’ કરે છે. પુરુષ શબ્દનું અંતર (મધ્ય) જે ઉદારયુક્ત છે, અર્થાત્ ‘ ૨ ’ માં ઉ મળીને ‘ ૩ ’ થાય છે.) તે (‘ ૨ ’ અક્ષર) જે, ‘ ઇ ’ કાર ચુકાર થાય તો, ‘ પુરુષ ’ એવો શબ્દ થાય છે, અને તેનો અર્થ ‘ મેત્ર ’ ‘ વિષ્ણુ ’ એ પ્રમાણે થાય છે. તથા, બીજા અર્થમાં (‘ ૬ ’ યાને કામ, તથા ‘ ૬ ’ એટલે, લક્ષ્મી.) પોતાનું અંતર ‘ ઇચ્છિત, ’ યાને નાના પ્રકારના કામયુક્ત તથા, લક્ષ્મીયુક્ત દરે છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષ જે, સ્વરૂપ નિરીક્ષણ યોગ્ય અંતર (યુદ્ધિ) નો પરિત્યાગ કરી અનેક કામનાયુક્ત અંતર કરશે તો, પરમાત્માની અપ્રીતિનો વિષય થયા વગર કેમ રહેશે ? કેમકે, જે આતર એને નિર્માણ કર્યો છે, તે કાર્ય તો તે કરતો નથી, પછી ઇશ્વરૂપા શરીરને શ્વ શકે ? કેમકે, ખ્યાલ કરો ! કોઈ રાત્રીએ કોઈ મનુષ્યને અધિકારી બનાવી કાંઈ એકાદ ખાસ કાર્ય કરવા સારૂ તેની નીમણુંક કરી છે; પણ તે જે, હવે પોતાનું નિયુક્ત (સોંપેલું) કાર્ય ન કરે તો, ત્હેના પર રાત્રીકૃપાને બદલે રોષજ થાય; વ્યવહારમાં એજ પ્રમાણે અનુભવવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષ ઊચિતાંતરનો (યોગ્ય યુદ્ધિનો) ઉપયોગ વિષય-સેવનમાંજ કરે, તથા ધર્માનુષ્ઠાન, અને શ્રવણમનનાદિ કરી પોતાના સ્વ (આત્મ) પદ પર સ્થિત ન થાય તો, ત્હેના ઉપર આનંદરૂપ-પરમાત્માની અવકૃપા થયા વગર કેમ રહે ? ત્હેની યોગ્યતા કેવી થાય છે ? તે આપણે જોઈએ.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ‘ પુરુષ ’ શબ્દનું અંતર ‘ ઇ ’ યુક્ત થતાં ‘ પુરુષ ’ થાય છે. ત્હેની યોગ્યતા એ ‘ પુરુષ ’ અર્થાત્ વિષ્ણુ જેવીજ શ્વ એમ સમજવું. અવકાર ત્રિશી પણ જોવામાં આવે છે કે, નિરંતર આમોહ (મુગ્ધ) યુક્ત તેમ વગેરે શરીર પર લાગી રનાન કરનાર મીમાન્સ મુદ્દસ્ય પુરુષ (વિષ્ણુ) ને પ્રેમવડે નીહાગતો નથી, તે સંબંધી વાત પણ ત્હેને સાંભળવી ગમતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેનું સ્મરણ પણ ત્હેને અપ્રિય છે. તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા નિરંતર આમોહ (મુગ્ધ તથા આનંદ) યુક્ત હોવાથી, ‘ અખિલ પ્રાણીઓના વિશે અંતર્યામીરૂપવડે જેની

સુ-વાસ-ઉત્તમસ્થિત છે, અને આનંદ તો, જેનું રૂપજ એવું શ્રુત્યાદિમાં વર્ણન છે, તે કારણને લીધે ' જે પુરુષનું અંતર અનેક પ્રકારના કામ રૂપી મલ વડે યુક્ત છે, તેવા પુરુષના તરફ કદી પ્રેમ દૃષ્ટિ કરતા નથી, તેવાનું સ્મરણુ ત્હેમને થતું નથી અને તદ્વિષયક સ્તવનાદિ પણ સાંભળતા નથી એમ સમજવું. એટલા માટે, એ 'ઇચ્છિત' કામ યુક્ત અંતરનો સર્વથા ત્યાગ કરીને, પુરુષે સ્વરૂપાવલોકને સાર યોગ્ય અંતર કાયમ રાખવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પુરુષે શુદ્ધ અંતઃકરણ વડે વેદાન્તાદિકનું મનન યુક્ત શ્રવણુ કરી, ઇંદ્ર સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરવો તેમજ સ્વરાજ્ય પદમાં સ્થિત થઈ, પરમાનંદનો ઉપભોગ કરવો; વિષય સેવનાદિકથી તેનો (અંતરનો) અધઃ-પાત ન થવા દેવો. પુરુષત્વની સફલતા પણ ત્યારેજ થવાની. સ્વરાજ્ય પર આરૂઢ થવાને માટે વેદાન્તાદિકનું જે શ્રવણુ કરવાનું કહ્યું છે, તે સદ્ગુરુ વિના થતું નથી; કેમકે: -

શ્રુતિ અર્થાત્ વેદોમાં નાના પ્રકારના કર્મો તથા તેમના ફલનું વર્ણન કરીને કર્મનું મહત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ કોઈ સ્થળે પર ઉપાસના તથા તેના ફલનું કથન છે. કેટલેક સ્થળે જીવ તથા ઇન્દ્રનો ભેદ વર્ણવેલો છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ બ્રહ્મ સગુણુ છે, એમ કહી સગુણુ બ્રહ્મનું આહાર્ત્મ્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે. તો કોઈ કોઈ સ્થાન પર નિર્ગુણુ બ્રહ્મનું કથન કરી તદ્વિષયક (નિર્ગુણુ બ્રહ્મ સંબંધી) જ્ઞાનની પ્રશંસા કરેલી છે. આ પ્રકારે કોઈ સ્થાન પર વિધિ તો કોઈ સ્થળે અર્થવાદ, કોઈ જગ્યાએ ઉપાસના તો અન્યત્ર આત્મ સ્વરૂપનું વર્ણન આવી રહ્યું છે. આવા પરસ્પર વિરોધના શ્રવણુથી મનુષ્યોના મનમાં સંશય ઉપજે છે કે આ બધાને પ્રધાન સમજવાં, અથવા સગુણુ કે નિર્ગુણુને ? કિંવા એ બન્નેને ? કર્મ કરવું કે નહિ ? આત્મા કર્તા છે કે અસંગ ચિદાત્મક અકર્તા ? દ્વૈત સાચું કે અદ્વૈત સાચું ? આ પ્રકારે અનેક સંશયોથી ઘસ્ટ થઈને બુદ્ધિને જ્યારે શ્રુતિ સ્મૃતિ યુક્ત શુદ્ધ ઉપદેશથી, ' સર્વે વેદા યત્યદમામન્તિ ' અર્થાત્ ખગાદિ સર્વ વેદ જે પરબ્રહ્મ રૂપ પદનું કથન કરે છે તે પ્રમાણે, સકલ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય એક અદ્વિતીય નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મના પદવસિત થાય છે, એ પ્રકારે જ્ઞાન થશે ત્યારે તે તિશ્વલ થશે તથા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિશ્ચલ થઈ, જીવ પરમાત્માના બૈક્ય બાવની પ્રતીતિ (સ્વાનુભવ) કરશે. શાસ્ત્રમાં એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

શાસ્ત્રાણાં ચ દ્યનૈતસ્વાત્સંચયાનાં બદ્ધસ્વતઃ ।

ઉપાત્સીનામનેકસ્વાત્સન્માર્ગો ન ગુરું વિના ॥

અપૂર્વ અર્થના બોધ કરનારા ઋગદિ વેદ તેમજ તેમના આધારે ઉપર રચાએલાં રમૂતિ પુરાણાદિ અનંત હોવાથી તથા તે સધળામાં પ્રતિ-
પાદન કરેલી કર્મોપાસના અનેક પ્રકારની હોવાથી, સંસય પશુ પુષ્કળ થયાંજ
કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અમુકજ સન્માગ^૧ છે એમ ગુરુ વિના કોણ
કહી શકે અગર સિદ્ધ કરી આપી શકે ?

મહાત્મા કૃતીરજીએ પશુ એજ આશયથી કહ્યું છે કે, હે ભાઈ હો !

પદ-રાગ-હમીર તાલત્રિતાલા.

ગુરુ બિન કૌન બતાવે બાટ; બડા બિકટ યમઘાટ ક્રુવ.

ભ્રાન્તિકી પહારી નદિયાં બીચમે અહંકારકી લાટ^૧ (૨)

મદ મત્સરકા મેહુ બરસત માયા પવન વહે દાટ.^૨ (૨)

કહત કળીરા સુનો ભાઈ સાધો કયોં તરના યહ ઘાટ. (૩)

આ સંસાર સમુદ્રને પેલે પાર જવાનો માર્ગ ગુરુ વિના અન્ય કોણ
બતાવી શકે તેમ છે ? કુપ યંત્ર ઘટિકા ન્યાય પ્રમાણે સદ્ગુરુજ અમૃત રસ
(જન્મ મરણ શૂન્ય આનન્દ રસ રૂપ બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે. અને
એ અમૃત રસના પાનથી પૂર્ણ વૈતૃષ્ણ્ય અર્થાત્ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે.
જેવી રીતે ગરગડી (રેહેટ) ની સાથે દોરી વળગાડીને તે દોરી સહિત ધડાને
મંબીર દ્વાની અંદર ઉતારવાથી, તેમાંહેના રસ-ઉદક તે ધડામાં સમાય
છે એટલે તેને બહાર કાઢીને પીવાથી જેમ તૃપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે વેદ
શાસ્ત્ર પુરાણાદિ ગંભીર દ્વા સમાનજ છે; અને તેમાંહે જે રસ-બ્રહ્મ છે
(કૃતિમાં બ્રહ્મને રસ રૂપ વર્ણવ્યો છે; 'રસોવૈષઃ' તે પરમાત્મા આનન્દ રસ
રૂપજ છે) તે આપણને પ્રાપ્ત કરાવી સર્વ પ્રકારે તૃપ્તિ થાય તેટલા ખાતર
રેહેટ અર્થાત્ ગુરુ રૂપી ગરગડી સાથે સંયુક્ત થએલા ઉપદેશ રજ્જુથી
અન્તઃકરણ રૂપી ધડાને બાંધી, ઉપરોક્ત (વેદ શાસ્ત્ર રૂપી) કુવામાં ઉતારીશું
એટલે તે અન્તઃકરણ રૂપી ધડામાં બ્રહ્મ રૂપી રસ હસોહસ બરાબ જશે,
અને તેના પાનથી તૃપ્તિ થતાં કાંઈવાર પછી વૈષયિક પિપાસા-વિષય સંબંધી
જંખના થશે નહિ. નહિતર તે રસ કો હૃદયોગ્યર થશેજ નહિ. તો પછી
તેની પ્રાપ્તિ, તેનું પાન અને તેમ કર્યાથી થતી તૃપ્તિ તો દૂરજ રહ્યાં !
સહજ ખ્યાલ કરો. નેત્રમાં સદૃશ પદાર્થ જોવાની શક્તિ રહેલી છે, તથા
પદાર્થ પશુ સિદ્ધ છે, તેમ છતાંય સૂર્યની સહાય વગર અંધકારમાં
તે શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે મુદ્ધિ કુશલ છે, અને

બ્રહ્મ રૂપ વસ્તુ જે આત્મા તે પણ સિદ્ધ છે, તેાપણ અવિદ્યા રૂપી અન્ધકારમાં તેની શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે તેવું કૌશલ્ય કાંઈ કામમાં આવતું નથી. પરંતુ સર્વના પ્રકાશ સમાન ગુરના ઉપદેશ વડે અવિદ્યા રૂપી અન્ધકારનો નાશ થયા બાદ, અત્યન્ત નિકટ વર્તી આત્મ વસ્તુ પ્રતીત થાય છે. અથવા નૌકા (હોડી) ખરીદ કરી તે માંહે કે.ઈ ધનાદય સમર્થ પુરૂષ બેઠેલો હોવા છતાં તે જેમ નાવિક (ખલાસી) ની સહાયતા વિના સામો ઠીનારો દેખી શકતો નથી; સાહસ કરવા જાય છે તો વિપરીત પરીણામ આવે છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા સંસાર સમુદ્ર તરી જવાને માટે નૌકાના જેવીજ સમર્થ છે, અને રત યુદ્ધિવડે પોતાની મેળે બેસી ગએલો મનુષ્ય પણ સમર્થ હશે (એ બ્રહ્મવિદ્યાનો વ્યાસંગ કરનારો હશે) તેમ છતાંય દુર્બુધાર ગુરની સહાયતા વગર તેનાથી સંસારને પેલેપાર રિચત એવું જે બ્રહ્મ છે, તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ આદ્યેથીએ પેલેપાર તેની દૃષ્ટિ પ્હોંચશે નહિ. સાહસ કરવા જશે તો વિપરીત થવાતું. અર્થાત આ સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. કિંવા વરસાદથી ખેતરની જમીન ગમે તેટલી પલળીને પોચી થઈ હશે; તેમજ વાવવાને બીજ પણ પાશે પુષ્ટગ હશે, પરંતુ વાવણી કરનારો ચાંતા પુરૂષ નહિ હોય તો અનાજનો પાક ધૂળ ધાણી થઈ જશે, તેજ પ્રમાણે આ શરીર ક્ષેત્રની જમીન-અન્તઃકરણ-દેવી સંપત્તિના ગુણ વર્ણવતા આર્દ્ર વ કોમલ થઈ હશે, તથા બ્રહ્મ જ્ઞાનનાં બીજ પાસે ઘણાં હશે, તેાપણ સદગુરૂ રૂપી હાથ તેમાં બીજ વાવવા સાર હાય લાગશે નહિ તો બ્રહ્મરહનો પરિપાક તથા બ્રહ્મ રસ પાનની વાતો પણ તેવીજ વ્યર્થ જણવી. ખેતરમાં અનાજ વાવવા સાર કુશલતાની ખાસ અપેક્ષા રહે છે. ઉંચે જોયાં ના કરવું જોઇએ તેમજ છેક ઉંડા પણ ન ઉતરી જવાવું જોઇએ. અને એ વિષયનો ચાંતા, સદગુરૂજ તેવી કુશલતા વાપરી શકે, એ દેખીતું છે. જો કદાપિ દેવયોગથી રતન હાથમાં આવતાં તેના ખરા ખોટાપણા વિષે સંશય ઉપજવાથી, ઝવેરી પાસે પરીક્ષા કરાવતાં, તે એની કીંમતની ખરી માહિતી આપી શકે છે અને ભોકો પછી તેવી માહિતીવાળા મતને વજનદાર ગણી તે રતનને ખરીદે છે તો વાસ્તવિક કીંમત મળી એમ જણી, મનુષ્યને કેટલો બધો આનંદ થાય છે; ખરે તે કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે કે કું તો આ રતનને ખોડું સમજતો હતો, પરંતુ પરીક્ષા કરાવી તો આટલું મૂલ્ય ઉપજ્યું. મ્હેં જે એને ફેંકી દીધું હત તો ખરેખર કું કુંબીજ થાત. તેજ પ્રમાણે આત્મારૂપી-રતન આપણી પાસે છે. પરંતુ તે ખરું છે ના

ખોટું છે ? અર્થાત્ બ્રહ્મત્વરૂપી સત્યતા એમાં છે કે અનાત્મરૂપી-મિથ્યાત્વ છે, એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ, સત્ત્વ-પરીક્ષક ઝવેરી જે સદ્-ગુરુ છે તેને આપણે જો એ રત્ન ખતાવીયું, અને તેની પાસે પરીક્ષા કરાવીશું તો તે આપણને એ આત્મરત્નના બ્રહ્મરૂપ સત્યત્વની વ્યથાર્થ પ્રતીતિ કરાવશે. જેમ થવાથી આનંદરૂપ ધનની સંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થશે અને દુઃખ દરિદ્રતા પછી કદીપણ નગરે પડશે નહિ. આપણી સાંપ્રત-સ્થિતિ એવી છે કે, આપણે આત્મારૂપી-રત્ન કુંભને કાચના કકડાતુલ્ય સમજી તેનો અનાદર કરીએ છીએ. કુંભમાં બ્રહ્મ આત્મરૂપવડેજ સ્થિત હોઈ સિદ્ધ છે. તથાપિ શ્રદ્ધાપુક્ત અન્તઃકરણરૂડે સદ્ગુરુના શરણમાં જઈને અનેક શોકો ગુરુરૂપાદારા એ આત્મરત્નની સત્યતા અનુભવીને કૃત-કૃપ થઈ ગયા છે. આપણે પણ તેટલા ખાટે એવા સદ્ગુરુનું શરણ લઈ આત્માનાં આત્મ-ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ચરિતાર્થની સફળતા સંપાદન કરવી જોઈએ. મુંડકો-પનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્બ્રહ્મણો નિર્વેદમાયાજ્ઞાત્યક્તઃ કૃતેન ।

તદ્વિજ્ઞનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગન્ ઉત્સન્નિત્વાજિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥

કર્મ તથા ઊપાસનાનાં અનુષ્ઠાનથી મળનારા દક્ષિણ તથા ઉત્તરભાગે રૂપલોક, તેમજ નિહિતકર્મોના પરિતાપ તથા નિષિદ્ધકર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષોને લઈને સદ્ય એવા નરક, તિર્થકૂપ્રેત છત્યાદિ રૂપ-લોક એ સદ્યના અસાર છે એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુભવ, ઊપમાન, અને આગમ એ પ્રમાણોદારા સારીપેટે સમજી, બ્રહ્મણે તેના તરફ વૈરાગ્યવૃત્તિજ ધારણ કરવી પડે છે. આ સંસારમાં અકૃતપદાર્થ એક પણ નથી. નિખિલ-લોક કર્મચિત્ત યાને કર્મકૃત હેવાથી અનિર્ણય; અને હું તો નિત્ય, અમૃત, અબળ એવા પદાર્થની લાલસા ધરાવનારો છું. જે કર્મો અનર્થોનુંજ સાધન છે, અને જેમાં આયાસ પણ ધણો વેઠવો પડે છે, એવા કર્મોનું ચક્રારે શું પ્રયોજન હોવું જોઈએ ? મનુષ્યે એ પ્રમાણે વિચાર કરી, નિત્યપદ્ધતું વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવા સારૂ, હાથમાં સમિધ અર્થાત્ ઉપાયન ગ્રહણ કરીને શમ, દમ, દયાદિ સંપન્ન એવા શ્રોત્રિય વેદ શાસ્ત્ર પારંગત તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના શરણમાં જવું જોઈએ. ‘જ્ઞાજ્ઞોડવિ રાજોદ્યેષ બ્રહ્મજ્ઞાના પેવણં ન કુર્વાત્’ સુસુક્ષ્મ બ્રહ્મણુ શાસ્ત્રને જણુભાવણો હોય તોપણ તેણે સ્વતન્ત્રતાથી (ગુરુની સહાયતા વગર) બ્રહ્મજ્ઞાનની શોધ કરવાની પ્રવૃત્તિ ન આરંભી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિષ્ઠાન થાય છે કે, જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તેવાને પ્રત્યગાત્મ વિષયક વિજ્ઞાન અવશ્ય

કરવાનો અધિકાર છે. કેમકે તેવા મનુષ્યનામાં શ્રવણ કરેલા વિદ્યાનતુ મનન કરી તેનું રહસ્ય સર્વશેષ સમજવાનું સામર્થ્ય આવે છે. ગુરૂની પાસે જઈ પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ રૂપજ છે, એવું વિદ્યાન થવાથી સંસારનું બીજ જૂત અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. 'તરતિ શોકમાત્મચિત્ત.' આત્મ જ્ઞાન સંપન્ન પુરુષ શોક સમુદ્રને તરી જાય છે. 'તત્ર કોમોદઃ કઃ શોક દુઃસ્વપ્નમનુવરયતઃ' આત્મૈક્ય જ્ઞેનારાને મોહ કેરો ? શોક પણ તેવાને શી રીતે પ્રાપ્ત થવાનો હતો ? એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એથી કરીને આચાર્યને શરણુ જઈ, તેની પાસે ઉપદેશ શ્રવણ કરી આત્મ વિદ્યાન સંપન્ન થવું તથા નિત્ય આનંદ રૂપ બ્રહ્મમાંજ એક નિષ્ઠા રાખવી. એના પર એક દૃષ્ટાન્ત આપીયું.

એક રાજાનો સેવક માળી દરરોજ બગીચામાંથી ફૂલ લઈ આવતો તેનો એક દાર તથા બે ગજરા બનાવી રાજાના ગળામાં પહેરાવી જતો. એક દિવસ તે માળીને કાંઈક ધરકામને વાસ્તે બહારગામ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. જતી વખતે તેણે પોતાના છોકરાને રાજાના નિયમ મુજબ રોજ મંદિર જઈને રાજાને હાર ગજરા આપી આજવા કહ્યું. બીજો દિવસે જે વખતે દાર લઈ માળીનો છોકરો આવ્યો, તે વખતે રાજા પોતાના કાચ મહેલમાં બેઠો હતો. જેથી તેનાં સ્વરૂપનાં આસામાં અનેક પ્રતિબિંબ પડેલાં હતાં. માળીનો છોકરો એકની જગ્યાએ અનેક રૂપો જોઈ મહા વિમાસણમાં પડી વિચારવા લાગ્યો:—હાર તો મારો પાસે ફક્ત એકજ છે, અને અહીં તો ઘણા રાજાઓ દેખાય છે તો મારે હાર કોના ગળામાં પહેરાવવો ? એકના ગળામાં પહેરાવવો ? એકના ગળામાં પહેરાવવાથી, બીજાને સ્વાભાવિક અપમાન જન્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે. હવે મ્હારે શું કરવું ? આવા વિચારમાં ગરક થઈ જવાથી શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. માળીનો છોકરો હાર લઈને આવેલો હોવા છતાં, આગળ આવી મ્હને પહેરાવવાને બદલે સ્તબ્ધ થઈને બેઠો થઈ રહ્યો છે, તે જોઈ ચતુર રાજા તેનો અંતરગત ભાવ જાણી ગયો. પોતે બેઠો હતો ત્યાંથી ઉભો થઈ તે માળીના છોકરાની પાસે ગયો. રાજા પોતાની જગ્યાથી ઉઠતાં સઘળાં પ્રતિબિંબ મંહેના રાજાઓ પણ ઉઠ્યા; રાજાએ ચાલવા માંડતાં તેઓ પણ ચાલતા હોય એમ જણાયું. રાજાનો હાથ ઉપર નીચે થતાં તેમના પણ હાથ તે મુજબ થવા લાગ્યા. સારાંચ, રાજાની સર્વ ચેષ્ટાની આબેહૂબ તેમની પણ ચેષ્ટા થવા લાગી. એ જોઈ માળીના છોકરાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. એવામાં રાજાએ એકાએક તેને પૂછ્યું:—“ કેમરે ! તું હાર ગજરા લાવ્યો છે કે ? ત્હારો બાપ ક્યાં ગયો છે ? ” છોકરાએ જવાબ આપ્યો:—“ હજૂર ! એ તો કાંઈક ધરના કામને

વાસ્તે બહારગામ ગયા છે. કાલે પાછા આવશે. રાજાએ કહ્યું:—“હીક પશુ તું હાર ગજરા લાવ્યો છે તે મને પહેરાવવાને બદલે આશ્ચર્યચકિત થઈ. આમ તેમ શું જોયાં કરે છે?” ઊકરાએ જવાબ દીધા:—“મામ જતી વખતે મારા બાપાએ કહ્યું છે કે રાજના નિયમ પ્રમાણે સારાં સુખંધીદાર કુસોના હાર ગજરા લઈ, રાજને પહેરાવી આવજો. તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે એ સધળું લઈને હું અંહી આવ્યો છું, પરંતુ અંહી તો ઘણા રાજાઓ દેખાય છે, તેથી હું બ્રજિત થઈ ગયો છું અને મહા વિચારમાં પડ્યો છું કે મ્હારે હાર ગજરા કેને પહેરાવવાં? એકને પહેરાવવાથી બીજા સધળા મ્હારા ઉપર કોપાયમાન થઈ જશે, એ ડરથી હું ચૂપચાપ થઈ રહ્યો છું. માળીના ઊકરાતું આવું કથન સાંભળીને રાજાને ખાતરી થઈ કે મ્હેં જે કહ્યું કરી હતી તે ખરી છે. તેથી તેનું અગ્નિ અને તેનાથી ઉપજેલો બ્રહ્મ કરવાના ધરાદાથી રાજાએ તે ઊકરાને કહ્યું—“અરે! ઊકરા! તારે આરા સંબ્રમમાં ન પડવું જોઈએ. મારાજ મળામાં હાર અને હાથ પર ગજરા બાંધી દે, જેથી કરીને એ સધળા પ્રતિબિંબજૂત રાજાઓના મળામાં તથા હાથમાં આપો આપ અનાયાસે આવી જશે. રાજાનું વચન સાંભળીને ઊકરાએ તેના મળામાં હાર તથા હાથ પર ગજરાં પહેરાવી દીધાં ત્યાર બાદ રાજા ત્યાંથી ચાલીને પોતાની અસલ જગ્યાએ જઈ બેઠો અને તે માળીના ઊકરાને પાસે બોલાવી કહેતા લગ્યો:—“જો, હવે આ સધળા પ્રતિબિંબમાંડેના રાજાઓના મળામાં હાર આવી મયા છે કે નહિ? અરે, હું તો અંહિયાં એકસોજ બેઠો છું, છતાં તને અનેકવનો બ્રમ પડ્યો છે. તેનું કારણ આ આરસાની ઉપાધિ સમજરી. એ આરસાના બિંબ-જૂત મ્હારા મળામાં હાર અને હાથમાં ગજરા મળતાં પ્રતિબિંબ જૂત થઈ સ્વાભાવિક રીતેજ તને એ પ્રમાણે દેખાયાં. એ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને જો તું જોઈશ તો તને જણાશે કે હું એકજ છું. ત્યાં સુધી હું આ કાચ મહેલમાં છું, ત્યાંસુધી મ્હારાં અનેક રૂપ ત્હારી નજરે પડશે. પરંતુ હું બહાર આવતો રહીશ એટલે મ્હારામાં અનેકવનો બ્રહ્મ અને બ્રમ ત્હને રહેશે નહિ. રાજાનું આવું વચન સાંભળીને તે માળીના ઊકરાએ વિચાર કરી જોતાં તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવ્યું કે આરસાને લીધેજ એક રાજામાં અનેકવનો બ્રમ ઉત્પન્ન થયો હતો. ઉપાધિનું ચઢાઈ ગાન થતાં એ બ્રમ-કથિતું નિરસન થઈ ગયું. અહીં તાત્પર્ય એ સમજવાનું છે કે એકજ પ્રમક્ષમાં પ્રત્યેકાધિને લીધે આપણને અનેક રૂપો વડે બાંધી રહ્યા છે. તેટલા પ્રતિજ્ઞ આપણને અનેકવનો બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપાધિનિર્મૂલક સદ-

શુરના શરણમાં જઈ, તેના શ્રીમુખે શ્રુત્યાદિકોતું યથાર્થ શ્રવણ મનન થાય તો ઉપાધિનું જ્ઞાન થતાં તેના પરિત્યાગની સાથે, એક અદ્વિતીય નિરંજન પરમાત્માનું વિજ્ઞાન થઈને નિત્ય સુખાનુભવમાં સ્થિતિ રહેશે. આ આત્મસ્થિતિનો માર્ગ સદ્ગુર વિના ખીજે કોણ બતાવી શકે તેમ છે? કારણ કે ખીજ સધળા ઉપાધિઓથી અસિત છે, પરંતુ સદ્ગુરજ એકલા ઉપાધિ નિમુક્ત હોઈ સર્વદા નિરંજનપદમાં સ્થિત રહી શકે છે. એટલા માટે માર્ગદર્શક ભોમીયાની ગરજ સારવાને તેઓજ યોગ્ય છે. જેણે જે ગામનો રસ્તો કદી દોડો નથી, તે મનુષ્ય ખીજને શી રીતે તે ગામનો માર્ગ બતાવી શકશે? સંસારનો માર્ગ બતાવનારા તો ધણા મળી આવે છે પરંતુ મોક્ષમાર્ગના યથાર્થ દર્શક ખરા ભોમીયા તો પરમ દુર્લભજ સમજવા. વસંત ઋતુમાં જ્યોત્સને નવિન પક્ષવ ફૂટે છે તથા ફુલ ફલાદિકોની વૃદ્ધિ થઈ રહે છે અને બગીચાની સુંદરતા પૂર ખંડારમાં જણાઈ આવે છે. તેજ પ્રમાણે મુક્તિને માટે જણાવવામાં આવેલા સાધનરૂપ બગીચામાં સદ્ગુર રૂપી વસંતનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તો તેની શોભાની વૃદ્ધિ થતાં મોક્ષ ફલની પ્રાપ્તિ થશે. નહિં તો વસંત વિના માળીનો શ્રમ જેમ વ્યર્થ જાય છે, તેજ પ્રમાણે સદ્ગુર વગર મોક્ષાર્થીનાં સાધન તેમજ શ્રમ વ્યર્થજ નીવડવાનાં. પૌર્ણિમા (પૂનમ)ના સંયોગથી ચંદ્રને સકલ કલાઓની પ્રાપ્તિ થતાં તે જેમ પૂર્ણ બને છે, તેજ પ્રકારે સદ્ગુરરૂપી પૌર્ણિમાનો જે યોગ થાય તો સાધક ચિત્કલા પૂર્ણ બનીને આનંદમાં નિરંતર સ્થિત રહી શકે. જ્યાં સુધી સમુદ્રનો સમાગમ નથી થયો ત્યાં સુધી ગંગાનો વેગ ખુબ હોય છે, તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી સદ્ગુરનો સમાગમ નથી થયો ત્યાં સુધી સાધક નાના પ્રકારની સાધનાઓની ચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પરંતુ દેવયોગથી સદ્ગુરનો સમાગમ થતાં તેની સધળી પ્રવૃત્તિઓ કુંઠિત થઈ જાય છે. એથી કરીને સદ્ગુરની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન શીઘ્ર થવાની આવશ્યકતા છે. બોધસારમાં કહ્યું છે કે:—

તત્તદ્વિવેકવૈરાગ્યયુક્તવૈદાન્તયુક્તિભિઃ ।

શ્રીગુરુઃ પ્રાપયત્યેવ નપદ્મમપિ પદ્મતામ્ ॥

પ્રાપય્ય પદ્મતામેનં પ્રબોધયતિ તત્ક્ષણાત્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન સેવ્યઃ શ્રીગુરુમાત્કરઃ ।

સાધક પુરૂષ મુક્તિને માટે, બન્ને ગમે તેટલો અયોગ્ય હશે, પણ તે જે સદ્ગુરનો આશ્રય લેશે તો તેને તેના અધિકારાનુરૂપ યથાયોગ્ય વૈરાગ્ય યુક્ત વૈદાન્તિક યુક્તિઓના કથનદ્વારા સદ્ગુર અધિકાર સંપન્ન બનાવશે; અને તત્ત્વ

ગાનના ઉપદેશરૂઢે પદ્મની પેડે તેને પ્રકૃષ્ઠિત કરશે. એથી કરીને શ્રીગુરૂશ્વરી સૂર્યની પ્રયત્ન પૂર્વક સાધકે આરાધના કરવી ઉચિત છે. લૌકિક સૂર્ય તો પદ્મનેજ પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે, નહિ કે બીજા બધાં પુણ્યો ને. પરંતુ શ્રીગુરૂશ્વર્ય તો અલૌકિક હોવાથી જે પદ્મ નથી તેને પણ પદ્મ જેવો બનાવીને પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે. સારાંશ એ છે કે—અશુદ્ધ અંતર હોવાથી, આનંદપૂર્ણ બનવાને માટે જે (પુરુષ) અયોગ્ય અનાધિકારી છે, તેવાને પણ યોગ્ય બનાવી પદ્મની પેડે આનંદથી પ્રકૃષ્ઠિત કરી દે છે. મનુષ્યે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હશે તો તેથી શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત સમજવાની શક્તિ તેનામાં આવશે ખરી; પરંતુ એ સધળા સિદ્ધાન્તોની એકવાક્યતા થતાં જે આનંદ દ્વાજી થાય છે, તે આનંદની પ્રાપ્તિ તેને થશે નહિ. શાષ્ટિક ગાનથી તો ઉલટું ગાનાભિમાન થઈ, મનુષ્ય બીજાં બધાંની સાથે વિવાદ-વિખર્ચના ઝઘડા કર્યાં કરે છે. તેમાં જ્ય મળે તો તે પોતાને કૃત કૃત્ય થયેલો માને છે, અને પરાજ્ય મળે છે તો હતાશ થઈ મહા શોકગ્રસ્ત બની જાય છે. પરંતુ દૈવયોગથી સદ્ગુરુનો સમાગમ તેવાને થાય છે તો, તે ત્હેનું સધળું અભિમાન બિતારીદમ, નિખિલશાસ્ત્રોનું રહસ્ય બરાબર સમજી શકે અને અપરોક્ષઅનુભવીની આનંદપૂર્ણસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. કવિ કહે છે કે:—

સર્વદાનવચિન્તાયાં રતસ્ય મહતઃ કવેઃ ।

અન્તર્ગતં વિજાનાતિ ગુરુપુત્રસ્તુ કેવલમ્ ॥

મહાકવિને હમેશાં નવી નવી ચિન્તા થયાં કરે છે. કવિતામાં કેવાં કેવાં પદને અર્થ આણવા જોઈએ તથા ક્યાં સ્થાનમાં કેમ રસાવિર્ભાવ કરવો જોઈએ, આવા વિચારમાંજ તે હરહમેશ મથાયું રહે છે. તેની બનાવેલી કવિતાનો અન્તર્ગત અભિપ્રાય જે એનો શિષ્ય હશે તેજ જાણી શકે નહિ. કિંવા સર્વ જ્ઞાનવોની બિનિતિ કેવા પ્રકારે થાય ? એવી ચિન્તામાં રત એવો જે કવિ શુકાચાર્ય, તેનાં “અન્તઃકરમુખાં અર્થોત ઉદરમાં જે કાંઈ હવું” તે શુરશ્વકરપતિના પુત્ર કમ્પ વિના બીજું કાંઈ જાણવું હવું ? અર્થોત એકસો કમ્પજ. દૈત્યોએ મારીમારીને કમ્પનાં શરીરને ભસ્મીભૂત બનાવી દીધા પછી તે ભસ્મ મલમાં મેળવીને જ્યારે શુકાચાર્યને ખવડાવી દીધી ત્યારે કમ્પ શુકનાં શરીરમાં ભરાવવાથી તેના ઉદરમાં જે કાંઈ હવું તે કિનાથી દેખી શકાયું. એજ પ્રકારે સર્વજ્ઞ નર એવો જે આત્મા તેનાજ ચિન્તન ધ્યાનમાં નિમગ્ન એવો જે કવિ-ગાની ત્રિકાળદર્શી સદ્ગુરુ-તેમના શુદ્ધિમત્ સ્થિત-આત્માને તથા પોતાનાં તેમજ પ્રાણીમાત્રના આત્માને આત્મત્વરૂઢે એક

ફપતામાં ધટાવવા માટે તેવા સદ્ગુરોને જે પુત્ર અર્થાત્ શિષ્ય હશે તેજ સમર્થ થશે. શિષ્ય ગુરૂને પુત્ર તુલ્યજ હોય છે. (આ મ્હોકમાં શિલ્પ-ર્થથી તથ્થ પ્રકારે અર્થ કર્યો છે.) શુકનાં ઉદરમાં કમ કેવા પ્રકારે જવા પામ્યો તેનું જ્ઞાતાન્ત ભારતનાં આદિપર્વમાં વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવ્યું છે. અહીં તેપર થોડુંક દિગ્દર્શન કરવામાં આવશે.

સંજીવિની વિદ્યાના પ્રભાવવડે દૈત્યોએ દેવોને જ્યારે પરાજય પમાડી પમાડી જર્જરીભૂત કર્યા ત્યારે તેઓ સઘળા મહાદેવની પાસે જઇ તેમનું સ્તવન અને પ્રાર્થના કરતા કહેવા લાગ્યા કે:—“હે પ્રભો ! શુકાચાર્યની સંજીવિની વિદ્યાના પ્રભાવથી દૈત્યો નિરન્તર અમારી સાથે સંઘ્રામ કરીને અમારો પરાભવ કરી રહ્યા છે. અમે તેટલા માટેજ આપને શરણુ આપ્યા છીએ. અમારું તેમનાથી રક્ષણ કરે. દેવોની આ પ્રભાણે પ્રાર્થના સાંભળી મહાદેવે સંતોષ થઇ, પોતાના નન્દીને આજ્ઞા કરી કે તું જઇને શુકને મારી પાસે જીવતો પકડી આવ્ય. ત્યારબાદ નન્દી પોતાના માલીકની આજ્ઞા શિર-સાવન્ધ ગણી, પૂર વેગમાં નીકળી પડ્યો અને શુકાચાર્ય જ્યાં આગળ તપ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇને બેસી રહ્યા હતા તે રથળ આગળ આવી પહોંચ્યો. ધ્યાનરથ શુકને મ્હોમાં પકડીને નન્દી મહાદેવની પાસે લઇ આવ્યો. અમ-સ્ત્ય ઋષિએ જે પ્રકારે સુસ્રુણું પાન કર્યું હતું તે પ્રભાણે મહાદેવે તેને પકડીને મ્હોમાં નાંખી દીધો, અને દેવતાઓને અભયવર આપી માર્ગરથ કરી દીધા. શુક મહાદેવના પેટમાં ઘણા વરસ સુધી રહ્યા બાદ મહાદેવને તેનું વિસ્મય થતાં, તે મહાદેવના શુકદ્વારથી બહાર નીકળીને બાગી ગયો તે દિવસથી તેનું ‘શુક’ એવું નામ પડ્યું. ‘માહેશ્વરશુકદ્વારાનિર્ગત ત્વાચ્ચુકઃ’ એ પ્રભાણે શુકની વ્યુત્પત્તિ છે. બહાર આવ્યા બાદ એણે પહેલાંની માફક દૈત્યોને સહાય કરવા માંડી અને ધન્દાદિક દેવોની સાથેદૈત્યો પહેલાંના જેવાજ જુરસાથી લડવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં મરણ પામેલા દૈત્યોને પોતાની સંજીવિની વિદ્યાના પ્રભાવથી ફરીથી જીવતા કરી, શુક રણસંઘ્રામમાં ફરી ફરી મોઝકમાં કરતો. સર્વ દેવોને મન ફરીથી ચિન્તા ઉત્પન્ન થઇ, પરન્તુ શું કરવું તેની કોઇને સજ્ઞ ન પડી. કોઇ કહેવા લાગ્યા કે આપણે એવો શિકાદ ચતુર પુરુષ મોકલી આપવો જોઇએ કે જે ત્યાં જઇ શુકના કંઠમાં રહેલા વિદ્યારૂપી દુર્ગ (દિશ્લા)ને બેઠી દેવોને બંધ કર્દમમાંથી બહાર કાઢે. આવો ઉપાય યોજ-શું તો દૈત્યો જરૂર મર્યા વગર રહેશે નહિ. એ વખતે કેટલાકે બ્રહ્મસ્પતિ ઉપાધ્યાયના પુત્ર કચનું નામ એ કાર્યને સારૂ સૂચવ્યું. કચને જે ત્યાં આગળ મોકલવામાં આવે તો ગમે તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એ તેની વિદ્યા

અવસ્થ સંપાદન કરશે, અને તેથી આપણે પક્ષ પ્રબલ થશે અને આપણે દૈત્યોત્ત્વ બલ હરણ કરી તેમનો સહજ પરાભવ કરી શકીશું. જ્યાં સુધી શુકના હૃદયમાં રહેલી સંજીવિની વિદ્યારૂપી દુર્ગતિ દૈત્યોને આશ્રય છે, ત્યાં સુધી તેમને પરાસ્ત કરવાનું કામ કઠણ છે. સર્વની સંમતિ મળતાં, ગુરુપુત્ર ક્યને વિદ્યાર્થી બનાવીને શુકની પાસે મોકલવાનું નિશ્ચિત થવાથી ઇન્દ્રે તેને પોતાની પાસે બોલાવી પ્રાર્થના પૂર્વક કહ્યું:—“હે ગુરુપુત્ર કય ! અમારા ઇન્દ્ર પદના રક્ષણને અર્થે તથા તમારો પુરોહિત ઘૃષ્ણિની રક્ષાને સાર તમને એક નીચ દામ મારે સોંપવું પડે છે. શુકની પાસે સંજીવિની વિદ્યા છે, તેથી કરીને જે જે દૈત્યોના સંગ્રામમાં અમે સંહાર કરીએ છીએ તેમને સર્વને પોતાની એ સંજીવિની વિદ્યાના પ્રભાવથી ફરીથી જીવતા કરી દે છે અને એથી તેમનો પક્ષ પ્રબલ થઇ અમારો પરાભવ કરે છે. એટલા માટે અમે તમને શુકની પાસે વિદ્યાર્થી બનીને જવા સાર વીનવીએ છીએ. તમે તેમની સેવા કરી તેમને પ્રસન્ન કરશો તો તે તમને નિઃસંદેહ પોતાની વિદ્યા શીખવ્યા વગર રહેશે નહિ. બીજાની પાસેથી વિદ્યા મહણ કરવાને સાર ત્રણ સાધન મળ્યાવેલાં છે. એક તો દ્રવ્ય આપીને વિદ્યા સંપાદન કરી શકાય છે, બીજો ઉપાય પોતાની વિદ્યા કોઇને આપી, તેના બદલામાં તેની પાસેથી વિદ્યા શીખવાનો છે. અને સેવા શુશ્રૂષા કરી વિદ્યા સંપાદન કરવી એ ત્રીજો ઉપાય છે. અગર જો કે દ્રવ્ય આપીને તેમજ વિદ્યાદાનના બદલામાં બીજા પાસેથી વિદ્યા મહણ કરી શકાય છે તો પણ સેવા કરી ગુરુ પ્રસન્ન થવાથી જે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો ચમત્કાર કાંઇક અલૌકિકજ છે. મનુસ્મૃતિમાં એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

યથા સ્વનસ્ત્રનિત્રેણ નરો વાર્યધિગચ્છતિ ।

તથા ગુરુગત્તાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ ॥

મનુષ્ય જે પ્રમાણે હાથમાં કોદાળી વગેરે લઈ જમીન ખોદે છે તો તેને તેમાંથી પાણી મળે છે તેજ પ્રમાણે ગુરુ હૃદયસ્થ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સિધ્ધ સેવા શુશ્રૂષા દ્વારા કરી શકે છે. હે કય ! તેટલા માટે તમારે આ બાબતમાં અમારે માટે પરિશ્રમ વેઠતાં પાછીપાની કરવી જોઇતી નથી. નીચ અવસાય વેઠીને જે મહાનુ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સાધકની કોઇપણ પ્રકારે અપ્રતિષ્ઠા થતી નથી. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા સાર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ્યેષ્ઠને પણ શકર અર્થાત્ વરાહનો અવતાર ધારણ કરવો પડ્યો હતો. એમ ક્યાંથી શું એમની પ્રતિષ્ઠા કોઇપણ આંશે ઝોછી થઇ હતી ? નહિજ. કૃપા કરી તેટલા માટે ત્યાં જઇને સંજીવિની વિદ્યા સંપાદન કરો. ગુરુ પુત્રમાં કોઇ પ્રકાર

રતો દુરાચક ન હતો. ઇન્દ્રના વચનાનુસાર શુકની પાસે જઈ, સંજીવિની વિદ્યા સંપાદન કરી આવવાનું તેણે કહ્યું. ઇન્દ્રે વસ્ત્રા-
લંકારથી ક્યતું પૂજન કર્યાબાદ, તે પોતાના પિતાની આજ્ઞા અને
આશીર્વાદ લઈ અમરાવતીથી નીકળ્યો. વૃષપર્વા રાજની રાજધાની હતી
ત્યાં આગળ પૃથ્વીપર આવી પહોંચ્યો. શુકાચાર્યના આશ્રમમાં જઈને જુએ
છે તો, સર્પાદિકાથી વીંટલાએલા ચન્દનવૃક્ષની પેઠે દેવોથી ઘેરીવળાએલા શુકા-
ચાર્ય તેની નજરે પડ્યા. તેની ચંદ્રસમાન ભવ્યમૂર્તિ જોઈને કયે તેને
સાક્ષાંગ પ્રણામ કર્યા. શુકે તેને પુછ્યું:—“ તું કોણ છે ?” કયે કહ્યું:—
“ હું બ્રહ્મસ્પતિનો પુત્ર છું. હે ગુરો ! મારા પિતાની સાથે તમારે ગમે
એટલો વિરોધ હશે પરંતુ એમને મારો જોડે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ
હવે રહ્યો નથી. આપને શરણાગત થઈ સદતઃ વર્ષપર્વે ત આપની સેવા
કરવા આપની પાસે આવ્યો છું. કૃપાકરી આપ મને આશ્રય આપો.” બ્રહ્મ-
સ્પતિનો પુત્ર મ્હારો શિષ્ય થવાથી તથા પિતા અને પુત્ર એકરૂપ હોવાથી,
બ્રહ્મસ્પતિ પણ મ્હારો શિષ્ય થયા જેવુંજ થાય છે. શુકે એવો વિચાર કરી
તેને પોતાની સેવામાં રાખી લીધો. ચન્દનને જો કે સર્પાદિક નિરંતર વીંટ-
ળાએલા રહેતા હોવા છતાં, તેમના સંસર્ગથી ચન્દનનામાં કોઈપણ પ્રકાર-
ની વિકૃતિ-મારફત-નો એવ પ્રવેશતો નથી. શુકચાર્યનામાં પણ એજ ન્યાયે
કોઈપણ પ્રકારની વિકૃતિ આવી નહતી. તેથીજ કય શત્રુવંદી છે એમ
કરી તેની ઊપેક્ષા કરી નહિ. કય જ્યારથી ત્યાં રહ્યો ત્યારથી વહેલી સવા-
રમાં ઉઠી, ગુરનાં નિત્યકર્મ-સ્નાન-સન્ધ્યાદિકની સર્વ સામગ્રી-સાહિત્ય તૈયાર
કરીને ત્યારબાદ તેની કન્યા - દેવયાનીને શુદ્ધકાર્યમાં સહાય કરતો. કયની
વિનય નમ્રતા, તેનું સૌન્દર્ય વિગેરે સદૃશ્યોવડે આકર્ષાઈ, દેવયાનીનો તેનાપર
સવિશેષ રોહ બંધાયો. તેણે મનમાં નિશ્ચિત કયું કે, એની વિધાની
કામના પૂર્ણ થયાબાદ, એની સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઈ નિત્ય રહીશ. દેવ-
યાનીનો એનાપર પ્રેમ બંધાયલો જોઈ વૃષપર્વાદિક દેવો ખખળી ઉઠ્યા.
દેવોએ એને સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા સાર ગુરની કપટ સેવા કરવા મોક-
લ્યો હશે, એ વિધારથી તેઓ સધળા સળગી ઊઠ્યા. દેવયાનીના ઉપર શુકા-
ચાર્યની પ્રીતિ છે, તથા દેવયાનીની કય ઉપર પ્રીતિ છે, તે અમારા નાશનો
હેતુ નીવડશે, એમ તેઓ ચેતી ગયા. દેવયાનીની ખાતર આ કપટી કયને
ગુર નાહી સંજીવિની વિદ્યા આપ્યા વગર રહેશે નહિ. તો હવે તેના પ્રતિકારને
સાર શા ઉપાય યોજવો ? તેના વિચારમાં સર્વ દેવો પડ્યા.

એક દિવસ ગુરએ કયને પોતાની માથે ઘરાવવા સાર વસ્ત્રમાં જવાની

આજ્ઞા કરો. તે ઉપરથી ગોરક્ષણ કરવા સાર કય બધી ગાયોને લઈને આ-
શ્રમથી ધણે દૂર વનમાં ચલ્યો ગયો. દેત્યોએ એ તક સાંધી, અરણ્યમાં
જઈ તેના વધ કર્યો અને તેના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરી, માંસાદિકના ટુકડા
અરણ્યના પશુઓને બક્ષણ કરવા સાર નાંખી દીધા. સૂર્ય અસ્ત થતાં બધી
ગાયો ઘેર ચાલી ગઈ, પરંતુ કય ન આવવાથી દેવયાની ધમરાઈ. જમણી
આંખ શરકવાના વગેરે અપશુકન પશુ તેને થયા. તેથી તેની ખાતરી થઈ
કે કય એ જીવતો હતો તો અત્યાર લગી આવ્યા વગર ન રહ્યો હતો.
દેવયાનીએ આ વૃત્તાન્ત પોતાના પિતાને નિરેદન કરતાં, જ્ઞાન દૃષ્ટિથી તેની
અવસ્થાનું પામી જઈ, દેત્યોએ એને મારી નાંખ્યો છે એ પ્રમાણે શુકાચાર્ય
કહ્યું. “મહારા પ્રાણ્ય એના વગર વાકુળ છે, માટે આપ એને આપની સંજ્ઞા-
વિની વિધાના પ્રભાવ વડે જલદી જીવતો કરો.” એ પ્રમાણે પિતાની આગળ
દેવયાની હડ લઈ બેઠી. શુકે વાતસલ્ય ભાવથી વડા થઈ, બીજા ન્યાસ સહિત
મન્ત્રનો જપ કરી ક્યને બોલાવ્યો. “કે કય, આવો!” એમ કહેતાં વારને
ક્યના શરીરનાં માંસના ટુકડા જે જે પશુઓએ ખાયા હતા તે સર્વનાં
પેટ ફાટી જઈને ક્યની પહેલાના જેવી દેદીપ્યમાન મૂર્તિ બની ગઈ.
પછી તે ઝડ પોતાના ગુરૂજીની પાસે આસિને ઉભો અને તેના
ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ગુરૂએ વિશ્વંતનું કારણ પૂછતાં દેત્યોએ તેને
વનમાં મારી નાંખ્યાની સાર હકીકત તેણે કહી. ત્યારમાઠ વગી પાછો એક
દિવસ ગોરક્ષણને સાર અરણ્યમાં કય ગયો હશે, તે તકપણ દેત્યોએ ગુમાવી
નહિ. તે વખતે પણ તેઓ તેની પાછળ પાછળ વનમાં ગયા અને તેને મારી
નાંખીને તેના શરીરના ટુકડા સુસુદ્રમાં ફેલી દીધા. સાયંનાં ગાયો ઘેર
આવેલી હોવા છતાં ક્યને નહિ નિરાશી દેવયાનીનું ધૈર્ય મંજિત થયું. રાત્રી
કુળતી તે પોતાના પિતા શુકની પાસે આવી, અને કય નથી આવ્યો. તે
તેની શી સ્થિતિ થઈ હશે તે જોવા કહ્યું. તેને મની ગએશે બાકી શુકે
કન્યા પ્રત્યેના મમતને ખાતર તેને ફરીથી જીવતો કર્યો. દેત્યો વિચાર કરતા
લાગ્યા કે આમ તો કંઈ નહિ પત્તો ખાય. આપણે એને જોટલી જોટલી વાર
મારીશું તેટલી વખત ગુરૂ પોતાની વિધાના પ્રજાતીએ એને જીવતોજ કર્યો
કરશે. માટે આ વખત તો કોઈ એની યુક્તિ લગાડવી કે જેથી કરીને એને
ફરીથી જીવતો કરવાનું ગુરૂજીને કંઠનું થઈ પડે. એક વખત દેવયાનીએ ક્યને
પુણ્ય વગેરે લાવવા સાર મોકલ્યો હશે, તે તક સાંધી દેત્યોએ તેને મારી નાંખ્યો
અને તેનાં શરીરને કુંડો મુઝી તેની મરમ થવામાઠ, ગુરૂજી મઘમાં મેળ-
વીને તે પાછ દીધી. હવે એ હુલ ફરીથી જોડવા પામશે નહિ એ વિચાર-
થી તેઓ આમંહિત થયા.

રોજના નિયમ પ્રમાણે ક્ય જ્યારે આવ્યો નહિ, ત્યારે દેવયાનીને તેને માટે બહુજ ચિન્તા થઇ અને તે પિતાની પ્રાર્થના કરવા લાગી:—
 “હે પિતા ! મ્હને ક્ય વગર આ દુનિયા ઝેર જેવી તેમજ શૂનકાર લાગે છે. એની સ્થિતિ શી થઇ હશે ? તે આપ જાણી જુઓ.” પિતાએ કહ્યું:—“હે કન્યા ! હું એને વારંવાર સંજીવન કર્યાકરં છું તે છતાં એ મરે છે; માટે તું એનો મોઢ છોડી દે.” દેવયાની બોલી:—“જો આપને પુત્રીનો ખપ હોય તો ક્યો જીવો કરો અને મારી સમજ આણી આપો; નહિતર મારી પણ એના જેવીજ સ્થિતિ થયા વગર રહેવાની નથી.” શુક્રાચાર્યે ગાનદૃષ્ટિથી જોઇને કહ્યું:—“હે કન્યા ! ક્ય તો મારા ઊંડર (પેટ) માં છે; માટે એની આથા તું છોડીદે, નહિતો મારી આથા છોડી દે. કેમકે જો હું અને સંજીવન કરં છું તો મારા પ્રાણુ જાય છે. કન્યાએ કહ્યું:—“મનનેના વિયોગ મ્હને અગ્નિતુલ્ય દહન કરશે, માટે એક કામ કરો. જે સંજીવિની વિદ્યા આપની પાસે છે તે મ્હને શીખવો; જેથી ક્યને જીવતો કર્યા પાઃ આપનું મરણ થશે તો તે વખતે હું આપને ફરી જીવતા કરી શકું.” શુક્રે કહ્યું:—“એમ કર્યાથી તો વિદ્યાવૃક્ષી થઇ, આપણા ઘરમાંથી જતી રહે. આવી જાતની વિદ્યા ચાર કાન પર ન પડી જોઇએ. અર્થાત્ત એ મનુષ્યના જાણવામાં ન આવતી જોઇએ; તો પછી ત્રય માણસની તો શી વાત ? હું તને શી મવું તો ઉદરગત (પેટમાં રહેલ) ક્ય ના જાણવામાં તે અઝ્યા વિના રહે નહિ. વળી તું સ્ત્રી છે તેથી આવી જાતનો મહામન્ત્ર તને ન શીખવી શકાય. શાસ્ત્રની આવી આગ્રા છે. તેટલા માટેજ હું તને કહું છું કે તું એનો મોઢ છોડી દે.” પિતાએ બહુ બહુ કહ્યું, પણ દેવયાનીને ગણે તે કાંઇ કિતરું નહિ. માત્ર તેણે છાતી ફાટ રૂદન કરવા માંડ્યું. પિતાને આખરે વીનવવા લાગી:—“હે તાત ! ક્ય કુલીન છે, તથા ગુરુ ભક્ત છે. જેણે પોતાના પ્રાણુની પણ પરવા રાખ્યા વગર આપની પાસે આટલોખપો વખત રહી આપની સેવા કરી છે, તેવા ગુરુભક્ત-શિષ્યની ઇચ્છા આ વિદ્યાદાન કરી પૂર્ણ નહિ કંશે! તો આપની અપકીર્તિ થશે. સમ્મિ-ષ્યને સદ્વિદ્યાનું દાન કર્યાથી વિદ્યા તેમજ ગુરુ ઉભયનું શ્રેય-સાદૃશ્ય-શાય છે. હું સ્ત્રી હોવાથી જો આપના ઉપદેશને માટે અયોગ્ય હોઉં, તો આપ પ્રથમ ક્યને જીવતો કરો, અને એને સંજીવિની વિદ્યા શીખવો. આપના ઉદરમાંથી બહાર આવ્યા બાદ, એ આપને સંજીવન કરશે.” દેવયાનીનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળીને શુક્રનું હૃદય ફવાથી આદ્ર થયું. કન્યા પ્રત્યેના રોહ-વાત્સ-લ્યભાવને લઇને તેમજ એક હજાર વર્ષ પર્વન્તની નિષ્કપટ સેવાને ખાતર

તેને સજીવન કરવાનો તેમજ સંજીવિની વિદ્યા શીખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર બાદ શુકાચાર્ય હસ્તપાદ પ્રદક્ષાન કરી, આસન પર બેઠા અને બીજન્યાસ સહિત સંજીવિની મંત્રના જપ વડે ક્યને સજીવન કર્યો. અને તેને પૂછ્યું:-
 “હે ક્ય ! હમણું તું ક્યાં છે ?” ક્ય બોલ્યો:-“હે ગુરો ! આપના ઉદરમાં નિર્ભયપણે હું સ્થિત થઈ રહ્યો છું. જોકે દૈત્યોએ તો મ્હને મારી નાંખ્યો હતો, તો પણ મ્હારું પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોવાથીજ એ લોકોને એવી બુદ્ધિ સૂઝી હતી જેથી આપની સાથે મ્હારો એક્યમાવ થયો છે. મ્હારી કરેલી સર્વ સેવાઓ હવે સફલ થઇ છે. હવે હું અહીંજ રહીશ.” ગુરુ શુકાચાર્યે કહ્યું
 “હે વત્સ ! ત્હને દુષ્ટ દૈત્યો મારતા હતા, તે છતાં પણ ત્હેં ત્હારા પ્રાણની પણ પરવા રાખ્યા વગર નિષ્કપટ ભાવથી મ્હારી સેવા કરી છે, તેનું ફલ ત્હને મળવુંજ જોઈએ. એટલા માટે હું ત્હને પ્રથમ સંજીવિની મંત્ર આપું છું તે તું ગ્રહણ કર; અને મ્હારા શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ એજ મંત્ર વડે મ્હને સજીવન કરજો.” એટલું કહીને ગુરુએ તેને એ મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો, અને ક્ય તેના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ગુરુની મૃત સ્થિતિ જોઈને ક્ય બહુ બ્યાકુલ થયો. તેણે ઝટ શુચિ સ્નાત થઈ, એજ સંજીવિની મંત્રના જપ વડે ગુરુને સજીવન કર્યા. ત્યાર પછી આનંદ બેર તેણે ગુરુનું સ્તવન કરવા માંડ્યું અને પિતા પાસે જવાની આગ્રા માંગી. ગુરુને ઘેર-એક હજાર વર્ષ પર્યન્ત શુદ્ધ મનોભાવથી ક્યે જ્યારે ગુરુની સેવા કરી ત્યારેજ ગુરુએ તેના પર પ્રસન્ન થઈ સંજીવિની મંત્રનો તેને ઉપદેશ કર્યો હતો. શુકાચાર્યે સમજાવ્યો દૈત્યોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું:-“હે દુષ્ટ લોકો ! જે પ્રકારે હું વિપ્ર તમારો ગુરુ તથા પૂજ્ય છું તેજ પ્રકારે આ ક્ય પણ બ્રાહ્મણ છે તથા મ્હારો શિષ્ય હોવાથી તમને પૂજ્ય હોવો જોઈએ. તે છતાં ત્હમે તેનો વારંવાર ઘાત કર્યો, આખરે એના શરીરની ભસ્મ કરીને ત્હમે મ્હને મઘમાં પીવડાવી. ત્હમે મ્હને બ્રાહ્મણુત્વમાંથી બદલ કરતાં પણ ડગ્યા નહિ. એથી હું ત્હમને સમજાવે આવે આપું છું કે બ્રહ્મ દ્રેષ કરનારા ત્હમે સમજાવે અસુરો શ્રીવિષ્ણુના હાથે યુદ્ધમાં નાશ પામશે. ત્યાર બાદ શુકના મનમાં એ વિચાર સ્ફુર્યો કે સુરાપાનથી મ્હારી સંગા નહીં થઈ ગઈ અને હું હસાઈ ગયો છું તેથી હું એવી મર્યાદા સ્થાપન કરું છું કે, “જે વિપ્ર મઘપાન કરશે તે ધર્મથી મ્યુત (બદલ) થશે અને તેને બ્રહ્મહત્યાસમાન પાપ લાગશે.” મ્હારું આ કથન સન્ત, વિપ્ર, ગુરુસેવાપરાયણશિષ્ય, દેવ તથા બીજા બધા લોકો પણ લક્ષમાં લેશે.

પિતાને ઘેર જવાને ક્ય જ્યારે નીકળ્યો ત્યારે દેવતાનીએ તેને પ્રાર્થના

કરી કે:—“ હે કચ ! તું મ્હારી એક વાત સાંભળ. આજદિન સુધી ત્હારે બ્રહ્મચર્ય પાળી ગુરુસેવામાં રોકાયલા રહેવું પડતું હતું તેથી મ્હેં તને મ્હારો મનો-મત અભિપ્રાય દર્શાવ્યો ન હતો; પરંતુ હવે, તું કૃતાર્થ થયો છે, તેથી મ્હારી સાથે પાંછી ગ્રહણના સંબંધથી જોડાઈ જા. આપણે બન્ને આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવીશું. આટલું સાંભળતાંવારને કચના તો હોંસ કેસજ બેડીગમાં અને તે કહેવા લાગ્યો કે:—“ હે દેવયાની ! ત્હારું વચન માન્ય કરવામાં ધર્મેહાનિ આડે આવે છે. ત્હારા પિતા મ્હારા ગુરુ થાય છે તેથી તેમની કન્યા તું તે મ્હારેમન તેમના જેવીજ પૂજ્ય તથા વન્ધ છે તેથી તું આ ત્હારી વિપરીત ઇચ્છા છોડીદે. ” દેવયાનીએ કહ્યું:—“ હે કચ ! મ્હારા જેવું ઉત્તમ સ્ત્રીરત્ન ત્હારાં સદ્બ્રાહ્મણને લાખને ત્હને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિત્યાગ જે તું કરશે તો ત્હારા જેવો મુદ્ધ બીજો કોણ કહેવાશે ? અરે ! જરા વિચાર તો કર ! દેવો ત્હને વારંવાર મારી નાંખતા હતા અને હું પિતાને પ્રાર્થના કરી ત્હને વારંવાર સંજીવન કરાવ્યાંકરતી હતી. તેથી મ્હારા ઉપકારની ત્હારે કદર કરવી જોઈએ અને મ્હારો અંગિકાર કરવો જોઈએ. તું આગળ મ્હારો પતિ થશે તેથીજ મ્હેં ત્હને જીવતો કરાવ્યો. તું તો અંગિનાના પુત્ર બૃહસ્પતિનો પુત્ર છે મારા પિતાનો કાંઈ તું પુત્ર નથી થતો. તેથી મ્હને વરવામાં ત્હને શી અડચણ છે ? ” કચે કહ્યું: “જે ઉદરમાં ત્હારો નિવાસ હતો તેજ ઉદરમાં મ્હારો પણ નિવાસ થયેલો હોવાથી તું તો મ્હારી મોટી બહેન થાય. ત્હારો સ્વીકાર કરવો એ ધર્મ તેમજ શિષ્ટસંપ્રદાયની આડે આવે તેમ છે. તેથી હું આલ્થેાજ્ઞક છું. ” દેવયાની કોપાયમાન થઈ બોલી:—તું આવો કૃતઘ્ની થાય છે તો હું ત્હને શ્રાપ દઉં છું કે, “આજતક સેવા કરી ત્હેં જે સંજીવની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્હને ક્ષણરૂપ નહિ થાય; વન્ધ્યાસ્ત્રીવત્ નિષ્ફળ જશે. આટલા આટલા હું ત્હને કાલાવાલા કરું છું પરંતુ ત્હારાં મનમાં જરાપણ આર્દ્રભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી તેથી મને સમજાય છે કે જેવું ત્હારું નામ છે તેવાજ ત્હારામાં ગુણ છે. જે પ્રમાણે કચ (વાળ) કાળા હોય છે, વાંકા હોય છે, તથા નીરસ (શુદ્ધ) તથા જડ હોવાથી વારંવાર કાઢી નાંખવા છતાં ફરી ફરી ઉગ્યાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે તું કચ પણ તેની માફક મલિન (અન્તરમાં કાળો-કપટી) કુટિલ (વક્ર), નીરસ (પ્રેમ શૂન્ય), જડ (મુદ્ધ) તથા પુનર્ભવ (વારંવાર જન્મ) યુક્ત છે. એ કચ (વાળ) ને શિરપર ધારણ કરવામાં આવે છે તથા સ્નેહ (તેલ) થી વર્ધિત કરવામાં આવે છે તેમ પણ તેની પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ક્યાં છૂટે છે ? તે પ્રમાણે મ્હેં પણ સ્નેહ (પ્રીતિ) વડે

હાર પાલન કર્યું, ત્હને શિર ઉપર ચઢાવ્યો, પરન્તુ ત્હેં હારા નામ પ્રમાણેનો પ્રકૃતિ ધર્મ છોડ્યો નહિ. જા! હવે હારી સંપાદન કરેલી વિદ્યા કેમ સફલ થાય છે તે પશુ હું જોઉં છું.” ક્યે કહ્યું:—“હિ ગુર પુત્રી! અવિવેકથી તમોગુણને વશીભૂત થઇ ત્હેં મ્હને નાહક શ્રાપ દીધો છે. હારા ઉપર મ્હારો નિષ્કામ પુજ્યત્વનો પ્રેમ હતો, પરન્તુ મ્હારા પ્રત્નેનો ત્હારો પ્રેમ કપટી તથા ઉપભોગ કામ પ્રેમ હતો. મ્હેં ધર્મ તથા નીતિના કારણને લઇને ત્હારો અંગીકાર કર્યો નથી. એમ હોવા છતાં પશુ ત્હેં મ્હને શ્રાપ દીધો છે તે અન્યાય થયો છે. એ વિદ્યા મ્હને સરલ ન થઇ તો બસે પશુ હું જેને આપીશ તેને અવસ્ય ફલ આપ્યા વગર રહેશે નહિ. હું પશુ ત્હને શ્રાપ આપું છું કે ત્હને કોઇ ઋપિ પુત્ર પતિ તરીકે મળશે નહિ. એ પ્રકારે હારે પાપ પશુ ત્હને ફળો.” એમ કહી તે સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો. દેવતાઓને ખબર ચતાંવારને તેઓ ઉત્સાહ ભર્યા ક્યને વધાવવા ગયા. તેને સભામાં લઇ આવ્યા અને સર્વ હકીકત પૂછી. ક્યે સર્વ આલોપાન્ત (આગલી પાછલી) હકીકત કહી સંભળાવી. ત્યારે કેટલાક દેવયાની, તો કેટલાક દૈત્યોના વિષે તો કેટલાક ગુર શુકાચાર્ય વિષે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. દેવયાનીનો જો ક્ય પ્રત્યે આટલો પ્રેમ ન હત તથા દૈત્યો એને મારી નાંખીને મદમાં ગુરને પીવડાવી ન દેત તો આ કામ (સંજીવિની વિદ્યા પ્રાપ્તિ) ન ખનત. તથા શુકે પશુ સમિચ્છ્ય જાણી, પિતા સાથેના વેરનો ખ્યાલ ન કરી, ક્યને વિદ્યાદાન કર્યું ખરું. એ પ્રમાણે એ સર્વે વર્ણન કરવા યોગ્ય જણાયા. ત્યારબાદ ક્યે તે મન્ત્ર પોતાના પિતા ગૃહસ્પતિને આપી દીધો, અને તેને લીધે દેવેની જીત થઇ.

તાર્પર્ય, એ કે ક્યની પેઠે સાધકે અમૃત સંજીવિની—જેની પ્રાપ્તિથી જન્મ મરણ યુક્ત સંસારની નિવૃત્તિ થઇ સદા અમરત્વ રહે છે તે—આત્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુરના આશ્રમમાં રહેવું જોઇએ; તથા વિપયા-રૂપમાં પશુ વૃક્ષ વિચરનારી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ (સંયમ) કરવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ત્રિ-ઈન્દ્રિય-ના રક્ષણપૂર્વક ગુર સેવા કરનારાને અસુર-કામ કોપારિ વિકાર-વચ્ચે વિઘન રૂપ થઈ પડે છે. કારણ કે આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ અવધી અસુરકુલ-અસુરી સંપત્તિઓનો સમૃદ્ધ-નષ્ઠ થઈ જાય છે તેથી કરીને તે કુઃખ અવસ્થા કે છે. પરન્તુ અણુ ધર્મ રાખી, તેનો વેગ સહન કરી નિશ્ચય પૂર્વક નિષ્કપટ ગુરસેવા કરવી આવશ્યક હોઇ સર્વથા ક્ષિપ્ત છે. આ પ્રમાણેની સાધકની સેવા જ્યારે પરિપૂર્ણ થશે ત્યારે સદ્ગુર તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ, તેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન કરશે, અને અભયશક્તિમાં તેની સ્થિતિ થાય એવી

ચેજના કરશે. ક્યે જો શુદ્ધ નિષ્ઠાથી શુકાચાર્યની સેવા ન કરી હત, તો દેવયાનીનો તથા ગુરનો તેના ઉપર આટલો પ્રેમ ન બંધાત. દેવો એને મારી નાંખત નહિ અને મઘમાં નાંખીને ગુરને પીવડાવી દેત નહિ તો ક્ય એના ઉદરમાં શી રીતે જન્મ શકત અને ગુર પાસેથી વિદ્યા પણ એને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકત ? એની નિષ્કપટ સેવા તેમજ દેવયાનીનો એના પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ જોધને દેવો ચેતી ગયા કે, આપણાં ધરની વિદ્યા એ નિઃસંશય લઘ જશે અને હમારા શત્રુ જે દેવો છે તેમને પ્રબલ બનાવી દેશે. એજ કારણને લધને તેઓ ક્યનો વધ કરવાને પ્રવૃત થયા હતા. એથી કરીને આગળ જે કલ્પ છે કે, કવિ-શુક-ના ઉદરમાં જે કાંઈ હતું તે જાણવાવાળો એક પુત્ર તુલ્ય શિષ્ય ક્યજ થઈ ગયો; તેજ પ્રમાણે કવિ-કાન્તદર્શી સદ્ગુર-નું અન્તર્ગત, યાને વેદાન્તાદિ ગ્રન્થોનું રહસ્ય-અભિપ્રાય-ને જે તેના પુત્રતુલ્ય શિષ્ય હોય તેજ જાણી શકે છે. એવું રહસ્ય જાણવાથી ગુરના અન્તર્ગત-બુદ્ધ્યન્તર્વર્તી-આત્માનો, તેમજ પોતાના તથા સમસ્તજાતના આત્માનો ઐક્યભાવ સાધી શકાય છે, અનુભવમાં આણી શકાય છે અને સાધકની એ પ્રમાણે અદ્વિતીયતાથી સ્થિતિ થાય છે એ યથાર્થ લક્ષમાં રાખવું ઘટે છે. પરન્તુ એ પ્રમાણે સદ્ગુરનાં દર્શન, તેમની પાસેથી આત્મબોધની પ્રાપ્તિ અને નિરતિશય આનંદનો સાક્ષાત્ અનુભવ થવો એ વાત પરમાત્માની કૃપા વિના સુલભ નથી. ભગવાન કહે છે કે:-

યદા મમ શિવસ્યાપિ બ્રહ્મણો બ્રાહ્મણસ્ય ચ ।

અનુગ્રહો ભવેન્નૃણા સેવ્યતે સદ્ગુરુસ્તદા ॥

જ્યારે મહારે કિંવા શિવનો અથવા બ્રહ્મદેવ, અગર બ્રહ્મજ્ઞાન સંપન્ન બ્રહ્મજુનો અનુગ્રહ (કૃપા) થાય છે ત્યારેજ સદ્ગુરની ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) તથા સેવા મનુષ્યના હાથથી થાય છે. વળી શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કલ્પ છે કે:-

યસ્ય દેવે પરામક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥

જે મનુષ્યની દેવનામાં અને જેવી દેવમાં તેવીજ ગુરના પ્રત્યે અત્યન્ત અનુરક્તિ રૂપ ભક્તિ હશે, તેજ મનુષ્યને ગુર વગરેજ કહેલા અર્થ પ્રકાશિત થાય છે, અર્થાત્ રૂપ સમજાય છે તેમજ તેની સિદ્ધિ પણ મળે છે. એટલા માટે નિઃશૈઃક (શૈઃક રહિત) અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા સાર પરમાત્માની અખંડ ભક્તિ કરવી જોઈએ. પરમાત્માનો પ્રસાદ અર્થાત્ અનુગ્રહ જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી સદ્ગુર તેમજ સમગ્રજાત નું રહસ્ય કાંઈથી પણ સમજી શકાય તેમ નથી.

। દત્તિશિવમ્ ।

દ્વિતીય પુષ્પ.

સદ્ગુરુનું લક્ષણ તથા શરણ્યગત રીતિ.

ગુરુમૂલં જગત્સર્વં ગુરુમૂલં પરંતપઃ ।

ગુરોઃ પ્રસાદમાત્રેણ મોક્ષમાપ્નોતિ સદ્વશી ॥ રુ. યા.

જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયાબાદ મનુષ્યને શ્રીત, સ્માર્ત, લૌકિક વિગેરે કોઇપણ પ્રકારનાં કર્મ અવશિષ્ટ રહેતાં નથી, અને સૂર્યની પ્રભાથી અન્ધ-કારનો જેમ નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે અનન્ત જન્મનાં ભેગાં જાએલાં સંચિત તથા આગામિકર્મ સુદ્ધાં નાશ પામે છે, તે અત્યુત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કયા સાધનવડે ત્વરિત થાય છે, તે આપ કહો. અર્જુનની એવી જગાસા સાંભળી ભગવાન કહેવા લાગ્યા:—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

હે અર્જુન ! મોક્ષરૂપદ જ્ઞાન ગુરુને શરણુ જવાથી તેની કૃપાથી મળી શકે છે. એમની પાસે જવાથી તે તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. સન્ત મહાત્માઓ તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. એ પ્રમાણે પરમાત્માએ કહ્યું છે, પરન્તુ ‘ હું કહું છું. ’ એ પ્રમાણે નથી કહ્યું. એમાં ગુરુનું લક્ષણ સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી શિષ્ય ગુરુને શરણુ જઇ, નમ્રતાપૂર્વક તેનાં ચરણમાં શિષ્ય નમાવતો નથી, ત્યાં સુધી ગુરુના મનમાં કૃપા ગમે તેટલી થઇ હોય તો પણ તહેણે શિષ્યને ‘ હું તને જ્ઞાનોપદેશ આપું છું ’ એ પ્રમાણે કદી કહેતું નહિ. કેમકે સહજ ઉપદેશ આપી દેવાથી તો ગુરુના ગુરુત્વ તેમજ જ્ઞાનના મહત્ત્વમાં ન્યુનતા આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ શિષ્યના વિષે અહંકારનો આવિર્ભાવ થઇ જાય છે. જેની પાસે જે કાંઇ ચીજ હોય છે તેના વિષે તેના મનમાં એક પ્રકારનું અભિમાન રહે છે. બુદ્ધિશાળીને જ્ઞાનનું, ધનવાનને ધનનું, રૂપવાનને રૂપનું તથા બલવાન મનુષ્યને બલનું અભિમાન રહે છે. ધનાઢ્યની સાથે કોઇને સ્વાભાવિક મૈત્રી તથા પ્રીતિ બંધાઇ હશે, તો પણ તેના મનમાં એમ આવ્યા વગર રહેશે નહિ કે મ્હારી પાસે ધન છે તેની આશાથીજ એ મ્હારા પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખે છે. બુદ્ધિ-જ્ઞાનોના મનમાં એવો ગર્વ રહે છે કે મ્હારી બુદ્ધિ-જ્ઞાન-જોઇને મ્હારા પ્રત્યે આકર્ષાઇને બોલો મેમ રાખે છે. રૂપવાન કહેશે કે મ્હારું સુંદર રૂપ જોઇને મોકો મ્હારા પર પ્રીતિ રાખે છે. પરન્તુ તેજ શિષ્ય જે જાતે

પોતાના સ્વાર્થને સારૂ શરણુ આવે તો પછી તેના (શિષ્યના) અન્તઃકરણમાં અહંકારના સ્પર્શમાત્રને પણ અવકાશ રહેશે નહિ. સન્ત મહાત્માઓએ પોતે જાતે કદી એમ કહેવું નહિ કે “ મ્હારે શરણુ આવો, હું ” હમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીશ. ” કેમકે એમ જો કરે તો શિષ્ય જો ધનવાન હશે તો કહેશે કે મારી દ્રવ્ય સંપત્તિથી લોભાધને તેની લાલસાથી એ ગુરુજીએ પોતાની મેળેજ, જેમ મેધ વૃદ્ધિ કરે છે તેમ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી છે. શિષ્ય જો પુદ્ગિમાન હશે તો કહેશે કે મ્હારી પુદ્ગિ જોધને પોતાના ગુરુત્વની પ્રસિદ્ધિને ખાતર (આવા પુદ્ગિશાળીના હું ગુરુ થયો) મ્હારા ઉપર જ્ઞાનોપદેશ કરવાની કૃપા કરવા ઇચ્છે છે; મ્હારાવડે એની પ્રખ્યાતિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે શિષ્ય પોતાની મેળે શરણુ આવીને જ્ઞાનની ભિક્ષા માંગે નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાનોપદેશ ન કરવો જોઈએ. કેમકે તેમ કર્યાથી ઉલટી અશ્રદ્ધા જન્મે છે. ભગવાન વસિષ્ઠજીએ એ હેતુથી કહ્યું છે કે:—

અશિષ્યાયાવિરક્તાય યત્કિંચિદુપદિશ્યતે ।

તત્પ્રયાત્યપવિત્રત્વં ગોક્ષીરં શ્વદૃતાવિવ ॥

મનુષ્ય જન્મ પ્રાપ્ત થયે સંસાર તરવા સારૂ ગુરુભક્તિ ખાસ આવશ્યક છે, એવો ભાવ જે શિષ્યના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતો નથી તે આશંક્ય છે. જેના ચિત્તના વિષે વૈષયિક વાસના, સંસાર પ્રત્યે આસક્તિ, લોકપ્રણા પર અત્યંત પ્રીતિ હશે તેને અવિરક્ત (માયામાં લુપ્ત) જાણવો. એવાને ઉપદેશ કરવો, એ કૃત્તાના ચામડાની મસકમાં ગાયનું પરમ પવિત્ર દૂધ ભરી રાખવા બરાબરજ છે. સચ્ચિદ્ગુણને (ઉત્તમ કોટીના શિષ્યને) તેના સદ્-ગુણની પરીક્ષા કરીને પરમ પાવન તથા ગુણ જ્ઞાન કથન કરનાર ગુરુનું ગુરુ-પદ ધન્ય તેમજ પરમ પવિત્ર છે, એમજ સમજવું. મનુષ્યને કૃતરાની ઉપમા કેમ આપવામાં આવી ? કૃમિ કીટકાદિથી જેનું શરીર વ્યાપ્ત થયું છે, જેનું પૂછડું તથા કાન તૂટી ગયા છે, તથા નાના પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડિત થઈ રહ્યા છે, એવો કૃતરો પણ મલિન પદાર્થથી ખરડાએલું સૂકું હાડકું મ્હોંમાં રાખીને, તેની રક્ષાને ખાતર ખીજા બલવાન કૃતરાઓની સાથે વેર કરે છે, અને તેમ કરતાં પ્રાણાન્ત વ્યથા પામે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ અશિષ્ય તથા મલ મૂર્ઝાદિકથી લિપ્ત તથા દુર્ગન્ધ યુક્ત આ માનવ દેહના વિષે અહંપુદ્ગિ ધારણુ કરીને તેના રક્ષણને ખાતર ખીજા પુરુષોની સાથે ધેર વિરોધ ધારણુ કરી સર્વ કાલને માટે દુઃખી થાય છે. એવા પુરુષને વિષે જ્ઞાન, તે કૃતરાના ચામડાની મસકમાં ભરેલા ગાયના દૂધના જેવું કેમ ના ગણાય ? ‘જો’ નામ વેદનું તથા ગાયનું છે. ગાયને વિષે જેમ દૂધ તેજ

પ્રમાણે વેદના વિષે દૂધ સમાન શુદ્ધ પવિત્ર આત્મ સંબંધી જ્ઞાન સમજવું. એ જ્ઞાન અમાનિત્ય (માન રહિતત્વ) વગેરે દેવી સંપત્તિવડે નિર્બલ અન્તઃકરણવાળા સન્નિધ્યના વિષે રહે તે! વિદ્યારને પામતું નથી, શુદ્ધજ રહે છે. મનુ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

નાષ્ટ: કમ્યચિદ્ભૂયાન્નવાન્યાયેન પ્ત્ચ્છત:

જાનન્નપિ હિ મેઘાવી જડવલ્લોક આચરેત્ ॥

અઘર્મેણ ચ ય: પ્રાહ યશ્ચાઘર્મેણ પ્ત્ચ્છતિ ।

તયોરન્યત્તર: પ્રેતિ વિદ્વેષં વાધિગચ્છતિ ॥

શાસ્ત્રવેદના ગુદ્ધિમાન પુરૂષે કામપણુ પુરૂષને તેના પૂછ્યા કહ્યા વગર શાસ્ત્રની વાતોનું કથન ન કરવું. તેમજ જે પુરૂષ શ્રદ્ધા ભક્તિ શત્ય છે તથા કેવળ પરીક્ષા ને ખાતર અગર પોતાનું ગુદ્ધિ ચતુર્યં બતાવવાના હેતુથી પૂછે તો તેવાને પણ નહિ કહેવું. પોત ને કશું આવડતું નથી એ પ્રમાણે જડ મૂઠ તથા મૂક (મુંગા) ની પેડે ત્વેમણે વ્યવહાર રાખવો. આ નિયમનું જો ઉલ્લંઘન (અતિક્રમણ) કરીને અઘર્મથી પુછનારાને કહેવામાં આવે તથા જે અન્યાયથી પૂછે તો તેમાંથી એક પણ મર્યા વગર રહેશે નહિ અગર તેની સાથે વિદ્વેષ (વૈરભાવ) ને પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ એના પરથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપદન થાય છે કે શ્રદ્ધા ભક્તિ યુક્ત જાવથી જ્યાં સુધી કાંઈ પોતાની પાસે આવીને પૂછે નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાની પુરૂષે કામને કાંઈપણુ કહેવું નહિ. ભગવાનની શક્તિ હતી, પણ અર્જુને ખુશ્કા શબ્દોમાં “આપ તે જ્ઞાન કહો.” એ પ્રમાણે કહ્યું નહતું તેથી ત્વેના પ્રશ્નને અનુરૂપ અર્થાત્ અંધ ખેરતો (તે જ્ઞાન મૂકને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળે એ પ્રશ્નને યોગ્ય) ઉત્તર આપ્યો કે સન્નોની પાસે જવાથી તે તમને એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. અધિકારી પુરૂષ હોય પણ તેના મનમાં મોક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન ન થઈ હોય અને તેમ છતાં સન્ત (ઉપદેશ આપનાર મહાત્મા) ને જો એમ લાગે કે એના પર જ્ઞાનોપદેશની કૃપા કરવી જોઈએ તો સન્તે આત્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવી. જેમ ક્યાંથી તેનું ચિત્ત મોક્ષ માર્ગ તરફ વળશે. સન્નોને શરણુ જવાનો રસ્તો પણ બતાવવો તેમજ કેવી રીતે તે રસ્તે જવું તે પણ તેવા અધિકારી પુરૂષને સમજાવવું. અને એમ ક્યાંથી જો પોતાને શરણુ આવી, નમ્રભાવથી પૂછતો હોય-જ્ઞાનો-પદેશની ચાચના કરતો હોય-તો તેના સદ્ભાવ જોઈને બ્રહ્માત્માના અનુભવનું તેને કથન કરવું. એજ કારણને કીર્તિ ‘કિં તત્ત્વજ્ઞ’ ઇત્યાદિ અર્જુને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછ્યા પછીજ ભગવાને અષ્ટમાધ્યાયમાં ઉપદેશ કથન કરી રહસ્ય

સમન્વયું છે. તે અગાઉ તો સામાન્ય દમથીજ ઉપદેશ કર્યો છે. હવે શરણ કેવી રીતે જવાય તેને માટે શરણે જવાની રીત પણ વર્ણવામાં આવે છે. પહેલું લક્ષણ પ્રણિપાત. શિષ્યે પોતાના મન સંગાયે એવી ભાવના ધારણ કરવી કે હું જડ તથા મૂઢ છું અને ગુરુદેવ સર્વશ છે. એમ સમજીને તેમને દંડવત પ્રણિપાત (પ્રણામ) કરવા; અર્થાત્ ગુરુદેવના ચરણમાં લાંબા છટ થઇને નમસ્કાર કરવા. અચેતન દંડ (લાટી) જમીન પર પડ્યો હશે તો જ્યાંસુધી સચેતન પુરૂષ તેને હાથમાં પકડીને ઉંચો કરશે નહિ ત્યાં સુધી પડી રહેશે. તેજ પ્રમાણે તો શરણાગત, કેમકે તે પણ જડ અચેતન શરીરના વિષે મોહ રાખી તેનેજ આત્મા સમજે છે એથી કરીને, આત્માને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણવાવાળો સદ્ગુરુ સચેતન છે, તેના સદ્ગુરુના ચરણમાં જ્યાં સુધી તે કૃપા અસ્તક પર મૂકી ઉઠાવે નહિ ત્યાં સુધી શિષ્યે દંડવત (લાંબા છટ થઇને) જમીન પર પડી રહેવું. એવો ભક્તિ ભાવ જોઈ મહાત્મા ગુરુ કૃપા દૃષ્ટિથી અભય હસ્ત ઉંચો કરશે, પરંતુ પૂછશે નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાનનું કથન કરશે નહિ. એટલા માટે વિનય પૂર્વક નમ્રતાથી પ્રશ્ન પુછવો જોઇએ. એ પ્રમાણે ખીનું લક્ષણ છે. પ્રશ્ન શું પૂછવો જોઇએ ? તો તે આ પ્રમાણે:—

કથં બન્ધઃ કથં મોક્ષો વિદ્યાવિદ્યે ડમે ચ કે ।

ક આત્મા કઃ પરાત્મા ચ તયોરૈકયં કથં વદ ॥

મહારાજ ! આ સંસાર બંધનમાં હું કેવી રીતે ફસાયો ? તેમાંથી કેમ અને ક્યારે મોક્ષ થાય ? વિદ્યા તથા અવિદ્યાનું લક્ષણ શું ? આત્મા તથા પરાત્માનો પરસ્પર સંબંધ શો છે ? છત્યાદિ આત્મ વિષયક પ્રશ્ન કરવા જોઇએ. તથા કહેવું જોઇએ કે આપના ચરણની નોકા બનાવીને સંસાર સમુદ્ર (બચાણું) તરી જવાની ઇચ્છા છે, માટે જે કાંઈ આ શિષ્યને શરમાવતું હોય તે માટે આજ્ઞા કરો. તમારો આવો પ્રશ્ન જોઈ સન્ત મહાત્મા કહ્યું કરીને ઉત્તર આપશે તોપણ તેજ વખતે મુખ્યોપદેશ-રહસ્ય કથન-નહિ કરે. સેવામાં સંપૂર્ણ આદર દેખશે ત્યારેજ તે પ્રમાણે કરશે. કાર્યાર્થ પુરૂષ જેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી હોય તે પુરૂષને અનન્ય-ભાવથી સેવે છે એ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે. જેના મનમાં કાર્યની આતુર ઇચ્છા-ઉત્કંઠા-નહિ હોય તે એ નીતિનું અવલંબન નહિ કરે. જેને અજીર્ણ થયું છે તથા પેટમાં બૂખપણ નથી તેનો રસોઈ માટેનો ઉત્સાહ મંદ તથા ચિથિલજ હોય છે. પરંતુ જે પુરૂષના પેટમાં કકડીને બૂખલાગી હશે તે પુરૂષ પાકકર્તા (રાંધનાર) જેને કામ સોંપશે-કે 'ભાઈ ભાઈનાં લાવે,

બાઈ પાણી લાવે, બાઈ ફલાણું લઈ આવે ' તે બધું જઈ લઈને તરિત મતિથી કરશે. તેજ પ્રમાણે જેને વિષયરસનું પાન કરીને અજીર્ણ થયું છે તથા પરમાર્થની ક્ષુધા લાગી નથી, તે સ્વયંપાકને માટે, અર્થાત્ પોતાની જાત સહિત અખિલ ચરાચર પરમાત્મરૂપ છે, એ પ્રમાણે અન્તઃકરણનો પરિપાક થવાને માટે મન્દ ઉત્સાહ વાળોજ હોયછે. પરન્તુ જેને વિષયરસના પાનને માટે તિરસ્કાર, વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ, પરમાર્થની બૂખ લાગી રહી છે, તે પાક કર્તા ગુરુ (કેમકે તેમની માર્ગદર્શન ' વાલ્મીકિઃ સર્વભિતિ ' એ પ્રમાણે અન્તઃકરણનો પરિપાક થવાનો છે, માટે તેમને સ્વયંપાકી કહ્યા છે) જે જે સેવા કામકાજ કરમાવશે તે તે જઈ કરવું કે કરશે; જરાપણુ દીલ કરશે નહિ. ધનાર્થી મનુષ્ય ધનવાનના પગ દાખે છે, કોઈ ઠેકાણે જવાનું હોય તો તેના જોડા હાથમાં લઈને ઉભો રહેશે તથા પગમાં પહેરાતી આપશે. લૌકિક ક્ષુદ્ર કામના પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ્યારે સકામ પુરૂષ આટલો બધો સાદર રહે છે, તો જે જ્ઞાનના પ્રભાવવડે પૂર્ણ કામ થવાય છે તે સંપાદન કરવા માટે ગુરુ સેવામાં કેટલો અને કેવો આદર રાખવો જોઈએ તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે. એથી કરીને સંત મહાત્માની સેવા શુશ્રુષા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે નહિ. સેવા એ શર-લ્યાગતને માટે ત્રીજું લક્ષણ છે. ઋમસાધ્ય કાર્યમાં આવસ્ય (પ્રભાદ) અને ધન ખર્ચતી વખતે મનને કલેશ ન થવા દેવો જોઈએ. સંપત્તિ હોય તોપણ પોતાની જાતને સેવામાં સર્વદા તત્પર રાખવી જોઈએ. હવે ઉપદેશક ગુરુ કેવા હોય છે તથા હોવા જોઈએ, જેથી કરીને પુનર્ભવ (વારંવાર જન્મ મરણની પ્રાપ્તિ) ની ભીતિ ન રહે તેને માટે કશું છે કે, ગુરુ અર્થાત્ ઉપદેશક જ્ઞાની-શાસ્ત્ર જ્ઞાન સંપન્ન તથા તત્ત્વદર્શી-અભિસાક્ષાત્કાર સંપન્ન એ બે ગુણોથી યુક્ત હોવો જોઈએ. કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાન ધારણ કરનારો ગુરુપદ ધારણ કરવાને યોગ્ય નથી. કેમકે વેદ શાસ્ત્રના પરિશીલનથી તે જો કે અદ્વિત તો બોલે છે, ઉહાપોહ (ચર્ચા) કરવામાં કુશળ છે, તોપણ તેનામાં જરાપણુ અનુભવ નથી. તેથી કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાનું હોવો જોઈએ. કેવળ આત્માનુભવી હશે તો તેવાથી શિષ્યના મનનો સંદેહ દૂર થઈ શકશે નહિ, માટે શાસ્ત્રજ્ઞ પણ હોવો જોઈએ. તેથી કરીને શાસ્ત્રજ તથા અનુભવી જે હોય તેનેજ ગુરુત્વ પદવી શોભે છે. ઉપદેશક પદને માટે તેજ સર્વદા યોગ્ય છે. રાજ જનક ઉત્તમ ગુણ સંપન્ન હોવાથી વ્યાસજીએ પોતાના પુત્રને તેની પાસે મોકલી સંશય મુક્ત કર્યો હતો. વ્યાસ પુત્ર શુકદેવ જન્મથીજ સ્વાભાવિક મુક્ત હતા, તેમ છતાં વિદ્યપથી જે કાંઈ તકેમના જ્ઞાનનો નાશ થયો

હતો, તે શુર વાક્યથી નીકળી જતાં તેને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ તથા પરમ વિશ્વાન્તિ શી રીતે મળી તેનું દ્રષ્ટાંત અત્રે કથન કરવામાં આવે છે.

શુકાચાર્ય વિવેક તથા વૈરાગ્ય વડે પરિપૂર્ણ હતા. પિતાશ્રીને પૂછ્યા વગર તથા ઉપનયન સંસ્કાર તેમજ પાશ્વિગ્રહણ વિધિ કર્યા વગર અને સંન્યાસ લીધા વગર સર્વ ત્યાગ કરી સ્વેચ્છાથી વનમાં ચાલ્યા ગયા. પુત્ર લાભના સુખને ખાતર વ્યાસજી તેની પાછળ પાછળ “ હે શુક ! હે શુક ! ” એમ કહેતા કહેતા દોડવા લાગ્યા. એવું જોઇને ‘હું’ એકજ સ્થળના વિશે નથી, પરંતુ અખિલ ભૂતોને વિષે મારો નિવાસ છે’ એ પ્રકારે તેમને અનુભવ દર્શાવવાને સારૂ વૃક્ષ પાષાણાદિક પાસેથી ‘ઓ ઓ’ એ પ્રમાણે ઉત્તર અપાવવા લાગ્યા. શુકનું નામ ભેતાંવારને વૃક્ષો પણ ‘ઓ ઓ’ કરીને જવાળા આપે છે એવું જોઇને વ્યાસજીના મનમાં પોતાના પુત્રના પૂર્ણત્વનો ખરાબર ખ્યાલ થયો. આ પ્રકારે અધિકાર સંપન્ન હતા, તે છતાં સ્ત્રી વાક્યના શ્રવણથી તેમના (શુકદેવના) પૂર્ણત્વમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો. શુકાચાર્યે સ્ત્રીનું કદી સુખ પણ જોયું નહતું, મુલાકાત પણ લીધી ન હતી, પરંતુ તેમના વાર્તાલાપથીજ તેના મનમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો હતો. એટલા માટેજ કવિઓએ કહ્યું છે કે પ્રમદા-ઉન્મત સ્ત્રી-પોતાના ભાવજીથી વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરી પુરુષોને પ્રમાદમાં નાંખી દે છે. સિદ્ધ સૌરાવર આગળથી શુકદેવજી જન્મ રહ્યા હતા. ત્યાં આગળ અપ્સરાઓ નિર્લજ્જનતાથી નગ્ન થઇને જલ ક્રીડા કરી રહી હતી. પહેલાં ત્યાં આગળથી શુકદેવ ગયા. પછી વ્યાસ ત્યાં આગળ આવ્યા ત્યારે તેમને જોઇને બધી સ્ત્રીઓ લજ્જાત થઇ ગઇ. એકે વસ્ત્ર આડું દર્યું તો બીજી પાણીમાં જઇને બેઠી તો કેટલીએક પોતાનાં વસ્ત્ર ઓઢવા મંડી ગઇ. આવો પ્રકાર જોઇને વ્યાસજી મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે મહારો પુત્ર શુક નગ્ન તથા તરણ અહીં આગળથી ગયો તેને જોઇને આ સ્ત્રીસમૂહ લજ્જાત નહિ થયો. પણ હું તો વૃદ્ધ તથા વસ્ત્ર સહિત આવ્યો હતો તે છતાં આ સ્ત્રીઓને લજ્જા કેમ ઉપજી હશે વા? એનું રહસ્ય એમને પૂછ્યા વગર સમજાશે નહિ એમ જાણી વ્યાસ તેમની પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે “ હે અપ્સરાઓ ! નગ્ન શુકને જોઇને તમને શરમ ન આવી ત્યારે હું તો નગ્ન ન હતો છતાં મને જોતાં વારને કેમ તમે વસ્ત્ર પરિધાન કરી દીધું ? અપ્સરાઓએ ઉત્તર આપ્યો:—” હે યુનિ ! તમારાં યાન તથા દૃષ્ટિ બેદ ભાવના યુક્ત છે અને શુકની અબેદ સ્થિતિ છે; અબેદ ભાવમાં લજ્જા હોતી નથી, બેદ ભાવમાં હોય છેજ. જેમની જેવી અંતર વૃત્તિ હોય છે

તેમની સાથે અમારાં તેવોજ બવહાર હોય છે. એ સાંભળી વ્યાસજી ૧૨ી પૂછવા લાગ્યા “ હે સ્ત્રીઓ ! શુકનો અભેદ તથા મ્હારો ભેદ બાવ તમે ક્યારે અને કેવી રીતે જોઇ શક્યાં ? ” અપ્સરાઓ હસતી હસતી કહેવા લાગી:- “ એને માટે વળી પ્રમાણની અપેક્ષા હોય ખરી કે ? ” તમારા મનમાં ભેદ બાવ હતો અર્થાત્ આ સ્ત્રીઓ અને હું પુરુષ એવી ભેદ દૃષ્ટિ હતી તેથીજ તમે લજ્જાના સંબંધમાં અમને પ્રશ્ન કર્યો. પરંતુ શુકને તો સદૃશ અભેદ જ્ઞાન હોવાથી સ્ત્રી પુરુષ છત્યાદિ વ્યક્તિ ભેદ તેને જાણતોજ નથી અને તેથીજ તેણે અમને કાંઈપણ પ્રશ્ન કર્યો નહિ. આ ઉપરથી આપની ખુદ્દિના વિષે ભેદ જ્ઞાન છે તે સિદ્ધ થયું કે નહિ ? અપ્સરાઓનું આ મતલબના બાપસુની ખચર શુકદેવને કાને પડી, અને તેથી આ પ્રકારે એને જ્ઞાનાભિમાન થયું કે હું જ્ઞાતા છું અને વ્યાસ અજ્ઞાની છે. સ્ત્રી વચનનો કેટલો બધો અમત્કાર ! જેનાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની શાન્તિ થવાની સાથે વિકલ્પની વૃદ્ધિ થઇ તથા ‘ હું જ્ઞાની છું અને વ્યાસ અજ્ઞાન છે, ’ એવી સમજ ઉત્પન્ન થઇ. જ્યાં આગળ ‘ હું જ્ઞાતા અને એ અજ્ઞાની ’ એવું સ્ફુરણ સ્ફુરે છે ત્યાં આગળથી બ્રહ્મજ્ઞાન નાશી જાય છે, તથા કેવળ જ્ઞાનાભિમાન અવસ્થિત રહે છે. મોટો કાઠો અગર ઘડો મીઠા પાણીથી ભર્યો છે, તેમાં જો ઢિંગનો એકાદ ગાંગરો પડ્યો તો તે પાણીની મીઠાશ જતી રહી, તે જમ ઢિંગ ૩૫ બની જાય છે; અથવા તો દુધમાં જેમ લીંબુનું એકાદ ટીપું પડતાં તે જેમ બગડી જાય છે; અથવા તો કોઈ સાવધ મનુષ્યે પશુ ધંતુરાનું બી જો ખાધું હશે તો ક્ષણ માત્રમાં તે જેમ બમિષ્ટ થતું જાય છે; તેજ પ્રમાણે વિકલ્પ પેડો કે નિર્મલ જ્ઞાન નષ્ટ થઇ, જ્ઞાનાભિમાનજ રક્ત ખાકી શિલક રહે છે. દીવો ખુઝાયા બાદ પાછળથી જે પ્રમાણે દુર્ગન્ધ છુટે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન લુપ્ત થતાં અભિમાનની દુર્ગન્ધ છુટે છે. સ્વખુદ્ધિથી વિચારપૂર્વક પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન વિકલ્પ માત્રથી ક્ષીણ થતું જાય છે, પરંતુ ગુરુમુખદ્વારા થએલું જ્ઞાન પૂર્ણજ હોય છે, અને રહે છે. ક્ષય રોગી મનુષ્ય જેમ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતો જાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરુના ઉપદેશથી રહિત એવું જે જ્ઞાન હશે તે વિઠવા ૧૫ ક્ષય રોગ વડે ક્ષીણ થઇ થઇને આખરે પ્રાણ છોડી દે છે. “ આચાર્યશ્રી પુરુષો વેદ ” એ શ્રુતિ વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે. શુકનું બ્રહ્મજ્ઞાન સ્ત્રી વાક્યના વિકલ્પથી ક્ષીણ થયું છે, એ વ્યાસના જાણવામાં આવ્યું. અગર જો કે વ્યાસને ભેદ જ્ઞાન છે, તો પણ ભેદમાં પણ તેઓ સર્વત્ર અભેદને જોઇ રહ્યા છે, એ એમની ખાસ વિશિષ્ટતા શુકના સમજવામાં ન આવી, અને તેથીજ એણે

વિકલ્પ (સંદેહ) ધારણ કર્યો. વ્યાસ શુકની પાછળ “હે શુક ! હે શુક !” એ પ્રમાણે બમ પાડતા પાડતા તેની પાછળ જઈ રહ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે મ્હારો પુત્ર વિકલ્પ યુક્ત થયો છે એવું તેના બલુવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ‘પાછો ચાલ’ વગેરે કાંઈ પણ ન કહ્યું. તો પણ સંપૂર્ણ તથા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન એને થાય એ હેતુથી આ પ્રમાણે સુચના કરવા લાગ્યા. હે શુક ! તું સ્વેચ્છાથી જાય છે તો બલે જ, પરંતુ:—

जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले ।

यथावद्वेत्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥

આ પૃથ્વી ઉપર જનક નામે રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે રાજ્ય કરતો હોવા છતાં વિદેહી છે, એની પાસે તું જા. જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન હોવાથી, તેની પાસે જે કોઈ મનુષ્ય જાય છે તેના મનનો સંદેહ તે દૂર કરે છે. એની મુલાકાત લેવાથી, તું નિઃસંદેહ થઈશ તથા ત્હારા મનનું યોગ્ય સમઘાન થશે. વ્યાસે વિચાર કર્યો કે હું જે એનો સંદેહ દૂર કરવા સાથે એને જ્ઞાનાપદેશ કરીશ, તો એ તો મ્હને અજ્ઞાની સમજે છે, માટે એને જનક રાજાની પાસે મોકલવો એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એમ ધારી એ પ્રમાણે સલાહ આપી, અને પોતે પાછળ ચાલ્યા ગયા. પિતાનું વચન સાંભળીને શુકાચાર્ય મન સંગ્રામે વિચાર કરવા લાગ્યા કે પિતા વ્યાસજીની જ્ઞાનસ્થિતિ જોઈ, હવે વિદેહી જનક રાજાની પરિક્ષા કરીશું. ચાલતાં ચાલતાં આખરે જનક રાજાની નગરી આવી પહોંચી. એવામાં મનમાં વિચાર સ્ફુર્યો કે શહેરમાં નગ્ન જવાથી લોકો હાસી કરશે. આમ તેમ નજર ફેરવતાં લોકોનાં ફેંકી દીધેલાં કપડાંના ટુકડા (ચીથરાં) જેવામાં આવ્યા, તેમાંથી એક ટુકડો લઈ, તેની લંગોટી બનાવીને પ્હેરી દીધી. વળી પાછો ખીજે વિચાર મનમાં આવ્યો કે “ રિક્તહસ્તેન નોપેયાદ્રાજાનં દેવતાં શુભઃ । ” અર્થાત્ રાજાના મંદિરમાં દેવગૃહમાં તેમજ શુરની પાસે કદી કોઈએ ભેટ લીધા વગર ખાલી હાથે જવું નહિ. એ પ્રમાણે શિષ્ટસંપ્રદાય છે, અને ધર્મ શાસ્ત્રમાં પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું છે. જનક રાજા છે તથા જમદગ્નૃ પણ છે, તો એની પાસે ખાલી હાથે કેમ જઈ શકાય ? એ પ્રમાણે ખાલી હાથે જનારો સ્વધર્મ મુઠ્ઠા ગણાય. હવે જનકની દૃષ્ટિ શ્રવ્યના વિષયમાં ભોળ રહિત છે તો હાથમાં શું લઈને જવું ? આમ તેમ નજર ફરતાં રાખોડી પડેલી રસ્તા ઉપર જેવામાં આવી તે ઉંચકી લીધી. રાજા મહેલના દરવાજા પાસે આવી પહોંચતાં હારપાલ તેને જોઈને વિસ્મય પામ્યો.

કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર (જનોષ્ઠ) વિના બ્રાહ્મણ કહેવાય નહિ, દંડ વગર સંન્યાસી પણ કેમ ગણાય ? લંગોટી છે તેથી દિગંબર પણ નથી, તો આવે વિચિત્ર વેષધારી કોણ છે ? એ પ્રમાણે આશ્ચર્યમાં પડ્યો. શુકાચાર્ય આગળ વંધવા જતાં તેણે તેમને અટકાવ કર્યો. શુક ઉભા થઈ રહ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “ રાજ પાસે જઈને કહો કે હું શુક તમારી મુલાકાત લેવાને માટે આવ્યો છું.” શુકાચાર્યનો આશય એવો હતો કે હું બ્રાહ્મણ પુત્ર છું તેથી રાજા જાતે અંદી આવીને મને સન્માન પૂર્વક અંદર લઇ જશે; પછી દ્વારપાલ અંદરિયાં ભડે મને રોકે. ત્યાં આગળ જનક રાજાને આપોઆપ ખબર પડી કે શુકના મનમાં યાનાભિમાને જગજગત ધર ધાવ્યું છે. તેથી રાજા જનકે પોતાના મન સંગાથે એવો વિચાર કર્યો કે મ્હારે ત્યાં આગળ એની પાસે નહિ જતાં અંદર રહ્યા રહ્યા એની યોજના કરતી કે જેથી એના મનને કોરી ખાનારો વિકલ્પ (સંશય) રૂપી કાંડો દૂર થઇ જાય તથા પૂર્ણ વિશ્રાંતિ તેમજ પરિપૂર્ણ યાનાનુભવ પ્રાપ્ત થાય. એટલામાં દ્વારપાલ ત્યાં આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજા! આપની મુલાકાતને વારસે શુક નામનો કોઇ મનુષ્ય આવ્યો છે તો આપની જેની આગા. ” રાજાએ તે સાંભળીને કહ્યું:—

હોહો—ખડા દ્વારપર શુકદેવ હે જો મહાનુભાવ

“સંગં ત્યક્ત્વા સુલ્લી ભવ” કહો જાય મમ ભાવ.

અરે ! દ્વારપાળ, જે મહાનુભાવ દરવાજા આગળ ઉભા થઇ રહ્યા છે, તેમને મારો આ પ્રમાણે સંદેશો કહેજે કે “ સંગં ત્યક્ત્વા સુલ્લી ભવ. ” રાજાનું આ પ્રમાણે વચન સાંભળીને, દ્વારપાળ શુકની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, રાજાએ આપને કહાવ્યું છે કે, “ સંગનો ત્યાગ કરો અને સુખી થાઓ. ” આ શબ્દો સાંભળીને શુકાચાર્ય મનમાં ક્ષોભ પામીને કહેવા લાગ્યા કે, “ હું કાંઇ રાજ્યનો બોળે વડન કરું છું ? અથવા તો, મ્હને કાંઇ સ્ત્રી વગેરે વિષમનો સંગ થયો છે ? જા, જા રાજાને કહે કે હું તો નિઃસંગ આવ્યો છું તમારી ઇચ્છા હોય તો આવીને જોઇ જાઓ. ” આટલા શબ્દો કહી હાથમાંહેની રાખોટી ફેંટી ઈન્દ્રી તથા લંગોટી પણ કાઢી નાંખી. દ્વારપાળ શરીરથી રાજાની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજા! એ તો કહે છે કે હું નિઃસંગ છું. આપ આજે તો આવીને જોઇ જાઓ. ” રાજા શરીરથી પાછો દ્વારપાળને ‘ સંગં ત્યક્ત્વાસુલ્લી ભવ. ’ એ પ્રમાણે એના એજ શબ્દોમાં સંદેશો લઇ જવા કહ્યું. દ્વારપાળ શુકદેવની પાસે આવી રાજાના એના એજ શબ્દો શરીરથી બોલવા લાગ્યો.

શુકાચાર્ય ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, રાજ વારંવાર “ મને સંગનો ત્યાગ કરે અને સુખી થાઓ ” એ પ્રમાણે કહ્યાં કરે છે તો મને કોનો સંગ છે ? તે મ્હારે સદ્ગુણથી વિચાર કરીને નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. હું શુક તે કોણ ? મ્હારું નામ ‘ શુક. ’ એવું પાડવાનું શું કારણ ? વસ્તુ ? નામરૂપાતીત (નામ તથા રૂપરહિત) તથા પૂર્ણ છે. પરન્તુ દેહને લીધે શુકમાં શુકપણું આવ્યું છે. જે દેહના સંબંધના લીધે શુકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તથા તેમાં હું કેવા પ્રકારનાં લક્ષણવાળો છું ? તેની શોધ કરવી જોઈએ. દેહ પંચમહાબૂતોના આભાસ છે. તેમાં જડતા હોવાથી હું પૃથ્વી નથી. અધોગમનત્વ (નીચે જવાની ખાસીયત) હોવાથી હું પાણી પણ નથી; દાહકપણું (બાળીનાંબવાની શક્તિ) હોવાથી તેજ પણ નથી; તેમજ ચંચળતા હોવાને લીધે વાયુ પણ નથી. આકાશનું સ્વરૂપ શૂન્ય છે, માટે હું તે પણ નથી. સારાંશ, એ પંચબૂતોથી વ્યતિરિક્ત હું છું. તેમની સાથે મારે કંઈ સેવાદેવા નથી. દેહના મમત્વને લીધે ‘ હું ’પણું એ મારું રૂપ નથી. માયિકપણું હોવાથી ‘ તેજ હું છું. ’ એમ પણ મારાથી ન કહી શકાય. તો ‘ હું ’ અને ‘ તે હું છું. ’ એ બન્નેથી ભિન્ન એવું મ્હારું સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં સ્વરૂપમાં વૃત્તિ ઈરવા લાગી અને ઇન્દ્રિયો નિઃશ્રેષ્ઠ (ચેતારહિત) થઈ જવાથી શુકદેવ જ્યાં આગળ ઉભા હતા ત્યાંજ આગળ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઉભા થઈ રહ્યા. એ પ્રમાણે રાજના દરવાજા આગળ સાત દિવસ સુધી એની એજ સ્થિતિમાં પૂતળાની પેઠે ઉભા થઈ રહ્યા. મન્થર, માકણ વિગેરે યુંદી ખાવા છતાં પણ તેમને કશી અસર થએલી જણાઈ નહિ. શુકની અહંબુદ્ધિ ગલિત થઈ, સમાધી લાગી ગયાના સમાચાર દારપાળે રાજને કહ્યા ત્યારે તેને બહુ આનંદ થયો, અને તે તેજ કાણે ઉભો થયો અને શુકદેવની પાસે જઈ, તેને અન્તર્ગૃહમાં લઈ આવ્યો. ત્યાં પણ તેને સાત દિવસ સુધી નાના પ્રકારના ભોગ વિલાસની વચ્ચે રાખવામાં આવ્યો. સ્ત્રિપાદિકોની વચ્ચે રહેવા છતાં તેની નિર્લેપ સ્થિતિ તેમજ વિરેહ ભાવનો નાશ ન થયો. સ્ત્રિપાદિકોને મ્હોડેથી જ્યારે રાજને શુકાચાર્યની આ સ્થિતિનું પ્રમાણપત્ર મળ્યું ત્યારે તેને સહર્ષ સંતોષ થયો અને તેને સબાને વિષે આજી સિંહાસન પર બેસાડ્યો, અને બ્રહ્મ બાવથી રાજએ તેની પૂજા કરી. રાજ બોલ્યો, “ હું જનક તમારા દર્શનને સારૂ આવ્યો છું. ” એ સાંભળી શુકને આનંદ થયો, અને તેણે સર્વ બાવથી

રાજને પ્રજામાં કર્યા. ધરી પાછા તટસ્થ વૃત્તિમાં રહ્યા. રાજને તેના આ લક્ષણ પરથી જ્ઞાનની તેનામાં અપૂર્ણતા છે એમ લાગ્યું. નિત્યચુકત એવું જે જ્ઞાન તે જો બધી ઇન્દ્રિયોના વિષે નિરત ન થાય તો તે જ્ઞાન સાચુંકિત (સંદેહ યુક્ત) છે એમ સમજવું. આંગા ઉપર કેરીઓને સાખ આવી બધ હોય, તો પણ જ્યાં સુધી તેને ઘાસમાં રાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તેનામાં પરિપક્વતા બરાબર નહિ આવે, તેમજ યેગ્ય મીઠાસ પણ નહિ પડે. તેજ પ્રમાણે નિઃશંકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા વગર તટસ્થતા, એ અપ-ક્વતા સમજવી. દહી વસોવીને માખણ કર્યું હશે તો પણ તેને જો એમને એમ રહેવા દેવામાં આવે તો તેમાં દુર્ગન્ધ આવશે; પરંતુ અગ્નિ સંયોગ વડે એને જો તપાવીને રાખવામાં આવશે તો તેમાં એક પ્રકારની સુગંધ આવી ધણા દીવસ સુધી રહી શકશે. તેજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ તટસ્થતા, અર્થાત્ દૃશ્ય દ્રશ્ય તથા દર્શન એ ત્રણેની ત્રિપુરી જેમાં હોય છે તે દશાને સંપ્ર-ગાત સમાધિ કહી છે, અને તે અપક્વતાજ છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષે ચિત્તનું સમાધાન એવું અત્યંત નિર્મલ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રચંડ આ-ધાતમાંથી તાત્કાલિક તટસ્થતા ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેને શું સત્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહી શકાય ખરી? દ્રવ્યની આશાથી બહુ રૂપી-અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરનારા-પણ ચાલુના નિરોધ કરે છે અને તેમ કરવાથી પણ તટસ્થતા આવી જાય છે. પરંતુ તેમના અંતરના વિષે વાસના રહેલી હોવાથી, તેમની એવી સ્થિતિને સમાધિ કાણ કહેશે? કેમ કે સાવધ થતાં વારંતે તે કહે છે કે હે રાજ! તું બહુ ઉદાર છે, માટે આપના નામ પ્રમાણે કાંઈ દાન કરો. એજ પ્રકારે સર્વ પાસે આવતાં બધીની પણ સકળવૃત્તિ તટસ્થ થઈ જાય છે, પરંતુ તે કાંઈ સમાધિ નથી. મનુષ્ય જો એકાએક કાંઈ દિવ્ય-રૂપ જુએ છે તો આશ્ચર્ય પામી તે પણ સ્થિર થઈ જાય છે. પરંતુ એ દશામાં વૃત્તિઓ જાગૃત હોય છે, તેથી તે કાંઈ સમાધિ ન કહેવાય. તટસ્થતાને જો સમાધિ કહેવામાં આવે તો અજ્ઞાનવશાત્ જે સ્વપ્ન આવે છે તથા મૂર્છા પણ આવી જાય છે, તેને પણ સમાધિ કહેવી પડશે. પરંતુ તે પુરૂષ સ્વ-સ્વરૂપના બોધ વડે કાંઈ જાગૃત થયો હોતો નથી, તેથી તટસ્થતા એ સમા-ધિ નથી સિદ્ધ થઈ શકતી તો સમાધિ કોને કહેશે? એમ જો પૂછામાં આવે તો પ્રથમ સ્વ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં જે અનાવર વિરમય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે પણ નિઃશેષ થતાં જે દહા અવશિષ્ટ રહે છે તે સમાધિ છે. નિઃશેષ કદવના જ્યાં નહ થઈ જાય છે ત્યાં વિરમય થી રીતે સંબંધે અને સ્ફુરે પણ કેરી રીતે? જ્યાં સત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે ત્યાં આગળ

હેતુનું સ્ફુરણ હેતુનું નથી. રાજા જનકે શુકાચાર્યને તટસ્થતાના ત્યાગ પૂર્વક શુદ્ધ જ્ઞાન સંપાદન કરાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું:—
 “ હે શુક ! તટસ્થ સ્થિતિમાં તમારી વૃત્તિ ક્યાં છે ? ” શુક બોલ્યા:—આત્મ પ્રતીતિના સંયોગવડે મ્હારી વૃત્તિ સુખ-આનંદ-માં સ્થિત છે. રાજાએ કહ્યું:—
 એ પ્રમાણેની સુખ-આનંદ-રૂપ આત્મસ્થિતિની પણ સ્થિતિ ક્યાં છે તે વિચાર કરીને જુઓ. એમ કરવાથી દૃશ્ય, દ્રશ્ય તથા દર્શન ઇત્યાદિ સર્વ-ચિન્માત્ર છે એ પ્રમાણે ત્હમને આત્મેત્યત્વનો અનુભવ થશે. અર્થાત્ એ આનંદ-રૂપ આત્મા એકજ દેહના વિષે સ્થિત નથી, પરંતુ અખિલ વિશ્વના અંતઃખાલના વિષે સ્થિત છે એવી પ્રતીતિ થઇને, જ્યાં જ્યાં મન દેડશે ત્યાં ત્યાં ચિત્તની એકાગ્રતાજ થશે. રાજાનું એ પ્રમાણે વચન સાંભળીને શુકાચાર્ય આનંદરૂપ આત્માની સ્થિતિ નીહાળતાં વિસ્મયથી ચક્રિત થઇ ગયા, અને સ્વદેહના નિરાસ પૂર્વક પૂર્ણ બ્રહ્મત્વના વિષે સ્થિત થઇ રહ્યા. દૃષ્ટિ વડે જોતાં સધળુંજ આત્મત્વ વડે પ્રતિત થવા લાગ્યું. ગુરવાક્યનું સામર્થ્ય કેવું છે તે જોયું ? સોનાને કસોટીપર ધસવાથી તેનો અન્તર્ગત સુશોભન વર્ણ પ્રતીત થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરના ઉપદેશ વાચ્યરૂપી કસોટી પર આ દૃશ્યરૂપ સુવર્ણનું સંઘર્ષણ ચતાંજ તેમાં પરબ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે. સ્ત્રીપુરુષ, પશુપક્ષી, ઇત્યાદિ સમસ્ત વિશ્વના પદાર્થ માત્ર આત્મત્વવડે પ્રતીત થવાથી તેને પરમઆનંદ થયો અને તેણે સદ્ભાવથી રાજાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. રાજાએ પણ તે વખતે એને ઝટ ઉઠાડીને દૃઢ આલિંગન કર્યું. શુકાચાર્ય કહેવા લાગ્યા:—“ હે રાજા ! આ સહજસ્થિતિ મ્હને ન સમજાવવાથી મ્હેં ચિત્તના વિષે વિકલ્પ ધારણ કર્યો અને મુખ્ય પૂજ્ય ભૂતિ શ્રીવ્યાપને પણ અજ્ઞાની માન્યા. વ્યાસનામાં સ્ત્રી પુરુષના વિષે ભેદ દૃષ્ટિ છે. એ પ્રમાણે અપ્સરાઓનું બાપણ સાંભળીને જો ચિત્તના વિષે ભ્રાંતિ (વિકલ્પ) ઉત્પન્ન થઇ હતી તેના આપના વચનથી સમૂળ નાશ થઈ જઇ હવે હું નિઃસંદેહ બન્યો છું. આપે વચનરૂપી તીક્ષ્ણ બાણવડે પ્રહાર કર્યા વગર પ્રાણુઓદ કરી, જીવપણું મારીને પૂર્ણત્વના વિષે મ્હને પૂર્ણ બનાવી દીધો છે. શુકનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળીને રાજાએ કહ્યું:—“ હે શુક ! આ પ્રમાણે ત્હમને જે સમાધાન પ્રાપ્ત થયું છે તેજ ગુણમાં ગુણ જ્ઞાન કિંવા બ્રહ્મ-સમાધાન સમજવું. પહેલાં ત્હમે જ્ઞાની તો હતાજ અને સ્વયુદ્ધિવડે વસ્તુનું આકલન કર્યું હતું. હવે ગુર વાક્યવડે નિશ્ચિત એવી નિર્મલમસિદ્ધિ ત્હમે સંપાદન કરી છે, એ સિવાય બીજી કોઇ જ્ઞાનની સિદ્ધિ નથી, ત્હમને જે

પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ થઈ છે, તેનીજ દશા નારદની, કૃષ્ણની, યાગ્યવલ્ક્યની, જડ ભરતની, વ્યાસની તથા મ્હારી પણ સમજાતી. હીતા જે કે તેજ બત્તી વગેરે વડે બિન્ન બિન્ન જલ્યાય છે, તેા પણ તેથી શું પ્રમા (તેજ) માં કાંઈ ફરક પડે છે ? તે તેા એકત્વથી અભિનન્ન રહે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરૂષના વિષે કર્મનું વૈચિત્ર્ય જોવામાં આવશે તેા પણ જેવ જે જ્ઞાન છે તે તેા એકજ હોય છે. નારદ લાંગોટી વાળે છે ત્યારે કૃષ્ણ વૈભવસંપન્ન હોય સોળ હજાર સ્ત્રીઓના સંગમાં રહે છે તેા પણ બન્નેનો જ્ઞાનાનુભવ પણ એકજ છે તથા પુષ્ટિ પુષ્ટિ પણ એક સરખીજ છે- જડ ભરતને જડ કહે છે અને યાગ્યવલ્ક્યને જ્ઞાની કહે છે, પરન્તુ બન્નેનું જ્ઞાન એકપત્વનીં દૃષ્ટિએ સમાનજ છે. જ્ઞાનના વિષે ન્યૂનાધિક ભાવ નથી. દેહ બુદ્ધિથી જોતાં મહાઆવધિ દોષો નજરે પડે છે, પરન્તુ આત્મત્વથી જોવામાં આવે તેા સકલ સૃષ્ટિ નિર્દોષજ બાસશે. એથી કરીને દેહના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખતી નહિ. જનકરામનું એ પ્રમાણે કથન સાંભળીને શુકને ધણોજ આનંદ થયો અને તે કહેવા લાગ્યા:—હે રાજ ! હવે મ્હને પરમ વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેના ઉપભોગ કરવાને માટે હું રજા લઉં છું. ત્યાર બાદ શુકાચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા અને પરમ પવિત્ર ગંગાજીને કિનારે એકાન્ત રચળના વિષે નિર્ચિકદ્વ તથા નિરહંકાર બનીને સમાધિના વિષે સ્થિત થઈ ગયા. આ સર્વ વૃત્તાન્ત ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત થાય છે કે નિઃસંશય, નિર્ચિકદ્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સદ્ગુરુને આશ્રય કરીને, તેમના શ્રા મુખેથી વેદાન્તાદિકતું શ્રવણ કરવું જોઈએ તેમજ વિચાર કરવો જોઈએ. ક્યાં સુધી ? તેા:—

તાવદ્વિચારયેત્ત્રાજ્ઞો યાવદ્વિશ્રાન્તિરાત્મનિ ।

સંપ્રયાત્યપુનર્નાશાં શાન્તિં તુર્યોદાભિષાં ॥

બુદ્ધિવાન પુરૂષે સદ્ગુરુ પાસે જઈ, ત્યાં સુધી આત્માનાત્મ વિચાર-પરાયણ થવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી આત્મામાં પૂરેપૂરી વિશ્રાન્તિ થઈ નથી. તુર્યપદ-અદ્વૈતાખ્ય શિવપદ-૩૫ પરમ શાન્તિ થયા બાદ આ સંસારને વિષે પુનઃપ્રવૃત્તિ (પુનર્જન્મ) થતી નથી. એ પરમ શાન્તિને મનુષ્ય જ્યાં સુધી પહોંચ્યો નથી ત્યાં સુધી તેણે ગુરુની પરિચર્યા (સેવા) તેનજ શ્રવણ મન-નાદિ અવશ્ય કરવાં જોઈએ. શુકદેવનું વૃત્તાન્ત યોગવાસિષ્ઠ, ભારત તથા દેવી ભાગવતાદિ અન્ય પુરાણોના વિષે વિસ્તાર પૂરેકે આપવામાં આવ્યું છે, માટે છતાંમુએ તે તે રચળના વિષે જોઈ શકેવું. તાત્પર્ય એ છે કે શ્રાવિષ

તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ઉભય શુભ સંપન્ન શુર વિના નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાશે નહિ. રાજ્ય જનકના વિષે એ બન્નેય શુભો હોવાથી, શુભ દેવને તહેમણે પરમ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી. નહિ તો ત્હેનો વિકલ્પ દૂર થાત નહિ તથા 'સર્વ' બ્રહ્મ' એ પ્રમાણે અનુભવ પણ થઈ શકત નહિ. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન્ થી કૃષ્ણચંદ્ર પરમ ભક્ત ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

શ્લોકદ્વયમ્હણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાયાત્પરે યદિ ।

શ્રમસ્તસ્ય શ્રમફલો હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ ॥

વેદાર્થના જ્ઞાનના વિષે પુરૂષે કુશલતા મેળવી હશે, પરંતુ ધ્યાન ધારણાદિ સાધનોના અનુષ્ઠાન વડે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર મેળવવાનો પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય તેના શાસ્ત્રાભ્યાસનું ફળ શ્રમ માત્રજ મળ્યાશે. કોઈએ ધણા દિવસથી અપ્રસૂત-વીઆએલી નહિ એવી-ગાય ધરમાં રાખી હશે તો તેને બ્યર્થ પરિશ્રમ વિના બીજું શું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હતું? તેજ પ્રમાણે કેવળ શુષ્ક શાસ્ત્રજ્ઞાનીને શ્રમ વગર બીજું શું ફળ થવાનું હતું? ગાયના આંચળની પાસે રહેનારા આંચડોના મુખના વિષે દૂધ આવશે તો પણ તેઓ તેને ભેરી નહિ, કારણ કે તેઓ તો ફક્ત નક્ત પીનારા છે. તે પ્રમાણે વિદ્વાન્ જ્ઞાનનો વિકલ્પ કરીને અશુદ્ધ (રક્ત તથા અપવિત્ર) વિષયાદિકોના સંગ્રહ કરીને ઉપભોગ લે છે. માખી ચંદનની સુગંધ છોડીને મલ દુર્ગન્ધિના પ્રત્યે દોડે છે તે પ્રમાણે વિદ્વાન્ વેદાન્તાદિ ગ્રંથમાં, ચંદનવત્ અલ્લાદકારક પર-માત્માનું વર્ણન છે તેની સુવાસ (સુગંધ તથા ઉત્તમ સ્થિતિ)નો ત્યાગ કરીને વિષય દુર્ગન્ધ તરફ ધસે છે. વિષયાદિકોના વિષે જે દુર્ગન્ધપાણું છે તે સમયાનુસાર સર્વ કોઈના અનુભવમાં આવે છેજ એથી કરીને તેના વિષે ખાસ વર્ણન કરવાનું અત્રે પ્રયોજન નથી. આગલ કોઈ પ્રકરણમાં કદાચ ખતાવવામાં પણ આવે. કમળની પાસેજ દુદ્ધર અર્થાત્ દેડકાનું નિવાસ સ્થાન હોય છે, પરંતુ મકરન્દ (કમળનો રસ) નું પાન છોડીને તે તો કાદવજ ખાય છે, તથા ડરાંવ ડરાંવ શબ્દ કરે છે. તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી પણ વેદ રૂપી ઉત્કૃષ્ટ કમલનો બ્રહ્મ રસ પીવાને બદલે વિષય કર્દમ અર્થાત્ સંસારના વિકાર જન્ય વિષય રૂપી કાદવનું જ સેવન કરે છે, અને દેડકાની પેઠે વૃથા શબ્દ મર્જના કરીને પેતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. વિષય ભરણ કરવાને માટે સંપાદિત શાસ્ત્ર વ્યુત્પત્તિ વન્ધ્યા ધેનુવત્ નિત્ય દુઃખદાયક થઈ પડે છે. જે પ્રમાણે આંધળો પોતાના પિતાની સાથે રહેવા છતાં તેનું મુખ જોઈ શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે ધન તથા માનનો ભૂખ્યો પંડિત સારાસારવિચાર શૂન્ય હોઈ આંધળા સમાનજ હરે છે; કારણ કે નિત્ય

વેદાન્ત સમરસમાં નિમગ્ન રહેતો હોવા છતાં, તે સમરસ સ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી. બ્રાહ્મણને કોઈએ હાથીનું દાન કર્યું હોય, અને તેનું રક્ષણ પોતાને હાથે થશે નહિ એવું બ્રાહ્મણને તેને જન્મ તે થોડી ક્ષીમતામાં વેચી દે છે, તેજ પ્રમાણે અદૈત શાસ્ત્રવ્યુત્પત્તિના લાભ હોવા છતાં જે તેને વિષયાર્થ વેચી દે છે, તેને મૂઢજ બ્રાહ્મણો. જે પ્રમાણે હસ્તદંડ અર્થાત્ શેરડીના સાંદાને કાઢના રસ નિકાસક યંત્રના વિષે નાંખવામાં આવે છે તો તે સાંદો પીલા-ધને તેનો રસ નીચે પાત્રમાં પડે છે, અને કાઢ યંત્ર તો શેરડીના સાંદાને મ્હોંડામાં રાખીને “ કરકર કરકર ” શબ્દની ગળ્ ના કરે છે. એજ પ્રમાણે વિદ્વાન પંડિત પણ કાઢયંત્રની પેઠે વેદાન્તાદિ ગ્રન્થોના રસ તાલી કાઢે છે, પરંતુ તે રસ સત્પાત્રમાં અર્થાત્ શ્રદ્ધાયુક્ત રત્નિક જનના વિષે જાળે બરાબ છે. અને એ તો શુષ્ક વાગ્ધોઆર કરીને પેલા કાઢ યંત્રના “ કરકર કરકર ” શબ્દની પેઠે મિથ્યા શ્રમિત થાય છે. રસ તેની પાસે રહેતો નથી. કોઈ હી-જડાને પકિની કન્યા આપી હોય તો તે જન્મ જન્મજર રડયાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાનના ધરમાં પણ વ્યુત્પત્તિ રાય છે કે દૈવે મૂકે આવો નપુંસક પતિ (પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને માટે શ્રમ નહિ કરનારો નપુંસકજ સમજવો) કેમ આપ્યો ? વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન થઈ ઉદર પૂર્તિ કરવાનું જો ધ્યેય રાખે તો તેને વેપારીજ બ્રાહ્મણો. એવાને મોક્ષ કદી પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. તેવાનો પરિશ્રમ રત્ન આપી કોડી મેળવનાર અથવા તો અમૃત આપી કાંઈ પીના-રા જવોજ છે. કેમકે એ તો ગાન વેચી વિષયોના સંગ્રહ કરનારો છે. હે ઉદ્ધવ ! અમૂલ્ય રત્નોને જો ધાંચીની ધાણીમાં નાંખવામાં આવે તો તેમાંથી નહિ તેલ મળે કે નહિ ખોળ મળે; રત્નોનો નાહક નાથ થઈ વ્યર્થ પરિશ્રમજ થવાનો. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે યોગ્ય વૃત્તિ સંપાદન ન કરે તો શુષ્ક વાતોથી શું વળવાતું હતું ? વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસનું શ્લેષ હકત અમૃત તથા દુઃખજ નીવડવાનું. ભગવાન શંકરાચાર્યજ પણ કહે છે કે:—

ને ગચ્છતિ વિના પાત્રં ઘવાધિરોષયશ્ચક્રવતઃ ।

વિનાઽપરોક્ષાનુભવં બ્રહ્મ શબ્દૈર્ને મુચ્યતે ॥

અહરવા દુષ્કમલમમજ્જાવા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

વાદ્યશબ્દૈઃ ક્રુતો મુક્તિરુક્તિનામ્બલેર્નૃનામ્ ॥

અહરવા શંત્રુસંહારમગત્વાઽલિભૂમિયમ્ ।

રાજાહમિતિશબ્દાબ્જો રાજા મધિવમર્દસિ ॥

પીધા વગર કેવળ ઔષધિ શબ્દના નામોચ્ચાર વડે રોગની કદિ નિ-
વૃત્તિ થતી નથી તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ તથા આત્માના ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યા
વગર “અહં બ્રહ્મ અહં બ્રહ્મ” શબ્દોના ઉચ્ચાર માત્રથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. દૃષ્ય-
નો બાધ કર્યા વગર, બ્રહ્મ તથા આત્માનો અભેદ જણવા વગર પરમાનંદ પ્રાપ્તિપ
મુક્તિ કેવળ કથન માત્રજ જેતું કળ છે, એવા બાહ્ય શબ્દોચ્ચારજીથી યાને ગુરના
ઉપદેશ વગર, પોતાની મેળે શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરીને, અથવા તો અર્ધપ્રયુક્ત
પુરુષની પાસેથી સાંભળીને, “અહંબ્રહ્મ-અહં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ શબ્દોના ઉચ્ચાર માત્રથી
શી રીતે મળવાની હતી ? શત્રુઓનો નાશ કર્યા વગર સંપૂર્ણ જગત્પત્ની લક્ષ્મી,
યાને ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિ કદી થવાની નથી. અને તે વિના “હું રાજા છું”
એવા શબ્દોચ્ચાર માત્રથી કોઇ રાજા બનવાને યોગ્ય ઠરતો નથી. મનુષ્યની
જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રિયતિ હોય છે ત્યાં સુધી તેને વિષયભોગને માટે લોકોને
તથા શાસ્ત્રનો ડર રહે છે. પરંતુ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કર્યા-
બાદ લોકોને કે શાસ્ત્રનો ડર રહેતો નથી અને યથેચ્છ ભોગો સંપાદન કરી
તેમને ભોગવવાને વિષે તેના શરીરની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે આ જગતમાં
ધણે ઠેકણે જોવામાં આવે છે. એજ આશયથી પંચદશીમાં પણ કહ્યું છે કે
વેદ શાસ્ત્રાદિના અભ્યાસથી તત્તોનું જ્ઞાન થયા બાદ વિષયભોગની વાસના
જો ચિત્તમાંથી નષ્ટ ન થાય તો એવા પુરુષમાં અને ઇતરમાં શો ફરક ?
કેળાં, ખજૂર વિગેરે મળે જીટલા માટે બાળક જેમ જીકાદરી કરવા પ્રવૃત્ત
થાય છે, તેરીજ એવા વિષયલપટ વેદાન્તીની પ્રવૃત્તિ જાણી. પહેલાં કામ
કોષાધિ વિકારો પર જીવ મેળવી પ્રાર્થુ જ્ઞાની બનવું અને પોતે જાતે ભવ-
સમુદ્ર તરવાની શક્તિ સંપાદન કરીને પછી બીજાને તારવાને માટે ઉદ્યમ
(પ્રવૃત્તિ) કરવો. પોતે જાતે તો ડુબે છે, અને બીજાને તારવાની પ્રવૃત્તિ કદી
હોઇ શકે ? નહિજ. રાજપદ પર બેસીને બીખ, માંગવી જેમ અનુચિત ગણાય
તેજ પ્રમાણે મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, વેદશાસ્ત્રસંપત્તત્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં કામ
ક્રોધાદિ સંપત્તિઓ સંપાદન કરી, મોક્ષાનુભવ કરવાને બદલે વિષય પ્રાપ્તિને અર્થ
બીખ માંગવી એ શું ઉચિત છે ? સારાંશ, કે કેવળ શાસ્ત્રશ્રુતાથી ગુરુપદની
શોભતી નથી, તેની સાથે સાથે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર સંપત્તત્વ પણ હોવું જોઇએ.
જીટલા માટેજ જગવાને બે વિશેષણો મૂક્યાં છે, ‘જ્ઞાનિનઃ’ ‘તત્તત્તદશિનઃ.’

હવે કેટલાક શાસ્ત્રાભિમાનીઓ એમ કહે છે કે, જો આ વેદના અર્થ
સમજતા નથી તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન કદી થતું નથી અર્થાત્ શાસ્ત્રની સહાય
વગર અનુભવ થતો નથી. પરંતુ, જ્ઞામીને તથા શ્રુતોને વેદમાં અધિ-
કાર નથી; તથાપિ જ્ઞાનના વિષે છે એ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્ર તથા પુરાણોના

સંમત અભિપ્રાય છે. વળી વેદાધ્યયન કર્યા વગર પણ સ્ત્રી, શૂદ્ર, તથા કેટલાક બ્રાહ્મણ પણ જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા છે. એમાં વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે સમજવાની છે. ઉત્તમ ગુણો તો સંન્યાસી, અને અધમમાં રજસ્વલા સ્ત્રી. એ બંનેને પાઠક્રિયાને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ બંનેને સિદ્ધાન્ત બોજનનો અધિકાર છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી શૂદ્રાદિકોને વેદનો અધિકાર નહિ હોવા છતાં, સિદ્ધાન્ત જ્ઞાનનો અધિકાર તો છેજ. જે રસોષ કરે છે તથા જે જમે છે, તે સવળાને નૃપ્તિ તો એક સરખા પ્રકારનીજ થાય છે. અનુભવને માટે કારણતા જ્ઞાનનેજ છે; સ્ત્રી શૂદ્ર બ્રાહ્મણને નથી. એમાં પણ જે ગુરુ સેવા તત્પર રહે છે તથા ગુરુનેજ સર્વેશ્વર સમજે છે તેણે વેદ શાસ્ત્રનું પઠન નહિ કર્યું હોય તો પણ પરમાત્મરૂપ ગુરુની પ્રસન્નતાથી સકલ શાસ્ત્રનું તેને જ્ઞાન થાય છે. જે પ્રમાણે આંખમાં અંજન નાખતા વારને ભૂગર્ભસ્થ નિધાન અર્થાત્ ધન સંચય દેખાય છે તે પ્રમાણે ગુરુની પ્રસન્નતાથી નિરક્ષરને પણ જ્ઞાન થાય છે. ગુરુ ગીતામાં તથા ભાગવતમાં પણ લખ્યું છે કે:—

ગુરૌ માનુષબુદ્ધિં તુ મન્ત્રે ચાક્ષરભાવનામ્ ।

પ્રમિમાસુ શિલાબુદ્ધિં કુર્વાણો નરકં વ્રજેત ॥

યસ્ય સાક્ષાદ્ગતિ જ્ઞાનદીપમદે ગુરૌ ।

મર્ત્યાસદ્ધીઃ શ્રુતં તસ્ય સર્વં કુંજરશૌચવત્ ॥

ગુરુના વિષે માનુષ બુદ્ધિ, મન્ત્રમાં અક્ષર બુદ્ધિ, તથા પ્રતિમા (મૂર્તિ) ના વિષે શિલા બુદ્ધિ કરવાવાળો નરકમાં જાય છે. સાક્ષાદ્ ભગવાન રૂપ તથા જ્ઞાન પ્રકાશ પૂરો પાડનારા ગુરુ દેવના વિષે જેની સાધારણ મનુષ્ય બુદ્ધિ હોય છે, તેની વિદ્યા હાથીના રનાનની માફક નિષ્ફળ જાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુ તથા પરમાત્મા એક રૂપજ છે, અને એવી ભાવના વડે જે તેમની સેવા કરે તો તેમની પ્રસન્નતાથી સકલ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થવું શું અસંભવિત છે ? એકલગ્ય નામના કિરાત-ભિક્ષુ-ને આચાર્ય શ્રૉણુની પ્રતિમા પ્રત્યે કેવી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેમ થવાથી ગુરુતુલ્ય સરહરૂપ ધનુર્વિદ્યાની તેને કેવી પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે ઇતિહાસ શ્રીમન્મહાભારતના આદિ પર્વમાં વર્ણવેલો છે.

હસ્તિનાપુરમાં શ્રૉણુઆચાર્યે ધનુર્વિદ્યા સમ્ર જ્યારે રાજે કર્યો ત્યારે ધૈરવ પાંડવ શિવાય બીજા કેટલાક રાજાઓના પુત્ર પણ ત્યાં શીખવાને માટે આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે હિરણ્યધન્વા નામ ॥ કિરાતનો પુત્ર એક લગ્ન

પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવાના હેતુથી ત્યાં આવ્યો, અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યને પ્રણામ કરીને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. ગુરુએ કહ્યું કે તમને વિદ્યા શીખવવી એ મારે માટે ઉચિત નથી તેમજ તારે માટે પણ શ્રેયસ્કર નથી. રાજકુમારોએ પણ કહ્યું કે આ નીચ જાતિના કિરાતને અમારી સાથે રાખીને વિદ્યા પ્રદાન કરવું એ યોગ્ય નથી. ત્યારે દ્રોણાચાર્યે એને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. પછી તે કિરાતે ગુરુ દ્રોણાચાર્યના પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ હોવાથી, તેમની ભૂતિ હૃદયના વિષે ધારણ કરી અને મહારણ્યમાં આવીને મૃતિકાની ભૂતિ બનાવી, દરરોજ સ્નાન કરીને તે ભૂતિને ગંધ પુષ્પ, ધૂપ દીપાદિ ઉપચાર સમર્પણ કરીને તે મૃતિકાની ભૂતિ પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા લાગ્યો. તેની આવી નિઃસીમ ગુરુભક્તિ જોઈને પરમાત્મા જાતે તે ભૂતિમાં પ્રવિષ્ટ થયા. એકલવ્ય હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઈ, તે ભૂતિને પૂછતો:—“ધનુષ્યને આ પ્રમાણે પકડું?” “બાણને આ પ્રમાણે રાખું?” “તેમ આ પ્રમાણે તાકું?” પરમાત્મા અંતર્યામી હોઈ, તેને યથાર્થ સંકૃતિ તે ભૂતિદ્વારા અપાવતા. આમ થતાં થતાં અનન્ય ભાવનાથી પરમાત્મારૂપ ગુરુની પ્રસન્નતાથી તેને ધનુર્વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

ગુરુવક્ત્રે સ્થિતા વિદ્યા ગુરુમત્તયાનુલભ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ગુરોરારાધનં કુરુ ॥

મંત્રે સીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે મેષજે ગુરો ।

યાદૃર્શી માવનાં કુર્યાત્સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ॥

કેવળ ગુરુભક્તિદ્વારાજ ગુરુ મુખના વિષે રહેલી પરમ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કરીને પૂર્ણ કાળજીથી ગુરુ ભૂતિની આરાધના કરવી. મંત્રમાં, તીર્થમાં, બ્રાહ્મણ તથા દેવના વિષે, જ્યોતિષી ગુરુ તથા ઔષધ એના વિષે મનુષ્યની જેવી ભાવના હશે તેવીજ તેને સિદ્ધિ મળવાની. પેલા કિરાતની ભાવનાજ તેને રળી. એક દિવસ શિકારને માટે ઠોરવ પાંડવો વનમાં ગયા હશે. શિકારી પશુઓની શોધમાં તેમણે પોતાના શિકારી કુતરાઓ આગળ મોકલ્યા હતા; અને તેઓ વનમાં જે એકાંત પ્રદેશમાં કિરાત પોતાના ગુરુનું ધ્યાન કરી રહ્યા હતા ત્યાં આગળજ બસવા લાગ્યા. કુતરાના બસવાથી કિરાતના ધ્યાનમાં બગાડ પડ્યું. એથી તેણે કટ ઉભા થઈને ધનુષ્ય હાથમાં લઈને એવી ચાતુરીથી બાણ છોડ્યું કે તે કુતરાઓના મુખમાં ગયું, જેથી તેમનું બસવું બંધ પડ્યું પણ કોઈને કાંઈ ઇજા થઈ નહિ. કુતરા ત્યાં આગળથી પાછા ચાલ્યા આવ્યા ત્યારે તે જોઈ બધા સડકજ થઈ ગયા. ગુરુની

પાસે આપણે સઘળા ધનુર્વિદ્યા તો શીખ્યા હોએ, પણ આપણાં કોઇનામાં આવું કૌશલ્ય તો નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા એવો અદિતીય ધનુર્ધારી કોણ હશે તે જોવા સાર તેઓ બધા આગળ આવ્યા. બોળતાં બોળતાં આખરે તેનો પતો લાગ્યો. તેમણે તેને પૂછ્યું કે “આ તમારી કેવા પ્રકારની બાણ વિદ્યા છે કે કૃતરાએને કાંઈ પણ ઈજા ન થતાં તેમનું બસ-વાનું બંધ થઈ ગયું? એ બાણ શું તમે માયું હતું?” એકલવ્યે જવાબ આપ્યો કે:—“હા, એ કર્મ મહેંજ કયું છે.” તેમણે ફરી પૂછ્યું:—“તમારો ગુર કોણ છે?” તેના જવાબમાં એકલવ્યે ગુર દ્રોણનું નામ જણાવ્યું. એ સાંભળતાં વારને તેમના મનમાં એાણું આવ્યું કે ગુરએ આ કળા અમને નહિ શીખવતાં, આ કિરાતને અમારા કરતાં પણ વિશેષ વિદ્યાવિચારદ કીધી. ત્યાર બાદ તેઓ ગુર પાસે પાછા આવ્યા અને તેમને બધી હકીકત કહી. ત્યારે ગુરને તેને જોવાની ઇચ્છા થઇ. ત્યાર બાદ ગુર બધા શિષ્યોને લઇને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા અને કિરાતને પૂછ્યું:—“કેમરે! તારો ગુર કોણ?” એકલવ્યે ઉભા થઇને સાદાંગ પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“આપજ મારા ગુર થાઓ; આપે તો જો કે મહેં આપની પાસે રાખવાની ના પાડી હતી, પરંતુ મ્હારી ભાવના આપના શ્રીચરણના વિશેજ હતી; આ જુઓ! મહેં આપની પ્રતિમા બનાવી છે તેની રાતદિવસ પૂજા કરું છું, અને ધ્યાન પણ નિરંતર તેનુંજ કરું છું. આપની આ મૂર્તિએજ મહેં સઘળી વિદ્યા શીખવી છે.” આવું સાંભળીને આચાર્યને બહુ લાગી આવ્યું અને બોલી ઉઠ્યા:—“ધન્ય ! તમારો ભાવ !” એકલવ્યે પુષ્પફળાદિકોવડે તેમની પૂજા કરી રહેમનું પાઠોદક લીધું અને પ્રાર્થના કરી કે જો આપની ઇચ્છા હોય તો ગુર દક્ષિણા આપું. કૌરવ પાંડવાદિકોના કરતાં આ કિરાત ધનુર્વિદ્યામાં વિશેષ પ્રવીણ રહે તે યોગ્ય ના કહેવાય. એ પ્રમાણે ગુરને લાગવાથી હેતમણે કહ્યું:—“હે કિરાત ! ત્હેં મહેં ગુર માનીને વિદ્યા સંપાદન કરી છે તો મ્હારી ઇચ્છા છે કે, તારે તારા જમણા હાથનો અંગુઠો કાપી ગુરદક્ષિણામાં તે મહેં આપવો.” કિરાતે કાંઈપણ આનાકાની કર્યા વગર અંગુઠો કાપી ગુરના ચરણના વિશે અર્પણ કર્યો. તે વખતથી અઘાપિ પર્યંત કિરાતોમાં ધનુષ્યનું બાણ છોડતી વખતે અંગુઠા ઉપર હાથ નહિ લગાડવાનો રીવાજ છે. ગુરએ આવી યુક્તિથી પાંડવાદિકોના કરતાં તેને ન્યુન બનાવ્યો. બાણ ચઢાવવામાં અને છોડાવવામાં અંગુઠાનું ખાસ કામ પડે છે, તે વિના હાથમાં કમજોરતા આવી જાય છે. અંગુઠા વગર ખીજ બધી આંગળીઓ કેટલું કામ કરી શકે તે સર્વના અનુભવમાં છે. એકિરાતને ધન્ય કે, ગુરના પ્રત્યે

આવે! ભાત રાખી આવી અતકર્મ રીતે એણે ધનુર્વિદ્યામાં પ્રતીક્ષતા મેળવી અને અંશુકાને છેદ કરી ગુરુને દક્ષિણમાં તે આપીને ભાવનાની પૂર્ણતા સિદ્ધ કરી બતાવી. એથી કરીને ગુરુગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ગુરોઃ કૃપાપ્રસાદેન આત્મારામો હિ લભ્યતે ।

અનેન ગુરુમાર્ગેણ આત્મજ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥

ગુરુકૃપાના પ્રભાવવડે આત્મારામપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગુરુમાર્ગનું અવલંબન કરવાથી આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એટલા માટે આપણે પણ ગુરુનો આશ્રય કરી પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી જોઈએ. આ સકળ જગતનું મૂળ તથા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વનું પણ મૂળ ગુરુજ છે. જીતેન્દ્રિય શિષ્ય ગુરુના પ્રસાદ માત્ર વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. રૂપામલાદિ ગ્રંથોમાં ગુરુ-બકિતનું માહાત્મ્ય આ પ્રમાણે સર્વોત્તમરીતે વર્ણવ્યું છે.

। इतिशिवम् ।

તૃતીય પુષ્પ.

સંસારે વ્યાધિના નાશક સદ્ગુરુ ધનુન્તરીની આવશ્યકતા.

ગુરુચક્રે સ્થિતા વિદ્યા ગુરુમન્ત્રયાનુલભ્યતે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નને ગુરોરારાધનં કુરુ. ॥

માયાના આવરણને કીધે મદજીવ, અનિત્ય વસ્તુને વિશે નિત્યતા, અપવિત્ર પદાર્થને પવિત્ર, દુઃખદાયી કામિની કાંચનમાં સુખરૂપના માનો, અનાત્માને વિશે આત્મયુદ્ધિ રાખી, અનાદિકાળથી સંસારચક્રમાં ધટિત-ચંત્રની પેઠે ભ્રમણ કર્યાં કરે છે. વ્યવહારમાં પણ ભ્રમણ કરનારાને ક્યાં સુખ હોય છે ? એવાં દુઃખદ સમયમાં પણ શ્રીગુરુનો સમાગમ થાય તો તે આ સંસારચક્રમાં ધ્રુમવાનું પોતાનાં સામર્થ્યવડે બંધ કરીદે. અહીં કદાચ એવી શંકા કરવામાં આવે કે જીવ જો યથેષ્ઠ પુરુષાર્થ કરે તો સંસારમાંથી શું તેની મુક્તિ ન થઈ શકે ? એમાં ગુરુની વળી આવશ્યકતા શી છે ? તેના સમાધાનમાં આટલુંજ બસ થઈ શકે કે, એકાદ રાગી પુરુષ પણ પોતાની ચિકિત્સા પોતાની મેળે નથી કરી શકતો. પછી પોતે જાતે વૈધ હોય, તો પણ તેને બીજા વિકાર રહિત વૈધને બોલાવવો પડશે. કારણ કે પોતે જાતે વિદ્યુનિથી વ્યાપ્ત હોવાથી પોતાની ચિકિત્સા પોતાના

હાથે બરાબર નહિ થઇ શકે. સામાન્ય ક્ષારીરિક રોગની પરીક્ષા વાસ્તે બપોરે પોતાનાથી ભિન્ન એવા બીજા વંધની જરૂર પડે છે તો અનાદિ કાલથી જીવનાં ત્રણે શરીરમાં ભવરોગનાં જે કંઈ મૂળ બાજ્યાં છે તેને ઘાટે, રોગાદિ વિકાર શૂન્ય, અમૃત પ્રદ ગાની ગુરૂ રૂપ વંધની આવશ્યક્તા કેમ ન હોવી જોઈએ ? અવિદ્યા વિકારઘસત વિપરીતગાનસંપન્ન એવો જે જીવ તે પોતાની મેળે પોતાના વિકારની પરીક્ષા શી રીતે કરી શકે ? એટલા માટેજ ગુરૂત્વ જ્યાં ત્યાં ભવરોગ ધન્વન્તરી તરીકે વર્ણન કરેલું છે. જીવના બંધનતું કારણ અવિદ્યા છે. વિદ્યા અર્થાત્ ગાનદ્વારા અવિદ્યાનો નાશ થઇ, મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટેજ અપરિચ્છિન્ન તથા સંશયાદિ દોષ રહિત ગાનમૂર્તિ ગુરૂના પ્રસાદ વગર મુગ્ધ જીવને પોતાની મેળે આપોઆપ ગાન થતું સંભવતું નથી. ગુરૂ પાસેથી સંપાદન કરેલી વિદ્યા અવિદ્યા તથા તેના પરિણામ-રૂપ કાર્યનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. કારણ કે વિદ્યા એ અવિદ્યાને બાળીને બાળ કરી નાંખનારો અગ્નિ છે. કહ્યું છે કે:—

આચાર્યોડરણિરાયઃ સ્યાદન્તેવાસ્મ્યુત્તરાડરણિઃ ।

તત્સંધાનં પ્રવચનં વિદ્યાસંધિઃ સુસ્વાવહઃ ॥

યમને માટે અરણિ? મંથન કરીને અગ્નિ પેદા કરવામાં આવે છે. એની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે રાખવામાં આવે છે; એક નીચેની અરણિ અને બીજી ઉપરની અરણિ તથા વચ્ચેમાં મંથન કરવાતું લાકડું તેજ પ્રમાણે વિદ્યારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા સારૂ ગુરૂ પ્રથમ (નીચેનું) અરણિ, દ્વિતીય ઉત્તર (ઉપરનું) અરણિ અને ઉપદેશ તે એ બન્નેને જોડનાર મંથન કાઢ. એના સંયોગથી અગ્નિ તુલ્ય સુખદાયક વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે ગાનવિચારદ ગુરૂ પાસેથી નિપુણ દ્વિતીય પ્રાપ્ત કરેલી અતિ નિર્મલ વિદ્યા—ગાન—ત્રણે ગુણો વડે ઉત્પન્ન થએલા મોહક સંસારને દૂર કરી, અને એ ત્રણે ગુણોને પણ બાળી નાંખે છે તથા અગ્નિ જેમ મંથન (બાળવાનાં લાકડાં) વગરનો હોય છે તો શાન્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે એ નિર્મલ વિદ્યા પણ તેનીજ શાન્ત થઇ જાય છે. અને તેમ થવાથી દેહેન્દ્રિયાદિ કાર્ય તથા તેના કારણરૂપ અગાન તથા એમાંથી કોઇ પણ વ્યવધાન બાકી ન રહેવાથી, એવું નિર્મલ ગાન સંપાદન કરનારો મનુષ્ય પરમાર્તદ સ્વરૂપ બની જાય છે. ગીતાપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

૧ બંધનું મંથન; રામીના યાડનાં લાકડાં.

યથેષાસિ સમિદ્દોગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્મોણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥

હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે નાનાં નાનાં કાષ્ઠ તથા પવન મળીને પ્રદીપ્ત થએલો અગ્નિ મોટાં મોટાં લાકડાંઓને પણ બાળી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે નિરંતર ધ્યાન સમાધિ ઇત્યાદિ સાધનો વડે પ્રદીપ્ત થએલો જ્ઞાન અગ્નિ સર્વ પ્રકારનાં પુણ્ય પાપ મિશ્ર કર્મોને અથવા પ્રારબ્ધ વગર સચિત ક્રિયાથી કર્મોને બાળીને બસ્મ કરી દે છે. અર્થાત્ નિર્બીજ કરી દહને કોઇપણ પ્રકારનું ફલ આપવાને અસમર્થ બનાવી દે છે. ચાંબલાને આઘેથી જોતાં તેના વિષે આ ચોર તો નહિ હોય એવી શંકા ઉપજે છે, અને એવી બ્રાન્તિથી ભય કંપાદિ પણ થાય છે. પરંતુ સ્થાણુ (ચાંબલા) ના સત્ય સ્વરૂપનું આવરણ જે અજ્ઞાન, તેના જે એ સ્થાણુના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નાશ થઇ જાય, તો ચોર છે એવો ભ્રમ તથા તે વડે ઉપજેલાં ભય કંપાદિ પણ નષ્ટ થઇ જાય. તેજ પ્રમાણે નિષ્ક્રિય બ્રહ્માત્મત્વનું આવરક જે અજ્ઞાન છે, તે જે તત્વજ્ઞાનના પ્રકાશ વડે નષ્ટ થઈ જાય તો આત્માના વિષે ઉપજેલો કનૈત્ય, ભોક્તૃત્વાદિ ભ્રમનો પણ નાશ થઇ જાય અને તેથી સાથે સાથે સકલ કર્મોના પણ વિલય થઇ જાય. ગુરૂ ગીતામાં ક્ષુણ્ણ છે કે:—

ગુરુર્જ્ઞાનપ્રદો નિત્યં પરમાનંદસાગરે ।

ઉન્મજ્જયતિ જીવાન્સસ્તાંસ્તથૈવ નિમજ્જયન્ ॥

ગુરુસ્ત્રિતાપતપ્તાનાં જીવાનાં રક્ષિતા ક્ષિતૌ ॥

શિષ્યને જ્ઞાન પ્રદાન કરીને ગુરૂજ પરમાનંદ સમુદ્રના વિષે ઉન્મજ્જન તથા નિમજ્જન કરાવે છે, આધ્યાત્મિકાદિ સાંસારિક તાપોથી સંતપ્ત થએલા છવોતી રક્ષા આ પૃથ્વીના વિષે એકલા ગુરૂજ કરી શકે છે. તેથીજ ક્ષુણ્ણ છે કે:—

૫૯. રાગ-કાફી; તાલ દીપચંદી

માનવ દેહ તૂ પાયા; ગુરૂ પદમેં કર લીન હિ કાયા ॥૧॥
નીચ યોનિમેં । ફિરકે શ્રમિત હુવા ન હરિ જુન ગાયા; ગુરૂ પદમેં
॥ ૧ ॥ માત જઠરમેં । સોહં સોહંકર ફિર પયોં માયા । ગુરૂ
પદમેં ॥ ૨ ॥ ઉદર નિમિત્ત ધનવાનકું નમ, વિત્ત ન કુંછ
લી કમાયા । ગુરૂ પદમેં ॥ ૩ ॥ દત્ત પ્રભુકે ધ્યાનપરાયણ
હો તજ ગૃહ સુત જાયા । ગુરૂ પદમેં ॥ ૪ ॥

હે જીવ ! આજ દિવસ સુધી નીચ યોનિના વિષે ભ્રમતાં ભ્રમતાં તથા દુઃખાનુ-
ભવ કરતાં કરતાં તને બહુ અમ પડ્યો છે. ત્યારે કાંઈક સુકૃતથી મનુષ્ય
યોનિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ મનુષ્ય યોનિના વિષે અવતરીને તું જે હરિના
ગુણાનુવાદ નહિ ગાય તથા સદ્ગુણને શરણુ જઈ ગાન સંપાદન નહિ કરે
તો લક્ષ યોગીશીની રેંટમાળમાં કરતાં કરતાં ત્હારો દુઃખો નીકળી જશે
માતાના ઉદરમાં સોહં સોહં જપ જે જપતો હતો તે તું બૂલી ગયો છે,
તથા આ સંસારની માયાજાળમાં ફસાઈ પડ્યો છે. ઉદર પૂર્તિ માટે
અર્થાત્ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે શ્રીમન્ત લોકોને પ્રણામ, આજીજી, કાલા-
વાલા વગેરે કરી તેમની ગુલામગીરી કરીને રીઝવવામાં નાહક અમ વેડવા
છતાં પણ તું કાંઈ કમાયો નથી, માત્ર આયુષ્યજ્ઞ તથા ગુમાવ્યું છે. અથી
કરીને તું સદ્ગુણનું ધ્યાન ધર અને ધરખાર, પૈસોટકો, ગૈરંછાકરાં વગેરે
વિષય જાનજની મમતા છોડી દઈ, ગાન સંપાદન કર. આત્માના અપ-
રેક્ષ ગાન વગર સંસાર નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ
તે વિના અશક્ય છે. એવું આત્મગાન સદ્ગુણની કૃપા વગર બીજા કશા
સાધનવડે મળી શકે તેમ નથી. જે મળતું હત તો સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણ ભગ-
વાનને પણ સાંદીપનિ નામના ગુરુ કેમ કરવા પડ્યા ? ભાગવત તથા હરિ-
વંશમાં એ વૃતાન્તનું વિસ્તાર પૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અહિ
માત્ર સંક્ષેપમાં એ વૃતાન્ત આપવામાં આવે છે.

વસુદેવે બલરામ તથા શ્રી કૃષ્ણને ઉપનયન સંસ્કાર (જનોઈ દેવાનો
વિધિ) કર્યા બાદ તેમને ગુરુને ઘેર જઈ અધ્યયન કરવાની ઇચ્છા થઈ.
નિખિલ કલ્યાણોત્તું ઉત્પત્તિ સ્થાન એવા જે વેદ તે જેનું શરીર છે, એવા
સાક્ષાત્ પરમાત્માને ગુરુને ઘેર જઈ શું શીખવાતું બાકી રહ્યું હતું ? પરન્તુ
મનુષ્ય લોકનું અનુકરણ કરવાને માટે, તેમજ શ્રુતિમાર્ગ અમાધિત રાખવાને
માટે અવંતીપુરીમાં પોતે સાંદીપનિ નામના ગુરુને ઘેર મોટા ભાઈ બલરામની
સાથે દક્ષા બલવિદ્યા જે પ્રમાણે પોતાનો આશ્રય કરનારાનું શક્ષણ કરે છે
તે પ્રમાણે તે પુરી (નગરી) અવંતી અર્થાત્ 'શક્ષણ કરનારી' હતી. પૃથ્વીના
ઉપર સાત મોક્ષ નગરીઓ છે, તે માહેની એક અવંતી (ઉગ્ગમન) નગરી
છે. કથું છે કે—

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાંચી અવંતિકા ।

પુરી દ્વાસવતી ચૈવ સતૈસા મોક્ષદાયિકા ॥

અયોધ્યા, મથુરા, હરિદ્વાર, કાશી, કાંચી, ઉગ્ગમનની (ઉગ્ગમન) તથા

દારદ્રા એ સાત મોક્ષ આપવાવાળી નગરીઓ છે. પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે જો કે અમારક કુલના આચાર્ય મર્ગમુનિ સુપ્રસિદ્ધ છે, તોપણ ગુરુસેવા અખંડ તથા નિષ્કપટ રીતે જેવી અન્યસ્થળમાં (અપરિચિત્ત સ્થળમાં) થાય તેવી ધોતાને ઘેર રહ્યા ન થઈ શકે, એટલા માટે અવન્તિ નગરીના વિષે તેઓ આવી પહોંચ્યા. જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ગુરુને એ વાતની ખચર પડતાં તેઓ ઝટ ઉડીને સામે આવ્યા. બગરામ તથા કૃષ્ણને જોઈને તેઓ ધણા ખુશ થયા; પ્રેમવડે ગળમળા બનીમયા. બન્ને ભાઈઓએ ગુરુને પ્રણામ કર્યા ત્યારે તેમણે તેઓને ઉઠાડીને દદાલિંગન કર્યું અને આસન ઉપર તેમને બેસાડ્યા. ત્યારબાદ પરમાત્મા કહેવા લાગ્યા કે, અભીષેક રૂપ આપનારી વિદ્યા ગુરુની શુશ્રૂષાવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એટલા માટે અમે બન્ને જણાં આપની પાસે આવ્યા છીએ. ગુરુએ કહ્યું:—હે રામ ! હે કૃષ્ણ ! તમારું તાત્ત્વિક-સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ? બે હું જાણું છું. ત્રાગ્ આદિ વેદ, ઇતિહાસ, પુરાણ એ સર્વ તમારા નિશ્વાસરૂપ છે. હું ત્હમને શું વિદ્યા શીખવવાનો હતો ? માયાનું અવલંબન કરીને તમે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે, અને તે બંધુ ત્હમે ચેટા કરેલો છો. તમે તો જગત્પતા ગુરુ છો. તેવા જગદ્ગુરુનું ગુરુત્વ મ્હને શીરીતે શોભવાનું હતું ? તેમ છતાં શ્રુતિનો માર્ગ તથા ગુરુનું મહત્ત્વ અગાધિત રાખવાને માટે તમે મ્હારી પાસે આવ્યા છો તો, મ્હને બહુઆવવામાં કશી હરકત નથી. તમે ખુશીથી અહીં રહો. ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરીને બન્ને જણાઓએ ગુરુની પાસે રહીને તેમની દેવતાની પેઠે આરાધના કરી અને સર્વ લોકોને ગુરુની સેવા કેમ થઈ શકે ? તેનું અવલંબન દટાવત પૂરું પાડી આપ્યું. ત્રિધુ-ચંદ્ર-ને સોજે કળાઓની પ્રાપ્તિને માટે પંદર દિવસ લાગે છે, પરંતુ આ ત્રિધુ-વિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણ-ને તો, ૬૪ ઘડીમાંજ ૬૪ કળાઓની પ્રાપ્તિ થઈગઈ. એક સમય ગુરુપત્નીએ કહ્યું હશે કે ઘરમાં બાળવાનાં લાકડાં નથી. એ સાંભળી બગરામ, કૃષ્ણ, તથા સુદામા વનમાં ગયાં. ત્યાંથી કાઢ લઈ પાછા આવતા હતા, એવામાં પ્રયંત્ર પવન છુટ્યો; વીજળી અમકવા લાગી, મેઘગર્જના શરૂ થઈ, સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, સર્વ દિશાઓ અંધકારવડે છવાઈગઈ, અને ખૂબ જોતથી મૂશળધાર વરસાદ એકાએક તૂટી પડ્યો. રસ્તો ન સૂઝવાથી આખીરાત તેઓએ અરણ્યમાંજ ગાળી. ગુરુએ ધોતાની પત્નીને તેકલા માટે કપડો ઢીપો, પરંતુ તેઓ શું કરી શકવાના હતા ? આવ ધો ધો વરસાદમાં તેમનાથી અરણ્યમાં તો જઈ શકાય તેમ હતુંજ નહિ તેથી, તેઓ બીજી દિવસે પ્રાતાઃકાળમાં તેમની શોધ કરવા નીકળીપડ્યા. આખી તરફ રામ, કૃષ્ણ, સુદામા વિગેરે કાઢ લઈને ઘેર આવતા

હતા. બીનાં તરબોળ લુગડાં સાથે, માથે લાકડાંનો બારો, આવો તેમનો વેશ જોઇને ગુરૂને ઘણું લાગી આવ્યું. પાસે આવ્યાબાદ ગુરૂએ તેમને કહ્યું:—
પ્રાણીમાત્રને પોતાનું શરીર અત્યંત પ્રિય હોય છે પરંતુ તે પણ ત્કમે તો ગુચ્છ માનીને, ગુરૂસેવાનેજ તમારું સર્વસ્વ ગણ્યું. તમને અનેકવાર ધન્ય છે ! આ કાષ્ટનો બારો માથા ઉપર ચઢાવેલો એ તમે ઉત્તમ કૃત-સગાન અથવા તો કદપદુમના પુષ્પગુચ્છના જેવો શોભાદાયક માની લીધો. હું પ્રસન્ન થયો છું અને તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તમે મારી પાસે જે અધ્યયન કર્યું છે, લાઠ કરો છો તથા હવે પછી જે કરશો તે સર્વ નિરન્તર નતનજ રહેશે એમ કહીને તેમને ઘેર લઇ આવ્યા. એ માત્ર પછી ગ્યારે ઘેર જવા સાથે નીકળ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે મનમાં વિચાર કર્યો કે—

અદક્ષિણો ગુરુર્યસ્ય સ સર્વત્રાપ્યદક્ષિણઃ ।

મવતીતિ વિભાવ્યૈચ્છત્કર્તુ તં સ્વં સદક્ષિણમ્ ॥

ગુરૂ જેના અદક્ષિણ થાય છે, અર્થાત્ જે શિષ્ય પોતાના ગુરૂને દક્ષિણા આપતો નથી, તે જ્યાં ત્યાં અદક્ષિણ-વક-થાય છે. તેની સાથે કોઈપણ સરલતાથી રહેતું નથી, આ પ્રમાણે હોવાથી પરમાત્માએ પોતાના ગુરૂને સદક્ષિણ અર્થાત્ દક્ષિણા યુક્ત-અને પોતાની જાતને પણ દક્ષિણ-સરલ-બનાવવાની ઇચ્છા કરી. ગુરૂને દક્ષિણા મંગવાનું જ્યારે કર્યું ત્યારે તેમણે વંશટક્ષિની ઇચ્છાથી પોતાનો પુત્ર જે સમુદ્રમાં ડુબી ગયો હતો તેની યાચના કરી. ભગવાન પોતે પણ વિચાર કરવા લાગ્યા:—

આત્મનાતોદયકરી વિદ્યાનેન પ્રદર્શિતા ।

તત્પરીક્ષામસંગોઽયં યુક્તં ક્રિત્યાદદે વચઃ ।

આત્મ વિષયનો ઉદય કરનારી વિદ્યા આ ગુરૂએ મૂકેને આપી છે, તેની પરીક્ષાને માટેજ આ પ્રસંગ ઉભો થયો હોય એમ જણાય છે. તો હવે મ્હારે પણ એમને આત્મજાત-પુત્ર-નો ઉદય કરવાવાળી વિદ્યા મતાવવી જોઈએ, જેથી મ્હારી વિદ્યા સદૃશ થાય અને એમને સંતોષ ઉપજે, ગુરૂને એમણે 'તથાસ્તુ' એ પ્રમાણે કહ્યું. પ્રથમ પરમાત્માએ પોતે સમુદ્રના વિષે પ્રવેશ કરી, પાંચ જન નામના અસુરને મારીને યમપુરીના વિષે આવ્યા, અને યમરાજ પાસેથી ગુરૂ પુત્રને લઈ આવ્યા. યમદેવે પરમાત્માનું પૂજન કરીને તે છોકરાને તેમને અર્પણ કર્યો. પછી પરમાત્માએ તે ગુરૂપુત્રને ગુરૂને સોંપી દીધો. આ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણાવડે ગુરૂને સંતુષ્ટ કર્યા અને પોતે બન્ને બાહ્યે મથુરામાં આવી પહોંચ્યા. તાતપર્ય, એ છે કે પર-

મામાએ પોતાનું મહત્વ છોડી દઇ, ગુરૂને ઘેર નિવાસ કરી, ધન્વિન્દ્ર્યોને નિઅલ કરીને નિર્મલ અન્તઃકરણવડે ગુરૂની સેવા કરીને તેમની પાસેથી વિદ્યા સંપાદન કરી, અને સર્વ લોકોને ગુરૂપસતિના-ગુરૂને જરણુ જઈ ઉપદેશ અલણુ કરવાના વિધિના-દષ્ટાંત નિશ્ચય પૂર્વક ક્રમચમને માટે સિદ્ધ કરી આપ્યો. કપિલ દેવજીએ પણ કહ્યું છે:—

‘પ્રણતિબ્રહ્મચર્યોપસર્વણાનિ કૃત્વા સિદ્ધિર્લુકાકાત્તદ્વત્ ।’

જે પ્રમાણે ઇન્દ્ર બ્રહ્મચર્ય યુક્ત બનીને નત્રતાથી બ્રહ્મદેવને શરણુ મળ્યા હતા અને પ્રણામ પૂર્વક સેવા કરતાં તેમને લાંબી મુદતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ નત્રતા પૂર્વક ગુરૂને શરણુ જઈ બ્રહ્મચર્ય યુક્ત રહી તેમની સેવા કરશે તેમને પણ આત્મ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. તેજ પ્રમાણે મહાદેવે વામદેવને કહ્યું છે કે:—

વેદાન્તતર્કોક્તિભિરાગમૈશ્ચ નાનાવિધૈઃ શાસ્ત્રકદંબકૈશ્ચ ।

ધ્યાનાદિભિઃ સત્કરણૈર્નૃગમ્યશ્ચિન્તામર્ણિર્લુકગુરું વિહાય ॥

હે વામદેવ ! વેદાન્ત, તર્ક, યોગ, મીમાંસા આદિ શાસ્ત્રોના પદ્ધતી તથા બીજા પણ નાના પ્રકારના પુરાણાદિ ગ્રંથ સમૂહો છે તેના પરિશીલનથી તેમજ સ્વયુદ્ધિ વડે ધ્યાન, પ્રાણાયામ વગેરેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી આત્મ ચિન્તામણિ રત્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સદ્ગુરૂજ રક્ત તેને પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, માટે તેમનો ત્યાગ કરવો નહિ. ગુરૂનો પરિત્યાગ કરી બીજા સાધન વડે આત્મ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારો, માતાના ખોળામાં સૂઈ રહેલો બાળક જેમ ચંદ્રની ઇચ્છા કરે છે તેના જેવોજ બાળક અર્થાત્ મુદ્ધ સમજવો.

આ કલિકાળને વિષે સંસારની માયાનો ત્યાગ કરી શોક રહિત બની શ્રી રામચન્દ્રજીના ચરણુકમળમાં તથા શ્રી ગુરૂના પદપદ્મના વિષે ભ્રમ રની પેઠે રમમાણુ થઈ, મહાત્મા કબીરે પરમાનંદ રસનો બાબ સંપાદન કર્યો અને સહસ્રાવધિ સાધુઓમાં પોતે સહુથી શ્રેષ્ઠ ગણાઈ ગયા. કવિ એમના માટે આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

બોહ્યાદિમઘર્ણોત્તરસંગતોડસૌ કુન્નન્મયિ કબીરઃ ।

કુન્નન્મયઃસહસ્રમધ્યે શ્રેષ્ઠયં ન સમાશ્રયેત્કથંકારમ્ ॥

જે કબીર કુન્નન્મી (કુત્સિત યોગિના વિષે ઉત્પન્ન થયેલો) હતો, તે પણ આશ્વિનજી આક્ષયુને માટે યોગ્ય એવો ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મરસ તેને પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમને સહસ્રાવધિ કુન્નન્મીમાં (સાધુઓમાં) શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કેમ ન થઈ શકે ? અર્વાન્તર વડે જોતાં પણ જે કબીર કુન્નન્મી (પુરૂષીમાંથી જોતા

જન્મ છે એવું) ઝાડ છે. તે કેવું છે ? જેનો પહેલો વર્ણ 'ક' હોય તેના પછીનો વર્ણ 'ર' અક્ષરથી સંગત છે. અર્થાત્ કખીર એ શબ્દનો પહેલો વર્ણ જે 'ક' છે તેના પછી જે 'ર' અક્ષર ઉમેરીએ તો 'કરખીર' એ પ્રમાણે થશે. સંસ્કૃત બાવામાં 'વ' અને 'ખ' નું સાવર્ણ્ય અર્થાત્ અભેદ માનેલો છે. એથી કરીને 'કરખીર' ની જગ્યાએ 'કરવીર' મૂકી શકશે. કરવીર વૃક્ષ (કરેણું) ઝાડ) તથા તેનું પુષ્પ સહસ્રાવધિ સુમનો (પુષ્પો)માં શ્રેષ્ઠજ છે. પરમાત્માને મોગરો, બકુલ, ગુલાબ, ચમેલી ઇત્યાદિ અનેક પુષ્પોમાં કરવીર (કરેણું) નું કુલ અત્યંત પ્રિય છે. અસ્તુ ! એજ પ્રમાણે કખીર કુત્સિત યોનિના વિશે જન્મ્યા હતા, તોપણ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન સાધુઓમાં તેમને સર્વ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતા હતા. કારણ એ છે કે, ગુરૂના પ્રસાદથી તેમને પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, અને પર શ્રદ્ધસ્વરૂપ પરમાત્મા રામચંદ્રના વિષે નિરતિશય અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ રાખીને તે હંમેશાં ભજનમાંજ મગ્ન રહેતા હતા. અમર જે કે કખીર અયોનિસંભવ હતા તો પણ તેમને વ્યવહારમાં ચવન કહેવામાં આરે છે, તેટલા માટેજ કવિએ પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં 'કુજન્મી' એવું પદ રાખેલું છે.

કખીરને બાવિક ભેંકો શુકદેવનો અવતાર ગણે છે. જેનાં સંસ્કાર પૂર્વ જન્મથીજ શુદ્ધ હોય છે તેજ સ્ત્રી પુરુષ જન્મથીજ પરમાત્મ ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. પણ આ તો છવન્સુક્ત જ્ઞાની અને શુકદેવનો અવતાર, એટલે પછી એમનામાં અપૂર્વ ભક્તિ હોય તેમાં તે શું આશ્ચર્ય ? આઘ્યાત્મિકામાંથીજ પરમાત્માના ભજનમાં તથા સાધુ સન્તોના પ્રત્યે તેમને આટલી બધી આ સક્તિ (અનુરાગ) થાય તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કંઈ નથી. એક વખત કખીર બળર આગળથી જતા હશે. ત્યાં આગળ કોઇ વાણિયાની સ્ત્રી ઘંટીમાં અનાજ ફળતી તેમના જોવામાં આવી. આ દેખાવ જોઈ કખીરજ ત્યાં આગળ જઈ રહ્યા લાગ્યા.

દોહા.

ચલતી ચકકી દેખકે કખિરા દીનો રાય.

યે દોહ પુટકે ભીતર સાખુત ન રહા કાય.

તેમના મનમાં એવો વિચાર રકુરો કે આ ચક્રની વચમાં જે જે અનાજ પડે છે, તે તે સધળુંજ ફળાઈને ભુકો થઈ જાય છે. એમાંથી કોઇ પણ સુરક્ષિત રહેવું નથી. તેજ પ્રમાણે હું પણ આ માયાચક્ર (સંસાર) ને વિષે પડ્યો છું તો મારો પણ એજ પ્રમાણે નાશ થઈ જશે. રસ્તા આગળથી જતા આવતા ભોંકોએ કખિરને જ્યારે આખો ફિલસ રહતા દોહા

ત્યારે તેઓ તેમની પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યા. બાઈ કબિર! તમે કેમ રડી રહ્યા છો? તમે અમને કારણ કહો તો અમે તમને તમારા દુખમાંથી મુક્ત કરીશું. એ પ્રમાણે ઘણા માણસો કબિરને પૂછતા હતા, પરંતુ કબિરે કોઈને કશો જવાબ આપ્યો નહિ. દુઃખીની પાસે દુઃખનું કથન કરવાથી સંતાપ વધે છે. દેડકા જે સાપની સહ્યે દારતી કરે તો તેને લેશ માત્ર પણ સુખ થશે નહિ. કોઈ ચતુર પંડિત દારૂગ્રીયાને વિવેક નીતિનો પ્રશ્ન પૂછવાને હોતો? તર્કજ્ઞાની રોગી પાસેથી એવધ અદણુ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે માયિક, લોભી, અજ્ઞાની લોકો પૂછી રહ્યા હતા તો પણ કબિરે કોઈને ઉત્તર દીધો નહિ. કારણકે કબિરના મનમાં એમ હતું કે આ લોકો મદારા જેટલા કે તેથીયે વધારે દુઃખી છે. મદારું દુઃખ તેમને કહેવાથી કાંઈ દૂર થવાનું નથી. એકાદશીના ઘરમાં જે શિવરાત્રી જાય તો બન્નેનેજ અપવાસ પડે. તેજ પ્રમાણે આ લોકોને મદારું દુઃખ જણાવીશ તો મદને વધારે સંતાપ થશે. જેનામાં પારકાનું દુઃખ દૂર કરવાની તાકાત હોય અને જે જાતે દુઃખ રહિત હોય, તેવાને જે દુઃખ જણાવ્યું હોય તો તાપની શાંતિ થાય, એવો નિયમ છે. એથી કબિર કાંઈપણ જવાબ દેવાને બદલે વધારે તે વધારે રડવા લાગ્યા. લોકોને તે વખતે એમ લાગ્યું કે એ ગાંડો થઈ ગયો હશે. એટલામાં નિપટ નિરંજન નામના સાધુ અકરમાત ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને કબિરને રોતા જોઈ પૂછવા લાગ્યા:—“હું કબિર! કેમ શોક કરો છો?” કબિરને વેતાંવારને લાગ્યું કે આ જ્ઞાન-સમુદ્ર છે માટે એમને મદારું દુઃખ નિવેદન કરવાથી શાન્તિ થશે. સારા વૈદ્યને જોઈને રોગી જે પ્રમાણે ઉલાસમાં આવી જઈને બધું કહે છે અથવા તો કન્યા માતાની પાસે સામ્રાતના ઘરનું દુઃખ જણાવતાં જેમ સકોચાતી નથી તે પ્રમાણે કબિર બોલ્યા:—“મદારાજ! આ સ્ત્રી અનાજને મુઠ્ઠીમાં લઈને ઘંટીમાં નાંખે છે, તો તે સઘળાનો ભૂકો નીકળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે મદારી ગતિ પણ આ કાલચક્રના વિષ થવાની છે. એવા વિચારથી મદારા જીવને બ્યથા (અનુતાપ) થાય છે અને તેથી હું રડું છું. આપે કૃપાવન્ત થઈ, જે પ્રમાણે મદને પૂછ્યું તે પ્રમાણે મદને આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો. ત્યારે નિપટ નિરંજન હસવા લાગ્યા અને બોલ્યા:—પૂર્વના સૂકૃત (પુણ્ય) વિના આવો વિચાર મનમાં ન આવી શકે. તું મદાભાગ્યશાળી છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને જોશે તો એમાંથી પણ રક્ષા થઈ શકે છે તે તને સમજશે. એ સ્ત્રીના હાથે જે જે બાન્યકણ ઘંટીની અંદર પડે છે તે બધાંનોજ ભૂકો થઈ જતો નથી. તો:—

હોહા.

ભાગા ભાગા જો ફિરે વો તો સહજ ખીસજય;

ખૂંટેસે જો લપંટ રહ્યા વોના કણી ખીસ જય.

આધાર (આશ્રય)ને છોડીને જે આમતેજ નાસતા ફરે છે, તે ઝટ કરતા કે દળાઈ જાય છે પરંતુ જેઓ વચમાંના આધાર બૂન ખૂંટાને વગળી રહે છે, તેઓ બચી જાય છે. તેજ પ્રમાણે આ સંસારચક્રને વિષે સદ્ગુરુ જે ખૂંટાની મારક ખરે આશ્રય આપનારા છે તેમનો ત્યાગ કરીને, જેઓ, ‘આ મારું રક્ષણ કરશે,’ ‘આ મને તારશે,’ ‘હવે ક્યાં જઈ?’ ‘હવે શું કરવું?’ એવા ભ્રમિત વિચારથી ચારે વરસ બટકતા રહે છે તેઓ નક્કી આ કાલચક્રમાં દળાઈ ગયા વગર રહેતા નથી. પરંતુ ‘ધ્યેય’ અવલંબન કરીને જેઓ સદ્ગુરુ ચરણારવિંદનો આશ્રય લે છે તેઓ અજરામર રહી શકે છે. આ પ્રમાણે કહીને તેઓ તો ચાલ્યા ગયા, અને કબિર પોતાને ઘેર આવ્યા. કબિર તે વખતથીજ વિચાર કરતા લાગ્યા કે કાન્તા વિના જેવો સંસાર છે, બાગક વિના જેવી ધરની દશા છે, કુંકુમ-તિલક શૂન્ય સ્ત્રીના અલંકાર જેવા જણાય છે, મેઘ વિનાની વર્ષાઋતુ જેવી લાગે છે, પ્રેમ વિનાનું કીર્તન જેવું નીરસ મનાય છે, દયા રહિત જ્ઞાન જેવું મજાવ છે, વૈરાગ્ય વગરનો સંન્યાસ જેવો વ્યર્થ માનવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે સદ્ગુરુ વિના દેહ ધારણ પશુ પ્રેતતુલ્ય સમજવું જોઈએ. માટે હવે હું રામાનંદ સ્વામીની પાસે જઈને, તેમના શરણમાં રહીને જ્ઞાન સંપાદન કરીશ તથા જન્મ સફલ કરીશ. જનક રાજની સભામાં અનેક રાજપુત્રો હતા, પરંતુ જનકી શ્રી રામચંદ્રજીનેજ મનથી વરી હતી; આઠાણના મ્હોડેથી શ્રીકૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન સાંભળીને રૂકિમણી તેમને વરવાને ઉત્સુક થઈ હતી; તેજ પ્રમાણે જો કે કાશીક્ષેત્રના વિષે તે વખતે ઘણાં સાધુ સન્ત, મહાત્માઓ, સંન્યાસીઓ વગેરે વિરાજમાન થઈ રહ્યા હતા, તે છતાં કબિરની મનોવૃત્તિ રામાનંદ સ્વામીના ચરણારાવંદમાંજ ચોંટી હતી. ત્યારબાદ એક દિવસ કબિર તેમના આશ્રમમાં જઈ, સાદાંગ પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા:—“હે સદ્ગુરુ! સ્વામી મહારાજ! આપ મ્હારા ઉપર કૃપા કરી મ્હને કાંઈક ઉપદેશ કરો.” તેમની એવી વાણી સાંભળીને રામાનંદ સ્વામી કાનમાં આંગળી ધાલીને ત્યાંથી ઉઠીને આશ્રમમાં એકાન્ત સ્થાન પર આવીને બેઠા. કબીર કહેવા લાગ્યા:—“મહારાજ! હું દીન અનાથ શરણાગત છું. મ્હારા ઉપર આપ દયા કરીને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવીને મ્હારી જ્ઞાન પિપાસા તૃપ્ત કરો.” ત્યારે રામાનંદ બોલ્યા:—“હું તો મનનક્રમમાં જન્મેઓ હોવાથી તને

ઉપદેશ આપવાનો મારો અધિકાર નથી. બૂમિ જોઇને બીજ શેપાય છે, સત્પાત્ર જોઇને દાન આપવાનું છે, અને સારી વર જોઇને કન્યા આપવી, એ પ્રમાણે લોકો કહે છે. કમ્પીરે કહ્યું:—ચકોરનું ધ્યાન જેમ ચન્દ્રના વિષે હંમેશાં હોય છે, તેજ પ્રમાણે મન, વચન, અને કર્મ વડે મહારા અનન્યભાવ આપના ચરણના વિષે છે. મૃતિકાની દ્રાણમૂર્તિ બનાવવાથી એક લવ્ય કિરાતની કામના સરળ થઇ ગઇ, તેજ પ્રમાણે મહારી પણ તેવી બાવના હશે તો પરમાત્મા મહારી પણ ધમ્મા સરળ કર્યા વિના રહેશે નહિ. એટલું કહી, નમન કરી કબિર પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા. એકાંતમાં બેસી કબિર વિચારવા લાગ્યા કે મહારાજ પ્રત્યક્ષ (ખુલ્લે ખુલ્લો) ઉપદેશ તો મહેને કાંઇ આપે તેમ લાગતું નથી. એમના ચરણનો સ્પર્શ થવો પણ મુશ્કેલ છે. તો મહારે એવી યોજના (યુક્તિ) કરવી કે જેથી મહારાથી એમના મ્હોરેથી રામ નામ સાંજળી થકાય તથા શરીરો સ્પર્શ પણ થઇ શકે. રામાનંદ સ્વામી નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરવા સાર ગંગાજી જતા હતા. એમના જવાના માર્ગમાં કબિરે પહેલેથી જઇને, પોતાથી સઘ થકાય તેટલો લાંબો પહેલો ખાડો ખોદ્યો અને તેમાં સૂઝ રહ્યા રામાનંદ સ્વામીના આગમનની વાટ તેઓ આતુરતાથી ઉદ્દાસ બર્યા જોઇ રહ્યા. તરસ્યો ચાતક જેમ વાદળાંની તથા ચકોર પુતેમના ચન્દ્રની, દુકાળના સમયમાં પ્રજા જેમ વરસાદની તથા ક્ષુધિત બાળક જેમ પોતાની માતાની અત્યંત ઉત્કંઠાથી રાહ જુએ તે પ્રમાણે કબિરની સ્થિતિ થઇ પડી હતી. એટલામાં રોજના નિયમ પ્રમાણે રામાનંદ ગંગાજી જવા નીકળ્યા. જે જગ્યાએ કબિર પડી રહ્યો હતો ત્યાં આગળથી પસાર થતાં તેમનો પગ કબિરના માથાપર પડ્યો ત્યારે સ્વામીજી “ રામ ! રામ ! રામ ! કોણ સઘ રહ્યું છે ? ” એ પ્રમાણે બોલ્યા. આટલું સાંજળીને કબિર ઝટ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને ઉભો થયો અને બોલ્યા:—મહારાજ ! એ તો હું કબિર છું. આજ મહારા ઉપર આપની ઘણી કૃપા થઇ છે. જેની હું ઘણા દિવસથી યાચના કરી રહ્યો હતો તે મને આજ મળ્યું છે. આપનો ચરણ મહારા મસ્તક ઉપર તથા આપના મુખેથી રામ રામ મંત્રનો ઉપદેશ મળ્યો છે. તેથી હું મહારી જાતને ભાગ્યશાળી સમજું છું. આપની ચરણુરજનો સ્પર્શ થતાં અનેક જન્મનાં મહારાં પાપ બળીગયાં છે, અને હું જન્મમરણ બચાહિત બન્યો છું એમ સમજું છું. પ્રારબ્ધ સહાય હોય તો રેતીને પણ દિવ્યરત જડે છે, અને કૃપાનું પાણી પણ અમૃતવૃક્ષ બની જાય છે. એટલું કહી કબિર આનંદથી નાચવા માવા લાગ્યા. બૂખ્યાને મિષ્ટાન્ન, મરતાંને જેમ અમૃત

પાન, અને નિર્ધન મનુષ્યને ધનનો દગલો મળી જાય અને તે જેમ આનંદઅધીર થઈ જાય, તેજ પ્રકારે કબિરના મનની સ્થિતિ પણ થઈ હતી. રામાનંદ હસતા હસતા મંગાજીપર સ્નાન કરવાને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે કબિરના જેવો નિશ્ચય કોઈને દોડા નહિ. હવે તો એનો છળ કરીને એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રના મનની, શંકરે રાજા શ્રિયાગના મનની, રણમાં પડ્યા પછી કર્ણની જે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણે આહાલ્યના વેપે પરીક્ષા લીધી હતી તેજ પ્રમાણે રામાનંદ પણ કબિરની દૃઢ નિષ્ઠા તથા નિઃસીમ પ્રેમની કસોટી કરવાનાં સમયની વાટ જોવા લાગ્યા. એક દિવસ કબિર બજારમાં ધણા પ્રેમના આવેશમાં આવી જઈને રામ નામની ધૂમ લગાવી રહ્યા હશે. તે જોઈને બેમા થએલા ભોકાએ પૂછ્યું:—“કબિર! રામ નામનો ઉપદેશ કરનારા તમારા ગુરુનું નામ શું છે?” કબિરે કહ્યું:—“મારા ગુરુ રામાનંદ સ્વામી છે.” એટલામાં રામાનંદ પણ ત્યાં આગળથી જઈ રહ્યા હતા, તેમને જોઈને ભોકાએ પૂછવા માંડ્યું:—“મહારાજ! આપ સંન્યાસી થઈને યવનને રામ નામનો ઉપદેશ ક્યારથી આપવા લાગ્યા છો?” રામાનંદ બોલ્યા:—“એકે ક્યારે કયા યવનને ઉપદેશ કર્યો છે?” ભોકા બોલ્યા—“સાંભળો ત્યારે, આ કબિર આપને પ્રત્યક્ષ ગુરુ તરીકે જાહેર કરે છે—” ત્યારે રામાનંદ ઉપજ કીયા કોઈ બતાવવા સાર પોતાના પગની પાડકા હાથમાં ધારણ કરી કબિરને ધમકાવવા લાગ્યા:—“કેમરે! મારો શિષ્ય છે એમ કેમ તું નાહક કહેછે? એકે તને ક્યારે ઉપદેશ આપ્યો છે? કોણ સાક્ષી છે? જુઠું કેમ બોલે છે?” એ પ્રમાણે મોટે સારે કહી તેના માથા પર જોરથી પાવડીનો પ્રહાર કર્યો. તેના માથામાંથી રૂધિરનો સ્રાવ થવા લાગ્યો, તોપણ કબિર સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યા:—“મહારાજ! ઉપદેશ આપે આપ્યો ત્યારે સાક્ષી આપનાર કોઈ ન હતું, તેથી આપે મ્હારી નિર્મર્ત્તના કરી છે; પરંતુ અત્યારે તો આપે બધા ભોંટાના દેખતાં, આપની ચરણપાડકા મારા માથા ઉપર મૂકી છે.” ભોંટાને પણ કહેવા લાગ્યા—“જુઓ! તમારા દેખતાંજ હવે પાડકા શિર પર ધારણ કરી છે. હવે મ્હારે અને એમના ગુરુ શિષ્યના સંબંધમાં કોઈને શંકા રહે તેમ છે? પંચ મહાજનોની તેમજ નારાયણ અંતર્ધામીની સાક્ષીમાં એકે આ ચરણની શેવા કરી છે. તેનું આપું કથન સાંભળી રામાનંદને હર્ષ થયો અને કબિરની પાસે જઈ તેમણે તેને માથા ઉપર પોતાનો હસ્ત મુક્યો અને કહ્યું “તારો નિશ્ચય જોઈને મારા મનને સંતોષ થયો છે. આજથી તું ખુશીથી રામ મંત્રનો જપ કર્યો કરજે. ગુરુનું

વચન સાંભળીને કબિર ઘેર આવ્યા લોકિકમાન, વિષયધ્યાન, યાનાભિમાન છોડી કાશીક્ષેત્રમાં રામ ભજન કરતા રહ્યા. ગુરૂની પાસે જઈ, અધ્યાત્મગાન પણ સંપાદન કર્યું, અને નાનાં પ્રકારનાં કાવ્યો પણ રચ્યાં, જે આત્મારે પ્રસિદ્ધ છે. સગુણ ઉપાસના કર્યા પછીજ નિર્ગુણ ઉપાસનાનો અધિકાર આવે છે. 'કબિરનું ચરિત્ર તેનું' દ્રષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. ગુરૂ કૃપા વગર ભવતરણ કદંબ છે, માટે જન્મ સફલ કરવા માટે ગુરૂ માર્ગનું અવલંબન કરવું ઉચિત છે. ગુરૂ ગીતામાં એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

સંસારાપારપાથોધે: પારં ગંતું મહેશ્વરિ ।

શ્રીગુરોશ્ચરણાંભોજનોૈકૈવૈકાવલંબનમ્ ॥

અપાર સંસારરૂપ સમુદ્રને પેલે પાર જવાને માટે હે મહેશ્વરી ! શ્રી ગુરૂનાં ચરણ કમળરૂપ એકજ નૌકા છે, તેનો આશ્રય કરવો. ગુરૂ સુખમાં સ્થિત વિદ્યાનો લાભ તેમની ભક્તિથી થાય છે, માટે સદગુરૂનું આરાધન કરો.

। इतिशिवम् ।

ચતુર્થ પુષ્પ.

આત્મારામને વિષે સદગુરૂદ્વારા પ્રવેશ.

ગુરોઃ કૃપાપ્રસાદેન આત્મારામો હિ લભ્યતે ।

પ્રવાસી પુરૂષ માર્ગ પર ચાલવાથી અનિત થાય છે, સર્વના તીવ્ર તાપથી સંતપ્ત થાય છે, તેના શરીરમાંથી પરસેવો ઢૂટે છે, તથા ભૂખ તરસ વડે પણ પીડાય છે, પરંતુ એકાદ સુંદર બગીચો રસ્તામાં મળી જાય છે તો ત્યાં પ્રવેશ કરી આરામ લે છે. ત્યાં આગળ શીતળ; મંદ પવનથી તથા સધન વૃક્ષોની છાયા વડે તેનું સંતપ્ત શરીર શાન્તિ પામે છે, તથા પરસેવો પણ બંધ થઈ જાય છે. જળપાન કરીને તથા વૃક્ષો પર બેઠેલાં શુક, પિંક, કંસ તથા ભગર વગેરેનાં મધુર ખનિના અવશ્યથી તેના ચિત્તને પરમ આનંદ થાય છે. તેજ પ્રમુખે સંસાર માર્ગના વિષે અનાદિ કાલથી પ્રવાસ કરતાં જીવ આધ્યાત્મિક કાદિ ત્રિવિધ ઉચ્ચ તાપિથી તપામમાન થઈ, વિષય રસ પાનની તૃષ્ણાથી પીડીત થઈ, વિજ્ઞાન સ્થાનની શોધમાં આમ તેમ ફાંફા મારે છે. કેટલાક સમય બાહ્ય સુંદર આરામમાં સહેલ કરે છે, પરંતુ ત્યાં જવાથી કેવળ

સ્થૂળ શરીરનો તાપ થોડા સમયને માટે શાન્ત થાય છે. માનસિક તાપ દૂર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી. વ્યવહારમાં એનો અનુભવ પ્રસંગાનુસાર સર્વ કોષને થાય છે. ખાણસના ઉપર એકાદ વખત સખત આરત આવી પડી હોય, તો તે વખતે બગીચામાં જવાથી તેના મનનો તાપ દૂર થશે નહિ. અંતર્બાહ્ય તાપોને દૂર કરી, પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવવાને એક આત્મારામજ સમર્થ છે. આત્મા આનંદનું સ્થાન હોવાથી બગીચા તુલ્ય છે. એવા આત્મારૂપી આરામમાં ઋગાદિ વેદ શાસ્ત્ર આગમ (વક્ષ) તુલ્ય શોભા ધારણ કરી રહ્યા છે. પૂર્ણ તથા અર્ધ રસ પાન કરી વક્ષ જે પ્રમાણે બગીચાનું રૂપ ધારણ કરે છે, અર્થાત્ સૌન્દર્ય સંપન્ન બને છે તેજ પ્રમાણે વેદાદિ શાસ્ત્ર પણ પૂર્ણ તથા અર્ધ રસ (પ્રીતિ) સંપન્ન થઈ, આત્મારામનાં રૂપ ગુણાદિકનું વર્ણન કરી રહ્યા છે. અને તેટલા માટે શુક (પોપટ તથા શુકદેવ) નીલકંઠ (મયુર તથા શિવ) કપીશ્વર (હનુમાન તથા વાનર શ્રેષ્ઠ) તથા હંસ (પક્ષી તેમજ પરમહંસ) વગેરે આવીને જેના પર બેસે છે અને સુંદર મધુર ધ્વનિ કરીને અધિકારી પુરષોના ચિત્તને આનંદ ઉપજાવે છે. અર્થાત્ સંસારના તાપોની શાન્તિને માટે એક આત્મારામજ આશ્રય દેવા યોગ્ય છે. ત્યાં આગળ સ્થિત થવાથી દુઃખોનો નાશ થઈ, આનંદ મમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને “ અંહી આવો, અંહી આવો, અમે એના વિષે સ્થિત થઈને અંતર્બાહ્ય પર શાંતિ અનુભવીએ છીએ.” એ પ્રમાણે પક્ષીઓના મધુર શબ્દની પેઠે તેઓ પોતાના સુંદર વચનો વડે ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. રાજના સુંદર બગીચામાં હરકોઈ પ્રવેશ કરી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા રૂપી બગીચામાં માત્ર યોગ્ય અધિકારી પુરષોજ આવે છે અને તેમને ત્યાંની સ્થિતિ સિદ્ધિ આપે છે. આત્મારામનો યોગ સિદ્ધિ દાયક કોને થાય છે ? અંકરાચાર્યજી કહે છે કે:—

પરિપક્વં મનો યેષાં કેવલોડયં ચ સિદ્ધિઃ ।

ગુરુદેવતમક્તાનાં સર્વેષાં મુક્તયો મવાત્ ॥

જેનું મન શાગાદિ મળક્ષ્મ્ય છે, અર્થાત્ જેણે પદરિપુત્રે છલ્યો છે, તેનેજ આત્માશામયોગની સિદ્ધિ થાય છે. જાને પ્રત્યગત્રમાથી અભિજ્ઞ બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ સ્વરૂપમાં અવસ્થાનરૂપ મુક્તિ થાય છે. અપરિપક્વ અન્તાક-રણવાળા પુરુષોને આઃઆત્માશામયોગના વિષે પ્રવેશ થવો દુર્લભ છે, તો ત્યાં આગળ સ્થિતિ થવી તો પશ્ચી દૂરજ રહી. પરંતુ જેઓ ગુરુ તથા દેવની ભક્તિ કરે છે તેવાને અત્યન્ત સુખમતાથી તેમજ શીઘ્રતાથી આત્મા

રાત્રિમાં પ્રવેશ તથા સ્થિતિ યથા થકે છે. જેનું મન પરિપક્વ થયું છે તેવાને જે દુઃસાધ્ય હોય છે તેને પણ ગુરૂપા પ્રભાવડે સુસાધ્ય થાય છે. આ દુઃસાધ્યતાને માટે વર્ણાશ્રમનિરપેક્ષ મનુષ્યમાત્રના અધિકાર હોવાથી 'સર્વેણાં' એવું પદ રાખ્યું છે. કોઈ મહાત્માએ મનને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે.

પદરાગ-સોરઠ. તાલ ચલતી.

રે મન દેખો સુલભ ઉપાય; જનન મરન ચુકનેકુ સત્વર
ધર સદ્ગુરૂકે પાંવ ॥ ૧ ॥ શીતોષ્ણાદિક સહકર બનમે રહત
છોડકર ગાંવ; બસન ત્યાગ પંચાગ્નિ સાધન કર, ન જાને નિજ
ઠાવ ॥ ૨ ॥ શ્રદ્ધા ગુરૂ બચન પર રખકે કરો તરન પદ નાવ ॥
અન્ય સાધન કરકે હોવે તત્પદમે અટકાવ ॥ ૩ ॥ જીવ કરત
શિવ દેશિક ચહસિખ નિર્મલ અંતર્ભાવ; દત્તાત્રય પ્રભુ નાથ નિરં-
જન સકલ ગુરૂનકા રાવ ॥ ૪ ॥

હે મન! જન્મ મરણ રૂપી ફેરો ચુકાવવાને માટે સુલભ સાધન જે સદ્ગુરૂનાં ચરણ છે, તેને શરણે જાઓ. ધણા મનુષ્યો શીતોષ્ણાદિ (ઠાંડ તડકો) દેહને સહન કરે છે, ધરખહારને તણ, એકાંત વનમાં નિવાસ કરે છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપનું ઠામ ઠેકાણું તેમને માલુમ પડતું નથી. એટલા માટે ગુરૂવાક્ય પર શ્રદ્ધા રાખી, એમના ચરણના વિષે અનન્ય પ્રીતિ રાખી, સેવા પૂર્વક અવશ્ય મનનાદિ કરવામાં આવશે તો જીવને શિવ-બાવની પ્રાપ્તિ થશે. બીજા સાધનોના વિષે તત્પદ (અત્ય પદ) માં સ્થિતિ કરાવી દેવાનું સામર્થ્ય નથી. એવા અન્ય સાધનોનો આશ્રય કરી, કોઈ દુરા-મદ પકડી એ પદના વિષે પહોંચવાનો પ્રયાસ કરશે તો રાજમંદિરના દાર-પાલની પેડે ત્યાં આગળ અટકાવજ થશે. માટે શુદ્ધ બાવ ધારણ કરી, સકલ શુર્વાદિકોના ગુરૂ એવા જે દત્તાત્રય, તેમને શરણ જરી તો હમને નિરંજન સુખની પ્રાપ્તિ થશે. કવિ કહે છે કે:—

અધિજ્ઞાપેનિધાનદેહજનકસ્તાતસ્તથૈવ પ્રમુ: ।

ધૌર્ગાશામપદર્થમેવ હિ મુદ્ધુદૃપા: લલા વાન્ધવા: ।

સૈત:સ્વાસ્થ્યહરી કલાનિરવલા સર્વસ્વહારી મુત: ।

સ્થાદૈક: ધરમાર્થેવન્ધુરનધ: શ્રીમાન્ગુરુમૌલદ: ॥

આધિ અર્થાત્ માનસિક પીડા તથા બ્યાધિ, નાના પ્રકારના રુદ્ધિ એ

કુલળાનું નિવાસ સ્થાન એવું જે યરીર, તેના ઉત્પાદક માતા તથા પિતા હોય છે. અર્થાત્ માતા પિતાથી પ્રાપ્ત થએલા દેહથી સુખ નથી. સર્વ કાલ આધિવ્યા-ધિ વડે બ્યામ દુઃખોનીજ પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને માતા પિતા પશુ પ્રીતિ પાત્ર નથી તેમજ દેહ પશુ પ્રીતિ પાત્ર નથી. આપણે જેમને બાન્ધવ સમજીએ છીએ તે વાસ્તવિક હિત કર્તા નથી, બન્ધન હેતુજ તેમને બાધવા. પોતાના સ્વાર્થને સાર સ્નેહભાવ આપણા પ્રત્યે દર્શાવી, આખરે દુહતા કર્યા વિના રહેતા નથી. અબજા યાને સ્ત્રી અદ્ય બલવાળી હોવા છતાં, નાના પ્રકારના હાવ બાવની કળાથી ચિત્તની સ્વસ્થતા હરી લે છે. પુત્ર પશુ એજ પ્રમાણે સર્વસ્વનો નાશ કરનારો છે. વિચાર કરો:—

જાયમઃજો હરેદ્ધાર્યો વર્દમાનો હરેદ્દનમ્ ।

મ્રિયમાણો હરેત્પાણાજાસ્તિ પુત્રસમો રિપુઃ ॥

કવિ કહે છે કે જન્મતાં પ્રીતિપાત્ર વિષય ત્રણ કહેવાય છે, સ્ત્રી, ધન તથા પ્રાણ. પુત્ર એ ત્રણેનું હરણ કરે છે. કેવી રીતે ? પુત્ર જન્મતાંજ સ્ત્રીનું બલ તથા ચૌવનનું હરણ કરે છે, અથવા કોઇ કોઇ વાર જન્મ સમયે પ્રાણ પશુ લે છે. પુત્રનું લાલન પાલન કરી ઉછેરવામાં તથા વિદ્યાબ્યાસ તેમજ લગ્ન ક્રિયાદિને માટે દ્રવ્ય કાંઈ થોડું ખર્ચવું પડતું નથી. પિતા જો કે ખર્ચ કરે છે, તો પશુ દ્રવ્ય ખર્ચતી વખતે મનમાં શોક તો થાય છેજ. જો કદાચ પુત્ર મરી જાય તો તેના પિતા મૃત તુલ્ય બની જાય છે, અને મ્હોડેથી પશુ કહે છે કે ‘અરે ! હું મરી ગયો, અથવા હું કેમ ન મરી ગયો ?’ એથી કરીને પુત્ર મરતાં બાપના પ્રાણ હરે છે એમ કવિએ કહ્યું છે. બીજો થતુ તો એક એક વરતુનું હરણ કરે છે પશુ આ તો એક સામટાં ત્રણેનું હરણ કરે છે. એટલા માટે પુત્ર સમાન બીજો કોઇ થતુ નથી. સારાંશ, એ છે કે મોક્ષ લક્ષ્મી યુક્ત, મોક્ષપ્રદ, નિષ્પાપ તથા સત્ય હિત-કર્તા એકલા ગુરુદેવજ છે. મનુસ્મૃતિ તથા બારતાદિમાં લખ્યું છે કે:—

ઉત્પાદકબ્રહ્મદાત્રોર્ગરીયાન્બ્રહ્મદઃ પિતા ।

બ્રહ્મજન્મ દિ વિપ્રસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥

શરીરમેઘી કુરુતઃ પિતા માતા ચ ભારત ।

આચાર્યદક્ષા યા જાતિઃ સા નિત્યા સાઽજરાઽમરા ॥

આ સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ કરનારા પિતા તથા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાત્મારા ગુરુ, એ બન્નેમાં બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ગુરુષ્વ પિતાને

અત્યંત શ્રેષ્ઠ સમજવા. કારણ કે અધિકારી પુરૂષને બહોપદેશક ગુરૂદ્વારા બ્રહ્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપી જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હવિત અવસ્થામાં કાયમ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ મરણ બાદ પણ સર્વ કાલને માટે નિત્ય રહે છે. અર્થાત્ એ જન્મનો કદી નાશ થતો નથી. તથા શાંતિ પર્વમાં બીજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે હે ભારત ! એક પ્રસિદ્ધ માતા તથા પિતા જે શરીર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જરા મરણ યુક્ત હોય છે. પરંતુ બ્રહ્મવેત્તાગુરૂ અધિકારી પુરૂષને જે જાતિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તે જાતિ નિત્ય અજરામર રહે છે. એથી કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનારા ગુરૂ લૌકિક માતા પિતાના કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. લૌકિક માતાપિતા આ શરીરરૂપી મિથ્યા આત્માની ઉત્પત્તિ કરે છે, જેનાથી બધા પ્રાણીમાત્રને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ગુરૂદ્વારા સુખ્ય આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેનાવડે પરમાનંદ મળે છે. અહિં થંકા એવી થઈ શકે, કે એ પ્રકારના ઉત્તમ ગુરૂ પ્રાપ્ત થયા બહુ કઠણ છે. બરાબર એમાં શો શક ? દરેક પહાડમાં ક્યાં સિંહ મળી આવે છે ? કસ્તૂરી મૃગ શું દરેક વનમાં નિવાસ કરે છે ? હાથીના મસ્તકમાં મોતી રહે છે, પરંતુ તે ક્યાં જોવામાં આવે છે ? કદપત્ર તથા કામધેનુ અને સ્પર્શ મણિ કાણુ આપણને દેખાડી શકે તેમ છે ? તેજ પ્રમાણે મહાનુભાવ સદ્ગુરૂ પણ ઘેર ઘેર આપણા જોવામાં શી રીતે આવી શકે ? અમૂલ્ય તથા સુંદર વસ્તુ જમતમાં ક્યાં સૂપડે ને ટોપડે ઉભરાતી આપણા જોવામાં આવે છે ? તેની તો દુર્લભતા (અછત) જ હોય છે. મહાદેવજી પાર્વતિને કહે છે કે:--

ગુરવો बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।

दुर्लभः सद्गुरुर्देवि शिष्यहृत्तापहारकः ।

હે દેવિ ! શિષ્યોના ધનનું હરણ કરનારા ગુરૂઓની આ કાંઈ કાલમાં ખોટ નથી, પરંતુ શિષ્યને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી તેના અધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ તાપનો નાશ કરનારા સદ્ગુરૂ દુર્લભજ સમજવા. આ શ્લોકના વિષે ગુરૂ તથા સદ્ગુરૂ એ બે પદ હોવાથી તેનું તારતમ્ય સમજવું. વેદાધ્યયન, વ્યાખ્યાન, જ્યોતિષ, આગમમંત્ર, વાયુવારણ, મહાયુદ્ધા, ઇત્યાદિ શીખવનારા ગુરૂઓ ધણા મળે છે અને મળવાનાજ. પરંતુ સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેત્રાદિ-તીચમ ' એ શ્રૌત વાક્યાનુસાર સત્ અદિતીય આત્માનો બોધ કરનારા તથા અનુભવ કરાવનારા એવા જે ગુરૂના ગુરૂ જે સદ્ગુરૂ કહેવાય છે તે તો દુર્લભજ હોય છે. તેમ છતાં નહિ મળશે એમ ના સમજવું. શિષ્યના મનમાં પ્રિતાપનો નાશ કરવાની વ્રતકક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હોય અને તે સાદુ તે

પોતાના માટે યોગ્ય અધિકાર સંપન્ન કરી લે તો નિઃસંદેહ સદ્ગુરુ તેને દર્શન આપ્યા વગર રહે નહિ. કેમકે સદ્ગુરુ તો પરમાત્માનું રૂપ જ છે એ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણોના વચનથી સિદ્ધ થાય છે. પરન્તુ તે ક્યાંપણે, કદ જગ્યાએ દર્શન આપી દીક્ષાવડે શિષ્યનું કલ્યાણ કરશે તેને સાર કાંઈ નિયમ નથી. ગુરુ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

યો ગુરુઃ સ શિવઃ સાક્ષાદ્ શિવઃ સ ગુરુર્મતઃ ।

ગુરૌ મયિ ન મેદોઽસ્તિ મેદસ્તત્ર નિરર્થકઃ ॥

ગકારઃ સિદ્ધિદઃ પ્રોક્તો રેફઃ પાપસ્ય લાહકઃ ।

ઉકારઃ શંભુરિત્યુક્તસ્ત્રિતયાત્મા ગુરુઃસ્મૃતઃ ॥

જે ગુરુ છે તે શિવ-રૂપ છે અને જે શિવ છે તે ગુરુ-રૂપ છે. ગુરુ તથા મહાર્જી સ્વરૂપ, એ એમાં ભિન્નભાવ વ્યર્થ છે. ગકારને સિદ્ધિદાયક તથા રક્ષારને પાપનાશક કહ્યો છે, અને ઊકાર શિવવાચક છે. એ ત્રણે શબ્દો મળીને ગુરુશબ્દ બને છે. ‘ગ’ તથા ‘ઊ’ મળીને ‘ગુ.’ અને ‘ર’ તથા ‘ઊ’ મળીને ‘રુ.’ એ પ્રમાણે ગુરુશબ્દ બન્યો. અર્થાત્ મોક્ષસિદ્ધિપ્રદાતા તથા પાપસંહર્તા શિવ એવો એ શબ્દનો અર્થ થયો. શંકરે જે પ્રમાણે ત્રિપુરને ક્ષણમાત્રમાં બરમ કર્યો તેજ પ્રમત્તે ગુરુરૂપ શિવ પણ અત્યંત દૃઢ સ્વાનુભવરૂપ ઉત્તમ ધનુષ્યના વિષે અતિ તીવ્રશૂં એવાં બોધરૂપ બાણો લગાડીને શિષ્યનાં હૃદયના હેતુ જે ત્રિપુર—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, તથા કારણ શરીર—એ ત્રણેને ક્ષણમાત્રમાં બરમ કરીદે છે. અને તે વખતે તુર્યાતીતતા પ્રાપ્ત થઈ, સર્વકાલને માટે પરમાનંદ સ્થિતિ બની રહે છે. આ ત્રિપુરદહનનું વર્ણન પુષ્પદંત મંધવે કહ્યું છે, તે અંહી કિચિત્ બતાવવામાં આવે છે

રથઃ ક્ષોળી યંતા શતધૃતિરંગેદ્રો ધનુરથો ।

રથાંગે ચન્દ્રાકૌં રથચરણપાણિઃ શર હતિ ।

વિધક્ષોસ્તે કોઽયં ત્રિપુરતૂળમાડંબરવિધિ—।

વિધેયૈઃ ક્રીડંત્યો ન સ્વલુ પરતંત્રાઃ પ્રમુષિયઃ ॥

તારકાસુરના ત્રણ પુત્ર, નામે તારકાક્ષ, વિદ્યુન્માલી, અને કમળભોજન. એ ત્રણેએ અનંતકાળપર્યંત બ્રહ્મદેવની આરાધના કરી હતી, જેથી બ્રહ્મદેવે એમનાપર કૃપા કરી એમની રક્ષાને સાર અબેધ એવાં ત્રણ પુર (નગરો) નિર્માણ કર્યાં હતાં. જેમાંથી એક સુવર્ણનું, બીજું રૂપાનું તથા ત્રીજું

ભોખંડનું હતું. એ ત્રણે નગરો દેવના એક હજાર વર્ષ વીત્યા બાદ અંતરિક્ષ મંડલમાં ફરતા ફરતા એક ક્ષણ માત્ર સમાન રેષા (સીધી લીટી) માં આવી જતાં. એટલા અદ્ય કાળમાં-જેટલો વખત એ નગરોની સમરેષામાં સ્થિતિ હોય તેટલો વખત સુધીમાં-જે કે: ધનુર્ધારી એ નગરોને બેઠે તો તે નગરોઓનો નાશ થઈ શકે એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું વરદાન હતું. આવા વર પ્રદાનથી ઉન્મત્ત બનીને તેઓ જ્યારે ત્રૈલોક્યને દુઃખ દેવા લાગ્યા ત્યારે સઘળા દેવો અને મુનિગણ બમતાન વિષ્ણુ સમેત મહા દેવ પાસે જઈ ત્રિપુર જ્વતાનું કથન કરવા લાગ્યા. મહાદેવ સર્વને અભયદાન આપી એ ત્રિપુરના નાશને માટે પ્રવૃત્ત થયા. તે વખતે કેવી તૈયારી કરી હતી તેનું ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણન કરેલું છે. પૃથ્વીનો રથ બનાવોને સૂર્ય ચન્દ્રને તે રથના પેડાં (ચક્ર) કરી, મંદરાચલ પર્વતને અક્ષ (ધરા) ની જગ્યાએ રાખ્યો. ચારે વેદરૂપી ઘોડા રાખી તેની લગામ (ત્રિશુલ) તરીકે શાસ્ત્રોની બ્યવસ્થા કરીને બ્રહ્મ દેવને સારથી બનાવ્યા. મેરૂ પર્વતનું ધનુષ્ય બનાવીને શેષની પ્રત્યંચા (દોરી) તેને લગાડી અને વિષ્ણુનું બાણ કરીને જોડી દીધું. એ પ્રકારની સામગ્રીઓ લઈને પરમાત્મા શંકર રથી બન્યા અને બાણમય પર પાશુપતાસ્ત્રની સ્થાપના કરીને એ ત્રણે પુર જ્યારે સમરેષામાં આવ્યાં તેજ વખતે તેમને બાળી નાંખ્યાં. ત્યાર બાદ દેવતા મુનિગણ વગેરે સર્વ આનંદિત થઈ શંકરનું સ્તવન કરવા લાગ્યા અને પુણ્ય વ્રતિ કરી. પુણ્યદંત સ્તુતિમાં કહે છે કે હે પ્રભો ! ત્રિપુરરૂપી તુલુ (ઘાસ) ને સળગાવવાને માટે આપે કેટલો બધો આડંબર કર્યો ! જેનો નષ્ટ વડે છેદ થઈ શકતો હોય તેને સારૂ હાથમાં કુહાડો કોણ લેશે ? ઇચ્છામાત્રથી બ્રહ્માંડને બરબીજૂત કરવાવાળા આપની આગળ ત્રિપુરાસુર ઘાસ જેવાજ હતા. અગ્નિને ઘાસને સળગાવતાં કેટલી મહેનત ? પરંતુ આપે આટલો બધો પ્રયાસ કર્યો તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સમર્થ પુરૂષોની ઇચ્છા પરતંત્ર નથી હોતી. તેઓ સ્વેચ્છાથી પોતાની સ્વાધીન વસ્તુઓની સાથે ચાહે તેવી કીડા કરે છે. જે પ્રમાણે શંકરે ત્રિપુરનો સંહાર કર્યો, તેજ પ્રમાણે આપણા દુઃખના હેતુ ત્રિપુરાસુરનો નાશ, “ શંકુસ્થં કરોતીતિ શંકરઃ ” મોક્ષ સુખ પ્રાપ્ત કરાવનારા ગુરૂરૂપ શંકર વગર બીજું કોણ કરવાનું હતું ? આપણે જ્યારે એમને શરણુ જઈશું ત્યારે એ (સહગુરુ) શરીર રથ ઉપર ધનુર્ધારી રથી બનીને બેસશે અને તત્કાલ ત્રિપુરને બાળી નાંખશે અને આપણને આનંદરૂપ બનાવશે. એને માટે તૈયારી પણ અનુપમ કરીને જોઈએ. પૃથ્વીનો અંશ જેવામાં અધિક છે એવું આ શરીર રથ સ્થાનીય છે. શ્રુત્યા-

દિકામાં શરીરનું રથ રૂપે વર્ણન કર્યું છે. એ રથને ચંદ્ર સૂર્યની પેઠે ઉજ્જવલ શુભ કર્મ રૂપી ચક્ર (પેડું) જોડવું જોઈએ. કર્મ વડેજ સ્વર્ગમાં તેમજ નરકમાં જવાય છે. મંદર પર્વત તુલ્ય શુભકર્મન્યુત ન થવાય તેટલા માટે રથેય (દંતા) જોઈએ; એજ આક્ષ (ધરી) સમજવી. વૈદિક-કર્માનુષ્ઠાન પરાયણ ઇન્દ્રિયો સુશિક્ષિત અધરથાનમાં તેમજ શાસ્ત્રીય વિવેક-યુક્ત મનની લગામ કરીને, અલગ મ્હારી પરમ ગતિ અને દેવ છે એ પ્રકારની નિશ્ચમાર્મિકા યુદ્ધિને સારથી બનાવવી જોઈએ. બાદ શંકરરૂપ શુર રથી થઇને મેરૂવત્ અચલ ભકિતનું ધનુષ્ય બનાવીને, શેષ તુલ્ય વિશ્વાલ વૈરાગ્ય-ઉભય લોકોના વિષય ભોગોના પ્રત્યે અનાસક્તિ-તેની પ્રત્યંચા (દારી) બનાવીને તેમાં ગાનરૂપ વિષ્ણુ બાણ જોડીને છોડશે તો જગૃતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે પુરમાં નિવાસ કરનારા વિશ્વ, તેજસ તથા પ્રાણ-રૂપી ત્રિપુરાસુર બળીને બરમ થઇ જશે. અને ત્યારબાદ જીવ ભાવ નષ્ટ થઇ જઇ, અલારૂપતા (શિવ સાયુજ્ય) પ્રાપ્ત થઇ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ પૂર્વક આનંદના વિષે સર્વદા સ્થિતિ રહેશે. જગૃતિમાં દેહાદિ દ્રવ્ય વિશ્વ સ્પૃષ્ઠ અને ઉત્તમ પ્રતીત થાય છે એથી એને (જગૃતિને) સુવર્ણપુર સમજવું. સુવર્ણ-શોભન વર્ણુ-દેહને જગૃતિમાંજ થાય છે. સુવર્ણના કર્ણાં રૂપાંને વર્ણુ (ચક્રચક્રાટ) કમ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નના વિષે દેહાદિ વિશ્વ હોવાથી સ્વપ્નપુરને રૂપાણું પુર જણવું. લોખંડનો વર્ણુ કાળો છે. તેજ પ્રમાણે સુષુપ્તિના વિષે કેવળ અંધેર હોવાથી તેને લોહપુર સમજવું. એ ત્રણે અવસ્થાઓના અભિમાની જે વિશ્વ તેજસ તથા પ્રાણ જીવાત્મા કહ્યા છે તેમને ત્રિપુરાસુર સમજવા. જ્યાંસુધી તેમની સ્થિતિ છે, ત્યાં સુધી સંસારની નિવૃત્તિ નહિ થાય અને પરમાનંદ સ્થિતિ પશ્યુપાપ્ત નહિ થાય. એથી કરીને સદ્શુરૂપ શંકરને શરણુ જવાથી ગાનશર વડે તે તેમનો (ત્રિપુરનો) નાશ કરશે અને શિષ્યને તુર્યાની પ્રાપ્તિ કરાવશે. એ તુર્યાની જે પરિપકરતા તેજ ઉન્મત્તની અથવા તુર્યાતીતતા સમજવી. તાત્પર્ય એ છે કે, શંકર અને શુર એ બન્ને બેકજ સંખ્યાદાનંદ રૂપ છે, એમ સમજીને તેમની આરાધના કરવી. આ પ્રમાણે ત્રિપુરાસુર કથાનું રૂપક વર્ણુ છે. શુર તથા પરમાત્મા એકજ છે, એ આશયનું ગીતામાં પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે:—

સર્વસ્ય ચાદં કૃદિ સમિવિહો મતઃ સ્મૃતિર્જાનમપોહનં ચ ।

યેદેશ્ચ સર્વેરહમેવ વેદો વેદાંતકુલેદવિદેવ ચાદમ્ ॥

હૈ અર્જુન ! અહાદિ રતાંબ પર્વન્ત પ્રાણી માનવી યુદ્ધિરૂપ ગુહામાં કું પરમેશ્વર ક્ષેત્રશરૂપથી પ્રવિષ્ટ થઇને રહેયો છું. આ વચન વડે નિખિલ પ્રાણી સમૂહ પરમાત્મરૂપ હોવાથી ભેદ હટિને અવકાશ નથી, એ પ્રમાણે

ધ્વનિ નીકળે છે. તથા મારી ઉપાસનાથી શુદ્ધાન્તઃ કરણવાળા મનુષ્યને હું પરમેશ્વર વડેજ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના અનુચ્છદની સ્મૃતિ થાય છે. અર્થાત્ શ્રીગુરુદેવે જે કહ્યું કે 'નિર્વિશેષ પરિચ્છેદ શૂન્ય આત્મા તું છે,' તે આત્માના વિષે સ્વાત્માની સ્મૃતિ તથા આ સર્વ દૃશ્યજગત અને હું બ્રહ્મરૂપ છું એ પ્રમાણે બ્રહ્માત્મત્વ જ્ઞાન થાય છે. મારી ઉપાસના શૂન્ય મલિન બુદ્ધિવાળા પુરુષોને મહારાવડે એવી સ્મૃતિ અને જ્ઞાન થવાં અસંભવિત છે. તેજ પ્રમાણે જગાદિ સર્વ વેદોદ્ધારા જ્ઞાતવ્ય એવો જે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધિ મુક્ત સ્વભાવ, સચ્ચિદાનંદકરસ, અદ્વિતીય પરમાત્મા, તથા આ લોકના વિષે અધિકારી ક્રિષ્ણોના પ્રત્યે આચાર્યરૂપે વેદાન્તાદિકોના અર્થનો પ્રકાશ કરનારો પણ હું છું. અને વેદવિત્-બ્રહ્મવેત્તા પણ હું છું. (વેદનો અર્થ જે નિર્વિશેષ પર-બ્રહ્મ તેને, મારા તેમજ ગુરૂના અનુચ્છદવડે જે આત્મતત્ત્વથી જાણે છે તેજ બ્રહ્મવેત્તા વેદવિત્ કહેવાય છે, કેવળ વેદના અક્ષરોને જાણવાવાળો નહિ.) પ્રથમ પરમાત્માએ સકલ પ્રાણીમાત્રને પોતાતું સ્વરૂપ દહી, પછી વિશેષ-તાથી વેદાન્તકૃત્ તથા વેદવિત્ પણ હું છું છું એ પ્રમાણે કહ્યું. તેમાં આશય એ છે કે મૂઠ તેમજ જ્ઞાની પુરુષોએ બ્રહ્મવેત્તા અને વેદાન્તના ઉપદેશકના પ્રત્યે ઇશ્વર બુદ્ધિ અવશ્ય રાખવી જોઈએ. આ વચનથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિ-પાદન થાય છે. માટે કહી કોઇએ ગુરૂને પરમાત્માથી ભિન્ન ન જાણવા. ગુરુ-કૃપાથી આત્મારામમાં કોની સ્થિતિ થઇ હતી તે સાદું એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા ચાંગદેવ ચોગીશ્વરની મુલાકાત થઇ, તેમને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. દક્ષિણમાં નગર જલ્લામા નારાયણડોહ નામના ગામના તલાટી મુધોપાંત બ્રાહ્મણને જે પુત્ર થયો હતો તે દેખાવમાં સુંદર (ચાંગલા) હોવાથી તેના મા બાપ તથા ગામના લોકો પણ તેને ચાંગદેવ કહીને બોલાવતા. એ મરૂદગણ્યનો અવતાર હોઇ, ધણીજ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળો થયો. ઉપનયનસંસ્કારબાદ ગુરૂએ એને વિદ્યા શીખવવા માંડતાં ગુરૂ એકવાર બોલે એટલે એને મોડે ચઢી જાય અને અર્થ પણ સમજાય. એથી કરીને વેદ શાસ્ત્ર પુરાણ ધર્મશાસ્ત્ર મંત્ર તંત્ર યોગાદિમાં એ કુંક સમયમાં પ્રવીણ બન્યો. અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ એને પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, લોકોને એ તેનો અમરગર બતાવવા લાગ્યો, અને લોકો એને મહાસિદ્ધ માની, એના શિષ્ય બની ગયા. કાલજંમના કરી ૧૪૦૦ (ચૌદસેઈ) વરસ સુધી એણે શરીર રક્ષા કરી હતી. જ્યાં સુધી યોગિની સમાધિમાં સ્થિતિ હોય છે ત્યાંસુધી કાલનો કશો પ્રભાવ બાલતો નથી. દરેક ક્ષતકના વિષે કાલજંમના કરી આત્માને પાછો શરીરમાં જાવી બ્યવહાર ચલા-

વ્યા કરતો હતો અને પોતાનું નામ તથા સ્થાન બદલી નાંખતો. આટલું સામર્થ્ય હોવા છતાં હજી એમણે સદ્ગુરુ કર્યો ન હતો. પરંતુ લોકોએ કૃપા પૂર્વક એને ગુરુપદ પર આરૂઢ કર્યો હતો. ફલતિના મોટું થએલું આત્ર વક્ષ જેમ નકારું છે અથવા પાણી વગર સરોવરની જેમ શોભા જણાતી નથી, સંતાનવિના સ્ત્રીનો જન્મ જેમ નિર્થક ગણાય છે, અથવા કૃપણનું મકાન સાતમાળનું બાંધેલું હશે તો પણ તેનો શો ઉપયોગ? તેજ પ્રમાણે સદ્ગુરુને શરણુ જઈ આત્મજ્ઞાનનો અનુભવ સંપાદન ન કર્યો હોય તો આયુષ્ય વ્યર્થ છે. મોરનાં પીછાં પર ઘણી આંખો હોય છે, પરંતુ એકને પણ દૃષ્ટિ નથી; એ જેવાં નામનાંજ અને શોભાનાંજ નેત્ર છે તેજ પ્રમાણે અધ્યાત્મવિદ્યા શિવાય બાકીની બીજી બધી વિદ્યાઓ દૃષ્ટિ વગરની સમજવી. કેવળ શોભાની અને માન ખાટવાની. ચાંગદેવની સર્વ વિદ્યાઓના વિષે આટલી બધી પ્રવીણતા હોવા છતાં તેણે અધ્યાત્મજ્ઞાન સંપાદન ન કર્યું હોવાથી તથા યોગ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી તેના અહંકારાદિ વિકાર નાશ પામ્યા ન હતા. પરંતુ સિદ્ધાંતનો વિશેષ અહંભાવ તથા ડોળ હતો જેથી લોકો પાસે સેવા પૂજા લેતા. જે પ્રમાણે પૈંઘ આરોગ્યતાને માટે દરદીઓને આહાર વિકારની નિયમિતતા જાળવી પથ્ય પદાર્થનેજ વળગી રહેવા કહે પરંતુ પોતે જાતે મનસ્વી અયોગ્ય વર્તન રાખે, કિંવા ક્ષેત્ર તીર્થાદિકમાં નહાયા વગરજ બટજી જેમ યાત્રાગુઓને સંકલ્પ કરાવે છે, તેજ પ્રમાણે ચાંગદેવ પણ સદ્ગુરુવડે અંકિત થયા વગર લોકોને પોતાથી અંકિત કરી, તેમની પાસેથી સેવા લયા કરતા હતા. પરંતુ તેની શાપ મુક્તિનો સમય સમીપમાં આવતાં તેમણે એક ચમત્કાર સાંભળ્યો અને આશ્ચર્ય ચકિત થયા. પરંતુ પ્રથમ તેના શાપનું કારણ આપણે ચર્ચાશું. ઇન્દ્રે પોતાના સેવક મરૂદગણને કાંઈક કામ સોંપ્યું, જેના પ્રત્યે ફર્લક્ષ થતાં ઇન્દ્રે તેને શાપ દીધો કે તું મૃત્યુ લોકમાં મરુપ્ત જન્મ ખારણુ કરશે. ત્યારમાઠ ઘણા કલાવાલા કરતાં ઇન્દ્રે અનુમત્ક કરતાં જણાવ્યું કે શાપની નિવૃત્તિ ત્યારે થશે કે જ્યારે તું, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ તથા આદિ-શક્તિ સોપાનદેવ, દાનદેવ, નિવૃત્તિનાથ, તથા મુક્તાબાહુડું રૂપ ખારણુ કરી પૃથ્વી પર વિચરતાં, તેમને શરણુ જઈશ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન સંપન્ન થઈ, સર્વ જગતને પરમાત્મરૂપે દેખીશ. આવા કારણને લાઘવે તેને ઇન્દ્રે શાપ આપ્યો હતો, અને તેમાંથી મુક્તિ પણ કેવી રીતે થશે તે પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું. હવે એ શાપાન્ત કાળમાં એક પેઠણુ ક્ષેત્રસ્થ આલેખના મ્હોડેથી “ જાનેશ્વરે બેંસને ક્રમશઃવિદ્યુત પઠન કરાવ્યું છે તથા કોઈ આલેખને ઘેર સ્વર્ગસ્થ પિતરોને બોલાવી સાક્ષાત્ તેનાં ઠક્કન કરાવ્યાં હતાં ” એવી કહી-

કત સાંભળીને ચાંગદેવને બારે અન્નચખી થઇ. મનમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા:—“મહે” બહુ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરી, યોગ સિદ્ધિ પણ મેળવી, અને ચાહસો વરસ સુધી જીવતો રહ્યો પરંતુ મહારામાં આવું જ્ઞાનેશ્વર જેવું” સામર્થ્ય નથી. જ્ઞાનદેવની આવી અમરકૃતિવું વર્ણન સાંભળીને પહેલાં જેમ રોંઘના મ્હોરેથી મુંઢર ગાયન સાંભળીને નારદનો ગર્વ ગળી ગયો હતો, કિંવા અગરત્યવું પરાક્રમ જોઇને જેમ સમુદ્ર ગર્વ શૂન્ય બની ગયો હતો તેજ પ્રમાણે સિદ્ધાઇનો અહંકાર જે ચાંગદેવમાં હતો તે પણ તેજ પ્રમાણે ગળી ગયો અને પૂર્વશ્રાપવું સ્મરણ થયું. ચાંગદેવે તે વખતે શિષ્યોને કહ્યું, “હવે હું જ્ઞાનેશ્વર સદ્ગુણી પાસે જઇને એમનો અનુગ્રહ લઉં છું.” શિષ્યો દહેવા લાગ્યા:—“બીજાના વચન પર વિશ્વાસ રાખી સ્થાન બદલ થયું યોગ્ય નથી; એથી મહત્વની હાનિ થાય છે. માટે આપ પ્રથમ એમને પત્ર લખો, અને એમનો જે બરાબર જવાબ આવે તો પછી આપ એમને સરણ જઇ શિષ્ય બનજો. કોઇપણ કાર્ય આપણી અગાઉથી ખાતરી મેળવીને કર્યું હોય તો, પછી તેમાં પાછળથી પશ્ચાતાપ કરવા વારો આવતો નથી. ક્યાં આપ અને ક્યાં જ્ઞાનેશ્વર ! એમને તો જમીન આસમાનનો અંતર જણાય છે.” શિષ્યોએ એ પ્રમાણે એનામાં બુદ્ધિભેદઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; કેમકે ચાંગદેવની સંગતિથી તેમનો કુટુંબ નિર્વાહસારી પેઠે થઇ શકતો હતો. રોજ લાડુ, ખાસુંદી, સંખંડપુરી, માલપુત્રી, દૂધપાક, કઠી જલેબીતો કઠી ધારી, સાકરખાત મોતીચૂર ઇત્યાદિ નગદ માલ ઉડાવ્યાં કરતા હવે જે અમારા સદ્ગુણ જ્ઞાનેશ્વરને પોતાના ગુરુ બનાવી તેમની સેવામાં રહી પડશે તો અમારી સમ્પત્તિની શી સ્થિતિ થશે ? અમે ક્યાં જતા રહીશું ? એ વિચારથી તેમણે ચાંગદેવને પત્ર લખવાની યુક્તિ સૂઝાડી. ચાંગદેવે પણ વાત ઠીક છે એમ મનમાં વિચારી પત્ર લખવા સાદ કાગળ તથા કલમ ખડીયો લાવવા શિષ્યને કહ્યું. કાગળ કલમ આવ્યા બાદ હાથમાં લઇ લખવાની શરૂઆત કરતી વખતે તેમના મનમાં એ સંકા ઉપજી કે મહારે જ્ઞાનેશ્વરને શું લખવું ? તીર્થસ્વરૂપ લખવું કે ચિરંજીવ લખવું ? પોતાના કરતાં વડીલ હોય તેમને તીર્થસ્વરૂપ તથા નાનાંઓને ચિરંજીવ લખવાનો રીવાજ છે. ચાંગદેવે વિચાર કર્યો કે તીર્થસ્વરૂપ લખું તો ? પણ એ તો મારા દેશનાં નાના છે; અને ચિરંજીવ પણ કેમ લખાય ? મહારા કરતાં એ વધારે સમર્થ છે. તો હવે મારે શું કરવું ? આખરે કંઈ ન સૂઝતાથી કોરો કાગળજ મૈકલવો તથા તેનો શો જવાબ મળે છે તે જેવું એવી એમને રકુરણા થઇ. ત્યાર બાદ એમણે કાગળ લખેદીને શિષ્યોને આપ્યો અને કહ્યું

કે આશંકી આમમાં જઈ ગાનેશ્વરની મુલાકાત લઈ, આ પત્ર તેમને આપજો અને જવાબ લઈ આવજો. શિષ્ય ચાંગદેવને પ્રમાણુ કરી આશંકી આમમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ગાનેશ્વરનું ઘર પૂછતાં પૂછતાં તેમને સ્થાનકે જઈ પડેલા નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ તથા ગાનેશ્વર એ ત્રણે પાસ ખેંચા હતા તેમને પ્રજ્ઞામ ક્યાં. ગાનેશ્વર તો તેમના કહેતાં પડેલાંજ ખેંચ્યા:—“ચાંગદેવ સિદ્ધ કુશળ છે? તમે તેમની પાસેથી પત્ર લઈને આગા છો? ક્યાં છે તે પત્ર?” એટલા શબ્દ સાંભળીને શિષ્યો તો છક થઈ ગયા અને મનમાં તેજ ક્ષણે ચેતી ગયા કે આ આત્મનિષ્ઠ મહાત્મા સમર્થ સિદ્ધ પુરુષ છે. શિષ્યો-એ ચાંગદેવનો પત્ર અર્થાત્ કોરો કાગળ તેમની આગળ મૂકયો. ગાનેશ્વર ને કે જાણતા હતા તો પણ તેમણે કાગળ ખોલ્યો અને જોયું તો તેના પર એક પણ અક્ષર લખેલો ન હતો. ગાનેશ્વર પોતાના બાહ્યોને કહેતા લાગ્યા:—ભાઈ! ચાંગદેવ, યોગના સામર્થ્યથી ચે દસો વર્ષ છૂટ્યા તો ખરા, પરંતુ કોરાના કોરાજ રહ્યા; અને એટલા માટેજ આપણને એમની એ સ્થિતિ સમજાવતા સાર અર્થાત્-પોતે કોરાના કોરાજ રહ્યા છે, એટલું બતાવી આપતા આ કોરો કાગળ મોકલ્યો હોય એમ લાગે છે. કાગળ ઉપર જ્યાં સુધી કાંઈ પણ લખ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેની શું કીમત? અક્ષરની પ્રાપ્તિ થયા બાદજ અક્ષરના અધિકાર પ્રમાણે તેની કીમત થાય છે. તેજ પ્રમાણે આ શરીર રૂપી કોરા કાગળને અક્ષર (અક્ષર) ની પ્રાપ્તિ નથી થઈ, ત્યાં સુધી તેની કાંઈ પણ કીમત કે યોગ્યતા હોય છે? ‘અક્ષરં વ્રજ્જ્વાલમં’ આ વચન પ્રમાણે ‘અક્ષર’ એટલે પરબ્રહ્મ. મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી ખાઈ, પીને ખેલવા શિવાય બીજું કાંઈ કર્યું નહિ અને જેવા આગ્યા તેવા ચાલ્યા ગયા તો પછી મનુષ્યજન્મની સાચોકતા શી?” નિર્વાતનાથે કહ્યું:—“ગાનેશ્વર! એ ચાંગદેવને પોતાની સિદ્ધિનો ખુદ મર્વ છે, માટે એને ઉત્તર એવો લખવો કે જેથી એનો સંધળો અડંકાર નટ થઈ જાય. ત્યારબાદ ગાનેશ્વર ચાંગદેવને પત્ર લખવા મડયા. નના મોટાની કલ્પના ઉપજ થઈ ‘ચિરંજીવ લખું’ કે ‘તીર્થ સ્વરૂપ લખું?’ એ પ્રમાણે જે શંકા ચાંગદેવને થઈ હતી, તે સમજી જઈને તે પ્રમાણે તેમણે જવાબ લખવો શરૂ કર્યો.

॥ ઓઘી. ॥

સ્વસ્તિ શ્રી વટેશ્વર ચાંગયા અવધારી; પરબ્રહ્મ અસે ચરાચરી;
ત્યાજ વાંચૂન દુસરી પરી; દ્વેતાચી વારી સ્વર્ણી નસે.

હે વટેશ્વર સિદ્ધ ચાંગદેવ! સાંભળો! આ ચરાચર વિશ્વમાં પરબ્રહ્મ વસ્તુ વિના બીજી કોઈ વસ્તુ છે એવો દ્વેતભાવ સ્વપ્નમાં પણ ન આણવો.

एक एव हि मृतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

એકજ ભૂતાત્મા પરમેશ્વર પ્રત્યેક પ્રાણીના વિષે રહ્યો છે. જે પ્રમાણે આકાશમાહેનો ચન્દ્રમા એકજ હોવા છતાં ઉદક પૂર્ણ અનેકપાત્રોના વિષે પ્રાતર્બિંબિત થઈ અનેક પ્રકારે દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે એ ભૂતાત્મા પણ એક તેમજ અનેક પ્રકારે જણાઈ રહ્યો છે. કિંવા,

एको हुताशो बहुधा समिध्यते एकः सूर्यस्तरसो योनिरेका ।

एको वायुर्बहुधा वाति लोके महोदधिश्चांभवां योनिरेकः ॥

पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूपः ।

અગ્નિ એક હોવા છતાં ઘણી રીતે પ્રકાશે છે; એકજ સૂર્ય પ્રકાશનું અદિતીય નિધાન છે; એકજ વાયુ લોકમાં અનેક પ્રકારે વહી રહ્યો છે; એકજ સમુદ્ર અનેક જલનો આશ્રય છે; તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ પરમાત્મા વિશ્વરૂપ વડે પ્રકટ થયા છે. તે પરબ્રહ્મ નાના પણ નથી તેમજ મોટાએ નથી, એક નથી અને અનેક પણ નથી, હ્રસ્વ નથી તેમજ દીર્ઘ પણ નથી; પાસેયે નથી તેમજ આધે પણ નથી.

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतિકે च तत् ॥

એ બ્રહ્મ અવ્યક્તથી સ્થૂળ પર્યન્ત સકલ જૂનોને અન્તર્ગાત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. સ્થાવરજંગમરૂપે સર્વ જૂનોનો જે આભાસ દર્શનમાં આવીરળ્યો છે તે ચાંદીનો આભાસ જેમ છીપ છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ છે. તો પછી એ સચળાને “ આ બ્રહ્મ છે ” એ પ્રમાણે કેમ માની લેતા નથી ? આંધળાને જેમ સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ, આચાર્ય, સ્મરિત પ્રસાદ અન્ય મહિન મુદ્ધિવાળા પુરૂષોને એ બ્રહ્મ સર્વાત્મરૂપ, પરિપૂર્ણ તેમજ અદિતીય હોવા છતાં, તેનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. વિવેક વૈરાગ્ય શમ દમાદિ સાધન અન્ય જનોને એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પોતે હોવા છતાં લોકાભોક્ષર્વત ન્યાય દ્વરજ રહેવાનું; અર્થાત્ શતાવધિ જન્મોમાં પણ પ્રાપ્ત થવું કઠિન છે. પરંતુ તેજ બ્રહ્મ સદ્ગુણો અનુબદ્ધ સંપાદન કરનારા પ્રજ્ઞાતાત્મા પુરૂષોને સતીય છે અર્થાત્ હૃદયમાં આત્મરૂપ વડે પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે. હે ચાંદ્રદેવ ! શરીર કાનું છે ? તેમાં કાણુ રહે છે ? એનો વિચાર તંદ્રા-ક્રોધો જણાવે નથી, માટે હવે કર. ધણા કષ્ટ વડે યોગાનુષ્ઠાન ત્રિદ્ધ થતાં ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત

થાય છે, પરંતુ સન્નિવિદાનદ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કાંઈ તેનાથી એટલીજ થાય છે! તેને ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ મેળવી છે. યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ ધારણા વિશેષથી પ્રાપ્ત થનારી આકાશગમનાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં કેવળ ચાતુર્ય માત્રજ છે. પરંતુ તે સ્વરૂપ સ્થિતિ રૂપ સિદ્ધિ અર્થાત્ મુક્તિ નથી. હે યોગસિદ્ધ ! તું એકી વખતે અનેક દેહોને ધારણ કરે છે, પરંતુ એ પ્રમાણે અખિલ જીવોને પણ દેહ સમૂહની પ્રાપ્તિ થતી શું દુર્લભ છે? બ્રમ્મ જન્ય સ્વપ્ન તથા મનોરાજ્યમાં એનો સર્વેને અનુભવ થાય છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે તત્ત્વગ્ઠન વડે સિદ્ધિ મળે છે પરંતુ તે તો ‘સિદ્ધિ’ એ શબ્દવડે “દેહ રહિત બ્રહ્મરૂપમાં અવસ્થાનરૂપ સિદ્ધિ” અર્થાત્ ‘મુક્તિ’ કહી છે. શરીરસમૂહ ધારણ કરી અનેક ભોગો ભોગવવાની સિદ્ધિ નથી કહી.

હે યોગસિદ્ધ જ્ઞાનાસિ પરકાયપ્રવેશનમ્ ।

પરંતુ નૈવ જ્ઞાનાસિ પરકાયપ્રવેશનમ્ ॥

યોગ ધારણાથી પોતાને સિદ્ધ માનનારા હે ચાંગદેવ ! તું ખીજના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ જાણે છે, પણ તે તારું કેવળ અભિમાન માત્રજ છે. કેમકે ‘પર’વાને પરમબ્રહ્મ, તેનો ભાગત્યાગત્વસૂચારક ઉપદેશ કરનારા જે તત્ત્વમસ્યાદિમહાવાક્ય તેના વિષે દેહ મોક્ષની હઠજા રાખી પ્રવેશ કરવાની તને અગત્ય જણાઈ નથી. “પરં પરમાત્માનં કાપતિ વક્તિ ભાગત્યાગલક્ષણયા તત્ત્વરકાયં તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્યજાતં તેસ્મિન્પ્રવેશનમ્” પિથાયાદિ તેમજ રોગજન્યરાદિ પણ પરકાયના વિષે પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ જાણે છે. જે જે યોગિઓને લાભદાયક એવાં ક્ષુદ્ર કર્મો કરવાથી તે તે યોગિના પ્રવેશ કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને માટે મહાન્ ચિત્તાવરોધરૂપ પ્રયાત કરવાની જરૂર પડતી નથી. પરકાયપ્રવેશ એ સિદ્ધિ (મુક્તિ) નથી પરંતુ અંધનજ છે, એ પ્રમાણે સકલ શાસ્ત્રોમાં તેમજ વિવેકી જનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેટલા માટે તેને છોડી મોક્ષ સાધનભૂત વેદાન્ત શ્રવણાદિકના વિષે તું પ્રવૃત્ત થા. યોગ-સામર્થ્યથી તું લાંબો સમય સુધી જીવતો રહ્યો છે, પરંતુ જે ચિરજીવનમાં પણ મરણ અવસ્થ થાય છે, તેને ચિરજીવિત્વની સિદ્ધિ કેમ કહી શકાય? એકાદ પુરૂષ જન્મથી મરણ પર્યન્ત રોગી રહીને સો વરસ સુધી જીવતો રહ્યો તો તેવું જીવન તેને શાખપતું? ઐહિક તેમજ પારલૌકિક ભોગસાધન કર્મોનું આચરણ કરવાની તેનામાં અશક્તિ હોવાથી તેવું જીવન મરણપુરૂષજ છે. તેજ પ્રમાણે મરણના ડરથી યોગ ધારણામાં સ્થિત થઈ તહે જે કે ચિરજીવિત્વ સાધ્યું છે, તો પણ આખરે મરવાનું તો અવસ્થ છેજ; એથી કરીને પૂર્વોક્ત રાગીના ચિરજીવન જેવું તહારું ચિરજીવિત્વ માને ચિર મરણ પણ છે, એમ

સમજી જીવી યોગધારણાઓના વિષે આદર ન રાખવો. કેમકે મૃત્યુના બચથી નિરંતર યોગધારણાના વિષે જેની સ્થિતિ રહે છે, તેની ઐહિક ભોગ સાધનોના વિષે પ્રવૃત્તિ થતી નથી માટે એ ભોગ વિલાસમય સ્થિતિ નથી. યોગ ધારણાનું ક્ષણ જે ચિરજીવિત્વ તેનો લાભ તો મળતોજ હોવાથી, એ ધારણાથી બીજું કશું શું મળતું નથી. અને એ ધારણા શિવાય અન્ય ધર્માનુષ્ઠાનનાં સાધનોનું આચરણ પણ થતું નથી માટે તેનું પારલૌકિક શું પણ નથી. અને મોક્ષનું સાધન જે અવજ્ઞાદિકના અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ છે તે તેનાવડે થતી નથી. એવું ચિરજીવિત્વ એટલા માટે મરણ જેવુંજ જાણવું. હવે કદાચ એવી શંકા કરવામાં આવે કે મરણની નિવૃત્તિ એજ મોક્ષ છે તો યોગ ધારણાની નિન્દા શા માટે કરવી જોઈએ ? તો તેના સમાધાનમાં આટલુંજ બસ થશે કે સદૃષ અદૃત તથા અસદૃષ દૃત એ બંનેમાં પરસ્પર ધર્મોનું આરોપણ કરવું એ જન્મ અને વિવેકવડે એ બંનેને ભિન્ન જાણવા તેમજ અવલોકવા, એ મૃત્યુનું લક્ષણ છે. કિંવા ભોલ પ્રસિદ્ધ જન્મ મરણ મંડળ કરવાં. તેનું તેમજ જરાદિકોનું નાશક જે જીવશ્લેષ્મકસાક્ષાત્કારરૂપ વિગ્નાન અમૃત છે, તેનું તારે પ્રાપ્ત કરવું. સુસુ-ક્ષ્મોને છટ જે મરણનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તે ગાનવડેજ સાધ્ય છે, અને તેજ અત્યંત મરણનિવૃત્તિરૂપ પરમ પુરુષાર્થ છે. એથી કરીને, એ એકદેશિક યોગધારણા વડે પ્રાપ્ત થનારી ચિરજીવિત્વની અભિલાષા છોડી દઈ, વેદાંત શ્રવણના વિષે આદર રાખવો.

પરચિત્તસ્થિતં વસ્તુ ત્વયા જ્ઞાતં તત્તથ્થ કિમ્ ।

સ્વચિત્તસંસ્થિતં વસ્તુ પરં બ્રહ્મ વિલોક્ય ॥

હે યોગી આંગદેવ ! તું ધારણાથી પરચિત્તમાં રહેલી વસ્તુને જાણે છે તો પણ તેથી શું શક થાય છે ? કારણ, પરમાત્માથી ભિન્ન જે ચિત્ત તે કલ્પિત છે, અને તેમાં સ્થિત રહેલી વસ્તુ પણ તેરીજ કલ્પિત (મિથ્યા) છે. એથી કરીને એ મિથ્યા વસ્તુને જાણીને કૃતાર્થ થતું તથા તેને સાર મહાન્ યોગરૂપ પ્રયાસ કરવો તે પણ બર્થજ છે. માર્ગ એમ કહેવાનું છે તે તું માનશે તો હું તને કૃતાર્થ સમજાશ. તું ત્હારા પોતાના વિષે સ્થિત જોઈ જે સત્યરૂપ પર બ્રહ્મ વસ્તુ છે તેનું સાક્ષાત્ અવલોકન કર અર્થાત્ કાર્યકારણથી રહિત દેશકાલવસ્તુપરિચ્છેદશૂન્ય આત્મ સ્વરૂપને જો. આપણાથી પૃથક્ રહેનારાં તથા અંતિ સિદ્ધ જે સમષ્ટિ? વ્યષ્ટિ? અં-તઃકરણ, તેમાં રહેનારું અભિધ જગદ્વિષયક ગાન પણ અમરૂપ હોવાથી

તેનો કાંઈ ઉપયોગ નથી, તો પછી બાધિ અંતઃકરણનું એક દેશ^૩ એવું જે પરચિત, તેના વિષે રહેલી વસ્તુઓના ગાનરૂપી સિદ્ધિ વડે કાંઈપણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, એ કહેવું પડે તેમ નથી. એથી કરીને તેનો અનાદર કરીને સ્વચિત્તનો બાધ કર (મિથ્યા કલ્પિત છે એમ સમજી નાશ કર) અને તેમાં સ્થિત એવી જે સત્ય તથા નિત્ય બ્રહ્મરૂપી વસ્તુ તેનું સાક્ષાત્ ગાન મેળવવા સારૂ વેદાંતશ્રવણના વિષે આદર રાખ. હે સિદ્ધ ! આત્મનું સમીપ-વર્તિ આત્મભાનું જે શ્રવણમનન-નિદિધ્યાસનદ્વારા દર્શન ન થાય અને દૂરદે-શસ્થ ઉચ્ચારેલી વાણિનું શ્રવણ, તથા દૂરદેશસ્થ પદાર્થોનું દર્શન યોગ શાસ્ત્રની સિદ્ધિવડે થયાકરતું હોય તે પણ શા ઉપયોગનું છે ? દૂરદેશસ્થ શ્રવણદર્શન-સિદ્ધિ અનાત્મવસ્તુ વિષયક હોવાથી, તે મિથ્યા હોઈ, તે ખાતર યોગા-બ્યાસનો કરેલો શ્રમ પણ વ્યર્થજ છે. હે યોગીશ્વર ! તમને આકાશમ-મનાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તથા એકરચાનમાં અંતર્ધાન થઈ અન્યસ્થગે પ્રગટ થઈ શકે છે. પરંતુ:--

મવન્તિ વાયસાદીનામપિ સેચરસાદયઃ ।

સિદ્ધિર્ભિર્નૈવ સિદ્ધ્યેત સિદ્ધિભિઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

આકાશમાં ગમન કરવું તથા અદૃશ્ય થઈજવું ઇત્યાદિ સિદ્ધિઓ કાગડા, બાજ તેમજ ગરૂડાદિ પક્ષીઓ તથા જૂત વગેરેને પણ યોગધારણા વિના પ્રાપ્ત થએલી છે. અવિહિત કર્મોના અનુક્રાનનું^૪ ફલ એ પક્ષીઆદિ યોનિઓને ખેચરત્વ સહજ પ્રાપ્ય છે. યોગાબ્યાસના શ્રમની તેમને આવશ્ય-કતા નથી. હુદ્ડ કર્મવડે પણ એ યોની તથા એવી સિદ્ધિનો લાભ મળી શકે છે. પરંતુ તેવાં કર્મ, યોનિ તથા સિદ્ધિ તુરંત હોઈ તેને સારૂ કોઈ આદર કરતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એ પ્રમાણે અનેક સિદ્ધિઓ મેળવવા છતાં પણ સંસારમાંથી મુક્તિ થતી નથી, એ નક્કી સમજવું. એવી સિદ્ધિઓવડે સ્ત્રીશબ્દ, વીર્યાંતિશય, પ્રતાપબાહુશ્ય, અંતર્ધાનતા, આકાશ બ્રમણ ઇત્યાદિ સામર્થ્ય આવે છે, પરંતુ વેદાંતમાં વર્ણવેલી સિદ્ધિ અર્થાત્ મુક્તિ, તેનાથી સંબંધી નથી. ખરી સિદ્ધિ તે 'બ્રહ્મથી બળિત થિવા પ્રત્યગાત્માનું' પરિ-શાન થવું' તેનેજ કહી છે. એ શિવાયની જે બીજી બધી સિદ્ધિઓ છે તે સો આત્મશાનના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે, એમ ધુનિ (મનનથીજ) સમજે છે, અને એવી સિદ્ધિઓનું શું પ્રયોજન છે ? એથી કરીને તું પણ બ્રહ્માત્મ-

૩ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર ઇત્યાદિ અંતઃકરણના દેશો છે તેમાં ચિત્ત બિંદુ દેશ છે.

સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને માટે તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોમાં તત્પર રહેશે તો તેને જરા મરણુ શૂન્ય અમૃતત્વનો અર્થ લાભ થશે. વેદશાસ્ત્રનું મથન કરીને લખેલા આ પત્રના ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરી અનુભવમાં મૂકશે તથા જવાબ લખશે. પછી જ્ઞાનેશ્વર ચાંગદેવના શિષ્યોને પત્ર આપી એ ઉપરાંત મુંડોડીથી પણ સંદેશો કહાળ્યો કે તમે યૌદ્ધસો વર્ષ જીવતા રહ્યા છો તેનું સાર્થક ત્યારેજ સમજાશે કે જ્યારે તમે આ પત્રમાં લખેલી વાતને અનુભવમાં મૂકશો. (જ્ઞાનેશ્વરે ચાંગદેવને લખેલો પત્ર મરાઠી ભાષામાં 'ચાંગદેવ પા સુટી' નામક ગ્રંથથી વિખ્યાત છે.) જ્ઞાનદેવનો પત્ર લઈ શિષ્ય મંડળી ચાંગદેવની પાસે આવી નમન કરી, ત્યાંનો વૃત્તાન્ત તથા એમની સર્વગતતાનું કથન કરી, પત્ર પણ આપ્યો. પત્ર ખોલી ચાંગદેવે વાંચવા માંડ્યો પરંતુ, કાંઈ અર્થ સમજાયો નહિ; ત્યારે એમને ખાત્રી થઈ કે, આટલી નાની વયમાં આવું ગહન જ્ઞાન ! આ વિષય મારા હાથમાં હજી આવ્યોજ નથી. હવે તો એમની પાસે જઈ મારે આ પત્રમાં લખ્યું છે તેનો આશય સમજાવે જોઈએ. એ વિચારથી ચાંગદેવ તેમની પાસે જવા નીકળ્યા પરંતુ અહંકાર નષ્ટ થયો નહતો. પોતાની સિદ્ધિના ચમત્કાર ત્યાં આગળ પણ બતાવવાની ઇચ્છા થઈ. વાઘના ઉપર બેસીને હાથમાં સાપની ચાણુક બનાવીને રાખીક્ષીધો. યૌદ્ધસો શિષ્યો પણ સંઘાતમાં રાખીક્ષીધા. રસ્તાપર થઈને જતાં જે જે લોકો એને જોતા તે એની સિદ્ધિના ચમત્કારની પ્રશંસા કરતા. આળંદી ગામ પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે ચાંગદેવે એક શિષ્યને પોતાના આગમનની જ્ઞાનેશ્વરને ખબર આપવા મોકલ્યો; પરંતુ તેના આવતાં પહેલાંજ નિવૃત્તિનાથ જ્ઞાનેશ્વરને કહેવા લાગ્યા કે, "ચાંગદેવને પત્રનો અર્થ સમજાયો નથી માટે આપને મળવા સાર આવ્યા છે, પણ વાઘપર બેસીને હાથમાં સાપની ચાણુક રાખી પોતાની સિદ્ધિના ચમત્કાર હજી દેખાડીરહ્યા છે." એટલામાં શિષ્ય પણ ત્યાં આવીપહોંચી ચાંગદેવની સવારી આવે છે એમ કહેવા લાગ્યો. સોપાનદેવ બોલ્યા—“હે મોહાબાહ ! એવા સિદ્ધપુરુષને આપણે સામા જઈ ધેર લાવવા એ ઉત્તમ છે." જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા—“હીક." ચાંગદેવ આપેથી આવે છે એમ જાણતાંવાર ને જે દિવાલપર પોતે બેઠા હતા તેને જ્ઞાનેશ્વરે આજ્ઞા કરી કે—“હે દિવાલ ! સિદ્ધયોગીશ્વર મહાત્મા અમારે ઘેર આવે છે તો એમની સન્મુખ આપણે જવું જોઈએ. પરંતુ એમના જેવું મારામાં ક્યાં સામર્થ્ય છે ? એટલા માટે તુંજ મને લઈચાલ. આટલી આજ્ઞા થતાંવાર ને એકાદ હાથેજ જેમ આજ્ઞાતી હોય તેમ તે દિવાલ 'સર સર સર'

ચાલવા લાગી. ચાંગદેવે તેમને આવેથી આ પ્રમાણે આવતા જોયા અને તે શરમાઇ ગયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા. કે વાધ જો કે હિંસકપ્રાણી છે, તોપણ સહુવ છે, સાપ પણ સહુવ છે. એમને હાંથમાં ઝાલીને તથા તેપર બેસીને હું કેવો મૂર્ખ છું કે એમના દર્શનાર્થે જાઉં છું. નિર્જીવ ભીંતમાં જેમણે ચેતન આપ્યું એવું અહ્યુતકર્મ કરવાની મારામાં સત્તા નથી; તેમજ કાષ્ઠનામાં એવું સામર્થ્ય હોય એવું મેં દીધું નથી. ‘ ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! ’ એમ કહી વાધારથી ઊતરી પડયા, સાપને છોડી દીધો, અને આખે રસ્તે સાટાંગ પ્રણામ કરતા કરતા જ્ઞાનેશ્વરની પાસે આવીપહોંચ્યા. જ્ઞાનેશ્વરે તેમને ઊઠાડયા અને ચારોએ નમસ્કાર કર્યા તથા પ્રેમાલિંગન આપ્યું. પછી, ત્યાંથી બધા રિશ્રાન્ત વડની નીચે જમીને બેઠા. “ નિર્જીવ ભીંતને કેવીરીતે ચલાવી ? ” ચાંગદેવે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે જ્ઞાનેશ્વરે બોલ્યા:—‘ પરમાત્મા શું ન કરી શકે ? પતથરોને સમુદ્ર ઉપર તારીને વાનરોને લાંકામાં લઈગયા. પંચમહાબૂતોને માહો માહે પરસ્પર વેર હોય છે, છતાં તેમને પણ પોતાની સત્તાથી પરમાત્મા એકત્ર તથા સખ્યત્વમાં રાખી શકે છે. તેમની સર્વવ્યાપી શક્તિ ચાહે તે કરી શકે છે. આ પણ એ શક્તિનુંજ સામર્થ્ય છે એમાં મારું શું છે ? ત્યાર બાદ સધળાં ઘેર જઇ બોજન કરી રહ્યા પછી ચાંગદેવ પત્રનો અર્થ પૂછવા લાગ્યા ત્યારે જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું:—“ પહેલાં કોઇ શિષ્યને બલિપ્રદાનમાં આપશે તો એનો અર્થ બરાબર સમજશે ” ચાંગદેવે કહ્યું:—“ મારી પાસ ચાદસો શિષ્યો છે તેમાંથી એકાદ હું તમને આપીશ. ” રાત્રે ચાંગદેવે શિષ્યોને પૂછ્યું:—“ બલિને વારસે તમારામાંથી કોણ નૈયાર છે ? ” ત્યારે તો બધાજ ગભરાઇ ગયા. ‘આજ આપણા છવ ઉપર આવી પડી છે, હવે શું કરવું ?’ એ પ્રમાણે સધળા વિચાર કરવા લાગ્યા પરન્તુ મ્હોડેથી ‘આપને મારે છવ અર્પણ કરીશું’ એ પ્રમાણે ઉપર ઉપરથી કહેવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ શુરને નિદ્રા આવી ગઇ એટલે પ્રાણ્યમના માર્યા સધળા શિષ્યો રતેવઇ ભાગી ગયા. એક પણ રહ્યો નહિ. બીજે દિવસ જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું:—“ કયા શિષ્યને બલિમાં આપી છે ? તેને બહિ લાવે. ” ચાંગદેવે કહ્યું:—“ બધાજ નાસી ગયા છે; હવે તો આ દેડનો બલિ લેયો. હું તન, મનથી આપને શરણે આવ્યો છું. ” જ્ઞાનેશ્વરે આ મુક્તિથી એમનો શિષ્ય પાસે તોડાવી નાંખ્યો. કેમકે શુદરથને પરિવાર સમાન સાધુ મહાત્મા સંન્યાસીઓને શિષ્યપરિવાર પાસની પેઠે બંધન કરાજ થઇ પડે છે. ચાંગદેવનું અભિમાન ગળી ગયું, અને પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક તેણે પૂર્ણ વૈરાગ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, એટલે આદિનાયા

સુકતાબાધને બાધઓને કહ્યું “ જામને ઉપદેશ આપો. ” એ ઉપરથી સુકતાબાધએ ચાંગદેવને પોતાની પાસે બેસાડી, તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. ચાંગદેવ એક માસ સુધી જ્ઞાનેશ્વરની પાસે રહ્યા, અને તેટલો બધો વખત તેમણે જ્ઞાનેશ્વર વજરેની સાથે આત્મચર્યામાં ગાળ્યો. ત્યાર બાદ સર્વને પ્રણામ કરી, “ આપની કૃપાથી શ્રેષ્ઠસો વર્ષમાં મને જેવો આનંદ મળ્યો નથી તેવો આનંદ અહિં રહ્યા પ્રાપ્ત થયો છે, ” એમ કહીને ત્યાંથી ચાલતા થયા અને પોતાના સ્થાનપર આવી પહોંચ્યા. ત્યારથી તેમના મનનો દ્વેતભાવ નષ્ટ થઇ ગયો. જ્યાં ત્યાં એકજરૂપજ તેમને જણાવા લાગ્યું અને પરમાનંદ સ્થિતિ તેમને પ્રાપ્ત થઇ. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

ધ્યાનમૂલં ગુરોર્મૂર્તિઃ પૂજામૂલં ગુરોઃ પદમ્ ।

મંત્રમૂલં ગુરોર્વાક્યં મોક્ષમૂલં ગુરોઃ કૃપા ॥

ગુરુની મૂર્તિ ધ્યાનનું મૂલ છે, ગુરુના ચરણ પૂજનું મૂલ છે, ગુરુનું વચન સવળા મંત્રાના મૂળ જેવું છે, તથા ગુરુની કૃપા મોક્ષનું મૂળ (કારણ રૂપ) છે એમ સમજવું. અર્થાત્ જેણે ગુરુનું ધ્યાન, ચરણાર્ચન કરી ગુરુ સુખવચનનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું તેણે અનુક્રમે સવળા દેવતાઓનું ધ્યાન તથા પૂજન, અને નિખિલમંત્રાનું જપાનુષ્ઠાન કર્યું છે એમ સમજવું. ગુરુની કૃપા શિષ્ય ઉપર થઇ એટલે મોક્ષ તો હાથ વેંતમાંજ છે એમ સમજવું. એટલા માટેજ ખીન્ન બધાં સાધનોનાં કરતાં ગુરુના આશ્રયને સુલભ તેમજ શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. સૌર પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

ગુણશબ્દસ્ત્વંધકારઃ સ્યાદ્ગુણશબ્દસ્તન્નિરોધકઃ ।

અંધકારનિરોધિત્વાદ્ગુરુરિત્યભિધીયતે ॥

‘ગુ’ શબ્દ અંધકાર વાચક છે, તથા ‘ર’ શબ્દનો અર્થ ‘અંધકાર નાશક’, એવો થાય છે. એથી કરીને જે અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે, તે ‘ગુર’ કહેવાય છે. એવા સદ્ગુરુનો મનુષ્યે અવશ્ય આશ્રય કરવોજ જોઇએ. કેમકે ગુરુના પ્રસાદથી અવિદ્યારૂપી અંધકારનો નાશ થઇ, આત્મા-શક્તિ વિશે આનંદમય સ્થિતિ સુલભતાથી સહજ સંપાદન કરી શકાય છે.

। इति शिवम् ।

પંચમ પુષ્પ.

સદ્ગુરુ વચનના પ્રત્યે વિશ્વાસ એજ મોક્ષનો અલૌકિક ઉપાય.

ગુરુરિત્યક્ષરં यस્ય જિહ્વાગ્રે દેવિ વર્તતે ।

તસ્ય કિં વિચિત્રે મોહઃ પાદૈર્નૈદસ્ય કિં વૃથા તં જ્ઞાત્ ।

પરબ્રહ્મ રૂપ પદને સર્વાવભાસક સૂર્ય ચંદ્ર તથા અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી; જેના વડે જે વસ્તુ પ્રકાશની હોય તેનેજ અર્થાત્ પોતાના પ્રકાશકનેજ તે વસ્તુ કેવી રીતે પ્રકાશ આપી શકવાની હતી? સૂર્યના પ્રકાશ વડે ઘટપટ્ટાદિ જડ વસ્તુઓ પ્રકાશી છે. એ ઘટપટ્ટાદિ, સ્વભાસક (પોતાને પ્રકાશિત કરનાર) સૂર્યની જ્યોતિને શી રીતે પ્રકાશ પૂરો પાડી શકવાની હતી? તેજ પ્રમાણે જે ચૈતન્યાત્મક જ્યોતિ વડે સૂર્ય ચંદ્ર તથા અગ્નિ પ્રકાશિત થયા છે, તે પોતાના ભાસક (પ્રકાશ પૂરો પાડનાર) તેજને કદી પ્રકાશિત કરી શકશે? નહિજ. જેની પ્રાપ્તિ થયા બાદ સંસારને વિષે જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી, અને જે સ્વયં પ્રકાશ તેમજ સર્વાવભાસક છે, તે પરમપદ (બ્રહ્મ)ની પ્રાપ્તિને અર્થે, ઉત્તમ ક્ષણના વિષે જન્મ, બુદ્ધિમત્ત્વ, વયાધિક્ય વગેરે ક્ષણની જરૂર નથી; કેવલ સદ્ગુરુજી એની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. શા પરથી એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન થાય છે તેા, તેની પુષ્ટિમાં:—

इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्या-
दुर्गगुरु गुरुशब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥

બગવાન વિષ્ણુએજ ‘ગુરુ વિના પરમ પદની પ્રાપ્તિ નથી’ એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવાના હેતુથી, પ્રહલાદને માટે સજાના સ્તંભ માહેથી નરસિંહ રૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયા, ત્યારે સર્વ લોકોને મુખમાંથી “ ગુરુ, ગુરુ, ગુરુ ” એવો ચામ્પોટાચાર કરી, ઉક્ત હેતુનું બાન કરાવ્યું હતું. ‘ગુરુ’ એટલે ‘આચાર્ય’ તથા ‘સિંહ જાતિનો મંદ-શામ્પોટાચાર’ એ પ્રમાણે દ્વિઅર્થ સમજવો. બગવાને સિંહના શબ્દનું અનુકરણ કર્યું હતું, જે તે રૂપને યોગ્યજ હતું; છતાં કવિએ ત્રિલ્લપ્યાર્થ વડે પરમાત્માનો હેતુ સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. જે પ્રહલાદને માટે પરમાત્માએ નરસિંહ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તથા દર્શન આપી તેની રક્ષા કરી હતી, તે પ્રહલાદ શું ઉત્તમ કુશળાં જન્મ્યો હતો? તેનામાં શું બારે બુદ્ધિમત્તા હતી? અરે તેની ઉમ્મર પણ ત્યાં મોટી હતી? પરંતુ તરવેતા નારદે ગર્ભમાંથીજ તેના ઉત્તર અનુચક કર્યો હતો, તેથીજ બગવાને તેને દર્શન આપી, ‘ ગુરુ વિના બીજું સાધન નથી ’ એવું

સ્પષ્ટ દર્શાવી આપવા “ ગુરુ, ગુરુ ” શબ્દની ગર્જના કરતી કરતા તેઓ સર્વ લોકોની સમક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થયા હતા.

હિરણ્યકશિપુ મંદાર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવાને સારૂ ગયો હતો ત્યારે તેની ગેરહાજરીના લાભ લઈ, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓએ નગર પર ચઢાઈ કરી, દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું. દેવતાઓના હાથે પરાજય પામ્યા ત્યારે દૈત્યો, પ્રાણી બચના માર્યા, સ્ત્રી પુત્ર ત્રિવાદિ પરિવાર વર્ગનો પરિભ્રમણ કરી, ઉભી પૃથ્વીએ નાશી ગયા હતા. ઇન્દ્રે રાજ્યની સર્વ શીલકત લૂંટી લઈ, તેની સ્ત્રી ક્યાધતું હરણુ કર્યું હતું. રસ્તામાં દેવર્ષિ નારદની મુલાકાત થતાં તેમણે ઇન્દ્રને કહ્યું:—“ હે દેવેન્દ્ર ! આ સ્ત્રીએ શો અપરાધ કર્યો છે કે, તું એનું હરણુ કરીશ ? ” ‘ મુંબ મુંબ મહામાગ સર્તી પરપરિગ્રહમ્. ’ ‘ આ પરસ્ત્રી તેમજ પતિવ્રતા છે, એ ધ્યાનમાં આણી તું એને છોડીમૂક. ’ ઇન્દ્રે કહ્યું:—મહારાજ એનાં કારમાં દેવના શત્રુનો ગર્ભ છે, તેથી પ્રસ્થિત સમય ત્રીત્યાયાદ તે ગર્ભના વધ કરી એને છોડી મૂકીશ; ત્યાંસુધી એ મારી પામે રહેશે. નારદે કહ્યું:—

અયં નિષ્કિન્નિવઃ સાક્ષાન્મહામાગવતો મહાન્ ।

ત્વયા ન પ્રાપ્ન્યતે સંસ્થામનંતાનુચરો બલી ॥

એ આછનાં કિરમાં જે ગર્ભ છે, તે પાપશય, મહાભગાદમકત એથી કરીને તે મહાપરાક્રમંશાળી નીકળશે; તેનો નાશ તમારે હાથે થઈ શકે તેમ નથી. એ ઉપરથી ઇન્દ્રે નારદનું વચન માન્ય કરી તેને છોડી મૂકીને પોતે ચાલતો થયો. ત્યારબાદ નારદે તેને અમય આપી પોતાના આશ્રમમાં રાખી. ગર્ભના કલ્યાણને ખાતર તે સાધવી સ્ત્રીએ ખાસ કળાચૂર્ણક નારદ ॥ સેવા કરવાથી તે દયાળુ સમર્થ કાપિએ તે ગર્ભ (પ્રલલાદ) ના તરફ દૃષ્ટિ કરી, (અર્થાત્ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરવાના હેતુથી) ક્યાધતું ધર્મ-તત્ત્વ, બક્તિ તથા નિર્ભગ્જ્ઞાન (આત્માનાત્માવિરેક) નો ઉપદેશ કર્યો હતો. સ્ત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે એ જ્ઞાનોપદેશની તેને તો વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ પરંતુ, કાપિના પ્રસાદથી પ્રલલાદને અમ્મ'ક સ્મૃતિ રહી. તાત્પર્ય એ છે કે—નારદનાં મોંએ ગર્ભમાંજ તત્ત્વજ્ઞાન સાંભળવાથી પ્રલલાદમાં આગપચ્ચીજ પરમાત્મા પ્રત્યે નિરતિથય પ્રાપ્તિ હતી અને તેથીજ પિતાએ ગમે તેટલો છળ કરવા છતાં, તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહતો. ભગવાનનું સાક્ષાત્ દર્શન તે એ એકનિશ્ચનુંજ રંગ હતું. ગુરૂના પ્રસાદ વગર એવી એક નિષ્ઠા થવી અસંભવ છે. ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

તસ્માદ્ગુરું પ્રપેદ્યત મિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્ ।

જાહેરે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશ્નમાશ્રયમ્ ॥

પ્રમુદ્યોગો રાજ વિદેહને કહે છે કે “હે રાજા! ત્રિપયાદિકો વડે સુખ નથી, એનું જાણી કૃતમ સુખની પ્રાપ્તિને અર્થે મુમુક્ષુ પુરૂષે વેદાર્થજ્ઞ તથા અપરાધાનુભવમાં નિપુણ હોય એવા સદ્ગુરને ઘરણે જવું. ધ્યાનિતનું તે અદ્વિતીય સ્થાન હોવાથી આત્મા અને દેવ બુદ્ધિથી તકેમનું સેવન કરવાથી તે સદ્ગુર પ્રકટ થઈ અદ્વિતીય આત્મતત્વનો અનુભવ કરાવશે. એના પર એ શંકા ઉપજે છે કે ‘યન્મનસા ન મનુને, ’ ‘યદ્વાચાનમ્બુદિતમ્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મા મન વાણીનો ત્રિપય નથી એમ કહ્યું છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં ગુર શી રીતે આત્માનુભવ કરાવશે? શબ્દજ્ઞ ત્યાં પહોંચતો નથી, મનની પશુ જ્યાં ગતિ નથી ત્યાં આગળ ગુર શા વડે સમજાવશે અને શિષ્ય શી રીતે સમજશે? વાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—

ક્રમે ગુરુપદેશાનાં પ્રવૃત્તે શિષ્યબોધતઃ ।

અનિર્દેશ્યોઽપ્યદૃશ્યોઽપિ સ્વયમાત્મા પ્રસીદતિ ॥

જાત્રાર્થેર્નુધ્યતે નાત્મા ગુરોર્વચનતો ન ચ ।

બુધ્યતે સ્વયમેવૈષ સ્વબોધવશતસ્તતઃ ॥

શિષ્યને બોધ કરવા માટે ગુરનો ઉપદેશકમ પ્રવૃત્ત થયો હશે તો, અનિર્દેશ્ય અર્થાત્ ‘વાગાદિભિરિદં દત્તિ નિર્દેષું અશક્યઃ’ અને અદૃશ્ય ચાને વિશેષ ચિત્તદૃષ્ટિ વડે સાક્ષાત્કાર થવાને માટે અશક્ય—અર્થાત્ ‘આજ ત્હમારો આત્મા’ એ પ્રમાણે શબ્દાદિકોની સહાયથી ગુરદ્વારા પ્રતિપાદન થવાને માટે અશક્ય—એવો આત્મા પોતાની મેળેજ સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે, સ્વરૂપાનુસંધાનમાહાત્મ્યદ્વારા જાણી શકાય છે. તો પછી ગુર શબ્દાદિકોની શી આવશ્યકતા? યદ્યપિ ગુર તથા શાસ્ત્ર જો કે આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખાડી શકતાં નથી, પોતાની મેળેજ એ તો જાણી શકાય છે, એમ હોવા છતાં ગુર અને શાસ્ત્ર બી સત્તાજ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ દેલાનો શકે છે.

ગુરુજ્ઞાત્રાર્થશિષ્યાણાં ચિરસંયોગસત્તયા ।

અહનીવ જનાચાર આત્મજ્ઞાનં પ્રવર્તેતે ।

દિવસના વખતે સૂર્યની સમક્ષ જે પ્રમાણે સોને વ્યવહાર થઈ શકાય છે તેજ પ્રમાણે ગુર, શાસ્ત્ર તથા શિષ્ય એમના જે ચિરકાલિક સંનિધિ-ક્ષણ છે તેના પ્રભાવથીજ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન તથા અનુભવ થાય છે,

સ્વેતકેતુએ આજ વિષય પેતાના પિતા ઉદ્ધાતક મહર્ષિને પૂછ્યો છે, તેનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વર્ણન છે. સ્વેતકેતુ કહે છે:-“હે પિતા! વસ્તુનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયાદિકો વડે જો મહણ થઈ શકતું હોય તોજ તે વસ્તુનું કોઈ પણ ઇન્દ્રિય વડે જ્ઞાન તેમજ મહણ થઈ શકે, એવો સામાન્ય અનુભવ જોવામાં આવે છે. રસ (સ્વાદ) જો કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી છતાં રસના (જીભ) વડે તેનું મહણ થઈ શકે છે. પરંતુ આત્મા તો કોઈપણ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, તો તેનું કયા ઉપાય વડે જ્ઞાન થઈ શકે? પુત્રની શંકા દૂર કરવાના હેતુથી ઉદ્ધાતકે કહ્યું:-“હે પુત્ર! ભોક્ત્રસિદ્ધ ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાયો વડે આત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી, એ વાત યથાર્થ છે; તો પણ બ્રહ્મ-વેત્તા સહ્યુરના ઉપદેશ રૂપ અતૌકિક ઉપાય વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એને માટે એક દષ્ટાન્ત છે તે સાંભળ:-

ગાન્ધાર દેશના કોઈ એક ધનાઢય રહેવાશીને ચોરોએ પકડ્યો, અને તેના હાથ પગ તથા આંખ બાંધી નિર્જન વનમાં તેને લાગીતે છોડી મૂક્યો. તે પુરૂષ ત્યાં આગળ ધણો દુઃખી થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે હું મ્હારે દેશ શી રીતે પાછો જઈ શકીશ? મોટે અવાજે તે ત્યાં પોકાર કરવા લાગ્યો કે “ચોરોએ મ્હારા હાથ પગ તથા આંખ બાંધી ગાન્ધાર દેશમાંથી મ્હને અંહિ આણીને છોડી મૂક્યો છે. આ બંધનમાંથી મ્હને મુક્ત કરી મ્હારે દેશ કોઈ મ્હને પહોંચાડો.” કર્મ ધર્મના સંયોગથી કોઈ મહાન દયાળુ પુરૂષના કાને આ શબ્દો પડ્યા, અને તે અરણ્યમાં એની પાસે દોડી આવ્યો, અને તેને પૂછવા લાગ્યો કે:-“ભાઈ! ત્હમારી આવી દશા કેમ થઈ છે?” ત્યારે તેણે જવાબ દીધો:-“ચોરોએ મ્હને આ પ્રમાણે બાંધીને અંહિ છોડી મૂક્યો છે. આપ મ્હારા બંધ છોડાવી મ્હને મ્હારે દેશ પહોંચાડી આપો.” તે દયાળુ પુરૂષે તે ઉપરથી તેને બંધ મુક્ત કર્યો અને કહ્યું કે “આજ દિશામાં તું સીધો સીધો ચાલ્યો જઈશ તો તું ત્હારે દેશ પહોંચીશ. તે દયાળુ પુરૂષના વચન પર વિશ્વાસ રાખી, તેણે બતાવેલ રસ્તાએ થઈને જતાં થોડાજ સમયમાં તે પોતાને દેશ આવી પહોંચ્યો અને મુખી થયો. જો એણે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો ન હત અને તે પ્રમાણે કર્યું ન હત તો તે પોતાને ઇષ્ટ સ્થાન શી રીતે પહોંચી શકત? એજ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન અધિકારી પુરૂષ બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલા માર્ગે શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ જાય છે તો તે સ્વદેશમાં અર્થાત (આત્મદેશમાં) સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને રહે છે અને પરમાનંદનો ઉપ-ભોગ કરી શકે છે. સારાંશ એ છે કે જામ કે.ધાધિ દુષ્ટ ત્રિકાન્તરૂપ ચોરોએ છૂટને સ્વદેશમાંથી આણી, હાથ, પગ, આંખ વગેરે વાસનારૂપ પાશો વડે

તેને બાંધીને (અગ્નિ વડે આટલ કરી દહીને) આ બચાવે સંસાર અટ-
વાને વિષે છોડી મુક્યો છે. એના વિષે તેને પણ બહુ દુઃખ થાય છે, સ્વદેશમાં
જવાની તેને પણ ઇચ્છા થાય છે ખરી, પણ તે જોરે શોરથી આકંઠ કરી
બંધ મુક્ત થયા માટે બરાડા પાડતો નથી. એથી કરીને કોષ મહાત્મા પુર-
પતે કાને તેનો શબ્દ જતો નથી. પરંતુ પેલા મનુષ્યની પેઠે જીવ પણ મોટેથી
પોક રતો રહે તો તેને નિઃસંશય બ્રહ્મવેત્તા ગુરુનો લાભ થાય, અને તે એનો
વાસના પાશ તોડી, પોતાના અનુપમ ઉપદેશ વડે પોતાના સાન્નિધ્યમાં
અગ્નિ પાટા છોડાવી અદ્વિતીય આત્મરૂપ દેશનો માર્ગ બતાવી આપશે. જે
મનુષ્ય તેમના (મંદગુરુના) વચન પર વિશ્વાસ રાખી હૃદયે દર્શાવેલા માર્ગે
સીધો સીધો ચાલ્યો જશે તો પોતાને સ્વદેશ પહોંચશે અને સુખી થશે; એટ-
લુંજ નહિ પણ તેમના ઉપદેશ વડે કામ ક્રોધ મોહાદિ વિકાર મ્હારા સંસાર-
વનના બ્રમણના હેતુ છે, એમ સમજી પછી કોષ વખત તેમને વશ થશે
નહિ. એથી કરીને બ્રહ્મવેત્તા ગુરુનો ઉપદેશજી જીવને માટે આનંદરૂપ આત્મ-
સાક્ષાત્કારનો અપૂર્વ ઉપાય છે એમ જાણવું. એટલા માટેજ કવિએ
કહ્યું છે કે:—

૫૬-રાગ, ખમાચ. તાલ મિતાલા.

કૌન કરે ભવપાર ગુરુ બિન ॥ ૧ ॥ સરન જાતહી જડ
મૂઠનકા ત્વરિત હોવે ઉદ્ધાર ॥ ૧ ॥ દૂર અવિદ્યા કરકે દેવે એ
નિજ જ્ઞાન અપાર ॥ ૨ ॥ ઉપમા નહિ હૈ જીનકો દેત આપુ-
સમાન આકાર ॥ ૩ ॥ નર તનુ નૌકા દૂખ જાએગી મિલે ન બાર
હિ બાર ॥ ૪ ॥ હતાત્રય પ્રભુ નાથ નિરંજન ધર પદરજ ચહી
સાર ॥ ૫ ॥

સદગુરુ વિના સંસાર સમુદ્રને કોણ તરી જઇ શકે તેમ છે ? જેના
અન્તઃકરણમાં જીવને માટે અપાર કષ્ટ હોય છે, એથી કરીને જડમુક પણ
તેમને કષ્ટ જો જશે તો તેવાના ઉપર પણ તે કૃપા કરશે, તથા અવિ-
ધાનો નાશ કરી, તેને આત્મગ્નિ સંપન્ન બનાવી, આત્મ પ્રકાશ બનાવી દેશે.
એથી કરીને કોષ પણ પદાર્થને તેમની ઉપમા આપી સકાતી નથી. સંકરણ
માર્મજીએ પણ કહ્યું છે કે:—

वृष्टान्तो मेव वृष्टस्त्रिभुवनमन्तरे सद्गुरोर्ज्ञानदातुः ।

स्पर्शभेदसन्नकल्पः स नयति बद्धो स्वर्जतामवनसारम् ।

ન સ્પર્શત્વં તથાપિ શ્રિતચરણયુગે સદ્ગુરુઃ સ્વીયશિષ્યે ।

સ્વીયં સામ્યં વિવક્ષે ભવતિ નિરુપમસ્તેન વા લૌકિકોઽપિ ॥

આ ત્રેશોક્યના વિષે જેટલા પદાર્થ છે તેમાંથી કોઈપણ પદાર્થ ગાન પ્રદાતા સદ્ગુરુની સરખાવી શકાશે નહિ. સદ્ગુરુ અમુક વસ્તુના જેવા છે એમ ચોક્કસ નહિ કહી શકાય. કદાચિત્ તેમને સ્પર્શશિષ્ટિની ઉપમા અપાય, કેમકે તે (સ્પર્શશિષ્ટિ) પણ લોખંડનું સુવર્ણ બનાવે છે પણ તે એ લોખંડને પોતાના સમાન (સ્પર્શશિષ્ટિ જેવું) બનાવી શકશે નહિ. અલબત્ત, જેટલું તે ખરું કે લોખંડને પહેલાંના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ (વધારે શ્રેષ્ઠ) બનાવ્યું. પરંતુ સદ્ગુરુની ખુબી તો એ છે કે તે તો પોતાના ચરણનો આશ્રય કરનારા શિષ્યને પોતાના જેવો બનાવી શકે છે. એથી કરીને તેમને નિરૂપમતા છે. કોઈ કદાચ કહેશે કે લૌકિક પદાર્થની ઉપમા ન શોમે તો અલૌકિક પદાર્થની તેમને ઉપમા આપો, પરંતુ આત્મા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ અલૌકિક નથી. અને બગવાન જે કહે છે કે ગાની મારો આત્મા છે તે આત્મા એકજ છે. આત્માના જેવાજ બીજો આત્મા ને હત તો તેની ઉપમા આપી શકાત. એથી કરીને લૌકિક તેમજ અલૌકિક કોઈપણ વસ્તુની તેમને તુલના (ઉપમા) આપી શકાતી નહિ હોવાથી સદ્ગુરુને નિરૂપમ કહ્યા છે. કેટલાક કુપંડિતો આનાપર કુતકો કરી ગુરુ શિષ્યનું સામ્ય (સરખાપણું) પ્રતિપાદન કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. પરંતુ ગુરુભક્તિના પ્રત્યે શેષિક્ય કે અનાદર ન રાખવો જોઈએ. એવા ભોકાનું કહેવું એવું છે કે ગુરુએ ઉપદેશોનું કલ્પવૃક્ષવિષયક ગાન બીજા સ્થાનીય છે, (બીજા વૃક્ષની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે), છતાં સુ શિષ્ય ક્ષેત્ર (ભૂમિ) છે, સદ્-સદ્ વિવેક અંકુર (શબ્દગો) છે; તેનાવડે બોધ (‘મહંબ્રહ્માસ્મિ’ ગાન) રૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મુક્તિ એ એ વૃક્ષનું ફળ છે. જે પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા બીજા એ બંને વૃક્ષની ઉત્પત્તિનાં કારણ હોવાથી, તેમના વિષે સામ્ય છે, (એકલા ક્ષેત્રથી કે એકલા બીજાવડે દરિયણ વૃક્ષ ઉગતું નથી) તેજ પ્રમાણે બોધની ઉત્પત્તિને માટે પણ ગુરુ શિષ્યનું સામ્ય હોવું જોઈએ. અર્થાત્ શિષ્યનો અધિકાર ન્યૂન નથી.

પરંતુ એના સમાધાનમાં એ વાત સમજવાની જરૂર છે કે, જે કે ક્ષેત્ર તથા બીજા વગર વૃક્ષ ઉત્પન્ન થતું નથી, તોપણ વૃક્ષનું ઉપાદાન કારણ બીજાજ છે, અને ક્ષેત્ર તો નિમિત્ત કારણ છે, તેથી કરીને ગુરુજ શિષ્યના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (કાર્ણની બરાબર રહેનારું જે કારણ તેને ‘ઉપાદાન’ કારણ કહે છે. જે પ્રમાણે પ્રક (પદ્મ)નું ઉપાદાન કારણ મૃત્તિકા તથા અન્નકારણ

કારણ મુવર્ણ છે તે પ્રમાણે મૃત્તિકા (માટી) ધરાની સાથેજ રહે છે તથા સુવર્ણ પણ અસંકારના વિષે એતપ્રેતવ્યામ થઈ રહેતું છે. પરંતુ જે કારણ કાર્યને હોદીને રહે છે તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે કુંભાર, દંડ વગેરે ધરાને હોદીને અલગ (આધો)જ રહે છે, એથી એ નિમિત્ત કારણ છે. અર્થાત્ જેનું કાર્ય અને છે તે 'ઉપાદાન' તથા જેતાયડે અને છે તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે.) હવે 'ઉપાદાન'ની શ્રેયતા સિદ્ધ કરી બતાવીશું. વૃક્ષ એ બીજના સંજ્ઞાતીયક ઉપાદાનનો વિકાર છે, ક્ષેત્ર અર્થાત્ જૂમીનો નથી. તેજ પ્રમાણે બોધદુમ (સદ્ગુરુનું બોધરૂપી વક્ત્ર) સન્નિવેદનદં ગુરુનો વિકાર છે; ચિત્તગદરૂપ શિષ્યનું કાંઈ તે પરીણામ નથી. ગુરુ તેમજ બોધની એક જાત (સંજ્ઞાતીયતા) હોવાથી, બોધને ગુરુનું કાર્યત્વ છે; પરંતુ બોધ તથા શિષ્ય વિજ્ઞાતીય હોવાથી તેમને માત્ર નિમિત્ત નૈમિત્તિકતાનોજ સંબંધ છે. એથી કરીને બોધને માટે ગુરુનું મુખ્યત્વ તથા શિષ્યનું ગૌણત્વ સમજવું. જે પ્રમાણે વડ વગેરે વૃક્ષનાં બીજ ખેતરમાં રોપવાથી પોતાની જાતિનાં વૃક્ષ ઉપજાવે છે, તેજ પ્રમાણે અક્ષર ગુરુ પણ અધિકારી શિષ્યના અંતઃકરણમાં આત્મ-જ્ઞાતીય અખંડાનંદ અભિબોધ રચાવી દે છે. એથી કરીને શિષ્ય નિમિત્ત કારણ હોઈ ન્યૂન છે, તથા ગુરુ ઉપાદાન હોવાથી અધિક છે એમ જણવું. બીજી રીતે જોશો તો અગ્નિની પ્રભા (પ્રકાશ શક્તિ), બતીનો આશ્રય કરીને ગૃહાદિમાં રહેલા અંધકારનો નાશ કરે છે, અને તે સ્વયં પ્રકાશરૂપ રિશ્વર રહે છે. ભોલ દૃષ્ટિએ જો કે બતી તથા પ્રકાશ શક્તિમાં તમ નાશ તેમજ પ્રકાશરૂપ કાર્યના વિષે સામ્ય જોવામાં આવે છે, તો પણ તે આન્તિ માત્રજ છે. વિચાર દૃષ્ટિથી પ્રતીત થશે કે અંધકારનો નાશ કરવાને સમર્થ તથા પ્રકાશ સ્વરૂપવડે રિશ્વત તો પ્રભાજ વહી શકે છે; નહિ કે બતી, તેજ પ્રમાણે ગુરુ પ્રભા (અખંડ જીવાત્મિક વિષયક અહં અહમરિમ આકારરૂપ પમાદૃતિ) સાધનસંપન્નઅંતઃકરણશિષ્ટ ચિદાભાસનો આશ્રય કરીને તમ (સ્વરૂપ અગ્નિ)નો નાશ કરે છે, અને પોતે સ્વયં પ્રકાશાત્મક રૂપવડે રહે છે. અગ્નિનાશ તથા પ્રકાશ લક્ષણનાં આ કાર્યમાં બન્નેનું (અધિજ્ઞાન સહિત અંતઃકરણપુજ્ઞ ચિદાભાસનું) તેમજ ગુરુએ ઉપદેશીલા યાનનું) કારણત્વ સમાન પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એ પ્રતીતિ તાર્ત્વિક નથી, પણ આન્તિકૃત છે. વિચાર દૃષ્ટિથી જણાશે કે સ્વરૂપ બોધને સાદું અગ્નિ તમ નાશક તથા સ્વયં પ્રકાશવડે અવશિષ્ટ સ્વરૂપ એવા તો ગુરુ હેવજ છે. અગ્નિનો નાશ કરવાને શિષ્ય સમર્થ નથી. બોધકાલમાં તથા તેની સ્વરૂપલક્ષ્યવસ્થામાં, તેની અવશિષ્ટસ્વરૂપ રિશ્વતિ નહિ હોવાથી ગુરુનું પ્રાધાન્ય તથા શિષ્યનું ગૌણત્વ છે. વળી આ પણ શુદ્ધોઃ—

યદગ્નિઃ કાષ્ઠમારુહ્ય મસ્મસાત્કુરુતે પુરીમ્ ।

મસ્મસાત્કારણં તત્ર ગુણો વન્હેર્ન કાષ્ઠગઃ ॥

કાષ્ઠનો આશ્રય કરીને અગ્નિ નગરીને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે; તેમાં જો કે વનિહ તથા કાષ્ઠ એ બન્નેનું ભસ્માવશેષ દાર્પના વિષે કારણતર સમાન પ્રતીત થાય છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાશે કે બાળીને ભસ્મ કરી દેવાના દાર્પનું ઉપાદાનકારણ તે અગ્નિનો ગુણ છે. કાષ્ઠગત શક્તિ નગરીને ભસ્મ કરી દેવાના દાર્પનું ઉપાદાનરૂપ નથી. તેજ પ્રમાણે ગુરૂનાં બોધ શિષ્યની સાધનસંપન્ન અંતઃકરણગતિના વિષે પ્રવેશ કરીને, દ્વૈત પ્રતીતિના કારણ અજ્ઞાનને ભસ્મ કરી દે છે; એ દ્વૈત નાશક શક્તિ ગુરૂની છે; નહિ કે શિષ્યના અંતઃકરણ યુક્ત ચિદાભાસની. હવે કદાચ એમ શંકા કરવામાં આવે કે દાતા અને સત્પાત્રના વિષે દાન ક્રિયાનું જેમ સામ્ય રહેલું છે, તેજ પ્રમાણે બોધ ક્રિયાને વિષે ગુરૂ શિષ્યનું સામ્ય કેમ ના હોય શકે? તો:—

તત્સત્યં દાતૃપાત્રાભ્યાં વિના દાનં ન સિદ્ધયતિ

તથાપિ પાત્રં પાત્રં સ્યાદાતા પરમકારણમ્ ॥

દાન કર્તા તથા પ્રતિગૃહીતા પુરૂષ, એ બન્નેના વગર દાન ક્રિયા થઈ શકશે નહિ; એ વાત સત્ય છે તો પણ તેમના વિષે સામ્ય નથી. પાત્ર અર્થાત્ પ્રતિગૃહીતા પુરૂષ ધાન્ય સંચય કરવાના પાત્ર જેવો છે; દાતાએ દાન કરેલી વસ્તુનો સંચય કરવામાં તે પાત્ર ખૂત હોવાથી તેને મુખ્યત્વ નથી; પરંતુ દાન કર્તા પુરૂષજ મુખ્ય કારણ છે. કેમકે પાત્રમાં સંચય કરાએલી વસ્તુનો ઉપભોક્તા તે છે, પાત્ર નથી. એથી કરીને તેનેજ પ્રાધાન્ય પણું છે. વ્યવહારમાં પણ જણાશે કે પત્ર કયાં ધાન્ય ખાઈ શકે છે? પાત્રના વિષે તે ધાન્યને રાખનારો યજમાનજ તેનો બોક્તા છે તેજ પ્રમાણે બોધ દાતા ગુરૂ બોધનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી, તથા બોધ કાલમાં તેનું શેષત્વ હોવાથી તેને પ્રાધાન્ય છે; શિષ્ય પાત્ર સ્થાનમાં હોઈ, નિમિત્ત કારણ હોવાથી તેને શીણત્વ છે. તાર્કિક એ છે કે ગુરૂ સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, માટેજ તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ તથા પૂર્ણનીય છે એવું સમજી તેમનો આશ્રય કરવો. જે પ્રમાણે સૂર્યના ઉદયથી કમલ પ્રકુલિત થાય છે તેજ પ્રમાણે કાષ્ઠ પાલણુ, મૃતિકા વગેરેનાં બનાવટી કમળ વિકસતાં નથી. કેમકે તે વાસ્તવિક કમલ નથી પરંતુ કમલત્વનો તેમના વિષે આરોપ કરેલો છે. તેજ પ્રમાણે સદ્-ગુરૂ પણ બોધ પ્રકાશ વડે સચ્ચિદાનંદ વિકસિત કરે છે, નામ માત્ર કારણ

કરનારા કૃત્રિમ અસચ્છિદ્રપને તે વિક્રમાવતા નથીજ. ગુરુ શિષ્યનું સામ્ય આથી સંભવતું નથી. 'પ્રકાશકસ્ય મહેમા પ્રકાશ્યદષ્ટિકં ક્ષિત્ત' પ્રકાશ્ય કમલાદિ પરિચ્છિન્ન હોવાથી, તેના કરતાં જેમ તેના પ્રકાશક અપરિચ્છિન્ન મૂર્ખનો મહિમા જે પ્રમાણે સર્વોત્કૃષ્ટ ગાય છે, તેજ પ્રમાણે મોઢ્ય તથા પરિચ્છિન્ન શિષ્યના કરતાં મોઢક તથા અપરિચ્છિન્ન ગુરુનું માહાત્મ્ય શ્રેષ્ઠ છે, એવું જાણી સદા સર્વદા અકૃત્રિમ પણે તેમની સેવા કરવી યટે છે. તેમને શરણે જવાથી સંસારસિંધુના વિષે આ નરદેહ નાકા સુખરૂપ તરીકે જાય છે. પરમાત્મા પણ તેને અનુકૂળ પવનની ગરજ સારી એ નૌકાને સાયુજ્ય બંદરે પહોંચાડી નૌકારથ જીવને સુખરૂપતાથી ઉતારી દે છે. સરૂપતા, સમ્યોક્તા, સમીપતા વગેરે બંદરમાં બાંધ હોવાથી, એ નૌકાને ત્યાં આગળ ન લંઘરતા સામુજ્ય બંદર પર સીધી સદા ઉતારી દે છે. બગવાન કલ્પને કહે છે કે:—

નૃદેહમાયં મુલમં સુવુલ્લમં પ્લવં મુક્તવં ગુરુકર્ણધરમ્ ।

મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતં પૃમાન્મવાઙ્ચિં ન તોત્સ આત્મહા ॥

મનુષ્ય દેહમાંજ અલ્પજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી તેનેજ આય (શ્રેષ્ઠ) કહ્યો છે. એની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ સમજી. પુણ્ય અધિક હોય છે તો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે, અને પાપ અધિક હશે તો નરકવાપ થશે. પરંતુ પુણ્ય પાપ સમાન હોય છે તોજ મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. જગતમાં કોઈ એવો ચતુર પુરૂષ નહિ હોય કે જે પુણ્ય તથા પાપ કર્મને સરખાં તોલોને પછી એ નરદેહને પ્રાપ્ત કરી લઈ શકે. કાકતાલીય ન્યાય વડેજ એ નરદેહ આવી મળ્યો છે, માટે એને 'મુક્તમ' માન્યો છે. એ નરદેહ દેહ નૌકા સમાન છે. ગુરુ કર્ણધાર યાને ન વિક (બજારી) છે, અને હું પરમાત્મા અનુકૂળ પવન છું. એવી અજ્ઞાન નૌકા વડે પણ જે સંસાર-સમુદ્ર તરીકે જવાની પ્રવૃત્તિ ના આદરે તેને આત્મધાતી સમજવો. વિષય પ્રાપ્તિને માટે જે તેનો ઉપયોગ કરે છે તથા આશ્રય ગુમાવે છે, તે પોતાનો કુડાડો. પોતાના હાથેજ પોતાના પગમાં મારે છે. કેળવ વિષયભોગને સાજજ આ શરીરનો ઉપયોગ કરવો, એ પોતાની નૌકાને તોડી ફેડીને તેના વડે ચણીને શેકવા જેવું છે; અથવા તો ઠંડી દૂર કરવા ખાતર જનીરનાં કપડાં ઉતારી નાંખી, તેની તાપજી કરીને તેના વડે શેક કરવા બરાબર છે. જલદત્તા, ગેહલ્તા, સ્ત્રીહત્યા, આશ્રદત્તા વગેરે પાપની નિવૃત્તિને માટે શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત બતાવેલાં છે, પરંતુ આત્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી તે અત્યર્થજ છે; કેમકે આત્મહત્યા કરનારો

મરતાંની સાધેજ નરકમાં જાય છે, તે પછી પ્રાયશ્ચિત કરવાને કાણુ રહેવાનું હતું ? તાત્પર્ય એ છે કે નરકેહની પ્રાપ્તિ થવા છતાં યુરને સરણે જઈ આત્મ જ્ઞાન સંપાદન કરીને બવાજુવ જે તરી જતો નથી, તેનાં કરતાં કાણુ બીજે વધારે મૂર્ખ ? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે :—

સ્વાત્માનભિજ્ઞા નિજવાતિનસ્તે પ્રમીય મર્ત્યા અસુરોભોગ્યાન્ ।

ચિંતારશૂન્યાનતિદુઃસ્યુક્તાન્પ્રયાંતિ દેહાન્સ્વરનારકાદીન્ ॥

જેને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી, તે આત્માધતી છે. એવો મનુષ્ય મરણ બાદ વિચાર શૂન્ય તથા અત્યંત દુઃખાદિથી ભરેલા એવા ગર્હબ અગર નારકીય કૃમિ કીટાદિ દેહના વિષે જન્મ ધારણ કરે છે. જેની આસક્તિ (અભિશયિ) માત્ર પ્રાણેન્દ્રિયની તૃપ્તિમાંજ છે, અને જેને આત્મજ્ઞાનની અભાવ જણાતી નથી, તેવાને એવોજ અધમ દેહ મળે એ યોગ્યજ છે. અસુર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે સમજવી :—‘અસુરુ રમન્તે इति असुराः’—પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિમાંજ જે રમણીય થઈ રહે છે તે અસુર. ઉપર વજુવેલાં લક્ષણ જેનામાં હશે તેને અસુર કહિતોજ સમજવો. પુત્રાદિ ગૌણાત્મા કહેવાય છે, સ્ત્રીરને મિથ્યાત્મા ગણ્યું છે, અને સાક્ષી દૂરસ્થ તે સુખ્યાત્મા સમજવો. આ પ્રમાણે આત્માને ત્રણ પ્રકારનો કલ્યા છે. જે કોઈ પુરુષ પુત્રસ્થ ગૌણાત્માનો વધ કરે અગર શરીરસ્થ મિથ્યાત્માનો ધાત કરે તો તેને કેટલો રાજદંડ થાય છે, એ જાણીતું છે. ગૌણ તથા મિથ્યાત્માનો વધ કરવાથી જે આટલો દંડ થાય છે તો પછી બેદ દૃષ્ટિ તથા વિપરીત દૃષ્ટિથી શસ્ત્ર વડે સાક્ષીદૂરસ્થ સુખ્યાત્માનો વધ કરનારો પુરુષ વારંવાર જન્મ મરણરૂપી શિક્ષાને પાત્ર થાય તેમાં તે શું આશ્ચર્ય અને શોષદેહ ? શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :—

યોડન્યથા સંતમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥

અદ્વિતીય, સન્નિયદાનંદ તથા વ્યાપક આત્માને જે વિપરીત જુએ છે, અર્થાત્ દેહ, અસત્ જડ, દુઃખી પરિવિહ્વત રૂપે જુએ છે તેજ પુરુષ આત્મ કલ્યા કરે છે. એ પ્રકારે આત્મ હનન કરનારા ચોરે કયું પાપ કર્યું નથી ? અર્થાત્ સધામાંજ પાપો તેણે કીધાં છે. અધિકારી પુરુષે એથી કરીને એ અદ્વિતીય આત્માને વિષે બેદ દૃષ્ટિ તથા વિપરીત બાવના ન રાખવી. એ બેદ દૃષ્ટિ દૂર થઈ, ને આત્માનું આત્મત્વવડે જ્ઞાન સંપાદન કરવાને સુખ્ય ઉપાય સદ્ગુરૂનાં ચરણોને આશ્રય, તથા તેના મુખે વેદાન્તાદિ મંથાનું

અવશ્ય કરવું, તે છે. પછી જે અવશ્ય કર્યું હોય તેનું મનન કરીને, નિદિ-
ધ્યાસનદ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને જીવ પરમાનંદ રૂપ બની જાય છે.

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્ર વસિષ્ઠ ગુરૂની પાસે જઈ, તેમના મુખેથી અધ્ય-
ત્મગાનનું અવશ્ય કરી કૃતકૃત્ય થયા હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પણ સાદી-
પણી ઝડપિને ઘેર રહી ગ્વાન સંપાદન કરી કૃતકૃત્ય થયા હતા. કપિસ ગુરૂના
મુખે વેદાન્તાદિનું અવશ્ય કરીને દેવહુતિએ આનંદ પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી
હતી. એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસ પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. કલિયુગમાં
પણ ઘણા મહા પુરુષો સદગુરૂનો આશ્રય કરી ગ્વાનસંજ્ઞા બનીને મોક્ષની
પ્રાપ્તિ કરી ગયા છે. બ્રહ્માક્ષાદિ ગ્રન્થના વિષે આ વાત સ્પષ્ટતાથી દર્શા-
વેલી છે. શ્રી રામચંદ્રે ગુરૂ પાસે કેવી રીતે ગ્વાન સંપાદન કર્યું હતું તેનું
વૃત્તાન્ત નીચે આપવામાં આવે છે. એના વિષે વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન યોગ-
વાસિષ્ઠ દિ ગ્રંથમાં જડી આપશે.

રાજા દશરથે રામલક્ષ્મણાદિ ચારે પુત્રોને ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા બાદ
તેઓ અપા વસિષ્ઠ ગુરૂની પાસે વેદાધ્યયન કરવા લાગ્યા. બાર વરસ પૂર્ણ
થયા બાદ પિતા તથા વસિષ્ઠ ગુરૂની આજ્ઞા લઈને શ્રીરામ બન્ધુઓની સાથે
તીર્થયાત્રા કરવાને નીકળી પડ્યા. અનેક તીર્થોના વિષે સ્નાનદાનાદિ કર્મ
કરીને પછી તે અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા અને માતા પિતા તથા ગુરૂનું
દર્શન તેમણે કર્યું. આજ્ઞાએને સંતુષ્ટ કરીને પછી તેમણે યાત્રાની સાંમતાપણ
સિદ્ધ કરી. તીર્થ યાત્રામાંથી આવ્યા બાદ ચારે ભાઈઓ યોગીઓની પેઠે
વિરક્ત સ્થિતિમાં રહેવા લાગ્યા. થોડા દિવસ વીત્યા બાદ બનાવ આ પ્રકારે
બન્યો કે શ્રી રામચંદ્રને યજ્ઞનું સંસ્કાર કરવાને સારૂ લઈ જવાને માટે
સિદ્ધાશ્રમમાંથી મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. રાજા દશરથે
તેમને પ્રણામ કર્યા તથા પૂજન કરીને તેમને આમમનનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે
વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે મારીચ, સુગ્રાહુ, તાટકા વગેરે વડે યજ્ઞનો ભંગ થાય છે
એથી કરીને રામચંદ્રની યાચના કરવાને હું આવ્યો છું. યજ્ઞનું રક્ષણ તથા
રાક્ષણોનું હનન કરવા માટે તું એને મારી સાથે મોકલ. રાજા દશરથને બારે
દુઃખ થયું તેથી તેણે કહ્યું:—“પુત્ર વગર ચાહે તે માંમરો તે હું તમને
આપીશ, પણ એના વગર તો મારા પ્રાણ ટકી શકે તેમ નથી” આખરે
વસિષ્ઠજીએ રાજાનો મોડ દૂર કરી, વિશ્વામિત્રનું સમર્થન કરીને લક્ષ્મણ સહિત
રામચંદ્રને તેમને સોંપીને સંતુષ્ટ થા સારૂ કહ્યું. કર્મકળ માહેનું જગ રાજના
તેજ પર લગાડી તેને રામચંદ્રના ચર્ચાર્થે રચરપનું દ્વંન કરાવ્યું ત્યારે તેનો

મોહ દૂર થયો. રાજાએ પછી રામચંદ્રને સભામાં બોલાવી, યજ્ઞની ધ્વંસ કરનારા રાક્ષસોનો નાશ કરવા સારૂ વિશ્વામિત્રની સાથે જવાનું કહ્યું. ત્યારે, રામચંદ્રે પ્રણામપૂર્વક નમ્રતાથી વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે:—આપ મને યજ્ઞની રક્ષા સારૂ લઈજવા ઇચ્છો છો. પરંતુ તે પહેલાં આપની પાસે મ્હા? એક પ્રાર્થના છે, તે સાંભળો. અને મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યાબાદ આપ મને ચહે ત્યાં લઈજાઓ. દેહ ક્ષણભંગુર છે તોપણ, તેનાવડે આત્મ-જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે, તેથી એ શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યને જ્ઞાનનો અધિકાર છે, તેથી તે બંધ તથા મોક્ષ શું છે? તે સમજે છે. આપ મ્હારાપર કૃપાકરી મ્હને આત્મજ્ઞાનસંપન્ન કરો. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુરૂને શરણે જવું એવું જો આપનું કહેવું થતું હોય તો હું આપનેજ શરણે આવ્યો છું તેટલામાટે. આપ મ્હારાપર અનુગ્રહ કરો. વિશ્વામિત્રને આ સાંભળીને બહુ આનંદ થયો. રામચંદ્રની વિષયવિરક્તિ તથા તીવ્ર જ્ઞાનેચ્છા જોઈ તેમણે વસિષ્ઠમહર્ષિને કહ્યું “હે બ્રહ્મન! આપ રામચંદ્રને દિવ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો.” આટલું સાંભળતાં વારને રામચંદ્રજી ઝટ ઉઠ્યા અને વન્નિષ્ઠ ગુરૂને પ્રશ્નિપત કરી જ્ઞાનોપદેશ કરવા સારૂ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

અનન્દમાનન્દકરં પ્રસન્નં જ્ઞાનસ્વરૂપં નિજશોભરૂપમ્ ।

યોગીન્દ્રમીડયં ભવરોગવેશં શ્રીમદ્ગુરું નિત્યમહં નમામિ ॥

હે સદ્ગુરો ! આપ આનંદરૂપ હોવાથી શરણાગતને આનંદ પ્રાપ્ત કરાવો છો. આપનું ચિત્ત નિરંતર પ્રસન્ન રહે છે. આપ જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા નિઃશ્વેદ (સ્વરૂપનું જ્ઞાન)ની મૂર્તિ છો. મહાન્ યોગીઓને પણ આપ પૂજ્ય છો. સંસાર રોગની શાન્તિ કરવાનાં સાક્ષાત્ મનન્તરી સ્વરૂપ છો. એ પ્રકારના ઉદ્ધૃષ્ટ શુશ્રુક્ષ્ણ આપ જે મ્હારા ગુરૂ થાઓ છો તેમને હું વારંવાર પ્રણમું છું. આપ કૃપા કરીને ભવરોગમાંથી મ્હને બચાવો. હવે ભવરોગનાં લક્ષણ પ્રથમ અંગિ જણાવીશું.

જીવને ભવરોગ લાગુ પડે છે તો તે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થાય છે, અને ‘અહં મમ’નો (“હું અને મ્હારું” એ વાતનો) બંધવાટ કરે છે. દ્વૈત દુઃખથી મ્હાવરો બની જાય છે. મુખરૂચિ શૂન્ય હોવાથી કંટુ બાપણુ કરે છે. વિવેકને લાત લગાવે છે, તથા દૈર્ઘ્ય ગહિત થય, વાસના વનમાં બટક્યાં કરે છે. મનોરથ કર્મ (કાદવ)માં ફસી જાય છે; સંકલ્પના મુગજલમાં ડૂબી જાય છે, અને સ્વર્ગરૂપ ટેકરા પર ચઢતાં ગગડી પડે છે.

રોગ બ્રમથી તેને બ્રાન્તિ થઇ જાય છે, તેથી તે નહિ ખાવાનું ખાય છે, અને નહિ કરવાનું કરે છે. રોગનું જોર બહુ વધી જાય છે તો વિધિનું વસ્ત્ર છૂટી જાય છે, અને તે નગો બડંગ આમતેમ બટકમાં કરે છે. ઐક્ય-વૃત્તિથી સ્થિર ટકાતું નથી: કેમકે જ્ઞાનચક્રિત તેની ક્ષીણ થઇ ગયેલી છે, તેથી તે જડતાથી પડી રહે છે અને વિષયરૂપી પાણી પીવાને માગે છે. ખાસ ખૂબ લાગેલી હોવાથી થોડું થોડું પાણી કેમ આપે છે તો તે તેના હાથમાંથી બળાતકારે છીનવી લે છે અને પુષ્કળ માગે છે. આ પ્રમાણે કુપદ્ય થવાથી જીર્ણ જનર થાય છે, અને પછી તે ક્ષયચરત બની જાય છે. આ રોગનું આશ્ચર્ય એ છે કે અમૃત તુલ્ય મૃત જે પરમાર્થ તે તેને કડવો લાગે છે, પણ વિષધાય કટુ એવો જે વિષયભોગ તે મીઠો મધ જેવો લાગે છે. કદાચિત્ સત્કથારૂપી કાઠો તેને કોઇ આપે છે તો અવશ્યરૂપી પોતાનું મુખ તે બંધ કરી દે છે. તુલસીના મકરંદનું નસ્ય કોઇ આપે છે તો તેના ઉપર શ્વાસ ભેતોજ નથી. ઉસટો ચીડાય છે. આવા રોગવડે પીડિત થએલા જીવના ઉપર સહયુરૂપી ધન્યનતરીની કૃપાદ્રષ્ટિ પહેચે તોજ તે બચી શકે છે. ગુરૂ વૈદ્ય એવો બુદ્ધિમાન તથા કુશલ હોય છે કે દરદીને જીવ જવા છતાં તે તેને મરવા દેતો નથી. અર્થાત્ તેનો જીવ બાવનજ કરી દે છે, અને શિવ સ્વરૂપ બનાવીને અમર કરી દે છે. તેની કૃપા દ્રષ્ટિજ રોગીને અમૃત-પાનની ગરજ સારે છે અને તે સાવધ બની જાય છે અને પછી પોતાની મેળેજ નિત્યાનિત્યનું પાચન તે શરૂ કરે છે. પરંતુ તેટલાથીજ કાંઇ તેનો જીર્ણ જનર અથવા ક્ષય જતો રહેતો નથી એથી તેને સહયુરૂ પાસે રસો-પચાર કરાવવો પડે છે. સહયુરૂ અગ્નિરસની અર્દ્ધમાત્રા, અક્ષરૂપ વસંતમાં નાંખી, રોગીને પીવડાવે છે એટલે તેનો ક્ષય રોગ નાશ પામીને અક્ષય બની જાય છે. પછી પાછળથી તેના હાથે કાંઇ કુપદ્ય ના થાય તેથી તે વૈરાગ્ય સિપાઇને લેની પાસે નિત્ય રક્ષણને સાર રાખે છે, અને આત્માનુ-સંધાનના પદ્યનું તે સેવન કરે છે. રોગ નષ્ટ થતાં રોગીને ખૂબ ખૂબ લાગે છે, તો તે વખતે વૈદ્ય તેને ચિત્તાચિન્તારૂપી ધાણી ખાવાનું કહે છે. ચતુર્વર્ણ્યરૂપી ચણાઓને આશ્રમસહિત બુજીને 'મહં સોહં' રૂપી ગોળની સાથે તેનું બક્ષણ કરવાનું કહે છે. ધીરે ધીરે પછી તે રોગી બરિષ્ઠમાં બ્રહ્મારિનરૂપ પડવાનું ખાવાને પણ સમર્થ થાય છે. સહયુરૂ આ પ્રમાણે ભવરોગ મટાડી સ્વાનંદની તૃપ્તિ કરાવે છે.

રામચંદ્રની પ્રાર્થના સાંભળીને વસિષ્ઠ કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! તહે આ ભીલાવિચક્ર ધારણ કર્યો છે. વસ્તુતઃ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા જગ-

હુર તમે પોતેજ છો. હું તમને શું ઉપદેશ કરવાનો હતો ? વેદશાસ્ત્રાદિ પશુ તમારો મહિમા ગાંધ ગાંધને થાકી જાય છે, એવા તમને મ્હારી પાસે જ્ઞાનની ચાચના કરી રહ્યા છો તેનું મ્હને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. કેવળ ગુરુમાહાત્મ્યની વૃદ્ધિ કરવા સાફજ તમને આવી ચેષ્ટા કરી રહ્યા છો. બ્રહ્મસ્પતિ જેમ મુખાની પાસે જઈને કાંઈ તેને પૂછે, અથવા ચક્રવાક પક્ષીના દર્શનની સૂચી જેમ ઇચ્છા રાખતો હોય તેવું આ તમારું કૃત્ય વિપરીત છે. અસ્તુ ! હવે વેદશાસ્ત્ર મર્યાદાનું પાલન કરીને લોકોને સન્માર્ગ બતાવવો એ આશયથી તમને મ્હારે શરણે આવ્યા છો તો હું પણ તમને ઉપદેશ કરીશ. એટલું કહી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રને સામે બેસાડ્યા અને ગુરુ સંપ્રદાયને અનુસરીને શાસ્ત્રપ્રમાણ્યસહિત મહાવાક્યનો ઉપદેશ કીધો. અને પછી કહેવા લાગ્યા કે:—“હે રામ ! તું માયાનિયંતા હોવાછતાં પણ મ્હારે શરણે જડમૂઢની મારક આવ્યો છે પરંતુ હું તને એવો સમજતો નથી. તું સર્વવ્યાપક, સર્વ-દ્રષ્ટા, માયાચાલક છે. આ સધળું દૃશ્યવિશ્વ તમારો ઇન્દ્રિયાશક્તિરૂપિણી માયાનુંજ કૈાતુક છે. આ પ્રકારે વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામચંદ્રને જીવ, માયા, પરમાત્મા તથા દૃશ્ય પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, તેમજ પ્રલયનું સ્વરૂપ અનેકરીતે સમજાવ્યું છે. જે યોગવાસિષ્ઠ નામનાં ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્ઞાન સંબંધોને રામચંદ્રજી અરાદ દિવસ સુધી સ્વરૂપના વિષે સ્થિત રહ્યા હતા; તથા ગુરુ પણ આનંદમાં વિશ્રાન્તિ લેવા લાગ્યા હતા. વિશ્વામિત્રને એથી ડર ઊપજ્યો હતો કે, રામ નિર્વિકાર બની પોતાનું અવતાર-ચરિત્ર બૂલી તો નહિ ગયા હોય ? એમના અવતારની કદાચ આદિજ સમ મિતો તો નહિ થતી હોય ? વસિષ્ઠને તેથી વિશ્વામિત્ર કહેવા લાગ્યા:—“હે બ્રહ્મા ! હે તત્ત્વજ્ઞ ! બંને ગુરુ-શિષ્યની આ શી સ્થિતિ થઈ છે ? રામ-ચંદ્રને શુદ્ધિમાં આણો.” વસિષ્ઠે રામચંદ્રને સાવધ કીધા અને તેમને અભિમંદ્યાની સ્મૃતિ દેવડારી; ત્યારે રામચંદ્રજી ઝટ ઊડ્યા અને ગુરુને નમસ્કાર કરીને તેમની પ્રદક્ષિણા કીધી તથા તેમની આજ્ઞાથી વિશ્વા-મિત્રની આંધે જગાને તૈયાર થયા અને હાથ જોડીને ગુરુનું સ્તવન કરવા લાગ્યા:—હે ગુરો !

ધન્યોહં ધન્યોહં નિત્યસ્વાત્માનમંજસા વેદિ ।

ધન્યોહં ધન્યોહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥

ધન્યોહં ધન્યોહં દુઃસં સાંસારિકં ન વીક્ષ્યેઽયમ્ ।

ધન્યોહં ધન્યોહં ભક્ત્યાજ્ઞાનં વ્રતાયિતં કાવિ ॥

આપની કૃપાથી હું નિત્ય આત્માનું સ્વરૂપ જાણું છું. જ્યાંત્યાં મ્મને હવે
અજ્ઞાન-દંડ સ્પર્શપણે અનુભવમાં આવે છે. સાંસારિક દુઃખો તો કંઠી પણ નજરે
પડતાં નથી. સ્વરૂપ વિષયક અજ્ઞાન ક્યાં નાશી ગયું તેનો ખોલો નથી. સારાંશ,
મનુષ્યદેહ ધારણ કરી હું કૃતાર્થ થયો છું. હવે મ્હારા જેવું કાણુ ધન્ય
(સાગ્યશાળી) છે ? મ્હારે હવે કાંઈ પણ કતંગ્ય રહ્યું નથી, તથા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ
કાંઈ આપી નહીં નથી, તે છતાં આપની આજ્ઞા હોવાથી હું વિશ્વામિત્રની સાથે
જાઉં છું અને રાક્ષસોનો વિધ્વંસ કરીને યજ્ઞને નિર્વિન સંપાદન કરી દઉં
છું. આ પ્રમાણે પરમાત્મા શ્રી રામે સર્વસાધારણને માટે દ્વંદ્વ પૂરું પાડી
આપવા આતર ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. નહિ તો ત્કેમને
યું શીખવા બહુવાનું રહ્યું હતું ? આંધળાને જે માર્ગ દેખાડે છે તેને
આંધળાની પેઠેજ તેનો હાથ તથા લાકડી પકડીને ચાલવું પડે છે. તેવીજ
રીતે અક્ષુખાન પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્ર જ્ઞાનગ્રંથ આંધ જનને રત્ન દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત
કરાવવા સાર પોતે પણ તેમની માફક-ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું
તે પ્રમાણે વર્ત્યા-હતા. એટલા માટે મનુષ્યોએ પણ સદગુરુને શરણે જઈ
સ્વરૂપજ્ઞાન સંપાદન કરી નરદેહની સ્ફુલ્લતા સિદ્ધ કરી લેવી જોઈએ.
મહાદેવજીએ પણ પાર્વતિને એજ આશયથી કહ્યું છે કે:—“હે દેવિ ! જે
પુરૂષના શુભાશ્રના વિષે ‘ગુરુ’ શબ્દ રહેતો હોય તેવાને વેદશાસ્ત્રાદિના
પાઠની શી જરૂર ? કેમકે ગુરુ નામનું એ માદાર્થ છે કે તેનો જે આશય
કરે છે તેનો મોહ દૂર થઈ જાય છે. મોહના અભાવમાં શોકનું સ્વાભાવિક
રીતેજ નિર્મૂલન થાય છે. પરંતુ ગુરુનું બજન ન કરતાં કેવળ વેદાદિકનું
પઠન કરનારા મોહિત થઈ દુઃખી થાય છે, જેથી કરીને તેમનો પાઠ બ્યર્થ
થાય છે.

। इति शिवम् ।

પદ પુષ્પ.

સદગુરુકૃપાથી અંજનવટે વામુદેવમય નિર્મલ દ્વિષ્ટિ.

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वराभिषेचत ।

ध्रुवस्य धारा निशिता दुरस्यया दुर्गं पयस्तत्कवयो वदन्ति ॥

માતા પોતાના પુત્રને તથા શ્રુતિ સર્વ ભોક્ષાને કહે છે કે માયોત્પત્ત
જડતાને તથા, આત્મ વિચાર વિષે સાવધ થાઓ. સુધ રહેલા પુરુષોનું ધન

જેમ ચોર લઇ જાય છે તેજ પ્રમાણે અવિદ્યા નિદ્રાને વિષે નિમગ્ન થએલા લોકોનું જ્ઞાનધન કામ ક્રોધાદિ વિકાર હરી જાય છે. નિદ્રામાં જે પ્રમાણે સ્વપ્ન તેજ પ્રમાણે અવિદ્યામાં વિપરીત ભાવના અને તે વડે ઉત્પન્ન થતા અહંમમ ભાવ વડે દુઃખ ભોગવવું પડે છે. આહાર્ય પિશાયઃસ્ત થતાં તેને 'હું શુદ્ધ છું' એવી ઝંખના થાય છે, તેજ રીતે જન્મ મરણ ચતુષ્ આત્માને અહંપિશાયે સ્ત કીધેલો હોવાથી "હું જ્ઞાનક, હું વ્રદ, તરણ સુખી, દુઃખી, પુત્રવાન, પુત્રરહિત" એવી સમજ તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રમાણે તે અહંકારની કન્યા પણ બહુ પ્રકારની હોય છે. એ બન્નેને લીધે અગ્ર પુરુષ સંસાર ચક્રને વિષે શ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી કાર્મ પુરુષ સ્વપ્નમાં હોય છે, ત્યાં સુધી તેનું દુઃખ નિવૃત્ત નથી થતું. તેજ પ્રમાણે વિપરીત ભાવના સ્વપ્નની નિવૃત્તિ તેમજ સત્ય જગત્તની પ્રાપ્તિ થવા વિના સર્વ દુઃખોનો નિરાસ થતો નથી. એથી કરીને અવિદ્યા રૂપ નિદ્રા ચતુષ્, કુશલ તથા શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણની પાસે જવાની જરૂર છે; તે તમને ઉપદેશ આપશે જેથી તમને આત્મ જગત્તિ પ્રાપ્ત થશે. જે પ્રમાણે વનમાં ત્રિહ વ્યાઘ્રાદિ હોય છે, તથા ગોખર વગેરે તંત્રણ શસ્ત્રધારા વૃક્ષ કંટક પણ હોય છે, જેથી કરીને વાહન વિના ત્યાં આગળ કાર્મનાથી જઈ શકાતું નથી, તેજ પ્રમાણે મોક્ષઆમનો અત્મજ્ઞાનમાર્ગ સૂક્ષ્મ તેમજ ત્રિવિધ કંટક યુક્ત હોવાથી શુર તથા પરમાત્માના પ્રસાદરૂપી વાહનનો જે લોકો આશ્રય કરે છે તેજ તે આમ (મોક્ષઆમ) ના વિષે પહેલ્યે શકે છે. શુરમક્તિશન્ય પુરુષોને માટે તે માર્ગ દુર્ગમ છે. મહાત્મા શિવદિનનાથ કવિ કહે છે કે:—

પદ-રાગ, કાલિંગડા. તાલ ચલતી.

સોહી કચ્ચા બે કચ્ચા બે । નહિં શુરકા બચ્ચા ॥૧॥

દુનિયા તજકર આક લગાઈ જાકર બેઠા વનમાં બેચરી મુદ્રા ઇન્દ્રિય નિઝાહ ધ્યાન ધરત હે મનમાં । સોહી૦ ॥ ૧ ॥ કુંડ-લિયાંકા ખુબ ચઢાવે પ્રહરંધકો વ્યાવે । ચલતા હે પાનીકે ઉપર જે બોલે સો હોવે । સોહી૦ ॥ ૨ ॥ શુભ હોકર પરગટ હોવે ગોકુલ મથુરા કાશી । પ્રાણ નિકાલ સિદ્ધ જે હોવે સત્ય લોકકા આસી । સોહી૦ ॥ ૩ ॥ શિવદિનકે પ્રભુ કેસરિસાહેબ કરની । કથની રહેની । આપહિ મધ્યે આપકો ચિન્હે લોહી હે શુર જાની । સોહી૦ ॥ ૪ ॥

કાંઈ પુરૂષ સંતાપનો ત્યાગ કરો, શરીર બરબ લગાડી, વનમાં જઈ, ખેચરી મુદ્રા લખાવી, તથા ઈન્દ્રિયનિમગ્ન કરો ગમેતેટલો ધ્યાનચરણ અન્ધો હશે તોપણ, જ્યાંમુઠી સદગુરોનો અનુગ્રહ તેણે સંપાદન કર્યો નથી ત્યાંમુઠી કાચોજ સમજવો. ખેચરીમુદ્રાનું લક્ષણ ગોરક્ષનાથે નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:—

કપાલકુહરે જિઠ્ઠા પ્રવિષ્ટા વિપરીતગા ।

બ્રુવૈરંતર્ગતાનૃષ્ટિમુદ્રા મવતિ સ્થેચરી ॥

જુઠ્ઠા નીચેની નસ નોડીને ચાલન-દોહન આકર્ષણ કરવાથી તે લાગી શકનાય છે. પછી, તેને ગ્રહસ્તરીકરણે કપાલકુહરના વિષે અર્થાત્ તાળ-વાની અંદર જે છિદ્ર દેખાય છે ત્યાં આગળ સ્થાપન કરીને બ્રહ્મરૂપના મંદામાં દૃષ્ટિ રાખી: એ ખેચરીમુદ્રા થઈ ગણાય છે. યોગીને મુઠ્ઠા, કુંચા, ત્રાસ, વિગેરેનો બધાં એનાયડે રહેનો નથી. તેજ પ્રમાણે અગ્નિ આગી શકતો નથી, સાપ કરડી શકતો નથી વિગેરે ધણું જાણતાવેલાં છે. તેવીજરીતે પદ્યક બેદન કરી કુંડળિનીને સદસ્ત્રલકમલના વિષે અર્થાત્ સ્વચરન્દ્રમાં લાવે તથા પાણીના કપર પણ ચાલે અને ન્હોંડામાંથી જે જે શબ્દ નીકળે તે સત્ય હરે તો તેવી સિદ્ધિવાગાને પણ કાચોજ સમજવો. એટલુંજ શું? પણ અર્ધિ રજા રજા ગુપ્ત પગે કાશી, મયુરામાં કે દારકા દનિદારમાં પ્રગટ થાય અને ધનિરમાંથી પ્રણ કાઢી નાંખી સત્ય લોકના વિષે સંચાર કરે તો પણ કહે છે કે તેવાને પણ કાચોજ સમજવો. વેદ શાસ્ત્રમાં સમજવાનું કાંઈ પણ બધી નહિ રહ્યું હોય, અને વેદોક્ત માર્ગવડે ચાલીને નાના પ્રકારના અનુકરણ કરીને શરીર કાઢના જેવું શુભક કરી દીધું હશે તોપણ શું થયું? અર્થાત્ તેવાને પણ કાચોજ સમજવો. પરિપક્વતા ત્યારેજ આવે છે કે જ્યારે સદગુરોની કૃપાથી આ શરીરના વિષે રહેલા આત્માનું આત્મત્વવડે જાન થાય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અતિદૂરતરં નિમસ્વરૂપં ગુરુસાસ્ત્રાન્નવિચારયેચદિ ।

નિકટં ગુરુશાસ્ત્રવેદનાત્મકટં સ્યાત્સ્વતનો સ્વયં દિ તત્ ॥

૧ પ્રાણોના પર વિજય મેળવી, વાયુપ્રધાન સૂક્ષ્મ શરીર વડે વિચરનારા યોગીઓનું પ્રકારની અંતર્બાહ્ય ગમન થાય છે. એ પ્રકારની ઉપાસના તથા તપોયુક્ત સમાધિના અભ્યાસવાળા યોગીઓની ગતિની પ્રાપ્તિ યજ્ઞાદિકર્મો વડે થતી નથી એ પ્રમાણે જાણવતના દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે યોગી મહાત્માઓ ચાહે તે સ્થાનમાં ગુપ્ત તથા પ્રગટ થઈ શકે છે તેમજ સત્યાદિ લોકોને વિષે પણ સંચાર કરી શકે છે. એ સંબંધી વિશેષ માહિતીને મદિ યોગવાસિષ્ઠના કમનિ પ્રકરણ માંડેનું લીલાખ્યાન જોઈ લેવું.

પુરૂષ ગુરુ પાસે જઈ શાસ્ત્રાદિકોનું શ્રવણ ન કરે તો બિભક્ષવરૂપ (આત્મા) તેને માટે આતિ દુર છે એમ સમજવું; પરંતુ ગુરુશાસ્ત્રપૂર્વક વિચાર કરવાથી તે પોતાના નિકટસ્થી દત્તપ્રદેશના વિશે અ.પો.આ.પજ. પ્રકટ થાય છે. વિચાર કરો કે અર્જુનને આતી અનુદેશના પ્રાપ્ત નહિ થઈ હતા તો કેવી સ્થિતિ ઉભી થાત ?

દદિ ન હરેઃ સારથ્યં મૃગેર્નેરોડધિગતશાસ્ત્રવિશોડપિ ।

જાયેત કલિભર્વમદ્દાભારતરણદક્ષિણઃ કથંકારમ્ ॥

પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણની સહાય ન મળી હત, તથા ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી શસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યા સંપાદન ન કરી હત તો રાજ્યાદિકોના કલ્પદરકે ઉત્પન્ન થએલા જે ભારતવાસીઓનો સંગ્રામ નેના વિશે પ્રાપ્તિપૂર્વ (નિપુણતા) એને શી રીતે મળી શકત ? શત્રુઓના સંદાર પૂર્વક રાજ્ય પણ કેમ મળત ? જે ભારતના સંગ્રામનું અંદિતરીના કારણે વર્જન કરેલું છે તે ગીત ના પાઠકોને વિદિત થશે.

મીમ્મદ્રોણતટા જયદ્રથનલા ગાંધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવની કુપેણ વદનો કર્ષેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામવિકર્ણચોરમક્રરા દુર્યોધનાવર્તિની ॥

સોત્તીર્ણા સ્વનુ પાંડવે રણનદો કેવત્તેકઃ કેશવઃ ॥

બીજમ તથા આચાર્ય દ્રોણ જેના ખન્ને કિનારા છે, સિંધુ દેશ ॥ રાજા જયદ્રથ રૂપી જેમાં જંગ બરેલું છે, તથા ગાંધાર દેશના અધિપતિ શકુનિનામાં જેમાં ખડક રથાને વિરાજે છે, મદ્ર દેશના રાજા શલ્ય એક (મગર) છે જેમાં તથા કૃપાચાર્ય પ્રવાહ વડે વહેનારી, અંગદેશાધિપતિશર્વ વડે અર્પાદિત થએલી, તેમજ અશ્વત્થામા વિકર્ણ વગેરે બર્ષકર તિર્થમંથર રાધવ મત્સ્યાદિકોથી યુક્ત તથા દુર્યોધન રૂપી આવર્ત (ચક્ર) વડે સંપન્ન બનેલી એવી જે યુદ્ધ નદી છે, તેને ધર્મ બીજ અર્જુન આદિ પાંડવો પસાર કરી ગયા (આગંગી ગયા). કારણ કે એ પાંડવોને

૧. ગુરુ-દ્રોણાચાર્ય અને સદગુરુ.

૨. નર-અર્જુન અને મનુષ્ય.

૩. શસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યા તથા સામ્રવિદ્યા.

૪. કલિ-ભવ-મહાસારત-રણ અને કલિભવ-મહાસાર તરણ એ પ્રમાણે પદ્યચ્છેદ છે. તેનો અર્થ કલ્પલેખન મહા ભારતનું યુદ્ધ, તથા કલિયુગોદ્ભવ મહાન પાપસારને તરીકે જવું એ પ્રમાણે સમજવો—

કેસવ (કૃષ્ણ) પરમાત્મા રૂપી કેવલેક (ખલાતી) ની સદાય હતી. તેમની સદાયતાથી ઉપરોક્ત ભયંકર અપાર નદીને તેઓ સુખરૂપ તરી ગયા. આપણે પણ અત્યુન્નના જેવાજ નર છીએ, પરંતુ આપણાથી તેમની મારક જે પરમાત્માની સદાય અને ગુરુ કૃપા સંપાદન કરી શકાય તોજ આપણને આ સંસારસમુદ્ર તરી જવામાં સહયોગ મળી શકે, એ નિઃસંદેહ છે. અર્થાન્તરન્યાસથી પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કવિ કહે છે કે જે નર (મનુષ્ય) પરમાત્માની ભક્તિ કરીને, તેને (પરમાત્માને) આ શરીરરૂપી રથના ઉપર સારથ્યતા (સારથી થવાને માટે)ને સાર અનુકૂલ નહિ કરી શકે તેમજ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાત્ર વિદ્યા અર્થાત્ વત્તમર્યાદિ વાગ્દેશમત્ત જ્ઞાન નહિ સંપાદન કરે તો તે કલિયુગથી ઉદ્ધમવેશે (કલ્પત્ત થએશે) મહાભાર (ધણે ભારે બોલે) તરી જવામાં કેવી રીતે સમર્થ થશે ? એથી કરીને ગુરુ તથા પરમાત્માને એક જાણીને તેમનું ભજન કરવું. ગુરુ વગર 'વાણદેવઃ સર્વમ્' એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી, અને ત્યાં સુધી તેનામાં પરિપક્વતા આવતી નથી. અને તે કાચોજ ગણાય છે. એના પર એક દ્વાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખત પંદરપુર ક્ષેત્રમાં ક્ષાત્રેશ્વર, નિરુત્તિનાથ, મુક્તાબાહુ ગોરા કુંભાર વગેરે સંતમંડળી એકત્રિત થઈ હતી અને અક્ષરશરણ પ્રતિપાદન થઈ રહ્યું હતું. નામદેવ પણ તેમના બેગા બેસી શ્રવણ કરી રહ્યા હતા. તે વખતે જ્ઞાત્રેશ્વર ગોરા કુંભારને કહેવા લાગ્ય:—મંદી બેઠેલા બધા માણસો જ્ઞાનના અધિકારી છે કે નહિ તેની તમે પરીક્ષા કરો. ગુરુ કૃપાથી પરિપક્વ કોણ થયા છે તથા કાચા કાણ તે જુઓ. મટીમાં કયો ઘડો પકડ થયો છે તથા કયો કાચો રહ્યો છે તેની તપાસ કરવાનું કામ કુંભારનું છે. શરીર પણ પંચ મહાભૂતોરૂપી કદંબ (કાદવ) વડે રચાયું છે, અર્થાત્ ૫૨ જેતુનજ છે; એમાં ગુરુ કૃપા કોના ઉપર થઈને પોતાની જાત સહિત નિખિલ ચરાચરને પરબ્રહ્મરૂપ કોણ સમજે છે ? એવું સમજવાવાળો પરિપક્વ, તથા ભેદભારથી જ્ઞેવાવાળો કાચો સમજવો જ્ઞાનદેવનું વચન સાંભળીને ગોરાબા કુંભાર હાથમાં ધડાને ઠોકવાનું કાઢ લઇને ઉઠ્યા, અને સંધ્યા સંતોના માથા પર અક્ષેકા સપાટો તે કાઢનો ચોઢી કાઢ્યો. જેમની દેહાત્મભાવના નષ્ટ થઈ હતી, જેમનામાં અકર્તૃત્વ બોક્તૃત્વ ભાવ રહ્યો ન હતો, સુખ દુઃમાદિ ધર્મ અન્તઃકરણને છે, સાક્ષીબૂત એવા મ્હારો નથી એ પ્રમાણે જેઓ અત્યુન્ન રહ્યા હતા, તેમણે તો મસ્તક પર થએલા પ્રકારથી કોઈ પણ જાતની નિર્કૃત પામવાને બદલે, તેના પ્રત્યે કેવલ હિંસાનતા બતાવીને બેસી રહ્યા; પરંતુ નામદેવને માથે સપાટો પડતાંવારને દુઃખ વેદનાથી પીડિત થઈ, તેઓ છઠ્ઠી

પડ્યા:—“વાહ ગોરા કુંભાર ! આ શું ત્હમારો અક્ષય છે ? કેવું અપૂર્વ ત્હમારું જ્ઞાન છે ! માટીના ઘડાની તથા મનુષ્યની એક સરખી પરીક્ષા કરો છો. પણ અંદિ તો બહુ સખ્ત વ્યથા (વેદના) થાય છે.” નામદેવે એ પ્રમાણે કંકળાટ કરતાં વારને સધળાજ બોલી ઉડ્યા કે નામદેવ કાચા છે. જો એમના ઉપર ગુરૂપા હત તો દુઃખાદિકતું એમને બાન સરખું પણ થાત નહિ. પરંતુ એમનામાં દેહાત્મભાવના હોવાથી દૈતદૃષ્ટિયુક્ત છે અને તેથીજ પોતાની જાતને સુખદુઃખના બોક્તા તેઓ સમજે છે. જ્ઞાનશ્વરે તે વખતે સંતોના સમુદાયમાંથી જતા રહેવાનું તેમને કહ્યું. હે નામદેવ ! ત્હેં ગુરૂનો અનુભવ સંપાદન નથી કર્યો. તે વગર આ બ્રહ્મજ્ઞાનનું શ્રાવ્ય કરવું ઉચિત નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

यस्य नास्ति गुरुः कश्चित् यो गुरुं नैव सेवते ।

स महापातकी ज्ञेयो न स दर्शनमर्हति ॥

મનુષ્ય દેહમાં આવીને જેણે કોઈ ગુરૂને આશ્રય કર્યો નથી, અથવા ક્યાં છતાં પણ જે સેવા પરાધુમ છે તેને મહા પાતકી સમજવો. એવાનું દર્શન કરવું યોગ્ય નથી. ત્હારા ઉપર જો ગુરૂની પૂર્ણ દ્રષ્ટા હત તો કાંઈ પ્રહારથી ત્હારામાં કાંઈ પણ વિકાર ઉત્પન્ન થાત નહિ. તેથી તું કાચો છે. હવે જો તું યોગ્ય ગુરૂને શરણે જઈ, જ્ઞાન સંપન્ન થઈશ તો ત્હને આ સન્તોના સમુદાયમાં બેસવાનો તથા બ્રહ્મનિરૂપણ શ્રવણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે; અને ત્યારેજ ત્હને બધા પરિપક્વ થયો છે એ પ્રમાણે કહી શકશે. સન્તમંડળીમાં આ પ્રમાણે પોતાનું અપમાન થવાથી નામદેવને અત્યંત દુઃખ થયું અને ત્યાંથી નીકળીને તેઓ વિદુરનાથના મંદિરમાં આવીને ભગવાનની મુર્તિની આગળ રડવા લાગ્યા:—“ભગવાન બોલ્યા:—નામદેવ ! શું થયું છે ? કેમ રડે છે ?” ત્યારે નામદેવે કહ્યું:—“સાધુ મંડળીએ આજે મ્હારું અપમાન કયું, અને મ્હને બેસવા સુદ્ધાં દીધાં નહિ. તેઓએ કહ્યું:—“ત્હારા ઉપર ગુરૂપા નથી, તું કાચો છે; માટે ગુરૂને શરણે જઈ, જ્ઞાન સંપાદન કરીશ તો પાકો બનીશ.” હે પ્રભો ! મ્હને આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે લોકો બધા વ્રત, તપ, જપ, યજ્ઞ યાગ, દાન, ગુરૂનો આશ્રય વગેરે કરે છે તે ત્હમારી પ્રાપ્તિને માટેજ; પરંતુ મ્હને તો ત્હમારી પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, તો પછી હવે મ્હારે ગુરૂની શી જરૂર હોતી જોઈએ ?” દેવે કહ્યું:—“હે નામદેવ ! સંતમંડળીએ જે કહ્યું છે તે યથાર્થજ સમજવાનું છે. તું મ્હારી સાથે બોલે છે, આલે છે, તથા ત્હારા હાથનું દુઃખાદિ છું, પીડિ છું, પણ તેથી શું થયું ?

યદપિ જ્યેષ્ઠો મહને પ્રિય છે, અને પૂર્વિકારને છૂટી શકે છે તોપણ, ગુરૂપા વગર હેમને સમદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. ‘આ માટે’ સત્યસ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે તું સમજે છે, પરંતુ નિખિલ ચરાચરને વિષે હુંજ છું, એવું જ્ઞાન^૧ તથા વિજ્ઞાન^૨ ક્યાં ત્હને થયું છે? તું ત્હારી પોતાની જાતને, મહને તથા જગતને ભિન્ન જાને છે. બેદદૃષ્ટિજાનો કાચોજ હોય છે, એવો જગ-નમાં પણ અનુભવ મળે છે. માટે ગુરૂનો અશ્રય કાર્યાવગર દ્વૈતપ્રતીતિ મિથ્યા છે, તથા આત્મા સત્ય એક અદ્વિતીય છે, એવું જ્ઞાન થયું અસં-ભવિત છે. કિં બહુના? આજસુધી કાંઈને તેવું જ્ઞાન થયું પણ નથી. એવી-કરીને તું અનન્યભાવથી ગુરૂને શરણે જઈશ તો, તેમના પ્રસાદથી તું પૂર્ણજ્ઞાની બનીને ત્હારી જાતસહિત સકળસ્થિતને એકશ્વરરૂપજ જોઈશ; અને પછી આવો મોહ ત્હને કદિપણ નહિ થાય. ગીતા ઊપનિષદમાં પણ આજ ઊપદેશ અર્જુનને કરવામાં આવ્યો છે:—

યજ્ઞાત્મા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન મૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥

હે અર્જુન ! ગુરૂને શરણુ ગયામાદ જે જ્ઞાન ત્હને પ્રાપ્ત થશે તેનાથી ત્હને આવો મોહ ફરી પાડો કદિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. અર્થાત્ હાલ ત્હને જે આ મ્હારા ભાઈ, આ મ્હારા ગુરૂ છત્યાદિ જે મોહ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો મોહ સદગુરૂના ઊપદેશવડે આત્મજ્ઞાન થઈ, બેદદૃષ્ટિ ગણિત થવા પછી, ત્હને કદિપણ થશે નહિ. એ જ્ઞાનવડે જ્ઞાતાદિ સ્થાવર પર્યન્ત સકળ-જૂતોને તું ત્હારાથી ભિન્ન ગણીશ નહિ. તેજ પ્રમાણે સકળજૂતોને મ્હારાથી પણ અભિન્ન જોઈશ. આ પ્રમાણે શ્રી વિઠ્ઠલ, નામદેવને ગુરૂને શરણુ જઈ જ્ઞાનપૂર્ણ અવસ્થા સંપાદન કરવાનું કહેતા લાગ્યા. તે સાંભળી નામદેવે કહ્યું:—“ હે ભગવન ! હું ત્હમાટે ચથાર્થ સ્વરૂપ સમજું છું. જગત્ ત્હમા-રૂંજ સ્વરૂપ છે, એ મહને જ્ઞાન થયું છે. તેથી બીજાને હશે તોપણ મહને તો ગુરૂની આવશ્યકતા નથી. ” દેવે કહ્યું:—“ હીક ! જો તું મહને ગમે તે સ્વરૂ-પમાં જોળખી શકે તેમ હોય તો હું ત્હાર કથન સત્ય મનું અને તું પરિપક્વ છે માટે ત્હારે ગુરૂનું કાંઈ પ્રયોજન નથી એમ ત્હારી ખાતરી થાય. ” નામદેવે કહ્યું:—“ આપ મ્હારી પરીક્ષા થોડે કે હું આપને ચાહું તેવા રૂપમાં જોળખી શકું છું કે નહિ. ” વિઠ્ઠલ ભગવાને કહ્યું:—“ સ્વચારે તું સાવતા માળીની સાથે વેણુનાદ સ્થાનમાં બેસજે; ત્યાં આમળા આવીને હું ત્હારી પરીક્ષા કરીશ.

શ્રી વિઠ્ઠલ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે નામદેવ બીજે દિવસે સાવતા માળીની સાથે ભગવાને કહેલી જગ્યાએ જઈને બેઠા.

નામદેવની પરીક્ષા કરવાને માટે ફકીરનો વેપ લાઇ ભગવાન કામધેનુને ફતરી બનાવી, તેને પોતાની સાથે રાખી, નામદેવ તથા સાવતામાળી જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા. સાવતા માળીએ ભગવાનને જોગખી કાઢ્યા, પણ નામદેવને સમજ નહિ પડી. ફકીરે બંને જણાને તેમના નામ ઠામ પૂછ્યાં જે તહેમણે કહ્યા બાદ તહેણે પોતાની જોળીમાંથી ચલમ કાઢી, તે માંહે તમાખુ ભરી પીવા લાગ્યો. તમાકુ, છીંકણી વગેરેનું સેવન જે લોકો કરતા હોય છે તે બીજાને પૂછે છે ‘કેમ બાધ ત્હમે બેશો?’ એ નિયમ પ્રમાણે તે ફકીરે સાવતામાળીને પૂછ્યું કે ‘આપ ચલમ પીઓ છો? હોય તો હ્યો.’ સાવતાએ કહ્યું:—“હા, મ્હને પણ તલપ આવી છે, હું પીઉં છું; અંહિ લાવો,” એમ કહી તે ચલમ પીવા લાગ્યો. નામદેવને બહુજ નવાઇ લાગવાથી તહેણે કહ્યું:—“હે સાવતામાળી! આ તું શું કરે છે? મુસલમાન ફકીરની ચલમ પીએ છે?” સાવતાએ જવાબ આપ્યો:—નામદેવ! અત્યારે મ્હને સખ્ત તલપ લાગી છે, તેથી મ્હને કાંઇ મ્હેન પડતું નથી અને વળી અંહી કોઇ બીજું છે પણ નહિ તેથી હું પીઉં છું. મ્હને બાળપણથીજ તમાખુ પીવાની ટેવ છે.” ત્યાર બાદ પેલા ફકીરે બીજા માંગીને આણેલા રોટલાના ટુકડા જોળીમાંથી કાઢીને બિક્ષા પાત્રમાં નાંખ્યા અને ફતરીનું દૂધ કાઢીને તેમાં પેલા ટુકડા બોળીને તે ખાવા લાગ્યો. ખાતી વખતે તહેણે સાવતામાળીને તથા નામદેવને પૂછ્યું: “ત્હમે ખાશો?” સાવતા મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે આવો વખત ફરી ફરીને આવવાનો નથી; આ તો કામધેનુ છે, એનું દૂધ મળવું દુર્લભ! માટે આવો પ્રસાદ જે હું ગુમાવું તો મ્હારા જેવો બીજાને માર્ગ કાણુ? તેથી તહેણે ફકીરને કહ્યું:—“સાંધ! મ્હને ભૂખ લાગી છે માટે મ્હને દૂધ રોટલો આપશો તો હું આનંદથી ખાઉંશ.” એ સાંભળીને નામદેવના આશ્રયની પાર રહ્યા નહિ અને તેને લાગ્યું કે સાવતાને ઘડપણમાં નક્કી બ્રમ ચએલો હોવો જોઇએ. તેથી તેણે સાવતાને ગુસ્સા ભેર કહ્યું:—“અરે આ શું કહેવાય? તું તો ત્હારી જાતને ભગત તરીકે જોગખાવે છે અને આ ફકીરના બીજા માંગીને આણેલા ટુકડા ફતરીના દૂધ સાથે ખાતાં ત્હને શરમ નથી આવતી? હવે હું મામમાં જઇ બધા લોકોને કહી દઇશ કે સાવતા બ્રહ્મ થયો છે માટે કોઇએ એની સાથે સંસર્ગ (વ્યવહાર) રાખવો નહિ.” પણ તે કાંઇ ન બેખતાર સાવતા તે ફકીરની સાથે ખાવા લાગ્યો, ફકીરે સાવતાને પ્રસારત કરી કે છાકરાને

પણ લાઇ આવ. નામદેવને વિચાર થઇ પડ્યો કે હું ગામમાં જઇ લોકોને કહી દઉં માટે આ બન્નેજણા મ્હને બલાતકારે ખવડાવી રહેને બ્રહ્મ તો નહિ કરે? એ ડરથી ત્હને ત્યાં આગળ બેસવું ઠીક લાગ્યું નહિ અને તેથી ત્હંણે ત્યાં આગળથી પલાયન કરી જવા માંડ્યું. ત્યારે કહીરે “પકડો પકડો” એવી બૂમ પાડી. પછી તો પૂછવુંજ શું? નામદેવ ગભરાઇ ગયા અને આંદોળાં ફાંદોળાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની પાસે દોડતા દોડતા મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. બમણાને પૂછ્યું:—“નામદેવ! કેમ શું થયું? દોડતો દોડતો કેમ આવ્યો છે? કાતી કેટલી બધી ધડકી રહી છે!” નામદેવ બોલ્યા:—હું પ્રભુ! ત્હમારી આજ્ઞા પ્રમાણે સાવતા માળીની સાથે આવ્યો છું. વેણુનાદના સ્થાન પર જઇને બેઠો હતો, એટલામાં ત્યાં આગળ એક કહીર આવ્યો. ત્હંણે સાવતામાળીને ચોતાની ચલમ પીવડાવીને તથાં રોટલાના ટુકડા ફૂટરીના ફાંચ સાથે ખવડાવીને બ્રહ્મ કર્યો છે. મ્હને પણ આ બ્રહ્મ કરવા માંગતો હતો, તેથી હું દોડતો દોડતો આપને શરણે આવ્યો છું.” બમણાને બોલ્યા:—હવે તો ત્હને ખાતરી થઇ કે નહિ? ત્હારે શુર કરવા જોઇએ કે નહિ?”

નામદેવે કહ્યું:—“ત્હમે ક્યારે આવ્યા હતા?” દેવે કહ્યું:—“નામદેવ! કહીરના વેશમાં હુંજ આવ્યો હતો; પણ, ત્હં મ્હને ઓળખ્યો નહિ.” નામદેવે કહ્યું:—“એકવાર મ્હં આપને ઓળખ્યા નહિ તેથી શું હરવખત આપને નહિ ઓળખી શકું? ૪૨ીથી એકવાર આપ મ્હારી પરીક્ષા કરીશુઓ.”

વિઠ્ઠલનાથે કહ્યું:—“ઠીક! કાલે તેજ જગ્યાએ સાવતાની સાથે જઇને બેસજો; હું આગળ આવીશ.”

નામદેવ ખીજે દિવસે સાવતાની સાથે વેણુનાદમાં જઇને બેઠો. એટલામાં દેવ પડાણુ સીપાઇનો વેશ લઇ, હાથમાં તરવાર બાંધે વગેરે ઘેડા-પર સવાર થઇને જ્યાં આગળ એ બન્ને જણા બેઠા હતા ત્યાં દોડતા દોડતા આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઇને નામદેવ બચલીત થયા અને વિચારવાલાગ્યા કે, આ કોઇ ચોર-લૂટારૂ મ્હને લૂંટવા માટે તો નહિ આવતો હોય? અહીં બેસી રહીશ તો, એ વખતે મ્હને મારી નાંખશે માટે મ્હારે નાશી જવું જોઇએ. ત્હંણે સાવતાને કહ્યું કે:—‘અલો.’ પરંતુ ત્હંણે જવાબ દીધો કે, “જે કાંઇ થવાનું હોય તે બલે થાય; પણ મ્હારાથી નાશી જવાશે નહિ. હું તો અહીંજ બેસી રહીશ;” એટલામાં પેલો સીપાઇ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેનું બચરૂપ જોઇને નામદેવ ત્યાંથી નાસતા કે મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા અને વિઠ્ઠલનાથને પૂછવા લાગ્યા કે:—“ત્હમે કેમ આવ્યા નહિ?” દેવ હસતા હસતા બોલ્યા:—“નામદેવ! પડાણુનો,

વેશ લઇને હુંજ ત્યાં આવ્યો હતો. ત્હેં મ્હને કેમ ઝોળખ્યો નહિ ? ” નામદેવ વિચિત્ર થઇને બોલ્યા:—“હેં ! આપજ હતા ? હીક. હવે હું બૂલ નહિ કહું. આપ કરી એકવાર મ્હારી પરીક્ષા કરો અને હવે, હું આપને નહિ ઝોળખી શકું તો કાચો છું, એમ સમજી ચુરને શરણે જઈશિ. પરંતુ આપ રૂકિમણીજીને સાથે લઇને આ વખત આવજો.” ભગવાન બોલ્યા:— “ નામદેવ ! હીક. ત્હારી એમ ઇચ્છા છે તો હું રૂકિમણીને લઇને આવીશ. તું પદ્મતળાવ પર જઇને બેસજો. ” બીજા દિવસે નામદેવ ત્યાં જઇને બેઠા અને આજે હું જરૂર ભગવાનને ઝોળખીકાઢીશ, એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરવાલાગ્યા; પરંતુ અનંત વેશધારી માયાવી-પરમાત્માને ચુરકૃપાવડે જ્ઞાનચક્ત્ર પ્રાપ્ત થયાવગર શું કદિ કોઈ ઝોળખી શક્યું છે ? પરમાત્માબીજા દિવસે કસાઇતું રૂપ લઇ રૂકિમણીને પોતાની ઝોરત બનાવી ને તથા સાથે એક બેંસ, પાંચ મરઘીસ મરઘી, અને બે હોકરાઓ લઇને નામદેવ જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવીપહોંચ્યા. નામદેવે કસાઇને જોઇને કહ્યું:— “ અરે ! આ તો અમારા હિન્દુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે. ત્હારે અહીં ન બેસવું જોઈએ. તું જાતનો યવન છે, અને વળી કસાઇ જેવો જાણાય છે માટે અહીંથી ચાલ્યોજા. ”

કસાઇએ જવાબ દીધો:—“હું થાણે દુરથી ચાલીને આવ્યો છું તેથી થાકી ગયો છું, તે રસોઈ-પાણી કરીને પછી અહીંથી ચાલ્યોજાશ.” એમ કહી એણે ત્યાંજ મુકામ કર્યો અને પોતાની સ્ત્રીને રસોઈજલદી બનાવવા કહ્યું. ઝોરતે ત્યાં આગળ પથ્થરનો ચૂલો બનાવ્યો અને ત્હેનાપર એક નાનું પાત્ર રાખી દીધું અને પછી પતિને પૂછવા લાગી:—“શી રસોઈ બનાવું ?” ત્હેણે કહ્યું:—“આ બધી મરઘીઓ કાપીનાંખીને તેના પહેલાં પાક બનાવો. ” તે સ્ત્રીએ બધી મરઘી કાપીનાંખીને તે પાત્રમાં નાખી, છતાં તે નાનું પાત્ર ભરાયું નહિ. નામદેવ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, કેવો દુષ્ટ છે ? પોતાની બૂખ શાન્ત કરવા સાથે આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં ગરીબ બિચારાં જીવોની હિંસા કરે છે. તે સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું:—“આ પાત્રમાં બધી મરઘીઓ કાપીને નાંખા દીધી, છતાં ભરાયું નથી. ” ત્હેણે કહ્યું:—“ બેંસને કાપીનાંખો. ” તેપરથી ત્હેણે બેંસને કાપીને પાત્રમાં નાંખી, તોપણ, તે તો ખાલીજ રહ્યું. કરીપાણું પૂછતાં તે કસાઇએ પોતાની ઝોરતને હોકરાઓને કાપીને તેમાં નાંખવા જણાવ્યું. ત્યારે તો નામદેવ હકજ થઈ ગયા કેકેવો દુષ્ટ ! પોતાનાં બધાંઓને મારીને તેમનું પણ બક્ષણ કરવા હન છે. હર હર ! મ્હને પરમાત્માએ કહેલું છે કે ‘ત્યાં બેસજો, હું આવીશ.’ તે શું આ દુષ્ટ કૃત્ય દેખા-

ડવા સારું મળે એસાડયો છે ? પોતે તો અહીં આવતાજ નથી. એટલામાં સ્ત્રી બોલી:—“ હજરત ! પાત્રનો બરાતુંજ નથી ! બધાને કાપી નાંખ્યા છે અને હવે તો કાંઈ બાકી નથી. ” નામદેવે ચમત્કાર દીડો પરન્તુ દેવનું રૂપ પીછાણી ન શક્યો; એટલામાં તે કસાઈએ કહ્યું:—“ હે સ્ત્રી ! શું વિચારમાં પડી છે ? પેલા હોકરાને પકડીને કાપો અને નાંખીદો આ પાત્રમાં. ” એટલું કહી નામદેવ તરફ આંગળી કરી એટલે તે સ્ત્રી હાથમાં છરી લઈ નામદેવ તરફ દોડી. પછી તો પૂછવુંજ શું ? નામદેવ પ્રાણબચનામાર્ગે ખૂમ દોડતા દોડતા મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા અને બગવાનને કપડો દેવાલાગ્યા:—“ વાહવા ! હીક ! ત્હમે શું મંદને મારી નાંખાવવા સારું પદ્મતળાવપર એસવા કહ્યું હતું ? ” દેવે પૂછ્યું:—“ શું થયું છે ? આટલોખંધો બમ કેમ ? દોડવાનું કારણ શું ? ” નામદેવે કહ્યું:—“ આપની આજ્ઞાસર હું ત્યાં જઈને બેઠો બેઠો આપની રાહ જોઈરહ્યો હતો. એટલામાં કોઈ એક દુષ્ટ કસાઈ ઘેરી-હોકરાને લઈને ત્યાં આવ્યો, કિતયેં અને રસોઈ કરવા પશુ માંડી. એ દુષ્ટે ખાવાને માટે બણી મરઘી મારી નાંખી, બેંસને કાપીનાંખી, આખરે હોકરાઓને કાપીને પાત્રમાં નાંખ્યા તોપણ તે બરાતું નહિ. ત્યારે તો ત્હેણે મંદને કાપીને પાત્રમાં નાંખવા કહ્યું. પછી તો મ્હારી જે અવસ્થા થઈ તેનું તો પૂછવુંજ શું ? હું દોડતો દોડતો મહામુઝેલીથી અહીં આવી પહોંચ્યો છું. આપ તો આખરે આવ્યાજ નહિને ? એ કેવી વાત ? ” દેવ હસતા હસતા કહેવાલાગ્યા:—“ એ રૂપમાં હુંજ આવ્યો હતો અને રૂકિમણ્ણિ મારી સ્ત્રી બનાવીને સાથ રાખી હતી. તું મંદને ક્યાં જોળાખી શક્યો છે ? હવે તો ત્હારી ખાતરી થઈ કે નહિ ? ગુરુ ક્યાંવગર મારાં રૂપને તું કેવીરીતે જાણી શકે ? મ્હારું નામ જેમ અનંત તે પ્રમાણે મ્હારું રૂપ પણ અનંત છે. ચાહે તે નામ અને રૂપ હોય પણ તે હુંજ છું, એવું જ્ઞાન સદગુરુ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી, અને મંદને જોળખી શકાતો નથી. માટે, તું દુરબિમાન હોડીદે અને ખીજ સન્તોની માફક સદગુરુને શરણે જઈ પરિપક્વતા સંપાદન કર. ” નામદેવે કહ્યું:—“ હે બગવન ! ગોરાકુંભારે મ્હારી જે પરીક્ષા કરી હતી તે પ્રમાણે હું કાંચોજ છું એમ મ્હારા સમજવામાં આવે છે. તો હવે મ્હારે ક્યા ગુરુને શરણે જઈ જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે કહો. ” બગવાન બોલ્યા:—“ નામદેવ ! આદ્યા નામનાથ નામના ક્ષેત્રમાં વિસોખાખેચર નામે મહાજ્ઞાની ભક્ત છે, તેમની પાસે જવાથી તે તમને યથાર્થ ઉપદેશ આપી જ્ઞાનસંપન્ન કરશે. આદિનાથનો મચ્છેન્દ્રનાથ ઉપર અનુચ્ચય થયો હતો અને

મચ્છેન્દ્રે ગોરક્ષનાથને ઉપદેશ કર્યો હતો. ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગદિનીનાથ કરીને થઈ ગયા જેમણે નિરૂત્તિનાથના ઉપર જ્ઞાનોપદેશની કૃપા કરી. નિરૂત્તિનાથના શિષ્ય જ્ઞાનેશ્વર થયા અને એ જ્ઞાનેશ્વરને વિસોબાખેચરે અનુચ્છદ સંપાદન કર્યો છે. અનન્યભાવથી તેમને શરણે તું જા અને તેમનો અનુચ્છદ સંપાદન કર. એ પ્રમાણે દેવની આજ્ઞા થતાં તેને શિરસાવન્ય ગણી નામદેવ ઘેર આવ્યા અને માતાપિતાને પૂછીને ઝાંઢયાનાગનાથ, જે દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વિસોબાખેચરની શોધ કરતાં નાગનાથના મંદિરમાં તેમનો મેળાપ થશે એવી ખબર તેને મળી. તે દિવસે ગુરૂ તથા પુણ્યરો યોગ હતો. અર્થાત્ એ અમૃતસિદ્ધિયોગ કહેવાય છે અને એવા શુભયોગમાં જે ગુરૂદ્વારા ઉપદેશ મળીજાય તો નિઃસંશય અમૃત (અહ્ય) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈજાય છે એવું જાણીને તીર્થમાં નાહીને નામદેવ નાગનાથ દેવના મંદિરમાં ગયા. બગનની આગાથી પંઢરપુર છોડી નામદેવ, મ્હારી પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા સારૂ આવ્યા છે, એ બાતની ખબર તો પહેલેથીજ વિસોબાખેચરને અંતરદૃષ્ટિથી પહોંચી ગઈ હતી; પરંતુ તેની પરીક્ષા કરવા સારૂ એમણે કુટ્ટરોગ (કોઠ) થી પીડાઈ રહેલા મનુષ્યના જેવું રૂપ ધારણ કરી, પગમાં જોડા ધાલીને મહાદેવનાં લિંગ ઉપર પોતાના પગ રાખી મૂક્યા અને પોતે જાણે ઉઘી ગયા ન હોય એવી ચેષ્ટા કરીને પડી રહ્યા. મંદિરમાં આવતાંવારને નામદેવને દુર્ગન્ધ લાગવામાંડી. આમતેમ જોતાં એક વ્યાધિચરત માણસ મહાદેવના લિંગ ઉપર જોડાસહિત પગ રાખીને સૂઈ રહેલા તેમના જોવામાં આવ્યો. તેનાં શરીરમાંથીજ આવી બદબો છુટે છે એવું સમજતાંવારને તેમની પાસે આવીને નામદેવ કહેવા લાગ્યા:—“અરે પાપી ! તું કાણુ છે ? ત્હને એટલું જ્ઞાન નથી કે તું પરમેશ્વરનાં લિંગ ઉપર પગ મૂકીને સૂતો છું ? ત્હને શું આંખ પણુ નથી ? જન્માન્તરના વિષે ત્હેં જે પાપકર્મ કર્યો હશે ત્હેના ફળથી ત્હને આવા કુટ્ટરોગપ્રજ્વળ શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ છે, જેની દુર્ગન્ધ કેવળ અસહ્ય છે; અને આ જન્મમાં પણુ તું એવાં કર્મ કરી રહ્યો છે કે નાના પ્રકારની યાતનાઓ ત્હારે અનેક જન્મપર્યન્ત ભોગવ્યાંજ કરવી પડે. ચાલ લઈ લે અહીંયાથી પગ ! ” એ સાંભળી વિસોબાખેચર બોલ્યા:—“ હું અશક્ત છું, મ્હારાથી પગ ઉઘાડી શકાતા નથી; માટે કૃપાકરી જ્યાં આગળ શિવલિંગ ન હોય તેવી જગ્યાપર મ્હારો પગ ગોઠવીઆપો. ” એ ઉપરથી ત્હેના બન્ને પગ ઊંચકીને નામદેવે નીચે મૂક્યાં. પણુ શો ચમત્કાર ! ત્યાં આગળ પણુ ત્હેના પગ હેઠળ મહાદેવનું લિંગ

જણાયું. તેથી ત્યાં આગળથી જોયકીને ખીજી જગ્યા પર રાખ્યા; તેપણ શું ? ત્યાં આગળ પણ શિવલિંગ જેવામાં આવ્યું. નામદેવ જે જે સ્થાન પર પગ ઝોઠવતા ત્યાં ત્યાં સધળેજ મહાદેવનું લિંગ નજરે પડતું. અરે ! આવો અપૂર્વ ચમત્કાર એટલેથીજ નહિ અટકતાં, દેવાલયના સધળા પદાર્થ, વિસેદાખેચર, તથા પોતાની જાત, એ સર્વ મહાદેવરૂપે નામદેવના જેવામાં આવ્યા. નામદેવે દિગ્મુદ્ર થઇ વિસોળાખેચરને પૂછ્યું:— “ આપ કોણ છો ? આપનું નામ શું છે ? ” નમ્રતાપૂર્વક ઉપર પ્રમાણે પૂછેલા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં વિસોળા કહેવા લાગ્યા:— “ મહાર્ ” નામ વિસોળાખેચર છે. પરન્તુ તું કોણ છે ? ક્યાંથી અને શા હેતુથી આવ્યો છે ? તે કહે. ” નામ સાંભળતાંવારનેજ નામદેવની ખાત્રી થઇ કે, ભગવાન કહ્યા હતા તેવાજ આ સમર્થ મહાત્મા છે, અને તેથી જવાબ આપ્યો:— “ મહારાજ ! મહાર્ નામ નામદેવ, શ્રી વિદ્યનાથની આજ્ઞાથી હું આપને શરણ આવ્યો છું. મહારા ઉપર આપ કૃપા કરીને જ્ઞાનોપદેશ આપી મ્હને કૃતાર્થ કરો. આજ ગુરુપુષ્પયોગ છે. ” વિનયતાપૂર્વક આ પ્રમાણે વાચના કરી, નામદેવે હૈમને સાષ્ટાંભ પ્રણિપાત કર્યાં તથા “ મ્હે ” આપને નહિ ઝોળખવાથી આપની સાથે ઉદ્ધતાઈ ભરી ગેરવર્તણૂક ચલાવી ” એમ કહી હૈમની ક્ષમા માંગવા લાગ્યા. ત્યારબાદ પોતાનું પૂર્વ સંકષ્પ ધારણ કરી વિસોળાખેચરે હૈને દિવ્ય જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવ્યું. થોડા દિવસ પછી નામદેવે, ગુરુની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ લઇ, પંદરપુર આવી, ત્યાંનું સર્વ પ્રતાનત ભગવાનને કહી સંભળાવ્યું. ગુરુ કૃપાથી નામદેવની પ્રતિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થતાં, આનંદાનુભવમાં તેઓ નિરંતર ભજન કરવા લાગ્યા

૧ માસ, વાર, તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, પક્ષ, લગ્ન, સ્થાન ઇત્યાદિકોની ગુરુ પાસેથી શીક્ષા મેળવ્યું કરવામાં આવશ્યકતા રહે છે; એ પ્રમાણે તંત્રાદિકોમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ સર્વનાં શુભાશુભ ફળ તેમાં (તંત્રાદિકોમાં) જણાવેલાં છે. પ્રકૃત સ્થળમાં ગુરુ-વાર છે અને પુષ્પ નક્ષત્ર છે તેના માટે કેવાં પ્રમાણ છે કે ‘ જ્ઞાનં સ્યાન્તુ વૃદ્ધસ્તૌ, ’ ‘ પુષ્પે શત્રુવિનાશનમ્. ’ નામદેવને કામ કોષાદિ શત્રુઓનો નાશ કરવાનો હતો અને એટલા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા પણ હતી. વર્ણી શત્રુઓનો નાશ થયા વગર અમૃત (બ્રહ્મ) સિદ્ધિ શી રીતે થઇ શકે ? એથી કરીને ઇશ કૃપાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થએલા ગુરુપુષ્પયોગના વિષે ગુરુનો અનુમતિ (ઉપદેશ) થાય એવી જે હોના અંતઃકરણની આતુરતા થઇ, તે યોગ્ય છે. એવો અમૃતસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનારો યોગ ફરી પાછો ક્યારે આવવાનો હતો. ?

દ્વૈતભાવ ગળી જવાથી તેઓ નિખિલ ચરાચરને વાસુદેવરૂપે જોવા લાગ્યા. ભગવાનને તેમની આવી સ્થિતિ જોઇ અત્યંત પ્રેમ ઉપજ્યો અને ત્હેમણે નામદેવને આલિંગન દીધું. તોપણ ગુરૂકૃપાથી નામદેવને કેવુંકે ગાન પ્રાપ્ત થયું છે તેની પરીક્ષા કરવાની ત્હેમની ઇચ્છા થઇ.

એક દિવસ નામદેવ મામાને ઘેર જઇ, ત્યાંથી પાછા ઘેર આવતા હતા. એ પ્રહર જેટલો વખત હોવાથી રસ્તામાંજ ત્હેમણે નદી પર પડાવ નાંખી ત્યાં આગળ રસોઇ બનાવી. રસોઇ તૈયાર થયાબાદ ત્હેમણે પોતાનું પાત્ર પીરસ્યું અને પાણી લાવવાને માટે, પાસે નદી હોવાથી, ત્યાં આગળ હાથમાં લોટા લઇને ગયા. એટલામાં કુતરાનું રૂપ લઇને, નામદેવે રસોઇ કરી પોતાનું પાત્ર પીરસી રાખ્યું હતું ત્યાં આગળ ભગવાન આવી પહોંચ્યા, અને રોટલીને મ્હોમાં પકડીને ભાગવા લાગ્યા. નામદેવે પાછા આવીને જોતાં ભગવાનને પીછાળ્યા. ‘ધી વગર રોટલી ખાશે તો એના પેટમાં દુખશે’ એવો વિચાર એમના મનમાં તે વખતે આવવાથી ધીની લોટી લઇને દૂતરા પાછળ દોડીને ત્હેમણે કહેવા માંડ્યું:—“અરે ! આ ધી લ્યો ! એની સાથે ખાઓ નહિ તો પેટમાં દુખશે.” પરમાત્માને એ સાંભળી હસવું આવ્યું અને ત્હેમણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને નામદેવને કહ્યું:—“નામદેવ ! આ વખત ત્હેં મ્હને કેમ ઓળખ્યો ?” નામદેવે કહ્યું:—“ગુરૂ કૃપાએ ઓળખાવ્યા; અખિલ ચરાચરના અન્તર્યામી આપજ છો, એ પ્રમાણે હવે હું અનુભવી રહ્યો છું. નામ રૂપાત્મક વિશ્વ નશ્વર હોઇ, તેના અધિષ્ઠાનભૂત આપજ એક અદ્વિતીય સત્ય છો, એ પ્રમાણે ગુરૂએ મ્હને યથાર્થજ્ઞાનનોપદેશ કરી અંતર્દૃષ્ટિ સંપાદન કરાવી છે.” ભગવાન બોલ્યા:—“નામદેવ ! હવે તું પરિપક્વ થયો છે. ત્હારી દ્વૈત દૃષ્ટિ નષ્ટ થતાં ત્હને મ્હારા તાત્વિક સ્વરૂપનું ગાન થયું છે. જ્યાં સુધી શિષ્યના ઉપર ગુરૂની પૂર્ણ કૃપા દૃષ્ટિ થશે નહિ, ત્યાં સુધી ત્હેને પરમાર્થ પ્રાપ્તિ અને સંસાર નિવૃત્તિ થશે નહિ, એવો વેદશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત તથા મહાત્માઓનો અનુભવ છે.” ત્યારબાદ નામદેવની સાથે ભગવાને બોજન લીધું અને પછી પંદરપુર સીધાગ્યા. એ પ્રમાણે:—

सर्वथा सेवकं नामदेवं यः समुपादिशत् ।

ब्रम्हात्ममावं विदितो गुरुः स इह स्वैचरः ॥

પોતાની સેવા કરનારા પરમાત્માના બક્ત નામદેવને વિસેળ્યા નામક ખેચરે ઉપદેશ આપી અક્ષાત્મભાવની પ્રાપ્તિ કરાવી. જે પ્રમાણે પહેલા ખેચર (આકાશગામી) ગુરૂ (ગૃહસ્થપતિ) એ, પોતાના સેવક નામ (પ્રસિદ્ધ) દેવ (હન્દ્રને) ઉપદેશ આપી અક્ષાત્મભાવ સંપાદન કરાવ્યો હતો તે પ્રમાણે.

સારાંશ કે—નામદેવ ભગવાન્ શ્રીવિકૃલના આટલા પ્રીતિપાત્ર હતા, છતાં તહેને પણ ભગવાને જ્ઞાનપૂર્ણ થવા વિસોબાળેચરની પાસે મોકલી આપી, (ગુરુને શરણે જવાની) વેદશાસ્ત્રની મર્યાદા કાયમ રાખી હતી. પોતે જાતે જ્ઞાનોપદેશ કરી નામદેવને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરાવવાનું શું ભગવાનનામાં સામર્થ્ય નહિ હતું ? આ ઉપરથી સદ્ગુરુને મહિમા ધ્યાનમાં રાખી, તહેમના શરણમાં રહેવાની મનમાં ઉત્કંઠા રાખવી તથા ભગવાનની પ્રાર્થના કરતા રહેવું. તેમ કથેથી ભગવત્કૃપાથી આપણા ભાઓદય થવાનીસાથે સદ્ગુરુનાં દર્શન તેમજ બોધપ્રસાદનો લાભ પણ અવસ્ય થશેજ. એટલામાટેજ શ્રુતમાતા પોતાનાં બાળકોને જાગૃત કરી ઉપદેશ કરી રહી છે.

॥ इति शिवम् ॥

સમ્મ પુષ્પ.

જ્ઞાનરૂપ ગંગા સમૂહ પાપનાશિકા.

જ્ઞાનવાનેવ સુખવાન્ જ્ઞાનવાનેવ જીવતિ ।

જ્ઞાનવાનેવ બલવાંસ્તસ્માજ્ઞાનમયો ભવ ॥યો. વા.॥

જગતનાં જ્ઞાનવાનજ સુખી થાય છે; જ્ઞાનવાનજ જીવતો રહે છે; જ્ઞાનવાનજ બલવાન્ બને છે, માટે હે નામ! તું જ્ઞાનવાન્ થા. બ્યાવહારિક જ્ઞાનસંપન્ન પુરૂષ સુખી થાય છે, એવો નિયમ નથી; તહેવું જીવિત સરલ થાય છે, એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. લૌકિકજ્ઞાની બલવાન્ હોય છે, એમાં પણ સંશય થવાનો. એથી કરીને જે જ્ઞાન વડે જીવન સરલ બનીને સુખરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા મોટા મોટા બળવાન્ મનુષ્યોના ઉપર પણ પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે એવું જ્ઞાન તો આત્મજ્ઞાનજ છે, એ પ્રમાણે અર્થ કરવાનજ ઉચિત છે. અને વસિષ્ઠજી એવું આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનોજ શ્રીરામચંદ્રને ઉપદેશ કરી રહ્યા છે.

સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનરૂપ નિર્ભજ આત્મા, અને માંસ શ્વિર છત્યાદિક વડે બનેલું અને એથી કરીને અપવિત્ર એવું શરીર, એ બન્નેની એકતા કરીને જે પુરૂષ બ્યવહાર ચલાવે છે, તેના કરતાં વધારે અજ્ઞાની બીજો કે.જી હોઈ શકે ? અને એથી વધારે અજ્ઞાન બીજું કયું જણવું ? એ પ્રકારનાં અજ્ઞાનથી જન્મતમાં નિવાસ કરનારાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ દુઃખો જેવાં પ્રાપ્ત

થાય છે તેવાં તો, સર્વસ્વનાશાદિ આપદા વડે અથવા જરામૃત્યુદારા પણ નીપજતાં નથી. તત્ત્વવેત્તાઓને ઉપર જણાવેલું અગ્નિ નષ્ટ થઈ જવાથી સહસ્રાવધિ આપતિથી વચમાં પણ ' દુઃખ થયું છે. ' એ પ્રમાણે હેમના સંબંધમાં જોવામાં તેમજ સાંભળવામાં પણ આગ્યું નથી. શાસ્ત્રીય લૌકિકગાની, પરંતુ ઉપરોક્ત અગ્નિની મનુષ્ય, સુવર્ણના પલંગપર શયન કરનારો હશે છતાં અગ્નિતાને લીધે અનંત દુઃખોની તહેની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એવું જોવામાં તથા સાંભળવામાં પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ મનુષ્યોનાં શિરપર કૃષ્ણવર્ણના કેશ જેમ વિરાજે છે, તેજ પ્રમાણે અખિલ આપદા તથા દુઃખોનાં મસ્તકપર એ અગ્નિ ઉભું છે. એ પ્રકારનું અગ્નિનાશ કરનાર આત્મગ્નિ મનુષ્યે જ્યાં સુધી સંપાદન કર્યું નથી ત્યાં સુધી સુખરૂપતા પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે. આત્મગ્નિસંપન્ન પુરુષનું જ જીવંત સંરક્ષણ થાય છે, તેટલા માટે તેજ જીવન ધારણ કરે છે, એ પ્રમાણે વસિષ્ઠએ કહ્યું છે:—

यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्वावलोकनात् ।

यथार्थदर्शिनो ज्ञस्य जीवितं तस्य शोभते ॥

આત્મતત્ત્વ દર્શનથી તત્ત્વાર્થદર્શી ગાનીની બુદ્ધિ દેહાદિકની બહાર અન્યત્ર જતી નથી. એથી કરીને તેનું જીવિત સર્વકાળ સુશોભિત રહી શકે છે. અગ્નિની બુદ્ધિ અનાત્માના (દેહ વિષયાદિકોનાં) દર્શન માટે સદા બહાર નીકળી બટક્યા કરે છે. એ કારણને લઈને તહેને નિત્ય મૃત સ્વરૂપ માન્યો છે. ' વૃદ્ધિનાશાદિવશ્યતિ ' એવું ગીતા યોગ્યન પણ છે. મનુષ્યની બુદ્ધિનો નાશ થતાં તે પોતેજ નાશ પામે છે. વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે કે ' આની બુદ્ધિ ઠેકાણે નથી. ' જેની બુદ્ધિ ઠેકાણે નથી તહેની સઘળી ક્રિયા પામલના જેવીજ હોય છે. અને તે પુરુષ જીવંતો હોવા છતાં તહેને મુઆ જેવોજ ગણવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે જે અગ્નિ પુરુષની બુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન (આત્મરૂપ સ્થાન) છોડીને અનાત્મ વિષયો પર દોડી જાય છે અને દેહની અંદર ક્ષણભર પણ રહેતી નથી તેવો પુરુષ જગતમાં વિચરતો રહેવા છતાં, મૃત સરખોજ મનાય છે. કેમકે બુદ્ધિનું બાહ્ય ઉત્ક્રમણ થયું છે. પરંતુ તત્ત્વાર્થદર્શિની બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપ સ્થાનમાંથી બહાર નીકળી નહિ જતી હોવાથી તે જીવંતો છે. એજ પ્રમાણે વળી વસિષ્ઠ કહે છે કે એવા આત્મગ્નિસંપન્ન ગાનીનું સામર્થ્ય અખિલ બળવાન પુરુષોના પર રહે છે. પોતાના બળ વડે તેવા આત્મગાની પુરુષોને પરાજીત કરનાર ત્રેલોક્યના વિષે કોઈ નથી. કેવળ શાસ્ત્રગાની, બ્યવહાર ગાનીને તો આદે તે પરાજય પમાડી શકે છે.

જેટલા વાન પ્રત્યયવાળા છે (જેવા કે બાગવાન, રૂપવાન, ધનવાન, બુદ્ધિવાન, બલવાન) તે સર્વના વિષે સર્વોપરિ બગવાન શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ ત્હેમના ઉપર પણ જ્ઞાનવાનની સત્તા ચાલે છે. એથી કરીને જ્ઞાનવાનના કરતાં વિશેષ બલવાન કોણુ હોવાનું હતું! તેટલા માટેજ આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થવા વસિષ્ઠના શ્રી રામને ઉપદેશ છે. જ્ઞાનવાનનું બળ કેયું હોય છે, તેને માટે વસિષ્ઠજી પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ છે.

વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠની પાસે કામધેનુની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ ત્હેમણે એમની માંગણીનો અંગિકાર કર્યો નહિ, ત્યારે વિશ્વામિત્ર પોતાના સૈન્યની સહાયતાથી બળાત્કાર પૂર્વક તેને લઈ જવા તૈયાર થયા. વસિષ્ઠજીએ તે વખતે મંત્રો વડે અભિમંત્રણ કરીને એક અલ્પદંડ ત્હેમની સામે ખડો કર્યો. તેની આગળ વિશ્વામિત્રનાં સઘળાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સૂર્યની સામે ખઘોતતી પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયાં. વિશ્વામિત્રને તે વખતે આશ્ચર્ય, દુઃખ તથા ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતાં, ત્હેમણે કહ્યું કે:—

થિગ્ બલં ક્ષત્રિયબલં વ્રહ્મતેજો બલં વલં ।

એકેન વ્રહ્મદંડેન સર્વાસ્ત્રાણિ હતાનિ મે ॥

ક્ષત્રિયના બલને ધિક્કાર છે, અલ્પ તેજનું બળજી મથાર્થ બલ છે, કેમકે એ વસિષ્ઠના એકજ અલ્પદંડે મદારા સઘળા દિવ્ય તેમજ ભયંકર શસ્ત્ર અસ્ત્રોનો નાશ કરી નાંખ્યો છે. ત્યારબાદ વિશ્વામિત્ર રાગ્યાદિ વૈભવ છોડી, એ અલ્પતેજ સંપાદન કરવાને માટે વૈરાગ્ય ધારણ કરી, વનમાં જઈ તપશ્વર્યા કરવા લાગ્યા અને આખરે અર્ધાર્પિપદ પણ સંપાદન કર્યું. સારાંસ, રાજા વિશ્વામિત્રના બળનો અલંકાર જ્ઞાનવાન વસિષ્ઠના બળ આગળ નષ્ટ થઈ ગયો. વળી એક બીજા વખતે પણ વસિષ્ઠજીએ પૃથ્વીના તલના વિષે શેષનાગના સ્થાનમાં, પોતાનો દંડ રાખીને તે દંડને તેમજ સ્પર્શસ્થાનના વિષે વસ્ત્ર રાખી તેને તથા કમંડળમાં સમુદ્રને સમાવી દઈને મહાદેવની પાસે નિર્ણય કરાવવા સાક્ષી તરીકે આજ્યાં હતાં એટું વર્ણન છે. પ્રસંગોપાત આગળ એકાદ પુણ્યમાં એના વિષે વધુ વર્ણન કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાનજી જગતમાં અખિલ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળવાન છે એ સિદ્ધ થાય છે. મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયાબાદ જો મથાર્થ જ્ઞાન સંપાદિત નહિ થઈ શકે, તો દુસ્તર આપણ તથા અધમ યોનિની પરંપરાનો નાશ થશે નહિ.

વરં શરાવહસ્તસ્ય ચાંડાલાગારવીથિપુ ।

ભિક્ષાર્થમટનં રામ ન મૌર્ખ્યહતજીવિતમ્ ॥

વરં ઘોરાંધકૂંપેષુ કોટરેષ્વેવ મૂલ્હામ્ ।

અંધકીટત્વમેકાંતે ન મૌર્લ્યમતિદુઃસદમ્ ॥

હે રામ ! મૂલતાથી નષ્ટ હવિત ધારણ કરવું તેના કરતાં તો હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈ, ચાંડાલને ઘેર ભિક્ષાને માટે ફેરા ખાવા, તે વધારે સારું છે. નિમિત્ત અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા ઉંડા કૂવામાં અથવા તો પ્રક્ષના કોટરના વિષે અંધજા કીડા ખનીને એટલા રહેવું તે પણ સારું છે, પરંતુ અતિ દુઃખ દાયી મૌર્લ્ય (અગ્નિપણું) કીડ નથી. આધિ વ્યાધિ, અને વિષ વડે પણ જોટલું દુઃખ થવું નથી, તેટલું સ્વશરીરના વિષે રહેલા અગ્નિથી થાય છે. એટલા માટે સકલ દુર્દશાના કારણરૂપ આત્મ સંપાદી અગ્નિની નિરૂપિત કરવી ઉચિત છે, એને માટે બીજો ઉપાય નથી:—

૫૬-રાગ. આશાવરી, તાલત્રિતાલા.

લવાણુવ તારક સ્વાત્મજ્ઞાન ॥ ૧ ॥ નિગમાગમ અર્થ પુરાણ
સંમત યહ સાધન વર જાન ॥ ૧ ॥ પ્રપંચ નંધર સત્તા વિરહિત
જ્ઞમકાલમે વૈભવ લાન ॥ ૨ ॥ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન કરકે
પાવે મોક્ષ સ્થાન ॥ ૩ ॥ શુદ્ધતાત્રય કૃપા કરે જો હો
આનંદ રસપાન ॥ ૪ ॥

સંસાર રૂપ સમુદ્રમાંથી નૌકાની માફક આત્મજ્ઞાનજ તારવાને માટે સમર્થ છે. ‘ સર્વ જ્ઞાનલહેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ. ’ હે અર્જુન ! તું જ્ઞાનરૂપ નૌકાના સાધન વડે, અર્થાત્ હું ફૂટસ્ય અસંગ ચિદ્રૂપ છું એથી કરીને સદા નિષ્કલ્ય છું. એ પ્રમાણે વિક્રિયા શૂન્ય જ્ઞાન વડે, અખિલ પાપ સમુદ્રને તરી જઈશ. એ પ્રમાણે ગીતોપનિષદમાં કહ્યું છે જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તથા પુરાણોને પણ સંમત છે. ‘ ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ ’ જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. એવું શ્રુતિ વચન છે. તથા ‘ વિગ્યાનમુત્તમશ્રુતે ’ વિદ્યા (જ્ઞાન) વડે અમૃત (મોક્ષ) મળે છે. એ પ્રમાણે સ્મૃતિ વચન પણ છે. માટે ધર્માધર્મ, તથા તેવું કાર્ય પાપ અને તેનાં ૧૧ સુખ દુઃખ એ પ્રકારના સંસારને તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારે આત્મવિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરવું. પ્રપંચ (સંસાર) ક્ષણભરૂર છે, જ્ઞાન વિના તેની જીવી સત્તા નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપના ઉપર જમકાળના વિષે તે ભાસમાન થાય છે. વેદાન્ત વાક્ય શ્રવણ કરવાથી તથા મનન નિદિધ્યાસન કરવાથી તે જમ દૂર થાય છે, ત્યારે મોક્ષ મળે છે. તેટલા માટે શુદ્ધતા ત્રણવું અવશ્ય.

બન કરવાથી લેખની કૃપાવડે નિત્ય આનંદ રસનું પાન કરવાનું મળશે અને અખિલ તાપો તથા પાપોનો સમૂળ નાશ થશે. ગંગામાં સ્નાન કરવાથી બાહ્ય શારીરિક તાપની શાન્તિ થાય છે, માનસિક તાપને ગંગા દૂર કરી શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે ગંગા નિર્મળ બનાવે છે તે બધું બધું તો એકજ જન્મનાં પાપ નાશ કરતી હશે. પરંતુ ગંગાથી સંચિત ક્રિયામાણ્ય પાપ દૂર થતાં નથી, અને તે પાપનોજ નાશ કરે છે નહિ કે પુણ્ય કર્મોનો. મોક્ષને માટે પાપની માફક પુણ્ય પણ પ્રતિજંધક છે. એટલે ચાહે તો લોખંડની હોય કે સુવર્ણની હોય પરંતુ તેનાથી ગતિનો પ્રતિજંધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે પુણ્ય પણ ગતિ (સદ્ગતિ, પરમપદગમન) ને માટે પ્રતિજંધક છે. તેટલા માટે ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે કે:—

પાતકપ્રચયવન્મમ તાવત્પુણ્યપુંજમપિ નાથ તુનીહિ ।

કાંચની ભવતુ લોહમયી વા શ્રુંક્ષલા યદિ પદોર્ન વિશેષઃ ॥

હે નાથ ! પ્રભો, આપ મારાં પાપ સમૂહની પેઠે પુણ્ય સમૂહનો પણ નાશ કરો. કેમ કે પગમાં ચાહે તો સુવર્ણની કે લોખંડની એટલી હશે પણ તેમનાંમાં કાંઈ ખાસ ફરક નથી. કાંઈ મૂઠ કદાચ સુવર્ણ શ્રુંખલા (એટલી) ને જોઈ આનંદ પામશે, પણ વિચારશીલ જ્ઞાની તો તેને પણ શંકા ગતિનો નિરોધ કરનાર જાણી, તેનો લાભ થવા છતાં દુઃખીજ થશે. તેજ પ્રમાણે શીઘ્રગતિ થાય એ પ્રમાણે ઇચ્છા રાખનારા પુણ્ય, પાપની પેઠે પુણ્યને પણ પ્રતિજંધક સમજે છે. વળી પાપનાશક ગંગા દૂર દેશાન્તરમાં રહેલી છે. એટલુંજ નહિ પણ જે લોકો તેના કિનારા પર રહે છે, લેખને પણ પોતાના ધરથી તો દુરજ છે. અને આ જ્ઞાનગંગા તો અત્યંત નિકટ એવા કૃપા-દેશના વિષે રહેલી હોવાથી કોઈને ઉઠીને કાંઈ દુર જવાનું કામ નથી. તેના વિષે જો મનુષ્યની વૃત્તિ નિમગ્ન કરશે તો સમૂહ સંસારકારણ મૂળ અજ્ઞાન સદિન પાપ નટ થશે. ગંગામાં સ્નાન કર્યું તો પણ ઉપર આવ્યા એટલે શરી પાછી પાપવાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્ય પાપ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. હાથોને નહી, તળાવ, સરોવર વગેરેમાં ધોવા છતાં ત્યાંથી બહાર આવતાં પોતાની શંકમાં ધૂળ લગ્નને તે માથા પર ઉડાવે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ગંગાદિ પવિત્ર નદીમાં ન્દાવા છતાં શરી પાછો પાપ કર્મ કરે છે. તેટલા માટેજ, ગીતામાં ભગવાન પોતાના શ્રી સુમે કહી રહ્યા છે કે:—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિધતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥

અર્જુનને શંકા થઇ હતી કે રાજસૂય, અશ્વમેધ યજ્ઞ, કૃત્ત્વ આદિ યજ્ઞાદિ વ્રત સમૂહ અને પંચાગ્નિ સાધનાદિ તપ ઇત્યાદિ સાધનો વડે અખિલ પાપોત્તો નાશ થાય છે. એથી કરીને સર્વ પરિશ્લેષના ત્યાગ પૂર્વક, શમદ-ભાદિ સાધન સંપન્ન થઇ, સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરી, આત્મ જ્ઞાનસંપાદન કરવામાં બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, એવા જ્ઞાનમાર્ગીનું શા માટે અવ-લંબન કરવું જોઇએ ? તેના સમાધાનમાં કહ્યું છે કે:—હે અર્જુન ! યજ્ઞાદિક પાપની નિવૃત્તિ કરનારા છે. પરંતુ, તેના વડે અખિલ પાપોત્તો નાશ થતો નથી. જે રાગને માટે ઓસડ લેવામાં આવે છે, તેજ રાગની તેના વડે શાન્તિ થાય છે, બીજાની નહિ. તેજ પ્રમાણે એ સાધનોનું અનુશાન જેને માટે કરવામાં આવે છે, તેજ પાપની નિવૃત્તિ, તથા ક્ષણ પ્રાપ્તિ તેનાથી થવાની; અને જ્ઞાન તો અખિલ પાપ તેમજ પુણ્ય સમૂહનો નાશ કરી મુક્તિ આપનારું છે. એટલા માટે તે સર્વ સાધનોથી શ્રેષ્ઠ તથા પવિત્ર છે. આ ક્ષોભ તથા પર ક્ષોભના વિષે તેના સમાન પવિત્ર બીજી કોઇ વસ્તુ નથી. નિષ્કામ કર્માનુશાન, તથા સમાધિ યોગ વડે અન્તઃકરણ નિર્ભગ થતાં તે જ્ઞાન આપોઆપજ પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બીજી વસ્તુઓની માદક થતી નથી. જ્ઞાન કોઇની પાસેથી કોઇને આપી શકતું નથી; તેમ લઇ શકતું પણ નથી. જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપજ છે. તે જ્ઞાન, જે પ્રમાણે કોઇ રાજ્ય સ્થાનમાં રાજ્યવ્રત થઇ દુઃખી થઇ જાય છે, અને પછી, રાજ્ય પાછું મેળવે મારે મળે ? એવી દૃષ્ટા કરે છે, તેટલામાં જગૃત થઇ જતાં પોતે જાતેજ જેમ રાજ્ય તરીકે વ્યવહાર કરે છે, તેજ પ્રમાણે જય પજુ આ દીર્ઘ સ્થાનામાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિની દૃષ્ટા કરે છે અને દુઃખાનુભવ કરે છે. પરંતુ સદૃગ્જ તેને જગૃત કરે છે એટલે, પોતે જાતે જ્ઞાનસ્વરૂપ બની જાય છે. સારાંશ—જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટીનો નાશ થઇ કેવળ અદ્ય સ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે. એજ પોતાના વિષે પોતાપણની (આત્માની) પ્રાપ્તિ સમજવી. એવા પવિત્ર આત્માને વિષે જેનાં અન્તઃકરણની વૃત્તિ નિમજ્જન થતી હોય તો તેના વિષે પાપ તથા તાપ શી રીતે સંભરે ? કેમકે, તેમનું મૂળ તો ઉગ્રાડી ગયું છે. જાડનું મૂળ જ્યાં સુધી કાયમ છે, ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરથી ડાળ પાંદડાં વિગેરે વિસ્તાર કાપી નાખવાથી શું વળવાનું હતું ? ધરો ફરી ઉગ્યાંજ કરવાનું. તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન મૂળ વિવિધાન હોવાથી (અર્થાત્ તેનો મૂળ સહિત નાશ નહિ થએલા હોવાથી) પ્રાયાશ્વિત્તાદિ કર્મ, યજ્ઞ યાગ, મંગાદિ તીર્થ-યાત્રા ગમે તેટલાં કર્યાં દશે તોપણ મલિન વાસના અને પાપકર્મની ફરી ફરી વૃદ્ધિ થવાજ કરવાની.

એક વખત દેહુ ગામના લોક તુકારામની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા:-
 “ હમે કાશી જઈએ છીએ, આપ હમારી સાથે ચાલો ” એ લોકોનો બહુ
 આમંત્ર હોવા છતાં તે વાતનો તુકારામે અંગિકાર કર્યો નહિ. આખરે એ
 લોકોને ઠીક જામે એ હેતુથી પોતાનો ભજન કરવાનો તંબુરો તેમને આપ્યો.
 અને મ્હારા સ્થાન પર એને માની અર્થાત્ મ્હારા પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી
 એને સ્નાન કરાવજો તથા એના હાથે દાનધર્માંદિ ક્રિયા કરાવજો. પછી તે
 ભેંકો એમની વીણા લઈને યાત્રા કરવા ગયા. ડેકાણે ડેકાણે તેને સ્નાન
 કરાવવા લાગ્યા તથા તેના હાથે દાન કરાવવા લાગ્યા. એક વરસ બાદ
 બ્યારે તેઓ પોતાને ગામ પાછા આવ્યા, ત્યારે ત્હેમણે તુકારામને યાત્રાનો
 સંબંધો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો અને તેમની આગામીસાર વીણાને પ્રત્યેક
 તીર્થમાં સ્નાન કરાવી તેના હાથે દાનક્રિયા પણ કરાવી છે, એ પ્રમાણે કહ્યું.
 તુકારામે ત્હેમને ધન્યવાદ આપ્યો. થોડાક દિવસ પછી, તુકારામે એ સંબ-
 ળાની મલિન વૃત્તિ તથા પાપાચાર જોઈને એક દિવસ ત્હેમને પોતાની પાસે
 બોલાવ્યા અને જે વીણા તીર્થયાત્રા કરી આવી હતી તેને ફાડી નાંખી અને
 તેના ટુંડડાના જે નાના નાના ટુકડા થયા હતા, તેમાંહેથી એક એક
 ટુકડો ફરેક માણસને આપ્યો અને તેના સ્વાદ કાઢવા સાર ચાખી જોવા કહ્યું.
 તે લોકોએ ચાખી જોઈ કહ્યું કે કડરો છે. તુકારામે કહ્યું કે તમે પણ એના
 જેવાજ છો. લોકોને તેનો અર્થ નહિ સમજવાથી પૂછવા લાગ્યા, ‘અમે એવા
 કેવી રીતે ?’ ત્યારે તુકારામે ખુલાસો કર્યો:-“આ નિર્જીવ કડવા ટુંડડાને ગંગામાં
 સ્નાન કરાવી લાવ્યા તોપણ તેણે જેમ પોતાની કડવાઈ છોડી નથી, પહે-
 લાનાં જેવુંજ રહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે ત્હેમે લોકો ત્હમારા સજીવ ટુંડડાને
 ગંગાદિ તીર્થોમાં ટુંડાડી આવ્યા તેથી અધિક કાંઈ થયું નથી. કેમકે ત્હમા-
 રામાંથી વૈષ્ણિક વાસનારૂપી કટુપણું ગયું નથી; પહેલાંના જેવુંજ છે.
 એથીજ ત્હમારા હાથે પાપ કર્મ ચાય છે. લોકોની ખુદ્દિનો મત્ર દૂર કરી
 નિર્જલતા પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે ગંગાદિ તીર્થોદિકાની ઉત્પત્તિ પરમાત્માએ
 કરી છે. તીર્થયાત્રા કરવા છતાં પણ જો મનોમલિન્ય (મનનું મલિન-
 પણું) દૂર ન થવું હોય તો યાત્રાનું ફળ દ્રવ્યહાનિ તથા રખડપટ્ટીનો શોક,
 આટલુંજ બધું સમજવું એ શિવાય બીજું શું ?”

તુકારામ કહે છે કે બાઈએ ! મનુષ્યની પ્રથમ એકાદતીર્થમાં જવાની
 હચ્છા થાય છે, ત્યાં જાય છે તથા થોડાક દિવસ નિવાસ પણ કરે છે. પછી
 બીજા તીર્થનું નામ સંભળતાં ત્યાંથી તે જગો પર ચાલ્યા જાય છે. ત્યાં

આગળ કોઈ કહેશે કે કુરુક્ષેત્ર સારું છે તો ત્યાં ઉપકરો. તે પ્રમાણે કાશી, રામેશ્વર, જગન્નાથ, બદરીનાથ, પુષ્કર, ગયા, પ્રયાગ, ઇત્યાદિ અનેક તીર્થોમાં ભ્રમણ કરે છે પરંતુ કોઈ પણ તીર્થના વિષે અચલ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી તેમજ મનની પણ શુદ્ધિ થતી નથી. મહેં આટલાં આટલાં તીર્થ જોયાં, તદ્દમે અમારા કરતાં થોડાં જોયાં, હમણે તીર્થફલ (પુણ્ય) તદ્દમારા કરતાં વધારે, આ પ્રમાણે મોટાઈ મારે છે, બડાશ કરે છે. એવા મનુષ્યોને તીર્થયાત્રાનું ફલ રખડપટ્ટીના થાક શિવાય બીજું શું મળવાનું હતું ? તીર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો ત્હેમને બીજકુલ અબળપુત્ર છે.

તીર્થે પાપક્ષયઃ સ્નાનૈસ્તીર્થં સાધુસમાગમઃ ।

તીર્થે વૈરાગ્યચર્ચા સ્યાત્તીર્થમીશ્વરપૂજનમ્ ॥

તીર્થં શીતોષ્ણસહનં તીર્થં નિઃસંગચારિતા ॥

इति जानन्ति ये तीर्थं तीर्थतत्त्वविदो हि ते ॥

તીર્થોમાં જઈ સ્નાન, દાન, દેવ તથા પિતૃકાર્ય વગેરે કરવાથી પાપોના ક્ષય થાય છે. તથા સંત સાધુ વિવેકી મહાત્માઓના સમાગમ થાય છે. ત્હેમની પાસે વૈરાગ્ય પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા થાય છે જેથી વિષય વૈરસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વળી સર્વાન્તર્યામી ધર્મચરણ પૂજનલક્ષણુ ગાન પણ થાય છે. તીર્થોમાં જવાથી જે આટલું નહિ થઈ શકતું હોય તો પછી ત્યાં જવું શા ખપતું ? આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થના કરતાં સાધુ સમાગમ શ્રેષ્ઠ છે. સાધુ સમાગમથી વૈરાગ્ય ચર્ચા અને તેના કરતાં પણ અન્તર્યામીવિષયક ગાન અધિક શ્રેષ્ઠ છે. શીતોષ્ણાદિકથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખ દુઃખોને સહન કરવાં એ તેથી પણ વિશેષ છે. અને આત્માના અસંગત્વનો જે અનુભવ છે તેને તો અતીવ ઉત્તમ તીર્થત્વ ગણ્યો છે. એ પ્રમાણે જે વિવેકી પુરૂષ તીર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે તેજ અન્તઃકરણ શુદ્ધિના ઉપાય ત્રુત તીર્થનું તત્ત્વ જાણવાવાળા છે માટે ત્હેમને પૃથ્વીનેજ તીર્થાટન કરવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુત્રી મુઝાગાન નષ્ટ નહિ થાય ત્યાં સુધી જુલોની શાખાઓને વારંવાર તેડવા પેડે મલિન વાસના તથા કર્મોની વૃદ્ધિ થતી રહેશે. ગંગાદિ તીર્થોમાં એ મુઝાગાન દૂર કરવાનું સામર્થ્ય નથી. એટલા માટેજ અત્યન્ત પવિત્ર શ્રેષ્ઠ તથા સુક્ષ્મ આત્મગાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરવું તેને અતીવ ઉત્કૃષ્ટ તીર્થ સ્નાન કહ્યું છે. સમૂહ પાપોના તેના વડે ઉત્તેજ થાય છે. બારતના શાન્તિ પર્વમાં ધર્મ રાજાને બીજાં પિતામહ કહે છે કે:—

આત્મા નવી ભારત પુણ્યતીર્થ સત્વાવહા-શીલતટા વ્યોર્મી ૧

તત્રાભિષેકં કુરુ પાંડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધયતિ ચાન્તરાત્મા ॥

હે ભરત વંશોદ્ભવ રાજા યુધિષ્ઠિર ! આત્મ રૂપી નદી એ મોટું તીર્થ છે. જેમાં આનંદ રૂપી જળ ભરેલું છે; જેના વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનરૂપ શીલ બને કિનારા છે; તથા જે સત્ય બાપજી રૂપી વેગથી વહી રહી છે; મૈત્રી, દયા (કરુણા) મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ જેની ઉર્મિ (મોર્મી) છે; સમદ-માદિ પ્રકૃત્ત્વ ક્રમસે વહે જે અત્યંત સુશોભિત છે; યમનિયમાદિ જે અંગ તે મોટા મોટા મગર માછલાંના સ્થાનપર છે; જે મનને આનંદ રસમાં ખેંચી મગરની પેઠે ડૂબાડી દે છે; હંસ સારસ વગેરે પક્ષીઓની મારક શાની પુરૂષો જેના ત્રિષે કીડા કરે છે તેમાં તું સ્નાન કર અર્થાત્ આત્માના વિષે તદાકાર ઇતિ રૂપે સ્નાન કર, જેથી કરીને સમૃદ્ધ પાપોનો નાશ થવાની સાથે તું અત્યંત પવિત્ર થમશ. બાહ્ય નદીઓમાં સ્નાન કરવાથી અંતરાત્માની શુદ્ધિ થતી નથી. કબીર કહે છે કે:—

પદ-રાગ-કાફી, તાલ દીપચંદી.

હમારો તીરથ કોન કરે ॥ ધ્રુ. ॥ મનમાં ગંગા મનમાં કાશી મનમાં સ્નાન કરે ॥૧॥ મનમાં આસન મનમાં કડાકન મનમાં મોન ધરે ॥૨॥ મનમાં માલા મનમાં મુદ્રા મનમાં ધ્યાન કરે ॥૩॥ કહત કબીરા મુનો લાઈ સાધો ભટકત કોન ફિરે ॥૪॥

તીર્થયાત્રા કરવાની હમારે શી જરૂર ? કોણ જાણ ? ગંગા, યમુના, કાશી અમારા મનમાંજ હોવાથી અમે તેનાં સ્નાન કરીએ છીએ. આસન, કડાકન, મુદ્રા, મોનાવસ્થાન તથા માલા, ધ્યાન વગેરે બધાંજ હમારાં મનમાં છે બાહ્યાડંબરમાં નથી. એથી કરીને તીર્થયાત્રાને માટે ભટકતા ફરવાની શી આવશ્યકતા રહે છે ? અન્યત્ર મહાત્મા પણ કહે છે કે:—

કાશીક્ષેત્રં શરીરં ત્રિમુખનન્નની વ્યાપિની જ્ઞાનમંગા ।

મક્તિશ્રદ્ધા ગયેયં ત્રિમુખચરણબ્યામયોગઃ પ્રયાગઃ ।

વિશ્લેષોડ્ઘં ત્રીસઃ સકલજનમનઃ સાક્ષિમૂતાંતરત્મા ।

સર્વં દેહે મવીયે સદિ વસતિ નસ્તીનમન્વતિક્કમસ્તિ ॥

આ શરીરજ કાશી ક્ષેત્રવત્ પુણ્યતીર્થ છે. અહીં અમ્મ્યા બાદ મુક્તિ મળે છે. ત્રિલોક્યાપિની બાબીરયાતુલ્ય જ્ઞાનરૂપી ગંગા તેમાં રહે

છે. ભક્તિ નિરતિશય પ્રીતિ, અને શ્રદ્ધા (આસ્તિક્ય બુદ્ધિ) એ ગયા છે. ભક્તિ શ્રદ્ધા રહિત ગણજીવન જ્યાં પાંડુ દાન કર્યાં તે ગયા (વ્યર્થજ ગયા) સમજવાં. સદ્ગુરુ ચરણનાં ધ્યાનનો યોગ (સંબંધ) થયો એ પ્રયાગ ક્ષેત્ર સમાનજ છે, અખિલ જનોની બુદ્ધિ આદિનો તથા તેનાં ધર્મ કર્મનો સક્ષીમૂળ અંતરાત્મા. અર્થાત્ વિશ્વ તૈજસ, પ્રાણ, એ ત્રણેના કરતાં જેને તુરીય (ચતુર્થ) કહ્યો છે, તેજ રિશ્વનાથ મહાદેવ પણ અગ્ની વિરાજમાન છે. એ પ્રમાણે મહારા દેહના વિષે એ બધાંનો નિવાસ છે તો, તેના કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ તીર્થ બીજું કોણુ છે ? કે, જ્યાં જવાથી હમને પરમાનંદ થઇ શકે તથા પાપો નાશ પણ થાય ?

અર્કેચેન્મધુ વિન્દેત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેત્ ।

इष्टार्थस्य च संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् ॥

અર્ક (આંકડા) ના ઝાટ પર જે મધ મળતું હોય તો તેને લાવવા પર્વત પર જવાની શી જરૂર ? તેજ પ્રમાણે છટ વસ્તુની સિદ્ધિ થયા બાદ કોણુ વિદ્વાન તેને માટે પ્રયત્ન કરશે ? એ ન્યાય પ્રમાણે સધળાં તીર્થોના નિવાસ જે પોતાનાં શરીર વિષે હોય તો કોણુ માની બાજુ દર દેશાન્તરનાં તીર્થોના વિષે બટકતો રહે ? બગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના હસ્તામલક, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, અને તોટકાચાર્ય, એ પ્રમાણે ચાર શિષ્ય હતા. જેમને જેમને વિષુધ (દેવ તથા પંડિત) એ પ્રમાણે વિચાર કરતા કે, એ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ છે કિંવા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ છે ? અથવા તો સામોક્ત્ય, સામોપ્ય, સામ્ય, તથા સાયુજ્ય નામક મુક્તિના ભેદ તે એ ચાર શિષ્યો છે ? અથવા તો બ્રહ્મદેવનાં ચારે મુખ તો એ પ્રગટ થયાં નથી થું ? તેમનામાંથી એક વખત પદ્મપાદાચાર્યની તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા થઇ અને તેથી, તે ચુકને કહેવા લાગ્યા:—“ હે સદ્ગુરો ! અનેક તીર્થો વડે યુક્ત જીવદેશને જેવાની મહારી ઇચ્છા છે તેથી આપ મુને આગા આપેલ શંકરાચાર્ય ત્યારે કહેવા લાગ્યા:—“ હે પદ્મપાદ ! તમારી ઇચ્છા મ્હેં જાણી તો પણ, જે કાંઇ મહારે કહેવાનું છે તે સાંભળો:—

स क्षेत्रवासो निकटे गुरोर्यो वासस्तदीयांघ्रिजलं च तीर्थम् ।

गुरुपदेशेन यदात्मदृष्टिः सैव प्रशस्तासिद्धेर्देवदृष्टिः ॥

સંભાવ્યતે ક ચ જલં ક ચ નાસ્તિ શયઃ ।

શય્યાસ્થલં કચિદિદાસ્તિ ન ચ ક નાસ્તિ ॥

શય્યાસ્થલીજનનિરીક્ષણસક્તચેતા: ।

પાંથો ન શર્મ લમતે કલુષોકૃતાત્મા ॥

પરમ પુણ્યશીલ સદ્ગુણી સમીપમાં નિવાસ થાય તેજ ક્ષેત્રવાસ સમ-
જવો તથા તહેમતું ચરણોદક તેજ પવિત્ર તીર્થસ્થાન બન્યું. સદ્ગુણના
ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થએલ જે આત્મદૃષ્ટિ અર્થાત્ આત્માનો સાક્ષાત્કાર તેજ
અખિલ દેવતાઓનું ઉત્કૃષ્ટ દર્શન છે. મનુષ્ય તીર્થના વિષે જાણે છે તો
કોઈ સ્થળે જળ મળે છે અને કોઈ સ્થળે નળતું પણું નથી. પોતાનો ઉતારો
પણું કેવો અને ક્યાં ઉતાર મળશે? ક્યાં આગળ જલ પાસે હશે? એ
પ્રમાણે જલ સ્થલના શિરીક્ષણમાં પ્રવાસી પુરૂષનું ચિત્ત નિમગ્ન રહેતું
હોવાથી એવા મલિન ચિત્તવાળા પુરૂષને સુખ મળતું નથી. જેમ તેમ ચાર
દિવસ 'સ્થલજલ ઠીક ન હોય સારા ન હોય તો પણું' ત્યાં રહી પાછો
ઘેર આવે છે. ઘેરથી નીકળતી વખતે તીર્થને માટે જેથી મનોદૃષ્ટિ હોય છે
તેની તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા પછી રહેતી નથી. એ વાતનો સર્વને અનુભવ પણું
છે. એથી કરીને 'તીર્થયાત્રા નિર્મલતા પ્રાપ્ત કરવા સારૂ તથા સ્વાસ્થ્ય
સંપાદન કરવાને માટે કરવી' એ હેતુ દૂર રહી જાય છે અને ઉલટી ચિત્તની
મલિનતા તથા અસ્વસ્થતા થાય છે. મહાત્મા પુરૂષોનો તેટલા માટે તીર્થ-
યાત્રા કરવામાં દુરાચક હોતો નથી. તેઓ જાણે છે અને કહે છે પણું ખરા કે:-

જ્ઞાનગંગાહરે શુદ્ધે મગ્નો નલક્ષિસ્લાવધિ ।

ય: સ્નાતિ મૂલમંત્રેણ સર્વદૈવ સ નિર્મલ: ॥

બ્યવહારમાં જે પુરૂષ પવિત્રરૂપ તથા પવિત્રકારક ગંગાના આગાધ
જલમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, 'હમં મે ગંગે' અથવા 'ગંગા મંગેતિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ
પુરાણાદિ મંત્રો બોલીને નખથી શિખા પર્યન્ત સ્નાન કરે છે ત્હોને નિર્મલ
કહેવામાં આવે છે પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો તે સદૈવ મલિનજ રહે છે.
પરંતુ જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્યે ત્રિપુટીરૂપ મહારહિત મહાવાક્યોત્પન્ન 'અહં બ્ર-
હ્માસ્મિ' એ પ્રમાણે અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપ ગંગાના આગાધ જલરૂપ નિર્વિક-
લ્પામ્ય સમાધિમાં (ન-ખ શિખાઅવધિ) 'જેમાં ઇન્દ્રિયો તથા તેમાંથી
ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન તેમજ તેના વિષય હોવા નથી અને અધર્વજીર્ણાર્થ
જ્ઞાનરૂપ શિખા પણું રહેતી નથી એ પ્રકારે' મગ્ન (આત્માકારતાને પ્રાપ્ત)
થઈને 'અહં બ્રહ્માસ્મિ,' 'હોહં,' 'ઓંકાર' ઇત્યાદિ સકલ જનમૂલ્ય બ્રહ્મ
તત્ત્વપ્રતિપાદક મૂલમન્ત્ર વડે (તેમના અર્થના અનુસંધાન પૂર્વકે પોતાના

બ્રહ્મભાવનું અનુસંધાન કરીને) સ્નાન કરે છે અર્થાત્ તે સ્વાત્મ સુખની સાથેજ અનુસંધિત થઇ જાય છે, તે જ્ઞાની પુરુષ અવિદ્યા મહરહિત રહે છે એ પ્રમાણે લૌકિક તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકાય તેમ છે. અથવા જે ઉપાસક, કામના મહરહિત ઉપાસ્ય બ્રહ્મ વિષયક પરોક્ષજ્ઞાનરૂપી ગંગાના ધ્યાનરૂપ અગાધ જલના વિશે નમસ્ત્રિપાદિ દેહતું સ્ફુરણ ન રહે તે પ્રમાણે તદાકાર અને લીન થઇને 'સોઈ' એ પ્રમાણે મૂલમન્ત્રવડે નિત્ય સ્નાન કરે છે અર્થાત્ ધ્યાનવડે ધ્યેયાકાર બની જાય છે ત્હેને શુદ્ધ જાણવો. એ પ્રમાણે શંકરાચાર્યે જે બોધ કર્યો હતો તેનું શાંકર દિગ્વિજયના ચતુર્દશ સર્ગમાં વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે તે છતાંસુએ તે રથને જોઇ લેવું. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માનું ધ્યાન તથા આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કરી સંસાર મૂલ અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઇએ; નિમિલ તાપ તેમજ પાપની શાન્તિ થઇ નિર્મલ આનન્દના વિશે ત્યારેજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા સાદુ સદ્-ગુરૂના ચરણનું અવશ્ય સેવન કરવું જોઇએ. એમ કરવામાં આવે તોજ વસિષ્ઠજીના વાક્યાનુસાર સુખરૂપતા જીવિત સારથ્ય તથા બલ સંપન્નત્વ પ્રાપ્ત થયાં એમ કહી શકાય.

। इति शिवम् ।

અષ્ટમ પુષ્પ.

भोक्षार्थीनि सभता आवश्यकं छ.

इहामुत्र च सिद्धयर्थं पुरुषार्थमवृत्तये ।

समदृष्टितया नित्यं विचरन्ति सुबुद्धयः॥ यो. बा.

સંસારમાં સત્વ, રજ તથા તથા તમ, એ ત્રણ ગુણ મુખ્ય છે. અને તેના માટે મનુષ્યો પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોઈ ત્હેમનાં સ્વાભાવિક કર્મ થાંત, મિત્ર, અને દારણ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે. તે કર્મોની નિન્દા અગર સ્તુતિ ન કરવી જાઇએ. જમણે તથા ડાબે એ બે બાગ મળીને જમ એક અંગ બને છે તેજ પ્રમાણે આ જગત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મળીને એક અદ્વિતીય સિદ્ધ પડેવાય છે. જમણે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી કોઇ પણ પ્રાણીની નિન્દા અગર સ્તુતિ કરવી યોગ્ય નથી. એકની સ્તુતિ કરતાં બીજાની સહજ નિન્દા થાય છે. તેમ છતાં 'હું' એક જ્ઞાતા પૂર્ણ હું' એવા અભિમાનવડે

સેકોના ગુણ દોષ જોઈ મનુષ્ય સ્તુતિ અને નિન્દા કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. જાતિ સ્વભાવપરે પ્રાપ્ત થએલાં કર્મોની નિન્દા કરવી એ અધર્મ છે. હનુમાન્ યાતા હોવા છતાં લેમનું વાનર કર્મ છૂટ્યું ન હતું; નારદ મોટા યાત્રી તેમજ શ્રેષ્ઠ પુરુષોને પણ માન્ય હોવા છતાં રૂપો લગ્નાડવાની સ્વભાવ એટલા લેનામાં અનિવાર્ય હતી. ગરૂડ વિષ્ણુનું વાહન તથા તેમના અમ્બાગમાં હાથ જોડીને રહેલું છે તથાપિ લેમની સર્પ બક્ષણ કરવાની પ્રકૃતિ બદલાતી નથી. સારાંશ, જન્મ જે ત્રિગુણાત્મક છે, તેના વિષે કર્મોચ્ચ ગુણને અનુસરીનેજ રહેવાનાં. તેમાં ગુણ દોષની વિવેચના કરનારોજ દોષી દરશે. ગીતાપરિપાઠમાં બર્ગચાન્ કહે છે કે:--

ન તદસ્તિ ઇથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જેમુંકં યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥

હે અર્જુન ! આ બ્રહ્મકર્મ, પાતાળમાં કિંવા સ્વર્ગમાં અક્ષાદિ દેવતાઓમાં પ્રકૃતિ સમુત્પન્ન સત્વાદિ ત્રણે ગુણોથી રહિત એવી કોઈપણ સ્થાવર અથવા જંગમ વસ્તુ નથી. કેમકે સર્વ જગત્ ત્રિગુણાત્મક માયાનું કાર્ય છે, તેમજ સકલ કર્મોના કર્તા ગુણજ છે એમ કહેવું છે:—

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપદશતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥

જે વખતે દ્રષ્ટા (જીવ) વિચારસંપન્ન થઈ દેહેન્દ્રિયવિષયરૂપથી પરિણત થએલા ગુણાદિકોથી ખીન્ને કોઈ બિન્ન કર્તાને જોતો નથી, ત્યારે તે નિખિલ કર્મોના કર્તા તરીકે ગુણોનેજ અનુભવે છે અને એ પ્રમાણે ગુણોથી પર (અતીત) ગુણ વ્યાપાર સાક્ષી ભૂત, નિર્ધિકાર એવા મ્હને (પરમાત્માને) જે વખતે જાણે છે, તે સમયે તે વિદ્વાન્ મ્હારા અભ્યાસને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, નિખિલ પ્રાણી ત્રિગુણાત્મક હોઈ, તેનાં કર્મ ગુણાનું રૂપ તથા ગુણ કૃત છે. પૂર્વ કર્મ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રકૃતિના ત્યાગ કોઈથી થઈ શકતો નથી. કવિ કહે છે.

કાકઃ પદ્મવને રતિં ન કુરુતે હંસો ન કૂપોદકે ।

મૂલઃ પંડિતસંગમે ન રમતે દાસો ન સિંહાસને ।

કુત્સી સઙ્ગનસંગમે ન રમતે નીચં જનં સેવતે ।

યા यस્ય પ્રકૃતિઃ સ્વભાવજનિતા કેનાપિ ન ત્યજ્યતે ॥

કાગડાની પ્રકૃતિ જન્માન્તરનાં કર્મસંસ્કારવડેજ એવી બંધાઈ મળેલી છે કે, જ્યાં ત્યાંથી એ મળ (વિજાતુંજ) બક્ષણ કરવાનો કમળ વન પર તેની પ્રીતિ બંધાતી નથી. તેજ પ્રમાણે હંસ પક્ષી નિરંતર માનસ સરોવરના ત્રિપે વિહાર કરે છે. રૂપ જળના ત્રિપે તેની કદિ પ્રીતિ થતી નથી. મૂઠ પુરૂષને વિદ્વાન પુરૂષના સમાગમમાં મળ પડતી નથી; અને દૈવ-યોગથી કોઈ દાસ (સેવક) ને રાજ્ય સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થઈ હશે તો પણ, તે તેને પસંદ પડશે નહિ. અસતી સ્ત્રી સજ્જનના સંગમાં રમતી નથી; પરંતુ નીચ જન પુરૂષતુંજ સેવન કરે છે. એ પ્રમાણે જેના જેવા પૂર્વ કર્મસંસ્કાર હશે અને તે વડે આ જન્મમાં જેવી પ્રકૃતિ બંધાઈ હશે તે પ્રમાણેજ તેહનું વર્તન રહેવાતું. એ પ્રકૃતિ મામાના ગુણોવડે ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી દેહ છુટ્યા વગર કોઈથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથીજ. સૂરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-કાલિંગડા, તાલત્રિતાલા.

પ્રકૃતિ જે બાકે અંગ પરી ॥ ૧ ॥ શ્વાન પૂંછકો કોટિક
લાગે સૂધી કહું ન કરી ॥ ૧ ॥ જેસે સુભક્ષ નહીં બક્ષ છાંડે
જન્મત જોન ધરી ॥ ૨ ॥ યોયે રંગ બાત નહીં કેસે હુ જ્યોં
કારી કમરી ॥ ૩ ॥ જ્યોં અહિ ઉસાત ઉદર નહીં પૂરત અમ્મી
ધરનિ ધરી ॥ ૪ ॥ સૂર હોઈ સો હોઈ સોચ નહીં તેસે હેં એ
ઉરી ॥ ૫ ॥

જેની જે જન્મ પ્રકૃતિ પડી હશે તે કદી છુટી શકશે નહિ. કૃતરાની પૂછડીને સીધી કરવાને કરોડો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે કદી પોતાનો વક બાવ છોડશે નહિ, વાંદીજ રહેશે; સીધી થશે નહિ. તે પ્રમાણે જેના જેવો જન્મ સ્વભાવ ' વક અગર, સરગ ' બંધાયો હશે તે ચાહે નેટલા મધાજ કરવા છતાં જશે નહિ. એના પર એક દૃષ્ટાન્ત કહેવામા આવે છે.

એક માણસ દરિદ્રો હતો અને તેણે એવું સાંભળ્યું હતું કે પૈતાળ બૃતાદિકની પ્રસન્નતાથી દ્રવ્ય ત્રિગેરે સર્વ કાંઈ વસ્તુ મળે છે. કર્મધર્મ-સંયોગે એક મહાત્મા પાસેજ રહેતા હતા અને એન્દ્રમળ વિધામાં તે નિપુણ હતા. એ માણસ તેમની પાસે જઈ એ મહાત્માની સેવા કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ પછી જ્યારે તેમણે પ્રસન્ન થઈને ' ત્હમરી થું ઈચ્છા છે ? ' એ પ્રમાણે પૂછ્યું. ત્યારે, એ માણસે તેમને પૈતાળ પ્રસન્ન થવાનો

ઉપાય પૂછ્યો. સાધુએ કહ્યું:—“ બાપ ! વૈતાળની આરાધના કહ્યું છે, તોપણ ત્હમારી ઇચ્છા છે, તો હું ત્હમને બતાવીશ. પરંતુ, ત્હેની આરાધના શા હેતુથી ત્હમે કરવા માંગો છો તે મ્હને કહેશો ? ” ત્હેણે કહ્યું:— “ વૈતાળની પ્રસન્નતા થતાં, ધનાદિ ઇચ્છિત પદાર્થની તત્કાળ પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે. કેમકે ત્હેની પાસે બૂતપિશાચ્યાદિ ગણ ઘણા હોવાથી કોઇને પણ સમજ ન પડે તેમ, મોટાં મોટાં કામ તે થોડા વખતમાં કરી નાંખે છે. ” સાધુએ કહ્યું:—“ ઠીક ! પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે જો ત્હેની પ્રસન્નતા થતાં ત્હમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા એકાદ પિશાચગણ તે ત્હમને આપે એટલે પછી ત્હમારે ત્હને નિરંતર કામમાંજ રોકેલો રાખવો. એમ કહી એક ઇન્દ્રગણ મન્ત્ર ત્હને આપ્યો અને રોજ રમણાનમાં જઈ મધ્ય રાત્રીના સમયે તેનો જપ કરવા કહ્યું. એ મન્ત્રની સંખ્યા જ્યારે બે લાખની થશે ત્યારે વૈતાલ ત્હમને દર્શન દેશે તે વખતે ત્હમારી જે કામના હોય તે ત્હમારે ત્હને કહેવી. ત્હેણે સાધુ પાસે તે મન્ત્ર ગ્રહણ કર્યો અને તે મનુષ્યે બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે રોજ મધ્ય રાત્રે રમણાનમાં જઈ જપ કરવા લાગ્યો તથા કહેલી સંખ્યા પૂરી કરી. ત્યાર પછી વૈતાલે પ્રગટ થઈ “ ત્હમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો ” એ પ્રમાણે કહ્યું. તે માણસે કહ્યું:— “ મ્હારું કાર્ય સાધવા સાર એકાદ પિશાચ મ્હને આપો, કેમકે જાપ તો ત્હમના સ્વામી છે. ધન વગેરે સર્વ પદાર્થ માટે મ્હારી જ્યારે જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે ત્હેણે મ્હને તે તે પદાર્થ આપી આપના તથા હું એને જે જે કામ સોંપું તે તે એણે કરવું એ પ્રમાણે એને કહેલો. ” વૈતાલે કહ્યું:—ત્હમારી આરાધના જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું અને ત્હમારી ઇચ્છા પ્રમાણે એક પિશાચ નોકર તરીકે ત્હમને આપું છું. તે હંમેશાં ત્હમારી તાબેદારી લઠાવશે પરંતુ એને કામ વગરનો ખાલી રાખવો નહિ; નિરંતર કાંઈ ને કાંઈ પણ કામ સોંપતાજ રહેવું નહિ તો તે ત્હારો પ્રાણ હશે. તે માણસે વિચાર કર્યો કે એમાં શી હરકત છે ? હું ત્હને જોઈએ તેટલું કામ આપીશ. પછી ધિતાલે એક પિશાચને ત્હેની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ આ માણસ જે જે કામ સોંપે તે તે સર્વ ત્હારે કરવું ” અને એમ કહીને તે અન્તર્ધાન થઈ ગયો. પિશાચે પૂછ્યું:—“ શું કામ કરે ? ” તે માણસે કહ્યું:— “ પહેલાં વનમાં જે આ ઝાડ છે તે કાપી નાંખો અને જમીન સરખી કરો ” પિશાચે તરત તે કામ કરી દીધું અને પૂછવા લાગ્યો:—“ હવે શું કરવું ? ” માણસે કહ્યું:—“ અહિં મ્હારા માટે રાખના મહેલ જેવો એક સુંદર મહેલ બાંધી દો. પોતાના ભતિયાઓની સહાયતાથી પિશાચે તે કામ પણ

ઝટ કરી દીધું અને પાછો પૂછવા લાગ્યો:—હવે શું કરું ? ત્યારે તહેલે તે મકાન સુંદર ઉપભોગ્ય વસ્તુઓથી ભરી દેવા કહ્યું તે પણ તહેલે ઝટ આટોપી દીધું. વળી પાછો પૂછવા લાગ્યો:—‘હવે શું કરવું તે કહેા.’ એ પ્રમાણે જે જે કામ તે માણસ બતાવતો તે તે કામ પિશાચ યોડીવારમાં કરી આપતો અને પાછો કામને માટે ઉધરાણી કરતો. તે પિશાચનું આવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય જોઈ તે માણસ વિચારમાં પડ્યો કે હવે મ્હારે એને શું કામ સોંપવું ? જે જે સોંપું છું તે ઝટ કરી નાંખે છે. કાંઈપણ સૂચના કરી નહિ ત્યારે પિશાચ કહેવા લાગ્યો:—‘કામ સોંપો નહિ તો હું ત્હમને ખાઈ જમીશ.’ આવું બાપણ સાંભળનાવારને તે માણસના તો હોંસ કોસજ ઉડી ગયા અને ગભરાતો ગભરાતો જે મહાત્માએ ત્હને ઐન્દ્રજલિક મન્ત્રનેા ઉપદેશ કર્યો હતો તે મહાત્માની પાસે પ્રાણ રક્ષાનેા ઉપાય પૂછવાને દોડી આવ્યો. સાધુએ પૂછ્યું:—‘હાંદો છો કેમ ? શું બય છે ? ગભરાએલા કેમ જણાએ છો ? કહેા બાઈ શું છે ?’ તહેલું કહ્યું:—‘મ્હારો પ્રાણ બચાવો. આપના મન્ત્રનું અનુશ્ઠાન કરવાથી વૈતાલે મ્હને એક નોકર પિશાચ આપી એનાવડે ત્હમારી ઇચ્છા સર્વદા પૂર્ણ થશે એ પ્રમાણે કહ્યું. મ્હેં એ પિશાચને ઘણું કામ બતાવ્યાં અને તે તહેલું કર્યાં પણ ખરાં પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે જે કામ હું એને સોંપું છું તે યોગજ સમયમાં એ પૂરું કરી નાંખે છે. હવે મ્હારી પાસે કાંઈ એવું કામ નથી રહ્યું કે જે હું એને બતાવું. ત્યારે તો એ કહે છે કે કામ બતાવો નહિ તો હું ત્હમને ખાઈ જમીશ. એવો બય બતાવ્યાથી હું આપની પાસે આવ્યો છું તો હવે શું કરવું તે કહેા. ” આ પ્રમાણે તે કહી રજો હતો એટલામાં તે પિશાચ પણ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તે માણસનેા બક્ષ કરવા તે જતો હતો પરંતુ સાધુએ પોતાના મન્ત્ર સામર્થ્યથી ત્હનેા નિરોધ (અટાવ) કર્યો. પછી તે સાધુએ માણસને કહ્યું:—‘હું તો ત્હમને પહેલેથીજ કહેતો હતો કે પિશાચને તો કામ સોંપતા રહેવું જોઈએ નહિતો ત્હમારો ઘાત થશે. પણ મ્હારું કહેલું લક્ષમાં લીધું નહિ અને વૈતાલની આરાધના કરવાનેા મન્ત્ર માંગી લીધો. હીક ! જે થયું તે થયું. હવે હું ત્હમને એક યુક્તિ બતાવું છું જેનાથી ત્હમે સર્વ સંકટોમાંથી છૂટા થશો. હવે જ્યારે એ ત્હમને કામને માટે પૂછવા આવે ત્યારે ત્હમારે એને ફતરાની પૂછડી સીધી કરવાનું કહેવું. બસ એટલાથીજ એ થાકી જશે અને ત્હમને છોડીને ચાલ્યો જશે; કેમકે ફતરાની પૂછડી કદી સીધી થતી નથી. ત્યારબાદ તે મનુષ્ય પોતાના સ્થાન પર આવતાં પેલો પિશાચ પણ ત્હની પાછળ દોડતો દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો; “મ્હને

જલદી કામ સોંપા નહિ તો ખાઇ જાઉં છું. ” તે માણસે સાધુના ઉપદેશને અનુસરીને એક દૂતરાને પકડી આણી લેને એ પિશાચને સ્વાધીન કરીને કહ્યું:—“ પહેલાં આની પૂછડી સીધી કરી આપો; પછી બીજું કામ બતાવીશ. ” તે પિશાચે યુક્તિથી દૂતરાની પૂછડીને હાથમાં પકડીને સીધી કરી પણ હાથ છુટી જતાં પાછી તે વાંકી ને વાંકીજ નજીવા લાગી. વારંવાર સીધી કરતો રહ્યા છતાં વાંકીજ રહી; એટલે તે દૂતરાને મારવા લાગ્યો. તો પણ શું વળવાનું હતું ? એ કાંઈ ઓછીજ સીધી રહેવાની હતી ? એ કામ કરતાં કરતાં તે થાકી ગયો અને વિચારવા લાગ્યો:— ‘ એણે મને ઇસાવ્યો ખરો. એ પ્રમાણે વાંકી પૂછડી સીધી કરતો રહું તો, મારો છૂટકો ક્યારે થાય ? તે સમજતું નથી. હવે શું કરવું ? પછી પોતાના છુટકારાને માટે તે માણસની પાસે આવીને પિશાચ કહેવા લાગ્યો:— “તું મને છુટો કરે તો અત્યાર લગીમાં મહેં લેને જે જે આણી આપ્યું છે તે બધું લેને આપી દઇશ અને પછી કદી લેને ફરી કોઇ દહાડો ત્રાસ આપીશ નહિ. ” તે માણસે વિચાર કર્યો કે ભક્ષે એ જાણ તો ! આપણને પુષ્કળ સંપત્તિ મળી છે તે બધી રહેશે અને પ્રાણ પણ બચશે. તેથી લહેણે કહ્યું:—“જાઓ કાંઈ હરકત નથી. ” એ પ્રમાણે યુક્તિ કરીને પિશાચના હાથમાંથી તે છુટી ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે દૂતરાનો જે જન્મ સ્વભાવ, પ્રકૃતિ તે ચાહે તેટલો ઇલાજ કરવાથી શું કદી બદલાવાની હતી ? નહિજ તેની પૂછડી વાંકી તે વાંકીજ રહેવાની.

એજ પ્રમાણે કોઇ મનુષ્ય યવન કુળમાં જન્મ્યો હશે છતાં જન્માન્તરના સંસ્કાર બલથી અબદ્ય બક્ષણ અને અપેષ પાન કરતો નથી અને ઉત્તમ બ્રહ્મકુલ સંપન્ન મધ માંસાદિકનો આહાર કરે છે એવું તો હાલ ડગલે ડગલે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું હોતું જોઇએ ? પૂર્વ કર્મ સંસ્કાર વડે બંધાએલો સ્વભાવજ. તેમજ કાળા વર્ણનો કામજો ગમે તેટલા સાણ્ણથી ઘોશો તો પણ કાળો ને કાળોજ રહેશે તેનો રંગ બદલાશે નહિ; કેમકે એનો પ્રકૃતિ કર્મ તે કેમ છુટે ? સાપ માણસને કરડે છે તેથી શું એનું પેટ ભરાય છે ? નહિજ પરંતુ પ્રકૃતિને અનુરૂપ કર્મ એ કરે છે; મરી જાય છે પણ કરડવાનું છોડતો નથી. તેજ પ્રમાણે જગતના વિષે જન્માન્તરના સંસ્કાર વડે જે જે પ્રાણીની જે જે પ્રકૃતિ બંધાઇ હશે તે પ્રમાણેજ તે કર્મ કરે છે. એથી કરીને એક્ષાર્થી પુરૂષે કોઇના ગુણ દોષનો વિચાર ન કરવો અને સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સમતા રાખીને વ્યવહાર કરવો; તેમ કરવાથી બ્રાહ્મી રિશતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમતાને માટે ભગવાન વસિષ્ઠજીએ પણ શ્રી રામચંદ્રને ઉપદેશ કર્યો છે કે, હે રામ !

ન તદાસાચતે રાજ્યાન્ન કાંતાન્નવસંગમાત્ ।

અનપાયિ મુક્તં સારં સમત્વાદદવાપ્યતે ॥

સમઃ સમુદિતો નિત્યં સમોઽનુદિતઘીઃ સદા ।

ન કશ્ચિદિદ્ધ તાઃ સન્તિ યાઃ સમસ્ય દિ નર્ઘયઃ ॥

હે રામ ! સમતાથી જે સારભૂત (શ્રેષ્ઠ) તથા અવિનાશી મુખ મળે છે, તે રા-
જ્યાદિ વિભવ તથા સુંદર સ્ત્રીઓ વગેરેના સમાગમવડે પણ મળી શકતું
નથી. નિખિલ દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થનારાં દુઃખના નાશની સીમા, કોઈ જવરનો નાશ
કરનાર, આધ્યાત્મિકાદિ તાપોને ક્ષાંત કરનાર મેઘ તુલ્ય એક સમતાજ છે એમ
તું સમજ ! એ સમતાવડે સર્વ વૈરીઓ પણ મિત્ર તુલ્ય બની જાય છે. સર્વત્ર
સમતા રાખનારને કલ્યાણકારક સકલ ગુણો સહિત, સર્વ સંપત્તિવડે યુક્ત
ઉત્તમ અવ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેનામાં ચિન્તારહિતપણું આવે
છે. સમતા યુક્ત પુરુષને ત્રેલોક્યના વિષે કોઈ પણ સંપત્તિ અપ્રાપ્ત નથી.
ચન્દ્રવડે અમૃતતું સિંચન થઈ સર્વ વનસ્પતિઓ જીવે છે તથા પુષ્પ થાય છે
તેજ પ્રભાણે, પોતાના ચિત્તચન્દ્રમાવડે સેક ? થઈ રહેલા, અમૃત કરતાં
પણુ અધિક, સામ્યતાતું આસ્વાદન કરીને વિવેક સંપન્ન જનકાદિક રાજા
લોક તથા ગાની મહાત્મા ઋષિ અને સન્ત ભગવદ્ભક્તો જીવન ધારણ
કરી ગયા છે. સારંગશમાં, સમ બ્રહ્મદષ્ટિ ધારણ કરીને, જીવન્યુક્તતાથી તેઓ
જગતમાં વિચરે છે. અનિષ્ટાદિકોની પ્રાપ્તિથી પલાયન કરી જતા નથી તેમજ
દષ્ટ પ્રાપ્તિથી સંતોષ પણ માનતા નથી. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન કહે
છે કે:—

નિરપેક્ષં મુનિ શાન્તં નિર્વરં સમદર્શિનમ્ ।

અનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેયેત્યંધિરેણુભિઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! આ પંચ લક્ષણુ સંપન્ન ભક્ત હોય તો મહારાશીયે તહેને
વિશેષ પવિત્ર માની તહેના ચરણથી રજા દું મહારા શિર પર ધારણ કરું
તું અને તેવા ભક્તવડે જડ જીવોનો ઉદ્ધાર થાય છે. નિરપેક્ષતા પ્રથમ
લક્ષણુ છે. મહારા પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ ભાવ રાખી મહારા રૂપમાં મન વસિન
થતાં નિખિલ વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે; એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા બાદ
વગર મહેનતે વગર માંએ અમાચિત અર્થ (ધન) પ્રાપ્તિ થાય તો પણ તે
ભક્ત તેના સ્પર્શ સરખો કરતો નથી. રસ્તામાં દ્રવ્યાદિ પડી રહ્યું હોય, અને

તેનો કોઈ માલીક હોય નહિ તોપણ તેને લઈ લેવાની ઇચ્છા ન થયી જોઈએ ઉપેક્ષાજ કરવી જોઈએ. વૃત્તિશીલ અવસ્થાનેજ નિરપેક્ષતા કહે છે. બીજું લક્ષણ મનન છે. વેદશાસ્ત્રના પરમ અર્થરૂપ જે હું છું તે મ્હારા સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું; ત્રીજું લક્ષણશાન્તિ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, તથા દેહના વિષે અહંભાવ નહિ થાય તો, મુખ્ય શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિકારોની દેહના વિષે સ્થિતિ હોવા છતાં દેહની જે નિશ્ચલતા એ પ્રકારની શાન્તિ ગણાય છે; એથી કરીને અહીં એવી શાન્તિ (ગણાય શાન્તિ) ન સમજવી. ચોથું લક્ષણ નિર્વેર અને પાંચમું લક્ષણ સમતા છે. જ્યાં સુધી બેદબાન છે ત્યાંસુધી બીજાની સાથે વિરોધ થાય છે પરંતુ એ બેદ દૃષ્ટિનું નિરાકરણ થતાં વૈરભાવ દૂર થઈ જાય છે. સમતાવડે બેદભાવ દૂર થઈ જાય છે. આ જગતના વિષે ધણીજ અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે. અને તેઓ છે પણ કેવા ચિત્ર વિચિત્ર! લેમના આકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન, તેમજ નામની વિચિત્રતાનો પણ કાંઈ સુમાર નથી! પરંતુ વિવેક સંપન્ન યાત્રી પુરુષ, જે એ સઘળાને વિષે એક પરબ્રહ્મ સમરૂપ નિવાસ કરે છે એ પ્રમાણે જોઈ શકે તો પછી વૈર કોની સાથે અને કેમ કરે? એકાત્મભાવ વડે ‘ ‘ અહં ત્વં, મમ, ત્વં ’ ’ અર્થાત્ “ હું તું, મ્હારું, ત્હારું ” ઇત્યાદિ બેદ ભાવ જ્યાં સુધી ગળી ગયો નથી ત્યાં સુધી શત્રુ મિત્ર ભાવ અંતરમાં રહે છે. અર્થાત્ સમતા નિર્વેરત્વનું કારણ છે, અને એ સમતા પરમાત્માની ભક્તિ દ્વારા લેમની પ્રસન્નતાનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધાં લક્ષણોમાંથી પ્રથમ લક્ષણ જે નિરપેક્ષતા છે, તે જોણે સંપાદન કર્યું હશે ત્હોને બીજા સર્વ ગુણો આવી મળશે. જગતમાં પણ એના અનુભવ થાય છે કે, નિરપેક્ષનું મન નિશ્ચલતાથી પરમાત્મરૂપનું મનન કરે છે. વળી, નિરપેક્ષ (ઉદાસીન) જ શાન્ત, સમત્વ યુક્ત, તથા શત્રુ ભાવ શૂન્ય રહે છે. એવા ભક્તની સેવા હું પરમાત્મા પોતે કરું છું. ત્હોની પાછળ દોડતો રહું છું તે એટલા માટે કે, એના ચરણની ધૂળથી મ્હારા વિષે રહેલાં અજ્ઞાંકનાં લોકોને પાવન કરું. ભક્તના વિષે મ્હારાથીયે વધારે પવિત્રતા કેવી રીતે? એવી શંકા ન આવણી. મેં સમુદ્રનાં જળનું આકર્ષણ કરીને વૃદ્ધિ કરે છે. જેથી કરીને જગત શાન્ત તથા હૃદયગમ્ય રહિત બને છે. પરંતુ, તેજ સમુદ્રનું જળ કોઈના કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવતું નથી; કેમકે, તે બહુજ ખાઈ હોય છે, અને એજ જળ મેંસનાં મુખમાં આવતાં મધુર બની જાય છે. એથી કરીને સર્વને તેની આહવાન થાય છે, તથા સકળ કામના તેનાથી પૂર્ણ થાય છે. કેળવું જાડ આખવાથી જરીએ મીઠાસ જણાશે નહિ; પરંતુ, તેનાં ફળ કેવાં હોસે

હેંસે ખાઈ જાય છે ? એજ પ્રભાણુ મહારા ભજન પ્રભાવથી ભક્તનાં વિશે પાંચે લક્ષણોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેના પ્રત્યે મહારા કરતાંયે લોકોની વિશેષ પ્રીતિ, તથા પવિત્રતા બાવ બંધાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમંતામાંજ સર્વ સંપત્તિ, અને આનંદનો સર્વથા સમાવેશ થઈ રહેયો છે. એ સમતાની પ્રાપ્તિ જે રીતે થઈ શકતી હોય તેવો પુરૂષાર્થ કરવાની અપેક્ષા રહે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વેષાયનનો અવતાર મહા વૈષ્ણવ ભક્ત જયદેવ કવિ સમતાનું ખાસ આદર્શ ભૂત દૃષ્ટાન્ત આપણને પૂરું પાડે છે.

જયદેવસમઃ સાધુર્ન મૂતો ન ભવિષ્યતિ ।

સર્વભૂતસુહૃદ્લોકે સમમાત્મસમં પુનઃ ॥

કવિ કહે છે કે:—જયદેવ સમાન સાધુ કોઇ થયો નથી અને થવાનો નથી. સર્વ પ્રાણીઓની સાથે તેમને મિત્ર બાવ હોઇ સર્વ કામને તે આત્મ તુલ્ય ગણતા. પોતાની જાત સહિત સમસ્ત જગતને ‘વાસુદેવઃ સર્વમિતિ,’ એ ગીતાનાં વચનને અનુસરીને તેઓ ભગવત સ્વરૂપ સમજતા. અર્થાત્ એવા ભક્તનાં મનમાં શત્રુ બાવ થી રીતે હોઇ શકે ?

એક વખત જયદેવના એક કૃપા પાત્ર શાહુકારે પોતાને ઘેર પધારવા તેમને પ્રાર્થના કરીને કહ્યું:—“ મહારાજ ! ક્ષમા, શાંતિ, દયા, નિષ્કામતા, યગ, આત્મચર્યા, ભગવન્નિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણો સત્સમાગમ વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી માટે આપ થોડોક સમય મહારે ઘેર પધારો. શિષ્યની શુદ્ધ બાવના તથા જીજ્ઞાસા જોઇ જયદેવ તેને ઘેર ગયા. ત્યાં પરમાત્માનું કોતન કરી તેઓ એક માસ સુધી રહ્યા. શાહુકાર પણ મન, વચન અને કર્મથી તેમની સેવા કરતો હતો. એક માસ પછી જયદેવ જગન્નાથપુરી જવા તૈયાર થયા. શાહુકારે ગુરુની પૂજા કરી પ્રાર્થના કીધી કે આપ આપનો વરદ હસ્ત મહારા મસ્તક ઉપર રાખો અને એવીજ નિરંતર કૃપા રાખજો. ગુરૂ દક્ષિણામાં એને સુવર્ણ અલંકાર તથા દ્રવ્યાદિ અર્પણ કરીશ તો એ સત્વળું એમને મૃત્તિકા તુલ્ય છે માટે મહારે ગુરુપત્ની માટે કાંઇક મોકલવું એવા વિચારથી શાહુકારે એમને કહ્યા વગરજ રથમાં વસ્ત્રાલંકાર મૂકી દીધાં અને ગુરુને તેમાં બેસાડી સાથે માણસ મોકલી ત્યાંથી વિદાય ક્યાં. જતી વખતે શાહુકારે પોતાના માણસને કહ્યું:—“પદ્માવતી માતાને મહારા પ્રણામ કહેજો તથા આ વસ્ત્રાલંકાર તેમને આપજો.” શાહુકાર પોતે પણ ગાંધની બહાર થોડે દૂર જયદેવને પહોંચાડી પાછો ઘેર આવ્યો. જયદેવને શાહુકારે ખૂબ વસ્ત્રાલંકાર આપી વિદાય ક્યાંની ચોરોને ખબર પડી જવાથી

એ ચોર ત્હેનો પીછો લઇ ત્હેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શાહુકારે જોડે મોકલેલો માણસ રસ્તામાં જયદેવને કહેવા લાગ્યો કે ‘આજે મ્હારે બહુજાજરીનું કામ ઘેર છે માટે આપ રાજ આપો તો સારું.’ તે સાંભળતાંવારને જયદેવે દયા આણી ત્હેને જવાની રજા આપી અને પોતે રથમાં એકલાજ બેસીને આગળ જવા લાગ્યા. બન્ને ચોરોને પોતાની સાથે સાથે ચાલતા જોઇને જયદેવે ત્હેમને પૂછ્યું કે ત્હમે ક્યાં જાઓ છો ? ત્યારે તેઓ પણ અમે જગન્નાથપુરી જઈએ છીએ એમ કહેવા લાગ્યા. ચોરોનાં લક્ષણ તથા અભિપ્રાય જ્યારે જયદેવના સમજવામાં આવ્યાં ત્યારે દ્રવ્યદિકનો લોભ છોડી, રથમાંથી ઉતરી પડી તેઓ પગે ચાલવા લાગ્યા. તરફર વિચાર કરવા લાગ્યા કે જો આને આમને આમજ છુટા જવા દઈશું તો એ શાહુકારને કહીને અમને દંડ કરાવશે માટે એને મારી નાંખીને દ્રવ્ય લઇ ચાલ્યાં જવું એજ ઠીક છે. બીજાએ કહ્યું—માર્ગ ! પ્રાણુધાન કરવો પરંતુ હાથ પગ તોડી નાંખીશું તો પણ ચાલશે. પછી—

સ્વદ્વેન પાણિપાદં તદ્દહંદં ચિચ્છેદ યત્નતઃ ।

જયદેવોડપિ પ્રારબ્ધભોગોડયમિત્યમન્યત ।

ચિન્તયનો જગન્નાથં તમારણ્યે ક્ષુબ્ધિતઃ ॥

ચોરે ત્હેની પાસે જત્યો ત્હેના હાથ પગ આંધાને પછી તોડી નાંખ્યા અને રથ સહિત વસ્ત્રાલંકારનું દરજી કરીને પોતે ચાલ્યા ગયા. જયદેવે પણ આ મ્હારા પ્રારબ્ધનો ભોગ હોઇ ભોગવ્યા વિના તે છુટે એમ નથી એમ સમજી તે વનમાં ક્ષુધા, તૃષ્ણાથી પીડીત થવા છતાં ભગવાન પુરષોત્તમનું ગદ્ગદ કંઠે પ્રેમ યુક્ત બજન કરવા માંડ્યું. જ્ઞાનદીપ્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ દેહ સકલ રોગોનુંજ ઘર છે. તથા કામ ક્રોધાદિ વિકારોનું નિવાસ સ્થાન છે; ત્રણે ગુણોના વિકાર તેના વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને વળી નાશ પણ દેહનોજ થવાનો છે નહિ કે આત્માને; કેમકે આત્મા તો સુખ દુઃખાદિ વિકાર રહિત છે. એ પ્રમાણે દેહાતીત પરમાત્માનું બજન પોતે પણ દેહાતીત થઇ કરવા લાગ્યા.

એ સમયે કૌંચ નામનો રાજા તે વનમાં શિકાર કરવા સાર આવ્યો હતો. ત્હેણે એમનો બજન શ્રવણ સાંભળવાથી ત્હેમની પાસે જઇ જોયું તો, એ પરમ તેજસ્વી વિષ્ણુ બક્ષ છે એ પ્રમાણે એ રાજાની ખાતરી થઇ; તેથી ત્હેણે નમસ્કાર કરી પૂછ્યું—“ મહારાજ ! આપ કોણ છો ? આપની આવી હાથ પગ વગરની સ્થિતિ કેમ થઇ છે ? જય-

દેવે કહ્યું:—“ રાજા ! હું પડેથેથીજ હાથ પગ વગેરે સકળ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છું. આ દેહને જ્યદેવ કહે છે. આત્માનું સ્વરૂપ ક્રુતિમાં એવુંજ કહ્યું છે, અને તેરાજ સ્વરૂપનો એમને વધાર્થ અનુભવ હોવાથી પોતાનું તાત્ત્વિક રૂપ હેમણે રાજાને સમજાવ્યું. આ પૂર્ણ સતી બકત છે, એવું જાણી રાજા હેમને રથમાં બેસાડી પોતાની નગરીમાં લઇ આવ્યો. ઘેર હેમની પાસેથી એણે ઉપદેશ અહણ કર્યો અને મન, વચન, કર્મથી હેમની સેવા કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ રાજાએ જ્યદેવને કાંઈ સેવા પ્રતીતિ સારૂ વીનવતાં જ્યદેવે હેને સાધુ મહાત્માઓની સેવા કરવાનું તથા હેમને દિવ્ય અન્ન વખાલંકાર સમર્પણ કરવા કહ્યું. એમ કરવાથી ભગવાન સ્પષ્ટ થાય છે; કેમકે સાધુ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. ત્યારે રાજાએ પૂછ્યું:—સાધુ સન્તોનું શું લક્ષણ છે તે જાણે કહો. જેથી હું હેમને યરાચર ઓળખી શકું અને હેમની ઉચિત સેવા કરી શકું. જ્યદેવે સાધુઓનાં બાહ્ય ચિન્હ ગણાવતાં કહ્યું કે જેના ગળામાં તુલસીની માળા, કપાળ પર ઉર્ધ્વ ત્રિપુંડ મુખમાંથી રામ, કૃષ્ણ, ગોવિન્દ છત્યાદિ પ્રભુ નામનો ઉચ્ચાર, માથે જટાભાર, વગેરે ચિન્હો હોય તેને સાધુ જાણવો. આ સર્વ લક્ષણો સાંભળી રાજા નિરંતર સાધુ જનોનું સન્માન કરવા લાગ્યો. ઝાડને જોઈ પ્રવાસી વિશ્રાંતિ લેવા આવે છે અથવા પક્ષી ચારો જોઈ જેમ તૂટી પડે છે કિંવા દાતાની કીર્તિ સાંભળી જે પ્રમાણે યાત્રક જન (ભિક્ષુસૌકં) દોડયા દોડયા આવે છે, તેજ પ્રમાણે પણ જ્યદેવ સાધુઓ એ રાજાની સાધુ સન્તો પરની પ્રીતિ જોઈને ચોગદમથી આવવા લાગ્યા. તે સંઘના પ્રથમ રાજગુરુ જ્યદેવને મળીને પછી રાજાને મળતા રાજા પણ ઘણા બાવથી જેની જેની યોગ્યતા તે પ્રમાણે માસ, ચારમાસ હેને રાખી પાડતા અને હેની ઇચ્છા મુજબ ખાદ્ય પીણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવી આપતા.

એમ થતાં થતાં જે તરકરોએ જ્યદેવના હાથ પગ દાખી નાંખ્યા હતા હેમને પણ સાધુ બનીને રાજાની પાસેથી પૈસા કઢાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી પરંતુ જ્યદેવ ત્યાંજ રહે છે એવી હેમને ખબર ન હતી એથી ચંદનના દીલાં ટપકાં કરી તથા ગળામાં તુલસીની માળા ધારણ કરીને મ્હોડેથી રામ નામનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતા તેઓ ત્યાં આમગ આવી પહોંચ્યા. રાજમંદિરમાં જઈને જુએ છે તો જેના હાથ પગ હેમણે તોડી નાંખ્યા.

૧ સાધુઓનું અંતર ચિન્હ સાધુ બન્યા પછીજ સમગ્ર રાજ્ય છે; વિષયી પુરુષોથી સમગ્ર શકાઈ નથી.

હતા તેજ કંઠ્યા આસન પર ચઢીને બેઠેલા હોમના બેઠામાં આવ્યો, અને તેઓ ચિન્તામસ્ત થયા. જ્યદેવે હોમને બેઠાવારને બોળી કાઢ્યા પરંતુ હોમના મન વિષે શુભાવ ન હોવાથી પોતાના સ્થાન પરથી ઝટ ઉઠીને હોમજી તે ચોરિને પ્રેમવડે આલિંગન આપ્યું. ચોરો આથી ઘણાજ શરમાઇ ગયા અને જ્યદેવના ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક નમાવી દીધાં. આદ જ્યદેવે સેવકોને કહ્યું:—“ રાજને જલદી ખચર કરો કે ‘સન્ત મહાત્મા આવ્યા છે’ માટે હોમનું સન્માન કરો. રાજ પશુ સેવક જનોના મુખેથી એવા સમાચાર સાંભળી દોડતા દોડતા આવ્યા અને ગુરૂને પૂછ્યા લાગ્યા કે ‘શી આગા છે?’ જ્યદેવે કહ્યું:—

રાજમેતે ગુરૂસમા મહાંતઃ શ સ્ત્રપારગાઃ ।

એતેમ્યો દેહિ વિજ્ઞાનિ પાત્રમેતે ન સંશયઃ ॥

હે રાજ! આ બંને શાસ્ત્રમાં વિશારદ છે તથા મહારા ગુરુત્વ મહાત્મા છે. એમની પૂજા કરી વસ્ત્રાલંકાર એમને આપવાં બેઠાએ, કેમકે એ સત્પાત્ર સાધુજન છે. રાજએ એ ઉપરથી હોમનો પૂજનાદિ સંકાર કરી હોમને ઇચ્છા બોજન કરાવી કહ્યું:—“ મહારાજ! જેટલા દિવસ આપની આંદી રહેવા ઇચ્છા થાય તેટલા દિવસ આપે આનંદપૂર્વક બજન કરી ખુશીથી રહેવું. રાજનું વચન માન્ય કરી તે ચોર સાધુઓ ત્યાં રહ્યા ત્યાં આગળ મન માન્યું ખાવા પીવાનું મળતું હોવા છતાં હોમને બેચેની લાગવા માંડી અને શરીર ઉલટું ગળાઇને સકાઇ ગયું.

એક વખત રાજએ જ્યદેવને પૂછ્યું:—“ મહારાજ! બીજા સન્તોને તો આપ દરથી નમન કરો છો પણ આ સાધુઓને તો આપે આસન પરથી ઉઠીને નમન કરી આલિંગન દીધું, વળી હું એ લોકોને ઇચ્છિત વસ્તુ પૂરી પાડવામાં કયાશ રાખતો નથી પરંતુ એ તો દિન પ્રતિદિન ક્રૂશ થતા જાય છે તેનું શું કારણ હોવું બેઠાએ? જ્યદેવે કહ્યું:—એ સન્ત મહાત્મા અત્યન્ત વિરક્ત તેમજ જ્ઞાનસંપન્ન હોવાથી મહેં ઉઠીને એમને નમન તથા આલિંગન કર્યું. તું એ લોકોને ઇચ્છિત વસ્તુ આપે છે ખરો પરંતુ તેનો ભોગ એમને વિષ તુલ્ય લાગે છે. ત્હારું અહોભાગ્ય કે એ લોકો આટલા દિવસ ત્હારે ઘેર રહ્યા હવે જો એ મહાત્મા જવાની ઇચ્છા ખતાવે તો ત્હારે જવા દેવા અને એમનો સત્કાર પણ સારો કરવો.

ત્યારબાદ એક દિવસ રાજને તે ચોર સાધુઓ કહેવા લાગ્યા:—

“રાજા ! અમને અંદિ ધણા દિવસ થઇ ગયા, હવે હમારી તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા છે માટે તું હમને જગદે તો ધણું સારું.” રાજાએ કહ્યું:—“ ડીક ! પધારો.” જતી વખતે રાજાએ તહેમને ખૂબ વચ્ચાલંકાર આપ્યાં તથા રથમાં બેસાડી સાથે દૂતો મોકલી વિદાય કર્યા. માર્ગમાં રાજાના દૂતોએ પૂછ્યું:—
 “ મહારાજ ! હમારા રાજાને ત્યાં ધણુએ સાધુ સંતો આવે છે પરંતુ ત્હમારા બંનેના ઉપર રાજાશુર જયદેવની જેવી કૃપા હતી તેવી તો કાંઈના ઉપર પણ જોવામાં આવી નથી, તેનું શું કારણ ?” ચોર સાધુએ કહેવા લાગ્યા:—
 “ભાઈ ! પૂર્વાશ્રમમાં હમે બંને જણા તથા ત્હમારા સ્વામીશ્રી એકજ રાજાને ત્યાં રહેતા હતા. હમે તો સેવક હતા પણ જયદેવ પ્રધાન તરીકે કામ કરતા હતા. એક દિવસ એમના હાથે કાંઈક બચકર અક્ષમ્ય અપરાધ થતાં રાજાએ ગુસ્સે થઇ જયદેવનો શિરચ્છેદ કરવાની હમને આજ્ઞા કરી. ત્યારે હમે તેમને વનમાં લઇ જઈ શિરચ્છેદ ન કરતાં, ફક્ત હાથ પગ કાપી નાંખીને છોડી મૂક્યા અને મારી નાંખ્યા છે એ પ્રમાણે રાજાને જાણું” કહ્યું. ત્યાર પછી થોડા સમયમાં હમને વૈરાગ્ય ઉપજવાથી રાજાસેવા છોડી હમે વિષ્ણુ ભક્ત બની ગયા. તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં ત્હમારા રાજાની કીર્તિ સાંભળી કે સાધુ સંતોના ઉપર એમને પરમ ભક્તિ છે તથા તહેમની સેવા તથા કામના પૂર્ણ કરે છે તેથી હમે ત્યાં આવ્યા. જયદેવે હમને જોતાં વારને ઓળખ્યા અને આગળ હમે કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરીને બારે પ્રેમ સંહિત હમારી સન્મુખ આવી હમને નમન કરી આલિંગન આપ્યું. તથા રાજા પાસે પણ હમારી સારી ખરદાસ્ત કરાવરાવી. આવું અસત્ય વ્રતાન્ત કહેતાં વારને ત્યાં આગળ એક વિલક્ષણ ચમત્કાર થયો. પૃથ્વી દ્રાણીને તેના બે ભાગ પડી ગયા અને તેની અંદર એ બંને ચોર સાધુઓ સમાઇ ગયા. તેને બારે અનર્થ ગણી દૂતો બચબીત થઇ જયદેવની પાસે દોડી આવી સર્વ વ્રતાન્ત કહેવા લાગ્યા:—
 સાંભળતાં વારને તહેમના નેત્રમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને ગદ્ ગદ્ કંઠે તેઓ કહેવા લાગ્યા:—હે કૃષ્ણ ! મહારા શત્રુઓની ક્રમ આવી અધોગતિ કરી ? નાવળ્ય. શિશુપાળ, કંસ વગેરે આપનો વિરોધ કરનારા વૈરીઓની આપે સહગતિ કરી ત્યારે મહારા શત્રુઓએ શું બગાડ્યું કે તહેમની આવી દુર્ગતિ ? એવી પ્રાર્થના સાંભળી પરમાત્માએ ચતુર્ભુજ રૂપે પ્રગટ થઇ જયદેવને આલિંગન દીધું, જેથી તેના હાથ પગ પહેલાનાં જેવાજ નવિન સુંદર બની ગયા.

પરમાત્માએ કહ્યું:—ધન્ય છે ત્હમને જયદેવ ! દયા, ક્ષમા, શાંતિ ત્હમારામાં પૂરેપૂરાં છે. ત્હમારું અંતઃકરણ શત્રુ મિત્ર બાવ રહિત છે, એથી

હું તમારે આધીન છું. તમને એ બંને ચોરોએ બે સુમાર દુઃખ દેવા છતાં તમારું મન આટલું બધું નિર્વિકાર! એટલુંજ નહિ પરંતુ તમારું હૃદય એ તમને દુઃખ દેનારા પ્રત્યે ઉલટું તણાય છે કે એ લોકોની દુર્ગતિ કેમ થઈ? હવે હું પ્રસન્ન થઈને તમને કહું છું કે તમારા શત્રુઓની હું ઉત્તમ ગતિ કરું છું, એમ કહી ભગવાન અદૃશ્ય થયા અને જ્યદેવને ખાતર તે ચોરોનો તહેમલો ઉઘાર કર્યો. પંડિતોની મારક જ્યદેવને લાથ પગ આવેલા જોઈ રાજાએ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જ્યદેવને સકલ વૃત્તાન્ત કહેવા કહ્યું, ત્યારે તહેમલો એ ચોરોનો સર્વ આલોપાન્ત વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો. રાજા અત્યન્ત આનંદિત થઈ પૂજન સ્તવન કરતાં કહેવા લાગ્યો કે કોઈ પણ રથજમાં કોઈ પણ સાધુ સંત ભક્તના વિષે આપના સમાન નિર્દેશભાર નિરપેક્ષતા, શાંતત્વ, સમદર્શિત્વ મ્હારા જોવામાં આવ્યાં નથી. મ્હારું અહો-ભાગ્ય કે આપ જેવા ગુરુ મળેને મળ્યા! રાજાએ ફરી તહેમને પોતાને ત્યાં રાખી લીધા અને તહેમની સ્ત્રી પ્રહ્માવતીને પણ ત્યાં ખોલાવી લીધી અને પછી નિરંતર તહેમની સેવા કરી તહેમના મુખે મુંદર રસભરિત શ્રીકૃષ્ણ લીલાનું શ્રવણ કર્યાં કીધું.

એ જ્યદેવ કવિ આ કલિયુગમાં શ્રી વ્યાસનો અવતાર હોવાનું કહેવાય છે. એમણે 'ગીત ગોવિન્દ' નામનું અત્યુત્તમ કાવ્ય રચ્યું છે, જેમાં રાસ લીલાનું અતૈકાકિક વર્ણન છે તેના દ્રાશ્ય સર્ગમાં લખે છે કે:—

યદ્દાન્ધર્વકલાસુ કૌશલમનુષ્યાનં ચ યદ્દેવણમ્ ।

યચ્છૃંગારવિવેકતત્ત્વરચનાકાવ્યેષુ લીલાયિતમ્ ।

તત્સર્વં જયદેવપંડિતકવેઃ કૃષ્ણૈકતાનાત્મનઃ ।

સાનેદા પરિશોધયન્તુ સુધિયઃ શ્રીગીતગોવિન્દતઃ ॥

હે પંડિતજનો! માન્ધર્વ કલાને વિષે નિપુણતા, વિષ્ણુનું પ્રતિક્ષણ ધ્યાન, ચિંતનાદિ પ્રકાર તથા સંયોગ વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શૃંગારનું જેમાં ઉત્તમ પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે એવા રચ્યાએલા કાવ્યોના વિષે જે વિશ્વસિતત્વ (શોભિતપણું) તે સધળું શ્રી કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં તત્પર તથા કાન્ત (ત્રિકાશ) દર્શી એવા જ્યદેવ કવિના ગીતગોવિન્દ કાવ્યમાંથી જાણી શ્યો. સારાંશ એ છે કે ગાયન, વિષ્ણુ ભક્તિ, શૃંગાર રસ નિરૂપણ વગેરે વિષયમાં જ્યદેવ કવિનું કાવ્યકૌશલ્ય આનન્દયુક્ત અન્તઃપ્રેરણા વડે અવ-ભોક્ત કરવા લાયક છે. પ્રસંગોપાત કોઈ પુષ્પમાં તેના વિશિષ્ટ કરવામાં

આવશે. જ્યદેવ એ પ્રમાણે જ્ઞાની તથા સંયુક્ત ભક્તિ વિચારે હતા. એમણે દર્શાવેલી સમતાના જેવીજ સમતા આપણે પણ ધારણ કરવા પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. સિદ્ધ પુરુષોનાં જે સ્વાભાવિક લક્ષણ હોય છે તેજ સાધકને સાધન રૂપ થઈ પડે છે. મોક્ષાર્થાએ તેટલા માટે પ્રયત્ન પૂર્વક તેમની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. એવા સાધનોની સિદ્ધિ થતાં જુદી પરમાત્માકાર નિશ્ચય થઈ જતાં વિદેહ કેવલ્ય લાભ સંપાદન કરી શકાય છે. કહ્યું છે કે:--

પદ-રાગ-ધનશ્રી-તાલ ત્રિતાલા.

રખના નિત મનમે સમતા ॥૬૫॥ પુત્ર કલત્ર બ્રાતૃવિત ગૃહ
છાડ દૂર મમતા ॥૧॥ દેહ વિલક્ષણ કરો નિરીક્ષણ નિજ સચ્ચિ-
દ્રૂપતા ॥૨॥ સખ જગ વ્યાપક એકહિ આત્મા લાસત ભ્રમ-
ભિન્નતા ॥૩॥ દત્તાત્રયગુરૂ કૃપા કરત હો પ્રાપ્ત નિરંજનતા ॥૪॥

હે મનુષ્યો! હમે પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર, બંધુ, ક્ષેત્ર, વિત વગેરે વિષ-
યોની મમતા તથા સત્સમાગમ વડે આત્માને દેહથી ભિન્ન એવો સચ્ચિદ્રૂપ
સમજો તથા અનુભવો. સર્વત્ર જગત્તા વિષે એકજ આત્મા વ્યાપ્ત થઈ
રહ્યો છે; એક ચન્દ્રને ઠેકાણે બે ચન્દ્ર જે પ્રમાણે ભ્રમવડે પ્રતીત થાય છે,
તેવીજ રીતે અવિદ્યા ભ્રમવડે જગત્ તથા પરમાત્માનો ભેદ જણાય છે.
પરંતુ ગુરૂ દત્તાત્રય ભગવાનની કૃપા થતાં નિરંજન નિર્વિકાર અદ્વય પદની
પ્રાપ્તિ થશે. તાત્પર્ય એ છે કે ગુરૂ તથા પરમાત્મા એકજ છે એ પ્રમાણે
શ્રુતિ સ્મૃતિ વચનોથી આગળ કહ્યું છેજ તે પ્રમાણે તહેમની અભેદ ભક્તિ
તથા સેવા કરવાથી ઉપરકથિત સામ્ય રિયતિની પ્રાપ્તિ થવા વિના રહેશે નહિ.

હવે શંકા થશે કે સ્ત્રી પુત્રાદિકોની મમતા કેવી રીતે છૂટે? તો ખ્યાલ
કરો અખિલ દેહોના વિષે આત્મા એક હોવાથી સ્ત્રી પુત્રાદિકના દેહમાં
તથા પોતાના દેહમાં તેમજ અન્યત્ર પણ આત્માને સુખ દુઃખ એક સર-
ખાંજ છે; તો પછી સ્ત્રી પુત્રાદિકના વિષે વિશેષ મમતા તથા અભિમાન
રાખવાનું શું કારણ? એટલા માટે મુમુક્ષુએ તહેમના પ્રત્યે ઉદાસીનતા
રાખવી જોઈએ. પરંતુ એ વિચાર પણ ગુરૂસેવા વિના ઉત્તમ થાય તેમ
નથી અને મમતા છુટી શકે તેમ નથી. નરહરિનાથ કવિ કહે છે:--

સુતરાં ગુરુબોડસ્માકં વૈદ્યાકરણસત્તમાઃ ।

આદિશ્ય મમતાસ્થામે સમતાં સાધયન્તિ ચે ॥

બ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓમાં હમારા ગુરૂ શ્રેષ્ઠગાની હોઈ 'મમતા' રૂપના વિષે

આદેશ કરીને 'સમતા' રૂપ સાધે છે. 'મમતા' એ પદમાં પ્રથમ મકારના સ્થાનમાં સકાર આદેશ (વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ) કરવાથી 'સમતા' રૂપ તૈયાર થાય છે. બીજા અર્થમાં હમારા ગુરુ કેવલ શબ્દ શાસ્ત્રીજી ન હતા. પરંતુ 'સર્વાર્થનાં વ્યાકરણાદિવ્યાકરણ ઉચ્યતે' એ ભારત વચનાનુસાર અખિલ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરનારા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ હતા. આત્મજ્ઞાનવડે તેમને સર્વ વિજ્ઞાન સંપન્નતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, જેથી વ્યાકરણ શ્રેષ્ઠ એ નામ તેમને માટે સાર્થક હતું. તેમણે આ પ્રમાણે આદેશ (ઉપદેશ) કર્યો છે કે જે પ્રમાણે યાત્રા વિગેરેમાં અપરિચિત (સંજ્ઞા વગરના) મનુષ્યોના અકસ્માત્ સમાગમ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જેના સંયોગ વિયોગ તર્કને અગોચર છે એવા પુત્ર, કલત્ર, મિત્ર, ઇત્યાદિકોને સાર મમતા (આસક્તિ) રાખવી મુખદાયક નથી એ સિદ્ધાન્ત મુનિઓને પણ માન્ય છે. સારંશ, ગુરુજી યુક્તિવડે મમતાની સમતા બનાવે છે. જે પોતેજ જાતે વિષમ છે તે બાળને સમ શી રીતે કરી શકે ? પરંતુ જે સમતા વિષેજ સ્થિત છે તેજ બાળને સમતા પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ છે.

સમતા બે પ્રકારની છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અશ્વિનને કહ્યું છે કે:—

વિષાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમવર્ક્ષિનઃ ॥

इहैव तैर्मितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

જેમને આત્મ તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે તે વિદ્યા તથા વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણમાં, ગાય, હાથી, કૂતરા તથા ચાંડાલિકામાં સમ (અદ્વિતીય બ્રહ્મ)રૂપજી જુએ છે. નામરૂપ બ્રહ્મમાં કસ્પિત છે, તેની સત્તા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એથી કરીને રજ્જુના ઉપર સપેવત બાસનારા જે બ્રાહ્મણાદિ, તેમનાં નામ તથા રૂપ છોડી દઇ એક અખંડ બ્રહ્મનેજ તેઓ જુએ છે. આ પ્રમાણે જેમનું મન સમરસ બ્રહ્મના વિષે સ્થિર થયું છે તેમણે આ લોકમાં રહ્યા રહ્યાજી જન્મમરણયુક્ત સંસારને છોડ્યો એમ જાણવું. કેમકે બ્રહ્મ સર્વ દોષો વડે અલિપ્ત તથા સર્વત્ર સમાન છે એથી કરીને તેઓ બ્રહ્મના વિષે સ્થિર થયા છે.

આના પર એક શંકા થાય તેમ છે કે બ્રહ્મ જે કે આનંદ સ્વરૂપ છે તોપણ અસંજ્ઞડ દુઃખાત્મક પ્રપંચની સાથે તેનો જે સંબંધ છે, તેના વડે તેના વિષે દુઃખનો કાંઈક સંબંધ હોય એ સંભવિત છે.

એવું સમાધાન આ પ્રમાણે ઘટાડી શકાય કે, સર્વ દૈત પ્રપંચ માયા નિર્મિત હોય મિથ્યા છે તે વાસ્તવિક રીતે સત્ય બ્રહ્મની સાથે કેવી રીતે તેનો સંબંધ હોઈ શકે? મરૂ પ્રદેશમાં જળ દેખાય છે પણ તેનો જેમ ખરા જલની સાથે સંબંધ નથી તેજ પ્રમાણે મિથ્યા જગતનો પણ બ્રહ્મની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી; અને એટલા માટેજ શ્લોકમાં 'સમં' એ પદ મૂકેલું છે તથા અનેક શ્રુતિઓમાં પણ તેવું વર્ણન છે. એવા બ્રહ્મની સાથે સાર્થપને પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનીને કોઈ પણ દેવ (દોષનું કાર્ય દુઃખ) સંબંધે તેમ નથી; પરંતુ તે બ્રહ્મની પેઠેજ આનંદરૂપ બની જાય છે.

હવે બીજા પ્રકારની સમતાનું નિરૂપણ કરીશું.

યથા ચિતં તથા વાચો યથા વાચસ્તથા ક્રિયાઃ ।

ચિત્તે વાચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામે રૂપતા ॥

જેવું ચિત્તના વિષે તેવુંજ આભેદુપ વાણીમાં અને જેવી વાણી તેવુંજ વર્તન, એ પ્રમાણે મન, વાણી તથા ક્રિયામાં સાધુ પુરોનાની એકરૂપતા યાને સમતા હોય છે. અર્થાત્ જેમના મનમાં સત્ ચિન્તન, વાણીમાં સદ્ વચન તથા ક્રિયામાં સત્કર્મ હોય છે તેમનેજ સાધુ સમજવા. તથા જે પ્રમાણે સમુદ્રને ઓખ તથા વર્ષા કાળ સરખાં હોય છે, તે પ્રમાણે ઇંદ તેમજ અનિંદ, સુખ તથા દુઃખ વગેરે દ્વન્દ્વ પણ તેમને સરખાંજ હોય છે. પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન કાળ તથા સાયંકાળમાં અંતર શીતોષ્ણ પર્ણિયાદિ ત્રિકાલમાં સૂર્ય ચંદ્ર ત્રણ પ્રકારનો હોતો નથી પરંતુ એક રૂપેજ રહે છે, તે પ્રમાણે સુખ દુઃખાદિ અવસ્થાને વિષે જેમનું મન એકરૂપ રહે છે તેમનેજ જ્ઞાની મહાત્મા સમજવા. જેમના મનના વિવિધ પ્રકાર વિવિધ અવસ્થાઓના વિષે રહે છે તથા જેમના ચિત્તના વિષે એક તો વાણીમાં તેથી કાંઈ બીજુંજ અને ક્રિયા એ બન્નેથી તદ્દન નિરાળીજ એવા મનુષ્યો આજ કાલ જગતમાં કાંઈ થોડા જોવામાં આવે છે? એવા મનુષ્યની પાસે જવાથી મુમુક્ષુને સમતા શી રીતે પ્રાપ્ત થવાની હતી? કેમકે તેઓ તો સર્વદા અસમ (નાના રૂપાત્મક વિષમ માયા) ના વિશેજ સ્થિત છે. તાત્પર્ય એ છે કે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાએ એ બન્ને પ્રકારની સમતા સંપાદન કરવી જોઈએ, માટે તેણે જ્ઞાનસંપાદન કરવા શ્રી ગુરુના ચરણની આરાધના કરવી ઉચિત છે. ઉપર દર્શાવેલી બીજા પ્રકારની સમતા તેણે પ્રથમ સંપાદન કરી હશે તોજ પ્રથમ પ્રકારની સમતા

સંપાદન કરી શકાશે. એટલા માટેજ વસિષ્ઠએ કહ્યું છે કે આ લોક તથા પરલોકની સિદ્ધિને માટે તેમજ પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) ની પ્રવૃત્તિને અર્થે બુદ્ધિમાન પુરુષો સર્વદા સમદૃષ્ટિથી આ વ્રજગતા વિશે વિચરે છે. આ પ્રમાણે સદ્ગુરુ માદાત્મ્ય, જ્ઞાન પ્રસંસા, શિષ્ય લક્ષણ વગેરેનું આ અષ્ટમ પુણ્ય પર્યન્ત કથન કર્યું છે. હવે અગ્રિમ ગુચ્છથી સંસારમુક્તિ ચિત્તનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ તથા તેના નાશના સાધનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य महजानंदसरस्वतीशिष्य श्री
दत्तात्रयविरचित श्रीदत्तत्रयोदशकल्पद्रुमे प्रथमस्कंधस्य प्रथम गुच्छः ॥१॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

। इति शिवम् ।

❧ શ્રીદત્તપ્રબોધવલ્લભુઃ ❧

પ્રથમ સ્કંધ—દ્વિતીય ગુચ્છ.

પ્રથમ પુષ્પ.

દુઃખતું મૂલજ ચિત્ત તથા તેના નાશના દ્વિવિધ માર્ગ.

ચિત્તમેવ हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवांत इति कथ्यते ॥યો. વા.॥

આ સંસારમાં મનુષ્યને જે સેંકડો પ્રકારનાં સુખ દુઃખોનો અનુભવ થાય છે, તેનું કારણ ચિત્તજ સમજવું. જે પ્રમાણે વિન્ધ્યાચળ વગેરે પર્વતો પર અરણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્તથી નાના પ્રકારના દુઃખોનો ઉમેરો થાય છે. તો પણ વિવેક વિજ્ઞાન વડે એ ચિત્ત જો ક્ષોણ (વાયનાશ્ય થવાથી શેકેલા અનાજની પેડે) થઈ જાય તો, સવળાં સુખ દુઃખ વિલીન થઈ જાય છે; અને એટલા માટેજ ચિત્તનો નિરોધ કરવો આવશ્યક છે. અને એ ચિત્ત નિરોધનુંજ નામ યોગ છે. ચિત્તની પાંચ પ્રકારની અવસ્થા વર્ણવેલી છે ૧ મદ; ૨ ક્ષિપ્ત; ૩ વિક્ષિપ્ત; ૪ એકાગ્ર તથા ૫ નિરૂદ્ધ; તમે ગુણની અધિકતાથી પ્રભાવ મોહકારા ચિત્ત જેમાં આત્મહૃદિત થઈ જાય છે, તેને મૂઢાવસ્થા કહેલી છે. રજ્જેગુણનું જેમાં આધિક્ય છે એવી અવસ્થા વિશેષને ક્ષિપ્ત કહે છે. તથા સત્ત્વગુણના ઉદયથી કોઈ કોઈવાર ચિત્ત, વૃત્તિ રહિત તથા નિશ્ચલ થઈ જાય છે, તે વિક્ષિપ્ત દશા સમજવી; એ અવસ્થા ક્ષણિક રહે છે. એકાગ્ર દશામાં ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધનું કાર્ય શરૂ થઈ જાય છે. એનાથી આગળ નિરૂદ્ધ વૃત્તિનો ઉદય થાય છે. તે પંચમાવસ્થા છે અને એમાંજ યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચિત્ત નિરોધ (વૃત્તિ શૂન્ય) કરવાને માટે સાસ્ત્રમાં બે ઉપાય કહેલા છે:—

પદ-રાગ-ખમાજ-તાલત્રિતાલા.

ચિત્ત વિનાશક દો ક્રમ જન ॥૬॥ યોગાશ્રયસે કોઈ કરત હે અંચલ ગતિકી હાન ॥૧॥ સૂક્ષ્મ યુદ્ધિ જે હોત જન સદા કરે આલંબન જ્ઞાન ॥૨॥ બિજ દીપક જોલી તથાપિ પ્રભા

એક તું માન ॥૩॥ બ્રહ્મનગર મિલે હો મારગ ચહ દત્તાત્રય
કરે ગાન ॥૪॥

ચિત્ત નાશ વડે થનારા બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારને સાર જે માર્ગ છે. ચિત્ત
મિથ્યા છે, એ પક્ષમાં જે પ્રમાણે દોરીના વિષે જણાતા સર્પના નાશ માટે
આ દોરી છે સર્પ નથી, એવું મથાર્થ ગાન જેમ સાધન રૂપ છે, તેમ
પ્રમાણે આત્માના વિષે બાસી રહેલા ચિત્તનો નાશ કરવા સાર મથાર્થ
બ્રહ્મ ગાનજ સાધન છે. હરે, કદાચિત્ ચિત્ત સત્ય છે, એવો પક્ષ જે
મહત્ત્વ કરવામાં આવે તો, મંત્રાદિક વડે તેની મતિનો નિરોધ થાયથી જેમ
સત્ય સર્પ આપોઆપજ નાશ પામે છે, તેમ પ્રમાણે યોગાભ્યાસવડે નિરો-
ધ કરેલું ચિત્ત પણ પોતાની મેળેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. તત્ત્વવેત્તા વસિષ્ઠ
મુનિએ શ્રીરામચંદ્રને એજ વાત કહી છે:—

હૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાષભ ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥

અસાધ્યઃ કસ્યચિદ્ધોગઃ કસ્યચિત્તત્ત્વનિશ્રયઃ ।

પ્રકારૌ હૌ તતો દેવો જગાદ પરમઃ શિવઃ ॥

વસિષ્ઠજી કહે છે કે:—હે શ્રીરામ ! ચિત્તને વર્ષાબૂત કરવા માટે
યોગ, તથા જ્ઞાન એ જે ઉપાય છે. તેમાં ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કર-
વાનું નામ યોગ છે. તેમજ, પોતાનું સ્વરૂપ બરાબર પીછાણવું તેનું નામ
જ્ઞાન છે. આમાંથી કોઈને યોગ સાધ્ય થતો નથી; અને કોઈને જ્ઞાનનો
નિશ્રય અસાધ્ય રહે છે. એટલા માટે, શંકર પરમાત્માએ એ બન્ને પ્રકાર-
નું વેદમાં કથન કર્યું છે. ગીતામાં પણ કહે છે કે:—

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

પૃથક્પ્ર્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તથોગૈરપિ ગમ્યતે ।

પૃથ્ઠં સાંખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

હે અર્જુન ! સાંખ્યમાર્ગ, તથા યોગમાર્ગ એ બન્ને બુદ્ધ છે એ
પ્રમાણે અમ્મ ભોડા પ્રલાપ કરે છે. પરંતુ, પંડિત—આત્મનાત્મ વિવે-
કસંપન્ન જ્ઞાની—તેમ કહેતા નથી. એ બન્નેમાંથી એકનો પણ આશ્રય કર-
નારને બન્નેનુંજ ફળ મળે છે. જેનો જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે

તહેણે આ બેમાંથી એકનું અનુદાન કરવું. એ બન્ને માર્ગ એકજ ઉદ્દિષ્ટ સ્થાન તરફ જનારા છે. એથી કરીને જે સ્થાન (જીવ બ્યાંથી ચ્છાદ થતો નથી તથા જેને મોક્ષ કહે છે.) સાંખ્યેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ સ્થાનની પ્રાપ્તિ યોગીઓને પણ થાય છે. સાંખ્ય, તથા યોગ એ બન્ને એકજ છે એ પ્રમાણે જેઓ જાણે છે, તેઓજ ઉત્તમ પ્રકારે જાણી તથા જોઈ રહ્યા છે એમ સમજવું. સાંખ્ય માર્ગ તથા યોગ માર્ગના સ્વરૂપનું નીચે સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આ જન્મમાં અગર, જન્માન્તરના વિષે ઇશ્વર પ્રીત્યર્થ કરેલાં કર્મ વડે જેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, તથા વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ દ્વાદિ સાધનો વડે જેઓ યુક્ત છે, એવા મોક્ષેચ્છુ પુરૂષો પ્રત્યગાત્માને :વિષે (દેહેન્દ્રિયાદિ જડ પદાર્થોથી બિન્ન શુદ્ધ આત્માને વિષે) ચિત્ત વ્રત્તિ સ્થિર કરીને કેવળ શ્રવણ મનનાદિ વડે કૃતકૃત્ય થાય છે. જ્ઞાન સાક્ષાત્કારને માટે તહેમને નિદિધ્યાસની અપેક્ષા નથી. પરંતુ, શ્રવણ મનન થતાં પહેલાં તહેમના અન્તઃકરણની વ્રત્તિનો પ્રવાહ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર ન થતો હોય તો, તહેમને નિદિધ્યાસની આવશ્યકતા છેજ. અને એજ સાંખ્ય માર્ગ છે. તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ નિષ્કામ બુદ્ધિથી નિખિલ કર્મો સર્વ ગુરૂ પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે તથા શ્રવણ મનનાત્મક વિચાર કરવાની યોગ્યતા ન હોવાથી, શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ ગુરૂદેવના વિષે રાખી, પ્રત્યગાત્મા (શુદ્ધ આત્મા) નિર્વિશિષ્ટ જ્ઞાન રૂપજ છે, એવા ગુરૂવાઓપરથી નિશ્ચય કરે છે તથા અસંભાવનાદિ દોષરહિત થઈને નિર્ગુણ જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાનો પ્રકાર ગુરૂદેવ પાસે સમજી લઈ, સમાધિનો અભ્યાસ કરે છે, તહેને પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલે આત્મગ્ધાન થઈ મુક્તિ મળે છે, આને યોગમાર્ગ કહે છે. અર્થાત્ જેઓ અધ્યાત્મ વિષયક ઉહાપોહ કરવામાં કુશળ છે, તેઓ સાંખ્ય છે, અને જેઓને તેમ કરતાં આવડતું નથી તેઓ યોગી છે. દીવા જે કે એક બીજાથી જૂદા હોય છે તોપણ પ્રકાશ સરખો હોય છે. અથવા એકજ ગામમાં જવાને સારૂ જેમ બે જૂદા જૂદા માર્ગ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સાંખ્ય તથા યોગ એ બન્ને માર્ગ બિન્ન દેખાય છે તોપણ એ બન્નેનું ફળ યાને પરીણામ એકજ છે. અલંકાર જેમ સુવર્ણજ છે, તથા ઘડો જે પ્રમાણે માટી રૂપજ છે, તે પ્રમાણે ચિત્તરોધ વગર આ સંઘર્ષ ચરાચર વિશ્વ જ્ઞાન છે, એ પ્રમાણે જેવું તથા જાણવું એ જ્ઞાનીઓનો માર્ગ છે. તથા, આકાશ જેમ મેઘવડે છવાયું હોય છે તો તે (આકાશ) જેમ તેનાથી (મેઘથી) બિન્ન જણાતું નથી, તેજ પ્રમાણે કામ

કોષાદિ વિકાર મેઘવત્ આડા આવીને ચૈતન્યાકાશને ઢાંકી દે છે, જેથી દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો એ હૃદયોચ્ચર થતો નથી. એટલા માટે કેટલાક પ્રાણ-નિર્દોષ કરી યોગાવલંબન કરે છે. એજ યોગીઓનો માર્ગ છે. યુદ્ધિમંદ પરંતુ ભક્તિમાન જેઓ હોય છે તેમને યોગ હૃસિદ્ધ થાય છે, અને યુદ્ધિમાન મુમુક્ષુને અનેક પ્રકારની યુક્તિ સમજવાથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. 'કૃતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિઃ'. એ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મહા-વાક્યના જ્ઞાનને સાદૃજ એ બન્ને માર્ગ કર્યા છે; અને તેઓ અહંબ્રહ્મવૃત્તિ-રૂપી નગરના વિષે ગયા છે. એ બન્નેનું ફળ એકજ છે, એમ જે સમજે છે તે પાંડિત તથા એ બન્નેને બિન્ન સમજનારો અચ છે, એમ બલ્યું.

ચોપાદ્ય-રાગ-ભૂષ-તાલ ત્રિતાલ.

જ્ઞાનવંત નર એ પદ જાવે । યોગ નિષ્ઠ હી તિસપદ પાવે ।

જ્ઞાન યોગ હોનો સ્થમ જાને । સો જ્ઞાતા શ્રુતિ લોક બખાને ॥

એવા ચિત્ત નિર્દોષના બે માર્ગ બતાવેલા છે. એ બેમાંથી એકને પશુ આશ્રય ન કરતાં જે નિરંતર વિષયોના વિષેજ આસક્ત રહે છે, તેને મહા અભાગી સમજવો. કેમકે તે હંમેશાં સંસારરૂપી ખાડામાંજ પડ્યો પડ્યો દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ભગવાન વેદ વ્યાસ કહે છે કે:—

મજ્ઞાપસાદમારુદ્ય અશોચ્યઃ શોચતો જનાન્ ।

મૂમિષ્ઠાનિષ શૈભ્યઃ સર્વાન્પ્રાજોઽનુવચ્યતિ ॥

પર્વતના શિખર પર આરૂઢ થએલો પુરૂષ જેમ ભૂમી ઉપરના પુર-ષોને અદ્ય દેખે છે, તે પ્રમાણે પ્રજા પ્રસાદરૂપી પહાડ પર ચડેલો યોગી જ્ઞાનના બલથી પોતાને સર્વોપરિ સમજી શોક રહિત થઈને અન્ય સર્વ પુર-ષોને શોક યુક્ત તથા અદ્ય જુએ છે. સત્વચુષ્ટના પ્રાધાન્યથી યુદ્ધિનો જે સ્વચ્છ સ્થિરતારૂપ એકાગ્ર પ્રવાહ નિર્વિચાર સમાધીવડે બ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મજૂતોથી પ્રકૃતિ પર્યંતના નિખિલ પદાર્થોનો એકજ કાલમાં યોગીને સાક્ષાત્કાર થાય છે; એ સાક્ષાત્કારને અધ્યાત્મ પ્રસાદ અથવા પ્રજા પ્રસાદ પણ કહે છે. મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થવા છતાં એવા ઉચ્ચયોગરૂપ પહાડ ઉપર ચઢીને નિઃશોક પદ્ધતીની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો જન્મની શી સદ્વત્તા થઈ? હવે યોગની તથા પહાડની સમાનતાનો વિચાર કરીએ. પર્વત ઉપર સ્થિતિનો હેતુ શિથિ હોય છે, તેમજ યોગપર્વતમાં સિદ્ધપદ્ધતિક આસન-રૂપ ઉત્કૃષ્ટ સિલા છે. વૈરાગ્ય તથા અબ્યાસ, એ પહાડ પર ચઢવાના બે માર્ગ છે. સૂર્યના તાપથી તપેલા પુરૂષોને પહાડ પર જેમ વૃક્ષ સ્થાવિરોપક

અથ પડે છે, તેજ પ્રમાણે યોગાદિ પર અજ્ઞાનના જન્મ મરણ તાપથી સંત-
પ્ત થએલા પુરુષોને શમ દમ તિતિક્ષાદિ જ્ઞાન્તિપ્રદ વૃક્ષની ગરજ સારે
છે. વૃક્ષોના વિષે ફલઋતુમાં જેમ ફળ આવે છે, તેજ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ
સમાધીરૂપી ઋતુના વિષે જ્ઞાનંદ ફળ થાય છે. પર્વત ઉપર કોઈ
કોઈ સ્થાનના વિષે જલ પૂર્ણ તળાવ હોય છે, તે પ્રમાણે યોગાદિના
વિષે પ્રકાશ જલથી પૂર્ણ દશમહારૂપી તળાવ હોય છે. નાની નાની નદીઓ
પર્વતવડે જલ પૂર્ણ થાય છે, તે પ્રમાણે ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ના એ ત્રણ
નાડીઓ નદી સમાન પ્રાણજળવડે પૂર્ણ બનીને વહે છે. એના શિવાજ
ને કે શરીરમાં બીજી નાડીઓ છે, પરંતુ યોગમાં એ ત્રણનોજ અપ પડે
છે, તેથી એ ત્રણનોજ અંહી ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. પર્વતના સિંહની પેઠે
પદ્મકરૂપી યુક્તામાં યોગી લોકો નિવાસ કરે છે અને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહા-
દિ ક્ષુદ્ર પશુઓનું બક્ષણ કરે છે. શરીરમાં મૂલાધાર, સ્વાધિકાન, મણિપુર,
અનાહત, વિશુદ્ધ, તથા આગ એ પદ્મક છે અને તેજ યોગીનાં વિશ્રામ
સ્થાન છે. એવા પરમાનંદપ્રદ યોગપર્વતનો પરિત્યાગ કરીને હે અંધ મનુ-
ષ્યો ! નાના પ્રકારના દુઃખ કંટકોથી યુક્ત એવા સંસારરૂપી ખાડામાં તહમે
કેમ પતિત થાઓ છો ? અથવા જે એ યોગપહાડઉપર ઉંચે ચઢવાનું
સામર્થ્ય હમારામાં ન હોય તો ચિત્ત વશીભૂત કરવાનો બીજો હેતુ જે જ્ઞાન-
રૂપ વૃક્ષ છે તેના પર કેમ આરૂઢ થતા નથી ? હવે જ્ઞાનને વૃક્ષરૂપતા કેમ
અપાઈ, તથા લૌકિક વૃક્ષની સાથે એની સમાનતા શી રીતે ધટાવી શકાય .
તે બતાવીશું.

वेदान्तमूलमथ चित्तभुवि प्रकृतं । द्विरकंघमार्यविहगं चतुरुच्छ्वात्मम् ।
ज्ञान्यादिपर्णमथ मोक्षफलं विहाय । बोधद्रुमं भवतरौ छठ किं रतोसि ॥

વૃક્ષના વિસ્તારનો હેતુ તેનું મૂળ છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષના વિસ્તા-
રનો હેતુ વેદાન્તશાસ્ત્ર મૂળ સ્થાનીય છે. કેમકે વેદાન્તશાસ્ત્રવડે આત્મ
જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય છે. વૃક્ષ જેમ પૃથ્વી ઉપર ઉગે છે, તેજ પ્રમાણે
જ્ઞાનવૃક્ષ પણ, ચિત્ત ભૂમીના ઉપર આરૂઢ થાય છે. વૃક્ષના રક-
ન્ધની પેઠે વૈરાગ્ય, અભ્યાસ, એ જ્ઞાન વૃક્ષના રકન્ધ (રમૂળ ડાળ)
સમાન છે. વૈરાગ્યાદિ જે કે જ્ઞાન પહેલાં થાય છે, તો પશુ સંસારને
વિષે મિથ્યાત્વ યુદ્ધિ તો, જ્ઞાન પછીજ દંડ થાય છે. વૃક્ષની ઉન્નત શાખાઓ
સમાન મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા. એ ચાર શુભ વાસનાઓ એ જ્ઞાન
વૃક્ષની ઉચ્ચ શાખાઓ છે. ' સમાન એધર્મવાળાની સાથે મિત્રતા કરવી

તેલું' નામ મેલી છે. દુઃખી જનોના પર કૃપા કરવી તે કર્યુ. પોતાના કરતાં અધિક ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જોઇ પ્રસન્ન થવું એ મુદ્દિતા કહેવાય છે, તથા દુષ્ટ પુરુષોનો પરિત્યાગ કરવો એવું નામ ઉપેક્ષા છે; વૃક્ષને જેમ શોભાયમાન પાંદડાં હોય છે, તે પ્રમાણે યમ દમાદિ ગાન વૃક્ષનાં પાંદડાં (પત્ર) છે. જેના વડે એ વૃક્ષની શોભા છે. ફળની ઋતુમાં જેમ વૃક્ષો પર ફળ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રારબ્ધના અંત રૂપ જ્યોતી ઋતુ વિષે ગાન વૃક્ષના વિષે મોક્ષ ફળ થાય છે; અને વૃક્ષના ઉપર જે પ્રમાણે પક્ષી હોય છે, તે પ્રમાણે ગાન વૃક્ષના ઉપર ગાની રૂપી પક્ષીઓ નિવાસ કરી પોતાના ઉપદેશ રૂપી મધુર ધ્વનિ વડે લોકોના કર્ણને તેમજ ચિત્તને આસ્થાદિત કરે છે. એવા ગાન વૃક્ષને છોડીને, હે મૂઠ ! તું જન્મ મરણ રજા યુક્ત તથા નાનાવિષ કમ્બેશ કંટકાથી પરિપૂર્ણ સંસાર વૃક્ષના વિષે કેમ આસકત થઇ રહ્યો છે ? તત્પર્યં કે વિવેકી પુરુષે યોગાબ્યાસ અથવા ગાનવડે ચિત્તને અવશ્ય વશીભૂત કરવું જોઇએ. તે વિના સુખરૂપતાની કામને માટે પ્રાપ્તિ થશે નહિ. એટલા માટેજ મહાત્મા કહે છે કે;—

આત્મનો બંધને હેતું ચિત્તં ક્ષિણુ હિ યત્નતઃ ।

ચિત્તસ્ય તસ્ય ક્ષયતઃ કેવલા ચિત્પ્રકાશતે ॥

આત્માના સંસ્પૃતિ (સંસાર) બંધનનો મુખ્ય હેતુ જે ચિત્ત છે, તેને ક્ષીણુ કરો. પ્રયત્ન કર્યા વગર ચિત્ત વૃત્તિશૂન્ય થવું નથી. એ ચિત્તનો ક્ષય થઇ જતાં ચિદ્રુપ આત્મા પોતાની મેળે પ્રકાશિત થાય છે. અર્થાન્તર ન્યાસથી જોઇએ તો ' ચિત્ત ' શબ્દમાં એ 'ત'કાર છે, એમાંથી એક 'ત'કારને કાઢી નાંખીએ, તો જેમ ' ચિત્ ' શબ્દ અવશિષ્ટ રહે છે, તે પ્રમાણે 'તસ્ય ચિત્તસ્ય, ' ' તે ચિત્તનો ' ઉત્તમ ચત્તથી નાશ કરી નાંખો, તો " પાણીના ઉપરની લીલ (શેવાલ) દૂર કરતાં જેમ તેલું નિર્મલ સ્વરૂપ જણાય છે, તે પ્રમાણે ચિત્ (ચેતન્ય સ્વરૂપ આત્મા) ના ઉપર ચિત્ત શેવાલ પટલ વત્ (લીલના પડદાની પેઠે) આવી રહ્યું છે, તેને દૂર કરશો " તો કેવલ ચેતન્ય આત્મા પ્રકાશિત થશે. વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે વિવેક, વેરાગ્ય, ગુરુસેવા ઇત્યાદિ મંત્રોવડે દૈવ પ્રયત્ન કરીને આત્માનું નિવાસ સ્થાન જે હૃદય છે, તેમાં પ્રવિષ્ટ થએલાએ ચિત્તરૂપ પિથાચને દૂર હાંકી કાઢવે, કહ્યું છે કે:—

નોત્સાદ્યેચિત્તવિજ્ઞાનમેનં યાવત્કુતસ્તાવદિદાત્મસિદ્ધિઃ ॥

જ્યાં સુધી એ ચિત્ત પિશાચને હાંકી કાઢ્યો નથી, ત્યાં સુધી આત્મ-સ્વભાવજૂત સિદ્ધિ (સુકિત) શી રીતે મળી શકવાની હતી ? પિશાચે કુશીરમાં પ્રવેશ કર્યો કે પુરંપતું દેહભાન નષ્ટ થાય છે, અને તે ગમે તેમ બકવાટ કરે છે, તથા ગમે એવું (મનસ્વી) કાર્ય કરી અનર્થમાં પડે છે, તે પ્રમાણે આ ચિત્તરૂપી પિશાચે ચિદ્રુપતું ભાન નષ્ટ કરી દીધેલું હોવાથી, મનુષ્ય હમેશાં ‘ મહં મમ ’ “ હું તથા મહાર્ ” વગેરે બકવાટ કર્યાં કરે છે. એ પ્રકાર મનુષ્યને અકાર્ય અધર્મના વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કરાવીને અનર્થાવહ સંસારમાં ગબડાવી પાડે છે. એથી કરીને મનુષ્ય જ્યાં સુધી વિષયોનું જ ધ્યાન કરતો રહેશે ત્યાં સુધી નારાયણ દુરજ સમજવા. ચાંડાલને કાશી તથા પાપીને સંત મહાત્મા ક્યાંથી પાસે હોય છે ? પતિતને જે પ્રમાણે પિતા તથા કસાઇને જેમ ગીતા હોય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયી પુરૂષને પરમાત્મા (દુર) છે, એમ સમજવું. એકાદશ સ્કંધમાં ઉદ્ધવને બગવાન કહે છે કે:—

વિષયાન્ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્જતે ।

મામનુસ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥

જગહ્નૃષ્વા ઘનમયં કામુકાઃ કામિનીમયમ્ ।

નારાયણમયં ધીરાઃ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુઃ ॥

હે ઉદ્ધવ! મનુષ્યતું ચિત્ત વિષયોનું ધ્યાન કરતાં તે વિષયોના વિષે આસક્ત થઇ જાય છે, અને જે મહાર્ ચિન્તવન (સ્મરણ) કરે છે તેા મહારા સ્વરૂપના વિષે (વલીન થઇ જાય છે. લોભી, રૂપણ આ જગતને ઘન-મય દેખે છે; અર્થાત્ એની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય શિવાય બીજો કોઇ પણ પદાર્થ આવતો નથી. તે પ્રમાણે કામી પુરૂષ આ જગતને સ્ત્રીમયજ જુએ છે પરંતુ જ્ઞાનદાઇસંપન્ન આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ આ જગતને નારાયણસ્વરૂપ જુએ છે. સ્ત્રી કદાચ પીયેર ગણ હોય છે અને ત્હેનો પતિ તેવું ધ્યાન કરે છે તેા તત્કાળ તે જેમ હૃદયના વિષે પ્રગટ થાય છે તથા હાવમાવાહિ ક્રિયા કરીને ત્હેને સકામ કરે છે. મિથ્યા (પાસે નહિ હોવા છતાં) સ્ત્રી જે હૃદયમાં ધ્યાનવડે પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે તેા પરમાત્મા જે હૃદયમાં સદ્રૂપથી સ્થિત છેજ ત્હેમવું ધ્યાન જે મનુષ્ય કરે તેા ત્હેને તદ્રૂપતા પ્રાપ્ત કેમ ન થાય ? ચિત્તનો એક સ્વભાવ સારો છે, કે તે જેને દેખે છે તે પદાર્થના આકારને ઝઠ ઝડપી લે છે. સુંદરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

જે મન નારીકી ઓર નિહારત તોમન હોતહિ તાહિકુ રૂપા ।
જે મન કાહુંસુ કોધ કરે યુનિ તો મન વહે તબહી તહરૂપા ।

જો મન માયહિ માય રહે નિત તો મન ખૂટત માયકે કૃપા ।
સુંદર જો મન બ્રહ્મ વિચારત તો મન હોત હિ બ્રહ્મસ્વરૂપા ॥

મન સ્ત્રીને જોધને સ્ત્રીરૂપ બની જાય છે, તથા કોઈના પર ક્રોધ કરે છે તો ક્રોધ રૂપ બની જાય છે. માયામાં રહેવાથી માયારૂપ બની જાય છે. તથા સદ્ગુરુ પાસે જઈ. બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર કરે છે તો બ્રહ્મરૂપ જ બની જાય છે. મનુષ્યે એથી કરીને એ ચિત્તને આત્મવિષયનું દર્શન કરાવવું. એમ કરશે તો નિરંતર આત્મનિશ્ચીનીજ પ્રાપ્તિ થશે.

કર્ણાટક પ્રાંતમાં એક ધનિક વૈશ્ય હતો તે એક દિવસ પોતાના પુત્રને લઈ, કાંઈક વસ્ત્રાલંકાર બતાવવા સાર રાજ મંદિરમાં ગયો. ત્યાં આગળ તે વૈશ્ય પુત્રના જોવામાં રાજકન્યા આવતાં ત્હેના મનમાં ત્હેના વિશે અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ તે દિવસથી તે ત્હેનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો, તથા ચિન્તાથી દિવસે દિવસે ગળાવા લાગ્યો. અને ખાવું પીવું સમગ્રું છોડી દઈ, એકાન્તમાં બેસીને નિરંતર ત્હેનું જ ધ્યાન કરવા લાગ્યો. ત્હેના શરીર પર નિસ્તેજતા છવાઈ ગઈથી જોધને, ત્હેના માતા પિતા તથા આપ્ત વર્ગ વગેરે તેને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યા, પરંતુ પોતાના હેતુ ત્હેણે કોઈને પણ જણાવ્યો નહિ. ત્હેનો એક મિત્ર સારો ચિત્રકાર હતો, અને તે રાત્રને ત્યાં નોકરીમાં હતો. ત્હેણે પોતાના મિત્રની અસ્વસ્થ ચિત્તવૃત્તિ જોધને પૂછ્યું:- બાઈ! આજકાલ કેમ ત્હમ્હારી આમ ચિત્રના જેવી સ્થિતિ જણાય છે? કાંઈ ખાતા પીતા પણ નથી, કોઈની સાથે વાતચીત પણ નથી કરતા અને એકાન્તમાં બેઠા બેઠા કાંઈક ચિન્તા કર્યા કરો છો એમ બધા કહે છે તથા હું પણ જોઈ 'હું' તો એવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું છે તે કહો. આ પ્રમાણે એણે પૂછ્યું ત્યારે તે વૈશ્ય પુત્રે કહ્યું કે જ્યારની મ્હેં રાજ કન્યાને જોઈ છે ત્યારની મ્હને એની કામનાં થઈ છે, અને મ્હારા મનમાં એની જ લગની લાગી રહી છે. એની પ્રાપ્તિ થયા વિના મ્હને ખાવું પીવું પણ રચવાનું નથી. તો જે પ્રકારે મ્હને એની પ્રાપ્તિ થાય એવો જ હોબસ્ત કરીને તું મ્હારી ચિન્તા દૂર કર, નહિ તો એનું રટણ કરતાં કરતાં મ્હારા પ્રાણ મ્હારા શરીરને છોડીને ચાલ્યા જશે. મિત્રે કહ્યું કે તું તો વૈશ્યનો પુત્ર છે અને એ રહી રાજકન્યા એટલે ક્ષત્રિય. એથી કરીને એની પ્રાપ્તિ થવી ત્હારા માટે અશક્યવિત છે. હંસ પક્ષી સરોવરના કમળની ઇચ્છા કરે તો તેને સહજ મળી શકે, પરંતુ પરમાત્મા ચિણ્ણના નાભિપ્રદેશને વિશે રહેલા કમળની ઇચ્છા રાખે તો, કેવી રીતે તે કમળની પ્રાપ્તિ ત્હેને થઈ શકવાની હતી? ત્હમ્હારી કામના પણ તેજ પ્રમાણે દુર્લભ છે. આ પ્રમાણે ત્હેણે

પ્રદેશ કર્યો પણ કાંઈ અસર થઈ નહિ. આખરે તે મિત્રે પોતાના મિત્રને
 અત આનંદમાં જાય એ હેતુથી તે રાજકન્યાના સ્વરૂપનું આપેદ્ય મિત્ર
 એક કાગળ પર કાઢ્યું. ત્યારે તો તે વૈશ્ય પુત્ર એ રાજકન્યાને જોઈને
 આનંદ પામ્યો અને પોતાનો સર્વ સમય એ ચિત્રમાંના સ્વરૂપની પ્રાર્થના
 કરવામાં, ત્હેને અલંકારથી શણગારવામાં તથા ત્હેની સાથે કાષ્ઠપત્ર
 વેલાસ કરવામાં ગાળવા લાગ્યો. ત્હેના સ્વરૂપમાં એના મનની તન્મયતા
 તદાકાર વૃત્તિ) થઈ જવાથી, એ ખાલી ચિત્રજ છે એમ એને બાન
 થું નહિ. તે રાજકન્યા મ્હારી સાથે બાપજી કરે છે, આલિંગન વગેરે આપે છે,
 મેલી એના વિષે બાવના કરતાં કરતાં ત્હેને સર્વ ક્રિયા સત્યવત્ બાસવા લાગી.
 ૨ પ્રમાણે જીવ સ્વપ્નમાં રાજા થઈને યથેષ્ટ ભોગો ભોગવે છે અને
 તુરંગ દલ સાથે રજામાં જઈને શત્રુઓને કદી જીતે છે પણ ખરે, પરંતુ પાછળથી
 ઠીંગ બલવાન શત્રુવડે પરાજય પામતાં વિરક્ત બનીને અરણ્યમાં વૃષશ્ચર્યા કરે છે.
 ૩ પ્રમાણે ક્ષણ માત્ર અદ્ય કાળમાં પોતાને કલ્પાવધિ આયુષ્ય છે એમ
 ભગ્ને છે. તેજ પ્રમાણે જગૃતિમાં પણ મનો રાજ્ય કરે છે, અને તેમાં
 જી, આનંદથી કાળ ક્રમજી કરે છે, પરંતુ કાળના વેગને લીધે પોતાનું
 આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે એમ ત્હેને કદી જણાતું નથી. તે પ્રમાણે એ વૈશ્ય
 ત્રની પણ, એ ચિત્રમાંહેની રાજકન્યાના વિષે એટલી બધી તન્મ-
 તા થઈ હતી કે, એ ખરેખરી મ્હારી સ્ત્રી બની ગઈ છે, એમ સમજીને
 ત્હેની સાથે આનંદ પૂર્વક સંસાર વ્યવહાર કરવા લાગ્યો. એ બધા
 યાનનોજ પ્રભાવ ! પછી એક વખત તે વૈશ્ય પુત્ર આગમાં ત્હેની સાથે વિહાર
 કરાવે માટે ત્હેને (ચિત્ર માંહેની રાજ કન્યાને) લઈને ગયો; ત્યાં જઈને ત્હેણે
 કે ઠેકાણે ઝાડના મૂળ આગળ ત્હેને મૂકીને ધૂલ ત્રિગેરે લાવવાને માટે દુર ગયો;
 વામાં કોઈ એક શાની મહાત્મા ત્યાં આગળ ધરતા હશે ત્હેને શાન
 હથી એની સ્થિતિની ખબર પડી સન્ત મહાત્મા કૃપાળુજ હોય છે. એ મૂઠ
 સ્ય પુત્રનો ભ્રમ તથા વિષયાસક્તતા દૂર કરવાનો ત્હેણે મનમાં વિચાર કર્યો.
 યાં આગળ ત્હેણે એ રાજકન્યાને મૂકી હતી ત્યાં જઈ, ત્હેમણે પોતાની
 કંતથી તે ચિત્રપટના ઉપર એક સાપ ચીતર્યો, અને પોતે આધે જઈ ઉભા
 થા. હવે પેલો વૈશ્યપુત્ર ધૂલ લઈને આવીને જીએ છે તો ત્હેણે સાપને ત્યાં
 ગળ જોયો. અને એથી ત્હેણે વિચાર થઈ પડ્યો કે અહીં આટલો વારમાં
 પ ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવી શક્યો. એટલામાં તે સાધુએ પોતાના
 માવથી ત્હેણે એવો ચમત્કાર બતાવ્યો કે જાણે સાપ તે રાજકન્યાને કરડ્યો
 અને તેથી તે મરજી પામી છે. ત્યારે તો તે એને માટે વિલાપ કરવા

લાગ્યો. હામ હામ ! હે ઓ ! હારા વગર હવે હું કેવી રીતે જીવન પારણ કરી શકીશ ? પરંતુ એ ચિત્ર છે, અરેખરી રાજકન્યા નથી, એવું ત્હેને જાણીએ જાન રહ્યું નહિ. આખરે ત્હેને મારે અત્યંત વ્યાકુળ થઈ, પ્રાણ-ત્યાગ કરવા સુધાં જ્યારે તે તત્પર થયો, ત્યારે તે મહાત્માએ ત્હેને પાકીને આત્મહત્યામાંથી ત્હેને બચાવ્યો. અને કહ્યું:-હે મહા ! રાજકન્યા તો ખેતાના મંદીરમાં છે. આ તે કામળના ઉપર કાઢેલું રહેતું ચિત્ર છે, અને તે નિર્જીવ છે. તું આશ્ચિંતન કેને કરે છે ? કોની સાથે બોલે છે ? સાપે કેને દંડ કર્યો છે ? તું મહા કામી પુરૂષ છે તેથી ત્હેને આવો વિપરીત બ્રમ થયો છે. આટલીજ દૃઢતાથી ત્હેં જે અહચિન્તન કર્યું હત તો ત્હેને અહરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ મઠ હત, અને સર્વ દુઃખોમાંથી તું નિર્મુક્ત બની ગયો હત. આ પ્રમાણે બહુ બહુ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ત્હેનો બ્રમ દૂર થઈ ગયો. આખરે તે વૈશ્યપુત્રે એમને પ્રણામ કરીને કહ્યું:-“ આપે મ્હને વિપરીત ભાવનામાંથી જન્મ છોડાવ્યો, તે પ્રમાણે હવે આ સંસાર બંધનમાંથી મ્હને છુટા કરો. મહાત્માએ ત્હેના ઉપર અનુમત્ત કરીને હેય ? તથા ઉપાદેયનું તત્ત્વ ત્હેને સમજાવ્યું, જ્યાં તે વૈશ્ય પુત્રને વિષયોના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને તે એક મહાન્ સાધુ બની ગયો. તાત્પર્ય એ છે કે ધ્યાનના બગથી અસત્ય વસ્તુ પણ સત્ય બાસે છે. એટલા માટેજ ભગવાને ઉદ્ધવને કહ્યું છે કે:-

તસ્માદસદમિથ્યાનાં યથા સ્વપ્નમનોરથમ્ ।

દિત્વા મયિ સમાષત્સ્વ મનો મદ્ભાવભાવિતમ્ ॥

સ્ત્રીણાં સ્ત્રીસંગિનાં સંગં ત્યક્ત્વા દૂરત આત્મવાન્ ।

ક્રમે વિવિક્ત આસીનશ્ચિન્તયેન્મામતન્દ્રિતઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! એજ કારણને લીધે, સ્વપ્નતુલ્ય તથા મનોરાજ્યવત્ કેવલ અસત્ય કલ્પનામય વિષયાદિકોના ત્યાગ કરીને, મ્હારા ભજનવડે ભાવિત અર્થાત્ નિર્બલ બનેલું મન મ્હારા સ્વરૂપના વિષે તું રાખ. મ્હારા ચિન્તન-નથી, ચિત્ત ચિન્ત્ય અને ચિન્તવન એ ત્રિપુટીનો નાશ થઈ જીવ ચૈતન્ય બન થઈ જાય છે; અને એજ મદૂપતા-મ્હારામયપણ્ય-એ એમ સમજવું. મ્હારી પ્રાપ્તિને માટે નિરંતર મ્હારું ધ્યાન એજ મુખ્ય સાધન છે. મ્હારા શિવાય અન્ય વિષયનું ધ્યાન એ કોણકારના કીટકની પેઠે બંધનમાં રહાવનારું છે. ઓઆદિ વિષયોનું ધ્યાન તથા સમાધાન એટલા માટેજ ન કરવાં જોઈએ. સ્ત્રી સંગી ભોક્ષિતો સમાધાન દૂર કરીને ધૈર્યનું અવલંબન કરવું તથા

નિર્ભય અને નિર્જન એવા એકાન્ત પ્રદેશમાં રહીને આલસ્ય રહિત જાગીને મહાર્જીના (૨૮૫) કરવું. જોઈ પુરૂષની સંગતિથી જગત્માં કોઈનું પણ કલ્યાણ કે ઉદ્ધાર થયાનું સાંભળ્યું નથી પરંતુ સ્ત્રીના સમાગમથી ઉદ્ધાર થયાનું વાંચવામાં તેમજ સાંભળવામાં પણ આવે છે. ચૂંદાસાની સંગતિથી રાજા શિખિન્દ્રજી જીવન્મુક્ત થઈ ગયો; લીલા નામની સ્ત્રીએ પોતાના ભક્તિ પ્રભાવવડે સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરીને પોતાના પતિનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. મદાલસાની સંગતિથી કુવલયાશ્વ રાજા તરી ગયો. એથી કરીને જોઈ (બાપલા) પુરૂષની સંગતિ, સ્ત્રીની સંગતિ કરતાં પણ વિરેષ હાનિકારક સમજવી અણવક મુનિએ પણ કહ્યું છે કે:—

મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિષવત્ત્યજ ।

ક્ષમાર્જવદયાતોષસત્યં પીયૂષવદ્ભજ ॥

હે જીવ! મુક્તિની જો તને ઇચ્છા હોય તો વિષ સમાન મારક વિષ-યોનું ચિન્તન દૂર કરી દે અને ક્ષમા, સરસતા, દયા, સંતોષ, સત્ય ઇત્યાદિ શુભ વૃત્તિઓને ધારણ કર. એવી વૃત્તિઓના પ્રભાવથી મનુષ્યને અમૃત તુલ્ય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા સદ્ગુરુ કૃપાથી યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉદય થઈને મનુષ્ય અમૃત (બ્રહ્મ) રૂપતા પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અખિલ દુઃખોનો હેતુ ચિત્ત છે એમ સમજીને પૂર્વોક્ત ઉપાય વડે તેનું શમન (નાશ) કરવું. વસિષ્ઠજી પણ એજ આશયનું પ્રતિપાદન કરતાં શ્રી રહ્યા છે કે રાગદ્વેષાદિ કલેશવડે દુષ્ટ બનેલું ચિત્તજ સંસાર છે, તથા એ રાગ-દ્વેષાદિની સત્તામાંથી નિર્મુક્ત થવા એટલે સંસારનો નાશ થયો, એમ કહી શકાય છે.

। इति शिवम् ।

દ્વિતીય પુણ્ય.

બાંધબોક્ષનું કારણ મનજી છે.

જિતાત્મનઃ પ્રજ્ઞાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

જ્ઞાતોષ્ણમુસ્વદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ગી૦ ॥

શીત, ઉષ્ણ, સુખદુઃખ, માન અપમાન વગેરે જો કે ચિત્ત ચાંચલ્યના હેતુ છે, તોપણ અર્થાત્ તેમનો પ્રસન્ન આવવા છતાં, તેના વિષે જે સજ-

તાથી રહે છે, અને જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે, તથા જે રાગદ્વેષરહિત હોવાથી પ્રસન્ન અન્તઃકરણ થયો છે, એવાના અન્તઃકરણને વિશે પરમાત્મા નિવાસ કરે છે, અર્થાત્ એવા મનુષ્યને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. વસિષ્ઠ પશુ એજ આશ્ચર્યને લઇને કહે છે કે જેણે એક મનોરૂપ દેવને આરાધન કરીને પોતાને વશ કર્યા છે, ત્હને સકલ અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે, મનુષ્યે એ મન (ચિત્ત)ને વશ કરવું જોઇએ. મનને વશ થઈ જવાથી, બધા લોકોના દાસ બનવું પડે છે, અને મનને પોતાને વશ (સ્વાધીન) કરવાથી સકલ જગત્ આપણું દાસ બને છે, એટલે દુરક છે. વાયુ જે પ્રમાણે વાદળાંઓને આકાશમાં લઇ આવે છે, અને ફરી પાછો તેજ જેમ તેમને દૂર ધસાડી જાય છે, તેજ પ્રમાણે બંધ તથા મોક્ષની કલ્પના મનજ કરે છે. સારાંશ કે ચિત્ત વડેજ જીવને સંસારરૂપ બંધન અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં એ શંકા : ઉઠશે કે એકજ કારણથી બિન્ન બિન્ન કાર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઇ શકતી હશે ? તો તેના સમાધાનમાં આટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે મનની બિન્ન બિન્ન અવરથાથી સંસાર તથા મોક્ષ એવાં જુદાં જુદાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા રહ્મણને જડભરને ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં કહ્યું છે કે:—

ગુણાનુરક્તં વ્યસનાય જંતોઃ ક્ષેમાય નૈર્ગુણ્યમયો મનઃ સ્વાત્ ।

યથા પ્રદીપો વૃતવર્તિમશ્નન્ સિત્લાઃ સધૂમા મજતિ દ્યુન્યદા સ્વમ્ ।

પદં તથા ગુણકર્માનુબદ્ધં વૃત્તીર્મનઃ શ્રયતૈડન્યત્ર તત્ત્વમ્ ॥

હે રાજા ! જ્યાં સુધી મન વિષયોમાં આસક્ત થાય છે, ત્યાં સુધી તે પ્રાણીને દુઃખ આપે છે, અને તેજ મન નિર્ચુલ (વિષય ત્રિન્મુખ) થઈ એટલે તેનાથી જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉદાહરણ દીપક (દીવા) તુંજ લઇએ. જ્યાં સુધી દીવો ધીરાણી બત્તીને સળગાવી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી તેની જ્વાળા કાળજવાળી રહે છે, પરંતુ ધી બલાસ થતાં તેજ દીવો પોતાના મહાભૂતરૂપમાં મળી જાય છે. તેજ પ્રમાણે મન વિષયોની સાથે તથા તેની પ્રાપ્તિને સાર અનુકૂળ એવાં કર્મોની સાથે જ્યાં સુધી જોડાએલું રહે છે ત્યાં સુધી તે વિવિધ વૃત્તિઓનો અંગિકાર કરે છે; પરંતુ તેમની સાથેનો સંબંધ છૂટતાં તે આત્મરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ યાનેન્દ્રિય અને અભિમાન એ પ્રમાણે મનની અગિઆર વૃત્તિઓ છે; અને એ વૃત્તિઓના વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, અને મહત્વાક, રતિ, મતિ બાપણ અને કુશલતા, તેમજ આ શરીર મંડાઈ છે એવો દુરામલ્લ શરી રાખવો, એમ કરીને)

પણ અભિચાર મણુવેલા છે. મનજ પુરુષાર્થથી લીન થઈને જીવ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ યોગાભ્યાસાદિ પરમ પુરુષાર્થ વડે ધ્રુવર જમાન સમર્થ થાય છે. એ પ્રમાણે મનજ સર્વદા સર્વ જગત્નો વિસ્તાર કરે છે. જગત્તિ તથા સ્વપ્ન એ બન્ને અવસ્થામાં મન રહેતું હોવાથી તે આવસ્થાએને વિષે જગત્નો વિસ્તાર થાય છે, પરન્તુ સુષુપ્તિમાં મન લીન થઈ જતું હોવાથી, તે વખતે જગત્નો પણ વિલય થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આ જગત્ મનની અંદરજ રહે છે, નહિ કે બહાર.

હૃદિસ્થિતમિદં વિશ્વં નિત્યં બહિરવેક્ષતે ।

અવિદ્યામોહિતો જન્તુર્યથા સ્વપ્નમનોરથાન્ ॥

જે પ્રમાણે મનુષ્ય નિદ્રા દોષથી સ્વપ્નમાં, મનને વિષે રહેલા પદાર્થોને બહાર જુએ છે તેજ પ્રમાણે અવિદ્યા દોષને લીધે મનઃ સ્થિત સર્વ જગત્ને બાહ્ય મણે છે. એના પર શંકા ઉત્પન્ન થશે કે મહાન્ પર્વત તથા સમુદ્રાદિકોવડે યુક્ત એવું જે આ જગત્ છે તે સદૃશ મનને વિષે કેવી રીતે રહી શકે છે ? તો ‘ઘટલ્પદર્પણન્યાયે’ રહે છે એમ સમજવું. જે પ્રમાણે અલ્પ દર્પણ (આરશી) માં ઘટ-કુંભ, કિંવા ઘટ-પર્વત યુગ્મ અથવા ઘટા-ગજસમૂહ, ઇત્યાદિકોની વિશાલતા (વિસ્તાર) જેમ સમાપ્ત રહેલી જણાય છે, અથવા રાઇથી પણ સદૃશ વડના બીજમાં શાખાપત્રાદિ-યુક્ત વટવૃક્ષનો સદૃશાવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે સદૃશ મનમાં પર્વત સમુદ્ર અરણ્ય નદીઓવડે યુક્ત એવું આ નિખિલ વિશ્વ સંનિવિષ્ટ થઈને રહે છે. અને એ વાતનો સ્વપ્નમાં સર્વ કોઈને અનુભવ પણ થાય છે. કેમકે વાળના કરતાં સો ભાગ સદૃશ નાડીમાં જીવને સ્વપ્ન થાય છે. અને એ સ્વપ્નને વિષે પર્વત સમુદ્ર સહિત જગત્ની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે મનથી સહેજ પણ ગ્રાહ્ય નથી એમ જણવું. યોગવાસિષ્ઠના સ્થિતિ-પ્રકરણમાં આ વિષયનો જે ઉત્તમ વિસ્તાર કરેલો છે, તે જણાવું એ ત્યાં જોઈ લેવે. અંહી માત્ર યોગક દિગદર્શન કરવામાં આવશે.

મનસીદં જગત્કૃત્સ્ત્નં સ્ફારં સ્ફુરતિ ચાસ્તિ ચ !

પુષ્પગુચ્છઃ ફવામોદસ્તત્સ્થં તસ્માદિવેતરતઃ ॥

યથા તિલકળે સૈલં ગુણો ગુણિભિઃ ચ યથા ।

યથા ધર્મિણિ ચ ધર્મસ્તથેદં ચિત્તકે જગત્ ॥

સૈત્યં યથૈવ દુહિને યથા નમસિ શૂન્યતા ।

યથા ચંચલતા ધાયૌ મનસીદં તથા જગત્ ॥

આ વિસ્તીર્ણ અભિલ જગત્ મનમાંજ રહે છે અને સ્ફુરિત થાય છે. જે પ્રમાણે પુષ્પગુચ્છમાં સુગંધ રહે છે, તે પણ તે તેનાથી ભિન્ન હોય એમ જણાય છે તે પ્રમાણે આ વિશ્વ પણ મનમાં હોવા છતાં તેનાથી ભિન્ન લાગે છે. કળીમાં સુગંધ હોતી નથી, પરંતુ પ્રકુશ્લિત પુષ્પમાં હોય છે, એ નિયમ પ્રમાણે આ આપણું મનશી સુમનસ (પુષ્પ) જ્યાં સુધી કલિકા (કળી)ની અવસ્થામાં હોય છે (સુપુષ્પિતામાં) તેનો સંકાય થઈ જાય છે) ત્યાં સુધી તેમાં જગત્ રૂપી આમેદ (સુગંધ) રહેતો નથી. પરંતુ એની પ્રકુશ્લતામાં (જગૃતિમાં) આ જગત્ વિસ્તૃત જણાય છે. પુષ્પોની સુગંધનો વિસ્તાર દૂર સુધી તેમજ તેમનાથી ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે આપણને અનુભવ વડે જણાય છે, પરંતુ એ સુગંધ જે પુષ્પને વિષે ન હત તો કેવી રીતે તેમાંથી બહાર નીકળવા પામત ? તેજ પ્રમાણે જગત્ જે કે વિસ્તૃત તથા મનથી ભિન્ન હોય એમ લાગે છે, તેમ છતાં એ જગત્ જે મનમાં ન હત તો કદી પ્રતીત થાત નહિ. જે વખત મન હોતું નથી તે વખતે તે પણ નથી હોતું એ ઉપરથી જગત્ તથા મનનું સાદ્યર્થ સિદ્ધ થાય છે. પુષ્પની સુગંધને વાયુ જેમ દૂર ઉંચે લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે વાસનાશી પવન મનસ્થિત જગત્ને આહે તેટલું દૂર લઈ જઈને તેનો વિસ્તાર બતાવે છે. હે રામ ! તલમાં તેલ તથા ગુણવાનમાં ગુણ, કિંવા ધર્મમાં ધર્મ રહે છે, તે પ્રમાણે જગત્ મનમાં રહે છે. સૂર્યમાં કિરણ સમૃદ્ધ, તેજમાં પ્રકાશ, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા, ઘનમાં શીતલ, નભમાં શૂન્યતા, કિંવા વાયુમાં ચાંચલ્ય હોય છે, તેજ પ્રમાણે આ જગત્ની સ્થિતિ મનને વિષે છે. આત્માના અજ્ઞાનકાલમાં એ ભાસમાન થાય છે. તથા તેના (આત્માના) યથાર્થ જ્ઞાનવડે પૂર્ણ નિષ્કલ થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે રજ્જુના અજ્ઞાનમાં સર્પોદય થાય છે તથા તેનું જ્ઞાન થવા બાદ સર્પ બ્રમ દૂર થઈ જાય છે તે પ્રમાણે. એટલા માટે મનનો નિરોધ કરવો જોઈએ. મનોનિરોધ કરવાથીજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે. ચરપટીનાથે એજ આશયથી કહ્યું છે કે:—

ચોપાઈ

મન નહીં મૂંઝ મૂંઝે કેસ । કેસ મૂંઝેકા કૌન ઉપદેસ ।
જબ નહીં મૂંઝી મનકી માન । કહે ચરપટી તૃણ સમાન ॥

જેણે મનના માથાપરની વાસના જટામૂટનું મુંડન કર્યું નથી, અને કેવળ પોતાના માથા પરનાં વાળનું મુંડન કર્યું છે, એવા કેસ મુંડન કરનારાનો ઉપદેશ શું કામમાં આવવાનો હતો? જ્યાં લગી મનની ગદેન મુંડી નથી ત્યાં સુધી બધુંજ તુલ્યવત્ત્વ (નકામું) સમજવું.

એ મનને નિશ્ચલ : (વૃત્તિશત્ય) કરવાનો ઉપાય જડભરતે, રાજાને જણાવતાં કહ્યું હતું કે હે રાજા ! રહ્મણ ! મનરૂપી શત્રુનો પ્રભાવ બાહ્ય શત્રુઓના કરતાં ખાસ વિલક્ષણ છે, એટલા માટે એની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઈએ. નહિતો જો (મનરૂપી શત્રુ) પ્રત્યક્ષ થઈને નાના પ્રકારનાં દુઃખ આપે છે. વસ્તુતઃ તે મિથ્યા હોવા છતાં ભારે અનર્થ કરે છે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ આત્માને પણ ચોરી લે છે. એને મારવાની ઈચ્છા હોય તો આજ મુખ્ય સાધન છે:—

ગુરુર્હરેશ્વરજોપાસનાત્ત્વો જહિ વ્યલીકં સ્વયમાત્મમોષં ।

ગુરુ તથા પરમેશ્વર નારાયણની સેવા એજ એ શત્રુને મારવાનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. સાવધ થઈને તું એ શસ્ત્રવડે શત્રુનો વધ કર । યાને એની સેવાથી મનને શુદ્ધ. તોજ આત્મરૂપ વસ્તુ જે ત્હારી એ મને ચોરી છે તે ત્હને પાછી મગશે, અન્યથા નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે પરમાત્માની ભક્તિ તેમજ સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવાથી મનનું સ્વરૂપ તથા વિષયોનો સ્વભાવ વગેરેનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં મનુષ્ય તેમનો ત્યાગ કરે છે અને સદા સદૃષ આત્મામાં સ્થિત રહી સંસાર બંધનમાંથી નિર્મુક્ત થઈ જાય છે. જડભરત અને રહુગણનો સંવાદ તથા વૃત્તાન્ત ભાગવતના પંચમ સ્કન્ધમાં છે, જે ત્યાં આગળ જણાવેલ જોઈ શકશે તથાપિ અત્રે તેના વિષે કિંચિત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

સિન્ધુ દેશનો રહ્મણ નામનો રાજા શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં એક વખત પાલખીમાં બેસીને હવા ખાવા નીકળ્યો હતો. રસ્તામાં પાલખી ઉચ્ચકનાર બોઈ એકએક ખીમાર થઈ જવાથી રાજાએ પાલખી ઉચ્ચકવા બીજા કોઇ બોઈને ટુંદી લાવવાની સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી. સિપાઇઓને ખોળતાં ખોળતાં આ જડભરત જડી આવ્યો. એનું કોઇ પણ ચિન્હ બહારથી વ્યક્ત નહતું કે જે ઉપરથી એ પંડિત છે કે મૂઢ છે તે સમજી શકાય. જ્યારે એને પકડી આણી પાલખીની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો, ત્યારે તે કોઇક વખત સીધી ચાલતો તો બીજી વખત વાંકો ચુકો ચાલતો. કે.ઇ.વાર હસી પડતો, તો કોઇ વાર મૌન ધારણ કરતો, વળી કોઇકવાર ઉતાવળો ચાલતો તો કોઇક વાર ઉભો થઈ રહેતો, આમ ચાળા કરી રહ્યો હતો. રાજાના સિપાઇઓ ત્હને ટીક (સીધી રીતે) ચાલવાનું કહેવા લાગ્યા, પણ ત્હેણે પોતાની રીત

છોડી નહિ ત્યારે તો તેઓ એની સાથે તિરસ્કાર પૂર્વક બાપણુ કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ત્હેને લાકડી તથા હાથ વડે મારવા પણ મંડ્યા, પરંતુ એમને તેને સાચા માનાપમાન, હર્ષવિપાદ, વગેરે કાંઈ પણ લાગણી ન થતાં પહેલાંની પેઠેજ તેઓ પ્રસન્નમુખ રહ્યા. રાજાએ ત્હેમની આવી સ્થિતિ જોઈ વિચાર કર્યો કે આ કોણ મહાપ્રભાવશાલી મહાત્મા છે, અને દ્વંદ્વતાત હોવાથીજ ત્હેમની આ પ્રમાણે એક સરખી આનંદીવૃત્તિ રહી શકી છે, એમ સમજી પોતે પાલખીમાંથી ઉતરી પીને ત્હેમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. રાજા બોલ્યો:—“ હે સ્વામિન! આપ કોણ છો? આપનું નામ શું છે? તે કહી કથુંની તૃષા શાંત કરો અને મ્હારી ખુદ્ધિ પણ જેવડે હર્ષવિપાદથી ઉદિગ્ન ન થતાં આપના જેવીજ પ્રસન્ન રહે એવો મ્હને ઉપદેશ કરો. આપનું સ્વરૂપ નહિ જોળખાવાથીજ મ્હેં આપની પાસે પાલખી ઉચ્ચકાવરાવી તથા આપનું અપમાન કયું. મ્હેં તથા મ્હારા સિપાઇઓએ આપની સાથે તિરસ્કારપૂર્વક બાપણુ કયું અને આ લોકોએ મારપીટ પણ કરી. આટલા માટે જી અપરાધની હું આપની પાસે ક્ષમા માંગુ છું. ” રાજાનું વચન સાંભળીને ત્હેણે કહ્યું:—“ રાજા! આ શરીરને જડભરત એવી સંજ્ઞા છે. ત્હેં મ્હારો શો અપરાધ કર્યો છે? પાલખી ખાંધ પર મનાવરાવી તો ત્હેના બાર ખાંધને છે. ખાંધનો બાર કમ્મર ઉપર, કમ્મરનો લીંચણુપર, લીંચણુનો પગના ઉપર તથા પગનો બાર પૃથ્વી ઉપર છે. ત્હારી ખુદી હોય તો પૃથ્વીની ક્ષમા માંગ, હું ત્હને શું ક્ષમા કરવાનો હતો? કિંવા કાર્ય જે થાય છે તે ઉપાદાન કારણમાં રહે છે, એવો નિયમ છે, જેમકે ઘડો તેના ઉપાદાન કારણ મૃતિકામાં સદા સ્થિત છે. એ પ્રમાણે પૃથ્વીનો બાર જલ ઉપર છે, જલનો બોળે અગ્નિને રિપે છે, અગ્નિ વાયુમાં તથા વાયુ આકાશમાં છે. આકાશ અહંકારમાં, અહંકાર મહત્ત્વમાં અને મહત્ત્વ માયામાં છે, અને તે માયા કલ્પિત (મિથ્યા) છે. એ માયાનું અધિક્ષાન જે સમ્વિદ્યાનંદ પરમાત્મા તે તુંજ છે. એથી કરીને તું ત્હારી જાતને ક્ષમા કર અમર ન કર. હે રાજા! પાલખી પૃથ્વીથી પંચભૂતરૂપ છે, અને શરીર પણ પંચભૂતાર્તમક છે. પણ તું તો અસંગ સાક્ષીરૂપ છે. ત્હને એની તકરાર સાથે શો સંબંધ? ચાહે તો પંચભૂતો પંચભૂતોના ઉપર ક્ષમા કરશે, ત્હા સાથે ત્હેમને શો સંબંધ છે? ત્હારો દેહ પંચ ભૂતોના વિકાર છે, અને તે પંચભૂતરૂપ પાલખીમાં બેઠો હતો, અને તેને ઉચ્ચકનારો હું પણ પંચભૂતાર્તમક દેહવિકાર ધારણુ કરી રહ્યો છું. પરન્તુ તું તો અસંગ, નિર્વિકાર ત્રિપુટીનો દ્રષ્ટા ચિદ્રૂપ છે. તેમ છતાં તું વ્યર્થ અહંકાર

નરે એમ સમજે છે કે હું એ પાલખીમાં બેઠો છું. વિચાર પૂર્વક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં એ વાત ત્હારા ધ્યાનમાં આવશે કે એ પાલખી નથી, પણ કાષ્ટ છે. કાષ્ટ પૃથ્વી રૂપ, તથા પૃથ્વી જલ રૂપ, જલ અગ્નિ રૂપ, અગ્નિ વાયુ રૂપ, વાયુ આકાશ રૂપ, આકાશ અહંકાર રૂપ, અને અહંકાર મહત્ત્વરૂપ, અને મહત્ત્વ માયાનું રૂપ છે. તે માયા ચૈતન્યરૂપ ત્હારે વિષે રજ્જુપરશ્મત્ સમાન કલ્પિત છે. ત્હારાથી ભિન્ન નથી. કલ્પિત વસ્તુનું અધિષ્ઠાન સત્ય હોય છે અને જ્ઞાન દ્વર થયા બાદ તે કલ્પિત પદાર્થ અધિષ્ઠાન રૂપ થાય છે. યાને તેને વિષેજ લીન (નષ્ટ) થઈ જાય છે. હવે કહો જોઈએ પાલખી ક્યાં છે? હે રાજન! તું જેમ આ કાષ્ટની પાલખીમાં બેસીને, તે સંબંધી સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે છતાં તે પાલખીથી તારો જાતને ભિન્ન ગણે છે. પાલખી રૂપ હું છું એમ તું સમજતો નથી. તેજ પ્રમાણે પાલખી ઉચ્ચકનારા ભોધ તથા ત્હારા ચોપદાર સિપાઈઓથી પણ તું ત્હારી જાતને ભિન્ન સમજે છે. કદાચ કોઈ ત્હને પૂછે કે આ પાલખી કોની છે? તો તું કહીશ કે મ્હારો છે. પરંતુ હું પાલખીરૂપ છું એમ તું કહી કહીશ નહિ. તેજ પ્રમાણે આ પંચભૂતરૂપ દેહને પાલખી સમજ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર, પ્રાણ, સત્વાદિ ત્રિગુણ એ સર્વને તેને ઉચ્ચકનારા ભોધ સમજ. દશ ઈન્દ્રિયો ચોપદારના સ્થાનમાં છે. આ દેહરૂપી પાલખીને મનાદિરૂપી ભોધ શબ્દાદિ પંચવિષયમાર્ગ પરથી લઈ જાય છે. આ સધળાનો આધારભૂત ચૈતન્યધન આત્મા તું એનેવિષે સ્થિત થઈ રહ્યો છે. તથા સુખ દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે; તેમ છતાં અસંગ નિર્વિકાર છે. જે વખત તું આ પાલખીની પેઠે, આ શરીરથી પણ હું ભિન્ન છું એમ સમજીશ તથા તેનું અભિમાન તજી દઈશ, અને ત્હારા પ્રત્યક્ ચૈતન્ય રૂપને જાણીશ, તે વખતે મારી પેઠે તું પણ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં સંચાર કરી શકીશ. પછી ત્હારી બુદ્ધિ કદી હર્ષ શોકાદિથી લિપ્ત થઈ જશે નહિ; પરંતુ સર્વદા પ્રસન્ન નિર્વિકારતાથી રહેશે. કાંઈની પાલખી તેમજ દેહ, એ બંને જડતામાં સમાન છે, અને એ બંને ચૈતન્ય રૂપ એવા ત્હારા આત્માથી ભિન્ન છે. પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે પાલખીને તું ભિન્ન માને છે અને દેહને ત્હારું સ્વરૂપ સમજે છે. ત્હને ગમે તો બંનેને ભિન્ન માન અથવા બંનેને ત્હારું રૂપ ગણું પરંતુ એક જડને ભિન્ન માનવું તથા બીજા જડને પોતાનું રૂપ ગણવું એ વિચાર લીન કાર્ય હોઈ, અયુક્ત છે એમ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તો રાજા ત્હેમના પ્રસાદથી જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં આનંદ પૂર્ણ બનીને સ્વતંત્રતાથી જ્યાં ત્યાં મનવાંચિત સ્થલમાં વિચરવા

લાગ્યો. મહાનુભાવ પુરૂષના પ્રસાદથી મને કલ્પના કરેલો (મિથ્યાજ્ઞ) બંધ છૂટી જાય છે તથા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. બંધનને વિષે પરતન્ત્રતા છે, અને પરતન્ત્રતા દુઃખમય હોવાનો સર્વ કોષને અનુભવ છે. એટલાજ માટે કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-કાફી, તાલ દીપચંદી.

ધરો દૃઢ ચંચળ મન અનિવાર ॥ ૧ ॥ મોહ પાશકર બાંધ
ફિરાવે સંસૃતિ કારાગાર ॥ સ્વરૂપ આવૃત કરજો દિબાવે મિથ્યા
જગદાકાર ॥ ૨ ॥ દત્તાત્રય પ્રભુ ધ્યાન સાધ્ય ચહ કરના
ઉર નિરધાર ॥ ૩ ॥

સંસારકારાગારમાં મોહપાશવડે જીવને બાંધીને બટકાવનાર તથા ચંચળ એવા મનને દૃઢ કરે. અર્થાત્ તમારે સ્થાપીન કરો; કેમકે એ મને સ્વરૂપને આચ્છાદિત કરીને મિથ્યા જગદાકારને પ્રકટ કર્યું છે, તથા તેને સત્ય કરાવી દીધું છે. એ મનનું નિવારણ થવું જો કે, સુલભ જણાવું નથી તો પણ, સદ્ગુરુ તથા પરમાત્માનું ધ્યાન, ઉપાસના કરવાથી તે હસ્તગત થાય છે એમ નક્કી સમજવું. મોટા વ્યવહારિક યંત્રનું ચક્ર ફરવું હોય છે, અને તેને બંધ કરવું હોય છે તો, જેમ તેના મધ્ય ભાગમાં રોકાણ કરવું પડે છે, કેમકે, એમ કર્યા વિના તેની ગતિ બંધ પડતી નથી. તેજ પ્રમાણે માયા ચક્ર જે ફરી રહ્યું છે, તેનું નાબિરચાન (મુખ્ય મધ્ય ભાગ) ચિત્તજ છે. સર્વ પ્રકારે તેનું જો આક્રમણ થાય અર્થાત્ તેને પરાજય પમાડાય તોજ તે આપણને કિંચિત્ પણ દુઃખ દે નહિ. સંસારચક્રનું ભ્રમણ આ ઉપાય વડે બંધ થયું એટલે, દુઃખ મટ્યુંજ જણાવું. યોગીએને પણ અભય, દુઃખક્ષય, આત્મ-બોધ, અક્ષય શાન્તિ એ સર્વની પ્રાપ્તિ થવી મનોનિમગ્ન ઉપરજ અવલંબી રહી છે. આ પ્રમાણે જીવન્મુક્તિનું કારણ જે ચિત્તનિરોધરૂપ યોગ છે, તેનું સાધન આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યોગસ્ય પ્રથમં દ્વારં વાકુનિરોધોઽપરિમ્લહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકાંતક્ષીભ્તા ॥

ચિત્તની શેકાશ્રયતા રૂપ યોગનું પ્રથમ સાધન વાકુનીનો નિરોધ અર્થાત્ મોન ધારણ કરવું તે છે. હવે, આ પ્રસંગે મોન કેટલાં પ્રકારનાં છે ? તે જણાવું જોઈએ. મોન ચાર પ્રકારનાં છે. કેવળ વાકુનીનો નિરોધ (અટકાર) કરવો એને વાકુ મોન કહે છે. ચાર્તેન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી નિવૃત્ત કરી

(રાહી રાખવી) તેનું નામ અક્ષ મૈત્ર છે. કર્મેન્દ્રિયોને ગમનાદિ ક્રિયાથી રાહી રાખવી તે કાષ્ટ મૈત્ર કહેવાય છે. કાષ્ટવત્ જડ હોવાથી શાસ્ત્રમાં એને કાષ્ટમૈત્ર એવું નામ આપ્યું છે. પરંતુ, એ ત્રણેના કરતાં શ્રેષ્ઠ, તથા મુમુક્ષુઓને પ્રાણ, એવું ઉત્તમોત્તમ મનોલયરૂપી મૈત્ર છે. જગત્ પ્રતીતિનું જે કારણ મૈત્ર છે, તેનો લય અર્થાત્ ‘ અત્યન્ત અભાવ ’ એ અશાનનાશક હોધ, અતિ ધ ગણાય છે.

ન મૌની મૂકતાં યાતો ન મૌની દુગ્ધવાલકઃ ।

ન મૌની વ્રતનિષ્ઠોઽપિ મૌની સંલીનમાનસઃ ॥

મુનેર્ભવસ્તુ મૌનં સ્યાચ્છબ્દશાસ્ત્રવ્યવસ્થયા ।

મુનિભાવો યદિ નાસ્તિ તદિ મૌનં નિરર્થકમ્ ॥

કેવલ વાગ્વ્યાપારશૂન્ય (ખોલવાતું) કામ બંધ રાખનાર) મુમુક્ષુ મૌની કહેવાતો નથી. એમ જે હોય તો મુંગાને પણ મૌની કહેવો પડશે. કર્મેન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી મૈત્ર સિદ્ધ થતું હોય તો દૂધ પીનારૂં ધાવણું બાળક પણ વિશેષ કર્મનો તેનામાં અભાવ હોવાથી મૌની કહી શકાય. પરંતુ તેને મૌની કોઈ ગણતું નથી. તેજ પ્રમાણે ચાંદ્રાયણ વગેરે વ્રત કરનારા નિયમનિષ્ઠ પુરૂષો પણ મૌની નથી. કેવળ યાનેન્દ્રિયોનો વ્યાપાર બંધ કરવાથી મૈત્ર સિદ્ધ થતું હોય તો વ્રતનિષ્ઠ પણ મૌની કહેવાય. ત્યારે મૌની કોણ કહેવાય ? જેનું મન (માનસ) પરમાત્મસ્વરૂપને વિશે ઉત્તમ પ્રકારે લીન થયું છે તેનેજ સાચો મૌની સમજવો. વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાએ-પ્રકૃતિપ્રત્યયની અર્થમર્યાદાથી-મૈત્ર શબ્દનો એજ અર્થ થાય છે કે ‘મુનેર્ભવઃ મૌનમ્’ મુની અર્થાત્ મનનશીલનો જે ભાવ (ગુણ) તેનું નામ મૈત્ર. સારાંશકે નિર્મનસ્કત્વ મૈત્ર ગણાય છે. એવો મુનિભાવ ન હોય તો લોકપ્રસિદ્ધ મૈત્ર નિષ્ફળ સમજવું-શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે:-

યસ્માદ્વાચો નિવર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ ।

યન્મૌનૈયો ગમિર્ગમ્યં તદ્ભવેત્તર્વદા બુધઃ ॥

મન વાણીને અગ્રાપ્ય અર્થાત્ વર્ણન કરવાને માટે અશક્ય તથા ગાનયોગીઓને સુગ્રાપ્ય એવું જે પ્રસિદ્ધ અક્ષરૂપ મૈત્ર તે, વિવેકી પુરૂષે ધારણ કરવું; ‘તે હું છું.’ એ પ્રમાણે અતુસંધાન કરવું એ ભાવ. આ ઉપરથી કેવળ વાણીના નિરોધથી કાચું થાય છે એમ નહિ સમજવું.

એક શાહુકારને એવો નિયમ હતો કે, પૂજા કરવા બેઠા ૧૬મી તે

પૂરી થયા વિના ઉઠતું નહિ; તેમજ વચ્ચમાં બોલતું પણ નહિ. કર્મકર્મ સંયોગે એક દિવસ એવું બન્યું કે, કોઈ માણસ પાસે એના ચાર પાંચ હજાર રૂપિયા નીકળતા હતા. તે માણસ નાશી છુટવાની તૈયારીમાં હોવાના સમાચાર એ પૂછ કરવા બેઠો હતો. તે વખતે એના મુનીએ એને કહ્યું. હવે એ માણસ જો નાશી જાય તો, તેની પાસેથી એના નીકળતા પૈસા હુખી જાય; તેમ હોવાથી એને બહુ અફસોસ થયો ! મુનીએ પૂછ્યું:— 'હવે શું કરવું ? તે કહો. કેમકે, એ નાશી જશે તો પંચાત પડશે.' શાહુકાર વિચારમાં પડ્યો કે હવે, ચકારે શું કરવું ? પૂછ ચાલુ છે, ત્યાં સુધી નહિ બોલું અને ધધારત સરખી પણ નહિ કરું તો, એ જરૂર નાશી જશે. એથી કરીને એણે મૈન તો છોડ્યું નહિ. પરંતુ પોતાનો અતંરનો ભાવ (હૃદયત આશય) મુનીમને આ પ્રમાણે યુક્તિ કરીને સમજાવ્યો. અભિષેક કરવાને માટે શાણિયામ, બાણ, ગણપતિ, વિગેરે જે દેવો તર-બાણમાં કાઢ્યા હતા તેમાંહે એક બાગકૃષ્ણની મૂર્તિ હતી; તેના પગને પોતાના યજ્ઞોપવીત વડે બાંધીને તેના માથા પર આચમની ખખડાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે અભિનય કરીને એણે એ સૂચવ્યું કે, હવે આ પ્રમાણે એને બાંધી કરીને મારશો કરો; એટલામાં હું આવી પહોંચું છું. આ પ્રકારે વાણીનો નિરોધ કરવાથી શું ફળ થવાતું હતું ? 'મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્' એ વચ-નમાં મૈનને જો સકળાર્થનું સાધક કશું છે તે પૂર્વોક્ત મુનિભાવ અર્થાત્ સચ્ચ અગર નિર્ચુષ્ણતું અનુસંધાન કરવું એવા અર્થમાં સમજવું. અરતુ ! આ પ્રમાણે મૈન, તથા અપરિચ્છ (બાહ્ય સંચ્છ ત્યામ), નિરાશા (ચંછિત વસ્તુ વિષયક વૃત્તિનો ત્યાગ) તથા પુત્રેષણા વિતૈષણનો ત્યાગ તેમજ નિરંતર એકાન્ત સેવન એવાં પાંચ સાધન ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા સારૂ કહેલાં છે.

અવધૂને ચોરીસ ગુરૂ કર્યા હતા, તેમાંહે એક ગુરૂ કુમારિકા હતી. રાજા યદુને અવધૂન કહે છે કે હે રાજા ! હું પ્રરતો કરતો એક સ્થાનમાં જઈ પહોંચ્યો જ્યાં આગળ એક કુમારિકાએ ઝહેને આ યાનની પ્રાપ્તિ કરાવી. કોઈ એક ગામમાં એક કુમારિકાતું (કુંવારી છોકરી) માંચુ કરવા ધણા માણસો હેને ઘેર આવી પહોંચ્યા. પરંતુ તેના મામ.પ બાઈ વગેરે કોઈ ન હતું; તેઓ બધા કાંઈક કામસર દુર ગયા હતા. એથી એ ભોકાની આગતા સ્વાગતા (મેમાનગીરી) કરવાતું કામ એ છોકરીના માથા ઉપર આવી પડ્યું. એ ભોકાને ભોજન કરાવવું જોઈએ એમ કરીને તે ઘરમાં ગુપ્ત સ્થાનમાં (જ્યાં આચમની તે ભોકાની હાથ ન પડી શકે તેવા સ્થાનમાં જઈને મૂશળું લઈને ડાંગર ખાંડવા મંડી. ખાંડતી વખતે તેના હાથમાંહેનું

કંકણનો અવાજ થવા લાગ્યો. ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગી કે આ અવાજની એ લોકો જાણી જશે કે ઘરમાં ચોખા નથી, તેથી આ છોકરી અત્યારે ડાંગર ખાંડી રહી છે. પોતાના ઘરની એવી કંગાળ સ્થિતિ ખીજના જાણવામાં આવે એ ઠીક નહિ એમ સમજી રહેણે બંને હાથમાંહેથી એક એક બંગડી કાઢી નાંખી; અને શ્વેત બેજ રહેવા દીધી. તે પછી, પાછું ખાંડવા માંડયું એટલે, એ બે બંગડીઓનો પણ અવાજ થવા લાગ્યો. ત્યારે આખરે, તે છોકરીએ ફરી પાછી અડકેક બંગડી ઉતારી નાંખી; એટલે, પછી હાથમાં એકજ કંકણ રહ્યું. જેથી ફરી ખીલકુલ અવાજ થયો નહિ. આ પ્રમાણે જોતાં મ્હને એ વિચાર સ્પુર્યો કે:—

વાસે बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणः ॥

હે રાજા ! ધણી મનુષ્યો એકઠા રહેવાથી કલહ (કજીયો) થાય છે; બે આદમી હોય છે તોપણ કાંઈને કાંઈ પણ આડોઅવળી વાતોનાં ગપ્પાં ચાલે છે; એથી કરીને સાધકે, પેલી કુમારિકાના કંકણની પેઠે સદા એકાન્ત સ્થળમાં એકલાજ રહેવું તોજ સાધનતું બરાબર અનુકૂળ થાય છે તથા સાધ્યની શીઘ્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોતું ઇમન કરવાને માટે અવશ્ય એકાન્ત સ્થળતું સેવન કરવું જોઈએ. તેમ કર્યાથી યમ (ચિત્ત નિરોધ) સંપાદન કરી શકાય છે. મનો નિગ્રહથી અહંવાસના (દેહેન્દ્રિયાદિકોને વિષે આત્મતત્વ યુક્તિ) નષ્ટ થઈ જાય છે; અને અહંવાસના નષ્ટ થતાં યોગીને આનંદરસનો અનુભવ થાય છે. એથી કરીને મનનશીલ સુઘ પુરૂષે પ્રયત્ન કરીને નિરંતર ચિત્તનો નિરોધ કરવો આવશ્યક છે. એમ કહ્યું છે.

। इति शिवम् ।

પતીય પુષ્પ.

મનોનિગ્રહની યુક્તિઓ.

अज्ञेया बहवः सन्ति पदार्था भुवि विभ्रताः।

मन एकमहं मन्वे जितं येन चराचरम् ॥यो. वा।।

અનેક અજ્ઞાના દુઃખ દેનાર જે આ સંસાર વૃક્ષ છે, તેનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે મનનો નિગ્રહ કરવો એજ ઉત્તમ અને મુખ્ય ઉપાય છે.

મનનો અભ્યુદય થતાં આપણું અનિષ્ટ થવાનું તેમજ તેના નારાથી આપણો અભ્યુદય (ઉત્કર્ષ) થશે. હેમંતમાં જે પ્રમાણે કમલિનીનો નાથ થાય છે, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયશત્રુઓનો પરાજય તથા ચિંતના ગર્વનો નાશ થાય તે અખિલ વિષય વાસનાઓ નિર્મૂળ થાય છે. એથી કરીને અદ્વિ-તીય આત્મતત્ત્વનો દૃઢ અભ્યાસ કરવો. જેમ ક્યાંથી મધરાતે વૈતાલ ભૂત પિશાચ નાચે છે તેમ અંતરના અજ્ઞાનઅધરમાં નાચી ફરી રહેલી વાસનાઓ ઉદ્ભવશે નહિ. પરંતુ, એ પ્રકારે માત્રી (વિવેકી) પુરૂષગુંજ મન નાથ પામે છે, અને અજ્ઞાની (આવેકી) પુરૂષનું મન ત્હેને શ્રૂંષલા રૂપ નીચડી દુઃખ દે છે. તથા ગતિ (ગમન, સદ્ગતિ) નો નિરોધ કરે છે. વિવેકી પુરૂષનું મન કેવું હોય છે ? તે વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે કે:—

મૃત્યોઽભિમતકર્તૃત્વાન્મંત્રી સત્કાર્યકારણાત્ ।

સામન્તથેન્દ્રિયાક્રાન્તેર્મનો મન્યે વિવેકિનઃ ॥

લાલનાત્સ્નિગ્ધલલ્લના પાલનાત્પાવનઃ પિતા ।

મુહુદુત્તમવિશ્વાસાન્મનો મન્યે મનીષિણામ્ ॥

एवं मनोमणिं राम बहुषंककलंकितम् ॥

વિવેકવારિણા સિદ્ધયૈ પ્રક્ષાલ્યાલોકવાન્મવ ॥

હે રામ ! વિવેકી મનુષ્યનું મન સ્વદેહ નગરીના સામ્રાજ્યમાં નોકરની પેઠે ઘટ ધાર્ય કરે છે. શાસ્ત્રીય શુભકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા વિવેકી પુરૂષના હાથે, અનર્થાવહ જન્મ રક્ષોનાં ઉન્નિષેદક તથા જેવડે નિરતિશય આનં-દનો આવિર્ભાવ થાય છે એવાં સાધન ચતુષ્પદી આરંભીને, સાક્ષાત્કાર પર્થન્તમાં જેટલાં શુભ કર્મ છે, તે સધળાં તે કરાવે છે. એથી કરીને મન મંત્રી તુલ્ય પશુ છે. જે પ્રમાણે ઉત્તમ મંત્રી રાજાને હાથે સત્કાર્ય કરાવે છે, તથા ત્હેને આનંદ આપે છે, અને શત્રુઓથી ત્હેનાં રાજ્યની રક્ષા કરે છે, પરંતુ અવિવેકી રાજાને સન્મંત્રી શું કરી શકવાનો હતો ? તેમજ ઇન્દ્રિયરૂપી શત્રુઓને આકાંત (પરાભૂત) કરીને વશીભૂત ફૂંકરવામાં એ મન સામંત (માંડળિક રાજા) જેવું છે. પ્રેમયુક્ત બાર્યા જે પ્રમાણે પતિનું પાલન કરે છે, તેજ પ્રમાણે મન પશુ સ્નેહયુક્ત બનીને લાલન કરે છે માટે લલના જેવું છે. પિતાની પેઠે કપટ રહિત, અને પવિત્રતાથી પાલન કરતું હોવાથી પિતા પશુ છે. ઉત્તમ વિશ્વાસનું પાત્ર હોવાથી મનમિત્ર જેવું પશુ બની શકે છે એવું મહાશ્વેદાનનું છે. કિંવા એ મનોમણિને ઉત્તમ હીરા માણેક જેવું

તું જાણ; પરંતુ, વાસનારૂપી કાદવ વડે ધણું ખરડાયલું કલંકિત જણાય છે, માટે વિવેકરૂપી જલવડે ક્ષાલન કરીને શુભ ગુણમાં યોજના કરી કંઠમાં ધારણ કરે તથા પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે ઉજ્જવલ રૂપ પ્રકટ કરે. મુક્તિ વેશ્યાના જેવી છે. જે પ્રમાણે વેશ્યા ધનવાન ઉજ્જવલ પુરુષને વશ થાય છે, નહિ કે દરિદ્રી મલિન પુરુષને; તેજ પ્રમાણે મુક્તિ પણ જે ઉજ્જવલ તથા મનરૂપી હીનામણિઆદિ જવાહીરથી સંપન્ન હોય છે તેનેનાજ અગિકાર કરે છે તથા તેનેજ આનંદ આપે છે. એથી કરીને તું વિવેકવડે મનને વશ કરી લે, અને પુદ્ધિવડે સત્યનું અવલોકન કર, તથા ઇન્દ્રિયરૂપી યતુઓને જીતી સંસાર સમુદ્રમાંથી તરીજા. અન્યત્ર પણ કવિ કહે છે કે:-

પદ-રાગ, કાફી-તાલ દાદરા.

પ્રથમ મનકું રોકે વિષયસે તુમ અનિબારે ॥૧૬॥ દંડ કમંડલુ વ્યાઘ્રાસન મુંડન ધારે । ગલેમો માલા બહુત લેપ કયા કરે તનભારે ॥ ૧૭॥ વેદ શાસ્ત્ર પઠન કિયે શિષ્ય પરીવારે । આસન પ્રાણાયામ સકલ હોત ચહી અસારે ॥૧૮॥ કહે દત્તાત્રેય બીજ ચહ લવકા મારે । સમ્યક્તુ જુખ ભોગ કરે તોહિ જનમ સારે ॥૧૯॥

મનુષ્યે સદૃશી પહેલું અનિવાર (ફકીયું) મનને, વિષયાદિકાના વિષે દેપ દેખાડીને તેમાંહેથી રોકવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મનને રોકવામાં આવ્યું નથી ત્યાં સુધી દંડ કમંડલુ વ્યાઘ્રાસનાદિ ધારણ કરી શિરમુંડન કરાવવું તથા શરીરે ભસ્મધારણ અને ગળામાં માળાધારણ કરવાં એ સધળું વ્યર્થજ છે. શરીરને માત્ર યોગરૂપજ છે. યોગસારમાં પણ કહ્યું છે કે:-

મુક્તિર્નાસ્તિ જટાજૂટે ન કાષાયે ન મુંડને ।

ન ભસ્મનિ ન કંથાયાં તિલકે વા કમંડલૌ ॥

મુગટની માફક જટા બાંધવામાં, કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં, શિખા સ્નેહ્યું મુંડન કરવામાં, વિભૂતિલેપ કરવામાં, વસ્ત્રખંડનિર્મિત કંથા પહેરવામાં, ગોપીચંદનનું તિલક કરવામાં, કમંડલુ પાત્ર ધારણ કરવામાં, અને બીજાં એવાં વિચિટ્રવેપ ધારણકરવામાં મુક્તિ સમાચલી નથી; તો, કોઇને આના પર સહજ શંકા થશે કે એમ છે તો પછી શાસ્ત્રમાં તેનું વિધાન કેમ કહેલું છે ? તો, તેનું સમાધાન એ છે કે, એ સધળા વેપાદિ મનને વ્યાપાર સંકુચિત કરી તેવડે મુક્તિનાં સાધનરૂપ થઈ

પરે છે. જાનીપુરુષ શત્રુ બાવાનાથી સપને મારે છે પરંતુ મદ્દ તેા, કેવળ માટીનો અનાવેશો રાફડો જે સાપનું ધર છે. તેને લાકડીથી મારીને નાહક શ્રમ બ્હેરી લે છે. તેજ પ્રમાણે મનના વ્યાપારની નિવૃત્તિ થઈ નથી અને શરીર ઝાંડનાદિ કરે છે પરંતુ, તેનાથી શું ફળ થાય છે ? શાસ્ત્રમાં જે વેપ મદિમા કહ્યો છે, તે ચિત્તવિક્ષેપનુનતાને અર્થે છે. નહિ કે તે વેપ પ્રત્યેની આસક્તિથી ચિત્તવિક્ષેપની વૃદ્ધિને માટે. વિષયરાગશત્ય પુરુષ, મનમાં અનેક પ્રકારની ઝંખના થયાં કરે છે, તેના નાશને માટે જટા, કંથા, ભસ્મ, કમંડલુ, વિગેરે જે ધારણ કરશે (દંભ દેખાડવા નહિ) તો, એ વેપ ત્હેને ફળપ્રદ હોઈ, ત્હેને માટે ઉત્તમ કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિનું પઠન કરી કરાવીને અનેક શિષ્યોનો પરિવાર જમાવ્યો, તથા ઘણા લાંબા વખત સુધી એક આસન માંડીને પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કરી તો તેપણુ વ્યર્થજ નીવડવાની. એથી કરીને સંસારનું ખીજ જે મન છે ત્હેનેજ પ્રથમ મારું હશે તોજ સચ્ચિદ્રૂપ આત્માના આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ જન્મ સદૃશ થશે.

મનનું સ્વરૂપ સંકલ્પચિકિત્સાપાતક હોવાથી તેનામાં સ્વાભાવિક ચંચલતા છે, અને વિષયાદિકોનું સેવન કરવાનો અભ્યાસ ઘણા વખતથી કર્યાં કરતું હોવાથી આગંતુક ચાંચલ્ય પણ તેના વિષે છે. આવું ચાંચલ્ય નષ્ટ થવું અસંભવિત છે, એ પ્રમાણે શંકા થઈ શકે તેમ છે. ચંચલ પદાર્થો ને કવિએ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

મનો મધુકરો મેષો માનિની મદનો મરુત ।

મા મદો મર્કટો મત્સ્યો મકારા દશ ચંચલા: ॥

આ દશ મહારયુક્ત પ્રાણી તથા પદાર્થ ચંચલ હોય છે. ૧ મન હંમેશાં પીપળાનાં પાંદડાંની પેડે, અગર વીજળી, મંદીરની ધ્વજા, અગ્નિ જ્વાળા, અથવા કાચમાનું મારું, એ સર્વના જેવું ચંચળપણું ધારણ કરે છે. ૨ મધુકર (ભમરો) પણ હંમેશા ભમતોજ રહે છે. એક સ્થાનમાં નિશ્ચય રહેતો નથી ૩. મેષ ચંચલ હોય છે, ફાણ વારમાં તે આવે છે ને જાય છે ૪ સ્ત્રી જાતીની ચંચલતા પ્રસિદ્ધ છે ૫ મદન ઘણેજ ચંચલ તથા ૬ વાયુ પણ અતિ ચંચલ ૭ તે પ્રમાણે લક્ષ્મી પણ ચંચલ છે, લાંબો વખત એક સ્થાનમાં રહેશે નહિ ૮ મઃ પણ ચંચલ છે કેમ્પને વિષે લાંબો વખત વાસ કરતો નથી. દમન કરનારો મળ્યો એટલે ઝટ દૂર થઈ જાય છે. ૯ મર્કટ, વાંદરાની જાત અત્યંત ચંચલ છે તે જોઈ શકાય તેમ છે ૧૦ મત્સ્ય (માછલું) પણ ચંચલ હોય છે. આ દશ જોડે ચંચલ છે, તેપણુ એ

સર્વમાં મનને વિષે અત્યન્ત ચંચલતા હોવાથી, તેને એ સર્વમાં પરેણું લખ્યું છે તથા ગણ્યું છે. એ સર્વનું ચંચલત્વ એકલા મનમાંજ બરાયેણું છે, એમ કહીશુ તો પણ ચાલશે તેને લીધેજ એની એવીએટલા થાય છે કે ન પૂછો વાત. જેમ એકાદ મર્કટ (વાંદર) મધપાન કર્યું હોય, અને એરી હાલતમાં તેને વીંછી કરડયો હોય, અને વળી તે ઉપર તેને ભૂતની બાધા (નડતર) થઇ જાય તો પછી તે વાંદરાની ચંચલતાની કેવી અને કેટલી એટલા થાય તે કલ્પનાથીજ સમજી શકાય તેમ છે. તેજ પ્રમાણે મનરૂપી મર્કટ વાસનારૂપી મધનું પાન કરી બેઠું છે, અને મત્સરરૂપી વીંછી તેને કરડયો છે તથા અહંકારરૂપી પિશાચની તેમાં તેને પીડા થએલી છે. તો આવી સ્થિતિમાં એ મનના ચાંચલ્યની ક્રિયાનું વર્ણન કોણ કરી શકશે ? સહસ્ત્રબુદ્ધી શૈષપણુ તેમ દરવાને અસમર્થ છે, તો પછી એક મુખવાળા મનુષ્યની શી વાત કરવી ? અણુનિને પણ એવી શંકા થઇ હતી કે હે ભગવન્ ! કેવલ્ય પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખનારાએ ધ્યાનયોગ કરવો એવું જે આપે કહ્યું તે ઠીક છે, પરંતુ તેના માટે બ્રહ્મને વિષે અંતઃકરણ સ્થિર કરવું જોઇએ, તોજ યોગની સિદ્ધિ થઇ શકે. અને મન તો નિર્વાત પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની પેઠે નિશ્ચય થવું ઘણું કઠણ છે. કેમકે, મન અત્યન્ત ચચંગ છે.

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवददृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

હે કૃષ્ણ સદાનંદ સ્વરૂપ ! મન અત્યન્ત ચચંગ છે. ધીર પુરૂષોને પણ એ મન વિષય વાસના, તથા તેનું કાર્ય રાગ, દ્વેષ, લોભ, ઇત્યાદી વિકારથી કુખ્ય કરી દે છે. વિષ વગેરે પદાર્થો પણ કુખ્ય કરે છે પરંતુ, મંત્રાદિ ઉપાયો વડે તેમનો નિગ્રહ થઇ શકે છે, મનનો નિગ્રહ થતો નથી; કેમકે, તે બળવાન છે. એથી કરીને મંત્રાદિ સાધનો વડે તેનો નિગ્રહ થવો મુશ્કેલ છે. કોઇ બળવાન મનુષ્ય કાંઇક કાર્યમાં પ્રવ્રત્ત થાય છે તો, તહેને તેમાંહેથી હઠાવવાનું જેમ કઠણ થઇ પડે છે, તેજ પ્રમાણે મન જે કાર્યમાં રોકાય છે, તેમાંહેથી તેને અટકાવવું અશક્ય થઇ પડે છે. બાલુના જેવો તેનો વેગ હોય છે પરંતુ, વજ્ર જેવું દૃઢ તેમજ મજબૂત પણ હોવાથી શસ્ત્રાદિકોવડે તેનો નાશ કરી શકાય તેમ નથી. આકાશમાં બારે વેગથી વહન કરનારા વાયુને જેમ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી તેજ પ્રમાણે મનનો નિરોધ કરી તેને વ્રતિ શત્ય બનાવવું એ, અશક્યજ છે એમ જણવું. અગ્નિ જેમ કાંઈને સળગાવે છે તે પ્રમાણે એ મન, ઈન્દ્રિય

૩૫૧ કાષ્ઠોત્તું મથન (સંધર્ષણ) કરીને વિવેકને બાહ્ય કરી દે છે. એથી કરીને સેકડો ઉપાયો કરવાથી પણ તેનો નિરાશ થવો અશક્ય છે. શંકરાનંદ કહે છે કે:—

અપ્યઘ્નિષપાનાન્મહતઃ સુમેઠ્ઠઃ સ્મૃતનાદવિ ।

અપિ બન્ધશનાત્સાધો વિષમશ્રિત્તનિગ્રહઃ ॥

સમુદ્ર પાન કરવું, સુમેરૂ પર્વત ઉખેડી નાંખવો, અગ્નિ બાળવું કરવું એ દુર્ધટ કૃત્યોથી પણ મનનો નિગ્રહ અત્યંત દુષ્કર છે. આત્મા ચિત્તનું સ્વરૂપ કેવું છે, કેટલુંક નાનું મોટું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કોઈ કરે તો કદી તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આસન પર બેસી આંખ બંધ કરી એને સરીરને વિષે (કારાગારના કેદીની માફક, અગર પાંજરા માંહેના પક્ષી, મર્ફટ વગેરેની પેઠે) બંધ કરવાની કોઈ ઇચ્છા રાખે, પરંતુ એની ચંચલતાથી એ નાથી જાય છે કે ન પૂછે વાત! ક્યાંથી તથા કેમ જતું રહ્યું એ વાત તો ખ્યાલ સરખો પણ આવી શકતો નથી. આ વાતનો સર્વને અનુભવ પણ હશે કે જ્યાં સુધી નેત્ર ઉઘાડાં હોયછે ત્યાંસુધી તેનું (મનનું) જેટલું ચાંચલ નથી થતું તેટલું આંખ બંધ કર્યા બાદ થાય છે. એકાદું જનાવર (જેમકે બગાડ, બેંસ અથવા ઘોડો) જ્યારે ચારે દિશામાં બટકવા માંડે છે, ત્યારે તેને ષક-ડવાને માટે ત્હમે તેની પાછળ દોડવા જતાં તે પોતાનો દોડવાનો વેગ ખૂબ વધારી દે છે અને હાથમાં આવતું નથી. હાથમાં આવતું તો એકાદ સ્થાન પર ત્હમે બાંધી રાખશો એવું એને લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જો કોઈ પુરુષ શરીરચક્રના નેત્રદ્વાર બંધ કરી મનને એક ધારણાદેશમાં સ્થિર કરી રાખ્યું એવો વિચાર કરે ‘ તો મનને શું ખગર નથી પડતી કે મ્હને ધરમાં ગોંધી રાખવા મળે છે ? ’ એવે વખતે તે પણ પોતાનું વિશેષ બળ દેખાડીને મને ત્યાંથી ઝટ નીકળી જાય છે. તેનું ૩૫ સુદમ હોવાથી સ્થૂળદૃષ્ટિવાળા પુરુષની નજરમાં એ વાત આવતી નથી. એક વખત એમ બન્યું કે:—

પૂતાની પાસે ચિંચવડ ગામમાં ચિંતામણિ દેવ કરીને એક મચ્છપ-તિના ઉપાસક હતા. એમણે તુકારામની કીર્તિ સાંભળી હતી કે એમને બ્રાહ્મણ પણ નમસ્કાર કરે છે, તથા એમની સાથે શ્રી વિકૃષ્ઠ (વિષ્ણુ) મૂર્તિ ભોજન કરે છે. એથી એમના મનમાં વિસ્મય ઉપજીને, એમને બોલાવી પોતે પણ કાંઈક અમત્કાર જાતે જોવાનો વિચાર કર્યો. તુકારા-મને સંદેશો પહોંચાડવા એક આદમીને એમણે મોકલ્યો. આદમીતરફ

તુકારામને તેમની ધૃત્તિ, ‘કાષ્ઠના પશુ સમજાવ્યા વગર’ યા:ન દૃષ્ટિવડે વિદિત થઇ, અને પોતે તેમનો (ચિંતામણિ દેવનો) આદમી આવતાં પહેલાં પોતાના ગામમાંથી નીકળી પડ્યા. રસ્તામાંજ તે આદમી હેમને મળી ગયો અને તેણે ચિંતામણિ દેવનો સંદેશો હેમને કહ્યો. તુકારામ બોલ્યા:— “ હું એમની પાસેજ જવા નીકળ્યો છું ” ચાલો. ” ચિંત્યવડ ગામમાં જ્યારે ચિંતામણિ દેવને ઘેર તુકારામ આવ્યા, ત્યારે તેઓ સ્નાન કરીને દેવ-ગૃહમાં પૂજાને વિષે ધ્યાનસ્થ થઇને બેઠા હતા એથી તુકારામના આગ-મનની એમને ખબર ન પડી. તુકારામ ગચ્છપતિને નમસ્કાર કરીને દેવ-ગૃહની બહાર બેસી રહ્યા. દેવગૃહમાં એકાંત પ્રદેશમાં ચિંતામણિ દેવ આંખ બંધ કરીને આસન પર ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ રહ્યા હતા પરંતુ એકા-એક હેમનું મન ચંચળ થતાં બાગ તરફ દોડ્યું. બગીચામાં માળીએ ઝાડોને ખરાબર પાણી નહિ પીવડાવેલું હોવાથી, તેની ઘણીજ ખરાબી થઇ ગયેલી હેમની નજરે પડી. જ્યાં ત્યાં કચરો વિગેરે પડી રહેલું જોઇને વિચાર કર્યો કે માળીને બોલાવીને શિક્ષા કરવી જોઇએ એટલી કલ્પના બાદ મન ફરી પાછું ધ્યાનચસ્ત બન્યું. પૂજાની સમાપ્તિ પછી ચિંતા-મણિ દેવ બહાર આવીને જુએ છે તો તુકારામ આવી પહોંચ્યા છે. તુકારામે ઉઠીને પ્રણામ કર્યા પરંતુ એ શૂદ્ર હોવાથી નમન કરવાને યોગ્ય નથી એ પ્રમાણે ચિંતામણિ દેવના મનમાં વિચાર આવ્યો. એમણે તુકારામને પૂછ્યું:— “ તમે ક્યારે આવ્યા ? ” ત્યારે તુકારામે કહ્યું:— “ આપ માનસ પૂજામાં ધ્યાન કરતા હતા તથા જે સમયે બાગમાં ગયા હતા ત્યાર-નોજ હું અહીં આવ્યો છું. ”

આથી હેમને આશ્ચર્ય થયું, અને તુકારામને પારકાના ચિત્તની પરીક્ષા છે, એવી હેમને ખાત્રી થઇ. તે છતાં એમની સાથે વિઠ્ઠલ મૂર્તિ બોજન કરે છે, એ વાતનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ જોવો જોઇએ, એ પ્રમાણે હેમના મનમાં વિચાર આવ્યો. ક્ષેમ કુશળ વગેરે પ્રશ્ન થયા બાદ બોજનની તૈયારી થઇ. તે વખતે તુકારામનું પાત્ર બ્રાહ્મણોની પંક્તિથી ચાર હાથ દૂર રાખીને પછી હેમને બોજનને સારૂ ઉઠવાનું કહેવામાં આવ્યું. તુકારામે પોતાની પાસે બીજાં બે પાત્ર પીરસવાનું હેમને કહ્યું. ત્યારે ચિંતામણિ દેવે હેમને કહ્યું:— “ કેણુ આવનાર છે ? હેમને બોલાવો જોઇએ. ” તુકારામે કહ્યું:—એક પાત્ર અમારા ઉપાસ્ય શ્રી વિઠ્ઠલદેવને વાસ્તે તથા બીજું પાત્ર આપના ઉપાસ્ય ગણુપતિને માટે છે. જે સાંભળીને હેમણે બીજાં બે પાત્ર મૂકી છાંડ્યાં. સઘળા પાત્ર પીરસાયા બાદ ચિંતામણિ દેવ

ગણપતિને, ગાયત્રી મંત્ર વડે પાત્રનું પ્રોક્ષણ કરીને નૈવેદ્ય દેખાડવા લાગ્યા. તુકારામે કહ્યું કે ગણપતિ તો પોતાના સ્થાનમાં છે નહિ ને આપ નૈવેદ્ય કોને દેખાડી રહ્યા છો ? ગણપતિનો એક ભક્ત સમુદ્રમાં ડુબતો હતો, ત્હેણે તેમની પ્રાર્થના કરવાથી તેઓ ત્યાં ગયા છે, એ વાત મ્હારા જાણવામાં આવતાં મ્હેં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એ વાતનો અનુભવ થોડા વખતમાંજ આપને થશે. સાંભળતાંવારને સમજાવવા વિરમય પામ્યા. ગણપતિ પોતાના ભક્તને સમુદ્રમાંથી કાઢીને પોતાના સ્થાન પર બેસી બરથી સ્થિત થયા હતા, જે વખતે ત્હેમનું પહેલું પીતાંબર બીનું થએલું જોવામાં આવ્યું. તુકારામે કહ્યું:—“ એ નિચોવી પાણી પીને પરીક્ષા કરો. ” તે ઉપરથી ચિંતામણિ દેવે પિતાંબર નીચોવીને પાણી ચાખ્યું તો તેમાં સમુદ્રના ખારા જળની પ્રતીતિ થઈ, અને ત્હેમની ખાતરી થઈ. ત્યાર પછી તુકારામે કહ્યું:—“ આ પાત્ર ઉપર ગણપતિને ભોજનને માટે આપ બોલાવો. ” ચિંતામણિ દેવ કહેવા લાગ્યા કે, કૃતિ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈને ભોજન કેવી રીતે કરશે ? દેવને અજનો સુવાસ જાય છે, અને તેજ ત્હેમનું ભોજન છે. ’ તુકારામે કહ્યું:—“ ગણપતિ જાતે આવીને ભોજન કર્યા વગર સતેષ થાય નહિ, અને એમ જો ન થાય તો ઉપાસના વ્યર્થ છે. આકાશમાં મેઘ આવ્યા છતાં વૃષ્ટિ ન થાય તો તેનો શો ઉપયોગ ? જગ વિના સુંદર સરોવરની અગર સંતાન રહિત કામિનીની શી શોખા છે ? પતિ વગર વસ્ત્રાલંકાર, પ્રાણુ વિના શરીર તથા દૃષ્ટિશૂન્ય નેત્ર જે પ્રમાણે વ્યર્થ છે તેજ પ્રમાણે દેવનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો ઉપાસના મંત્ર વ્યર્થજ સમજવો. આ ઉપર ચિંતામણિ દેવે કહ્યું:—હું ઉપાસના કરું છું પરંતુ મ્હારામાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે ઉપાસ્યને પ્રત્યક્ષ બોલાવું તથા ભોજન કરાવી શકું. ત્હમે વૈષ્ણવ છો, ત્હમारी કીર્તિ બહુ સાંભળવામાં આવી છે તો ત્હમે ગણપતિને તેમજ શ્રીવિકૃલને બોલાવીને ત્હેમને ભોજન કરાવો. ત્હેમનું આગમન થયા વગર હું પણ ભોજન કરીશ નહિ. તુકારામે કહ્યું “આપ સરખાં બ્રહ્મણની કૃપાથી હું એમને બોલાવું છું તથા ભોજન કરાવું છું.” પછી ત્હેમણે એ અભંગ (કવિતા) વડે ગણપતિની સ્તુતિ કરી. ગણપતિ સગુણ રૂપે પાત્ર ઉપર આવીને બેઠા, જેમને જોઈને ચિંતામણિ દેવને પરમાનંદ થયો. ત્યારમાં વિકૃલની પ્રાર્થના કરતાં તેઓ પણ પાત્ર પર વિરાજીત થયા. બન્નેને ચિંતામણિ દેવે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા; ત્હેમના નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ વરસવાં લાગ્યાં, કંઈ ગદગદ થઈ ગયો અને તુકારામે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. તુકારામ તથા ચિંતામણિ દેવ એ બન્નેનેજ

ક્ષાત દર્શન થયાં, બીજા આહવાદિકોને નહિ. તો પણ પાત્ર પર જે જે ચર્ચ પીરસાય છે તે તે ખલાસ થઈ જાય છે, એટલું તો સર્વના જોવામાં આવ્યું. જોજન બાદ બન્ને મૂર્તિઓ ગુપ્ત થઈ ગઈ. ચિન્તામણિ દેવે તારામને આલિંગન દઈને પ્રણામ પણ કર્યાં. તુકારામે કહ્યું:—આપ આહવાદ, હમારે પૂજ્ય હોવા છતાં આમ શું કરો છો? આહવાદના ચરણમાં જલ તીર્થોનો નિવાસ છે; એ પ્રમાણે શ્રુતિઓને વિષે કહેલું છે. ચિન્તામણિ દેવ બોલ્યા:—પર્વતોમાં મેરૂ, ધનુર્ધારીઓમાં શ્રી રામ, યોગીઓમાં શંકર, તેજ પ્રમાણે સકલ ભક્તોમાં ત્હમે શ્રેષ્ઠ છો. બજનપ્રભાવવડે તે ત્હમારું શરીર અક્ષરપ બનાવ્યું છે. ત્હમારી પાસે જાતિ પાંતિ કેવી? મારા પ્રસાદથી શ્રી ગણપતિનું આજે મ્હને દર્શન થયું છે. ત્યારપછી તારામ પોતાને ગામ પાછા ગયા. સારાંશ એ છે કે ઉપાસના બલથી જેણે મને પોતાને વશ કર્યું છે, તેનીજ ઉપાસના સાર્થ થઈ છે એમ સમજવું. હિં તો કરો છો ઉપાસના અને થાય છે મનની દુરાસના. ઉપાસનામંત્ર-લવડે દેવની ઉપ (સમીપ) આસના (સ્થિતિ) થવાને બદલે દૂરવર્તી અપાર્થિકોના ઉપરજ મનની આસના થતી હોય તો તે નામ માત્રનીજ પાસના હોવાથી નિષ્ફળ છે. અસ્તુ.

અર્જુને એ પ્રમાણે મનની ચંચલતાનો નિરોધ થવો કઠણ છે એ તાણે કહ્યું તથા પ્રાર્થના કરી કે આપનું નામ કૃષ્ણ છે; ‘કૃષતિ સ કૃણ:’ ર કરવાને અશક્ય એવા ભક્તોના પાપાદિ દોષોને આકર્ષણ કરનારા ને ત્હમને દુર્લભ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારા, એવો એ નામનો અર્થ છે.) ૮ દુર્નિવાર ચિત્તચાંચલ્ય દૂર કરી દુર્ભિજ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત કરાવી, તથા નામની સચ્ચતા કરો. એ પ્રમાણે અર્જુનની શંકા સાંભળીને ગવાનું કહેવા લાગ્યા:—

असंख्यं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥

હે મહાબાહો ! શંકરની સાથે પણ ત્હેં યુદ્ધ કર્યું છે એવો તું સમર્થ ! ત્હેં કહ્યું છે કે મન પ્રમાણિ, બલવત્ તેમજ દંડ હોવાથી તેનો નિગ્રહ વાળું કામ દુર્ધટ છે, એમાં બીલકુલ સંશય નથી. તો પણ એનો નિગ્રહ પણ કોષ્ટનાથીયે, અને કોષ્ટપણ ઉપાય વડે થઈ શકે તેમ નથી, એમ હિં સમજવું. અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય, એ બે ઉપાયોવડે તેનો નિગ્રહ થઈ શકે તેમ છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિ એ વડે આ નિખિલવિશ્વ

મિથ્યા છે, એ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે જુએ છે, ત્યારે હેને વિષય તુચ્છ, બંધક તથા અસત્ છે એવી બુદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. આવી બુદ્ધિથી તથા તીવ્ર મોક્ષેચ્છાથી વિષયોને માટે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનાથી મનનો નિમ્મલ થઈ શકે છે. મનના વેગનું કારણ રાગદ્વેષ છે, પરંતુ પદાર્થ માત્ર મિથ્યા છે એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય તો તેને સારૂ રાગદ્વેષ ઉપજે નહિ; અર્થાત્ મનનો વેગ નષ્ટ થઈને તે નિશ્ચલ બને છે. આંહી એમ શંકા આણવામાં આવે છે કે નાના નાના બાળકોને કયાં રાગદ્વેષ હોય છે? તે છતાં હેમનું મન તો ચંચલજ્ઞ હોય છે. એથી કરીને રાગદ્વેષના નાશથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ, મન નિશ્ચલ થાય એવું લાગતું નથી. એના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે બાલકોને પદાર્થ મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન નથી હોતું, તથા રાગદ્વેષ એમનામાં નથી એવું પણ નથી; એટલા માટેજ એમનું મન નિશ્ચલ રહેતું નથી. તોપણ કેવળ વૈરાગ્યથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. અભ્યાસ પણ હોવો જોઈએ. વૈષયિક પ્રત્યયોના તિરસ્કાર પૂર્વક સત્પ્રત્યયની આરૂપિ, આવા અભ્યાસયુક્ત જો ત'ત્ર મોક્ષેચ્છા તેમજ તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય તો મન નિશ્ચલ થયા વગર રહે નહિ. એ શ્લોકના પૂર્વાર્દ્ધવડે મનનો બળાત્કારે નિમ્મલ સંભવતો નથી, એમ કહી ઉત્તરાર્દ્ધમાં મનનો ક્રમશઃ નિમ્મલ થઈ શકે છે એમ કહ્યું છે.

મનોનિમ્મલ હટ (બળાત્કાર)થી તથા ક્રમશઃ એ પ્રમાણે એ પ્રકારનો વર્ણવેલો છે. શ્રોત્ર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને વાક્પાણિપાદ ઇન્દ્રિયાદિ કર્મેન્દ્રિયોનો જે પ્રકારે બળાત્કારથી તેમનાં સ્થાનને રોકી રાખીને નિમ્મલ થઈ શકે તે પ્રમાણે હું બળાત્કાર પૂર્વક મનનો નિમ્મલ કરું, એવી કોઈને બ્રાન્તિ થશે, પરંતુ એ પ્રમાણે મનનો નિમ્મલ થઈ શકે તેમ નથી. આંખ બંધ કરીને ઉઘાડે નહિ તો રૂપ કેવું દેખાશે? કાનને આંગળીવડે દબાવ્યા પછી શબ્દ કેવી રીતે સંભળાવાનો હતો? પણ નહિ હલાવે તો ચાલવાનું બંધ થઈ જશે. ઇન્દ્રિયાદિ પ્રકારવડે એ ઇન્દ્રિયોનો બળાત્કારથી નિમ્મલ થઈ શકે છે, પરંતુ મનનું રહેવાનું સ્થાન જે હૃત્કમળ, તેનો બળાત્કાર વડે નિરોધ થવો અશક્ય છે. એટલા માટે ભગવાન વસિષ્ઠજીએ પણ મોગવા-સિદ્ધમાં ક્રમે ક્રમે કરવું જોઈએ, એ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

उपविद्योपविश्यैव विसृजेन मुहुर्मुहुः ।

न क्षययते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥

અંકુશેન વિના મસો યથા દુષ્ટમતંગમઃ ।

અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમઃ સાધુસંગમ એવ ચ ।

વાસનાસંપરિત્યાગઃ પ્રાણસ્પન્દનિરોધનમ્ ।

એતાસ્તાયુક્તયઃ પુષ્ટાઃ સન્તિ ચિત્તજયે કિલ ॥

સત્તીપુ યુક્તિવેતામ્ હઠાભિયમયન્તિ ચે ।

ચેતસ્તે દીપમુત્સૃજ્ય વિનિઘ્નન્તિ તર્મોઽનૈઃ ॥

ચિત્તનો સ્વભાવ જાણનારાએ તેના નિઘ્નને માટે સારી સારી યુક્તિઓની યોજના કરવી જોઈએ; તે વગર શ્રમજ્ઞ પડશે. કેવળ એક આસન પર વારંવાર બેસી રહેવાથી (બળાત્કારે) ચિત્તનો નિરોધ થવો અશક્ય છે. અંકુશ વિના મદોન્મત્ત હાથી જેમ વશ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે યુક્તિ વગર મનનો પણ નિરોધ થઈ શકે તેમ નથી. મનનો નિઘ્ન કરવાને માટે, હે રામ ! સારી યુક્તિઓ આ પ્રમાણે છે:—૧ અધ્યાત્મ વિદ્યા મેળવવી. ૨ સાધુઓનો સમાગમ કરવો. ૩ વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો. ૪ તથા પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરવો. આ પ્રકારની ઉત્તમ યુક્તિઓ હોવા છતાં જોએ બળાત્કાર પૂર્વક ચિત્તનો નિઘ્ન કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ દીવાને છોડી દઈ તેની મશથી અંધકારનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એમ સમજવું; કિંવા ઉન્મત્ત હાથીને કમળના તાંતણાથી બાંધવાની ચેષ્ટા કરે છે, એમ જાણવું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજીએ પ્રાણસ્પન્દનિરોધને સારૂ અભ્યાસ તેમજ વાસના પરિત્યાગને માટે વૈરાગ્ય, એ પ્રમાણે બે ઉપાયો કહેલા છે. વસિષ્ઠજીએ જણાવેલા અધ્યાત્મવિદ્યાધિગમ તથા સાધુસંગમ, એ બંને ઉપાયોનો એમાંજ અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે, એમ સમજવું. અધ્યાત્મ (આત્મતત્ત્વ) વિદ્યાના ‘ કમ નિઘ્નને સારૂ જે ઉપાય બતાવ્યો છે, તેનાથી દૃશ્ય તેટલું સઘળું મિથ્યા છે અને દૃશ્ય વસ્તુ (દ્રશ્ય પુરૂષ) સ્વયં પ્રકાશ છે, એવો બોધ થાય છે. એટલું જ્ઞાન થયું એટલે દૃશ્ય વસ્તુ કંઈ ઉપયોગની નથી તથા જેનો ઉપયોગ છે તે વસ્તુ તો અગોચર છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા બાદ, ઇન્ધન રહિત અગ્નિની પેઠે એ મન આપોઆપજ નાશ પામે છે. અર્થાત્ વૃત્તિઓનો ક્ષય થઈને ચિત્ત આત્માને વિષે વિલીન થઈ જાય છે. ‘ યોનિરાત્મા ’ એ શ્રુતિમાં ચિત્તની યોનિ (ઉત્પત્તિ કારણ, સ્થાન) આત્માજ છે, એમ કહ્યું છે. સારાંશ એ છે કે કલ્પખીજના પ્રસાદથી જે પ્રેમાણે કર્મ બુક્ત જળ નિર્મળ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ બ્રહ્મ વિદ્યાના પ્રસાદથી આવરણાદિ દોષોથી મુક્ત થએલો હોવાથી બ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનું દીપક રૂપે વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:—

વિહીનઃ સ્નેહલેશેન નિર્દેશશ્ચ નિરંજનઃ ।

અધ્યાત્મજ્ઞાનદીપોડયં તમો હન્યચલપદમઃ ॥

તમ (અંધકારનો) નાશ કરનારો શ્રૌતિક પ્રસિદ્ધ દીપ સ્નેહ (તેલ) યુક્ત હોય છે, તથા દશા (ખતી) પણ તેને હોય છે, તેજ પ્રમાણે મેશથી યુક્ત અને વાતાદિવડે ચંચલ પણ તેની પ્રમા થાય છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વગ્નાન-રૂપી દીપ, સ્નેહ (ખતતા, પ્રીતિ) ના લેશ વિનાજ પ્રદીપ થાય છે; તેમજ દશા રહિત (અવસ્થા વગરનો) અને અજન (વિષય સંબંધ) દીન, તથા જેની અચલ (નિશ્ચલ) પ્રમા છે, એવી રીતે પ્રકાશે છે; અને તમ (સંસાર કારણ મૂલ અગ્નાન) નો નાશ કરી દે છે. આવો આત્મગ્નાનરૂપી દીપક (દીવો) સદૃશ્ય પ્રકટાવે છે. ઉપદેશ પ્રાપ્તિને માટે શ્રદ્ધાની જે સ્થિતિ છે, તે દીવી (નીરાજન, જેમાં દીવો મુકાય છે તે) સમજાવી. તેમાં આત્મબોધક જે યુક્તિઓ છે, તે તેલ છે. વિવેક પેરાગ્ય ધારણ કરવો એજ ખતી તથા ગુરૂએ ઉપદેશીયું જ્ઞાન તે દીપની પ્રમા જાણુવી. એ પ્રકારનો દીપ કર્ણુદ્ધારને વિષે રાખ્યો હોય તો અંતર્બાહ્ય પ્રકાશ પડે છે, અને અગ્નાન અંધકાર દૂર થઈ, સત્પદવી પ્રકટ થઈ જાય છે. એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિને સારૂ સદૃશ્યરતું આરાધન કરીને, અધ્યાત્મદીપ પ્રજ્વલિત કરાવી લેવો. ખીન્ને ઉપાય સાધુસમાગમ કહ્યો છે, તે કોને માટે છે? તો, જેને ઉપદેશ કર્યા છતાં તત્ત્વગ્નાન બરાબર સમજાતું નથી, અને જે પુરૂષને વિસ્મરણ થાય છે, એ બન્ને જણાએ ચિત્તપાશને માટે સાધુસંગ કરવો ઉચિત છે. કેમકે સાધુ મહાત્મા વારંવાર બોધ આપે છે તથા સ્મરણ પણ કરાવે છે. હવે જેને વિદ્યામદ, ધનમદ, ક્રત્યાદિ મલિનવાસનાઓને લીધે સાધુનો સંગ અને શુશ્રૂષા કરવાનું મન થતું નથી, તેને માટે વિવેકમલવડે વાસનાનો ત્યાગ કરવો, એજ ઉપાયનું મનનો નાશ કરવા માટે અચલબન કરવાનું કહ્યું છે તો પણ તે ત્યાગની રક્ષાને અર્થે અશુદ્ધિવાદિ પદ્મુલ્લેખ પાલન લેજો કરવું જોઈએ.

યો ન નિર્વાસનો નૂનં સર્વધર્મપરોડપિ સન્ ।

સર્વજ્ઞોડ્યતિવદ્દાત્મા પંચરસ્યો યથા હરિઃ ॥

નિર્દેશધવાસનાવીજં ન નિમજ્જતિ વસ્તુષુ ।

સુસુતુઃસ્વાદિપુ સ્વચ્છં પદ્મયત્રિભિર્બાંમસિ ॥

અખિલ ધર્મકર્માચરણમાં તત્પર તથા સર્વથા પુરૂષ પણ જે વાસના

રહિત હોય નહિ, તો પાંજરામાં જે પ્રમાણે હરિ (સિંહ કિંવા લીલા રંગનો પોપટ) બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે પશુ સંસાર કરાગારને વિષે બદ્ધ થઈને અત્યન્ત દુઃખનો ભાગી થાય છે. પરંતુ વાસના બીજ જેમાં દબ્ધ થઈ ગયું છે એવું મન, વસ્તુઓમાં તેમજ સુખ દુઃખાદિને વિષે ડૂબી જતું નથી. નિર્મલ કમલપત્ર જે કે પાણીમાં રહે છે, તે પશુ તે તેમાં ડૂબી જતું નથી. એટલુંજ નહિ પશુ તેના શરીરને જળનો સ્પર્શ માત્ર પશુ થતો નથી તે પ્રમાણે નિર્મળ (વાસના કર્મ રહિત) મન આ જડ સંસારમાં જ્યાં ત્યાં વિચરતું રહેવા છતાં અલિપ્ત રહે છે. હવે જે પુરૂષ વાસનાઓના પ્રાપ્ત્યથી તેના ત્યાગ કરવાને અસમર્થ છે ત્હેને માટે તો પ્રાણરૂપનિરોધ, એજ મનોનિગ્રહનો ઉપાય છે. અગર જે કે પ્રાણવાયુનોનિરોધ એ દુર્ઘટ દમન ઉપાય હોવાથી હટ ઉપાયજ છે, તો પશુ સ્વચ્છાત્મ અને સદ્ગુરૂકેપદેશરહિત બીજા જે (ઉપવેશ્વર, શયન, કાયશીપશુ, મંત્ર, યંત્ર, સ્મશાનસાધનાદિ સાહસ રૂપ હટ) ઉપાયો છે, તેમણે અહીં નિવારણ કર્યું છે. સારાંશ એ છે કે કમમાર્ગના ઉપયોગમાંથી અમે તે એકતું અવલંબન કરીને સાધકે પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવો. હઠયોગવડે કરેલો નિગ્રહ લાંબો સમય સુધી ટકતો નથી, તથા ક્ષેષદાયો પશુ છે. કોઈ હઠીલું બાળક હોય છે, તે માર પીટ કરવાથી કે ગાળો દર્દ ધમકાવવાથી, તે જેમ સમજતું નથી, પરંતુ ત્હેને સ્વભાવ ઓળખીને યુક્તિથી જે કોઈ ત્હેને સમજાવે છે તો તે ઝટ સ્વાધીન (પોતાના કષ્ટા મુજબ વંશી ભૂત) થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે મનનો સ્વભાવ દરેક મનુષ્યના બળવામાં છેજ. હઠ કરવાથી તે કદી વશ થશે નહિ; પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિઓ વડે ધીરે ધીરે તે પોતાની આદત (ચાચદય) છોડી દે છે. એટલા માટેજ હઠાદિ ઉપયોગ શાસ્ત્રમાં નિવારણ કરેલું છે. એના ઉપર સામાન્ય દ્રષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક દ્રવિડી બ્રાહ્મણને એક વખત લાડૂ ખાવાની ઇચ્છા થઈ હતી. ત્હેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું:—“ આજ રાત્રે જમવાનામાં લાડૂ બનાવો. ” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો:—“ત્હમે બધું સાહિત્ય લઈ આવશો તો હું કરીશ.” બ્રાહ્મણ થોડુંક સાહિત્ય લઈ આવ્યો, અને તેની બૈરીએ લાડૂ બનાવ્યા પશુ ખરા. પરંતુ તેનાથી પાંચજ લાડૂ થયા હતા. લાડૂ ખાવાની સ્ત્રીને પશુ ઇચ્છા થએલી હોવાથી, ત્હેણે પતિના પાત્રમાં બે લાડૂ પીરસ્યાં અને પોતાને ખાવા સારૂ તૃણ રહેવા દીધા. પતિએ તે જોઈને પૂછ્યું, કેટલા લાડૂ થયા છે ? સ્ત્રીએ જવાબ દીધો:—“ પાંચ. ” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—

“ત્યારે મહારા પાત્રમાં ફક્ત એજ લાડુ કેમ ?” એણે તો પોતાને માટેજ લાડુ બનાવ્યા હતા. કેમકે દરિદ્રિ અવસ્થાને લીધે પાસે વિશેષ પૈસા નહિ હોવાથી, થોડુંજ સાહિત્ય, રસો, ધી, ખાંડ વગેરે આપ્યું હતું, સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ત્રણે લાડુ મહેં મહારે માટે રહેવા દીધા છે, અને આપને બે મૂક્યા છે.” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“એમ નહિ બને; ત્યારે બેધએ તો તું બે લે, પણ મહેને ત્રણ મૂક.” સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“રસોઇ કરતી વખતે ચૂસાની પાસે મહારે બેસી રહેવું પડે છે, અને તેને લીધે મહારં માથું ચઢી જાય છે, તેની હાથને કાંઈ ખબર છે ? વળી, બીજી રીતે જુઓ તો, સ્ત્રીઓનું માન પણ વધારે છે. કેમકે પુરુષોને જન્મભૂમિમાં જે પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે સ્ત્રીઓ વડેજ. એટલા માટે હું તો ત્રણજ લેવાની છું, આપ બે ખાઓ.” દરિદ્રી પતિની સ્ત્રી તરફથી કેવી સંભાવના થાય છે તે જન્મભૂમિમાં પ્રસિદ્ધજ છે. બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બીજા માંગી, યાચના કરીને પૈસા મહેં મેળવ્યા, અને ઇચ્છા થઈ તેથી મહારં પેટ ભરાય તેટલું સાહિત્ય આપ્યું, તો તેમાં તું ભાગીદાર થઈ ! બસે ! ત્યારી ઇચ્છા હોય તો ત્રણ મહેને આપીને, બાકીના બે તું ખાજે; પરંતુ મહેને એજ, અને ત્યારે માટે ત્રણ રાખ્યા એ કાંઈ ઠીક ન ગણાય. હું ત્રણે લાડુ લીધા તથા ખાધા વગર રહેવાનો નથી.” સ્ત્રીએ પણ કહ્યું:—“હું કદી પણ બે ખાવાની નથી.” આ પ્રમાણે બંને વચ્ચે સંવાદ થઈ, આખરે એરી પ્રતિષ્ઠા લેવાઈ કે જે પહેલો બેસે તહેણે બે ખાવા, તથા પાછળથી બેસે તહેણે ત્રણ ખાવા. પાત્ર પર બેઠેલા બ્રાહ્મણ અને ત્વેની સ્ત્રીએ એવો ટક લીધો કે “મરી જવું તે કમુલ પણ કદી બોલવું નહિ, અને એક લાડુનું તુકલાન ન થવા દેવું.” તે બેઉ એકબેકના તરફ તથા પાત્રને વિષે પીરસેલા લાડુની તરફ ટગર ટગર બેધ રહ્યાં, પણ કોઈએ મહા-હામાંથી ચત્કિચિત્ત ઉચ્ચાર સરખો પણ ક્યો નહિ. એમાં ને એમાંજ રાત વીતી ગઈ; પરંતુ બેમાંથી એક પણ જગ્યા પરથી ઉઠ્યું નહિ તેમ બોલ્યું પણ નહિ. આસપાસના પાડોશીઓને લાગ્યું રાજ તો મજાસામાં ઉઠીને એ બ્રાહ્મણ સંધ્યા વંદનાદિ નિત્ય કરતો, પરંતુ બાજે ફિરલ પણ આટલો બધો ચઢયો છે, છતાં એનું ઘર ખંધ કેમ છે ? બહાર અગર બીજે ગામ મના-તરે જતો રહ્યો હોય તો ખારણે તાણું દીધેલું હોય. અથવા પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતાને લીધે વસતે અંદર સુઈ રહ્યો તો નહિ હોય ? એવો વિચાર કરીને ઘરના દર-વાજા આગળ બે આદમી આવીને, તે બ્રાહ્મણનું નામ છતે મેટથી બૂમ પાડવા લાગ્યા “મહારાજ ! શું કરો છો ? ઉઠો, ઉઠો,” એમ કહી સાંકળ ઠોકવા લાગ્યા

તથા મોટે સાદે ગર્જના કરી રહ્યા, તો પણ અંદરથી જ્યારે 'ઓ' અમર ખીજે કોઈ સ્પન્દ ન સંભળાયો ત્યારે શંકા થઈ કે ધર તો અંદરથી બંધ છે, પરંતુ કોઈ સ્ત્રી યા પુરૂષ જવાબ દેતું નથી તેથી કાંઈ નયું જીવું થયું છે ખરું. તો હવે શું કરવું? ખીજે એક જણ બોલ્યો:—બારણું તોડીને અંદર જઈને જોઈએ કે શું થયું છે. એ ઉપરથી તે ભોકા બારણું તોડીને અંદર જઈને જુએ છે, તો બન્ને રસોડામાં પડેલાં છે. એ બાહ્ય તથા એની પત્નીએ તે ભોકાને જોઈને વિચાર કર્યો કે હવે આ ભોકા અંદર આવ્યા છે, તો બોલવું પડશે, અને નાદક એક લાડનું તુકસાન થશે. માટે આસોચવાસ બંધ કરીને જાણે મરી ગયા જેવો ડોંગ કરીશું તો એ ભોકા ચાલ્યા જશે. એજ હેતુને લીધે લેખણે બારણું ખોલ્યું ન હતું. અને તેઓ બન્ને જણાં એજ નિશ્ચયથી પડી રહ્યાં હતાં. ભોકાએ પાસે આવીને લેવું નામ દઈને ખૂંટ પાડી, લેને ખૂંટ દટાવ્યો, પરંતુ તેઓ બન્ને કાળની માફક સ્થિતિ નિશ્ચેષ્ટ કરી, પ્રાણ વાયુ રોકીને પડી રહ્યાં હતાં, તેથી ભોકાના મનમાં એવી શંકા થઈ કે રાત્રે આ યુગલ જમવા બેઠું હતું, ચાટે અનાજમાં કાંઈ ઝેર ભેર તો નહિ આવી ગયું હોય? અથવા તો કોઈ ઝેરો પ્રાણી કરડયું ને નહિ હોય? ખેર! જે થયું તે ખરું. કેમ, બાઈ! હવે આગળ શું કરીશું? ખીજાએ કહ્યું:—આપના વિના આ ગામમાં એમનાં ખીજાં સગાં વહાલાં પણ કોણ છે! તથા પડોશી પણ ખીજાં કોણ છે? હવે તો જે કાંઈ કરવાનું છે તે આપનેજ કરવું પડવાનું, એમ કહીને તેઓ પોતાની ન્યાતના ત્રણ આદમીઓને બોલાવી લઈ આવ્યા. અને એ બાહ્ય દંપતીને રમશાન લઈ જવાને માટે વાંસ દોરડી વગેરે મંગાવી તૈયારી કરવા લાગ્યા. મામશે આટલી હદ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા, છતાં બેમાંથી એકે ચત્કિચિત્ત હીલચાલ અગર બાપણ સરખું ચે કર્યું નહિ. એ ભોકાએ તો મરી જવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો હતો. એક લાડનું તુકસાન કોણ સહન કરે? તે માણસોએ આખરે લેખને ઉંચકીને કાઠડીમાં બાંધ્યા અને રમશાનમાં લઈ ગયા. ચાર જણ એ બાંધ લીધી હતી અને એક અગ્નિ લઈ આગળ ચાલતો હતો. રમશાનમાં ચિતા તૈયાર કરીને બન્ને જણાને તેના પર સાથે સૂતાડવામાં આવ્યા, તથા અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં લગી તો બધું ઠીક ઠીક ચાલ્યું; પરંતુ અગ્નિજ્વાળાએ બાહ્યના સ્થિતિને જેવો સ્પર્શ કર્યો કે તરતજ લેખના નિશ્ચય તથા ધર્મ છુટી ગયા, અને ચિતામાંથી એકદમ ફ્લેંગ મારીને તે બહાર આવ્યો, તથા કહેવા લાગ્યો કે "હે સ્ત્રી! ઉઠ! ઉઠ! ઉઠ! 'હું' બે ખાકું છું, તું ત્રણ ખાજે." સ્ત્રીએ

જવાબ દીધો—હીક ત્યારે, હું ત્રણ ખાધશ, અને ત્હમે બે ખાજો.” એટલું બોલીને તે ઉઠીને ઉભી થઈ. સ્થાનમાં આવેલા લોક પશુ પાંચ હતા. આ લોકોનું બાપશુ ત્હમના સાંભળવામાં આવતાં તેઓ એમ સમજ્યા કે આ બ્રાહ્મણુમલ મરણ પામ્યું હતું, પરંતુ સ્થાનમાં ત્હમના શરીરમાં ભૂત પેસવાથી, તેઓ બન્ને ઉભાં થઈને હમને પાંચે જણને ખંધ જવાની વાત કરી રહ્યાં છે. તેથી તેઓ આશ્ચર્ય ચકિત તેમજ બચ્ચીત થઈને ઘર તરફ દોડવા લાગ્યા. ત્હમની પાછળ પેલાં બન્ને “હું બે ખાઉ છું, તું ત્રણ ખાજો,” એમ બોલતાં બોલતાં જલદી દોડવા લાગ્યાં. પરંતુ એ લોકોના કહેવાનો શો ભાવાર્થ છે તે બરાબર નહિ સમજવાથી પેલા માણસો પશુ વધારે વેગથી દોડીને હાંજળા ફાંજળા ઘેર આવી પહોંચ્યા પેલા બ્રાહ્મણુ તથા ત્હમની પત્નીએ પોત પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે (બ્રાહ્મણે બે તથા ત્હમની સ્ત્રીએ ત્રણ) લાડૂ ખાધા અને પહેલાંની માફક બચ્ચ-હાર ચલાવવા માંડ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે પેલા પાડોશીઓએ તે બ્રાહ્મણુ દંપતિને પહેલાંની જેઠે ઘર કામકાજની વ્યવસ્થામાં મુંઝાયલા જોયાં, ત્યારે ત્હમનો બચ દૂર થયો. અને પછી તેઓએ ત્હમની પાસે આવીને પૂછ્યું:— “મ્હારાજ ! ત્હમે તો મરી ગયા હતા ને, પાછા જીવતા થી રીતે થયા ? ” મ્હારાજ બોલ્યા:—“ મ્હેં તથા મ્હારી સ્ત્રીએ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે પહેલું એણે ત્હેણે બે લાડૂ ખાવા, અને પાછળથી બ્રાહ્મ-નારાએ ત્રણ ખાવા. કેમકે મ્હારા માટે મ્હેં જે લાડૂ બનાવરાવ્યા હતા તે પાંચજ થયા હતા, અને મ્હારી સ્ત્રી મ્હને કહેતી હતી કે ‘હું ત્રણ ખાધશ, ત્હમે બે ખાજો.’ એથી કરીને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા (પ્રથમ નહિ બોલવું તથા ત્રણ લાડૂ ખાવા) રત્ન કરવાને સારું હું મરી ગયો હતો. પરંતુ મ્હારી સ્ત્રી મ્હારા કરતાંયે વધુ નિમ્મલ તથા ધૈર્ય દેખાડનારી નીકળી ! અગ્નિજ્વાળાનો મ્હારા શરીરને જ્યારે પ્રથમ સ્પર્શ થયો ત્યારે હઠ પૂર્વક લીધેલી મ્હારી પ્રતિજ્ઞા, તથા આસોચવાસ ખંધ કરીને મરી ગયલા હોવાનો કરેલો ઢોંગ, મ્હારે હોડવાં પડ્યાં. અર્થાત્ મ્હારે પહેલું બોલવું પડ્યું. મ્હારે તે વખતે મ્હારી સ્ત્રીને કહેવું પડ્યું કે:—“ઉઠ ! હું બે ખાઉ છું અને ત્રણ તું ખાજો.” આવું સાંભળીને લોકો બોલી ઉઠ્યા:—વાહવાહ ! વાહવાહ ! બટજી ત્હમે પશુ ખુબ કરી ! એક લાડુને માટે આવું કંઈ પશુ લીધું ! ધન્ય છે આપને ! પરંતુ આપનું બાપશુ સાંભળીને અમે તો એમ સમજ્યા હતા કે આ બન્ને જણાં ભૂત થયાં છે તથા હમને પાંચોને ખાધ જવા માંગે છે. કેમકે તે વખતે હમે પાંચજ આજ્ઞા હતાં.

ચારં ખાધે લેનારા અને એક આમળ ચાલનારા. આપનો કરેલો નિમ્મલ તો ઉત્તમજ હતો, પરંતુ આપનો દેહ સળગી ગયો હતો તો સમજું નિષ્કળ થઈ પડતો. આવા ધૈર્યસંપન્ન હોઈ, પરમાત્મધ્યાન, ભજન, પૂજન વિષયક નિશ્ચય જો ત્હમે કર્યો હતો, તો પરમેશ્વરે ત્હમારા દેહ નિમ્મલની કદર કરીને ત્હમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં હતા. તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્યતઃ મિથ્યા કાર્યને ખાતર મનુષ્ય દુરાચક પૂર્વક મનોનિમ્મલ કરે છે, પરંતુ તે પણ કાંઈ આખર સુધી ટકી શકતો નથી. કાંઈક અડચણ, વિઘ્ન આવતાં તે નિમ્મલ છુટી જાય છે તો પછી સત્કાર્યને સારૂ જળાત્કારથી કરેલો મનોનિમ્મલ સ્થિર શી રીતે રહી શકવાનો હતો ? રહેતે રહેતે તથા યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ધારણ કરેલો મનોનિમ્મલ વ્યાવહારિક અગર પારમાર્થિક કાર્યની સિદ્ધિને સારૂ ચિર સ્થાયી નીવડીને ઉપયોગી થઈ પડે છે. વ્યસની મનુષ્યનું વ્યસન જેમ ત્હને ઉપદેશ કરીને ધીરે ધીરે છોડાવી શકાય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયસેવનનું મનને લાગુ પડેલું વ્યસન પણ સદુપદેશ-વડે ધીરે ધીરે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓથી છોડાવવું જોઈએ. તોજ તે આખરે નિર્વ્યસની બનીને, પરમાનન્દને વિષે સ્થિત થશે.

। इति शिवम् ।

અતુર્થ પુષ્પ.

વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તથા પ્રકાર.

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्त्र पक्षिणां गतिः ।

मनसो वै विशाकाशे वैराग्याभ्याससंस्थितिः ॥

આકાશમાં ઉડવાને માટે પક્ષીઓને બન્ને પાંખોની અનુકૂલતાની અપેક્ષા રહે છે. એમાંથી એક વિકલ થતાં અગર તૂટી જતાં, ખીછથી તેટલું કામ ચાલતું નથી. તેજ પ્રમાણે સાધકનાં વૈરાગ્ય તથા યોનાવ્યાસ વગર મનોનિમ્મલ થઈ શકતો નથી. અને ત્હેની પરમ આકાશ (ચિદાકાશ) ને વિશે સુખરૂપ ગતિ થઈ શકતી નથી. એથી કરીને ચિત્ત વશ કરનારને તીવ્ર વૈરાગ્ય શિવાય ખીજું કાંઈ સુખ ઉત્પાદક નથી. પરંતુ તે વૈરાગ્ય અત્યંત સંશયોદિ રહિત શુદ્ધ આત્માના બોધ વડે યુક્ત હોય તોજ સ્વારાગ્ય રૂપી સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. વિવેક શૂન્ય (આદ્યવિચાર

રહિત) વૈરાગ્ય ધૃતરાષ્ટ્રના જેવુંજ સમજવું. ઇતરવંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર જ્યેષ્ઠ બ્રાતા રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા, તે છતાં અંધત્વને લીધે સ્વરાજ્યને માટે અધિકારી થઈ શક્યા નહિ. તેજ પ્રમાણે કેવલ વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થએલ હશે; તો પણ તે આત્મવિચારદૃષ્ટ્ય હેતુ સત્પદવીના ઉપભોગ કરવાને માટે અયોગ્ય નીકડે છે. તેનું સઘળું કાર્ય આંધળાના બ્રમણ જેવું સમજવું. પરંતુ જે પુરૂષ આત્મવિવેકનેત્રીથી પૂર્ણ અને વૈરાગ્યયુક્ત તથા નિત્ય યુક્ત એવા અવિનાશી સ્વરૂપને જાણવા સારૂ દૃઢભાવયુક્ત અને છે, તે શ્રવણ મનન વડે દેહાધ્યાસ દૂર કરે છે. અને અખંડ ધ્યાન-નિષ્ઠ (ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય એ ત્રિપુટીથી રહિત) થઈને ચૈતન્ય ધન વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. પતંજલિએ પણ ચિત્ત વ્રત્તિઓના નિરોધ કરવા સારૂ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—‘અભ્યાસ વૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ’ । પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ ઇત્યાદિ નિમિષ વ્રત્તિઓના નિરોધજન્ય કરવે ઉચિત છે. હવે પહેલાં તેમના સ્વરૂપનું અત્રે કિંચિત્ નિરૂપણ ક્રમશઃ કરવામાં આવશે.

૧ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ એ ત્રણ પ્રમાણ છે. તેમાં વિષય તથા દન્વિયોના સંનિકર્ષથી ઘટપટાદિ વસ્તુઓનું જે વિશેષ જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. ધૂમાડા વગેરે ચિન્હ વડે દૂર દેશમાં રહેલા અગ્નિ આદિ પદાર્થોનું જે સામાન્ય જ્ઞાન તે અનુમાન પ્રમાણ. અને યથાર્થ વક્તા પુરૂષનું જે વાક્ય તે આગમ પ્રમાણ જાણવું. એ શિવાય બીજાં પ્રમાણો પણ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલાં છે, જે સઘળા તેમને વિષેજ અન્તર્ભૂત છે. ૨ છીપ આદિ પદાર્થમાં જે ચાંદીનું જ્ઞાન, તેને વિપર્યય કહે છે. ૩ જે જ્ઞાનનો વિષય મિથ્યા છે, પરંતુ શબ્દ જ્ઞાનના પ્રભાવ વડે તે મિથ્યાપદાર્થના આકારથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વિકલ્પ; અર્થાત્ અવિધમાન ભેદવાળા પદાર્થને વિષે જે ભેદનું આરોપણ કરીને કહેવાનું થાય છે તેજ વિકલ્પ. જેમ ‘રાહોઃ શિરઃ’ ‘ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપં.’ એ શબ્દ જ્ઞાનથી બોધ થાય છે કે રાહુનું માથું છે ચૈતન્ય પુરૂષનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ સાત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવતાં સમજાય છે કે શિસ્તુંજ નામ રાહુ છે. ‘દેવદત્તનું’ વસ્ત્ર છે’ એમ કહેવાથી જેમ વસ્ત્ર બિંબ અને દેવદત્ત બિંબ પ્રતીત થાય છે, તેવું તો કાંઈ અંધી છેજ નહિ. તો એ બોધ વસ્તુ શબ્દ અર્થાત્ મિથ્યા વિષયક હોવાથી વિકલ્પ સ્વરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પુરૂષનું સ્વરૂપ છે, એ પણ વિકલ્પાત્મક જ્ઞાન છે. કેમકે દેવદત્તથી વસ્ત્ર બિંબ છે; તેમ કાંઈ પુરૂષથી ચૈતન્ય બિંબ નથી. પુરૂષજ

જાતે ચેતન રૂપ છે. એ જ્ઞાન પણ વસ્તુ સ્થૂળ હોઈ, વિશ્લેષ છે. ૪ સર્વ બાહ્ય વિષયોના આકારરહિત અને તમોગુણયુક્ત જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને નિદ્રા કહે છે. ૫ અનુભવ કરેલા વિષયોનું જે અન્યકાળને વિષે સંસ્કાર દ્વારા સ્મરણ થાય છે, તેને સ્મૃતિ કહેવામાં આવી છે. એ પાંચે વૃત્તિઓની અંદરજ ખીખ ખધાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. એ વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ તથા જ્ઞાન એ બન્ને સાધનો વડે થાય છે.

યોગભાષ્યમાં ભગવાન બ્યાસજી કહે છે કે ચિત્ત નદીના બે પ્રવાહ છે; એક કલ્યાણવહ તથા બીજો પાપવહ જે પ્રવાહ આત્માનાત્મવિવેકરૂપ માર્ગ આગળથી વહે છે અને કૈવલ્ય પર્યન્ત પરિ અવસાનને પ્રાપ્ત થાય છે તેને કલ્યાણવહ જાણવો. અને જે પ્રવાહ અવિવેકમાર્ગથી વહી રહી વિષયભોગપર્યન્ત પરિસમાપ્ત થાય છે તેને પાપવહ જાણવો. એ બન્ને માંથી જે વિષયભોગરૂપ પાપવહ પ્રવાહ છે તેનો વિષયદોષદ્વિરૂપ વૈરાગ્ય વડે નિરોધ (અટકાવ) કરી શકાય છે. જે પ્રમાણે તીવ્ર વેગવાળા નદીના પ્રવાહને પ્રથમ સેતુ બંધન દ્વારા મંદવેગ કરીને પછીથી નહેર ખોદીને ક્ષેત્રની સામે તેને ઘસડી આણવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે ચિત્ત નદીના વિષયપ્રવાહને વૈરાગ્યદ્વારા બંધ કરીને પછીથી અભ્યાસવડે વિવેકોન્મુખ કરવામાં આવે છે. એથી કરીને સમાધિના ઉત્પાદનમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બન્નેનો સમુચ્ચય (એક સમય અનુક્રાંત) સમજવો. અગર જો કે કેવળ વૈરાગ્યથીજ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો નિરોધ થઈને ચિત્તની અંતર્મુખતા થઈ શકે છે, તો પણ તેની સ્થિરતા તેથી થતી નથી. અને સ્થિરતા વગર ચિત્ત એકાગ્ર નથી બનતું. તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વિના અંતર્મુખતા પણ અસાધ્ય જાણવી. એટલા માટેજ, ‘અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેન ચ મુક્તયે’ એ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે હવે વૈરાગ્યનું કાંઈક નિરૂપણ કરીશું.

પર વૈરાગ્ય તથા અપર વૈરાગ્ય એ પ્રમાણે બે પ્રકારના વૈરાગ્યના બેદ જાણવેલા છે. તેમાં અપર વૈરાગ્યના ચાર પ્રકાર છે. પ્રથમ ચતુર્માન વૈરાગ્ય, બીજો વ્યતિરેક, ત્રીજો એકેન્દ્રિય, અને ચોથો વશીકાર સંયુક્ત છે. પતંજલિએ અપર વૈરાગ્યની સીમા જે પુરીયાવસ્થાનો વૈરાગ્ય, તેનું વશીકાર નામથી સુત્રમાં વર્ણન કર્યું છે. કારણ એ છે કે ચતુર્માનાદિ ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્ય વગર ચતુર્થ વશીકાર નામનો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવો અસંભવિત છે.

‘દૃઢાનુશ્રવિકવિષયવિતૃષ્ણસ્ય વશીકાર સંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્’ । આ જગતમાં સાર થું છે તથા અસાર થું છે તે ગુરૂ તેમજ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવું જોઈએ,

આ પ્રમાણે ચિંતને વિષે જે ઉદ્યોગ થાય છે તેનું નામ યતમાન વૈરાગ્ય છે. આપણા ચિંતને વિષે પહેલાં જે કામ કોવાદિ દોષ હતા તેમાંથી કેટલા નષ્ટ થયા અને કેટલા શેષ રહ્યા ? એ પ્રમાણે વિવેચન કરીને, અવશિષ્ટ રહેલા દોષેને દૂર કરવા માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહે છે. અને એજ પ્રમાણે આ ભોક્ત તથા પર ભોક્તા વિષય ભોગને સાદે જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેને દુઃખ રૂપ અગ્નિને ખસાવવા ત્યાગ કરવા છતાં અતરને વિષે જે સૂક્ષ્મ વિષયભિલાષા રહેલી હોય છે, તેને એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય કહે છે તથા દૃષ્ટ અને આતુશ્રવક, યાને આ ભોક્તને વિષે દૃષ્ટિગોચર એવાં ભોગોપયોગી જે સ્પર્શ, ચંદન, વર્નતા-વિલાસ તથા ભોજનપાનાદિ વિષય, તેમજ વેદાદિ દ્વારા શ્રુત એવાં જે સ્વર્ગને વિષે યનારાં અમૃત પાન, અસરાભોગાદિ ઐશ્વર્ય અને વિદેહ-ભાવ, પ્રકૃતિલયનો આનંદ, એ નિખિલ વિષયોને માટે તૃષ્ણા રહિત ચિંતમાં જે એ વિષયોને વિષે વૈરસ્યમાન થાય છે, તેજ વશીકાર સંગ્રહ ચતુર્થ અપર વૈરાગ્ય છે. અર્થાત્ એકેન્દ્રિયને વિષે મનમાં જે સૂક્ષ્મ અભિલાષા થાય છે તે પછી એ વશીકારને વિષે રહેતી નથી. હવે બીજા જે પર વૈરાગ્ય કહે છે, તેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

તત્પરં પુરુષસ્વાત્તેર્ગુણૈર્નૃણ્યમ્ ।

વિવેક માનના ઉદય વડે ગુણનું કાર્ય જે વિવેકમાન તેમાં પછી જે તૃષ્ણાનો અભાવ તેને પર વૈરાગ્ય કહે છે. અર્થાત્ ઐહિક પારલૌકિક વિષયોના વિષે દોષદૃષ્ટિદ્વારા ચિરંકલ થએલા ચિંતમાં જે ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિથી ભિન્ન પુરુષનો (નિજ રૂપનો) સાક્ષાત્કાર, જેને વિવેકખ્યાતિ કહે છે એવી સમાધિની શલભૂત વિવેક ખ્યાતિમાં પણ જે તૃષ્ણાનો અભાવ તેને પરવૈરાગ્ય કહે છે. અપર વૈરાગ્ય, સંપ્રણાત સમાધિનું અંતરંગ સાધન છે, તથા પર વૈરાગ્ય અસંપ્રણાતનું અંતરંગ સાધન છે. સંપ્રણાત સમાધિના અભ્યાસ વડે, પુરુષ અને પ્રકૃતિનું જે ભિન્ન ભિન્ન માન, અર્થાત્ વિવેક ખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થવાથી અખિલ પ્રપંચના વ્યવહારોમાંથી જે ઉપરામતા થાય છે, તે પર વૈરાગ્યનો ઉદય થવાથી કૈાલ્ય પ્રાપ્તિમાં કાંઈપણ વિલંબ લાગતો નથી.

વિષય ભોગને દુઃખ રૂપ જાણી વિષયોને વિષે દોષભાવના દહીયુત કર્યા વગર વૈરાગ્ય ઉપજતો નથી. દ્રવ્ય વગર સ્ત્રીઆદિ વિષયોનો ભોગ થતો નથી, અને દ્રવ્ય સંપાદનમાં તથા રક્ષણ, ખર્ચ કરવામાં દુઃખ સિવાય સુખનો ભેદ પછી નથી. સ્વર્ગમાં પછી પોતાથી અધિક ઐશ્વર્ય વાગાનો

ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી, અને સમાન ઐશ્વર્યવાળાની સાથે સ્પર્ધા (હરી-ક્રાઇ) થાય છે, તથા પુણ્યનો ક્ષય થવા બાદ પાછું અર્થભોક્તા પતન થાય છે, ઇત્યાદિ દોષનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. જે વસ્તુને વિષે મનુષ્યને ઉત્કટ વૈરાગ્ય ઉપજે છે, તે વસ્તુને માટે હરી કદી વિરક્ત પુરુષનું ચિત્ત-અલાયમાન થતું નથી. એજ પ્રમાણે સંસારના નિમિલ વિષયોને વિષે દોષ દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈને વૈરાગ્યનો ઉદય થાય તો પછી વિરક્તાનું ચિત્ત કોઈ વિષય-ભોગને ખાતર કેમ ચલિત થાય? વિષયભોગનિમિત્ત ચિત્તાનું આંતર્ય ન થાય તેજ બાલ્ય પ્રવૃત્તિનો રોધ છે, એમ જાણવું, અને તે વૈરાગ્ય દ્વારાજ થઈ શકે છે. એટલા માટે મુમુક્ષુને વૈરાગ્ય પ્રથમતઃ અવશ્ય સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. શંકરાચાર્યજી પણ કહે છે કે:—

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્યોપજાયતે ।

તસ્મિન્નેવાર્થવંતઃ સ્યુઃ ફલ્યંતઃ શમાદયઃ ॥

જે પુરુષને તીવ્ર વૈરાગ્ય તથા તીવ્ર મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વિષેજ શમ, દમ્ભાદિ સાધન ફલરૂપ થાય છે. એથી કરીને સદ્વચનાનુસાર મનમાં શીઘ્ર વિષયવિરસતા ઉપજે, એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ.

૫૬-રાગ-પિણ્ડ,-તાલ-દીપચંદી.

ધર મનમેં તૂ વિષય વિરક્તિ । અંતર મુખ વહે ચિત્તકી વૃત્તિ ।
દોષદૃષ્ટિ નશ વિષયાસક્તિ । તખહી બોધ પર વહે અનુરક્તિ ।
આત્મવિવેકાભ્યાસકી રીતિ । સ્થિર મન કર પર પદમે પ્રીતિ ।
સ્મૃતિ પુરાણ અરૂ વર્ણિત શ્રુતિ । અસ દત્તાત્રય કહે રખના સ્મૃતિ ।

શાસ્ત્ર, પુરાણ, વેદાદિમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે વિષયોને માટે જે વિરક્તિ (વૈરાગ્ય) તે બહિર્મુખ ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુખ થવા માટે કારણરૂપ છે. એથી કરીને દોષ દૃષ્ટિ અંતરમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વિષયદિકાનાં યુક્ત, રૂપ તથા સ્વભાવને શાસ્ત્ર તથા સંત મહાત્મા પુરુષોના સમામનદ્વારા સમજવાં જોઈએ; તેજ વિષયાદિકાની આસક્તિનો નાશ થઈને બોધ (આત્મ જ્ઞાન) પર અનુરક્તતા થશે. પછી આત્મવિચારના અભ્યાસના બલવડે મનની અંતરમાં સ્થિરતા થશે, અને તેનાથી મનની એકાગ્રતા થઈને પરંપદ ઉપર અતીવ પ્રીતિ ઉપજે છે. સારાંશ એ છે કે જ્યાં સુધી વૈષધિક રાગ મનમાં રહે છે ત્યાં સુધી મુક્તિ (સંસાર બંધનથી છુટકો) થવી અશક્ય છે.

ન શૂદ્રે વેદસંસ્કારસ્તૈલં ચ સિકતાસુ ન ।

ન સ્યાત્કરતલે રોમ તથા મુક્તિર્ન રાગિણિ ॥

જે પ્રમાણે શ્દાદિને વેદાધ્યયનાદિકનો અધિકાર ન હોવાથી, વેદાક્ત વ્રતબંધાદિ સંસ્કાર હેમને થતા નથી. અથવા વાલુકા (રેતી) માં તેલ પશુ કદી થતું નથી; એજ પ્રમાણે આકાશને વિષે વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અગર કરતલ (હથેલી) માં વાળ ઉગતા નથી, કિંવા અગ્નિમાં શીતલતા તથા ચંદ્રમાં ઉષ્ણતા કદી થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષ સ્ત્રીપુત્રધનાદિ વિષયોમાં રાગી (પ્રીતિવાળો) બને છે, તેની જન્મમરણરૂપ સંસારબંધનમાંથી મુક્તિ થતી નથી. લોખંડ તથા લાકડાના મજબૂત પાશથી જકડાયેલો મનુષ્ય કોઈ વખત છુટો થઈ શકે છે, પરંતુ વિષયોના રાગરૂપ પાશ વડે બદ્ધ થયેલો જીવ મુક્ત થવો અત્યંત મુશ્કેલ છે, એમ સમજવું. લોહા લાકડાના પાશ જીર્ણ (ક્ષીણ) થઈને તૂટી જાય છે ખરા, પરંતુ વૈષવિકરાગ ઉત્તરોત્તર અધિક દૃઢ થઈને બંધન પશુ વજન સુધાં અભેદ થઈ પડે છે. મુક્તિરૂપી સ્ત્રીમાં તથા લૌકિક સ્ત્રીઓમાં કેટલી વિલક્ષણતા છે તેનો ખ્યાલ કરો:—

રાગિણ્યપિ વિરાગિણ્યઃ સ્ત્રિયસ્તાસુ રમેત કઃ ।

અહં ચ કલયે મુક્તિં યા વિરાગિણિ રાગિણી ॥

સ્ત્રીઓના ઉપર રામ (પ્રીતિ) કરનારા પુરુષના પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વિરાગિણી (પ્રીતિ રહિત) થાય છે. એથી કરીને કે યો ગાની પુરુષ એમનામાં આસક્ત થઈને રમણીય થશે ? વિવેકી કદી થશે નહિ. પરંતુ મુક્તિ સ્ત્રી એવી છે કે વિરાગી પુરુષને માટે તે સ્વયં રાગણી થાય છે. એટલા માટેજ અમે મુક્તિ વનિતાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ એ પ્રમાણે સજ્જનોનું વચન છે. રામ તથા વિરાગ શબ્દમાં ચમત્કાર છે. મુક્તિની પ્રાપ્તિને અર્થે વિરાગી એટલે રાગ (પ્રીતિ) રહિત થવું પડે છે; છતાં તે (મુક્તિ વનિતા) તો રાગિણીજ થાય છે. લૌકિક સ્ત્રી રામ રહિત (પ્રીતિ શૂન્ય) પુરુષના પ્રત્યે રાગિણી થતી નથી-પ્રેમ કરતી નથી. ઉલટી રાગી (પ્રેમી) ને સારૂ પશુ વિરાગિણી (પ્રેમ શૂન્ય) રહે છે. પરંતુ મુક્તિરૂપી સ્ત્રીની અલૌકિકતા એવી છે કે તમે એને ખાતર રાગી નહિ બનો તોયે ચાલશે, પરંતુ વિરામી (વૈરાગ્ય યુક્ત) તો થવુંજ જોઈએ; તોજ તે રાગિણી (પ્રેમી) થઈને હેમને આનંદ આપશે. તાત્પર્ય એ છે કે વિષયરાગીને મુક્તિનો

લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી, વિરાગીનેજ થાય છે. રાજ્ય ભરથરી શું પોતાની રાણીના ઉપર રાગ (પ્રીતિ) કરતો ન હતો ? પરંતુ આખરે તેનું વિરાગમાં પરિણામ આવ્યું. અને રાજ્ય વિરાગી થયો તો મુક્તિ સ્ત્રીએ રાગિણી બનીને ત્હેને માળા પહેરાવી. એજ વૃત્તાન્તનું દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવે છે.

ઉજ્જયિની નગરીમાં રાજ્ય ભરથરી ધર્મ તથા નીતિથી પ્રજાનું પાલન કરી રહ્યા હતા. એ વખતે એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે ભગવતી દેવીની તપસ્યા કરી હતી, જેથી પ્રસન્ન થઇને દેવીએ ત્હેને એક ણ આપ્યું હતું અને એ ખાવાથી તું અમર થઇશ એમ કહીને અંતર્ધ્યાન થઇ ગઇ હતી. બ્રાહ્મણ વિવેકી હોવાથી ત્હેણે વિચાર કર્યો કે જો હું આ ણ ખાઇશ તો અમર તો થઇશ પરંતુ તેથી કાંઇ દરિદ્ર જવાનું નથી. દરિદ્રતા મહા દુઃખદાયી છે:—

જીવન્તોઽપિ મૃતાઃ પંચ વ્યાસેન પરિકીર્તિતાઃ ।

દરિદ્રો વ્યાધિતો મૂર્ખઃ પ્રવાસી નિત્યસેવકઃ ॥

દરિદ્ર પુરુષ, વ્યાધિ યસ્ત, મૂર્ખ, દેશાન્તરમાં પ્રવાસ કરનાર, તથા નિરન્તર સેવા કરનારો મનુષ્ય એ પાંચે છવતાં હોવા છતાં મુખ્ય જોવાજ છે, એ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસે વર્ણન કર્યું છે. એ પાંચોને સુખ તેમજ પ્રતિષ્ઠા કદી પ્રાપ્ત થતાં નથી. અસ્તુ ! તે બ્રાહ્મણે અમર રહી દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવવું તેના કરતાં એ ણ રાજ્ય ભરથરીને આપવું તે દીક છે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. કેમકે એ રાજ્ય ખાઇને અમર થશે તો પ્રજાનું ન્યાય-પૂર્વક પાલન કરીને સર્વને સુખ આપશે. તેથી તે બ્રાહ્મણે રાજ્ય દરબારમાં આવી રાજ્યને આશીર્વાદ પૂર્વક તે ક્ષત્રીનું નજરાણું કરીને કહ્યું:—“હે રાજા! દેવીનું મહેં બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું ત્યારે દેવીએ મને આ ક્ષણ આપીને ‘એ ખાવાથી તું અમર થશે’ એમ કહ્યું હતું. પરંતુ હું તો દરિદ્ર છું, તેથી એ ક્ષણ ખાઇ અમર બનીને દરિદ્રતાનું દુઃખ ભોગવવાથી મને શા લાભ થવાનો હતો ? એમાં કાંઇ દરિદ્રતા નાશક શુષ્ક નથી. માટે આપને મહેં એ અર્પણ કર્યું છે, તો આપ એ ખામને અમર બનો અને પ્રજાનું રાજધર્માનુસાર પ્રાલન કરીને તેને આનંદ આપો. બ્રાહ્મણનું આવું ભાષણ સાંભળીને રાજ્ય ભરથરીને આનંદ સાથે વિસ્મય થયો. પોતાને અમૃત ફલ મળવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે તેથી આનંદ, અને આવું ક્ષણ મળવા છતાં તે બ્રાહ્મણે તેના તરફ લોભ નહિ રાખતાં પોતાને આપી દીધું. તેથી

વિસ્મય. આવો ઉત્તમ ગુણુ ધરાવનારો પદાર્થ કહી કોઈ ખીજને (પુત્ર, પૌત્ર, કલત્રાદિકને) આપે નહિ. એ બારે વિવેકી તથા મહારા પર પ્રીતિ રાખનારો હોવાથી જોણે મ્હને એ ફળ આપ્યું. ત્યારબાદ રાજાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને તે બ્રાહ્મણની દરિદ્રતાનું દુઃખ દૂર કર્યું. બ્રાહ્મણને પણ એજ જોઈતું હતું કે દરિદ્રતા દૂર થાય. ત્યાર પછી રાજા તે અમૃત ફળ લઈને આનંદ પૂર્વક રાણીના મંદીરમાં આવ્યો, અને ત્હેને સર્વ વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યો. તે રાણીપર ગળને બહુજ પ્રેમ હોવાથી રાણીએ તે ફળની માંગણી કરતાં તેનાથી ત્હેને ના નહિ કહી શકાઈ. રાજાએ વિચાર્યું કે આ રાણીવડે મ્હને અત્યન્ત આનંદ છે. જો હું અમર બનું અને એ મરી જાય તો મ્હને કેટલું દુઃખ થાય ? માટે બન્ને એ ખાય તેમાં શી હરકત છે ? રાજાએ એથી તે ફળ રાણીને આપ્યું. રાણીએ તે ફળ પોતે ન ખાતાં, પોતાનો જે ચારં (અશ્વપાળ, ઘોડાવાળો) હતો ત્હેને આપ્યું, તથા તેનો ગુણુ કહ્યો. તે ઘોડાવાળાએ પણ પોતે જાતે તે ફળ ન ખાતાં પોતાની એક પ્રીતિપાત્ર વેશ્યા હતી ત્હેને તે આપી દીધું. પરંતુ તે વેશ્યા હતી ચતુર તથા વિવેકી; ત્હેણે પોતાના મન સંગાથે વિચાર કર્યો કે, જન્માન્તરમાં મહારા હાથે થએલા પાપનું ફળ આ વેશ્યા જન્મની પ્રાપ્તિ છે. અને આ અમર ફળ જો હું ખાઈશ તો હું અમર થઈશ ખરી પરંતુ મહારે આ નીચ વ્યવસાયમાં જીવન ધારણ કરવું પડશે. મરણ થાય તે એનાથી બહેતર છે. પરંતુ મહારો રાજા ભરથરી જે બહુ ધર્મજન, નીતિમાન, તથા પ્રજાપાલનમાં દક્ષ છે, ત્હેને જો આ ફળ હું અર્પણ કરું તો એ અમર બનીને પ્રજાનું પાલન કરશે, તેમજ મ્હને એની પાસેથી એમ કરવાથી દ્રવ્ય પણ મળશે. એમ વિચાર કરીને વેશ્યાએ રાજાદરબારમાં આવીને પ્રણામ કરી તે ફળ ત્હેની સમક્ષ બેઠ તરીકે મૂક્યું.

વેશ્યા બોલી—“હે રાજા ! આ ફળમાં અલૌકિક ગુણુ છે. આપ જો એ ખાશો તો આપને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થશે. રાજાએ તે ફળ જોઈને પૂછ્યું:—“ત્હમને આવું ફળ ક્યાંથી મળ્યું ?” ત્યારે ત્હેણે કહ્યું:—આપની પાગામાં જે નોકર છે તથા જેનું ફલાણું નામ છે, ત્હેણે મ્હને કંઠીથી આણી આપીને ખાવા માટે કહ્યું હતું. પરંતુ અમર થઈને આવા નિરૂપ વેશ્યાના કુલમાં જીવન ધારણ કરવું ઠીક નહિ, એ વિચારથી તથા આપ અમારા પ્રભુ અમર થશો તો પ્રજાનું યથાન્યાય પાલન કરી સુખ આપશો, એ અભિપ્રાયથી મ્હેં એ ફળ આપને અર્પણ કર્યું છે. વેશ્યાનું આવું બાપણુ સાંભળીને રાજાને થંકા ઉપજી અને ફલને હાથમાં લઈને જોયું તો

એની ખાતરી થઇ કે જે ફળ મહેં મહારી રાણીને આપ્યું હતું તેજ એ છે. તે પરથી રાજાએ પામના નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું:—“આ ફળ ત્હેં આ વેશ્યાને આપ્યું હતું?” ત્હેણે જવાબ દીધો:—“આપ્યું હતું.” રાજાએ ફરીથી પૂછ્યું:—“એ ફળ ત્હેને ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળ્યું?” ત્યારે તો તે ગભરાઇ જાયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે મહારે શું કહેવું? સત્ય કહેવાથી પણ મોત છે, અને નહિ કહેવાથી પણ મોત છે. કેમકે એ તો રાજા હોવાથી ચાહે તે કરી શકે તેમ છે. આજદિનપર્યંત કરેલું પાપ આજે પ્રગટ થશે. આખરે રાજા પણ એની તરફથી કાંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો ત્યારે ક્રોધ તથા બયદાયક બાપણથી ત્હેને ડરાવવા લાગ્યો, કે તું જે ખરેખર નહિ કહી દે તો ત્હારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે, ત્યારે લાચાર થી ત્હેને કબલ કરવું પડ્યું કે એ ફળ આપના અંતઃપુરમાંથી રાણી પાસેથી મળે મળ્યું. સાંભળતાવારને રાજાના દેહતું બાન જતું રહ્યું અને એ પાપીને શીઘ્ર સજા કરવા મંત્રીને ફરમાવ્યું. પછી રાણીની પાસે આવીને રાજાએ ત્હેને પૂછ્યું ત્યારે ત્હેને પણ સાચે સાચું કહી દેવું પડ્યું. એ પાપને માટે રાજાએ ત્હેને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કીધી, તથા મનમાં આશ્ચર્ય-યુક્ત થઇને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા વિરક્તા ।

સાપ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસક્તઃ ।

અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા ।

ધિક્તાં ચ તં ચ મદનં ચ દિમાં ચ માં ચ ॥

જે સ્ત્રીને માટે અન્તરને વિષે અહર્નિશ આસક્તિ રાખીને જેતું હું ચિન્તવન કરી રહ્યો છું તે તો મહારાથી વિરક્ત બનીને બીજા કોઇ પુરૂષની ઇચ્છા કરે છે તથા પ્રેમ પૂર્વક ત્હેની સાથે રમમાણ થાય છે. રાજસ્ત્રી મળી તે છતાં તે અન્ય પુરૂષ પણ તેને વિષે અનાસક્ત થઇને બીજા કોઇ સ્ત્રીમાં અનુરક્ત થાય છે અને મહારા તરફ પણ કોઇ ત્રીજા સ્ત્રી આસક્ત થઇ રહેલી જણાય છે. એટલા માટે એ સ્ત્રીને, જર પુરૂષને, એ પ્રકારના મદનને, તથા એ વેશ્યાને અને મળે પણ ધિક્કાર છે! સારાંશ એ છે કે સ્ત્રીને નીતિશાસ્ત્ર વિશારદ, વિદ્વાન, કુલીન, તરૂણ, કૃષ્ણવૃદ્ધ્યદાતા, ઐશ્વર્ય-સંપન્ન, શ્રંગાર દીક્ષાનો ગુરુ આવા ઉત્તમ પ્રકારના ગુણો ધરાવનારો પતિ મળ્યો હશે અને ત્હેણે ત્હેને સ્વપ્રાણતુલ્ય સમજી લાલન પાલન કર્યું હશે તોપણ તે સ્ત્રી એવા પતિને છોડીને અન્ય જર પુરૂષની વાંછા કરે છે.

રાજ ભરથરીએ એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું બહુ વર્ણન કર્યું છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. પણી રાજએ તે અમર રાજ ખાધું, અને સ્ત્રીઓની આસક્તિ તેણે છોડી દીધી.

સારાંશ, રાજ રાગી હતો છતાં સ્ત્રી વિરાગી થઈ અને જ્યારે રાજ? વિરાગી થયો ત્યારે મુક્તિ રૂપી સ્ત્રી તેને માટે રાગિણી થઈ. એથી કરીને લૌકિક સ્ત્રી તથા મુક્તિરૂપી સ્ત્રીને વિષે મોટું અંતર છે.

આના પર કોઈ એમ કહેશે કે મુમુક્ષુને મોક્ષ છટ હોવાથી તેને પ્રધાનસાધન જ્ઞાનનીજ ઇષ્ટતા હોવી જોઈએ, અને તેને માટે તેણે એ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદાન્તનું શ્રવણ કરવું આવશ્યક છે. તો પણી વૈરાગ્યનું શું પ્રયોજન છે? એ શંકાના સમાધાનમાં સમજાવું જોઈએ કે વૈરાગ્ય વિના કરેલાં શ્રવણથી જ્ઞાનની સ્થિરતા થશે નહિ.

ન નેમિરેવ યત્રાસ્તિ સ્થિતિશ્ચક્રસ્ય કીદૃશી ।

રથના ચક્રનાં બધાં અંગ ઉત્તમ છે, છતાં ચાલવામાં ખાસ કારણ-રૂપ જે નેમિ (વાટ) તે ન હોય તો તે ચક્રને વિષે ચાલવાની સ્થિરતા શી રીતે આવી શકશે? તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાનના પણ અગમ-નાશકાર્યમાં સ્થિરતા આવશે નહિ. વૈરાગ્ય વગર જેઓ વેદાન્ત શ્રવણ કરે છે, તે શું મોક્ષને માટે? અગર અક્ષર લાભને સાર? કિંવા વિલાસને માટે? એમાંથી કોઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

સાધનાનુષ્ઠાન અવ્યંગ હોય તોજ સાધ્યનો લાભ થઈ શકે છે. વૈરાગ્ય-રહિત શ્રવણ વ્યંગ હોવાથી, તેનાથી જ્ઞાન સાધ્ય થતું નથી, અને તેના અભાવમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ થશે નહિ. ‘સંન્યસ્ય શ્રવણં કુર્વાત’ આ વચન પરથી સંન્યાસ શ્રવણનું અંગ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. હવે કેટલાક સંન્યાસ લીધા છતાં ચિત્તવિક્ષેપ દૂર કરતા નથી તથા શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં અનેક વ્યાપાર કરે છે એ જૂદી વાત છે. પરંતુ તેથી કાંઈ શ્રુતિ મિથ્યા છે, અથવા તો સંન્યાસ એ શ્રવણંગ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. વળી શરીરાદિકની પરવશતાને લીધે કદાચિત્ બાહ્ય સંન્યાસ વેષ કોઈથી ધારણ ન થઈ શક્યો હોય, પરંતુ અંતરમાં વિષયવૈરસ્ય તેમજ

૧ આ રાજનું આલોપાન્ત વૃત્તાન્ત, નવનાથ ચરિત લખવામાં આવનાર છે, તેમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખવા વિચાર છે. શુરેશ્વરાચર્ય અને ગોરક્ષનાથ, એમનો સમાગમ તથા શુરેશ્વરે પ્રાપ્ત થતાં, એ ભરથરી રાજ નવનાથ યોગી-ઓમાં પ્રસિદ્ધ થયા અને અમરતાથી જગત્માં રહ્યા એવું એમનું વર્ણન છે.

રાગદેવાદિ વિકાર નષ્ટ થઇ ગયા હોય તો ત્હેને વેદાન્ત શ્રવણુનો અધિકાર છે, એમ સમજવું. ‘અઘાતો બ્રહ્મવિજ્ઞાસા’ એ સૂત્રના ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ ‘અનંતર’ ‘પછી’ એ પ્રમાણે બાબ્બમાં કર્યો છે. કેના પછી ? તો વૈરાગ્ય સંન્યાસાદિ સાધન સિદ્ધિ પછીજ બ્રહ્મ જીગ્ઞાસા કરવી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વૈરાગ્યાદિ અંતરંગ સાધનશૂન્ય પુરૂષોને વેદાન્ત શ્રવણુનો અધિકાર નથી. ‘અધિકાર નથી’ એનો અર્થ, શ્રવણુ કરે તો કોઇ દાંડ કરતું નથી, પરંતુ ત્હેનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, એથી કરીને નિષ્કર્ણ નીવડે છે એમ સમજવું. ન્યાયાધીશ જે પ્રમાણે અપરાધીને શિક્ષા કરે છે અને ત્હેનો અમલ યથાર્થ થઇ શકે છે, તેજ પ્રકારનો શબ્દોચાર ખીજો કોઇ અનધિકારી મનુષ્ય કરે તો ત્હેના બાપણુથી શું અપરાધોને શિક્ષા થઇ શકે છે કે ? નહિજ. કેમકે તે મનુષ્યે વિદ્યાભ્યાસ કરી, પરીક્ષા આપીને અધિકાર સંપાદન કર્યો નથી, અને ન્યાયાધીશે તો યથાર્થ અભ્યાસ કરી તેની પરીક્ષા આપીને અધિકાર સંપાદન કર્યો છે, માટેજ ત્હેના શબ્દથી કાર્ય થાય છે. તેજ પ્રમાણે જેમણે વૈરાગ્યાદિ સાધનનો અધિકાર મેળવ્યો નથી, ત્હેમનું શ્રવણુ ફલદાયી થતું નથી. મુંડક શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વં ॥

વેદાન્તથી ઉત્તમ થએલા વિજ્ઞાનવડે જોનો વિજ્ઞેય અર્થ (જાણવાને માટે યોગ્ય પરમાત્મા) ચિત્તને વિષે ઉત્તમ પ્રકારે નિશ્ચિત થયો છે, તેઓ સત્ત્વગા સંન્યાસયોગવડે યતનશીલ તથા શુદ્ધ ચિત્ત બનીને બ્રહ્મલોકમાં, દેહ ત્યાગના સમયે પરમ અમૃત થઇને સર્વતઃ મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી વૈરાગ્ય સંન્યાસાદિ સાધનોની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે ‘વેદાન્તનું’ શ્રવણુ શું અક્ષર લાભને માટે છે ?’ એ ખીજા પક્ષની પણ સિદ્ધિ થતી નથી, તે આપણે તપાસીએ. સંસારી પુરૂષોનું ચિત્ત નિરંતર અનેક વિક્ષેપાદિકોથી યુક્ત રહે છે તેથી ત્હેમને યથાવત્ અક્ષરના અર્થનો લાભ થઇ શકતો નથી. વ્યાવહારિક વિષય સંબંધી અક્ષરાર્થ લાભ માટે પણ ચિત્તની એકાગ્રતાની આવશ્યકતા છે, અને એ વાતનો વિદ્યાર્થીઓને નિત્ય અનુભવ પણ છે, તો પછી વેદાન્ત ત્રિપયક અક્ષરાર્થ લાભને માટે કેમ નહિ હોતી જોઇએ ? હવે રહ્યો ત્રીજો પક્ષ, ‘વિલાસને માટે વેદાન્ત શ્રવણુ,’ પરંતુ તે પણ સિદ્ધ થતો નથી. કારણુ એ છે કે કાવ્ય, નાટક અંપુ વગેરેની માફક એ વેદાંતમાં કોઇ ચમત્કૃતિ નથી. વિલાસી પુરૂષોને તો

એ શુષ્ક લાગે છે. સકલ વિપયવ્રગ ત્યાગમાં શૌ ચમત્કાર હોવાનો દતો ? સારાંશ, વૈરાગ્યઅંગરદિન કરેલું શ્રવણ કોમળપણ પ્રકારે જ્ઞાનોત્પાદક નીવડતું નથી, એ સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ છે એમ સમજવું. અસ્તુ ! હવે વૈરાગ્યના અનેક પ્રકાર દર્શાવવાના આવે છે (પાતંજલ સુત્ર પ્રમાણે જો કે વૈરાગ્યનું આગળ વર્ણન કરેલુંજ છે તેપણ સુસંબતાને સાર ખીજા અર્થોની યોગ્યથી કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી.) વૈરાગ્ય એ પ્રકારનો છે. એક જ્ઞાસા મુખ્ય, અને ખીજો જ્ઞાસા મુખ્ય અભ્યાસનીજ ઇચ્છા જેમાં મુખ્ય છે તે જ્ઞાસા મુખ્ય. અને જેમાં ત્યાગનીજ ઇચ્છા મુખ્ય છે તે જ્ઞાસા મુખ્ય સમજવો. એ બન્નેના પશ્ચ મંદ, મધ્યમ, તથા ઉત્તમ એવા ત્રણ ભેદ છે, અર્થાત્ એકંદરે છ પ્રકાર થાય છે. હવે એ સર્વનાં લક્ષણ યથાક્રમ બતાવવામાં આવે છે.

૧ રાજ્યબ્રહ્મ, ચિરકાલનો રોગી, પરાધીન, નષ્ટ વૈભવ ઇત્યાદિ પુરૂષ વિરક્ત થઈ મનમાં આ પ્રમાણે ઇચ્છા કરે કે 'હે ભગવન્ ! આવો જન્મ શ્રીથી કદી ન મળે, પરંતુ એથી અતીવ ઉત્તમ કે જેમાં એ પ્રકારના દુઃખની પ્રાપ્તિ ન હોય, એટલા માટે જેઓ તપ કરે છે, ત્હેમનું વિપય વૈતુષ્ઠ્ય, ત્યાગેચ્છા મૂલક હોવાથી તેને મંદ જ્ઞાસા મુખ્ય વૈરાગ્ય સમજવો. એ વૈરાગ્યમાં જન્માન્તરના ભોગને હેતુ હોવાથી, એ અધ્યમ દ્રાઢીનો વૈરાગ્ય છે. ૨ આધિ, વ્યાધિ, ભય, ઉદ્વેગ, પારતંત્ર્ય, ઇત્યાદિ કોશ રહિત તથા પ્રજ્ઞચર્યાદિ સાધન સંપન્ન અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છતાં તેમાં અનુદિગ્ત થઈને જે પુરૂષ મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે; જેમકે:—

કામધેનુર્ગૃહે યેષાં નિવાસો નંદને વને ।

કશ્યપાદ્યાસ્તપસ્યંતિ મિજ્ઞાસામુલ્ક્યમેવ તત્ ॥

જેમના ઘરમાં સકળ ભોમ પ્રાપ્તિની હેતુબૃત્ત એવી જે કામધેનુ તેના નિવાસ છે, તથા જ્યાં આગળ અપિલ કામ પૂરક કષ્ટતર છે, તે નંદનવનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એવું હોવા છતાં પણ કશ્યપ વગેરે ઋષિઓ વૈરાગ્ય પૂરક તપશ્ચર્યા કરે છે. એનું નામ મંદ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય છે. ૩ આધિ, વ્યાધિ, ભય ઉદ્વેગ, પારતંત્ર્યાદિકથી પીડિત થઈને જે મનુષ્ય સંસારદુઃખમાંથી મુક્તિની ઇચ્છા કરે છે, ત્હેમનો મધ્યમ જ્ઞાસા મુખ્ય વૈરાગ્ય સમજવો. પ્રથમ જે મદ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય કહ્યો તેમાં મોક્ષેચ્છા હોતી નથી, અને આ મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્યમાં હોય છે, માટે તેના કરતાં એ ઉત્તમ છે. ૪ હવે મધ્યમ જ્ઞાસા-

મુખ્ય વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જે પુરુષોના અંતરમાં “કાક તાલીય ન્યાયથી” આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે હમને દુર્લભ મનુષ્ય જન્મ મળ્યો અને વેદાન્તાદિક શાસ્ત્રોના પરિશીલનથી હમારી શુદ્ધિ પણ સૂક્ષ્મ થઈ છે, તે છતાં હમારું ચિત્ત અજ્ઞાનદના વિષે સ્થિર ન થાય તો, જન્મ ધારણ કરીને હમે શું સંપાદન કર્યું? કાંઈ પણ નહિ; અને તેટલા માટે જે સાધનસંપન્ન થઈને અજ્ઞાનના કારણે છેલ્લેમને વૈરાગ્ય મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્ય કોટિનો છે. વિરોચન દૈત્ય, બલી, સહસ્રાર્જુન, શ્રી રામચંદ્ર, તથા બીજાં પણ જેઓ પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓ સધળા રાજ્યવૈભવ તેમજ પ્રજાપાલનાદિ કર્મના પ્રત્યે ઉદાસીન થઈને સ્થિત થયા હતા. એ સધળા મધ્યમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્યમાં ઉદાહરણરૂપ છે. ૫. જન્માન્તરીય ધણું પુણ્યોવડે જીવેને પ્રથમથીજ સંસારને માટે દૃઢ વૈરાગ્ય થઈને, કેવળ અજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય તો તેને ઉત્તમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય જાણવો. ૬ તથા જેમને પ્રથમથીજ દૃઢ અજ્ઞાનની ઇચ્છા ઉપજે છે અને તેને લીધે દસ્યવસ્તુવિષયક અંતરમાં જે વિરક્તતા થાય છે, તેમને ઉત્તમ જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્ય છે. પરંતુ જે ઉત્તમાધિકારી પુરુષને સર્વત્ર આત્મદર્શન થયું છે, અને તેનાથી જેની યુક્તદોષદૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે, તેનો તો સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય હોઈ, જ્ઞાસામુખ્ય કે જ્ઞાસામુખ્ય વૈરાગ્યમાંથી એક પણ કોટિમાં આવતો નથી. એ વૈરાગ્ય પૂર્વોક્ત છ કોટિથી વિલક્ષણ સત્ત્વમ કોટિનો તથા સમમ ભૂમિદાનો હોવાથી અતીવ શ્રેષ્ઠ છે. વસિષ્ઠજીએ પણ એ પ્રમાણે શ્રી રામચંદ્રને કહ્યું છે, જે યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં કહે છે કે હે રામ ?

યથાકથંચિદુદિતં દુઃશેન સ્વયમેવ વા ।

સંસારવનનિવેદં બીજમસ્ય વિદુર્બુધાઃ ॥

વિદ્વાન્ પાંડિતો એમ કહે છે કે સંસાર વિષયક જે પર વૈરાગ્ય છે, તે સમાધિરૂપ કલ્પદ્રક્ષનું બીજું છે. પછી તે વૈરાગ્ય આહે તે કારણથી ઉત્તમ થએલો હોય. શત્રુવડે પરાભવ પામી અવમાનિત થવાથી, પોતાનાં માણસોએ અપમાન કર્યું હોય તેથી અગર બાળ્યોદય થતાં પોતાની મેજે આપોઆપજ ઉપજ્યો હોય, અથવા સાધુ મહાત્માઓના ઉપદેશથી ઉત્તમ થયો હોય, અગર સ્મશાનાદિ અન્ય કારણોવડે ક્યાં ન ઉત્તમ થયો હોય ? પરંતુ થવો જોઈએ; તોજ સમાધિરૂપ દ્રક્ષ આનંદરૂપ ફલથી ફલિત થશે. શુભકર્મરૂપી હળવડે કર્મણ કરીને, પરમાત્મભક્તિરસવડે નિરંતર આત્મ

(બીના) ચએલા વિવેકવડે નિર્મલ કરવામાં આવેલા વિવેકી જનરૂપ નંદન-
વનસ્થ ચિત્તક્ષેત્રમાં સમાધિ બીજ જે સંસાર વૈરાગ્ય છે તે સ્વયં પડે છે
તથા ઉમે છે. તેને વાવવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ એ પ્રમાણે પડેલાં
બીજનું પુરૂષે દૃઢ બુદ્ધિથી (આગળ કહેલા ઉપાયરૂપ સેક-પાણીના ઢંટકાવથી)
સિંચન કરવું જોઈએ. પ્રસૂતિ? વૈરાગ્યની પેઠે ફરી પાછો ભોગાસક્તિથી તેને
નષ્ટ કરી નાંખવો નહિ; અર્થાત્ કામ ક્રોધાદિ વેગોને સહન કરવા પ્રથમતઃ
વૈરાગ્ય બીજનું શુદ્ધ, સિંગ્ધ, પવિત્ર, મધુર અને આત્મહિતકારક સત્સંગરૂપ
નવન દ્રવ્યવડે, ચંદ્રના અમૃતની પેઠે, સિંચન કરવું જોઈએ. પછી શુરુદ્ધ-
યસ્થ બ્રહ્મસરોવરવડે વ્યાખ્યાનદ્વારા પ્રસૂત થનારા બચ્ચુ, મનનાદિ
શાસ્ત્રાર્થ રૂપ જલવડે સિંચન કરવું, જેથી સમાધિરૂપ કલ્પવૃક્ષ વૃદ્ધિમત
થઈને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર રાજ ઉત્પન્ન થશે; અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત
થશે. જેમને આત્મ જ્ઞાન મળ્યાનું સંભળાય છે, તેમને પ્રથમથી વૈરાગ્ય
ઉપજોશેજી છે. એથી કરીને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને માટે વૈરાગ્ય એ એક
ઉપાય જણાવેલો છે. આવો વૈરાગ્ય શી રીતે થઈ શકે ?

કેટલાક પુરૂષો ભક્તિથી વૈરાગ્ય થાય છે એમ કહે છે, તથા બીજાઓ
સત્સંગથી થાય છે એવું કથન કરે છે અને કેટલાક વિષયના સ્વરૂપનો
વિચાર કરવાથી થાય છે, એ પ્રમાણે અંગિકાર કરે છે. પરંતુ ખામવતમાં
લાગ્યું છે કે:—

સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવંતિ હૃત્કર્ણરસાયનાઃ કષાઃ ।

તત્ત્વજોષણાદાશ્વપર્ગવર્ત્મનિ શ્રદ્ધારતિર્મત્કિરનુકમિષ્યતિ ॥

સંતજનોના સમાગમમાં મન તથા કર્ણને તૃપ્તિ કરનારી પરમાત્માની
સચુષ્ણ નિર્ગુણ સ્વરૂપ પ્રતિપાદક કથા નિરંતર થયાં કરે છે, જેના સેવનથી
શીઘ્રજ પરમાત્મવિષયક શ્રદ્ધા, રતિ તથા ભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને
પુરૂષ મોક્ષમાર્ગમાં આસે છે. સારાંશ કે, સત્સંગથી ભક્તિનો લાભ, આત્મ
વિચાર, સાંસારિક વિષયોનું મિથ્યાત્વ ચિત્તમાં થાય છે, તથા દુઃખદુષ્ટ
વિષયોને માટે વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. આ ઉપરથી જો કે વસ્તુવિચારથી
દોષદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વિષય વૈરાગ્ય થાય છે, તોપણ સત્સમાગમ, ભગવદ્

૧ એનું લક્ષણ સૂરદાસજીએ આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—૫૬-રાગ-ચમનકલ્યાણ.

જો જીવતિ અનુભવત પ્રસવ અતિ દારણ દુખ ઉપજે । ઠડે અનુકૂલ મિસાહી
શક પુનિખલ પતિહિં બને । મેરો મન હરિ જીંહટ ન તજે ॥ સ્ત્રીના મનમાં
પ્રસૂતિના દુઃખાનુભવ સમયે લાજી માત્ર વૈરાગ્ય ઉપજે છે અને ફરી પાછી તે
કહાઈ પતિને અનુકૂલ થાય છે તે પ્રમાણે.

ભક્તિ, એ વડે વૈરાગ્યની શક્તિ તથા દૃઢતા થાય છે, એમ સમજવું ઉચિત છે. હવે ખીજો પક્ષ જે અભ્યાસ (જેનાવડે ચિદાકાશમાં સુખપૂર્વક ગતિ અને સ્થિતિ થાય છે) તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ એવી શંકા થશે કે મંત્ર, તપ, દેવતાનું ધ્યાન ઇત્યાદિ એક પ્રકારની ક્રિયા હોવાથી તેનો વારંવાર આદ્યતિષ્ઠિ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે; પરંતુ સર્વ વ્યાપારોની નિવૃત્તિ એજ જેનું સ્વરૂપ છે, એવી સમ્પ્રદાયના અભ્યાસ સંભવતો નથી. સમગ્ર અખિલ વાસ યોગના વિષયોનો બાધ કરીને આત્માનું પરમાર્થતત્ત્વમાં જે ઉત્તમ પ્રકારે આધાન (સ્થાપન) તેજ સમાધિ એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તો તેની આદ્યતિ શી રીતે હોઈ શકે? એના સમાધાનમાં મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે કે:—

‘તત્ર સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ !’

સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત એવો જે ડ્રષ્ટા ચિદાત્મા, તેમાં અખિલ વૃત્તિઓથી-રહિત ચિત્તની જે નિશ્ચલ સ્થિતિ, અને તેને માટે જે માનસ ઉત્સાહ, અર્થાત્ સ્વાભાવિક ચાંચલ્યથી બાહ્ય દોડનારા આ ચિત્તને જે સર્વ પ્રકારે નિરૂદ્ધ કરીશ એવો મનમાં જે ઉત્સાહરૂપ યત્ન, તેની વારંવાર જે આદ્યતિ કરવામાં આવે તો તેજ અભ્યાસ કહેવાય છે. એ અભ્યાસજ સ્થિરતા સંપાદન કરી દે છે તથા ચિત્તને એકાગ્ર કરે છે. સાંગંશ કે, વૈરાગ્ય સહિત અભ્યાસવડે મનની ચાંચલતા દૂર થાય છે, એટલા માટે નિરંતર તેનું અનુદાન કરતા રહેવું જોઈએ. વૈરાગ્યવડે અભ્યાસ તથા અભ્યાસથી વૈરાગ્ય એ પ્રમાણે એક ખીજાવડે એક ખીજાની શોભા છે. પૂર્વઙ્ગુત્તરવડે મહદ્-ભગ્ન, ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, પરંતુ તેના ઉપભોગ વિના તે જેમ વ્યર્થ છે, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને વૈરાગ્યભાગ્ય પુણ્યકર્મના સંચયથી પ્રાપ્ત થવા છતાં વિવેકાભ્યાસવડે તેના સુખભોગ જે કોઈ ન કરે તો તે શા ઉપયોગનું? વિવેકરહિત વૈરાગ્યયુક્ત મનુષ્ય અવિવેકવડે અનર્થમાં પડે છે, અને ત્હોને પ્રપંચ કે પરમાર્થ બેમાંથી એક પશુ સાધ્ય થશે નહિ. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય રહિત વિવેક જ્ઞાનની બકવાટ, જે પ્રમાણે કારાગૃહમાં ગોંધાઈ રહેલો પુરૂષ ખીજા પુરૂષને ઉપદેશ કરે તેના જેવી, નિરર્થક સમજવી. એવા વૈરાગ્યશૂન્ય જ્ઞાનથી અભિમાન ઉપજે છે તથા લોભદંભાદિ વિકાર પશુ એ પુરૂષને વ્યાકુળ કરી દે છે. કુતરાને બાંધી રાખવા છતાં તે જેમ બુંક છે અને વ્યાકુળ થાય છે, તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વગર જ્ઞાની પશુ સ્વાર્થને સારૂ બકવાટ કરે છે તથા તરફડીયાં મારે છે અને ખીજાનો ઉત્કર્ષ તેનાથી

સહન થઈ શકતો નથી. એથી કરીને વિવેકાભ્યાસવડે અંતરથી તેમજ વિષય-
ત્ત્વામરૂપ બાહ્ય વૈરાગ્યવડે જે યુક્ત થએલ છે, તેજ નિઃસંમ છે એમ જાણવું.
એ પ્રકારનો મનુષ્ય જેવું બોલે છે, તેવીજ ત્હેની ક્રિયા હોય છે. કમકે,
પછી તેનામાં અંતર અને બાહ્ય એવો વિભાગ રહેતો નથી; સુવર્ણની
પેઠે અંદર તથા બહાર એકરૂપ થઈ જાય છે. ચંદ્રવડે રાત્રીની શોભા, અને
રાત્રીથી ચંદ્રની શોભા તથા એ બન્નેવડે આકાશની શોભા છે. શું દિવસને
વિષે ચંદ્ર અથવા ચંદ્રરહિત રાત્રી નથી હોતાં ? પરંતુ શોભા ક્યાં છે ?
કમળથી જલની શોભા, અને જલવડે કમળની શોભા અને તેમનાવડે સરો-
વરની શોભા છે. જલરહિત કમળ હોય અગર કમળ શૂન્ય જલ હોય તો
તેની સુંદરતા નથી. કિંવા પંડિતવડે રાજની શોભા અને રાજથી પંડિતની
શોભા તથા એ બન્નેવડે સંભાની શોભા છે. પંડિતશૂન્ય રાજ અને રાજ
વગર પંડિતની કાંઈ પ્રતિષ્ઠા જણાય છે ? એજ પ્રમાણે હીરા માણેક મણિ
વગેરે વડે કંઠજીની શોભા છે, અને કંઠજીવડે એ રત્નોની શોભા છે, તથા
એ બન્નેવડે હાથની શોભા છે. એકલા રત્નની અગર રત્નરહિત કંઠજીની
શી શોભા ? કાંઈ પશ્ય નહિ. સારાંશ કે જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને રાત્રીયુક્ત
આકાશ, કમલ તથા જલયુક્ત સરોવર, પંડિત તથા રાજયુક્ત સભા, અને
રત્ન તથા કંઠજીયુક્ત હાથની શોભા છે, તે પ્રમાણે વૈરાગ્યવડે વિવેકજ્ઞાનની
શોભા અને વિવેકજ્ઞાનથી વૈરાગ્યની શોભા બની રહી, તે બન્નેવડે મનુષ્ય
સુંદર દેખાય છે. એકલા વૈરાગ્ય અગર વિવેકજ્ઞાનવડે શોભા નથી. એ
પ્રમાણે ખ્યાલ કરીને મનોનિગ્રહને માટે વૈરાગ્ય તથા વિવેકજ્ઞાનાભ્યાસ-
યુક્ત થવું જોઈએ. હવે અગ્નિમ પુષ્પમાં અભ્યાસને વિસ્તૃતરૂપે દેખાડીશું.

॥ इति शिवम् ॥

પંચમ પુષ્પ.

અભ્યાસનું સ્વરૂપ તથા તે ક્યાં સુધી ને કેવી રીતે કરવો ?

इष्टवस्त्वर्थिनां तज्ज्ञसूपदिष्टेन कर्मणा ।

પૌનઃ પુન્યેન કરણાભેતરચ્છરણ મુને ॥ ચો. શા. ॥

લૌકિક, વૈદિક, કિંવા, શિષ્યવિદ્યાદિકોના ફલની ઇચ્છા રાખનારાએ
તે રૂ વિદ્યાના શુદ્ધ એ કથન કરેલા માર્ગવડે તેની વારંવાર આશ્વસિરૂપ.

અભ્યાસનો આશ્રય કરવો જોઈએ; એ વગર ખીચું કાંઈ આશ્રયણીય નથી. જેને આપણે અતઃ જાણતા હતા તે પણ હાલ ગુરુએ ઉપદેશલા માર્ગનો અભ્યાસ કરીને તજ્ઞ બનેલા હોવાનું વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે, મોટા મોટા પહોડો પણ ધીરેધીરે ચૂર્ણ (ચૂરો) કરી નાંખવામાં આવે છે, એવું અભ્યાસનું સામર્થ્ય છે. પહોડોની કઠિનતા જોઈને ફોડવાના અભ્યાસમાંથી ઉપરામતાને પ્રાપ્ત થવાનું હત તો આગગાડીવડે લોકોની સર્વત્ર અવિ-શ્રંખલ ગતિ થઈ ન હત. અભ્યાસનું માહાત્મ્ય જોશો તો જાણો કે અત્યેતન બાણ પણ શરસંધાનના અભ્યાસનેપુણ્યવડે અતીવ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યને ભેદી શકે છે. અભ્યાસવડે લીંબડા વગેરે કઠવા પદાર્થો પણ દ્રવિડ દેશના લોકોને પ્રિય લાગે છે, જોઈ તેઓ સ્વાદ પૂર્વક તેનાં પાંદડાંને પાટીને ખાય છે. તથા કેટલાક લોકોને અભ્યાસથી મધુર રસ એટલો બધો પ્રિય લાગે છે કે બોજનમાં એકાદ દિવસ મિથાસ ન હોય તો ચાલે નહિ. લેખના મનમાં તેને માટે ત્રાસ, કંટાળો કે અરૂચિ ઉપજતી નથી. જે આપણે બંધુ નથી તે પણ નિકટના સહવાસના અભ્યાસ વડે બંધુત્વ પ્રેમી બની જાય છે, અને સહવાસના અભ્યાસના અભાવે દૂર દેશમાં નિવાસ-કરનારા બાંધવાદિકોનો પ્રેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. ધારણ્યાભ્યાસ બલથી આધિ-ભૌતિક દેહ પણ પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉડીને ગમન કરવાને યોગ્ય થાય છે. એટલા માટેનું:—

યેનામ્યાસઃ પરિત્યક્ત્વ ઇષ્ટે વસ્તુનિ સોડષમઃ ।

કદાચિન્ન તદાપ્રોતિ વંધ્યા સ્વતનયં યથા ॥

અભ્યાસમાસોડમિમતં વસ્તુ પ્રકટયંત્યલમ્ ।

પ્રાપયંતિ ચ નિર્વિઘ્નં ઘટં દીપપમા યથા ॥

ઈષ્ટવસ્તુચિરામ્યાસ માસ્વાન્માસયતિ પ્રજાઃ ।

તથેન્દ્રિયારૂપાં દેહોર્વ્યા રાત્રિં પસ્યંતિ નો યથા ॥

જે પુરૂષે ઇષ્ટવસ્તુપ્રાપક સાધનના અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો હોય તેને અષમ સમજવો; તેને કદીપણ તે વસ્તુનો લાભ થશે નહિ. વંધ્યા સ્ત્રીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે અભ્યાસરહિત પુરૂષ ઇષ્ટ વસ્તુને સંપાદન કરી શકતો નથી. જે પ્રમાણે દીપની પ્રભા પદાર્થોને ઘટ દેખાડી, નિર્વિઘ્નતાથી તેની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે, તે પ્રમાણે અભ્યાસલક્ષણ પ્રકાશ આત્માખ્ય વસ્તુની ઇચ્છા કરનારાને, ઇષ્ટ આત્મવસ્તુ પ્રકટ કરીને તેની

નિર્વિદન પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. તેને વિષે અવલુપ્તનનાભ્યાસ, અસં-
ભાવનારૂપતમનો નિરાસ કરીને આત્મવસ્તુને પ્રકટ કરે છે, અને
નિર્દિધ્યાસનભ્યાસ, વિપરીતભાવનારૂપ વિદનનાશ કરીને તેની પ્રાપ્તિ
કરાવી દે છે. અર્થાત્ અભ્યાસ પુરૂષને આત્મવસ્તુની પાસે પહોંચાડી દે
છે તથા ત્યાંજ સ્થિર કરી દે છે. અસંભાવના એ પ્રકારની કઠી છે; એક
પ્રમાણુવિષયક અને બીજી પ્રમેયવિષયક. તેમાં વેદાન્તશાસ્ત્ર જીવ અને
ઇશ્વરનો અભેદ પ્રતિપાદન કરે છે કે ભેદનો બોધ કરે છે? એ પ્રકારના
શાસ્ત્રપ્રમાણમાં જે અસંભાવના થાય છે તે વેદાન્તશાસ્ત્રના અવલુપ્તી
નિવૃત્ત થાય છે, અને આત્મા નિત્ય કે અનિત્ય? વ્યાપક અથવા પરિ-
ચિન્ન? સુખરૂપ અગર દુઃખરૂપ છે? એ પ્રમાણે પ્રમેયગત જે અસં-
ભાવના છે, તે વેદાન્તશાસ્ત્રનું મનન કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. તથા અનિત્ય,
અશુચિ, દુઃખરૂપ શરીરમાં એ પવિત્ર છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે એ
પ્રકારની જે બુદ્ધિ જેને વિપરીતભાવના કહે છે તે તો નિર્દિધ્યાસનના
અભ્યાસવડે નિવૃત્ત થાય છે. એથી કરીને, ઇષ્ટવસ્તુ (અભ્યર્થ આત્મા)ની
પ્રાપ્તિને માટે અવલુપ્તનનાભ્યાસ એ દીપપ્રભાની પેઠે તમ તથા વિદનને
દૂર કરનારાં છે એમ કહ્યું છે.

દીપકના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ થાય છે, વસ્તુ પ્રકાશિત થાય
છે, અને તે વસ્તુ અને પેક્તસની વચ્ચે કાંઈ વિદન હોય છે તો તે દૂર થઈ,
તેના લાભ થાય છે. એજ પ્રમાણે અવલુપ્તનનાભ્યાસ અસંભાવનાતમનું
નિવારણ કરીને આત્માપ્ત્ય વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે અને નિર્દિધ્યાસન, વિપ-
રીતભાવનાવિદન નટ કરીને સુખરૂપતાથી તેની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. આ
પ્રમાણે જે વર્ણન કર્યું છે તે ધ્યાનમાં લઇને સાધકે સાધન્યભ્યાસી બનવું.
લૌકિક સુર્ષ, પૃથ્વી ઉપર જેટલી વસ્તુ ભોકોની પરમ પ્રીતિનો વિષય છે
તેટલી પ્રકાશિત કરી દે છે, તોપણ રાત્રીને વિષે અંધકાર તેમને આગ્રત
કરી દે છે અને ભોકો અને તે વસ્તુઓનો વિયોગ થાય છે. પરંતું અધિ-
કારી બનોને પરમ પ્રિય એવી આત્મરૂપ વસ્તુ, વિવેકઅભ્યાસરૂપ સુર્ષ
આ દેહરૂપ પૃથ્વીપર એવી પ્રકાશિત કરી દે છે કે ફરી કદી પણ તે ભોકોને
ઇન્દ્રિયરૂપ રાત્રીનાં દર્શન થતાં નથી. રાત્રીને વિષે જે પ્રમાણે અંધકાર
તથા નિદ્રા હોય છે તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાદિકોમાં રાગદ્વેષ, જન્મમરણાદિ
સહસ્રાવધિ અનર્થક્રમ અને સ્વપ્ન, મોહ, નિદ્રા વગેરે ઇતિઓ હોય છે;
એમનું દર્શન થાય તોજ આત્મવસ્તુ આગ્રત થાય એવો ભાવ સમજવાનો
છે. જે પ્રમાણે કપદુમલતા, ચિતામણી, અથવા સરસુ રહપ્રદ હોય છે,

તેજ પ્રભાણે અભ્યાસભૂમી સુદૃઢ હોય છે. એથી કરીને કષ્ટસાધ્ય ગણી અભ્યાસને છોડવો નહિ, પરંતુ માનસઉત્સાહથી ખેદ રહિત થઇને નિરંતર અભ્યાસમાં તમર રહેવું. ગૌડપાદાચાર્ય પશુ કહે છે કે:—

ઉત્સેક ઉદઘેર્યદ્વત્કુશાગ્રેણૈકચિન્દુના ।

મનસો નિગ્રહસ્તદ્ભવેદપરિચેદતઃ ॥

દર્શના અગ્રભાગથી એક એક મિનુટ કાઢી કાઢીને પૃથ્વી પર ફેંકવું અને એ રીતે સમુદ્રને સુકવી નાંખવાનું કામ પશુ નિશ્ચય પૂર્વક ચલાવ્યું હોય તો તે જેમ સઘ્ય થાય છે, તે પ્રભાણે મનોનિગ્રહ પશુ ગૌડપાદાસીન્ય, આલસ્ય ન ઉપજે તો થવા યોગ્ય છે. એને સાર સંપ્રદાયવેત્તા પુરૂષ એક આખ્યાયિકા કહ્યાં કરે છે:—

યત્નેન કિં ન સિધ્યેત સુતરાં સુધિયાં પુનઃ ।

ટિટ્થિમસ્યાપિ યત્નેન સમુદ્રોઽપિ વશોઽમવત્ ॥

મનુષ્ય દીર્ઘ પ્રયત્ન કરે તો કયું કાર્ય સિદ્ધ થઇ શકે તેમ નથી ? વિવેકી, શુદ્ધિવાન, પુરૂષને ઉદ્યોગ કરવાથી અભ્યાસવડે સકલાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. ટિટ્થિ નામના પક્ષીના દીર્ઘ ઉદ્યોગથી મહાન સમુદ્ર પશુ વશીભૂત થયો હતો એમ કહેવાય છે ઉપર આપેલી ગૌડપાદાચાર્યની કારિકા માંડૂશ્યોપનિષદમાં છે. તેનું વિસ્તૃત વૃતાન્ત ત્યાં જોઇ શકાય તો પશુ સામાન્ય જનતાની સમજવામાં આરે નહિ એમ ધારીને અહીં તેનું થોડુંક વર્ણન કરીશું.

એક વખત દીટાડી નામના પક્ષીએ પોતાના ઇંડાને સમુદ્રના કિનારા પર રાખ્યાં. ત્યાં આગળ નહિ રાખવા સાર તેની સ્ત્રીએ બહુ કહ્યું ત્યારે તેણે સ્ત્રીને કહ્યું બય ન રાખવો. મહારી આગળ એ સમુદ્ર શી વીસાતમાં છે ? કદાચિત્ એ આ ઇંડાઓને નાશ કરશે તો હું એને જલરહિત કરી દઇશ. પછી તેણી બન્ને જણાં પોતાના આહારને માટે દૂર દેશાંતરમાં ચાલ્યા ગયાં. સમુદ્રે તેમનું બાપણ સાંભળ્યું હતું, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવા ખાતર તેણે પોતાના જળના મેળાવડે સપ્તગાં ઇંડાનું હરણ કર્યું; પરંતુ તેમનો નાશ ન થયો. કેમકે એણે વિચાર કર્યો કે આ નિખિત જગત પરમેશ્વરની વિભૂતિ છે, તેથી કોઇ પશુ જીવની શક્તિ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી કે દેશ કિંવા કાલ, નિખિત ઇત્યાદિકાવડે બળી શકતી નથી. એવા અભિપ્રાયથી તેણે એ ઇંડાને ગુપ્ત સ્થળને વિષે રાખ્યાં. પછી તે પક્ષી સ્ત્રી સમેત દેશાંતરથી આવીને અગાઉ રાખેલા સ્થાનમાં પોતાના ઇંડાને નહિ

જેતાં સંતમ થયો. અને એ સમુદ્રેજ હમારા ઇંડાંનું હરણ કયું છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણીને ત્હેનું શોધણ કરવાનો દંઠ નિશ્ચય કરવા લાગ્યો. ત્હેની આજી ત્હેને ઉપદેશ કર્યો કે સમુદ્રના બળ તથા ત્હમારા બળમાં ધણો ફરક છે. એથી કરીને એની સાથે ત્હમારે વૈર કરવું અનુચિત છે. વિવાહ, મૈત્રી, વૈર, સમાન પુરષોની સાથેજ થાય છે, ન્યુનાધિકની સાથે થતાં નથી, માટે એની સાથે વૈર કરતા નહિ.

દેશઃ કાલશ્ચ મિત્રં ચ ધનં વર્ષ્મં કુલં તથા ।

પદ્ધવિધં રત્નમેવાપ્તે વિદ્વદ્ભિઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥

આ લોકને વિષે દેશ, કાળ, મિત્ર, ધન, સ્ત્રીર અને કુળ એ પ્રમાણે ૭ પ્રકારનું બળ વિદ્વાન પુરુષોએ કહ્યું છે, અને તે સધળું સમુદ્રની પાસે છે, આપની પાસે નથી. ખ્યાલ કરો ! સમુદ્રનો પ્રદેશ કેટલો જયો વિસ્તૃત છે ? એનો આ કીનારો એક લાખ યોજન અને પેલેપારનો કીનારો એ લાખ યોજન છે. પાતાળ પર્યન્ત નીચે ઉંડો છે, અને પ્રલયકાળમાં ત્રિલોકને વ્યાપ્ત કરી દે છે. હવે આપનો દેશ જોશો તો માથાથી પગ સુધીની લંબાઈ સેળ આંગળની તથા બન્ને પાંખ બાર બાર આંગળના પ્રમાણની, તથા શિથિલ અને દર્બાચવત્ એક સદૃશ આંચ એટલેજ આપનો અંતર્ગત દેશ છે. એથી કરીને ત્હમારી પાસે સમુદ્રના જેવું દેશ બલ નથી. બીજું કાળ બલ—આપણી પક્ષીઆદિ નીચ જાતિઓનું મરણપર્યંત સર્વ કાલ એક સરખુંજ રહે છે; પરંતુ દેવ દેવ મનુષ્યાદિ ઉત્તમ જાતિઓને વિષે કાલની ઉત્કૃષ્ટતા નિકૃષ્ટતા જણાઈ આવે છે. એથી કરીને કાલ બળ પણ સમુદ્રાદિ મહાપુરુષને અનુકૂલ છે, આપને નથી. ત્રીજું મિત્ર બળ—મહારા વગર ત્હમારો બીજો કોઈ મિત્ર નથી, અને તે હું પુત્રવિયોગથી દુઃખી થઈ છું, એથી કરીને મહારાથી ત્હમને મદદ થી રીતે થઈ શકવાની હતી ? પરંતુ ઇંદ્રાદિ દેવ, મુનીજન, મનુષ્ય ઇત્યાદિકોને અનેક રત્નાદિકોની પ્રાપ્તિ આ સમુદ્રવડે થાય છે, એથી તેઓ સધળા એના મિત્ર છે. એવા મિત્ર-બલ સંપત્તી સાથે વૈર કરવાથી યશ થી રીતે મળી શકે ? ચોથું ધન બળ—શત્રુ પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિને સારૂ ધનવાનના મિત્ર થાય છે, પરંતુ આપની પાસે કાંઈ પણ દ્રવ્ય નથી, અને એની પાસે તો પૃથ્વી પર જેટલી જાતિઓ છે તે સર્વ જાતિઓનું રત્ન હોવાથી, ધન બળ પણ એને છે. પાંચમું બળ સ્ત્રીરતું કહ્યું છે. એકાદ ધનુર્ધારીનું બાણ આકાશમાં જેટલું ઉંચું જાય તેટલાં ઉંચાં ઉડવાનું સામર્થ્ય પણ ત્હમારામાં નથી; એટલે

સરીર બદલેના પશુ હજારામાં આપના છે. પરંતુ મૈત્રાક આદિ મોટા મોટા પહાડ ઇંદ્રના બચના આર્ત સમુદ્રને કારણે ગયા ત્યારે ત્હેણે પોતાના સરીર વૃક્ષોની આશ્રય આપીને ત્હેનું રક્ષણ કર્યું હતું. એ પશુથી પૈસદ થાય છે કે સરીરબદલ પશુ એને અનુકૂલ છે. હવે કુલ મળા—આપનો જન્મ નિષ્કૃષ્ટ એવી ટીટીડી પક્ષીની જાતિમાં થયો છે, અને સમુદ્ર તો સાક્ષાત્ મહેશ્વરથી ઉત્તમ થયાનું વર્ણન છે, એથી કરીને કુળવાન પશુ એ છે. આટે આપ એની સાથે વૈર કરતા નહિ.

આપે પ્રથમથીજ મહાર્ વચન માન્ય કર્યું હત તો આમ દુઃખી થવાનો વખત આવત નહિ. પરંતુ હવે પશુ આપના વિનાશને માટેજ વિરોધ કરે નહિ. નહિ તો મૃદને વૈશ્વવૈભવની અગ્નિની સાથે અનિવાર દુઃખ થશે. એ પ્રજાણે પોતાની સ્ત્રીનું બાળક સાંભળીને તે ટિટિબ પક્ષી તેથી બારે નિંદા કરતાં કહેવા લાગ્યો કે તું મહારા યતુ સમાન છે. કેમકે આપણે કાળમાં મૃદને સહાય કરવાને બદલે ઉત્સાહજન્ય કરનાર કંઠાર બાળક કરીને તું મૃદને દુઃખી કરે છે. એવા યતુનો ધાત કરશે જોઇએ પરંતુ સ્ત્રી હત્યાણ બહુ પાપ હોવાથી મૃદને મારી નાંખતો નથી. આમથી ત્હારે મહારી પાસે રહેવું નહિ. ગમે તે બીજો કોઈ સ્થળે બાલીજા. હું એકેબેજ આ સમુદ્રના જલને સાંભવડે તથા આ બન્ને પાંખવડે પૃથ્વીપર ફેંકી ફેંકીને સુકવી દઇશ. એમ કહીને પોતે તેના જલનું શોષણ કરવા લાગ્યો. પોતાના પતિનો દંડ નિશ્ચય જોઇને તે સ્ત્રી પશુ ત્હેને મદદ કરવા લાગી અને બન્ને ઉદ્દેગરહિત બનીને નિરંતર તે ઉચમ કરવા લાગ્યા. એ ટિટિબ પક્ષીનું આવું યતનત સાંભળીને તેની જાતિમાં બીજા અનેક પક્ષીઓ ત્યાં આવીને ત્હેને સમુદ્રને સુકવવાના પ્રયત્નમાંથી નિષ્ઠત કરવાનો અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ત્યારે ત્હેનું વચન અમાન્ય કરીને તે બન્ને જણાં ત્હેમને કહેવા લાગ્યા:—“જો ત્હમે હજારા મિત્ર હો તો ત્હમે હમને સહાય કરો, નહિ તો ત્હમારે રસ્તે ચાલ્યા જાઓ. હજારો તો નિશ્ચયજ થએલો છે કે ગમે તો એક વર્ષમાં અથવા આ જન્મમાં નહિ તો અનેક જન્મ લઇને પશુ એ સમુદ્રને હમે સુકક કર્યા વગર રહેવાના નથી. એવો દંડ સંકલ્પ કરીને તેની જાતિનાં સમગ્ર પક્ષીઓ સમુદ્ર-શોષણકરતામાં સહામ્બૂત થયા. અખિલ ટિટિબજાતિ સમુદ્રસુકવવાનો દંડ ઉદ્દેશ કરી રહી છે એવું સાંભળવામાં આવતાં પક્ષીઓની બીજી જાતિઓ પશુ ત્યાં આવીને ત્હેમને સહાય કરવા લાગી.

દેવોએ ત્યાં અકસ્માત્ નારહણનું આગમન થયું અને એ પક્ષીઓનો

અવિશ્રાન્ત ચાલી રહેસો ઉદ્યોગ જોઇને તેઓ વિસ્મય પામ્યા. ત્યાર બાદ નારદે સર્વને એ દુર્ધટ કૃત્યમાંથી નિવૃત્ત કરવાનો વિચાર કરી તે મતલબનો ઉપદેશ કર્યો. પરંતુ તેમણે નારદનું વચન લેખળ્યું નહિ. ત્યારે નારદે પ્રસન્ન તેમજ કૃપાયુક્ત થઇને કહ્યું:—હે સર્વ પક્ષીઓ! ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન જે ગરૂડ પક્ષી છે તે ત્હમારો પક્ષીઓનો રાજા છે. તેથી ત્હમે ત્હની પાસે જઇને ત્હમારું જ્ઞાન્ત કહો. અને ત્હને આંડી લઇ આવશો તો ત્હમારી કાર્ય સિદ્ધ થશે. નારદવચનને અનુસરીને તે સર્વ પક્ષીઓ ગરૂડની પાસે આવીને પોતાની હકીકત ત્હને કહેવા લાગ્યા, અને નારદે પણ ત્હને જવાને સાર ઉપદેશ કર્યો. પોતાની જાતિને સહાય કરવી ઉચિત છે એમ જાણીને ગરૂડ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સમુદ્રની પાસે આવીને ગરૂડે પોતાની મનને પાંખો પહોળી કરીને સમુદ્રના જલને આકાશમાં ફેરાવવાનું શરૂ કર્યું. ત્યારે સમુદ્ર નિર્ફલ થઇ ગયો અને જે ઇંડાંઓનું ત્હેણે હરણ કર્યું હતું તે સવળાંઓને આણીને ટિટિબ પક્ષીને આપી દીધા. આ પ્રમાણે દર પ્રયત્ન કરીને તે ટિટિબ પક્ષીએ સમુદ્રને છડ્યો. તેજ પ્રમાણે અધિકારી પુરૂષ પણ દર પ્રયત્ન કરશે તો પ્રયત્ન પુરૂષાર્થે વડે મનને છડી શકશે. ત્હના દર નિશ્ચરને જોઇને ગરૂડે જેમ સહાય કરી હતી, તે પ્રમાણે આપણો પણ નિશ્ચય હશે તો સવળા દેવો પણ આપણને સહાય કરશે. સારંગશ કે જ્યાં આગમ ઉદયમ, સાહસ, વૈર્ય, બલ, બુદ્ધિ તથા પરાક્રમ એ છ ગુણો નિરાસ કરી રહ્યા છે ત્યાં દેવતાઓ સહાય થાય છે અને અખિલ વસ્તુઓનો લાભ થાય છે. એથી કરીને અનેક વિદ્વન તથા પ્રાણાન્ત સંકટ આજી પડે તો પણ પોતાના અભ્યાસમાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈતું નથી. ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં રાજા યદુને અવધૂન કહે છે કે ચિત્તની એકાગ્રતા થઇ જતાં દેવતાં રૂપરૂપ થવું નથી યાને સમાધિ સાધ્ય થાય છે, એ વાત હું બાણકાર (બાણ બનાવનાર) પાસેથી શીખ્યો છું. ખ્યાલ કરો કે:—

મન एकत्र संयुज्याज्जितश्चासौ जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतंद्रितः ॥

यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुचति कर्मरेणूत् ।

सत्त्वेन बृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपेत्यनिघ्ननम् ।

તત્તૈવમાત્મન્બલહદ્વિસો ન ત્રેદ ક્ષિંચિદ્ગહિરંતરં ચા ।

યથેષુકારો નૃપતિઃ વ્રજન્તમિવૌ મતાત્મા ન દદર્શ પાર્થે ॥

યોગીએ આલસ્યનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ આસનનો જય કરવો જોઈએ; યાને સ્થિર બેસવાની આદત રાખવી. પ્રાણવાયુને માટે એ આદત બહુ ઉપયોગની છે. પછી પ્રાણવાયુને વશ કરી લેવો, કેમકે મન આસને અધીન હોવાથી, આસનો જય કર્યો હોય તો તે (મન) નિશ્ચલ થાય છે. અને પછી તે વશીભૂત મનને એક આશ્રયમાં લગાડવું. આના પર શંકા થશે કે, મન કદાચિત્ ક્ષણ બર નિશ્ચલ થયું તો પણ વિષયવાસનાથી ફરી પાછું ચંચલ થાય છે અથવા તો સુષુપ્તિમાં જવો તેનો લય થાય છે, તેવો લય થાય તો શું કરવું ? આનું સમાધાન એવું છે કે સ્વપ્નેના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ધારણ કરવાથી ચિત્ત ચંચલ્ય થતું નથી; અને અન્યાસયોગવડે તેને લક્ષ્ય પર સ્થિર કરવાથી સુષુપ્તિની મારક તે સર્વથા લીન પણ થઈ જશે નહિ.

ચિત્ત સ્થિર કરવાનો આશ્રય પરમાનંદરૂપ બગવાન છે. તે આશ્રય ઉપર લય વિક્ષેપ પામનાર આ ચિત્ત જો સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થાય તો તે ધીરે ધીરે કર્મ વાસનાઓને છોડી દે છે. આના પર એમ કહેવામાં આવે કે કર્મવાસના છૂટી જતાં ચિત્ત ચંચલ થશે નહિ; પરંતુ નિદ્રાવત્ તેનો લય થઈ જતો શી રીતે અટકશે ? તો એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય તો મન, રજ અને તમ એ બે ગુણોને છોડી દે. વિક્ષેપ તેમજ લય રજગુણ અને તમોગુણવડે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગુણોના નાશ થયો એટલે તેમનાં કાર્ય, વિક્ષેપ લય પણ રહેવાનાં નહિ અને રજ તમને સજગાવી મૂકનારો સત્વગુણ પણ આપોઆપજ લીન થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે બંને કાષ્ટનું સંધર્ષણ થતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈને તેમને સજગાવી દબાવે આખરે પોતે પણ શાન્ત થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે રજ તથા તમનો નાશ કરીને વૃદ્ધિગત થએલો સત્વ પણ સ્વયં ઉપશમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે અખિલ ગુણકર્ષણોના નાશ થયા બાદ ચિત્તને રિપે કોષ્ટ પણ પ્રકારની વૃત્તિ ઉઠતી નથી અને તે મન દ્વેય બગવાનના આકારથી રહે છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકારતયા સ્થિતિઃ ।

માઽસંપ્રજ્ઞાતનામાઽસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

ગુણ વૃત્તિઓથી રહિત થઈને, મન જો બ્રહ્મસ્વરૂપે રહે તો તેને અસંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ કહે છે; તે સમાધિ સિદ્ધ થઈ એમ જાણવું.

એ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને વિષે ચિત્ત એટલું રહે તો, મનુષ્યને બાહ્ય અગર અંદરના કોષ્ટપણ વિષયનું સ્ફુરણ થશે નહિ, એને માટે ઉદા-

હરણુ બાણુ તૈયાર કરનારાતુંજ હ્યો. બાણુ બનાવનાર એક કારીગરતું ચિત્ત બાણુને સીધાં કરવામાં એટલું બધું રોકાએલું હતું કે તેની પાસેથી રાજની સ્વારી, નગારાં, નોખત, ડંકા વગેરે વગાડતાં સિપાઇ સવાર નિશાણુ સહિત બારે સમારંબથી પસાર થવા છતાં, એ સમારંબ બીજકુલ તેના જોવા કે જાણવામાંયે આવ્યો નહિ. રાજની સ્વારી દૂર નીકળી ગઈ ત્યાર પછી કોઇ માણુસે ત્યાં આવીને તે કારીગરને પૂછ્યું, “કેમ બાઈ ! અહીંથી રાજની સ્વારી ગઈ કે ?” ત્યારે કારીગરે જવાબ દીધો:—“બાઈ ! મ્હેં કાંઇ જોઇ નથી.” એતું મન એટલું બધું એકાગ્ર થઇ ગયું હતું. સારાંશ એ છે કે યંરાગ્ય તથા અભ્યાસ એ બન્ને સાધન વડે એવી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસતું સ્વરૂપ તથા તેની આવસ્થકતા કેટલી છે તેતું વર્ણન ઉપર કરી ચૂક્યા. હવે એવો અભ્યાસ ક્યાં સુધી અને કેવી રીતે કરવો તે કહેવામાં આવે છે.

સ તુ दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।

અનાદિ કાળથીજ આ ચિત્ત વિષય ભોગવાસના વડે ચંચલતાનો અભ્યાસ કરતો આવ્યો છે. અને તેથી કરીને ચંચલતા એ ચિત્તનો સ્વાભાવિક ધર્મજ થઇ ગયો છે. આ પ્રકારની ચંચલતા, આગંતુક અસ્થકાલ સાધ્ય એવા કોઇપણ ઉપાય વડે નિવૃત્ત થવાની નથી. એટલા માટે ચંચલતા નષ્ટ થઇ, સ્થિરતાજ ચિત્તનો સ્વભાવ બની જાય તેવો ઉપાય અવશ્ય કરવો જોઇએ. અને એ ઉપાય તો અભ્યાસની દૃઢતા વગર બીજો કોઈ નથી એમ જાણવું. ધણી વખત સુધી અભ્યાસતું અનુશાન કરવું એજ ચિત્તની સ્થિરતાનો મુખ્ય ઉપાય છે. લાંબો વખત સુધી કરવામાં પણ એમ સમજવાતું નથી કે ચાલો, દિવસમાં એકાદ બે ઘટિકા સુધી કરીશું એટલે કાર્ય સિદ્ધ થશે. પરંતુ નિરંતર (વ્યવધાન રહિત)જ ક્યાં કરવો જોઇએ. અને તે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરવાથીજ દૃઢ ભૂમિ થાય છે. અર્થાત્ તે અભ્યાસ વિષયસુખની વાસનાઓવડે ચલાયમાન થઇ શકતો નથી. દીર્ઘકાલ સુધી અભ્યાસ કર્યો પરંતુ વચમાં વ્યવધાન (ખલેલ, અંતર) રાખીને કર્યો, અને શ્રદ્ધા વગર કર્યો તો લય, વિલેપ, કષાય, સુખાસ્વાદ, એ ચારેની નિવૃત્તિ થશે નહિ. અર્થાત્ અદૃઢ ભૂમિ થવાથી એવા અભ્યાસવડે શક્તો લાભ થવાનો નથી. તેથી કરીને ચિરકાલ, નિરંતર તથા સત્કાર (શ્રદ્ધા) પૂર્વક કરવો જોઇએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. નહિ તો:—

એક બ્રાહ્મણે પોતાના પુત્રને વેદાભ્યાસ કરવા સારૂ પાસેના ખીબ્બ ગામમાં મોકલ્યો હતો. ત્યારે ત્યાં ગયાને છ દિવસ વીત્યાબાદ, તે બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો:—“હે સ્ત્રી! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ એવા ચારજ વેદ આ જગતને વિષે હોવાનું મ્હેં સાંભળ્યું છે. અને આપણા પુત્રને ગયાને આજે તો છ દિવસ થઈ ગયા છે; તો પછી વેદ ભણીને પાછા આવવામાં એને આટલો બધો વિકલ્પ કેમ થયો હશે વાર? કાંઈ સમજ પડતી નથી. એના મનમાં કે અકેક દિવસમાં એક એક વેદ ભણીને ચાર દિવસમાં ચતુર્વેદી બનીને આવશે. એવી ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય જેમ મૂઠ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે અત્ય દિનના અભ્યાસથી મનનો નિશ્ચલભાવ થઈને યોગની સિદ્ધિ થશે એવી ઇચ્છા કરનારો પણ મૂઠ જણવો. વાસિટ્થમાં કહ્યું છે કે:—

જન્માન્તરચિરામ્યસ્તા રામ સંસારસંસ્થિતિઃ ।

સા ચિરામ્યાસયોગેન વિના ન ક્ષીયતે ક્વચિત્ ॥

હે રામ ! જન્મ જન્માન્તરને વિષે દીર્ઘકાલથી જીવે જે સંસારિક વાસનાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે, તે દીર્ઘકાલપર્યન્ત યોગાભ્યાસ કર્યા વગર શી રીતે નાશ પામવાનો હતો ? એટલા માટે, પુરૂષે મનની ચંચલતા દૂર કરવા સારૂ તથા આત્મપદને વિષે તેની સ્થિતિ થાય તેટલા માટે ત્રીવ ચૈરામ્યયુક્ત ત્રીવ મુમુક્ષાસંગત થઈને ચિરકાલ અભ્યાસ પરાયણ થવું જોઈએ એ પ્રમાણે કથન કરવામાં આવે છે

૫૬-રાગ-હમીર, તાલ-ચલતી

કંદો મન વશ હૃદ કર અભ્યાસ ॥ ૧ ॥

હુઃસાધ્યહિ સાધત હૈ જીવકર બજ સમ બિચરે આકાશ ॥ ૧ ॥ બચનાગાદિક મારક વિષ નર બાત હિ કર પ્રયાસ ॥ ૨ ॥ બ્યાદ્ર ભુજંગ કરાલ ધરે કર જે કર પ્રાણુ વિનાશ ॥ ૩ ॥ ચિંતન કથન દત્ત બોધન કર અવિચલ પદમે નિવાસ ॥ ૪ ॥

જે અભ્યાસની દૃઢતાથી હુઃસાધ્ય સુસાધ્ય થાય છે. પરકાયાપ્રવેશ પણ અભ્યાસનું જ ફળ છે, તો સ્વકાયા (આત્મરૂપ)ને વિષે પ્રવેશ કરવો એ શું અસંભવિત વાત છે ? પાણી પર ચાલવું, આકાશ ગમન, વગેરે યોગીઓએ સાધેલા સંયમઅભ્યાસના જ ફળ છે. બચનાગ, અશીષ વગેરે વિષમય પદાર્થોને પણ મનુષ્ય અભ્યાસગગના પ્રતાપે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં

ખાણ શકે છે. અને તેના ઘોડો સરખો પણ અંશ ને ખીજ માણસના પેટમાં જવા પામે છે, તો તેઓ ઝટ મરી જાય છે. તેજ પ્રમાણે વાધ, સાપ એવાં ભયંકર જનાવરોને હાથમાં પકડીને સર્કસ વગેરેમાં લોકોને દેખાડવામાં આવે છે તે પણ દંડ અભ્યાસનું જ બળ સમજવું. નહિ તો તેઓ પળવારમાં ખીજ છવેના પ્રાણનો નાશ કર્યા વગર રહે નહિ. વાતપર્ય એ છે કે, સદ્ગુણે કરેલા ઉપદેશનું ચિંતન તથા અન્ય પુરંવાને તેનું જ કથન તથા ઉપદેશ, એ પ્રકારના અજ્ઞાન્યાસવડે અચલપદને વિષે નિવાસ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

॥ દત્તિ શિવસ ॥

૫૭૫ પુષ્પ.

મલિન વાસનાના બેદ તથા સ્વરૂપ.

રામ વાસનયા વન્ધો મુક્તયૈ નિર્વાસનં મનઃ ।

તસ્માન્નિર્વાસનીભાવમાનયસ્વ વિવેકતઃ ॥ યો. વા. ॥

જીવ-મુક્તિનું સાધન જે મનોનાશ છે, તે પ્રથમ સાધવું જોઈએ અને તેને માટે અખિલ વાસનાઓનો ક્ષય થવો આવશ્યક છે. વિદ્યા ધનાદિ મદને લીધે જે પુરૂષ સત્સમાગમ, શુશ્રૂષા કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેને માટે વિચારવડે વાસનાઓનો ક્ષય કરવો, એજ મનોનાશક ઉપાય કહેલો છે. વાસનાદ્વારા સંસાર કારાગૃહમાં બંધન પ્રાપ્ત થએલું છે, તે વિવેકરૂપી શસ્ત્ર-વડે કાપી નાંખવામાં આવે તોજ છત્રો એ બંધનમાંથી છૂટકો થઈ શકે. એજ હેતુથી ભગવાન વસિષ્ઠ રામચંદ્રને વાસનાશન્ય મન કરવાનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. કેટલાક લોકો વાસનાક્ષય થયા પૂર્વેજ અલ્પકાલ અનુ-શ્ચિત શ્રવણમનનધ્યાનાદિકોથી પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ ગએલા માને છે, પરંતુ તે ભ્રમ માત્રજ છે એમ જાણવું.

વિચારિતમલં શાસ્ત્રં ચિરમુદ્ગ્રાહિતં મિથઃ ।

સંત્યક્તવાસનાન્મૌનાવૃત્તે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥

શાસ્ત્રાદિકોનાં પૂર્ણ વિચાર કર્યો તથા વિદ્યાનું પુરૂષોની સાથે સંવાદ કરીને દંડ નિશ્ચય કર્યો કે મોક્ષશાસ્ત્રનું આજ રહસ્ય છે. તોપણ વાસનાઓનો ક્ષય થઈને નિર્વિકલ્પ-અસંપ્રગાત-સમાધિરૂપ મુનિભાવ પ્રાપ્ત કર્યા વગર પરંપદનો લાભ સંપાદન કરી શકાતો નથી. હે રામ ! મ્હેં દશેશિષ્યામાં

પરિભ્રમણ કરીને નિખિલ દ્રષ્ટવ્યને જોયું છે, પરંતુ વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ જોનારા પુરૂષો આ જગતને વિષે ધણાજ દુર્લભ અને વિરલ મહારા જોવામાં આવ્યા છે. રામચંદ્રે પૂછ્યું કે વાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે સમજ્યા વગર તેનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ, માટે આપ તેનું લક્ષણ તથા પ્રકાર કહો. ત્યારે વસિષ્ઠજી કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! પૃથ્વીપર વિચાર ન કરતાં, ‘અહં મમ’ હું ‘મહાર્’ ઇત્યાદિરૂપ સંસ્કારવડે દેહાદિ પદાર્થોનું જે ગ્રહણ થાય છે તેનું નામ વાસના. પૃથ્વીપરના વિચારયુક્ત જીવન્મુક્ત પુરૂષોને દેહાદિ સંસ્કાર હોતા નથી. કેમકે વાસનાના વિરોધીવિચાર એમનામાં જન્મત રહેતા હોવાથી દેહાદિ બાંધવડે ત્હેમને આત્માદન કરવા તે (વાસના) સમર્થ થતી નથી.

વાસના એ પ્રકારની છે, એક મલિન તથા ખીજી શુદ્ધ. તેમાં શુદ્ધ વાસના એક રૂપજ રહે છે, અને તે તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે. પરંતુ મલિન વાસના ત્રણ પ્રકારની ગણીવેલી છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણેનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન યથાર્થ થતું નથી. શંકરાચાર્ય પણ કહે છે કે:—

લોકવાસનયા જન્તો: શાસ્ત્રવાસનયાઽપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવત્તૈવ જાયતે ॥

લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસનાવડે સંશયવિપર્યયરહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતુંજ નથી. એટલા માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. લોકવાસનાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તો મનુષ્ય પોતાના મનસંગાયે એવો વિચાર કરે છે કે મહારે મહાર્ વર્તન એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી સઘળા મહારી સ્તુતિજ કરે, નિન્દા નહિ. પરંતુ આમ બનવું દુર્લભ છે. રામ કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવ તથા ખીજા પણ સંત મહાત્માઓને બધાજ લોકોએ ક્યાં સારા કહ્યા છે ? પિતૃવચન સત્ય કરવા સારૂ રાજ્યાદિ વેળવને તથા જનાપવાદને ખાતર પ્રત્યક્ષ સતી જનકીનો પણ જેમણે ત્યાગ કર્યો હતો, તે રામની પણ હાલ થું ત્હેમે થોડી નિન્દા સાંભળો છો ? કૃષ્ણ તો ચૈાર્ય કર્મ કરનારા, અને જાર શ્રેષ્ઠ, તેમજ બારે દૃષ્ટી એ દેવ શેના ? જ્ઞાનેશ્વર, તુકારામ, રામદાસ, એકનાથ અને શંકરાચાર્ય સરખા તત્ત્વજ્ઞાની, સર્વસંગ પરિત્યાગી આ પૃથ્વીપર કાંઈ થોડા મહાત્માવાવ પુરૂષો થઈ ગયા છે ? પરંતુ ત્હેમને પણ ક્યાં બધાજ લોકોએ આચાર વિચારમાં સારા કહ્યા છે ? તે લોકોની જે આવી દશા છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યના અંતરમાં એવા બ્રહ્મક્ય અર્થનો અભિનિવેશ થાય, તો તે કેવી રીતે સંપાદન થઈ શકે ? કાંઈ કહે છે કે:—

હિન્દું નિન્વતિ ચક્રવાકયુગુલં માસાં નિધિ કૌશિકઃ ।

સ્વાદુક્ષીરમરોચકી સુકૃતિનં પાપો જઙ્ઃ પણ્ડિતમ્ ।

ત્યક્તં સર્વજનૈઃ સ્વલઃ કટુવચા પ્રામ્યઃ પુમાન્નાગરમ્ ।

કઃ પૈતામહગોલકેઽત્ર નિર્લિપ્તઃ સંપાનિતો વર્તતે ॥

અખિલ લોકોના તોપનો નાશકરીને આનંદ આપનારા ચંદ્રમાની ચક્ર-
વાક પક્ષી નિન્દા કરે છે. (રાત્રીના વિષે ચક્રવાક પક્ષીના જોડાનો—ઓ
પુરુષનો—વિયોગ થાય છે.) જેના વડે સર્વને આરાગ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે એવા
તેજોનિધિ (સૂર્ય)ની ધૂવડ પક્ષી નિન્દા કરે છે. (દિવસમાં ધૂવડ અંધ
રહે છે; એથી એને દિવાંધ પશ્ય કહે છે.) જ્વરાદિકોથી રૂચિરહિત મનુષ્ય,
કેશર શર્કરા ધણાવચી નાંખીને સુગંધિત, સુમધુર, તથા સુસ્વરૂપ બનાવેલા
દુધની નિન્દા કરે છે. સર્વસંગપરિત્યાગી સાધુ પુરુષની. દુર્જન કોર
બાળજીવડે નિન્દા કરે છે. તેજ પ્રમાણે આમ્યજન (ગામડીયો) નગરવાસી
(શહેરી) ચતુર સુંદર પુરુષની નિન્દા કરે છે. તાત્પર્ય, એ છે કે આ પિતા-
મહાનિર્મિત બ્રહ્માડને વિષે અખિલ જનોવડે સંપાનિત, સ્તુત એવો માયુ
પુરુષ છે ? કોઈપણ નહિ. જગતમાં ગમે તેવું વર્તન આપશે તો પણ
લોકો તો નિન્દાજ કરવાના ! એ વાતનો પ્રત્યંતર ભગવદ્ ચંદ્રે પાર્વતિને
બતાવી આપ્યો હતો.

એક વખત પાર્વતિ શંકરને કહેવા લાગી કે આપ જે સ્થાનમાં
ભૂત પિશાચ ગણની સાથે વચરો છો, તથા સર્પાલંકાર ધારણ કરો છો,
નરકપાલ (ખોપરી) લઇને બિક્ષાટન કરો છો, ચિત્રાભસ્મ શરીરે ચોળો
છો, ગળઅર્ધની લંગોટી પહેરો છો, અને વ્યાઘ્રાબરઃ ઝોટો છો, આપનો
આવો આચાર જોઇને બધા લોકો નિન્દા કરે છે, તો આપ શા માટે સારાં
સારાં વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરતા નથી ? એમ કરશે તો લોકો સ્તુતિ કરશે.
ત્યારે શંકર બોલ્યા:—“હે ભવાની ! લોકો ક્યાં કોઇને પણ સારા કહે છે ?
ગમે તેવો આચાર રાખ્યો હશે તોયે અખિલ જનો કદી પણ સ્તુતિ કરવાના
નથી. એ આચાર જેમને અનુકૂલ હશે તેઓ તેનાં વખાણ કરશે તથા
જેમને પ્રતિકૂલ હશે, તેઓ નિન્દા કરશે. માટે લોકોની નિન્દા અગર સ્તુતિ
તરફ દુર્લભ રાખીનેજ શ્રેયોર્થો પુરુષે પોતાનું વર્તન રાખવું જોઇએ.

મનુષ્ય દરિદ્રો હોય છે તો ત્હેને અકર્મી કહે છે અને ધનવાનને સારું
કહે છે કે એ તો મહા અભિમાની છે. બહુ બોલનારાને વાચાળ, બકવાટ

કરનારો કહેશે, તેમજ બહુજ થોડું બોલનારો હશે તો ત્હને 'આ તો બહુ માની છે' એમ ભોંકો કહેશે. નિપુત્રિક હશે તો કહેશે કે એવું મ્હોં નહિ જોતું જોઈએ, અને ધણા પુત્રવાળો હશે તો કહેશે કે ધણી સંતતિ. થવી એ પાપનું મૂળ છે. ધર્મકરનારને ઉડાઉ તથા નહિ કરનારને કૃપણ (કંજુસ) કહે છે. કર્માનુષ્ઠાન કરનારને દાંભિક તથા નહિ કરનારને નાસ્તિક, અદાશ્વત્ય કહે છે. સંતસંગીને મોટા ભગત ઉપદેશી બન્યા છે એમ, તથા સત્સંગ નહિ કરનારને અજાની, અભક્ત એ પ્રમાણે કહે છે. તાર્પણ એ છે કે જગતમાં કે.દને પણ અધાર્ણ સારો કલ્પો નથી અને કહેશે પણ નહિ; એટલા માટે તેની ઇચ્છા રાખવી એ યોગ્ય નથી. જગતની રીતિ, નીતિ, બાપા કેવી છે તે માટે કશું છે કે—

દોહા—ચલતી કું કહે ગાડી, આવતી કું કહે નાવ ।

કટી કું કહે ન કટી, જગકા ઉલટા ન્યાવ ॥

ગાડી જે આમ તેમ ચાલનારી છે તેને કહે છે 'ગાડી' અર્થાત્ જમીનમાં ગડી ગએલી. પરંતુ દટાઈ ગએલી વસ્તુ આશે કેવી રીતે? તેજ પ્રમાણે જે આવજવ કરે છે, નદીપાર ઉતારી દે છે એવી જે નાવ (નોકા) તેને કહે છે કે 'નાવ' ન આવ, નહિ આવ. અને જેતું નાક કપાયા જેતું છે, તીણું ને ઉચું ગયું નથી (અર્થાત્ ચીણું છે) ત્હને નકટી (કપાયવું) નથી નાક જેતું) એ પ્રમાણે કહે છે. એ ઉપરથી ભોંકાની કેવી ઉલટી રીતિ નીતિ છે, તે જણાઈ આવે છે. ચતુર વિવેકી પુરુષ જે પ્રમાણે, મૂઠ્ઠા ભોંકા ત્હેની નિન્દા કરે છે છતાં પરમાત્મસેવન કરે છે, તેજ પ્રમાણે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો નિન્દા સ્તુતિ પર ધ્યાન નહિ પહોંચાડતાં શુદ્ધચાર રાખવો જોઈએ. બ્રમર મકરંદનું પાન કરે છે તે વખતે દેડકા શું થોડી ગર્જના કરે છે? પરંતુ તે ક્યાં તેના કર્ણકટુ શબ્દ તરફ ધ્યાન ધરે છે? તેની ગર્જના સાંભળીને ભયભીત થાય તો 'પુષ્પમકરંદ પાન કરવાનું' શી રીતે તેને મળી શકે? તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય દેડકાની પેઠે ગર્જના કરીને નિન્દા કરે છે તેના તરફ જો કર્ણવૃત્તિ દોઢાવવામાં આવે તો, મુનિજન-હત્કમલ મકરંદ (આનંદ રસ પરમાત્મા)નો લાભ થઈ શકે નહિ.

શંકર પરમાત્મા આ પ્રમાણે પાર્વતિને કહેવા લાગ્યા, તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ દેખાડવા સાર પોતે નદી વાહનપર પાર્વતી સહિત બેસીને બહાર જવાને નીકળી પડ્યા. ત્યારે ત્હમને જોઇને કેટલાક ભોંક કહેવા લાગ્યા—
“જુઓ ભાઈ! આ બંને જણા પેલા નન્દીપરે સવાર થયા છે પરંતુ

એમના મનમાં એ વાતનો વિચાર સરખો પણ આવતો નથી કે અમારા બન્નેના બારથી એ જનવર ખીચાઈ મરણ પામશે. મરીમ મુઠા પ્રાણીને માટે એમના મનમાં જરીએ દયા નથી. મરી જાય તો તેમાં એમને શી પરવા ? એ લોકોનું આવું વચન સાંભળીને પાર્વતિને નંદી પરથી ઉતારી દીધી અને મહાદેવ એકલા નંદી પર બેસીને ચાલવા લાગ્યા; પાર્વતિ તેમની સાથે સાથેજ પગે ચાલતાં હતાં. આવો પ્રકાર જોઈને ખીજ કેટલાક માણસો કહેવા લાગ્યા કે:—“ જુઓ, ભાઈ ! આ શંકર પોતાની સુંદર કામળાંગી સ્ત્રીને પગે ચલાવે છે, અને પોતે એકલા વાહન પર બેસી રહ્યા છે. એમનું શરીર પણ પુષ્ટ તથા બળવાન છે, અને સ્ત્રીના કરતાં પુરુષનું શરીર કંઈ પણ હોય છે, તે છતાં સ્ત્રીને ખાતર એમના મનમાં દયા નથી અને વિચાર પણ એમને નથી થતો કે ચાલવાનો શ્રમ એનાથી શી રીતે સહન થઈ શકશે ? ” એમનું એવું બાપણ સાંભળીને શંકરે પોતે વાહન ઉપરથી ઉતરીને ગૈારીને બેસાડી.

યોડેક દૂર જતાં વળી પાછા ખીજ કેટલાક લોક મળ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા:—“ જુઓ ! આ આટલો ધરડો થયો છે, તો પણ કેટલો સ્થિર છે ? પોતે પગે ચાલે છે અને જૈની વાહન પર બેસાડી છે. ” એ સાંભળીને શંકરે પાર્વતિને ફરી પાછી ઉતારી દીધી અને પગે ચાલવાં લાગ્યા; નંદી ખાલી સાથે સાથે ચાલતો હતો. વળી પાછા કેટલાક લોકોએ ટીકા કરવા માંડી કે “ જુઓ ! આ બન્ને પગે ચાલે છે. પણ વાહન પર બેસવા નથી શી જનવરની મમતા છે ? આવા પીવાનું પૂરું પાડી રહેણું કરવા છતાં બેસવા માટે જનવર જો ઉપયોગમાં ના આવે તો, તે શા બપનું ? પછી તો નાહક પોષણ કયા બરોબરજ. લોકોનું આવું માપણ સાંભળીને શંકરે પાર્વતિને કહ્યું:—“ જોયું ? ગમે તેવું વર્તન રાખવા છતાં નિષ્પ્રજ જનો તેને સારું મળ્યું નથી. નંદી પર પહેલાં આપણે બન્ને બેસાં હતાં, પછી હું એકલો બેઠો, પછી તું એકલી બેઠી. આખરે કોઈ પણ ન બેઠું, તો પણ કોઈએ પ્રશંસા કરી નથી, કેવળ નિન્દાજ કરી છે. આ ઉપરથી બધા લોકો પાસેથી સારું કહેવડાવવાનો કોઈએ પણ મોહ રાખ્યો જોઈતો નથી; એ વાતજ અશક્ય છે. અને કદાચિત્ લોકોએ સ્તુતિ કરી હશે, તો પણ તેનાથી શું પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? નહિજ. એટલા માટેજ એ લોક-વાસના મલિન વાસના કહી છે. એટલેજ ૨૬૦માં બિશ્નુ ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

શિષ્ટોઽવમાનિતોઽસદ્ગિઃ પ્રલભ્યોઽમુખિતોઽવશા ।

તાહિતઃ સંભિવક્તો વા વૃત્ત્યા વા પરિહાપિતઃ ॥

નિષ્ઠિતો મૂઝિતો વાડજેવંદુધેવં પ્રકંપિતઃ ।

શ્રેયસ્કામઃ કુચ્છગત આત્મનાડડમાન્મુદ્ધરેત્ ॥

આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા પુરૂષનો દુષ્ટ લોકોએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, તેની મસ્કરી અગર નિન્દા કરી હોય, મારપીટ કે અંધન કષ્ટ હોય અથવા તેની કિપજીવિકાનું સાધન નહીં થયું હોય, મદ લોકોએ શરીરપર યુગ્મ અગર મૂત્ર નાંખ્યું હોય, એ પ્રમાણે બહુ બહુ પ્રકારે તેનું મન આત્મચિંતનમાંથી બ્રષ્ટ થાય તેવો પ્રયત્ન કર્યો હોય, ભારે સંકટનો પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય તોપણ તેને વિવેક બુદ્ધિથી સહન કરીને સુસુષ્કાથી આત્મનિષ્ઠાથી પોતાની જાતનો સંસારઅંધનમાં છુટકો કરી લેવો તાત્પર્ય એ છે કે લોકવાસના તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિઅંધક છે, માટે તેની ઇચ્છા તો કરવીજ નહિ, પરંતુ લોકોએ ખુબ પજવણી કરી હોય, તો પણ તેની જરીએ પડવા રાખ્યા વગર સાધનાભ્યાસને વિષે નિરત રહેવું. હવે બીજી શાસ્ત્રવાસના જે મલિન છે, તેનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રવાસનાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક પાદવ્યસનરૂપ, બીજી બહુ શાસ્ત્રવ્યસનરૂપ, તથા ત્રીજી શાસ્ત્રર્થાતુટાનવ્યસનરૂપ. અહર્નિશ પાદ કંવાનું (ગોખવાનું) વ્યસન પરમાર્થને મલિન કરી દે છે, અને ચિત્તને વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. ત્રિવર્ત નામના ઋષિએ પાંચસો વર્ષ સુધી વેદપદન કર્યું હતું, અને વાદમાં ઇન્દ્રને પણ જીત્યો હતો. એ પ્રમાણે અપાર નિદ્યા મેળવી હતી, પરંતુ વાદનિવારણે બહુજ અભિદ્રોહ થઇ ગયાથી શરીર અહર્નિશ સંતપ્ત થવા માંડ્યું તથા ચિત્ત પણ વ્યાકુળ બન્યું. જ્યારે તેણે વાદવ્યસન છોડી દધ, ગુરૂની પાસે જઇને વેદાન્તશાસ્ત્રનું પદન કર્યું ત્યારે તેનું ચિત્ત શાંત થયું. બીજી—બહુશાસ્ત્રવ્યસનરૂપ દુર્વાસાને રહી હતી. દુર્વાસાને શાસ્ત્રનું અત્યંત વ્યસન લાગુ પડ્યું હતું. તેણે હમેશાં શાસ્ત્રપુરતકાલિકાથી બરેલા ત્રણસે થેડા સાથે રાખીને શરતા. એક વખત કૈલાસપર હોમની સ્વામી આવી પહોંચી. મહાદેવજી તે વખતે ખેડા હતા અને હોમની પાસે બીજા પણ ઋષિ શ્રેષ્ઠો તેમજ નારદજી પણ ખેડા હતા. નારદની સ્વામી ભારે કલહપ્રિય ! દુર્વાસાને દેખતાંવારને ટોકાર કરીને નારદ બોલ્યા:—“ હે મહાદેવ ! જુઓ આ બારવાહી રાસબ (ગધેડો) આવ્યો છે. તે સાંમળતાંજ દુર્વાસા કોલથી લાલ ચોળ થઇ ગયા અને બોલ્યા:—“ કેમરે ! કાણ ગધેડો ? ” મહાદેવજીએ દુર્વાસાને ગુસ્સે થયલા જોઇને વિચાર કર્યો કે હવે તો અહીં ઝપડો થયા વિના

રહેશે નહિ. તેથી પોતેજ સાન્ન્ય કરવાના હેતુથી ત્હને કહેવા લાગ્યા હે દુર્વાસા ! આટલાં બધાં પુસ્તકોનો બાર સાથે રાખવાં છતાં ત્હમારું અંતઃ-કરણ શાન્ત થયું નથી, તો પછી નારદનું કહેવું ખોટું પણ શું છે ? હવે ત્હમે એ શાસ્ત્રવ્યસન છોડી દઇને સ્વાનુભવમંદિરમાં વિરાજમાન થઇ જશો. તો ત્હમને સુખ શાન્તિ મળશે. એ પ્રમાણે મહાદેવે ત્હમને ઉપ-દેશ કર્યો, ત્યારે સુખી થઇને સધળા પુસ્તકોનો બોળે ત્હમણે સમુદ્રમાં પધરાવી દીધો. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

અનંતશાસ્ત્રં बहुवेदितव्यमल्पश्च कालो बहुवश्च विघ्नाः ।

यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमिश्रम् ॥

આ જગત્તમાં અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્ર છે, અને તેમાં પ્રતિપાદન પણ ધણા પદાર્થોનું કરવામાં આવેલું છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય બહુ ટુંકું છે, અને તે પણ આધિ વ્યાધિ તેમજ બીજાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નોથી સદૈવ યુક્ત છે. તેટલા માટે મુમુક્ષુએ હંસ પક્ષીની પેઠે સાર ભૂતવુંજ અડણુ કરવું. હંસ પક્ષી જળ તથા દૂધ એકત્ર થયાં હોય છે, તો ત્હમાંથી અસાર એવા જળને છોડી દઇ, સારભૂત દૂધનુંજ અડણુ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રના જડાશને છોડી સાર અંશને જ અડણુ કરી લેવો. માર્ક'ડે ૫ પણ કહે છે કે:—

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषा योगविघ्नकरी मता ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृपितश्चरेत् ॥

असी कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

પોતાના અર્થની જેનાથી સિદ્ધિ થતી હોય એવા ગાનની ઉપાસના કરવી ઉચિત છે. બહુ શાસ્ત્રોનું અવલોકન એ ચિત્તની એકાગ્રતામાં વિઘ્ન રૂપ છે. જે પુરુષ આ અન્ધ જેવો જેઠાં, પેલો પણ જેવો જેઠાં એવી તૃષ્ણા રાખીને બટકતો કરે છે, ત્હને હજારો કલ્પમાં પણ સત્ય ગાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સારાંજ, કે ધણાશાસ્ત્રનાવ્યસનરૂપ વાસના ધણાજ કમેશીથી યુક્ત, અભિમાનનો હેતુ, પુરુષાર્થને અનુપયોગી, તેમજ જન્મનું બીજ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો જેઠાં. હવે ત્રીજી શાસ્ત્રાર્થના અનુશા-નનીવ્યસનરૂપવાસના, નિદાધ તથા દાસને થઇ હતી, તે કહેવામાં આવે છે.

ઋણ નામના ઋણીએ નિદાધ શિષ્યને વેદાન્ત ગાનનો ઉપદેશ કરીને પોતે આર વર્ષ પર્થન્ત યાત્રા કર્યા હીધી, પછી નિદાધના આશ્રમમાં આવીને

જુએ છે તો તેને એમનું સ્મરણ સરખું પણ રહ્યું ન હતું. એટલુંજ નહિ પણ ગુરુ આવતાંવારને તેણે એમને પૂછ્યું કે:—“ આપ કોણ છો ? ક્યાંથી આવ્યા છો ? શી ઇચ્છા છે ? ” એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. એને હમેશાં અનેક કર્મોનાં અનુદાનનું વ્યસન લાગુ પડ્યું હતું, અને તેથી એની યુદ્ધિ તથા નેત્ર મલિન થઇ મયાં હતાં, તેથી ગુરુની એને ઝાળખાણ પડી નહિ. ગુરુ પણ હસીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ મ્હને અવિનાશી એવા મૃદાન્તરસનું ભોજન આપ, કે જેનાથી કદી પણ મન ઉદ્ધિગ્ન થાય નહિ; ખાતાં ખાતાં કંટાળો કે અરુચિ ઉપજે નહિ અને પછી ભૂખ પણ લાગે નહિ. તથા જેમાં ‘ હું ’ (અહં ત્વં) ઇત્યાદિ કાયા પણ્ય રહે નહિ, અને જે હૃદયોગાદિથી બળી પણ ગયું નથી એવું થાય. હું હસ્તપાદવિશ્લેષ તથા દંતજીહ્વાસુખવિરહિત છું. માટે અમિલ ઇન્દ્રિયાદિકોને સમજ ન પડે એવું ભોજન મને આપ. ” એવું બાપણ સાંભળતાં અવાજ ઉપરથી નિદાધે જાણ્યું કે આ તો ગુરુમૂર્તિ છે. તેથી ઝટ લેમની પાસે જઇને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. અને પોતે પીછાણ્યા નહિ તે ખાતર લેમની ક્ષમા માંગી. ત્યાર બાદ નિદાધે લેમને એક માસ સુધી પોતાને ત્યાં રાખ્યા, તે વખતે લેમણે ધરીથી કહ્યું કે:—હે નિદાધ !

વંશપાત્રમિવાપૂર્ણ પૂર્ણ ઘટશૈતૈરવિ ।

ક્રિયાજાલં કથં સાધો વિરાગાય ન જાયતે ॥

બ્રહ્મણો દિનમારમ્ય યાવદઘકૃતાઃ ક્રિયાઃ ।

મુહૂર્તં હંત સંસારી નૈવ નિશ્ચિન્તતાં ગતઃ ॥

હે ક્રિયાસાધનપરાયણ ! અસંખ્ય ઘડાઓના પાણીવડે વાંસના પાત્રને બરી દીધું હશે, તોપણ તે જેમ અપૂર્ણ રહે છે તેજ પ્રમાણે સ્વઅંધકારક જાળના જેવું કર્મ છે તે લેમને વિરાગઉત્પત્તિ કરવા માટે કારણબૂત કેમ થતું નથી ? એવા શ્રમદાયી કર્મનું લેમને અહર્નિશ લાગુ પડેલા વ્યસનને જોઇને મ્હને લેમની મૂઢતાને માટે આશ્ચર્ય ઉપજે છે. કદાચિત્તું કહેશે કે કર્મ કરવાથી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ એ ભ્રમ છે. અરે ! બ્રહ્મદેવના દિવસથી આરંભ કરીને આજ દિન સુધી ધણી જીવંતે કર્મ કર્યાં છે, પરંતુ લેમનામાં કોઇ પણ સંસારી જીવને એક ક્ષણ બર પણ ચિત્તસ્થેયથી ઉત્પન્નથનારા સુખની પ્રાપ્તિ થઇ નથી, અને લેમને જે લેમનાવડે પૂર્ણતાની આશા રહે છે, તેનાથી

મ્હને બારે ખેદ થાય છે. એ પ્રમાણે 'ત્હને બહુ બહુ યાનોપદેશ કર્યો અને પછી પોતે યાત્રા માટે જતા રહ્યા.

ત્યાર બાદ બાર વર્ષ પછી ઋણુ પોતાના શિષ્ય નિદાધની પાસે આવ્યા ત્યારે તે કુશ સમિધ વગેરે લઈને વનમાંથી આવતો હતો. એટલામાં તે નગરનો રાજા શિકાર કરીને પાછો નગરદ્વારસમીપ આવી પહોંચ્યો. રાજાની સાથે ધણી આદમી હોવાથી બીડ પણ બારે થઈ હતી, તેથી નિદાધ રસ્તાની એક બાજુએ એક જગ્યા પર ઉભો થઈ રહ્યો હતો. એજ સમયે ગુરૂ ઋણુ મહર્ષિ અકસ્માત ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા તથા નિદાધ પાસે ઉભા રહ્યા. એક બીજાએ એકમેકને દીકાં, છતાં નિદાધે ત્હમને ઝોળખ્યા નહિ; કેમકે કર્માનુષ્ઠાનમાં વૃત્તિ નિમગ્ન થઈ હતી. ગુરૂએ કહ્યું:— “કેમરે ! અહીં કેમ ઉભો થઈ રહ્યો છે ? ” નિદાધે કહ્યું:—“ રાજાની સ્વારી જઈ રહી છે, તે બીડ ધણી થઈ ગઈ છે તે ત્હમને જણાવું નથી શું ? ” ગુરૂ બોલ્યા:—“ હું નિરંજન વનમાં નિવાસ કરું છું. તેથી મ્હારી જાત શિવાય બીજું કશુંય ત્યાં આગળ મ્હને જણાવું નથી. હવે તુંજ મ્હને કહી દે ને કે રાજા કોણ અને રાંક કોણ ? મ્હ કોણ તથા યાની કોણ ? બદ્ધ કોણ, સુક્ત કોણ ? તે હું પણ જોઈશ. મ્હને તો નાતું મોટું કાંઈ પણ દેખાતું કે સમજાતું નથી. ” નિદાધે કહ્યું:—“ શું ત્હમની આંખો કુરી ગઈ છે કે ત્હમારાથી દેખાતું નથી ? આ જુઓ ! હાથી ઉપર રાજા સ્વાર થઈને પરિવાર સહિત જઈ રહ્યો છે. ગુરૂ બોલ્યા:—“ એ કાણુમં? ગુરૂ કાંઈ પણ મ્હારી નજરે પડતું નથી. ” નિદાધ બોલ્યો:— “બરાબર નજર કરીને જોશો તો જણાશે કે નીચે હાથી તથા ઉપર રાજા છે.”

ગુરૂએ કહ્યું:—“ એક વ્યાપક ચેતન્ય વગર નીચે ઉપર, હાથી રાજા નાતું મોટું વગેરે કાંઈ પણ નજરે પડતું નથી. ” નિદાધ આખરે બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્હમને જામ થયો હશે, તેથીજ ત્હમે આવું બોલ્યો છો. ” ગુરૂએ અંતમાં કહ્યું:—“ હે પાપાણુ ! ત્હને અન્તર સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિ નથી તેથીજ તું રાજા પરિવાર છત્યાદિ નામરૂપાત્મક માયિક સ્પૃશ્યાભાસર કહે છે તથા દેખાડે છે. ત્હને ઉપદેશ કર્યો તે વ્યર્થ ગયો તથા મ્હને નાહક જામ પડ્યો. અરે ! રાજા કોણ ? જે સાક્ષી સર્વ ચરાચરને પોતાની સત્તા-વડે ચલાવે છે તેજ. ” એ પ્રમાણે જ્યારે ઉપદેશ કર્યો ત્યારે નિદાધે ગુરૂને ઝોળખ્યા અને નમન કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી. ગુરૂએ ત્હને ઉઠાડીને આલિંગન દીધું અને કહ્યું:—“ હે નિદાધ ! બેઠ બુદ્ધિ છોડી દે ! અનુષ્ઠાન વ્યસનથી ત્હમારું ચિત્ત મલિન થયું છે, પરંતુ અનુષ્ઠાનને

કર્તા તું તો સર્વ વ્યાપક છે. ત્યાં જે દ્રષ્ટિ રાખીશ તો નિષ્પિણ સાધન નહીં થશે. હે નિદાધ ! જેમનો અગ્રભાગ તીવ્ર હોવાથી જેઓ સૂક્ષ્મ શસ્ત્રની ધારની પેઠે કામ બળવે છે તથા જે લીલા રંગના છે તથા શુદ્ધિ કરનારા છે તેથી કરીને પવિત્રીભૂત થઇને જેઓ હાથને વિષે બ્રહ્મ (વેદાંત) કર્મ સમયે નિવાસ કરે છે એવા દર્શનું નામ જે કુશ છે તેનો હેતુ એ છે કે, તેઓ કુત્સિત ' અમંગલપાપના ' શાતન (નાશક) થઇ પડે છે. તેજ પ્રમાણે:—

પવિત્રાઃ સૂક્ષ્મશાસ્ત્રાર્થાસ્તીક્ષ્ણાગ્રા હરિતાશ્ચ યે ।

શાતના કુત્સિતસ્યૈતે કુશા इति નિરૂપિતાઃ ॥

તત્ત્વવિત્રકરો મૂત્વા મુનિઃ સવ્યેન વર્ત્મના ।

વેદાન્તસૂત્રં યત્સૂત્રં યસ્યાથર્વશિલા શિલા ॥

જિજ્ઞાસા દીર્ઘતિલકો વ્રત્તકર્મ સમારમેત્ ।

જે અગ્નિ (સંશય વિપર્યયાદિ)ની નિર્દોષ કરે છે, અને વેદાન્તની વિરુદ્ધ નહીં હોવાથી જે પવિત્ર છે, તથા સૂક્ષ્માર્થ વિપર્યય (સ્થૂળ લૌકિક દ્રષ્ટિને અગ્રાગ્ર) શાસ્ત્રના ઉપદેશ વાકાંતોનો જે તાત્પર્યાર્થ છે, તેજ પ્રમાણે અગ્નિ ભેદવાને એવા તાત્પર્યપર્યવસાયી જેનાં અગ્ર છે તેમજ શુદ્ધિમાં નિરન્તર સ્ફુરિત થનારાં અને કુત્સિત (અંધક હોવાથી અશુભ) સંસારનાં શાતન (નાશક) એવા શાસ્ત્રાર્થનેજ ' કુશ ' એ નામથી જાનીઓએ કથન કર્યું છે. લૌકિક કુશમાં એવી પવિત્રતા નથી. એટલા માટે, જે પ્રમાણે તું બન્ને હાથમાં લૌકિક (કુશાનું) પવિત્ર ધારણ કરે છે તથા ડાબી ખાંધ ઉપરથી જમણી કેડને વિષે સૂત્ર (યજોપવીત) અને મસ્તક પર શિખા તથા કપાળ ઉપર લાંબું તિલક કરીને સંધ્યાદિ બ્રહ્મ (વેદાંત) કર્મ કરે છે, તેજ પ્રમાણે ' જાનીના સમાન ' જે શાસ્ત્રાર્થરૂપ કુશાના પવિત્રને વેદાન્તથી અવિરુદ્ધ એવા સાંખ્ય તથા યોગ રૂપ બન્ને હાથમાં ધારણ કરશે, અને અદ્વૈતતાત્પર્યરૂપ સવ્યમાર્ગ વડે જ્ઞાનસાધનભૂત વ્યાસપ્રણીત સૂત્ર (વેદાન્ત સૂત્ર) ને કંઠમાં ધારણ કરીને અથર્વ ? શીર્ષ મંત્રાની શિખા તથા જીઘાસા રૂપ દીર્ઘ તિલક લગાવીને બ્રહ્મકર્મ (વ્રજાપણં વ્રજાદિઃ ઇત્યાદિ ગીતોક્ત કર્મ) તું આચરણ કરશે તો એવા કર્મ વડે તું પરમ નિર્મળ રૂપ બનીશ. આ પ્રમાણે એ કર્મનું આચરન પણ હું તને કહું છું:—

૧. અથર્વવેદના શિરઃસ્થાનીય ઉપનિષદમંત્રરૂપ (ચોટલી)

જેઠં કરતલે હુસા સમુદ્રમિલ કુંમરઃ ।

યદાચામતિ યોગીન્દ્રસ્તદાચમનમુત્તમમ્ ॥

માની તેમજ કર્મશ્રેષ્ઠ અગસ્તિએ કરતલમાં જળ (સમુદ્ર)ને લઇને જે પ્રભાણે તેનું આચમન કર્યું હતું, તેજ પ્રભાણે તું પ્રકૃતિ પુરૂષ તથા તેના કાર્ય (આત્માનાત્મ)નું ચિત્તેચન કરનારા સાંખ્યરૂપ કરતલને વિષે જડ (અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય રૂપ જળ)ને ધારણ કરીને યોગીન્દ્રની પેઠે પ્રાશન કર; એજ આચમન સર્વોત્તમ છે. સારાંશ એ છે કે દૃશ્ય મિથ્યા છે એ પ્રભાણે આત્માનાત્મવિવેકવડે જાણીને તથા પરમ પુરૂષ પર-માત્માની સાથે પોતાને અભિનિભાવ જોઇને, ' સમુદ્રજળપાન કરીને અગસ્તિ અવશિષ્ટ રહ્યા તે પ્રભાણે, ' એક અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપવડે સ્થિત રહેવું. એજ દૃશ્ય જડ-જળનું પાન કરવાનું કહ્યું છે. આ પ્રભાણે ઋણ ગુરૂએ નિદાધને અપિલ બ્રહ્મકર્મનો રહસ્યોપદેશ કર્યો ત્યારે તહેવું અનુશાનવ્યસન છૂટી ગયું.

એમના બીજે શિષ્ય દાસ નામે હતો ત્હને પણ કર્મના અનુશાનનું લાગુંજ વ્યસન લાગુ પડી ગયું હતું. ત્હને તો એ વ્યસનથી સર્વ કાંઇ અપવિત્રજ લાગતું, અને તેથી પોતાને રહેતા સારૂ પણ પવિત્ર સ્થાન પૃથ્વીપર કોઇ પણ સ્થળે ત્હને જણાતું નહિ. હું પવિત્ર તથા પૃથ્વી મત્ત-મૂત્રાદિકોથી યુક્ત માટે અપવિત્ર છે એમ સમજી, એક જાડ ઉપર આશ્રમ બનાવીને તે ત્યાં રહેતો. મેઘોદકથી (વરસાદના પાણીથી) સ્નાન સંધ્યાદિ અનુશાન તેમજ પાન પણ કરતા. આ પ્રભાણે પોતાના શિષ્યની કર્માનુશાન-વ્યસનવાસના જોઇને, એક વખત ઋણુઋષિએ ત્હની પાસે આવીને કહ્યું:—“ હે દાસ નીચે તો આવો ” ત્હેણે જવાબ દીધો:—“ આ પૃથ્વી મલિન તથા અપવિત્ર હોવાથી હું પવિત્રતાથી વૃક્ષઉપર ખેડો છું, તે નીચે શું કરવા આવું ” એ સાંભળીને ગુરૂ હસીને બોલ્યા:—અરે ! તું મહા અવિવેકી મૂઢ છે. ત્હારું શરીર પંચબુતાત્મક છે, અને તેમાં મત્તમૂત્રાદિ અપવિત્ર પદાર્થ સદૈવ બરેલા છે; લોહી, માંસ, હાડકાં વગેરેથી તો તું રચાએલું છે. એમ હોવા છતાં તું તારી જાતને મહાપવિત્ર તથા કર્માનુશાની સમજે છે, એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? એનો સંગ પહેલાં છોડીદે. ત્હારીજ ત્હને શુદ્ધિ નથી તો વૃક્ષપર ખેડાવું શું કળ થવાનું

૨. જલ સંસ્કૃતમાં ' હ ' અને ' લ ' નો અભેદ હોવાથી ' જલ તથા ' જલ ' એ બન્નેને એક રૂપજ સમજવાં.

હવે ?” આ પ્રમાણે જ્યારે ખુબુ બોધ કર્યો ત્યારે તે નીચે ઉતરીને ચૂરને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. પછી ત્હેમણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપીને ત્હેનું અનુધાન-વ્યસન છોડાવ્યું અને ત્હેને બ્રહ્મનિષ્ઠ બનાવી દીધો. એ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રતિબંધક ત્રણ પ્રકારની મળીને એકજ મલિન શાસ્ત્રવાસના છોડી દેવી જોઇએ.

હવે ત્રીજી જે દેહવાસના કહી છે તેના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. એક દેહમાં આત્મત્વબ્રાન્તિરૂપ, બીજી ગુણધાનત્વબ્રાન્તિરૂપ અને ત્રીજી દોષાપનયનત્વબ્રાન્તિરૂપ. દેહમાં આત્મત્વબ્રાન્તિ વિરોધનાદિકોમાં તથા ત્હેમના અનુયાયી આજ કાલના અખિલ લોકોમાંજ છે. ગુણધાનબ્રાન્તિ જે પ્રકારની છે. એક લૌકિક અને બીજી શાસ્ત્રીય. ઉત્તમ શબ્દાદિ વિષયોનું સંપાદન લૌકિક ગુણધાન, તેમજ ગંગાસ્નાન શાલિગ્રામ તીર્થ આદિકોનું સંપાદન શાસ્ત્રીય ગુણધાન છે. દોષાપનયન પણ જે પ્રકારનું છે. એક લૌકિક તથા બીજું શાસ્ત્રીય; વેદોક્ત આપદાદિકોને લીધે જ્વરાદિ દોષની નિવૃત્તિ તે લૌકિક દોષાપનયન, અને શાસ્ત્રોક્ત આચમનાદિકોથી અશોચનિવૃત્તિ એને શાસ્ત્રીયદોષાપનયન કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ત્રિવિધ દેહવાસના કરવામાં અશક્ય, અને જન્મનાડેતુ, પુરુષાર્થના અડેતુરૂપ હોઇ, મલિનતા યુક્ત હોવાથી ત્યાજ્ય કહી છે. લોક-વાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના જે કે વિવેકશૂન્ય પુરુષોને ગ્રાહ્ય લાગે છે, છતાં તેઓ જગત્સુ પુરુષને જાનેત્વાદનમાં તથા વિદ્વાન પુરુષને, જ્ઞાન નિષ્ઠામાં વિરોધી થઇ પડે છે; એટલા માટે તેમને ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. એ ત્રણે ગ્રાહ્ય મલિનવાસના થઇ એજ પ્રમાણે અન્તર મલિનવાસના, કામ ક્રોધ દંભદર્પોદિ આસુરી સંપત્તિરૂપ ગણાય છે. તેઓ સર્વ અનર્થનાં મૂળ છે, અને તેમને માનસ વાસના કહે છે. વસિષ્ઠ કહે છે કે:—

માનસો વાપનાઃ પૂર્વે ત્યક્ત્વા વિષયવાસનાઃ ।

મેઞ્ચાદિવાસના રામ ગૃહાણામલવાસનાઃ ॥

હે રામચંદ્ર ! લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના જેમને મલિન વિષયવાસના કહે છે તેને તથા આસુરીસંપત્તિરૂપ માનસ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરીને મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા ઇત્યાદિ શુભવાસનાઓને તું અકલ્પ કર. શુભવાસનાઓનું ઉત્પાદન તેજ મલિનવાસનાઓનો ત્યાગ સમજવો.

૧ એ વાસનાઓનું વર્ણન યોગવાસિષ્ઠમાં ઘણું કરેલું છે અને તેજ પ્રમાણે શ્રી. પ. પ. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીજીએ ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના બત્રીશમાં શ્લોકની ટીકામાં કરેલું છે, તે જગત્સુએ મૂળમાંજ જોતું ઉચિત છે. અહીં વિશેષ વિસ્તાર કરવાથી સામાન્ય વર્ગને રૂચિહારક લાગે નહિ. કેમકે વિષય સૂક્ષ્મ હોવાથી કહણ છે. તેથીજ ટૂંકમાં (કિંચિત્) બતાવ્યું છે.

જલમૃતિકા વગેરે ઉપાધિઓના સંબંધથી ચંદન કપૂરાદિમાં ઉત્તમ ચએલી દુર્ગન્ધ ઉત્તમ પ્રકારે સંધર્ષણ થતાં દૂર થઇને દિવ્ય સુગંધ પ્રકટ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અન્તઃકરણમાં રિચત જે રાજસ તામસ બુદ્ધિઉત્પાદક વાસનારૂપી ધૂળવડે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરાવનારી શુભવાસના લિપ્ત થઇ છે. પરન્તુ ગુરુ મુખે શ્રવણ કરેલા અર્થના વારંવાર વિચારરૂપ સંધર્ષણ-વડે શુદ્ધ થઇને, ચંદનની સુગંધની પેઠે, આંતરિહિત નિર્મલ પ્રતીત થાય છે. જેમ જેમ પ્રત્યગાત્માને વિષે મનરિચત થતું જાય તેમ તેમ વૈષધિક વાસનાનો તે પરિત્યાગ પશ્ચ કરતું જાય છે. સંપૂર્ણ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થયે નિરાવરણ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે, એટલા માટેજ સંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે:—

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિચ્છોરયોમયં પાદનિબંધમૃલ્લમ્ ।

વદન્તિ તજ્ઞાઃ પટુવાસનાત્રયં યોડ્સ્માદ્દિમૃક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્ ॥

સંસાર બંદીખાનામાંથી છુટવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષની લોકવાસના શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસના, લોખંડની પાદબંધન કરનારી બેડીજ છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે. જે પુરુષ એમાંથી છુટયો, અર્થાત્ વિચારરૂપી હયોડા વડે જેણે એ બેડીઓને તોડી નાંખી હશે તેજ મુક્તિ મેળવી શકે તેમ છે. જરા વધુ ખ્યાલ કરો. મહાત્મા નરહરિનાથ કવિ કહે છે કે વૈષધિકવાસના દુટ પૂતના રાક્ષસી જેવી છે.

બાલાનાં મશિકા મીમા પૂતના દુષ્ટવાસના ।

કૃષ્ણેન રુધિરં પીત્વા પ્રાપિતા સાડપિ તત્પદમ્ ॥

નાનાં બાળકોને મારવા માટે કંસે મોકલેલી પૂતના નામની રાક્ષસી બહુ બળશૂર અને દુષ્ટવાસનાવાળી હતી. મોકુળમાં નંદનો પુત્રોત્સવ સમારંભ ચાલી રહેલો જોઇને, તહેણે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લઇને ત્યાં પ્રવેશ કીધો. નંદના ઘરમાં જ્યારે તે ગઇ, ત્યારે કોઇએ તહેને પ્રતિબંધ કર્યો નહિ. ત્યાં આગળ પથારીના ઉપર બમવાન કૃષ્ણને પડી રહેલા જોઇને, તહેમને સામાન્ય સમજી, તહેણે ઉચ્ચકી લીધા. યસૌદા, શેહિણી વગેરે સ્ત્રીઓ જેઓ પાસે હતી તહેમણે તે દીકું, છતાં તહેમનાથી તહેને અટકાવ કરી ચકાયો નહિ. કેમકે તહેણું રૂપ જોઇને સર્વ મોહિત થઇ ગયાં હતાં. પછી પૂતનાએ પોતાનો વિષ-યુક્ત રતન તહેના મુખમાં આપ્યો ત્યારે પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણે બન્ને હાથ-વડે તે રતનને મજબૂત પકડી રાખી તે માંહેણું દૂધ, વિષ રૂધિર, ગધુંજ

પાન કરી ગયા અને તેની સાથે ત્હેના પ્રાણુ વાયુનું પણ પાન કર્યું. ત્યારે તે પૂર્વ રૂપ લઈને પ્રગટ થઈને પછી મરી ગઈ. આખરે જ્યારે ત્હેને બાળી, ત્યારે ત્હેના દેહમાંથી ચંદનના જેવો સુગંધીદાર ધૂમાડો નીકળ્યો. જે શરીરને બમવાનનો સ્પર્શ થયો, અને દૂધને બ્રહ્માને સર્વ પાપોનું હરણ કરીને જેને નિષ્પાપ બનાવી હતી, ત્હેના સુમંધિત્વને માટે શું આશ્ચર્ય? એટલુંજ નહિ પણ, શ્રી કૃષ્ણે ત્હેને પોતાનું પ્રસિદ્ધ પદ-સ્વરૂપ-પાત્ર કરાવી દીધું. એ લૌકિક કથાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ:—

આ શરીરરૂપ ગોકુળમાં અહંકારરૂપ કંસની દાસી વિષયોવડે મલિન થએલી વાસનાજ નિવાસ કરે છે. તે બાળકોને (અવિવેકીઓને) ખાય છે પણ ખરી તથા બચ પણ બતાવે છે. તેજ પ્રમાણે ‘પૂત-ના’ અર્થાત્ પવિત્ર અન્તઃકરણનો નાશ કરી દઈને તેને રાગદ્વેષાદિથી મલિન કરે છે. એવી મોક્ષને માટે અત્યંત અયોગ્ય જે સૂક્ષ્મ વિષયેચ્છાસંસ્કારરૂપ વૃત્તિ છે, તેનું કૃષ્ણ (બ્રહ્મ) સ્વરૂપની સાથે અભિન્નતાથી અનુસંધાન કરીને ચિદાત્માએ રૂચિરપાન કરવું; યાને પોતાના ઉપરનું તેનું આવરણ દૂર કરી દેવું તથા તેને બ્રહ્મથી અભિન્ન એવા આત્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત કરાવવી. મત-લગ એ છે કે તે વાસનાને આત્માકાર બનાવવી. મનનશીલ વિવેકી પુરૂષો એમજ કરે છે કે, કૃષ્ણરૂપનું દેહ અનુસંધાન કરીને પૂતના (પૂતં પવિત્ર રાગાદિહીનં અન્તઃકરણં નાશયતીતિ પૂતના) દુષ્ટ વાસનાનું આવરણરૂપ રૂચિરપાન કરીને તેને તત્પદને વિષે પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. (આ શ્લોકનાં પદ ત્રિવિધ-દ્વિઅર્થક છે, અને તેમનો સ્પષ્ટાર્થ યોગ્ય તેટલો કર્યો છે) સારાંશ એ છે કે પરમાત્માના ધ્યાનથી વાસનાનું દુષ્ટત્વ-માલિન્ય-દૂર થઈને તે શુદ્ધ થાય છે, તોપણ એવા પ્રકારની ધ્યાનભાવના પશુ ચિત્તતા અત્યંત માલિન્યમાં થશે નહિ, તેટલા માટે વસિષ્ઠજીએ મૈત્રેયાદિ વાસનાનું અનુદાન પ્રથમ કરવાનું કહ્યું છે, જેનું પૂર્વ કથન થઈ ગયું છે તથા આગળ પણ વિસ્તારથી વર્ણન થવાનું છે.

આના પર એ શંકા થાય છે કે, બ્રહ્મ વિષયસુખનો અનુભવ અનેક જન્મેનો છે, એથી કરીને તે સુખ માટેની મૃચ્છા પણ પ્રગળ થાય છે. આત્માનંદનો અનુભવ કોઈને થતો નથી, કેમકે નિર્દિધ્યાસનવડે તથા સમાધિના પરિપાકથી સાક્ષાત્કાર થાય, તોજ તેમ થઈ શકે. એથી જેમનું અન્તઃકરણ વિષયાસક્ત છે, ત્હેને તે સુખની ભોલુપતા હોવાથી, ત્હેનું મન બ્રહ્મરૂપ આત્માને વિષે સ્થિત થવું અશક્ય છે. વાર્તિકકાર પણ કહે છે કે:—

અપ્યાનન્દઃ શ્રુતઃ સાક્ષાન્માનેનાવિપચીકૃતઃ ।

દૃષ્ટાનેદામિલાષં સ ન મન્દીકર્તુમપ્યલમ્ ॥

અહ્યાનંદને માટે શાસ્ત્રપ્રમાણ ઉપરથી ગમે તેટલું શ્રવણ કર્યું હશે, તોપણ જ્યાં સુધી તેનો અનુભવ નથી ત્યાં સુધી બાહ્યસુખવિષયક અભિલાષા કમી થતી અસંભવિત છે. એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે:—

૫૬-રાગ-કાલિંગડા, તાલ-દાદરા.

વિષયવાસના હિ મનકું દુઃખ બહુ દેવે । જનત ચહુ ધીર પુરૂષ ક્ષણ સુખ ન લેવે ॥૬૫॥ બાહ્ય સ્પર્શ ભોગ એક । લવ દેત જો તોલિ તોખ । જનનો પ્રાણ હરણ ખીખ । મીન નદ હોવે દેખ । ન મિલે કદા સુખા જીવકું વેા પયદધિ સેવે ॥૬૬॥

વિષય વાસના મનને અત્યંત પીડે છે, એવો સર્વને અનુભવ છે. વિષયિક સુખ ક્ષણભંજુર છે તથા પરસ્વાધીન પણ છે એમ સમજીને કોઈપણ વિચારશીલ પુરૂષ તેને સારૂ ભોલુપ થશે નહિ. બાહ્ય વિષયસુખ જો કે ક્ષણભર આનંદ આપે, તો પણ મીન જે પ્રમાણે માંસને માટે લુબ્ધ થઈને દોડી જાય છે, અને રસાસ્વાદ લે છે તો તે આનિયના મધ્યભાગમાં આવેલા ભોદાના કાંટાથી તેનું મોત નીપજે છે, તેજ પ્રમાણે તેના રસાસ્વાદથી વિપતુલ્ય પરિણામ ભોગવવું પડે છે. એટલા માટેજ જ્ઞાની વિચારવડે તે વાસનાને દાખી દે છે અને આત્માનંદના નિત્યાનુભવને માટે પ્રયાસ કરે છે. અમૃતપાન કરવાને જેઓ અસમર્થ છે, તેઓ દંડી દુધ વગેરેથી તૃપ્ત થઈને આનંદ માની લે છે, તથા અમૃતને અલબ્ધ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરે છે. વળી આત્મસુખ આત્માનંદ-બીલકુદ્ધ અનુભૂત નથી એમ પણ કહી શકાય નહિ. વિચાર કરો. ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને શું કહ્યું છે ?

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ ચત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્રુતે ॥

બાહ્ય સ્પર્શાદિ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને જે પુરૂષ સુપુષ્ટિકાળમાં અંતરાત્માના આનંદમાં સ્થિત થઈને જે સુખનો અનુભવ લે છે, તે સુખજ તે થાય છે. કાણુ ? તો કે, બ્રહ્મયોગ (સમાધિ) ને વિષે જેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે એવો બ્રહ્મવેત્તા. આ પ્રકારના કથન વડે બ્રહ્મવેતાનું

સુખથી અભિનત દર્શાવ્યું છે, એમ સમજવું. 'વ્રજાક્ષિં વ્રજૈશ્વ
મવતિ' એ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે. હવે આના પર શંકા થશે
કે, જો સુષુપ્તિ અને સમાધિ એ બંનેમાં એકજ સુખ છે તો પછી
સુષુપ્તિસ્થ તથા સમાધિસ્થ પુરૂષમાં શો ફરક છે ? તો, યોગી મૂલ અ-
વિદ્યાનો ક્ષય થઈ જવાથી અક્ષય સુખ ભોગવે છે અને સુપ્ત (સ્પર્ધ
રહેલા) પુરૂષની અવિદ્યા નષ્ટ નહિ થઈ ગએલી હોવાથી તેને સુખ ક્ષણ
બરજ મળે છે. દૈતદર્શન બંને સ્થિતિમાં નહિ થતું હોવાથી, ઉભયત્ર
એકજ સુખ કહ્યું; અને ભોક્ષસુખ (આત્માનંદ) જે બધામાં સુખ્ય છે,
તેનો પણ સર્વને અનુભવ છે, અને તેટલા ખાતર બાહ્ય સુખનો પણ ત્યાગ
કરવો એ યોગ્ય તથા સુલભ છે, એ પ્રમાણે સમજવાનું કહ્યું. સારાંશ કે
કોઈ પણ માની આનંદશક્ત્ય વિષયોમાં રમનાણુ થતો નથી. વસિષ્ઠ
કહે છે કે:—

વ્રહ્માનંદરસં પીત્વા ઉન્મત્તસ્યૈવ યોગિનઃ ।

હન્દ્રોઽપિ રંકવદ્ભ્રાતિ કા કથા નૃપકીટકૈઃ ॥

લઘ્વત્રિલોકીરાજ્યો ના મિક્ષાં નાડકાંક્ષતે યથા ।

एवं लघ्वपरानंदः क्षुद्रानंदं न कांक्षति ॥

હે રામ ! બ્રહ્માનંદરસનું પાન કરીને ઉન્મત્ત થએલા યોગીને ઇન્દ્ર પણ
રંક ભીખારી-જેવો બાસે છે, તો પછી કીટકો (કીડાઓ)ના જેવા રાજા-
ઓની તે શી વાત કરવી ? ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય જે પુરૂષને પ્રાપ્ત થયું છે, તે
જેમ ભિક્ષા માંગવાનું પસંદ કરતો નથી, તેજ પ્રમાણે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ
જેને થઈ છે, તે ક્ષુદ્ર વિષયાનંદની ઇચ્છા કરતો નથી. મહાનંદદાથી
ચંદ્રમાનો ઉદય થતાં કયો મૂઠ પુરૂષ ચિત્રસ્થ ચંદ્રનાં દર્શનની ઇચ્છા
કરશે ? મોટા તથા સુંદર નગરમાં રહેનારા ચતુર પુરૂષનું મન, હલકા ગામ-
ડામાં નિવાસ કરનારી સ્ત્રી, રાજ કરવાને માટે કેવી રીતે સમર્થ થઈ શકશે ?
ગોરીના નૃત્યથી આનંદિત થએલા ચંદ્રના મનને મર્કટ વાંદરા વગેરેનો
નાચ થી રીતે ખુશ કરી શકશે ! એવ ખૂબ ચઢી આવીને આકાશને વિષે
સ્થિત થઈ રહ્યા હશે, તોપણ જે પ્રમાણે તે નિર્વિકાર રહે છે, તેજ પ્રમાણે
વૈરાગ્યની દૃઢતાથી, તથા વિચારના અભ્યાસથી જેની વાસનાઓનો ક્ષય
થયો છે, એવા તત્ત્વમાનીના અન્તઃકરણને જગત સંબંધી કોઈ પણ ભાવ
રંજીત કરતો નથી. મતલબ, એ છે કે ભોક્ષપાલભોગ્ય ત્રૈલોક્યરાજ્યાદિ
અશ્ર્વ અગર જે કે માની પુરૂષને અદૃષ્ટવડે પ્રાપ્ત થયું હશે, અને તેને

વિષે ત્હેની સ્થિતિ હશે, તોપણ તે તેનાથી અલિપ્તજ રહેવાનો. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે, વિષયભોગવાસનાનો તેમજ વિષયજન્ય ક્ષણિક સુખનો અક્ષય્ય જ્ઞાનદની પ્રાપ્તિને માટે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને પશુકોએ તે પ્રમાણે ત્યાગ કર્યો છે પણ ખરો. જ્યાં સુધી વિચાર-પરાયણ બન્યા નથી ત્યાં સુધી તે આપણને દુસ્તંભ જણાય છે. હવે શુભ વાસનાઓનું ઉદાદન થાય તો મલિન વૈષયિક વાસના છૂટી જાય, તથા નાશ પામે, એ પ્રમાણે કહેવું હોવાથી, મૈત્ર્યાદિ શુભ વાસનાઓનું લક્ષણ પણ જણવું જોઈએ; એથી કરીને અગ્રિમ પુષ્પમાં તેના વિકાસ કરવામાં આવશે.

॥ इति शिवम् ॥

સસમ પુષ્પ.

શુભ વાસનાનું સ્વરૂપ તથા ભેદ.

सद्वासनास्फूर्तिर्विजृम्भणे सत्यसौ बिलीनाप्यहमादिवासना ।

अतिप्रकृष्टाप्यरुणप्रभायां बिलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥ बि. चू. ॥

શુભવાસનાસ્ફર્તિ ટદ્દિગત થઇ જતાં અહંકારાદિ મલિન વાસના, સૂર્ય પ્રભાના ઉદયથી અંધકાર યુક્ત રાત્રીની માફક સારી પેઠે નષ્ટ થઇ જાય છે. મનમાં વિષયોનું ચિંતન, અને બાહ્ય શરીરની પ્રવૃત્તિ, એ બન્ને વડે વાસનાઓની ટદ્દિ થઇને, જીવાત્માના જન્મમરણરૂપ સંસારની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલા માટે વિષયચિંતન, બાહ્ય ક્રિયા અને વાસના એ ત્રણેનો નાશ થાય તેટલા ખાતર સર્વત્ર અને સર્વદા અખિલ વિશ્વને ચિન્માત્રરૂપ અવલોકીને જ્ઞાનભાવની વાસના દંડ કરવી જોઈએ. સ્થૂલ શરીરની ઝમનાઝમનાદિ બાહ્ય ક્રિયાઓનો નાશ થઇ જવાથી અન્તરના વિષયચિન્તનનો નાશ થાય છે. અને તે વડે બાહ્ય અને આભ્યન્તર ઉભય-વિધ વાસના નષ્ટ થઇને, સંસારમંથની નિવૃત્તિ થાય છે. એનેજ જીવન્મુક્તિ કહી છે. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાને માટે, ઉપર જે જ્ઞાતવભાવનાની વાસના દંડ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો છે, તે ચિત્તની મલિનતામાં થાય તેમ નથી. એથી કરીને પાતંજલસૂત્રોક્ત મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ.

મૈત્રીકરુણામુદિતોપેક્ષાણાં સુસ્વદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિવિધયાણાં ભાવનાતશ્ચિત્તપ્રસાદનમ્ ।

સુખી પ્રાણીઓની સાથે મિત્ર ભાવથી વર્તવું, દુઃખી માણસો પર દૃપાની ભાવના. પુણ્યવાન પ્રાણીઓને જોઇને આનંદિત થઈ જવું, તથા પાપી પુરુષોની સાથે ઉદાસીન ભાવથી રહેવું. એ પ્રમાણે ચારે ભાવનાના અનુક્રમથી ચિત્તની પ્રસન્નતા થશે અને પછી તેની એકાગ્ર સ્થિતિ બની રહેશે.

મનુષ્યના ચિત્તના વિષે રાગ, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, ખીજના અપકારની ઇચ્છા, અસુખા, અમર્ષ ઇત્યાદિ છ પ્રકારના મલ નિવાસ કરે છે, અને તેમનાથી ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થઈ જાય છે. એથી કરીને જ્યાં સુધી તેમની નિવૃત્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા તેની એકાગ્રતા થવી દુઃસાધ્ય છે એમ સમજવું. હવે રાગાદિવડે ચિત્તકાણુષ્ય કેમ થાય છે, તે ક્રમશઃ દેખાડવામાં આવશે.

મનુષ્યને, પોતે અગાઉ અનુભવ કરેલા સુખની પછી, હવે તેની સ્મૃતિ થાય છે; અને એવુંજ સુખ મ્હને સર્વકાલ પ્રાપ્ત થાઓ એવી હેતુ અન્તઃકરણને વિષે રાજસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને રાગ કહે છે. પરંતુ અપિત્ત સુખ સાધન, અને વિષયોની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે, અને તેના અભાવે સુખ સંપાદન થતું નથી. એથી કરીને વિષયપ્રાપ્તિરહિત રાગ ચિત્તને મલિન કરી દે છે. તેજ પ્રમાણે કોઈ દુઃખના અનુભવ પછી તે દુઃખનું સ્મરણ થઈને, “એવું દુઃખ સાધનો સહિત મ્હને કદી પ્રાપ્ત થાય નહિ,” એ પ્રમાણે રજ-તમ મિશ્રિત એવી જે અન્તઃકરણની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એમ થવું અસંભવિત છે. કેમકે દુઃખ હેતુ જે શત્રુ અને સિંહ વ્યાઘ્રાદિ છે, તેમનો નાશ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. એ કારણને લીધે એ દ્વેષ ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરીને કણ્ણુપિત કરી દે છે. અન્ય પુરુષોનાં ગુણ સંપત્તિ જોઇને ચિત્તમાં જે ક્ષોભ થાય છે તેને ઇર્ષ્યા કહે છે, અને કોઈનો અપકાર (હેરાનગતિ) કરવાની ઇચ્છા તથા સ્તુત્ય ગુણોમાં દોષારોપણ (જેમકે, કોઈ વ્રતાચરણશીલને દંભી પાખંડી કહેવો) તેમજ કોઈએ આપણી નિન્દા પૂર્વક અપ્રતિષ્ઠા કર્યા બાદ તે અસહ્ય થઈને, તેનો બદલો લેવાની જે ક્રિયા તેનું નામ અમર્ષ; ઇત્યાદિવડે ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થાય છે અને માલિન્યયુક્ત બની જાય છે. તેવા કાણુષ્યની નિવૃત્તિ કેવી કેવી ભાવના દ્વારા થાય છે, તે દેખાડવામાં આવે છે.

સુખી મનુષ્યને જોઇને ત્હેની સાથે મૈત્રી કરી અને એ મ્હારા મિત્રનું સુખ તે મ્હારું જ છે, એમ સમજવું. જે પ્રમાણે એકાદ રાજા પોતાના રાજ્યપદ પરથી નિવૃત્ત થવા છતાં, પુત્રના રાજ્યસામને પોતાનું જ માને છે, તેજ પ્રમાણે મિત્રમુખને જો પોતાનું સુખ માનવામાં આવે, તો સુખવિષયક રાગ નિવૃત્ત થઈ જાય. તથા પરંપરીય મુખને પોતાનું સમ-જવાથી ત્હેના અંશરૂપને જોઇને ચિત્તો વિષે ધૃખ્યાં પશુ થશે નહિ.

એજ પ્રમાણે દુઃખી પુરુષને જોઇને પશુ એવો વિચાર કરવો જોઈએ, આ ગરીબ ખીયારાને કેટલું બધું કષ્ટ થતું હશે ? મ્હારા પર સંકટ આવી પડ્યું હતું તે વખતે મ્હારે પશુ કેટલું દુઃખ ભોગવતું પડ્યું હતું ? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ત્હેનું દુઃખ દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવો. એ પ્રમાણે કરુણાભાવના ચિત્તને વિષે ઉદ્દિત થશે તો, સર્વને સુખની યાદના કરતા રહેવાથી, વૈરીનો અભાવજ થઈ જવાને ; અને દ્રોષ તથા પરાપકારની ઇચ્છા નષ્ટ થઈ જશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

પ્રાણા યથાત્મનોઽ મીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥

પોતાના હવ જેમ આપણને વ્હાલો હોય છે, તેજ પ્રમાણે બીજા પશુ સકલ પ્રાણીઓને એ પ્રાણ પરમ પ્રિય હોય છે. એ વિચારથી સાધુ-જન પોતાના પ્રાણતુલ્ય સર્વની ઉપર દયા કરે છે. કવિ કહે છે કે—

સ્વદુઃખે સ્ત્રીયદુઃખે વા દુઃખંતે કે ન દુઃસ્ત્રિનઃ ।

દુઃખંતે વિરલાઃ કેઽપિ પરદુઃખેન દુઃસ્ત્રિનઃ ॥

પોતાના તેમજ પોતાના સંબંધી જનોના દુઃખથી દુઃખિત થનારા મનુષ્યો આ જગતમાં જોવામાં આવે છે; એ પ્રમાણે કોણ દુઃખિત નહિ થાય ? પરંતુ પારકાના દુઃખે દુઃખી થનારા માણસો બહુજ નિરસ હોઈ, જ્યલ્દેજ જોવામાં આવે છે. એવા પ્રકારની ભાવના જેમનામાં હોય છે, ત્હેમને પરમાત્માએ પરમયોગી કહ્યા છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પદ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥

હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અખિન્ન બૃતોને વિષે સુખ અને દુઃખ સમાન જુએ છે, અર્થાત્ જે પ્રમાણે પોતાને સુખ પ્રિય તથા દુઃખ અપ્રિય થઈ પડે છે, તેજ પ્રમાણે સપ્રમાણ પ્રાણીઓને લાગે છે, એમ સમ-

જીને જે કોઈ પણ પ્રાણીને પીડા કરતો નથી, એટલે સુખજ આપે છે તેને સર્વ યોગીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ માનવામાં આવેલો છે. આ ઉપરથી મનુષ્યે સકલ પ્રાણીઓ પર પ્રેમ રાખીને કાયિક, વાયિક તેમજ માનસિક એવા કોઈ પણ કર્મવડે તેને પીડા આપવી ના જોઈએ; તોજ તેને શ્રવણમનનવડે જ્ઞાન સાધ્ય થઈને તેનું ક્ષણ જે મોક્ષ છે તેની પ્રાપ્તિ થશે; અન્યથા નહિ.

એક વેદાન્તી પોતાના શિષ્યોને બોધ કરી રહ્યો હતો કે, ‘આત્મવત્ત્વ-ર્થમૂતાનિ’ પોતાના સમાન આશ્રહસ્તઅપર્યન્ત સઘળા જીવોને સમજવા જોઈએ. મ્હોંડેથી એ પ્રમાણે ચાલી રહ્યું હતું જ્ઞાન કથન, અને એક હાથે માંકડને પકડીને પાસે જે દોવો હતો તેના તેલમાં પધરાવી દેતા હતાં. યદ્યપિ તેલનું નામ સ્નેહ છે અને કદાચિત્ તે પણ સ્નેહ વડે (પ્રેમપૂર્વક) તેમાં માંકડને નાંખતા હોય તો કોને ખબર? તો પણ આટલી વાત તો સાચી હતી કે તે સ્નેહ (તેલ) તે માંકડને નિઃસ્નેહ (પ્રાણરહિત) કરી નાંખતો હતો. તેનામાં સ્નેહવડે (પ્રેમપૂર્વક) રક્ષણ કરવાની શક્તિ ન હતી. ત્યારે એક આદમીએ તેમને કહ્યું કે:—“આપનો ઉપદેશ કેવો થઈ રહ્યો છે અને વર્તન કેવું વિપરિત થાય છે? અર્થવિનાનું પડન (ભણવાનું) અને વર્તન વગરનું અર્થજ્ઞાન નિષ્પજ છે.” એવું તેનું વચન સાંભળીને તે ચકિત અને લજ્જિત થયા. તુકારામનું વચન છે કે:—

“જેસા બોલે તેસા ચાલે । ત્યાચી વંદાવી પાઉલે ”

જે મનુષ્ય મુખવડે જેવું બોલે છે તેવુંજ વર્તન રાખે છે તેના પગને પૂજવા જોઈએ. આજકાલ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકોને ઉપદેશ કરનારાઓ પોતાના ઉપદેશની વિરુદ્ધજ આચરણ કરતા જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ એવા ઉપદેશકોના વચનનું પરિણામ શ્રોતાઓનાં અન્તઃકરણની ઉપર કેવું થશે? જેમનામાં આચાર અને વિચાર એકરૂપે રહે છે, તેમનાજ બાપણની લોકોને કાંઈક અસર થાય છે, તથા તેઓજ પૂજ્ય વંદનીય છે. પરન્તુ બોલવું અને તે પ્રમાણે આચરણ આચરણ રાખવું એ પ્રકારના મનુષ્યો વિરલજ હોય છે. સારાંશ, કે સાધુ તથા યોગીજન આ પ્રમાણે સકલ જીવોને આત્મ-તુલ્ય ગણી પીડા આપતા નથી અને બને તેટલું સુખજ આપે છે.

પૈંડણ ક્ષેત્રમાં એકનાથ મહારાજ જેઓ મોટા મહાત્મા થઈ ગયા, તેઓ એક દિવસ વૈશાખ માસમાં ગોદાવરીના ઉપર સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરીને ઘેર જવાને નીકળ્યા. તો માર્ગમાં અંત્યજનો એક બાળક ગંગાની રેતીમાં રડતો રડતો ચાલતો તેમના જોવામાં આવ્યો, અને સર્વતા હિરણ્ય

વડે સંતપ્ત થએલી રેતીથી લેતા પગ ખગતા હોવાનું લેખના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તેઓ કંઈકાંથી આદ્ર થયા અને દોડતા જમને લેખણે લેને ઉંચકીને ગોદમાં લીધા. ઊકરો સ્પષ્ટ નહિ બોલતો હોવાથી કોનો ઊકરો છે તે લેખના સમજવામાં ન આવ્યું; છતાં લેખે પૂછવા લાગ્યા:— ‘તારાં માથાપ ક્યાં રહે છે!’ ઊકરાએ હસ્તસંકેતથી બતાવ્યું કે ‘આણી તરફ ચાલો.’ થોડેક દૂર જતાં લેખે ધર આવ્યું, અને તે ઊકરો જોરથી ગડવાં લેની મા ધરમાંથી બહાર આવી. જુએ છે તે એ આદ્રણથી મહાત્મા એકનાથ પોતાના ઊકરાને લઇને આવ્યા છે. એકનાથે કહ્યું:— ‘માથ! આ લેખારોજ ઊકરો?’ બાપએ કહ્યું:— ‘હા, મહારાજ!’ એકનાથે બોલ્યા:— ‘માથ! એ ગંગાની રેતીમાં એકસો રોતો રોતો ચાલતો હતો; મહેં એને જોયો ત્યારે રોવાનું કારણ ધ્યાનમાં આવ્યું. ઓખ ઝડપ, અને તેમાં વળી મધ્યાન્હકાળ, રેતી ખુબ તપી ગયેલી, એવે વખતે એની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તેનો વિચાર કરી જુઓ. મોટા માણસોને પણ એ વખતે રેતીમાં ચાલવું બારે થઈ પડે છે. પગ તો એવા સૌકાષ જાય છે કે ન પૂડે વાત. એનું દુઃખ જોઈને મહેં એને ઉંચકી લીધો, પરંતુ એ કોનો ઊકરો છે, ક્યાં રહે છે, તે કાંઈ માલુમ પડ્યું નહિ. એને પૂછ્યું ત્યારે હાથનો ઇન્કારો કરીને બતાવ્યું કે આમ ચાલો, ત્યારે હું એને બહાં લઈ આવ્યો. હવે એને સમાલજો, તાપ તડકામાં કાંઈ જવા દેરો નહિ.’ એમ કહીને તે ઊકરાને લેખે સ્વાધીન કરી દીધો.

બાપએ મહારાજનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે આપની ભૂતલા-વિપયક લોકોને મોડેથી ખ્યાતિ સાંભળી હતી, તેજ પ્રમાણે આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. નહિ તો અમારા અનુભવના ઊકરાને કોણ સ્પર્શ સરખો પણ કરવાનું હતું? એના દુઃખથી દુઃખી થઈને, આપની જાતની મારક એના પર પ્રેમ આણીને આપ એને અહીં ઉંચકીને લઈ આવ્યા, ધન્ય છે આપને! અનુભવનો ઊકરો છે એ પ્રમાણે એના સુખેથી જાણ્યું ત્યારે ગંગા પર ફરી જમને લેખને સ્નાન કરવું પડ્યું. નાહી રહીને પછી પોતાને ઘેર ગયા. થોડા દિવસ પછી આ પ્રમાણે અમત્કાર થયો.

એક આદ્રણ મહારોગથી પીડાતો હતો અને કંઈકાંથી બાપને ચં-બંકેશ્વર ક્ષેત્રમાં બાર વરસ સુધી અનુક્રાન કરી રહ્યો હતો. લેખે ચંબંકેશ્વર મહાદેવનું આ પ્રમાણે દષ્ટાન્ત થયું કે તું પેંડણ ક્ષેત્રમાં જા અને ત્યાં એકનાથ નામના સાધુ મહા ભગવદ્ભક્ત છે, જેમની સર્વ પ્રાણીઓના તરફ સંપાન દૃષ્ટ છે, લેખની પાસે જમને પુણ્યની યાચના કરજે. લેખણે એક

અંત્યજનો છોકરો જે ખરા તાપમાં રેતીમાં થઇને આકુળવ્યાકુળ અવસ્થામાં રેતો રેતો જતો હતો, ત્હને જાંચકીને સ્વપુત્ર તુલ્ય ગણીને, ત્હની માતા પાસે મૂકી આપ્યો હતો. તેને લીધે ત્હમને પુણ્ય થયું છે. એ પુણ્ય જો એ ત્હને આપશે તો આ રોગમાંથી ત્હારી મુક્તતા થશે. ત્યાર પછી તે આત્મજી પેઠણમાં આવીને એકનાથની શોધ કરવા લાગ્યો. ગંગાજીપર રનાન કરે છે એવું લોકોની મારફત સાંભળતાં, તે ગંગાજીપર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એકનાથને જોઇને નમસ્કાર કર્યા અને 'ત્યજેશ્વરના દૃષ્ટાન્તથી હું ત્હમારી પાસે આ રોગની નિર્મુક્તિને માટે આવ્યો છું, એથી કરીને એ અંત્યજના છોકરાનું રક્ષણ કરવાનું આપને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે મ્હને આપો,' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ત્યારે એકનાથે કહ્યું:—“મહારાજ! એજ શું? પરંતુ મહારાં બીજાં બધાં પુણ્યકર્મનું દાનોદક જોઇતું હોય તો આપું.” આત્મજી કહ્યું:—“તેજ એક કર્મનું પુણ્યદાન કરે; મહાદેવની એને માટેજ આજ્ઞા થયેલી છે.” એકનાથે જેવું ગંગોદક હાથમાં લઇ સંકલ્પ કરીને તે કર્મનું પુણ્ય એ આત્મજીના હાથમાં આપ્યું કે તેજ ક્ષણે, લોકોની સમક્ષ તે આત્મજીનો રોગ નાશ પામ્યો. સર્વને બારે વિસ્મય થયો અને ત્હમની જન્મવર્ણી સર્વ સમદૃષ્ટિને સારૂ વિખ્યાતિ થઇ.

પરમેશ્વરના અનન્ય ઉપાસક દેહાત્મયુદ્ધિ છોડીને આત્મયુદ્ધિથી વિચરે છે, એ જાંચુને લીધેજ ત્હમનામાં આવી સમતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાજ્ય રાંક, પંડિત, મૂઢ, સૂર્ય કૂરુપ, કુલવાન અકુલીન, આત્મજી અંત્યજ એ પ્રકારના ભેદ, દેહયુદ્ધિવાળાઓને વિષે હોય છે, અને તે લોકો પોતાના સુખને ખાતર બીજાને ગમે તેટલો ત્રાસ પડે, દુઃખ થયું હોય, તે જોવા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરે છે. પરંતુ આત્મયુદ્ધિ સર્વાનું સુખ દુઃખ આત્મ-તુલ્ય ગણીને કોઇને પીડા કરતો નથી, પરંતુ તેને દૂર કરે છે અને યથા-શક્તિ કષ્ટ વેલીને સુખ આપે છે. સારાંશ, દુઃખીને માટે મુમુક્ષુના અન્તરમાં કંઈજા બાવનાની ઉત્પત્તિ થવી જોઇએ.

રાગદ્વેષની માફક પુણ્ય-પાપ પણ ચિત્તની મલિનતાનું કારણ છે. લોકો સ્વાભાવિક રીતેજ પુણ્ય કર્મનું અનુશાન કરતા નથી, અને પાપ કર્મ તો કરે છેજ. શસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

પુણ્યસ્ય ફલમિચ્છન્તિ પુણ્યં નેચ્છન્તિ માનવાઃ ।

ન પાપફલમિચ્છન્તિ પાપં કુર્વન્તિ યત્નતઃ ॥

મનુષ્ય પુણ્ય કર્મોનું ફળ જે સુખ તેની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ પુણ્ય

કર્માનુષ્ઠાન કરતા નથી. અને પાપનું ફળ જે દુઃખ તેની ઇચ્છા કરતા નથી પરંતુ પાપ કર્મ તો પ્રયત્નપૂર્વક કરે છે. એ કેવું આશ્ચર્ય જનક છે ! જે અનાજનું ખીજ જમીનમાં વાળ્યું હશે તેનાથી તેજ અનાજ ઉપજવાનું. ધાંડ વાવવાથી ડાંગર અથવા તૂવેર વાળ્યાથી ચણા કદી ઉગતા નથી. તેજ પ્રમાણે આ સરીર ક્ષેત્રને વિષે પાપ કર્મનું ખીજરોપણ કર્યાથી દુઃખ અને પુણ્ય કર્મનું ખીજ વાવશે તો સુખજ નીપજશે. એક જાતનાં ઝાડને અન્ય જાતીય ફલ થએલાં કદી કોઇ જગ્યાએ જોયાં છે ? નહિજ. પુણ્યકર્મ ન કરતાં પાપકર્મ કર્યાં કરવાથી મનુષ્યને આખરે પશ્ચાતાપ થાય છેજ અને તેમ થવાથી તહેનું ચિત્ત મલિન થાય છે. શ્રુતિમાં પણ આનું વર્ણન છે.

“ કિમિદં સાધુ ના કરવં કિમિદં પાપમકરવમ્. ”

જે પુરુષ પુણ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તે જ્યારે પુણ્યવાન પુરુષને નુખી થએલો જુએ છે ત્યારે ‘મહે’ આનું સુખાવહ કર્મ શા માટે કર્યું નહિ ?’ એ પ્રમાણે પશ્ચાતાપ કરે છે. તથા જે પુરુષ પાપકર્મ કરે છે, અને તેનું ફળ જે દુઃખ છે તે અનુભવે છે ત્યારે તે એમ જોડે છે કે:—“આ પ્રકારનાં દુઃખપ્રાપક કર્મો મહે’ શા માટે કર્યાં ? મ્હારી અક્રૂર કયાં જતી રહી હતી ? મ્હારી શુદ્ધિ કેવી ખરેખરી મારી ગઇ ?’ ઇત્યાદિ પશ્ચાતાપ કરે છે. એથી કરીને પુણ્યવાનને જોઇને આનંદ માનવો જોઇએ, કે ધન્ય છે એને ! કે તન મન અને ધનથી એ પુણ્ય કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયો છે. ધન્ય છે એનાં માતા પિતા ! કે જેમનાથી આવા ભાગ્યશાલી, કુલ-દીપ પુરુષની ઉત્પત્તિ થઇ છે. આ પ્રકારની મુદિતા ભાવના, ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે તો અસપાર્થ ચિત્તનો મલ અવસ્થ નહ થશે. તથા એવી શુભ વાસનાવાળો હોવાથી પોતે સાવધાનતાથી અશુકલકૃષ્ણનામા પુણ્યવિષે પ્રવૃત્ત થશે, અર્થાત્ પુણ્યકર્મ અકરણ વિષયક પશ્ચાતાપથી તહેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થશે નહિ.

કર્મ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. એક કૃષ્ણ, ખીજું શુક્લકૃષ્ણ, ત્રીજું શુક્લ અને ચોથું અશુક્લકૃષ્ણ. તેમાં દુઃખરૂપ ફળ દેનારાં અલકલ્પાદિરૂપ જે દુષ્ટ પુરુષોનાં કર્મ છે, તેમને કૃષ્ણકર્મ કહેવામાં આવે છે. દુઃખનિમિત્ત સુખરૂપ ફળ દેનારાં, અને શ્રીહિ, યવ, ધૃત, પશુ, સ્ત્રી આદિ જાણ સાધ-નોવડે સાધ્ય એવાં જે યજ્ઞાદિકર્મ છે, તેમને શુક્લકૃષ્ણ કહે છે. કેમકે યજ્ઞાદિક, પશુવધાદિ પરંપીઠાદિના પાપજનક, તેમજ આલસ્યોના પ્રત્યે દક્ષિણ

દાનાદિરૂપ પરાનુબંધદ્વારા પુણ્યજનક છે. તેજ પ્રમાણે સુખમાત્રનું જળ આપનારા જે મનોમાત્ર સાધ્ય તપ વેદાધ્યયન, ધ્યાન આદિ કર્મ છે તે શુકલ કહેવાય છે. એમને વિષે પર પીડા ન હોવાથી કેવળ પુણ્ય માત્રનીજ ઉત્પત્તિ છે. એ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ અયોગી પુરૂષનાં કલાં છે. યોગી સંન્યાસી પુરૂષનાં તો અશુકલ અકૃષ્ણ કર્મ હોય છે. યદ્યાપિ યોગી યમ નિયમાદિ શુભ કર્મોનું અનુશાન કરે છે, તોપણ ફલ કામના ગઢિત હોવાથી, તે કર્મ શુકલ નથી; તેમજ નિષિદ્ધ કર્મોથી ભિન્ન હોવાથી કૃષ્ણ પણ નથી. પરંતુ અશુકલ અકૃષ્ણ હોવાથી પુણ્યપાપસંબંધવાળાં નથી; માટે યોગીનુંજ ચિત્ત કેવલ્ય સંપાદનને સાર યોગ્ય હોય છે. બીજા મનુષ્યોનાં ચિત્ત પાપ, પુણ્ય, પુણ્યપાપ સંબંધયુક્ત હોવાથી કેવલ્યને માટે ત્હેમની યોગ્યતા નથી હોતી. મુદિતાભાવનાવાળો પુરૂષ સાવધાનતાથી અશુકલ અકૃષ્ણ કર્મ-વિષે પ્રવૃત્ત થશે એમ કહ્યું હતું, એટલા માટે ચાર પ્રકારનાં કર્મોનાં બેદનું કથન કરીને તેમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

તથા પાપી પુરૂષોને જોઇને આપણા ચિત્તને વિષે ઉપેક્ષા બાવના ધારણ કરવી. 'એ મ્હને કૃતિસિત વચન કહે અગર અપમાન કરે, છતાં મ્હારે શા માટે એની સાથે કૃટિલતાથી વર્તવું, અથવા તેનો બદલો લેવો? પોતાના કર્તવ્યનું જળ એ ભોગવશે.' આ પ્રકારની ઉપેક્ષાભાવનાથી અમર્ષરૂપી ચિત્તના મલની નિવૃત્તિ થશે. તાત્પર્ય, એ છે કે મેત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચારે ભાવનાના અનુશાનથી નિખિલ ચિત્તમલની નિવૃત્તિ થઇ જાય તો વર્ષાઋતુ પછીના જલની મારક ચિત્ત નિર્મલ થાય છે, અને પછી એકા-અતાસ્થિતિ સંપાદન કરવાને તે સમર્થ બનશે. નિર્મલ અને નિશ્ચલ જળમાં જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ પડે છે, તેજ પ્રમાણે નિર્મલ અને સ્થિર ચિત્તને વિષે આત્માનંદનું પ્રાકટ્ય થાય છે. મલિન ચિત્તવાળા પુરૂષે અગર જો કે પૂર્વ વેદાન્તવાક્યોનું શ્રવણ કર્યું હશે, તથા બીજાને સંબ-ળાવ્યાં પણ હશે અને 'હું જ્ઞાત છું' એ પ્રમાણે ત્હેને જ્ઞાન પણ થયું હશે, તોપણ શું? જ્યાં સુધી વૈષયિક ભાવના (વાસના)નો પ્રતિબંધ દૂર થશે નહિ, ત્યાં સુધી અનુભવ અપરોક્ષજ્ઞાન થઇને પરમાનંદપ્રાપ્તિ કદી પણ થશે નહિ. એને માટે ભર્તૃનું દષ્ટાન્ત છે.

કોઇ એક રાજાનો ભર્તૃ નામે મંત્રી હતો, તે રાજાની આજ્ઞા લઇને પોતાના વિરોધી દૂર દેશના ભોંકિનો નિગ્રહ (શાસન) કરવા સાર નીકળી પડ્યો. ત્યાં જઇને ત્હેમને ઇંડાં દઇ રાજ્યની મર્યાદા કાયમને માટે સ્થાપિત કરી દેવા ખાતર ત્હેને ત્યાં લાંબી મુદત સુધી પોતાનો મુકામ કરવો

પડ્યો. એ અરસામાં રાજની સમીપ જે એના શત્રુપક્ષના લોકો રહેતા હતા તેમણે એકમત કરીને આ પ્રમાણે સર્વત્ર જાહેર કરી દીધું કે ત્યાંના લોકો-એ ભત્સુનિ મારી નાંખ્યો છે.

લ્હોપકર્ણુ વૃત્તાન્ત સાંભળતાં રાજને પણ પોતાના મંત્રી ભત્સુનિ શત્રુઓએ મારી નાંખ્યાની ખબર પહોંચી. આણી તરફથી ભત્સુ મંત્રી રાજના ઉપર સમાચાર પત્ર મોકલ્યાં કરતો, પરંતુ તે સધળા પત્રો રસ્તા-માંથીજ તે લોકો પોતાના નોકરો મારફત પડાવી લેવરાવતા. એથીકરીને એના સંબંધી કાંઈ પણ સત્ય વૃત્તાન્તની રાજને ખબર પડતી નહિ. તે મંત્રીપર રાજને ધણેજ પ્રેમ હોવાથી, તેના વધના સમાચાર સાંભળીને તે બહુ દુઃખી થયો. એ લોકોએ વિદ્વાન્ પંડિતો મારફત રાજને ઉપદેશ કરાવીને તેનો મોહ શોક દુર કરાવી દીધો, અને બીજો મંત્રી નિયમિત કરીને રાજ્ય ચલાવવાની સલાહ આપી. રાજએ તે પરથી બીજો મંત્રી નીમીને કારભાર ચલાવરાવ્યો ત્યારે તે મંત્રી વગેરે લોકોએ ત્રિચાર કર્યો કે વખતે રાજની અને ભત્સુની કોઈ સમય પર મુલાકાત થઈ જશે, તો આપણું કપટ ઉઘાડું પડી જઈને રાજ તરફથી આપણને શિક્ષા પણ થશે. એથીકરીને એવી કાંઈક યુક્તિ આપણે કરવી જોઈએ કે જેથી ભત્સુ મળે છતાં રાજ તેની સાથે ભાષણ સરખું પણ ન કરે.

આણી તરફથી ભત્સુમંત્રી રાજ્ય મર્યાદાની બંધી સ્થાપના કરી, કૃતકૃત્ય થઈને, પોતાની નગરી તરફ પાછો આવવા નીકળી પડ્યો, પરંતુ રસ્તામાંજ તેણે સાંભળ્યું કે રાજએ તો બીજો મંત્રી જે મ્હારો વેરી હતો તેનેજ નીમી દઈને રાજ્ય કારભાર ચલાવવા માંડ્યો છે. ત્યારે તો રાજની મ્હારા પર અપ્રીતિજ થઈ હશે એમ સમજીને તેમજ ત્યાં જઈશ તો મ્હારા પ્રતિસ્પર્ધીઓ રખેને મ્હારો ધાતપાત કરશે એ કારણથી તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. પછી તે મંત્રીપદ છોડીને અરણ્યમાં જઈને બેઠો અને તપ કરવા લાગ્યો. એ વૃત્તાન્તની જ્યારે એના શત્રુબૂત મંત્રી વગેરેને ખબર પડી, ત્યારે તે સધળાઓએ એક મત કરીને રાજને એ પ્રમાણે ભેરવ્યું કે, આપનો મંત્રી ભત્સુ મરી ગયો હતો, પરંતુ પિંશાચયોનિમાં ઉત્તમ થયો છે અને આખા શરીરે ભસ્મનો લેપ કરીને માગા ધારણ કરીને ભયંકર સ્વરૂપમાં વનમાં વિચરે છે, એમ ધણા લોકો કહે છે. હમને ડર રહે છે કે આપનો એના પર અને એનો આપના પ્રત્યે ધણેજ પ્રેમ હતો, તેથી એના કદાચ કોઈ પણ જાનો પર આપની સાથે મેળાપ ન થઈ જાય. કેમકે એમ થતાં આપને બાધા થશે તો તેની નિવૃત્તિ થવી બહુ મુશ્કેલ છે. એમ કહે-

વાય છે કે જીને કાંઈક સાંસારિક વાસના રહી જવાથી પિશાચ યોનિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. લોકોએ એ પ્રમાણે વિપરીતભાવના રાજના અન્તઃકરણમાં ઠસાવી દીધી.

ત્યારમાદ થોડા દિવસ પછી વનમાં શિકાર કરવા સારૂ રાજ એક દિવસ નીડળો અને તે એજ બત્સુવનને વિષે આની પહોંચ્યો. રાજએ જ્યારે દુરથીજ તહેને ભરમ ચર્ચિત, ગળામાં માળા, માથા પર જટા વધી ગએલી, તથા દાઢીયુક્ત એવી દશામાં દોડી ત્યારે તહેણે એમજ માન્યું કે એ પિશાચજ છે. કેમકે પેલા લોકોએ એવોજ મિથ્યાભાવ ઉત્પન્ન કરી દીધો હતો. એથી કરીને તહેણે જો કે એને દોડા અને જાણ્યું કે એ બત્સુજ છે, તે છતાં પહેલાં જેમ તહેને જેવાથી આનંદ થતો હતો, તે પ્રમાણે આ વખતે ન થયો. તે આનંદાનુભવનો પ્રતિબંધક પિશાચ-ભાવ થયો, જેણે તે જાનેનો સમાગમ ન થવા દીધો. રાજ ભયનો માર્યો પાડો ચાલ્યો આવ્યો. આ પ્રમાણે શ્રવણવડે બલે જ્ઞાન થાય કે હું બ્રહ્મ-રૂપ છું, પરંતુ બુદ્ધિ (ચિત) ના સંશ્લેષવિપર્યયયુક્તપણાને લીધે, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. એટલા માટે પ્રથમતઃ ચિત્તનું માલિન્ય શુભ વાસનાઓ વડે દૂર કરી દેવું. વાસનાઓના ક્ષય ત્રિપાદિકોના વિચારથી થાય છે અને વિરક્તિ ઉપજે છે, તે પ્રકરને અગ્રિમ પુષ્પમાં વિકાસ કરવામાં આવશે.

॥ इति शिवम् ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

विषयस्वरूपविचार.

पाताले भूतले स्वर्गे वने वा गिरिकंदरे ।

विचारेण विना जंतुर्न सुखं लभते क्वचित् ॥

મનુષ્ય પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીપર, અરણ્ય તથા ગિરિકંદરામાં જઈને ઘણો વખત સુધી ત્યાં નિવાસ કરશે, તે પશુ વિચાર કર્યા વગર કોઈ પશુ સ્થળે કોઈને પશુ સુખ થતું નથી. અવિવેકી મનુષ્ય સદા અનર્થમાંજ પડે છે, એવું ઊભે ઊભે જણાઈ આવે છે. વિચાર કરવાથી વસ્તુનું ચતુર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. એટલા માટે, આપાતરમણીય વિષયોને માટે મનુષ્યે

નિરંતર વિચાર કરવો ઘટે છે; તોજ તેનું સત્યસ્વરૂપ સમજાઇને તેને માટે કદો વાસના ઉત્પન્ન થશે નહિ. વિધારણ્ય સ્વામીશ્રીએ પણ કહ્યું છે કે, જે પ્રમાણે પુરુષ, બાર્યાપુત્ર ઇત્યાદિકોથી હુઃખ થતાં લેખનાથી વિરક્ત થઇને, તે બાર્યાદિકોની નિવૃત્તિ કરનારા સંન્યાસાશ્રમને ઇચ્છુ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્યામદ, ધનમદ, કુલાચારમદ ઇત્યાદિ અનેક દુષ્ટ વાસના મનુષ્યને પીડા કરતી હોય તો, તેજે વાસનાઓના વિરોધિ અભ્યાસનું અવલંબન કરવું; એમ કરવાથી અખિલ વાસનાઓ છૂટી જશે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ, આશાવરી-તાલ, ત્રિતાલ.

કરના નિત હી વિષય વિવેક ॥ ૬૫ ॥ ધન કામિની સુત
દેહાદિકમેં સુખદ ન કોઈ એક ॥ ૧ ॥ આદિ મધ્ય અંત-
કાળ જે હુઃખદ હોત અનેક ॥ ૨ ॥ દત્તપ્રભુપદ જે તુ મેવે
કર બોધામૃત એક ॥ ૩ ॥

વિષયાદિકોને માટે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારેજ દોષદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય અને વિષયવિરક્તિ થઇને સદા આત્મબોધને માટે પ્રવૃત્તિ રહેશે. દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, વિત્ત વગેરે વિષય સ્ત્રામપ્રદ નથી એ પ્રમાણે વિચારવડે ખ્યાલમાં આવશે. એ વિષયો ત્રિકાલ—આદિ મધ્ય અંત—માં અનેક પ્રકારનાં હુઃખનાંજ આપનારા છે. પરંતુ એ પ્રકારની વિચારપ્રવૃત્તિ પણ શ્રી ગુરૂ અને પરમાત્માની સેવા કરવામાં આવે તોજ થાય અને લેખના પ્રસાદથી જ્ઞાનામૃતની ટુપિ દ્રષ્ટને છાંત્રિત થાય નિર્મુક્ત થશે. હવે વિષયને માટે કેવા પ્રકારે વિચાર કરવો તે કથા: દેખાડીશું.

તેમાં પ્રથમ, મનુષ્યની સર્વ વિષયોમાં દેહના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે, તે સુંદર તથા મદા પવિત્ર લાગે છે, તેને માટે વિચાર કરવો ઉચિત છે. ખ્યાલ કરો! લોકો જે દેહને સુવર્ણનાં અલંકાર, સુંદર વસ્ત્ર ઇત્યાદિકોથી વિભૂષિત કરે છે, અને ચંદન, કેશર, કર્તુરી, અત્તર વગેરે લગાડીને સુગંધિત કરે છે, તેમાં જે સ્વતઃ સ્મ્યત્વ હત અને સુગંધિપણું હત તો વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ અને ચંદનાદિ વિલેખન કોઈ ન કરત. કમલ જાતેજ સુંદર હોવાથી શેરલયુક્ત થયા છતાં તેની સુંદરતા નષ્ટ થતી નથી. નૈસર્ગિક સુંદરતાવાળી વસ્તુને શોભાને સારૂ બીજા કોઈ સાધનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. દેહમાં મુગબોજ અરમણીપત્ર હોવાથી, વસ્ત્રાભૂષણાદિ ધારણ, અને દુર્ગન્ધિત હોવાથી ચંદન વગેરે લગાડવાં પડે છે, એ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, ગરમીમાં પરસેવો પુષ્કળ થાય છે, તે વખતે શરીરનું તથા

તેનાં કપડાંઓનું કેવું દુર્ગન્ધિપણું હોય છે, તે ખાસ ખ્યાલમાં આવે છે. સારાંશ, અવિવેકથીજ સુવર્ણાલંકાર વસ્ત્રાદિકાનું સુંદરત્વ અને ચન્દનાદિકાનું સુગંધિત્વ દેહ ઉપર આરોપણ કરવાથી જે તેનું રમ્યત્વ લાગે છે, તે પ્રાન્તિમાત્રજ જાણવું. માંસાહારી વ્યાધ્યાદિ પશુ અને ગૃધ્રાદિ પક્ષીઓના બક્ષણને માટે યોગ્ય અને અગ્નિને કાઢતી માફક સળગાવવામાં યેગ્ય દેહની અરમ્યતા (માંસરૂપથી અને દાહ સમયે દુર્ગન્ધિરૂપથી) સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. પ્રબોધ ચન્દ્રોદયકાર મહાત્મા કૃષ્ણમિશ્રવર્તિ કહે છે કે:—

અસ્ત્રાક્ષીજ્વનીલનીરજદલોપાંતાતિસુક્રમાશત- ।

ત્વહ્માત્રાંતરિતામિવં યદિ વપુર્નૈતત્પ્રજાનાં પતિઃ ।

પ્રત્યગ્રક્ષરદત્તમિશ્રપિશિતગ્રાસમ્બંધં ગૃહ્ણતો ।

ગૃધ્રઘ્વાંક્ષવૃક્ષાસ્તનૌ નિપતિતાઃ કો વા કથં વાસ્યેત્ ॥

નૂતન નીલકમળના દળથી પણ અત્યંત મૃદુ અને વિસ્તૃત એવી ત્વચાવડે આચ્છાદિત કરી દીધું છે માંસ જેનું એવું શરીર, અન્નદેવે નિર્માણ ન કર્યું હતું અને ખુદનુંજ રામ્યું હતું તો નૂતન રક્તમિશ્રિત માંસપ્રાસના અભિલાષથી આ શરીર પર ગૃધ્ર, કાગડા, શિયાળ, વર, જ્વાન ઇત્યાદિ પશુ પક્ષી ધસી આવત અને શહી ખાત. તે વખતે તેનું નિવારણ કાણ કરી રીને કરી શકત ? સારાંશ, એક ઉપરની ત્વચા જેમનેજ મનુષ્ય મોહિત થાય છે પરંતુ બીતરમાં શું બરેલું છે, તેના વિચાર કાણ કરે છે ? મહાનને જેમ રંગ રોગાન વડે બહારથી ખુમસુરત બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ શરીરરૂપી મહાનને બહારથી ઘેરી, કાળી ઇત્યાદિ નાના રંગની ત્વચા લગાડીને સુંદર બનાવેલું છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

માંસામૃકપૂયવિષ્ણુમૂત્ર સ્નાયુમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।

દેહે ચેત્પ્રીતિમાન્ મૃદો ભવિતા નરકેડપિ સા ॥

હે અવિવેકી ! માંસ, રૂધિર, પૂય, મલ, મૂત્ર, નાડી, મજ્જા અને હાડકાં ઇત્યાદિ મલિન પદાર્થોના સમૂહરૂપ આ શરીરમાં જે તું પ્રીતિ કરે છે તો નરકના ઉપર પણ તહારી પ્રીતિ થતી જોઇએ. કેમકે, નરકને વિષે એ શિવાય બીજું કંઈ વસ્તુ હોય છે ? જે પુરૂષ પોતાના શરીરની દુર્ગન્ધિનો ખ્યાલ કરીને ધેરાગળને પ્રાપ્ત નહિ થાય, તોને ધેરાગળને માટે બીજો ઉપદેશ શો હોઇ શકે ? એથી કરીને વિવેકી પુરૂષે આ શરીરને નરક રૂપ જાણીને તેની આસક્તિ છોડી દેવી. જરા વધુ વિચાર કરો !

કલ્પે વૈરમિદં સ્થાનં વિગ્રહો મૂર્તિમાનસૌ ।

પંચમૂતનિવાસોડયં કથં તત્ર સુસ્ત્રી મવેત્ ॥

આ શરીર કલહનું તથા અધર્મ પ્રચુર કલિકાલનું વસતિ ગૃહ છે. જે જો સાર્વભૌમ રાજાને અખિલ પૃથ્વી વાસસ્થાન હોય છે, તો પણ જો દેશને વિષે જોને ખાસ અભિમાનનો વિષય ધર અગર દુર્ગાદિ વસતિ-ન હોય છે, તેજ પ્રમાણે કલહ તથા કલિકાલનું અખિલ જ્ઞાતાંને વિષે પક્ત્ય હોવા છતાં, શરીરને વિષે સ્ત્રીય અભિમાનપૂર્વક નિત્ય સ્થિતિ એમ સમજવું. કોઈ સ્થળમાં કિંચિત્ કાળ જે તેનો નિવાસ હોય છે, કેટલું દુઃખ થાય છે કે ન પૂછે વાત. પરંતુ શરીરમાં તો એની નિત્ય તિ હોવાથી, ત્યાં સુખની શંકા સરખી પણ કેમ જોઈ શકે? વળી એ મૂર્તિમંત વિગ્રહ છે. (વિવિધેવ્યાધિમિશ્રિતે વિગ્રહઃ શરીરં, તથા વિગ્રહં ગમ્-પરમેશ્વરે હાહલુંઠનચ્છેદાદિ-વિગ્રહઃ યુદ્ધમ્) અનેક વ્યાધિઓ વડે મહાશુભમાં આવે છે એટલા માટે શરીરનું નામ વિગ્રહ છે. તેજ પ્રમાણે શત્રુ-લમાં જઈને તેનો દાહ તથા લુંટરાટ અને છેદન વગેરે ક્રિયા કરવામાં જે છે તેથી યુદ્ધનું નામ પણ વિગ્રહ છે. અખિલ જુતોનો અને ભૌતિક સ્થાનો પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવ હોય છે અને તેનું કાર્ય એ દેહહોવાથી વિગ્રહ (યુદ્ધ) રૂપત્વ સ્વભાવિકજ છે. તથા પંચ જુતો (પિશાચ) નું સ્થાન પણ છે. એવા નિરંતર યુદ્ધ સ્થાનમાં તેમજ જુતવસતિમાં સુખ રીતે જોઈ શકે? અવહારમાં એમ થતું હોય તો અહીં (શરીરમાં) હોય. આ પ્રમાણે દેહને માટે વિચાર કરવાનો કલ્પો છે. તથા દ્રવ્યને વિચાર કરશે તો એમજ માલુમ પડશે કે મહા કટ્ટથી તે સંપાદન માં આવે છે, રક્ષણ કરવામાં પણ કસેશ થાય છે, ખર્ચ થાય તો પણ અને નાશ થાય તો પણ દુઃખ. અહીં કરીને જાની, એ ॥ ત્રણે માં દુઃખદાયી અર્થ (ધન) ને ધીકારે છે. વસિકટજી કથું છે કે:—

મૂરિમાવવિકારાણાં જરામત્તજ્ઞકર્મણામ્ ।

તૈન્મયદૌરાત્મ્યવાહાનામર્થઃ સર્થે રૂતિ સ્મૃતઃ ॥

અનુત્તમસુખં વામૈ ચિરાય પરિરોચતે ।

જગત્તુણશિસ્ત્રદૃષ્ટ્યા સોડર્થે પશ્યતુ રાગ્યતુ ॥

મ ૧ ચિંતા, શોક, મોહાદિ જે ભાવવિકાર તથા જરા, મરણ, દુઃખર્થે તૈન્મય, દુષ્ટાત્મતા, સંતાપ કલ્પાદિકોનો સમૂહ અર્થ (વન) માં નિવાસ

કરે છે, એમ કહ્યું છે. એનું નામ જો કે અર્થ છે, તો પણ તેને અનર્થ રૂપ જ સમજીએ. જે પુરૂષને ઉત્તમ મોક્ષાપ્ત્ય સુખની અપેક્ષા હોય, તો જોઈએ તથા અગત્યની અગત્યના અગત્યના અર્થાત્ પુરૂષદૃષ્ટિથી એ ધનના તરફ જોઈએ; અને તેની સ્વરૂપામાંથી ઉપરામતાને પ્રાપ્ત થવું. અર્થસ્વરૂપા ત્યાગન પરમાર્થ (મોક્ષ) નો મુખ્ય ઉપાય છે. એ પ્રમાણે ધન સંબંધી વિચાર કર્યો છે, તો પણ લોકો મહા મોહરૂપી મગરથી ઘસ્ટ થઈ જાય છે, એટલા માટે અર્થને સાર કહ્યું છે (કંજુસપણું) ધારણ કરીને પરમાર્થનો ત્યાગ કરે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્યજનક છે? કંજુસનું લક્ષણ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારાંશ્ચ પીડયન્ ।

દેવતાતિથિમૃત્યાંશ્ચ સ કદર્યં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

જે પોતે પણ ખાતો નથી ને ધર્મકૃત્ય કરતો નથી, પુત્રોને, સ્ત્રીને, દેવતા અતિથિ તથા નોકરોને સર્વથા ત્રાસ આપે છે, એવો જોનો સ્વભાવ હોય છે તોને કદર્ય કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે, દૈવયોગથી વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હોય અને તેનો ત્યાગ (દાન) પરમાર્થને ખાતર ન થાય તો શા માનવું? તેનાથી તો અનર્થનીજ પ્રાપ્તિ નિઃસંશય થવાની.

અહલદેવે આ જગત પોતાની મેળેજ સંસારચક્રને વિષે શંકા રહે તેટલા ખાતર એ વસ્તુ નિર્મા છે. એક ક્ષત્રી અને બીજું નિધન (જેના વડે હિંસા કરવામાં આવે છે તે ક્ષત્રી એટલે તરવાર, અને જેનાવડે દાન કરવામાં આવે છે તે નિધન એવો જોનો અર્થ સમજીએ) એ બન્નેના અંતરથી પોતાની મેળેજ નાશ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રીનું નામજ ક્ષત્રી અને ધનનું નામ નિધન એ પ્રમાણે પહેલાં રાખવામાં આવ્યું હતું; અને એમના અંતરથી ધાત પાત થતા હોવાનું અનુભવમાં પણ આવે છે. પરંતુ પાછળથી અહલદેવને વિચાર થયો કે, એમનું આવું બચાવ નામ રાખવાથી કોઈ હેમનો સ્વીકાર કરશે નહિ. ત્યારે શું કરવું? એટલામાં હેમને એવી યુક્તિ સૂઝી કે એમનાં નામના અર્થ-ભૂ (શ, નિ)ને શુભ રાખવાથી કોઈને હેમના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે નહિ, અને અંતર કરશે; એ હેતુથી 'સ્ત્રી' અને 'ધન' એનું નામ રાખ્યું, તથા હેમને ઉપરથી માધુર્ય રાગવડે રંગી દીધાં. એથી કાંતે અખિલ ચતુર અને યાત્રી પુરૂષ પણ હેમના પૂર્વ ધાતક સ્વભાવને નહિ ઓળખીને ઉપરના વર્ણ (નામના અક્ષર સ્ત્રી અને ધન તથા ગૌર રંગાદિ) સૌન્દર્યના પર મોહિત થઈને આસ્કતતા ધારણ કરે છે. પરંતુ હેમનો પૂર્વ સ્વભાવ જો કોઈ મોક્ષચક્રને જોવો હોય

તો તેમના નામના આધ અક્ષરોને જોવા તે ઉપરથી વચાર્થ ગ્રથનું યાન થશે. બન્નેના નામના આધાક્ષર 'શનિ' એ પ્રમાણે છે. શની દૃષ્ટિગત ચતાં સર્વસ્વની હાનિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ અનુભવમાં પણ છે. તેજ પ્રમાણે એ બન્ને પદાર્થો પણ દૃષ્ટિ સંગત થશે તો મકલ્પેન્દ્ર અને તદ્દસક્રાન્તા તથા સર્વસ્વ (પુણ્ય સંચય)ની હાનિ થઈને, જીવ સદા સંસારમાં બળતો રહેશે. એમના નામના એક એક વર્ણનો (અક્ષરોનો) જે આવેો પ્રભાવ છે, તો પછી સર્વ વર્ણ (રંગરૂપ)નું મકલ્પ કરવાથી શું થશે તેનો વિચાર સકળ થઈ શકે તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્ત્રી અને ધનના પ્રમંગળી પરવાર્ય-હાનિ થાય છે, માટે વિચાર કરીને તેમનું સ્વરૂપ ભાણી લેવું, અને ત્યાગ કરવો. અહીં સુધી ધન સંગ્રહી વિચાર કહ્યો છે, હવે આગળ સ્ત્રીને માટે પણ જુઓ.

ધનાભિલાષની પેઠે સ્ત્રી અને પુત્રાભિલાષા પણ વિવેકવડે દૂર કરવી જોઈએ.

જ્વલતામતિદૂરેડપિ સરસા અપિ નીરસાઃ ।

સ્ત્રિયો દિ નરકાગ્નીનામિન્ધનં ચારુ દારુણમ્ ॥

જન્મપલ્લવલમ્તસ્યાનં ચિત્તકર્દમચારિણામ્ ।

પુંસાં દુર્વાસનારજ્જુનારી વડશર્પિઢિકા ॥

હતો માંસમિતો રક્તમિતોસ્થીનીતિ વાસરેઃ ।

બ્રહ્મન્કતિપર્વેયં યાતિ સ્ત્રી વિચ્છારારુતામ્ ॥

(યોગવાસિષ્ઠના વિરાગ્ય પ્રકરણમાં આ વિચાર ઉત્તમ અને વિસ્તૃત છે; મોક્ષેન્દ્રએ ત્યાંજ જોવું ઉચિત છે. તો પણ કિંચિત્ બતાવવામાં આવે છે.) ઉપરથી જોવામાં સરસ પરંતુ અંદરથી નીરસ, એ પ્રકારની સ્ત્રીઓ વિષય-લુપ્ત પુરૂષને દગ્ધ કરનારા નરકરૂપ અગ્નિનું મનોહર પરંતુ બપોર ધનન (કાઠ) છે એમ સમજવું. જન્મરૂપ તળાવમાં રહેનારા અને ચિત્તરૂપ કીચડમાં સંચાર કરનારા પુરૂષરૂપ માછલાંઓનો, સ્ત્રીએ દુર્વાસના રજાનુની સાથે બાંધેલો લોહ કંટકપરનો માંસપિંડ છે એમ ભણવું. ગામચંદ્ર કહે છે કે હે બ્રહ્મન! સ્ત્રીના શરીરમાં અંદી જોશે તો માંસ, પેલી વરદ જોશે તો રૂધિર, અંદી જુઓ તો હાડકાં, એ પ્રમાણે સ્ત્રી એ માંસાદિકોની રમેલી પૂતળીજ પ્રતીત થાય છે. તથા આપ કાઠમાં રહેની સુંદરતા નષ્ટ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરવાથીજ વચાર્થ રૂપનો પ્રમાણ થશે.

અવિવેક કાળમાં સ્ત્રીઓમાં સૌન્દર્ય બાસે છે અને મનુષ્ય મોહિત થાય છે.

કોઈ એક ગામમાં કોઈ અત્યંત રૂપાળી વેશ્યા નીતિથી ભગવદ્ બજન કરીને રહેતી હતી. કેવળ પૂર્વ પાપના બળથી વેશ્યા જાતિમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલુંજ; પણ તે સ્વકર્મથી વિમુખ રહેતી. તેને જોઈને એક વિષયાસક્ત પુરુષ મોહિત થઈને, તેને વશ કરવાને સાર પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. તે વેશ્યાને તો પોતાના દેહને માટે વિકૃતિ ઉપજી હતી, તેથી શરીરને કોઈ વિષયવડે સુખ આપતી નહિ. એક દિવસ તે વિષયી પુરુષે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણે પણ તેને પોતાની અનુકૂલતા દેખાડીને, ખીજે દિવસ ઘેર આવવા કહ્યું. પછી તેણે યુક્તિવડે તે વિષયીના મોહ દૂર કરાવવાના પ્રયત્ન કર્યો. તેણે એક દેવની પાસેથી જીજ્ઞાસની ગોળી લીધી અને ઝાડા થયા ત્યારે પોતાના ઘરમાંજ બેઠી. બે ચાર જીજ્ઞાસ થતાં તેના મુખની કંતિ શીકી પડી ગઈ, અને આંખો પણ ઉઠી ચઢી ગઈ; એવી સ્થિતિમાં ત્યાંજ પડી રહી. જ્યાં ત્યાં દુર્ગન્ધિ અને માખીઓ પણ ઘણી ઉડી રહી હતી, એટલામાં તે વિષયલંપટ પુરુષ આવી પહોંચ્યો.

ઘરમાં આવતાં વારને ઘણીજ બદલો આવવા લાગી, તેથી તેણે નાકે કપડું લગાવ્યું. આગળ આવીને જીએ છે તો પેલી વેશ્યા જમીનપર પડેલી છે અને તેની ચારે તરફ મેલું (નરક) પરેલું છે તથા માખીઓ ઉડી રહી છે એ પ્રમાણે જોવામાં આવ્યું. પ્રકુલ્લ કમલના જેવું જે તેનું મુખ હતું તે નિસ્તેજ થઈ ગયું તથા નેત્ર પણ જે કમલ પત્રના જેવાં વિસ્તૃત હતાં તે બચકર જણાવા લાગ્યાં. તે પુરુષે તેની પાસે જઈને પૂછ્યું કે તમારી આવી દશા શાથી થઈ ? તેણે કહ્યું, ‘તમારા ખાતર મ્હારી આવી દશા થઈ છે.’ તે બોલ્યો:—‘મ્હારે લીધે કેવી રીતે ?’ વેશ્યાએ કહ્યું:—જે શરીરપર તમને લુપ્ત થયા હતા અને જેને માટે મ્હેં તમને બોલાવ્યા હતા, તે આ વસ્તુ (મિત્ર) મ્હેં તમારે માટે શરીરમાંથી બહાર કાઢી રાખી છે. હવે તમને ગમે તો એ લો અથવા આ મ્હારું શરીર લો. જે આપની દૃષ્ટિમાં સુંદર જણાય તે લો. એ પદાર્થવડે મ્હારી સુંદરતા આપને જણાતી હતી. આ શરીરમાં એવાજ પદાર્થ બરેલા છે બીજું કશું નથી. હુકર મળનેજ રમણીય અને મધુર સમજીને તેનું સેવન કરે છે, તેજ પ્રમાણે અવિવેકી, વિષ્ણુ મૂર રક્ત માંસાદિકથી બરેલા પોતાના તેમજ સ્ત્રીના શરીરને સુંદર સમજીને તેની આકર્ષિત રાખીને સેવન કરે છે. પરંતુ વિવેકસંપન્ન માની એ પ્રકારનું આ શરીરનું અશુચિત્વ તથા દુર્ગન્ધિત્વ જાણીને તેનાપર આસક્ત થતા નથી. વેશ્યા બોલી:—કેવે કહો તમારે આ મલ જોઈએ

છે કે મલ્લથી ભરેલો આ દેહ જોઈએ છે ? દાંતે જે ત્કમે દેહની કાન્તિ જોઈ હતી તે આજે ક્યાં છે ? કેમકે આ મળ શરીરમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને તેના વડેજ તેની રમણીયતા હતી. આ પ્રમાણે તે પુરૂષે જીવું વચન સાંભળ્યું તથા તે દેખાવ જોઈને મનમાં ત્રાસ પણ ઉપજ્યો હતો તેથી લજ્જાત ચક્રને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યારથી ત્હેની વિપયાસકિત કમી થઈ ગઈ અને વિરક્તતા ઉપજી. મારાંશ, જ્યાં સુધી મનુષ્ય હરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ તથા ગુણોનો વિચાર કરતો નથી, ત્યાં સુધી ત્હેને તે વિપયસંગ્રામી સોનંદર્ભ જણાય છે અને તે વસ્તુ ઉપભોગ્ય છે એમ લાગે છે.

આ પ્રકારના વર્ણનથી સ્ત્રીઓની નિન્દા કરો છે એમ નહિ સમજવું. જગતમાં જેટલા વિષય છે, તેમાં સ્ત્રી સમાન ખીજે મોહક વિષય નથી, અને જેને ખાતર મોહ (અવિવેક) થાય છે, ત્હેના યથાર્થ ગુણ દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ મોહ છૂટી જાય છે. શંકરાનંદજીએ કહ્યું છે કે:—

યદ્દ્વારી દુઃસ્વકરી કામિનઃ પુરુષસ્ય હિ ।

નાર્ચા જાપિ ચ કામિન્યાઃ પુમાન્દુઃસ્વકરસ્થા ॥

તતો દુઃસ્વકરઃ કામો ન નારી ન નરોઽપિ ચ ।

एवं विज्ञाय मतिमान् कामं शत्रुमिमं त्यजेत् ॥

જે પ્રમાણે કામી પુરૂષને નારી દુઃખદાયક હોય છે, તેજ પ્રમાણે કામાસક્ત નારીને પણ પુરૂષ દુઃખકર હોય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, નારી અથવા નર કોઈને દુઃખકારક નથી, પરંતુ કામ છે. માટે, સુદ્ધિમાન પુરૂષે મુખ્ય દુઃખદ શત્રુ જે કામ તેનો વિચાર પૂર્વક પતિત્યાગ કરવો ઘટે છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરસ્પરનો પરસ્પરને વિષે જે કામ (અભિલાષ) છે તેજ પરસ્પરને દુઃખ આપે છે; સ્ત્રીએ નથી દુઃખ દેતી અને પુરૂષ પણ નથી દેતો. પુરૂષે જે પ્રમાણે સ્ત્રીને માટે વિચાર કરવાનો છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીએ પણ પુરૂષવિષયક વિચારવડે પોતાની વૈષયિક વાસના છોડી દેવી જોઈએ. જે પ્રમાણે પુરૂષ તેજ પ્રમાણે સ્ત્રી પણ પુરૂષને સુંદર ઉપભોગ્ય સમજે છેજ.

શંકરદિગ્ગજના યતુર્થ સર્ગમાં શ્રી શંકરાચાર્યે જે જે ઉપાયવડે જે જે વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનું વર્ણન તેમાં કર્યું છે તે ત્યાંજ જોઈ શકાય; તેમજ અહીં કાંઈક કહીશું. જેમણે કામ (વિષયાભિલાષ)નો કામ્યવસ્તુ વિષયક દોષોના વિચારવડે નાશ કરી દીધો હતો. તથા કઠોર ભાષણ, પરપીડા, કોષ ઇત્યાદિકોનું ક્ષાંતીથી સ્મરન કર્યું. પદાર્થની અપ્રાપ્તિ

અને પ્રાપ્તિએલાના નાશ વિષયક જે દીનતા, અને તે પ્રમાણે સંચય, અનુભવપણુ, પરદ્રવ્યસંબંધી લોભ, અને સત્પાત્રમાં ધનનું અસમર્પણ એ સર્વને સંતોષવડે અંતર્ગૃહમાંથી દૂર કાઢી નાંખ્યા મત્સરનું અનસયાવડે દમન કર્યું. ધર્માતિક્રમનો હેતુ જે મદ, તેનો તથા સ્વપૂજ્યત્વ અભિમાનનો 'બીજનો ઉત્કર્ષ પોતાનાં કરતાં અધિક થાઓ,' એ પ્રમાણે ચિરકાલ પર્યાન્ત ચિંતના કરીને નાશ કર્યો. અને તૃષ્ણારૂપી પિશાચને ઉત્તમ તૃપ્તિદક્ષણ ગુણવડે મારી નાંખી. કહેવાનો હેતુ એ છે કે સ્ત્રીવિષયક ભોગેચ્છાનો ઉચ્છેદ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તે ભોગેચ્છાના આલંબનીબદ્ધ સજીવ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ વસ્તુનો વિચાર કરશે. ત્વહ્માંસ રૂધિર અરિષ્ઠ ઇત્યાદિ પદાર્થોના સંઘાત (સમુદ્ધ) વિશેષને સ્ત્રીબંધક માનવામાં આવે છે. પરંતુ મુક્તમણ્ડિએ તે પદાર્થોનું પૃથક્ વિવેચન કરવામાં આવે તો સંઘાત વૈચિત્ર્યથી ભિન્ન કામિનીની પ્રતીતિ થશે નહિ, અને ત્હેમના ઉપભોગની ઇચ્છાનો ઉચ્છેદ થશે. એટલા માટેજ કવિએને સ્ત્રીશરીરની નિન્દા કરવી પડે છે, અને કરે છે પણ ખરા. અને જે પ્રમાણે બાહ્ય શરીરનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, તે પ્રમાણે ત્હેમની અંતર વૃત્તિઓનો પણ વિચાર કરવો પડે છે, એમ સમજીને ત્હેમના સ્વભાવની પણ નિન્દા કરેલી છે. આ ઉપરથી એમનો હેતુ નિન્દાપર્યવસાયો છે એમ સમજવું જોઈતું નથી. એમ જો હત તો અન્યત્ર આવું વર્ણન નહિ મળી આવત. બુદ્ધો વિષય પુરાણ ! અલ્પવૈવર્ત ! બૃહત્ પારાશર સ્મૃતિ ! મનુસ્મૃતિ ! ઇત્યાદિ ગ્રંથો કવું વર્ણન કરી રહ્યા છે ?

देवतिर्यङ्मनुष्यादौ पुलाग्नि भगवान्हरिः ।

स्त्रीनाग्नि लक्ष्मीर्भैत्रेय नानयोर्विद्यते परम् ॥ वि. पु. ॥

यत्किंचित्ત્રિપુ लोकेषु स्त्रीरूपं देवि दृश्यते ।

तत्सर्वं त्वत्स्वरूपं स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ ब्र. वै. ॥

स्त्रियस्तુष्टાઃ સ્ત્રિયો રુષાસ્તુષ્ટા સ્પષ્ટાશ્ચ દેવતાઃ ।

वर्धयंति कुलं तुष्टा नाशयन्त्यपमानिताः ॥ बृ. पा. ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥

यत्रૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ મ. સ્મૃ. ॥

આ જગતમાં દેવ મનુષ્ય તિર્યક્ જાતિમાં જે જે પુરુષ તે તે સમયાન વિખ્યતું રૂપ અને સ્ત્રીને લક્ષ્મીરૂપ સમજવું. એ જાના

શિવાય બીજું કંઈ નથી. હે દેવિ! ત્રેલોક્યના વિશેષે જે કાંઈ શ્રોષ્ય દેખાય છે, તે સધળું ત્વમાર્જન સ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કરેલો છે. એથી કરીને સ્ત્રીઓની તુષ્ટિ દૃષ્ટીથી દેવતા તુષ્ટ ને રૂઢ થાય છે. તુષ્ટ થાય તો કુશળી વૃદ્ધિ અને અપમન કરવામાં આવે તો કુશળતા નાશ કરી નાંખે છે. જ્યાં ખાનપાન વસ્ત્રાલંકારાદિક વડે સ્ત્રીઓનું પૂજન (સત્કાર) થાય છે, ત્યાં આગળ દેવતાઓના પ્રસાદ હોય છે: અને જ્યાં એવો સત્કાર કરવામાં આવતો નથી ત્યાં દેવતાઓના પ્રસાદનો અભાવ હોવાથી યાગાદિક ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. (અંહી સકલ ક્રિયાને નિષ્ફળ કરી છે તે નિન્દા અર્થવાદાત્મક છે એમ સમજવું.) કોઈ પણ દ્રવિ અથવા શાસ્ત્રપૂરાણાદિ-કર્તાનો સ્ત્રીની નાહક નિન્દા કરવી એવો હેતુ એજ નહિ કેમકે પ્રપંગ વિશેષમાં તેઓજ સ્ત્રીઓના અનેક ગુણોનું વર્ણન પણ કરી ચૂક્યા છે; પ્રસંગોપાત્ત તે બતાવવામાં આવશે. એ વાત જવાદો પરંતુ સોમચંદ્ર ચ રાજ્ય પુરસ્વાને પશ્ચાત્તપ થયા બાદ તહેલો જે વિચાર કર્યો હતો તેનો ખ્યાલ કરો.

ચંદ્રપુત્ર બુધધી ઇલાના (સુદુમ્બના) ઉદરમાં પુરસ્વા નામનો રાજ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. તે મહા પરાક્રમી, ઉદાર, સુંદર, સુશીલ ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત હતો. એક વખત દેવર્ષિ નારદને મોકલે તેના સૌન્દર્યાદિ ગુણોનું વર્ણન ઇન્દ્રભુવનમાં ઉર્વશીએ સાંભળ્યું અને તે કામાકુળ થઈને પુરસ્વાની પાસે આવી. (મિત્રાવશ્યુત્ક્રમ્ણાપથા ત્વેન મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, જેથી મનુષ્યોના સામિપ્યમાં રહેવાની કામ અચયુ ન હતી.) ત્વેને જોઈને રાજ્ય આનંદિત થઈને બેઠો કે:—“હે સુન્દરગંગી! તું મ્હારી સાથે રહીશ તો આપણે ધન્ય વખત સુધી કીડા કરીશું.” ઉર્વશીએ કહ્યું:—“ત્વમારો સ્વરૂપમાં કોનાં મન તથા નેત્ર રમમાણુ થાય નહિ? હે રાજ્ય! આ બંને મેં મ્હારા પુત્ર સમાન છે, તેમને આપની પાસે રહેવા દો. હું ત્વમારી સાથે રહીશ, પરંતુ મ્હારા નિયમ સાંભળો. હું કેવળ ધૃત બક્ષણ કરીને રહેવાની છું તથા રતિકાલ વિના જો ત્વમે મ્હને નગ્ન જણાશો તો હું ત્વમને છોડીને ચાલી જઈશ. રાજ્યએ ઉર્વશીનો કરાર કમ્પૂર્ણ કર્યો અને ત્વેની સાથે તે યથેચ્છ સુખ ભોગવવા લાગ્યો. આથી તરફ સ્વર્ગમાં જ્યારે ઉર્વશી જોવામાં ન આવી, ત્યારે ઇન્દ્રે મન્ધરોને કહ્યું કે આ મ્હારી સભામાં ઉર્વશી વગર કાંઈ શોભા જણાતી નથી, માટે એવો કંઈક ઇલાજ કરો કે જેથી તે પાછી આવી શકે.

પછી મન્ધરોએ મધરતનાં અંધારામાં જઈને, ઉર્વશીએ રાજ્યની પાસે રાખેલાં બંને મેષો (ધેડાં) તું હરણ કરીશું. જ્યારે તે મેષ ‘મેમે’ શબ્દથી બ્રમ

પાડવા લાગ્યાં, ત્યારે ઉર્વશી શોક કરતી ઉડી, અને બોલવા લાગી કે:—“હું
 દૂષી ગઇ! પુરુષના મ્હારો ધણી શાનો? મ્હારાં અપત્યોનું ચોરાએ હરણ
 કર્યું છે, ત્યારે એ શરીર હોવા છતાં, સ્ત્રીની માથક બગળીત થઇને સ્પર્શ
 રહ્યો છે. એના પર વિશ્વાસ રાખીને હું રસાધ ગઇ.” આ પ્રમાણે
 ઉર્વશીએ રાજના હૃદયને વાગ્યાણથી વિદ્ધ કર્યું, ત્યારે તે કોષાયમાન
 થઇને નગ્નાવસ્થામાં હાથમાં ખટ્વા લઇને ગન્ધર્વોની પાછળ દોડ્યો.
 રાજને જોઇને ત્હેમણે મેળને છોડી દીધાં, અને ત્યાં ખૂંચ પ્રકાશ કરી દીધો.
 એટલામાં ઉર્વશીએ રાજને નગ્ન દીડો અને વિચાર કર્યો કે એને પહેલાં
 કહેવામાં આવેલું પણ્ય એણે તોડ્યું છે, માટે હું એને છોડીને ચાલી જઇશ.
 આ પ્રમાણે રાજના આવતાં પહેલાંજ ઉર્વશી નીકળી નાહી. ત્યારમાદ
 રાજ પાછો આવીને જુએ છે તો મંચકપર ઉર્વશી નથી, ત્યારે તો તે
 અતિથય વિલ્લસ થઇને ત્હેને માટે શોક કરતો કરતો પૃથ્વીપર બટકવા
 લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં કુરુક્ષેત્રમાં સરસ્વતીને કિનારે તે ઉર્વશી રાજના
 જોવામાં આવી; તે વખતે એ ત્હેને કહેવા લાગ્યો:—“હે સ્ત્રી! મ્હને
 સંકટમાં છોડીને ચાલ્યા જવું એ ત્હેને ઉચિત નથી, આ શરીરને અંદી
 સુધી પુંજ ખેંચી લાવી છે, અને અંદીજ એ પડે છે, એને વડે ગૂંઘ વગેરે
 ખાય છે, માટે ચાલ અને મ્હારી સાથે રમખાણ્યા.” આના ઉપર ઉર્વશીએ
 શા જવાબ દીધો? તે:—

મા મૃથા: પુરુષોડસિ ત્વં મા સ્મ ત્વાડ્યુર્વકા હમે ।

કાપિ સમ્યં ન વૈ સ્ત્રીણાં વૃક્ષાણાં હૃદયં યથા ॥

હે રાજ! મરીશ નહિ! પુરુષના જેવો પુરુષ થઇને કેમ વિયે ત્યાગ
 કરે છે? એ વડેએને (વડે પુલ્લ ધન્દ્રિયોને) ત્હારો દેહ ખાવા દઇશ નહિ
 અર્થાત્ ધન્દ્રિયોને સ્વાધોન થઇશ નહિ. સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ વડેએનાં
 અંતઃકરણનાં જેવું કંટણું હોય છે. સ્ત્રીઓની સાથે સખ્યત્વ કદીપણ સારું
 નથી. સ્ત્રીએ નિર્દય, કૂર, દુઃસહ તથા પ્રિયકાય સાધવામાં ચાહે તે
 સાહસ ખેડનારી હોય છે. અરતુ! હે રાજન! આ સંવત્સરની આખરે એક
 રાત સુધી પું મ્હારી સાથે આનંદથી રહીશ. આટલું સાંભળીને રાજ પોતાની
 નગરી તરફ પાછો આવ્યો.

વર્ષની આખરે જ્યારે રાજ ફરી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો ત્યારે ત્હેને પુત્ર
 સહિત ઉર્વશી મળી, અને રાજએ ત્હેની સાથે એક રાત ત્યાં રહીને આનંદ
 દુર્વર્ક પસાર કરી. બીજે દિવસે ઉર્વશી જવાની હોવાથી રાજને બારે બેક

થયો, ત્યારે ઉર્વશી બોલી:— ‘તું ગન્ધર્વોની પ્રાર્થના કરે તો તેઓજ મ્હને ત્હારે સ્વાધીન કરે.’ ત્હેના કલા મુજબ રાજ્યે ગન્ધર્વોનું સ્તવન કર્યું ત્યારે ત્હેમણે સંગ્રહ થઇને ત્હેને એક અગ્નિસ્થાલી આપી. એમાં ત્હેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, એણે (પુરુષએ) તે અગ્નિવડે કર્મોજ્જ્વળ કરીને, તેની આરક્ષત ઉર્વશીને મેળવી લેવી. પરંતુ રાજ્યે તે સ્થાલીજ ઉર્વશી છે એમ લાગ્યું અને તેને લઇને તે વનમાં ફરવા લાગ્યો. યોગાક દિવસ પછી ત્હેના સમજવામાં એમ આવ્યું કે ‘એ તો ઉર્વશી નથી, પરંતુ અગ્નિ-સ્થાલી છે,’ ત્યારે તે એને વનમાં મૂકીને પોતાને ઘેર આવ્યો ગયો. તોપણ રોજ રાત્રે પુરુષ તો સ્થાલીનું નિરંતર ધ્યાન કરતો હતો. એ પ્રમાણે ધણા દિવસ વિત્યા બાદ, ત્હેના મનમાં ત્રણ વેદ પ્રકટ થયા. ત્યારે તે જ્યાં આગળ પેલી સ્થાલી મુકી દીધી હતી તે જગ્યાએ ગયો અને ત્હેણે અમર્ય વૃક્ષનાં બે અરણી તૈયાર કરીને ઉર્વશીબોક્ષની પ્રાપ્તિને અર્થે તેમનું મંથન કરીને તેમનામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. પછી તે અગ્નિવડે ત્હેમણે યજ્ઞ-પતિ પરમાત્માની આરાધના કરી અને રાજ્ય પુરુષવાને ગન્ધર્વોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ. ત્યાં ત્હેને ઉર્વશીનો લાભ પ્રાપ્ત થયો, અને ત્હેની સાથે ધણે વખત સુધી એણે વિષય ભોગ કર્યો; દૈવ્યોગથી જ્યારે એને વિરક્તા થઈ, ત્યારે ત્હેણે આ પ્રમાણે ગાથા વર્ણવી છે.

અરે ! મ્હારા મોહની પરાકાષ્ઠા થઈ ! કામ વડે મ્હારું મન દૂષિત થયું અને ત્હેમાં એ ઉર્વશીએ દ્વાલિંગન દીધું, તેના આનંદમાં સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત ક્યારે થયો તથા આયુષ્ય પણ કેટલું વીત્યું ત્હેની પણ મ્હને સ્મૃતિ રહી નહિ. હું સાર્વભૌમ રાજ્ય હોવા છતાં તૃણની પેઠે મ્હને તણ જનારી સ્ત્રી (ઉર્વશી) ની પાછળ ઉન્મત્ત થઇને રહ્યો કકળતો ‘ગધેડો ગધેડીની પાછળ જેમ નિર્લેજ બનીને દોડે છે તે પ્રમાણે’ દોડ્યો પણ ખરો.

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ।

किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो ह्वयम् ॥

જેનું મન સ્ત્રીઓએ હરી લીધું છે, ત્હેની વિદ્યાનો શો ઉપયોગ ? ત્હેનું તપ પણ નિરર્થક છે; તથા સન્યાસનું તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયનનું પણ શું રજ ? ત્હેનો એકાન્ત વાસ, મૌન વગેરે અખિલ કિંબા બ્યર્થ છે. આકુતિથી અગ્નિ જેમ તૃપ્ત થતો નથી, તેજ પ્રમાણે મ્હારા મનનો કામ પણ તૃપ્ત થતો નથી. પરમેશ્વરના સિવાય બીજો કોય પુરુષ આ સ્વેચ્છી વૈસ્યાએ મ્હારું મન જે આકર્ષણ કર્યું છે, તે માંહેથી મ્હને વિમુક્ત કરવાનો સંચર્ચ છે ?

। ઉર્વશીને કાંઈ દોષ નથી. રજ્યુતું સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી ' એ પ' છે ' એવી ભ્રાન્તિથી કોઈ મનુષ્ય દુઃખી થાય તો તેમાં રજ્યુતો । અપરાધ ? તેજ પ્રમાણે અજ્ઞતેન્દ્રિય એવા મહેં મહારી શુદ્ધિથી ઉર્વ-
શીને વિષે સૌમન્દ્ય, સૌન્દર્ય, પ્રેમ ઇત્યાદિ ગુણોતું અજ્ઞાનવડે આરોપણ
કું, એ અપરાધ મહારો છે ઉર્વશીને નથી. ક્યાં શુચિત્વ, સૌમનસ્ય,
સૌમન્દ્ય એ ગુણો ? અને મલિન, દુર્ગન્ધ પૂર્ણ, અપવિત્ર તેને દેહ
માં ? સ્ત્રીના શરીરપર અનેક ગુણોતું આરોપણ કરીને, રમમાણ થનારા
હારા સમાન જે પુરુષો હશે, તેમને કૃતિ તુલ્યજ સમજવા. કેમકે:—

ત્વદ્દમાંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।

વિષ્ણુત્રપુત્રે રમતાં કૃમીણાં કિંચદન્તરમ્ ॥

ત્વચા, માંસ, રક્ત, રનાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાં એ સર્વનો સમુદાય
યા વિદ્યા, મૂત્ર પૂય એમનો બંડાર જે દેહ તેને વિષે રમમાણ થનારા પુરુષોમાં
મને મલાદિમાં રમમાણ થનારા કૃમિઓમાં કેટલો ફરક હશે ? એ પ્રમાણે રાજાએ
દુઃખવર્ણન કર્યું છે. જ્યાં સુધી એનામાં વિપયાસકતા હતી, ત્યાં સુધી એ
વિચારવિમુખ હતો, અને જ્યારે વિરક્તતા થઇ, ત્યારે વિચારવડે એને તેજ
સીદેહ (જે પ્રથમ રમજીવ લાગતો હતો તે) અપવિત્ર દુર્ગન્ધયુક્ત
તીત થવા લાગ્યો આખરે રાજાએ ઉર્વશી લોકોના ત્યાગ કરીને, પોતાના
દયસ્થ પરમાત્માને જાણીને, જ્ઞાનવડે અખિલ મોહનો ત્યાગ કીધો અને
રમ શાન્તિ સંપાદન કરી. સારાંશ કે, આપણા અન્તઃકરણમાં જ્યારે દેવ-
ગથી વિચારપૂર્વક વિષયવિરક્તિ ઉપજશે, ત્યારે આપણને પણ આ પ્રકાર-
તું કથન યા લેખન સત્ય છે એમ લાગશે. પરંતુ જ્યાં સુધી મનની
વિપયાસકિત છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીએને માટે ચત્કિચિતુ પણ કોઈ વાંકું મોક્ષ
સ્તર લખે, તો તે નિન્દાજ છે અને એવું લખનારા મોક્ષનારાને કાંઈ પણ
જાન નથી એવો ભાસ થશે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએને માટે વિચાર ખતાવ્યો
તે મોક્ષેન્દ્રુને અવશ્ય કરણીય છે. અસ્તુ ! હવે પુત્ર સંબંધી વિવેક
વિદ્યારણ્ય સ્વામીજીએ આત્માનંદ પ્રકરણમાં જણાવ્યો છે, તે કહેવામાં આવે છે.

જલમ્બમાનસ્તનયઃ પિતરૌ ક્લેશયેચ્ચિરમ્ ।

લઘોઽપિ ગર્ભેષાતેન પ્રસવેન ચ બાધતે ॥

જાતસ્ય મહરોગાદિઃ કુમારસ્ય ચ મૂર્ચ્વતા ।

ઉપ્પત્તિતે ત્વવિચત્ત્વમનુદ્વાહશ્ચ પળિડતે ॥

યૂનશ્ચ પરદારાવિદારિયં ચ કુટુંબિનઃ ।

પિત્રોર્દુઃસ્વસ્ય નાસ્ત્યંતો ઘની ષેન્નિમ્નયતે તદા ॥

પુત્ર થતો નથી એ કારણથી માતા પિતાને દુઃખ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિને માટે મંત્ર, ચંત્ર, પીપલપૂજન વગેરે સાધનાનુક્રમ કરતાં ડોશ થાય છે. પ્રયત્ન કરતાં કરતાં ગર્ભધારણા થઇને તેનો પાત થાય તે પશુ દુઃખ. તેજ પ્રમાણે જન્મકાળમાં પશુ દુઃખ થાય છે. જન્મ વખતે જો કે માતાનેજ દુઃખ થાય છે, તોપશુ તેના દુઃખથી પિતા પશુ દુઃખી થાય છે. જન્મ થયા પછી મહેતી તથા રોગોની પીડા થાય તોપશુ દુઃખજ. કુમાર અવસ્થામાં તેની મૃતતાનું દુઃખ ઉપજે છે. મૌજીમ ધન પછી પુત્ર અભણ રહે તો પશુ દુઃખ. વિદ્વાન થઇને કુંવારો રહે તો પશુ ડોશ થાય છે અને પરસ્ત્રીનું વ્યસ્ત્ર દુઃખી જાય તો પશુ દુઃખ થાય છે. વિવાહિત થઇને દરિદ્રી રહે તો પશુ દુઃખ અને ધન કમાતો થઇને મરી જાય, તો પછી માતા પિતાના દુઃખનો છેડોજ નથી. સારાંશ, આ પ્રકારનો, અનુભવ પશુ જગત્માં પણ લોકોને છે, એથી કરીને એને માટે વધારે કથનની શું જરૂર રહે છે ? વિચાર કરવાથી, પુત્ર વડે પશુ સુખ નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે, અને પુત્રાભિલાષા (વાસના) દૂર થાય છે. એવા ગૃહાદિ તેમજ ખીજા વિષયોની વાસના વિચાર કરીને નિવૃત્ત કરવી. તોજ મનની ચંચળતા નષ્ટ થઇને તે સ્થિર થાય છે.

વાસનાયાસ્તથા વન્હેર્ઋણ વ્યાધિદ્વિષામપિ ।

સ્નેહૈવૈરવિષાણાં યઃ શેષઃ સ્વલ્પોઽપિ નાષતે ॥

અગ્નિ, ઋણ, રોગ, થતુ, સ્નેહ, વૈર અને વિષ, એમનાં જો કદાચિત્ યત્કિંચિત્ પશુ અંશ રહે, તો પશુ ફરી તેની વૃદ્ધિ થઇને મનુષ્યને દુઃખ દે છે. જુઓ ! અગ્નિનો એકાદ તણખો પશુ મોટા મોટા મકાનોને ભસ્મ કરી દે છે. ઋણ પશુ વ્યાજ રૂપથી વૃદ્ધિમત્ થઇને, દુઃખ દે છે. રોગ કિંચિત્ શરીરમાં રહી જાય તો દુઃખજ થઇને અસાધ્ય થઇ જાય છે. શત્રુની ઉપેક્ષા કરે તો તે બળવાન થઇને દુઃખ દે છે. સ્નેહ (મમતા) પશુ વૃદ્ધિમત્ થઇને જન્મ મરણ સંસારમાં ફરો બળાડવી પાડે છે. વૈરનું નિર્મૂલન કરવામાં ન આવે તો અનર્થ ઉપજે છે. હેરનો પશુ કાંઇક અંશ રહી ગયો હોય છે તો મૃદુ થાય છે. તે પ્રમાણે વાસના પશુ શૈથ રહે તો જીવને પીડા થવાની. એટલા માટે નિઃશૈયતાથી તેનો ક્ષય કરવો. હવે એવો ઉપાય કહેવામાં આવે છે.

વાસનાઓનું અત્યન્ત પ્રાપ્ત્ય હોવાથી, વિચારદ્વારા જે પુરૂષને તેના ત્યાગ કરવો અશક્ય હોય ત્હેને માટે મનોનિમ્મલને સારૂ પ્રાણુસ્પન્દ નિરોધ એજ ઉપાય કહ્યો છે. કેમકે પ્રાણુસ્પન્દ અને વાસના એ બન્નેય ચિત્તનાં પ્રેરક છે. તે બન્નેના નિરોધવડે ચિત્તની અવસ્થા શાંતિ થાય છે. શરીરમાં રહેલા એકજ વાયુને ઉર્ધ્વ ગમનત્વને માટે પ્રાણ અને અધોગમન કરે છે તેથી અપાન એવી સંજ્ઞા મળેલી છે. (પ્રકર્ષેણ દેહાદિષ્ણાતં અભિતિ જીવ-યતીતિ પ્રાણઃ । અપાનિતિ નિસ્રયઃ બહિઃ મારચતિ દેહાદિષ્ણાતં સોડપાનઃ) દેહાદિ સંઘાતને જે ઉત્તમ પ્રકારે જીવાડે છે તે પ્રાણ, અને બહાર નીકળીને તેને મારે છે તે અપાન, આ પ્રમાણે તેમનાં નામની નિરૂક્તિ કહી છે. એટલુંજ નહિ પણ તેજ શરીરસ્થ વાયુ બિન્ન બિન્ન સ્થાનમાં ગમન કરે છે, એથી તેને દશ પ્રકારનાં નામ પ્રાપ્ત થયાં છે. જે પ્રમાણે બન્ને કેદીઓના હાથમાં એકજ બેડી હોય છે, તો તે જેમ પરસ્પરને ખેંચે છે, તેજ પ્રમાણે અપાન વાયુ પ્રાણને અને પ્રાણ વાયુ અપાનને આકર્ષે છે. અને એ પ્રમાણે બન્નેને સૂખલાવત્ બંધન પ્રાપ્ત થઈ જવાથી, ચિત્ત નિશ્ચલ રહેતું નથી, અને તેને માટે પ્રાણાપાનનો અવરોધ કરવો પડે છે. હવે તેમાં મતભેદ દર્શાવવામાં આવે છે.

ચલે વાતે ચલં ચિત્તં નિશ્ચલે નિશ્ચલં ભવેત્ ।

ચિત્તે ચલે ચલઃ પ્રાણો નિશ્ચલે નિશ્ચલો ભવેત્ ॥

પ્રાણવાયુની ચંચલતાથી જીવોપાધિ ચિત્ત (મન) ચંચલ થાય છે અને તેની સ્થિરતાથી ચિત્ત પણ નિશ્ચલ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે. તથા બીજા એમ કહે છે કે, સંકલ્પવિકલ્પને લીધે ચિત્તની ચંચલતા છે અને તેને લીધે પ્રાણવાયુચંચલ થાય છે. તથા સંકલ્પવિકલ્પશૂન્ય થતાં ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે, તે વખતે પ્રાણવાયુ પણ નિશ્ચલ થઈ જાય છે. સારાંશ, હૃદયોગી પ્રાણુવાયુનો જળ કરીને, એટલે સ્થિરતાથી ત્હેને સ્વાધીન કરીને મનઃસ્થૈર્ય સંપાદન કરે છે. સાંખ્યપાતંજલયોગી મનતું સ્થૈર્ય સંપાદન કરીને પ્રાણુવાયુના નિશ્ચલત્વનો લાભ સંપાદન કરે છે. હવે ત્રીજા મનનશીલ વેદાન્તી એવું કહે છે કે, મન અને પ્રાણ એ બન્નેનું સ્થૈર્ય સંપાદન કરવાથીજ આત્મસ્વરૂપમાં નિશ્ચલ સ્થિતિનો લાભ થાય છે. આ પ્રમાણે જીવબલ્લેક્યસાનપ્રાપ્તિરૂપ યોગનાં ત્રણ પ્રકારનાં સાધન થયાં એમ સમજવું.

પ્રાણુનિરોધદ્વારજૂન પ્રાણુપ્રાગ્ઘાતિ યોગવડે મનને સ્વાધીન બનાવવું એવો હૃદયોગીઓનો નિશ્ચિત મત છે. તેજ પ્રમાણે વિવેકરૂપ મનના અંશ-વડે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનના અંશને (સંકલ્પાદિનો નાશ કરીને) સ્થિર

કરવે, એ પ્રમાણે સાંખ્યપાતંજલ યોગીઓનો નિશ્ચયમક સિદ્ધાન્ત છે. તેના ઉપર, કેવળ વિવેકથી મન નિશ્ચલ થવું નથી પરંતુ પ્રાણનિરોધથી થાય છે. અને એ પ્રમાણે મેઘીઓમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે પણ ખરું, એ પ્રમાણે યોગીઓનું કહેવું છે. આના પર સાંખ્યપાતંજલયોગી કહે છે કે કેવળ પ્રાણુપ્રાણરૂપી પ્રાણનિરોધ કર્યો, તો પણ મનની મુદતા નષ્ટ થતી નથી, એથી તે ખીજરૂપે અવશિષ્ટ રહે છે; અને તેને લીધે સુપ્રસિ અને મૂર્છાની માફક મનોભયરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. મનન કરવાને યોગ્ય વિષયોની બિમ્યાત્વપ્રતીતિ વિવેકવડે દૃઢતર થઇ જાય તો મનના શૈથિલ્યથી લયરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. તે બન્નેને વેદાન્તી કહે છે કે હે બાધઓ !:—

મનબ્રાણદ્વયુજસ્તે તુ શ્રેષ્ઠતરાઃ સ્મૃતાઃ ।

ચેત્કલ્પકલ્પિના મૂદાસ્તે મંડા ન તુ યોગિનઃ ॥

મન અને પ્રાણ એ બન્નેનો જેઓ આત્માને વિષે લય કરી દે છે તેઓ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. જે મૂઠ પુરૂષો ગુરુશિક્ષા-રહિત નિષ્કૃણ હઠાભ્યાસમાં જે રત થયા હોય તો તહેમને બંડ (બાંડ) હટકિયાના વિનોદી સમજવા. તેઓ સત્ય હઠયોગાભ્યાસી નથી પરંતુ હઠ-નિષ્ઠથી ભોકોને રક્ષાવે છે એમ સમજવું; ઇત્યાદિ બોધસારમાં પણ કહેલું છે.

હવે વસિષ્ઠજીએ શ્રી રામચંદ્રજીને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે બતાવવામાં આવે છે; વસિષ્ઠજી કહે છે કે:—

દ્વે વીજે ચિત્તવૃક્ષસ્ય પ્રાણસ્પન્દનવાસને ।

૯કસ્તિપંશ્ચ તયોઃ ક્ષીણે ક્ષિપં દ્વેડપિ વિનશ્યતઃ ॥

હે રામ ! ચિત્તરૂપ વૃક્ષનાં બે બીજ છે. એક પ્રાણોનું સ્પન્દન (ચલન) અને ખીજી વાસના. એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં બન્નેયનો નાશ થાય છે. પ્રાણુપ્રાણના દૃઢ અભ્યાસથી, આસન ભોજનાદિકોના નિયમથી અને ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિથી પ્રાણુવાયુનો નિરોધ કરી શકાય છે. તથા અસંગ બ્યવહાર રાખવાથી, પ્રપંચચિંતનન પ્રતિભાગથી અને સ્ત્રીરાદિ નાશવાનું છે ઇત્યાદિ ભ્રમણથી વાસના નિવૃત્ત થાય છે. એમાંથી જેને માટે ત્હમારી ચાહના હોય તે કરો.

હવે કરતામાં આપેલા વાસના ક્ષયના રક્ષણને માટે કેટલાક એમ કહે છે કે અશુદ્ધિત્વાદિ જે પદ્ધતિ તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તોજ નિઃસંશય જીવન્યુક્તિ મુખનો લાભ થશે. એ પદ્ધતિ અને તેમનાં લક્ષણ નીચે બતાવવામાં આવે છે:—૧ અશુદ્ધિત્વ ૨ પંડિત્ય ૩ પંચત્વ ૪

અંધત્વ ૫ બધિરત્વ ૬ મુગ્ધત્વ એ છ ગુણો છે. હવે એમનાં લક્ષણ ક્રમશઃ કહેવામાં આવે છે.

૧ અન્ન બ્રહ્મણ્ય કરતી વખતે આ સાઈ છે અને આ ખરાબ છે, એવી ચિકિત્સા કરીને મૃષ્ટાન્નને માટે આસક્તિ અથવા રચિરહિત અન્નનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, અને હિતકારક, સત્ય તેમજ પરિમિત બાપણ્ય કરવું જોઈએ, એટલે અભૂક્ત્ય ચ્યું સમજવું. જીહ્વા હોવા છતાં પણ નહિ જેની હોય તો ત્હેને અભૂક્ત કહેવામાં આવે છે, અને એનો જે ભાવ તે અભૂક્ત્ય છે, એમ સમજવું. ૨ નવ પ્રસૂત સ્ત્રી અને સોળ વરસની યુવતિ તથા જરા વડે જર્જરિત ચએલી સો વરસની યુદ્ધી એમને જોવા છતાં, મનની જે નિર્વિકારિતા તેનું નામ પંડકત્વ જાણવું. પંડ પુરૂષ ત્હેમને જોઈને ક્યાં વિકૃતિ ધારણ કરે છે ? એ પ્રમાણે જે, પુરૂષ હોવા છતાં પણ વિકારશૂન્ય હોય તે પંડવત્ છે, અને ત્હેનો જે ભાવ તે પંડકત્વ.

૩ બિહ્વાને માટે અને મળ મૂત્ર વિસર્જનને માટે જેનું ગમન યોગ્ય નથી અધિક થતું નથી, તે પંથુ અને તેનો ભાવ તે પંથુત્વ કહેવાય છે. પંથુ ક્યાં દૂર જાય છે ?

૪ ખેઠા હોય અગર ચાલતા હોય તો પણ સોળ હાથ જમીન છોડીને દ્વિષ્ટ ત્હેનાથી વધારે દૂર ઉંચે ના જાય, તેનું નામ અંધત્વ. આંધળો ક્યાં જોઈ શકે છે ? તેજ પ્રમાણે દ્વિષ્ટ હોવા છતાં મર્યાદિત સ્થળને વિષે ત્હેની સ્થિતિ રાખે તે અંધ, અને તેનો ભાવ તે અંધત્વ કહેવાય છે.

૫ હિત કારક, મિત, ચિત્તવેધક, શોકનાશક બાપણ્ય સાંભળવા છતાં કાંઈ પણ ન સાંભળતા હોય તેવા કાન અને તેનું નામ બધિરત્વ જાણવું. બધિર (બહેરા) ની પાસે ગમે તેટલું અને ગમે તેવું બાપણ્ય કરવામાં આવ્યું હશે, તો પણ ત્હેના પર શું પરિણામ થવાનું હતું ? તેજ પ્રમાણે કાન હોવા છતાં પણ સાંભળ્યાની જેના મન પર કાંઈ અસર થતી નથી, તે બધિરવતજ છે. અને ત્હેનો જે ભાવ તે બધિરત્વ છે. ૬ વિષયોના સંનિધાનમાં અને વિષયોનો ભોગ કરવાનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયાદિકાની જે નિર્વિકારતા, એટલે સુષ્પ્ત પુરૂષની માફક નિરન્તર વિષય સમીપ પણ નિશ્ચલતા, તેનું નામ મુગ્ધત્વ છે. કેટલાક પુરૂષોને વિષયોની અનુકૂલતા હોય છે, પરન્તુ ઉપભોગ સામર્થ્ય હોતું નથી; તથા કેટલાક સ્ત્રીઓનામાં ઉપભોગ સામર્થ્ય હોવા છતાં ત્હેમને વિષયોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એટલા માટેજ અંધી ઉપભોગનું સામર્થ્ય અને વિષયોના અનુકૂલતા એ બન્ને ગુણો કલા છે. ઉંઘી ગએલા પુરૂષની આસપાસ સ્ત્રી

ક્રબ્યાદિ વિષય હોવા છતાં, તે વખતે તે જેમ નિર્વિંકાર રહે છે, તેજ પ્રમાણે જાગૃતિમાં જે મનુષ્ય એ બન્ને ગુણોથી યુક્ત થઈને નિર્વિંકાર રહે છે, તેને મૂઢ (મુઢ) કહે છે. તેનો જે બાવ, તેનું નામ મુઢત્વ. આ પ્રકારના છ ગુણોનો જે બરાબર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો વાસનાક્ષય કાયમ રહીને મનનો નિઝલ બરાબર થઈ શકે.

અંહી સુધી, સર્વ અનર્થોનું મૂળ મન છે, અને તેનો નિઝલ અભ્યાસ તેમજ વૈરાગ્યવડે થાય છે. એ પ્રમાણે ગીતાના વચનથી અને વાસિ-
ક્રના ચારે ઉપાયોથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે; તથા મહાદેવ પ્રોક્ત યોગ અને જ્ઞાન, એ ચિત્તના નિરોધના જે માર્ગનું પણ પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન કૃષ્ણપ્રોક્ત અભ્યાસને માટે મહાદેવપ્રોક્ત યોગમાર્ગ તથા વૈરાગ્યને માટે જ્ઞાન (આત્માનાત્મ વિવેક) છે એમ સમજવું. તેજ પ્રમાણે વાસિક્રના ચારે ઉપાય કૃષ્ણ અને શિવ-
પ્રોક્ત બન્ને ઉપાયોના અંતર્ગત છે, એમ જાણવું. નામભેદ હોવાથી પર-
સ્પર વિરોધ છે, એમ સમજવું નહિ. અત્યાર સુધી એકલા મનોનિઝ-
લનું પ્રકરણ બિન્ન બિન્ન રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. વિષય એકજ
હોવા છતાં, ગણિતમાં જેમ એકજ ઉદાહરણ બિન્ન બિન્ન રીતે હોવન-
વામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન શ્લોકો અને દૃષ્ટાન્તોથી સાધારણ
લોકોની સમજમાં સુલભતાથી આવે એટલા ખાતર વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું
છે; આગળ પણ એમજ સમજવું.

આ પ્રમાણે આ પ્રથમ સ્કંધના દ્વિતીય ગુચ્છમાં સંસારકારણ મનનું
સ્વરૂપ, તથા તેના નિરોધના ઉપાય, વૈરાગ્યાભ્યાસ સ્વરૂપ, મહિન અને
શુભ વાસનાનો ભેદ, વિષયવિવેક, ઇત્યાદિ વિષયોનું ઉદાહરણ સહિત વર્ણન
કરેલું છે. હવે પછીના દ્વિતીય સ્કંધના પ્રથમ ગુચ્છમાં યોગ અને જ્ઞાનની
સિદ્ધિ, જે ભક્તિવડે થઈ શકે છે, તે ભક્તિનું માહાત્મ્ય તથા પ્રકાર સ્કં-
ધ તેમજ ઉદાહરણ સહિત સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य सहजानंदसरस्वतीशिष्य श्रीदत्तात्रय
विरचित श्रीदत्तपबोषकल्पद्रुमे प्रथमस्कंधस्य द्वितीयो गुच्छः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

॥ इति शिवम् ॥

પ્રથમ સ્કંધ સમાપ્ત.

આ પુસ્તકનો પ્રથમ સ્કંધ પૃ. ૧ થી ૨૩૨ સુધી સુરત—ખપાટિયા ચક્રા
લક્ષ્મીનારાયણની વાડીમાં આવેલા “જીન વિજય” પ્રી. પ્રેસમાં
મુલત્યંદ કસનદાસ કાપડીયાએ છાપ્યું.

द्वितीय स्कंध प्रारंभ

અનુક્રમણિકા.

દ્વિતીય સ્કંધ—પ્રથમ ગુરુછ.

પૃષ્ઠ.	વિષયો અને તેમાંના દૃષ્ટાન્ત.	પૃષ્ઠ.
૧	બેદશૂન્ય ભકિતદ્વારા યોગ અને જ્ઞાનસિદ્ધિ.—શ્રી કૃષ્ણ ઋકિમણી વિનોદ. નરસિંહ મહેતા અને રાસલીલા. ... ૧	૧૪.
૨	ભકિતમાં ત્રિદોષ અને ભકિતવડે દ્વિવિધ દોષનો નાશ—હરિપાળ ભક્ત, ગોપાલોને વૈકુંઠદર્શન. ... ૧૬	
૩	ભકિતવગર કાંતિ, પાંડિત્યાદિ ગુણ વ્યર્થ છે—કુંડધાર અને દરિદ્રી બ્રાહ્મણ, હનુમદ્ધૃદયસ્થ સીતારામદર્શન. ... ૨૮	
૪	ભજનરહિત મનુષ્યની શવ તુલ્યતા—વિદુર કૃષ્ણ સમાગમ, કુપ્તજનો અંગસાગ. ... ૪૧	
૫	સગુણ અને નિર્ગુણભકિત લક્ષણ અને તેના પ્રકાર—ઋષિ-પત્ની અન્નદાનવ્રત, નામદેવકૃત ગાયસંજવન. ... ૫૪	
૬	ભકિતશૂન્ય જ્ઞાન શ્રમદાયક છે—વિવેક સિધુપાડી એક વેદાન્તી, એક ભાવિક શૂદ્ર. ... ૬૭	
૭	સર્વ સાધનોમાં ભકિતનું પ્રાધાન્ય—દાવાગ્નિપાન, નામદેવની દિવાળી, જનાબાધૃત. ... ૮૦	
૮	ભકિતના ઉપાદેક નવસાધન—સત્સંગમાહાત્મ્ય, તુકારામની છલના અને તેમનું 'તુકારામ' એ નામ પડવાનું કારણ. ... ૯૪	

દ્વિ.૦ સ્કં.૦ દ્વિતીય ગુરુછ.

૧	શ્રદ્ધાયુક્ત શ્રવણ અને શ્રવણમાં વિદ્ય કથન—એક રાગ અને પડિત ... ૧૧૩
૨	હરિકથાશ્રવણથી જ્ઞાનલાભ અને સંકટ વિમોચન—તુકારામ અને શિવાજી, શ્રવણ મુનિવ્રત. ... ૧૨૮
૩	કેવા પ્રકારનું શ્રવણ ફલદાયી થાય છે—મુવર્ણપુતળીઓની પરિક્ષા, એક ધનાઢય ગૃહસ્થનું કથાશ્રવણ. ... ૧૪૧
૪	ભગવદવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન—નારદ પૂર્વજન્મ, જનમેજયની ખમ્મહલ્યા. ... ૧૫૨
૫	(દ્વિતીય કીર્તનભકિત) ભગવત્કીર્તનથી હૃદયની શુદ્ધિ—સહસ્ર-નામપાડી ગૃહસ્થ, એક ચતુર્વેદી મૂઢ. ... ૧૬૬
૬	ભગવન્નામરહિત વાણી અમંગળ છે—અપશકુનનું ફલ. ... ૧૭૯
૭	હૃદયનો સ્વભાવ અને પરમાત્માની કીર્તનપ્રિયતા—કેશવ સ્વામીના કીર્તનમાં અમત્કાર. ... ૧૯૨
૮	પાપને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી—લોભેશ ઋષી અને ઉદરણુ, ગોવર્ધન લીલા, અકૂરને નિજરૂપ દર્શન. ... ૨૦૫

શુદ્ધિ પત્ર

દ્વિતીય સ્કંધ.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ
૧	૯	વશીભૂત	૨૩	૧	નેવું
૧	૧૦	બતાવવામાં	૨૩	૧૨	કયું
૧	૧૩	સંસૃતિ	૨૩	૧૪	હરિપાળ
૨	૧	પ્રણિધાન	૨૪	૨	લેખની
૨	૨	ધ્વિર	૨૪	૧૦	લ્હારી સાથે
૨	૧૧	કર્મો કરતાં	૨૫	૪	અયોગ્ય
૨	૨૩	પ્રાપ્તવ્યની	૨૬	૨૭	સૈદ્ધાન્ત્યાલસ્ય
૫	૨૬	આપણે	૨૭	૧૨	દેખાડશે
૮	૪	એવો	૨૭	૩૦	ખોલ્યું
૮	૧૫	પ્રપદ્યંતિ	૨૮	૧૪	ભક્તિનો
૮	૨૯	પાતાલે	૩૦	૬	શાંત્યાદિ
૮	૩૦	ગત્વાપિ	૩૦	૮	લૌકિક
૯	૧	કરીને	૩૦	૧૧	નિરતિશય
૯	૩૦	અનુભવ	૩૦	૨૬	પ્રકારની
૧૨	૨૧	ભજન	૩૧	૨૯	ધર્મણાદિ
૧૫	૧૯	ગાયન	૩૨	૧૬	ભેદન
૧૫	૨૦	શ્રી	૩૬	૧૨	આકાશનો
૧૬	૨૦	પરમાત્માની	૪૨	૧૬	કર્માનુષ્ઠાન
૧૮	૩૧	સેરખી	૪૮	૨૭	રથા
૧૯	૨૩	પ્રજવાસી	૪૯	૨૭	શ્રીકૃષ્ણની
૨૦	૨૭	મધના	૫૧	૨૦	ત્રિવક્ર

પૃષ્ઠ	પંકિત	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંકિત	શુદ્ધ
૫૨	૮	આંગળી	૧૫૭	૫	અનિર્વચનીય
૫૫	૮	અંતઃકરણી	૧૬૨	૩	તથા
૫૫	૧૦	નિરૂપદ્રવી	૧૬૩	૧	સૈન્યની
૫૫	૧૯	ભક્તિ	૧૬૯	૧૮	ઉત્થા
૫૫	૨૮	કર્મોમાંથી	૧૭૧	૪	શબ્દશાસ્ત્ર
૬૨	૧૩	ત્હેમનાથી	૧૭૧	૫	ઉપયોગ
૭૧	૩૨	ધર્મ	૧૭૧	૧૫	હૃદય
૭૭	૨૯	કૈરવચ્છેદ	૧૭૨	૧૩	હુએ
૯૪	૧૦	ભક્તિના	૧૭૨	૧૪	સ્યાન્
”	”	નવસાધન	૧૭૫	૨૮	મ્યાસેન
૧૧૦	૨૦	કોટો	૧૭૭	૧૭	કદાચિત્
૧૧૭	૨૪	વિપય	૧૭૭	૨૦	યેનેદં
૧૧૮	૧૩	નાયક	૧૮૩	૩	રુદ્રાઃ
૧૨૨	૨૦	શ્રીમદ્	૧૮૩	૧૭	બાલ્યાવસ્થા
૧૨૩	૧૫	શુકદેવ	૧૮૮	૧૩	સ્ત્રીને
૧૨૫	૧	શુકાચાર્ય	૧૯૧	૫	સમીપવર્તી
૧૨૫	૧	ભાગવત	૧૯૨	૬	પ્રકારતું
૧૨૮	૧૧	ભગવાનની	૧૯૨	૯	ઉચ્ચાર
૧૨૯	૧૬	રમભાણુ	૧૯૩	૨૯	ઢિજ
૧૨૯	૧૮	સંસારાર્ણવ	૧૯૫	૮	કચન
૧૩૧	૭	ચાકણુ	૧૯૭	૨૫	તેમનો
૧૪૫	૧	જે	૧૯૮	૩૨	મોહિનીએ
૧૪૯	૩૧	ચાલી	૨૦૬	૬	આત્માનાત્મ
૧૫૦	૧	શ્રીમદ્	૨૦૮	૩૨	અગડ્યબ
૧૫૦	૧૦	બોલ્યા	૨૦૯	૧૮	મનુષ્ય
૧૫૦	૨૪	પહેલાંજ	૨૧૪	૨	છતાં
૧૫૧	૨૨	શ્રવણુ	૨૧૪	૧૮	ક્યું
૧૫૪	૧૯	ખડ્ગ	૨૧૫	૬	અકૂર

। तत्सत्प मात्मन नमः ।

ॐ श्रीरामप्रबोधप्रणामः ॥

द्वितीयस्कंध—प्रथम गुच्छ.

प्रथम पु०५.

ॐ नमो भगवते वृत्तात्रेयाय.

લેહશૂન્ય બકિતદ્વારા યોગ અને જ્ઞાન સિદ્ધિ.

—❦—

भक्तिमेवाभिवाञ्छन्ति त्वम्भृक्काः सारखेदिनः ।

સંચારામયતમાનાં મેષજં ભક્તિરેવ તે ॥ અ૦ રા૦ ૬

ચિત્તને વશીભૂત કરવા માટે પહેલાં જે યોગ તથા જ્ઞાન એ એ માગ્ય
બનાવવાતાં આવ્યા છે, તે બંનેની સિદ્ધિ બગવદ્ બકિત સિવાય થતી
નથી. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે:—

પદ. રાગ-હમીર-તાલ-ત્રિતાલા.

જ્યેાં લૌં બકિત ન આવે હાત ॥ ૧ ॥ ત્યેાં લૌં સંસૃતિ
બય નિઃશેષ માનો કબ હું ન જાત ॥ ૧ ॥ ત્રિવિધ એષણા છોડ
હરિ બજે તો રજતમ મલ શાંત ॥ ૨ ॥ નિર્મળ ચિત્તમેં સ્વાત્મા
પ્રગટત જસ ચારહ નિશિનાથ ॥ ૩ ॥ સાત્વિક શ્રદ્ધાશ્રુત નિષ્કામ
કર્મ કરે દિન રાત ॥ ૪ ॥ હત્તત્રય શુદ્ધપદ સેવત હિર ધ્યાત
અખંડ હિજાત ॥ ૫ ॥

પતંગલીએ કહ્યું કે:—“ સમાધિસિદ્ધિરિશ્વરમાજ્ઞાનાત ” જેણે
સર્વ કર્મો ને કામિક, વાચિક, માનસિક સમસ્ત વ્યાપારોને, ધ્મિર
આધીન જાણ્યા છે, અને કોઈપણ કાર્યના ક્ષણ તરફ દૃષ્ટી રાખી નથી, તથા
શારીરિક સુખનું અનુસંધાન નહિ કરતાં, તે સર્વને પરમેશ્વર પ્રત્યે સમર્પણ
કરીને, તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને, એકતાનથી પરમેશ્વરના નામનું ચિંતન

આ પ્રાણિધાન, યા ભક્તિ કરેલી છે, અને તેનાથી પ્રસન્નતા પૂર્વક સન્મુખ થએલો ઇશ્વર જ્યારે અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે યોગીને અત્યંત શીઘ્ર સમાધિનો લાભ, અને સમાધિફલ પ્રાપ્ત થાય છે. એજ આશયથી મહાદેવ પણ કહે છે કે:—“ન સિદ્ધયતિ મહાયોગી મદીયારાધનં વિના ।” હે પાર્વતિ ! મહારી આરાધના કર્યા વગર મહાયોગીને પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વસિષ્ઠ પણ શ્રી રામચંદ્રજીને કહે છે:—મહેશાનુગ્રહોઽયમ્ પ્રાપ્તવ્યં પ્રાપ્ત્વે નૈરઃ ।” પરમ પુરુષ પરમાત્મા મહાદેવના અનુગ્રહ વડેજ મનુષ્યોને પ્રાપ્તવ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનુષ્ય જન્મને વિષે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એકમાત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનજ છે, જેનો લાભ મહાદેવની ભક્તિ વિના થતો નથી. એ સાંભળીને શ્રી રામજીએ કહ્યું કે હે ગુરુવર્ય ! પાંડિત્ય, સદાચાર, તપઃકર્માદિ પ્રાકૃતન કર્મો વડે પ્રયત્ન હોવાથી તેમની સહાયતાથી પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આપે અગાઉ કહ્યું હતું; તો હવે ઇશ્વરાનુગ્રહની અપેક્ષા હોવાનું કેમ કહો છો ? આનાપર વસિષ્ઠજીએ કહ્યું:—

નામિજાત્યં ન ચારિત્ર્યં ન નયો ન ચ વિક્રમઃ ।

બલવંતિ પુરાણાનિ સર્વે કર્માણિ કેવલમ્ ॥

પ્રાકૃતન પુરાનન કર્મો અનંત તેમજ બળવાન છે, અને વર્તમાન કાળમાં થનારો પુરુષ પ્રયત્ન તેના કરતાં અત્યંત અલ્પ છે. માટે ઇશ્વરના અનુગ્રહ વગર તેનો જય થઈ શકે નહિ, અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પહેલાં પણ મહેં લ્હમને ઇશ્વરની સહાયની અપેક્ષા અંતરમાં રાખીનેજ, અહીં જે સાંપ્રતમાં કરવામાં આવનારો પુરુષ પ્રયત્ન છે, તેના પ્રાયશ્ચનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે. ઇશ્વરની સહાયતા રહિત પ્રયત્નનું પ્રાધાન્ય બતાવવામાં આવ્યું નથી. એટલા માટે તું નિઃસંશય સમજ કે, મહેશના અનુગ્રહ વડેજ મનુષ્યોને તે તે પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવલ સદાચાર, તપ, પાંડિત્ય, નીતિ, વિક્રમ એમના વડે નથી થતી. ઇશ્વરાનુગ્રહ વગર જેમ સમાધિ સિદ્ધ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ ભક્તિ વિના થતી નથી.

યથા જ્ઞાનં વિના મુક્તિર્નાસ્તિ યુક્તિયતૈરપિ ।

તથા ભક્તિ વિના જ્ઞાનં નાસ્ત્યુપાયશતૈરપિ ॥

જે પ્રમાણે મહાવાક્યોક્તિજીવવિષયકજ્ઞાન વિના અસંખ્ય યોગ ધારણાદિ યુક્તિઓ વડે મોક્ષ નથી મળતો, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર વિષયક પ્રેમ લક્ષણુ વૃત્તિરૂપ ભક્તિ શિવાય કર્મ વગેરે શતાવધિ ઉપાયોથી આત્મ-મોક્ષ થતો નથી.

જે કે ભક્તિથી આત્મબોધ, અને તેના વડે મુક્તિ આવેા સામાન્ય નિયમ કહ્યા છે, તોપણ વસિષ્ઠાદિ મુનીને જ્ઞાની અને નારદાદિને ભક્ત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ગંગાસ્નાનથી શરીરગત તાપ અને પાપનો નાશ થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તાપની શાન્તિને અર્થે ગંગામાં સ્નાન કરનારા પુરુષનાં પાપ પણ નાશ પામે છે, તથા પાપનો નાશ કરવાના હેતુથી સ્નાન કરનારા પુરુષનો તાપ પણ દૂર થાય છે. પાપ, તાપ, સ્નાન એ ત્રણે કાર્ય બન્નેને સમાન છે, તોપણ તેમાંહેના એકને શૈલ્યાર્થ અને બીજાને શુદ્ધ્યર્થ એવા નામથી લોકો ઓળખે છે. બન્નેની વાસના ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી બન્નેનાં નામ જૈમ જૂદાં જૂદાં પડ્યાં, તેજ પ્રમાણે જે વિવેકી પુરુષોએ મુક્તિને માટે ચેતન પરમાત્માનો આશ્રય લીધો છે, તેઓ ભક્તિ સહિત આત્મબોધ પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે. હૈમને જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમ અભ્યાસ હોવાથી, લોકમાં તેમજ શાસ્ત્રમાં “જ્ઞાની” એ નામ વડે હૈમનું વર્ણન કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે જે પુરુષ સંસારમાં દોષ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી વિરક્ત થયા છે, પરંતુ જ્ઞાન અને મોક્ષેચ્છા રહિત થઈને કેવળ ભક્તિને ખાતર દુઃખહર્તા હરીનું અવલંબન કરે છે, હૈમને હરિભક્તિના પ્રભાવથી રાગાદિભવ નિવૃત્તિપૂર્વક જીવજ્ઞાનપ્રધાન ઉત્તમ થાય છે; એવા બોધને પ્રાપ્ત થએલા પુરુષોને પુરાણાદિમાં “ભક્ત” એ નામથી વર્ણવ્યા છે. જ્ઞાની તથા ભક્તને વૈરાગ્ય, ભક્તિ, જીવજ્ઞાનવિજ્ઞાન, મોક્ષ ઇત્યાદિ ફળ સમાન છે, તોપણ ભિન્ન વિષયક વાસનાના બેદથી તે બન્નેનાં નામને પૃથક-પણું પ્રાપ્ત થએલું છે.

મુક્તિર્મુલ્યકલં જ્ઞસ્ય મક્તિસ્તત્સાધનતત્વતઃ ॥

મક્તસ્ય મક્તિર્મુલ્યૈવ મુક્તિઃ સ્યાદાનુવંશિકી ॥

જ્ઞાનીને મુક્તિ મુખ્ય ફળ હોઈ, ઇશ્વર વિષયક પ્રેમવૃત્તિ (ભક્તિ) એ મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી ગૌણફળ છે. ભક્તને પ્રેમવૃત્તિ (ભક્તિ) મુખ્ય ફળ અને મુક્તિ આનુવંશિક (ભક્તિની પાછળ થનારું ગૌણ) ફળ છે. કાર્ય કારણાતીત, પરમાનંદ સ્વરૂપ, સર્વ દુઃખહર્તા, પરમેશ્વરની પ્રેમલક્ષણા વૃત્તિને પુરઃસર કરીને સનક સનંદનાદિ અને વ્યાસ વસિષ્ઠાદિ તથા નંદી, સ્કન્દ, શુક ઇત્યાદિ, જીવન-મુક્તિના મુખ્યથી પણ ભક્તિ મુખ્યને અધિક ગણીને, તેનો અનુભવ કરે છે.

આનાપર સંકા બકશે કે ભક્તિ દ્વિતિયોક્તિ હોવાથી, ‘વિષયભિન્નિત અભજના વિષયત્વની માફક’ દુઃખરૂપ હોવા છતાં, તેને સુખરૂપત્વ શી રીતે હોઈ શકે ? દ્વિત વિના ભજન શી રીતે થઈ શકે ? શ્રુતીમાં પ્રશ્ન કહ્યું છે

કે, “યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ.” જે વસ્તુ દેશ કાલાદિ ત્રિવિધ પરિચ્છેદ શૂન્ય સર્વવ્યાપક છે, તેનુંજ સુખરૂપ ભૂમા શબ્દવડે કથન કરેલું છે. તેનાથી ભિન્ન અખિન્ન પદાર્થ દુઃખરૂપ છે. પુરૂષ પોતાથી ભિન્ન જેને જુએ છે, સાંભળે છે તથા સમજે છે, તે પદાર્થ અલ્પ, હોષ દુઃખરૂપ થઇ પડે છે.

“દ્વિતીયોદ્વે મયં મવતિ.” (આત્મભિન્ન દ્વિતીય વસ્તુથી ભય નીપજે છે) એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે. તો પછી ત્હમે એમ કેમ શ્રુતિ વિરૂદ્ધ કહો છો કે ભક્તિને વિષે (સેવ્યસેવક, ભજ્ય ભજક દ્વૈતમાં) અત્યંત સુખ છે ? એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે, જીવબ્રહ્મૈક્યજ્ઞાન થતાં પહેલાં દ્વૈત મોહ કલ્પન કરે છે, પરંતુ બોધ પ્રાપ્તિના પછી સ્વેચ્છાથી ભક્તિ કરવા ખાતર કલ્પના વડે કરવામાં આવેલા દ્વૈતમાં સામાન્ય એકરૂપ સુખના કરતાં પણ આનંદ દ્વિગુણિત થએલો હોવાથી, એ દ્વૈત અત્યંત સુંદર અને એક છે. જુઓ ભાગવત પ્રથમ સ્કન્ધ.

આત્મારમાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રંથા અવ્યુરુકમે ।

કુર્વન્સ્યદૈતુર્કી મક્તિમિત્થંભૂતગુણો હરિઃ ॥

સચ્ચિદાનંદ ધન આત્માને વિષે જેઓ સદા કીડા કરે છે તથા કોષ, મમતા, અદકાર ઇત્યાદિ ગ્રંથિ (વિકાર) જેમના અન્તઃકરણમાંથી નષ્ટ થયા છે, એવા જેઓ મનનશીલ મુનિઓ છે, તેઓ પણ પરમાત્માની નિષ્કામ (અવલુપ્તર્તનાદિ નવવ્રક્ષણ) ભક્તિ કરે છે. આનાપર એમ ન કહેવું કે, “પ્રયોજનમનુદિદ્ય ન મન્દોઽપિ પ્રવર્તેત.” (મૂઠ પણ પ્રયોજન વગર કોઈ કાર્ય કરવા સારૂ પ્રવૃત્ત થતો નથી) એ ન્યાયથી, ફલ-કામના શૂન્ય અને પરમાનંદાનુભવી મુનિઓની ક્રિયારૂપ ભક્તિને વિષે પ્રવૃત્તિ શી રીતે થઈ શકે ? કેમકે, અખિન્ન દુઃખનાશક હરિ એવા છે કે, જેમના ગુણ નિરપેક્ષ પુરૂષોને પણ ત્હમના સ્વરૂપને વિષે પ્રવર્તારે છે. હવે પૂર્વોક્ત ભક્તિને માટે કલ્પિત દ્વૈતનું સુખાનિશય દેખાડવામાં આવે છે.

જીવબ્રહ્મૈક્યલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિ થઇ, છતાં જે જીવ ભક્તિને માટે પરમાત્માનું દ્વૈત સ્વીકારે છે તે તો પરસ્પર પ્રેમયુક્ત દંપતીના પૃથક-ચણાની માફક અમૃત સમાન છે. જેમ જ્યાં અંતરમાં પતિપ્રેમયુક્ત અને છે, તોપણ લૌકિક વ્યવહારથી લગ્નગત થઇને ભિન્ન રહે છે, અને ચમત્કાર વતી થઇને પતિને વિષે નિલ આનંદની વૃદ્ધિ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જીવ-બ્રહ્મૈક્ય તાત્વિક સ્વીકારીને ભજન નિમિત્ત દ્વૈત (સેવ્યસેવક ભાવવ્રક્ષણ) અંગિકાર કરવામાં આવ્યું હોય તો, તે ભક્તિ શનાવધિ મુક્તિ ના કરતાં

અધિક આનંદ ઉપજવે છે. પ્રિયપત્ની પ્રિયતમના હૃદયમાં પ્રેમરીતિથી ભરે ક્રીડા કરે, અથવા ત્હેના ચરણકમલની સેવા કરે, પરંતુ બંનેમાં સુખ તો સમાનજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે તત્વજ્ઞાની નિર્વિકલ્પ (નામરૂપ જ્ઞત્યાદિ વિકલ્પ જેમાં નિવૃત્ત થાય છે તે) સમાધિને વિષે રમણ કરે, અગર ભક્તિના પ્રકારમાં વિહાર કરે, તો પણ ઉભયત્ર સુખ સમાનજ છે, એમ નક્કી સમજવું. એથી કરીને યુદ્ધિમાન પુરૂષે સેવ્યસેવકાદિલક્ષણબદ્ધ ગણિત થયો હોય તો પણ શ્રવણાદિ નવલક્ષણુલક્ષિત ભક્તિ સહિત પ્રેમ વડે પરમાત્માનું ભજન ધ્યાનાદિ કરવું ઉચિત છે- ચતુર યુદ્ધિશાળી સ્ત્રી જે કે પોતાના હૃદય વડે પતિની સાથે એક થએલી હોય છે, તે છતાં યુગડાંના છેડાથી તેમને અંતરિત કરીને પતિના સામું જુએ છે; તે વગર એને સુખ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રવણાદિ ભક્તિ વગર કેવળ સમાધિમાં સુખ નથી હોતું. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીશ્રીએ ભક્તિ રસાયનમાં આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે કે:—

યોગં નાસ્તિ ગતિર્ન નિર્ગુણવિધૌ સંભાવના દુર્ગમે ।

નિત્યં નીરસયા ધિયા પરિહૃતે ક્ષે પેહિકામુષ્મિકે ।

ગોપઃ કોઽપિ સન્ધાકૃતઃ સ તુ ન્નર્નાનાંગનાસંગચા- ।

નસ્માકં પદમર્થયંતિ મુનયશ્ચિત્રં કિમસ્માત્પરમ્ ॥

ચિત્ત નિરોધરૂપ અષ્ટાંગ યોગમાં મ્હારો પ્રચાર નથી; નિશ્ચયવૃત્તિની પ્રાપ્તિ જેમાં દુર્લભ છે, એવા નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રતિપાદક વેદાન્તને વિષે મ્હારી ગતિ નથી; તથા ઐહિક પારલૌકિક વિષય જન્ય સુખમાં યુદ્ધિને નીરસતા લાગતી હોવાથી, મ્હેં કોઈ અનિર્વચનીય, નાનાપ્રકારની સ્ત્રીઓના સંગી એવા જે ગોપાળ (ગોવાળીઆ) છે, ત્હેમની સાથે મૈત્રી સંપાદન કરી છે. આનાપર કોઈ એમ પશુ કહેશે કે, ગોપાળની સંગતિથીજ યુદ્ધિબ્રંશ થઇને અધઃપાત થાય છે, તો પછી અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરનારાની મૈત્રીથી ચાય, એમાં તો કશું કહેવા જેવુંજ રહેતું નથી. એના સમાધાનમાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે કે, પૂર્વોક્ત સ્ત્રીસંગી ગોપાલના મિત્ર જે આપણા અયા છીએ, તે આપણા પ્રેમાનંદસ્થિતિરૂપ અધિકારની પ્રાપ્તિ પોતાને ચાય, એવી મુનિઓ સુદ્ધાં પ્રાર્થના કરે છે. એનાથી અધિક આશ્ચર્ય શીજું શું હોઈ સકે ? નહીંજ. બ્રૂમાનંદરૂપ સાકાર કૃષ્ણનાં બાહ્ય ધ્યાનાર્ચનાદિ કરનારા હમારા શરીર ઉપર રોમાંચ અત્યંતિ જણાય છે, અને પણ પ્રેમલક્ષણુ વૃત્તિ વડે આનંદ સમૃદ્ધ થયું છે, પ્રેમાશ્રુથી

પૂર્ણ નેત્રમુખને સુશોભિત કરે છે, સર્જદ (અવ્યક્તાક્ષર) વાણી પણ કંઠને આવરોધ કરે છે, એવા લક્ષણ સંપન્ન જે અમે, તેમને અન્ય વિષયને અંગિકાર કરવાને માટે ક્ષણ માત્રની પણ દુરસદ મળતી નથી, તે છતાં સાયુજ્યાદિ યતુવિંધ મુક્તિ “શુભ બ્રહ્મક્ય લક્ષણ મોક્ષ હેતુ” ભક્તિનાદ્વારમાં દાસ્ય કરવાને અંચલ થાય છે. એથી કરીને પ્રપંચ નિવૃત્તિ થવાથી હમારે મુક્તિની શી જરૂર છે ? સારાંશ:—

લવણેન યથા હીનં ભોજનં ન રસાવહમ્ ।

તથા મક્તિં વિના સર્વાઃ સત્ક્રિયા નિષ્ફલેરિતા ॥

લવણ વિના ભોજન રસદાયક થતું નથી, તેજ પ્રમાણે હરિની ભક્તિ વગર જપ તપાદિ જે અખિલ ક્રિયા તે રસ દાયક થતી નથી ‘રસોવૈસઃ’ એ શ્રુતિમાં પરમાત્મા આનંદરસરૂપ છે એમ કહ્યું છે, તે પરથી રસદાયક એટલે ‘પરમાત્મપ્રદ’ ભક્તિશૂન્ય ક્રિયા હોતી નથી, એમ સમજવું. આ કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે, યોગ તથા જ્ઞાનની ઇચ્છા કરનારા પુરૂષે હરિ ભક્તિ અવસ્ય કરવી જોઈએ. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

એક વખત શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને સોળ હજાર એકસોને આઠ સ્ત્રીઓએ પૂછ્યું કે, ‘હમે ત્હમને કેવી રીતે પ્રિય છીએ ?’ ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે એકને ખાંડના જેવી, બીજને ગોળ સદૃશ, ત્રીજને બરછી મુજબ, ચોથીને લાકડીની માફક, કોઈને દહીં, દૂધ, દ્રાક્ષ, માખણ, મુરખ્ખો, શેરડી વગેરે સમાન, જેવી જેની યોગ્યતા હતી તે પ્રમાણે ઉપમા આપીને કહ્યું. બધાંના પછી મુખ્ય રાણી રુક્મિણીજીએ પૂછ્યું, ‘હે ભગવન ! હું આપને કેવી રીતે પ્રિય છું ?’ સાંભળતાં વારને દેવ બોલી ઉઠ્યા:—“તું તો મ્હને લવણના સમાન પ્રિય છે.” એવું સાંભળીને ત્હેનું મુખ મ્હાન થઈ ગયું, અને મનમાં ઓછું પણ આવ્યું. આવું જોઈને સત્યભામાદિ ત્હેની શોકયો કહેવા લાગી કે:—“હે રુક્મિણી ! ત્હમને તો ઉપમાં અમૃતની આપવી જોઈતી હતી, પરંતુ અગસ્તિ બ્રાહ્મણના મૃત્યુ ઉદ્બળત એવો જે સમુદ્ર અને તેનો મલ જે લવણ તેની ઉપમાં આપવામાં આવી છે. આવું સાંભળીને તે બહુ કોપાયમાન થઈ ગઈ અને ખાનપાન વગેરે સધળું ત્હેણે છોડી દીધું.

આ વ્રાત જ્યારે ત્હેમની સાસુ દેવકીને કાને ગઈ, ત્યારે ત્હેણે ત્હેમને સમજણ પાડવા સાર એક યુક્તિ રચી. એક દિવસ સત્યભામાદિ અષ્ટ નાયિકા સમેત સર્વ સ્ત્રીઓને પોતાને મંદિર ભોજનને માટે નિમંત્રણ કર્યું. નાના પ્રકારનાં પકવાન તથા શાકભાજી, ચટણી, રાયતાં વગેરે પદાર્થ તૈયાર કરી, પાત્ર પીરસીને વડુઓને જમવા બેસાડી. કોઈપણ પદાર્થમાં

લવણ (મીઠું) નાંખ્યું ન હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ અધી વાનીઓ આપી જુઓ છે તે કોઈમાં પણ મીઠું જણાતું નથી. ત્યારે તેઓ “મીઠું લાવો, મીઠું લાવો” એમ બૂમ પાડવા લાગી. દેવકીએ કહ્યું:—“આજે મીઠું કોઈએ ન માંગવું. ખાંડ, ગોળ, અરશી, પેંડા જલેખી, લાડૂ શ્રીખંડ, બાસુંદી વગેરે ચાહે તે માંગો.” ત્યારે અધીય બોલી ઉઠી:—“મીઠું હોય તોજ આ અન્ન સ્વાદિષ્ટ લાગે, તે વિના શીકું લાગે છે. ચાહે તેટલા મૃદ પદાર્થ હોય, પરંતુ લવણ વિના તેઓ અધા વ્યર્થ છે” તે સાંભળી સાસુ દેવકી બોલી:—“હે સ્ત્રીઓ! હવે આમ કેમ બોલો છો? રૂકિમણીને શ્રી કૃષ્ણે લવણની ઉપમા આપી, તે વખતે ત્હમે અધીઓ એને ચીડવતી હતી અને હવે તેજ લવણને સઘળા પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ તથા રસદાયક કેમ કહો છો?” એ સાંભળી અધીય ચૂપ થઈ ગઈ, અને રૂકિમણીને અરાધ્ય સમગ્નયું કે સઘળામાં લવણ અત્યુત્તમ હોવાથીજ મ્હને તેની ઉપમા આપવામાં આવી હતી, પરંતુ હુંજ તે સમજી નહિ ને નાહક રીસાઈ. સારાંશ કે, લવણ વિના રસોઈ જેમ નિઃસત્વ છે તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વગર સર્વ ક્રિયા નિઃસત્વ તથા નિષ્ફળ નીવડે છે. એટલા માટેજ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

તપંતુ તપિર્નિપતંતુ પર્વતાદંતુ તીર્થાંનિ પઠંતુ ચાગમાન્ ।

યજંતુ યાગૈર્વિવદંતુ વાદૈર્હરિં વિના નૈવ મૃતિં તરંતિ ॥

કોઈ પુરૂષ અભ્યાસ અનેક તાપો વડે ચિરકાલ ઉઘ્ર તપ કરે અથવા અત્યંત ઉચ્ચ પર્વત ઉપરથી નીચે પડે, અગર પ્રયાગ પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થોમાં જઈને વિધિપૂર્વક સ્નાનદાનાદિ કર્મ કરે, કિંવા ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંતાદિ અનેક શાસ્ત્રોનું નિરંતર અધ્યયન પણ કરે, અથવા અશ્વમેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને વિધ્યુક્ત યજ્ઞન કરે તેમજ વાદવિવાદ પણ કેમ ન કરે ? પરંતુ હરિ વગર જન્મમરણરૂપ સંસાર સમુદ્રને તે તરી સકશે નહિ; એટલે બોક્ષની પ્રાપ્તિ તેને થશે નહિ. અર્થાત્ ભક્તિપૂર્વક આરાધન વડે પ્રસન્ન થએલા હરિજ્ઞાનપ્રદાનદ્વારા સંસાર બંધનમાંથી છૂટકો કરી શકે છે. ચંપૂકાર કહે છે કે:—

ધુનોતિ નિવિઙં તમઃ પરિહુનાતિ પાપાવધીમ્ ।

તનોતિ ચ ન્દોષ્યાહુણ્નોતિ નાનોત્સવાન્ ।

અનક્તિ ચ પુનઃ પુનર્નતુ મનઃ સુખાનિ૧૨—

ર્થનક્તિ પરિપન્નિઃ ચાગરીશમક્તિઃ શુભમ્ ॥

વૃપગિરીશ ભક્તિના એ અર્થ છે. એક વૃપગિરીશ એટલે વેંકટાયલ નિવાસી શ્રીનિવાસ, જેને ખાલાય કહે છે. તે જે પહાડ ઉપર છે તેને વેંકટગિરિ અગર શેપાયલ પણ કહે છે. ખીજો અર્થ વૃપગિરીશ એટલે મહાદેવ. વૃપના સમાન શુભ્ર એવી જે ગિરિ અર્થાત્ રૌપ્યમય કૈલાસ તેના સ્વામી શ્રી શંકર, એ પ્રમાણે સમજવો. એ એમાંથી ગમે તે કોઈની પણ ભક્તિ કરવામાં આવે તો તે નિમ્નિત્તમ (વિપુલઅજ્ઞાન) નો નાશ કરે છે. જે પ્રમાણે કુઠાર વનને કાપી નાંખે છે, તે પ્રમાણે પાપ સમૂહનો નાશ કરી દે છે. મનોરથને પૂર્ણ કરી દે છે. તથા અનેકવિધ આનંદોની વૃદ્ધિ કરે છે. વારંવાર મનને અમૃત પ્રવાહની સાથે સંયુક્ત કરે છે યાને ઈશભક્તિ વડે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, નંદન વનવિહાર, વિમાના-રોહણ, અમૃતપાન વગેરે લાભ થાય છે. સારાંશ કે શુભ ફલ સંપાદન કરી દે છે. એથી કરીને મનુષ્યે અબ્યુદય, નિઃશ્રેયસ પ્રાપ્ત્યર્થ શંકર અગર વિપ્લુ એમાંથી પોતાની રૂચિ અનુસાર ગમે તે એકની ભક્તિ કરવી. પરંતુ એ અન્નેમાં ભેદભાવ રાખવો નહિ. ભવિષ્ય પુરાણમાં મહાદેવજી કહે છે કે:-

વિષ્ણોરન્યં પ્રદ્યંતિ ચે માં બ્રહ્માણમેવ ચ ।

કુતર્કમતયો મૂઢાઃ પચ્યંતે નરકોશ્વચઃ ॥

જે પુરૂષો મૂઢને અથવા બ્રહ્મદેવને વિપ્લુથી ભિન્ન જુએ છે, તેઓ કુતર્ક યુદ્ધિયુક્ત મૂઢ હોઈ નિરંતર નરકને વિષે સડયાં કરે છે અને ઉત્તરોત્તર અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે યુદ્ધિમાન પુરૂષે પ્રથમ ભેદયુદ્ધિ છોડીને પંડીથી જે દેવતામાં પોતાની વિશેષ શ્રદ્ધા હોય તે એક દેવતાનું જ ભજન કરવું. એટલું જ નહિ પરંતુ:-

શિવે ચ મક્તિર્બહુલા યદિ સ્યાત્તદા શિવત્વેન મજેશ્વરિ હિ ।

હરૌ ચ મક્તિર્બહુલા યદિ સ્યાત્તદા હરિત્વેન મજેચ્છિવં હિ ॥

જે મનુષ્યની મહાદેવને વિષે અધિક ભક્તિ હોય તેણે શિવત્વથી વિપ્લુનું ભજન કરવું અર્થાત્ વિપ્લુને મહાદેવરૂપ જાણીને ભક્તિ કરવી. અને જે વિપ્લુમાં અધિક ભક્તિ હોય તો વિપ્લુત્વથી શંકરનું ભજન કરવું. એમ ક્યાંથી ત્હેમની શીઘ્ર પ્રસન્નતા થશે. ભેદયુદ્ધિવાળા પુરૂષોને કોઈપણ સ્થળે નિર્ભયતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

પાતલે મૃતલે સ્વર્ગે કૈલાસે વાઙ્મજાલે ।

ગત્વાપિ મેદધિન્મૂઢો નામયંભમે કચિત્ ॥

ભેદ યુદ્ધિવાળો મૂઢ પુરૂષ, અગ્નિરાગ્નનું નિવાસ સ્થાન જે પાતાળ છે ત્યાં કદાચ કોઈ પ્રયત્નથી ગમન કરશે, અથવા પૃથ્વીપર વિચરશે કિંવા

દેવતાની નિવાસભૂમિ સ્વર્ગને વિષે યજ્ઞાદિ શુભ કર્મો કરીતે બલે ગમન કરે અગર વૈકુંઠાદિકમાં જાય, તોપણ તહેને અભય (અભય) પદની પ્રાપ્તિ કદાપણ થશે નહિ. બેદ બુદ્ધિ એ પ્રકારની. એક શિવ તથા વિષ્ણુ બિન્ન છે એવી બંનેમાં બેદબુદ્ધિ અને હું તથા પરમાત્મા એ બંને એકબીજાથી બિન્ન છીએ એવી બીજી બેદબુદ્ધિ. એ બંને તરફની બેદબુદ્ધિ તરફને શિવ અગર વિષ્ણુની ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. તેજ અભયપદની પ્રાપ્તિ નિઃસંશય થશે. વાસિકના ઉપશમ પ્રકરણમાં પ્રહલાદ ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અવિષ્ણુઃ પૂજયન્વિષ્ણું ન પૂજા ફલભાગ્ મયેત ।

વિષ્ણુર્મૂલ્વા યજેદ્વિષ્ણુમયં વિષ્ણુરહં સ્થિતઃ ॥

આત્મા નારાયણઐવ ન મિશ્રસ્તિલૈતલવત્ ।

તથૈવ શૌક્લ્યપટવત્કુસુમામોદવત્તથા ॥

યો હિ વિષ્ણુઃ સ एवाત્મા યો હ્યાત્માઽસૌ જનાર્દનઃ ।

વિષ્ણ્વાત્મશબ્દૌ પર્યાયૌ યથા વિટપિપાદપૌ ॥

જે પુરુષ પોતાને વિષ્ણુરૂપ ગણ્યા વગર વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, તહેને તે પૂજનનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. એથી કરીને હું વિષ્ણુરૂપજ સ્થિત છું, એ પ્રમાણે પોતાને વિષ્ણુરૂપ સમજીને વિષ્ણુનું પૂજન કરવું ઉચિત છે. આત્મા અને નારાયણ એ બંને જૂદા નથી પરંતુ એકજ છે. જેમ તલમાં તેલ રહે છે, તે જો કે બહાર કાઢવામાં આવ્યું હોય તો પણ બિન્ન ગણાતું નથી તેજ પ્રમાણે આત્મા અને વિષ્ણુનો અભેદ જાણવો. આ દૃષ્ટાંતથી વિકારિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી કોઈ શંકા કરે માટે દૃષ્ટાંતર કહે છે. જે પ્રમાણે વસ્ત્રનું શ્વેતપણું અથવા પુખ્તોનો સાર સુગંધ કહેવાય છે તે પ્રમાણે છવોનો પરમાર્થ સાર વિષ્ણુ છે એવો અભેદ જાણવો. જે વિષ્ણુ તેજ આત્મા, અને જે આત્મા તેજ જનાર્દન વિષ્ણુ છે એમ સમજવું. વિષ્ણુ અને આત્મા એ બંને શબ્દ, જેમ વિટપિ અને પાદપ વૃક્ષ પર્યાયવાચિ છે તેવાજ પર્યાયાત્મક છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અહં હરિઃ સર્વમિદં જનાર્દનો નાન્યત્તતઃ કારણકાર્યજાતમ્ ।

ઈ જમના યસ્ય ન તસ્ય ભૂયો ભવોદ્ભવા ઇન્દ્રગ્નઃ । મર્વંતિ ॥

હું હરિ સ્વરૂપ છું તથા આ સર્વ ચરાચર જનાર્દનરૂપ હુંજ છું, એનાથી બીજું કોઈ કારણ અગર કાર્ય નથી. એવો જે પુરુષના મનને અનુભવ થયો હશે, તહેને હરી કડી સંસારોત્તમ હંદરોગોની પીડા થશે નહિ. એટલા માટે અભયપદની પ્રાપ્તિને અર્થે ચિત્તને જે વૃત્તિરહીત કરીને વશીભૂત કરવાનું છે તેને માટે આહે તો યોગ અગર જ્ઞાનનો આશ્રય કરવામાં

આવે, પરંતુ તે બન્નેની સિદ્ધિ પરમેશબક્તિ વગર નથી; તે પરમાત્મબક્તિ, પોતાની જાન અને પરમાત્મા એ બન્નેના અભેદ વડે તથા શિવ અને વિષ્ણુ એમના ભેદ રાહિત્યથી કરવી જોઈએ, એટલું સિદ્ધ થયું. (શિવ વિષ્ણુના અભેદનું આગળ એકાદ ગુચ્છમાં વિસ્તૃત વર્ણન થશે. અહીં સંક્ષેપમાં કહેલું છે.)

એનું ઉદાહરણ જોશો તો કલિકાળમાં અનેક ભક્તો થઈ ગયા છે, જેમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જૂનાગઢમાં નરસિંહ મહેતા નામે ભક્ત થઈ ગયો. એમણે પરમાત્મા શંકર તથા વિષ્ણુમાં ભેદભાવ જોયો નહતો અને અખંડ દૃઢ ભક્તિવડે લેખની કૃપા સંપાદન કરી હતી. એ વ્રત્તાન્ત પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પ્રસંગોપાત અહીં તેનું કિચિત્ વર્ણન આપવામાં આવે છે.

નરસિંહ મહેતાની બાલપણથીજ પરમાત્મા અને લેખના ભક્ત સાધુ સંતોને વિષે પ્રીતિ હતી. એક દિવસ, આગકોની સાથે રમતાં રમતાં લેખને થાક લાગ્યો અને તરશ લાગવાથી ઘેર આવીને બાબીની પાસે પીવાને માટે પાણી લેખણે માંગ્યું. તે વખતે બાબીએ લેખની ધણી નિન્દા કરી, અને પાણી આપ્યું નહિ. બસ ! એજ કારણ લેખના વૈરાગ્યને માટે હેતુ બૂત થયું. નરસિંહ મહેતા ઉદાસ થઈ ગયા, અને તેજ ક્ષણે ઘરમાંથી નીકળી નાહા અને સમુદ્ર કિનારે મહાદેવના સ્થાનમાં આવીને સાત દિવસ નિરાહાર તપ કર્યું. જે પ્રમાણે પૂર્વે વ્યાઘ્રપાદ ઋષિના પુત્ર ઉપમન્યુએ શંકરનું આરાધન કર્યું હતું, અથવા ઉત્તાનપાદ રામના પુત્ર ક્રુવે પાંચ વરસની ઉંમરમાં ભગવાન શ્રી વિષ્ણુનું આરાધન કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે એકાદ્ર અન્તઃકરણથી અને અચ્ચનિદાથી નરસિંહ મહેતાએ શ્રી શંકરની ઉપાસના કરી. બાબીના વચનથી તેઓ ઉદાસ થઈ ગયા હતા તેજ પ્રમાણે હવે તેઓ સાચા * ઉ (શંકર) ના દાસ થઈ ગયા. પરમાત્માની નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ વગર કેવળ ઉદાસ થઈને મનુષ્ય બેસે તો તેનો શો ઉપયોગ ? પરંતુ નરસિંહ મહેતા તો એવા ઉના (શંકરના) દાસ બની ગયા હતા કે લેખણે પણ લીધું કે “જે શંકર દર્શન નહિ દે તો મ્હારા શરીરનું લેખને બલિદાન આપીશ.” ત્યારે મહાદેવ વિચારમાં પડ્યા અને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે મ્હારા કેટલાક ભક્ત ગંધમાલ્ય ધૂપદીપાદિ પોડશોપચારથી પૂજન કરે છે, કેટલાક ગંગાદિક કાવડમાં લાવી મ્હને અર્પણ કરે છે, કોઈ લક્ષ બિલ્વપત્ર ચઢાવે છે, કોઈ રત્નાદિક પણ સમર્પણ કરે છે,

---

* “**ઉકાર. શંકર. પ્રોક્ત.**” એકાક્ષરીકોશમાં ઉકારને શંકર વાચક કહેા છે.

તથા કેટલાક લક્ષાવધિ રૂપીયા ખર્ચાનિ મંદિરાદિ બંધાવે છે, પરંતુ એ બધામાં શરીર લોભ હોય છે; અને આ નરસિંહ તો શરીરનો અહંમ ભાવ છોડીને નિરાહારી થઈ આજ સાત દિવસથી પૂજન, ધ્યાન, જપાદિ કરી રહ્યા છે. તથા હું જે દર્શન ન દઉં તો મહારા ચરણ ઉપર શરીર છોડવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો છે. હવે જે કદાચિત્ પ્રગટ થઈને એની કામના હું પૂર્ણ નહિ કરું તો તે પણ કીક ગણાશે નહિ. આવો વિચાર કરી શ્રી શંકર ત્હેમના ઉપર અનુચ્છ કરવાને ખાતર પ્રકટ થયા અને “વરંભાહિ” એ પ્રમાણે કહ્યું. નરસિંહે શંકરનું દિવ્ય સ્વરૂપ દીઠું ને પોતાને ધન્યભાગ્ય માની, ઝટ ઉભાથઈને ત્હેમને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો.

અજ્ઞાનનાર્થદેહાય ચંદ્રાંશસિતમૂર્તયે ।

ચન્દ્રાર્કાનલનેત્રાય ચન્દ્રાર્ધશિરસે નમઃ ॥

હે અર્હનારી નરેશ્વર ! હે કપુરંગૌર ! હે ત્રિનેત્ર ! હે ચંદ્રાર્ધમૌલી ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. શંકરે ત્હેમને આશીર્વાદ આપીને દૃઢ આલિંગન દીધું અને શું ઇચ્છા છે તે જણાવવા કહ્યું. ત્યારે નરસિંહે કહ્યું:—“હું અજ્ઞાની હોવાથી મહાર્ શેમાં હિત છે અને શેમાં અહિત છે તે હું જાણતો નથી. એથી કરીને જે વસ્તુ આપને અત્યંત પ્રિય હોય તે મ્હને આપો, અને કલ્યાણ કરો.” મહાદેવે કહ્યું:—“પહેલાં દ્વાપર યુગમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રગટ થઈને જે રાસ લીલા કરી હતી તેજ મ્હને અત્યંત પ્રિય છે.” નરસિંહે કહ્યું:—“ભક્ષે ! તેજ મ્હને બતાવો.” પછી મહાદેવે ત્હેની કામના પૂરી કરવા ખાતર અને પોતાનું વચન સત્ય કરવા સારૂ ક્ષણમાત્રમાં ત્હેને યોગ સામર્થ્યથી વૃંદારણ્યમાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રાસલીલા નિત્ય કરતા હતા, ત્યાં આગળ ખૂંટી દીધા. ત્યાં જતાંવારને નરસિંહે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ જોઈ, અને પ્રણામ કર્યો.

यस्य भवन्ति भुंगा मंदाकिनी यन्मकरंदविन्दुः ॥

તવારવિન્દાક્ષ પદારવિન્દં વન્દે ચતુર્વર્ગચતુષ્પથં તત્ ॥

હે કમલનયન ! નિખિલદેવ જેની સેવા કરવાને માટે બ્રમરવત્ આસક્ત થાય છે અને ગંગા જેના મકરંદ સ્થાનભૂત છે, તથા ધર્માદિ ચતુર્વિંધ પુરુષાર્થનું જ્યાં આગળ પર્યવસાન થાય છે, એવા આપના ચરણ કમળને હું વંદુ છું. જે પ્રમાણે પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદીને કૌરવાદિકોએ સભામાં આણીને ત્હેની વિટંબના કરી તે પ્રમાણે ઉમ જે કામ કોષાદિ વિકાર છે, તેઓ મહારી યુદ્ધિની વિટંબના કરે છે, તથા ધર્મન્યાયથી તેને બદલ કરીને

પોતાને વશ કરવા ચાહે છે. તો જે પ્રમાણે સાંધી દ્રીપદીનું આપે સંરક્ષણ કીધું તે પ્રમાણે મહારી બુદ્ધિપર આપ દયા કરીને એ દુષ્ટોના ત્રાસમાંથી છોડાવો અને આપની પાસે રાખી દ્યો. આવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે મહાદેવને પૂછ્યું કે “આ કોણ આપની સાથે આજે નવિન આવ્યો છે ?” શંકરે કહ્યું:—એ જૂનાગદનો રહેવાશી છે અને નરસિંહ મહેતા એનું નામ છે, તથા નાગરની જ્ઞાતિમાં એનો જન્મ થયો છે. મહાર્ તપ કરવાથી મહે પ્રસન્ન થઇને એને કહ્યું કે જે ત્હને અભિષ્ટ હોય તે માંગી લે. ત્યારે એણે કહ્યું કે જે પદાર્થ ત્હમને અત્યંત પ્રિય હોય, તે મ્હને આપો. એટલા માટે હું એને મહારી સાથે અહીં લઈ આવ્યો છું. કેમકે, આપ શિવાય બીજું શું મ્હને પ્રિય છે ? આપની રાસલીલા નિખિલ ચરિત્રોમાં મ્હને અધિક પ્રિય છે, એથી એ એને દેખાડવાનો મહારો હેતુ છે. પછી પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માએ નરસિંહના હાથમાં દીવી આપી, અને રાસલીલા જોવાનું કહ્યું. ત્યાં અંધારું હતું તેથી પરમાત્માએ દીવી આપી હતી, એમ નહતું. પરંતુ ગીતામાં જે કહ્યું છે કે,—

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥

જે મહારા ભક્તો પ્રીતિપૂર્વક, અર્થાત્ લાભ, પૂજા, ખ્યાતિ ઇત્યાદિકોથી સંકંપ રહિત થઇને હું જે પરમેશ્વર વાસુદેવ, ત્હેના સ્વરૂપને વિષે સતત એકાગ્ર બુદ્ધિ રાખે છે, અને ભજન કરે છે, ત્હમને બુદ્ધિ (જ્ઞાન) યોગનો લાભ કરી દઉં છું કે, જેનાથી તેઓ આત્મત્વથી મ્હને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્હમનું પરમ કલ્યાણ શી રીતે થાય, એ પ્રકારના અનુચિતને માટે હું ત્હમના અંતઃકરણમાં સ્થિત રહીને પ્રવળ એવા જ્ઞાનરૂપ દીપ વડે, અવિવેકોત્તમ મિથ્યાપ્રલયક્ષણ મોહાન્ધકારને, સર્વ અનર્થોનું હેતુભૂત એવું જે મૂલાજ્ઞાન તેનો નાશ કરીને દૂર કરું છું. એમાં કહેશે જે જ્ઞાનદીપ, તેજ ભક્તના હાથમાં ભગવાન આપે છે કે જેના વડે પ્રથમ તે પોતાના આત્માને દેહથી બિન્ન જોઈ શકે છે. દીપકનો પ્રકાશ અદ્ય હોય છે, જે પાસેની વસ્તુ જોવા સારી રીતે છે. પરંતુ દૂરની વસ્તુ જોવા માટે સૂર્યનો પ્રકાશજ હોવો જોઈએ, તેજ યથાર્થ જાણી આવશે. જ્ઞાન પણ એ પ્રકારના સમજે. એક વ્યતિરેક જ્ઞાન (દેહથી આત્માને પૃથક્ જાણવો), અને બીજું અન્યજ્ઞાન (અખિલચ-રાચરને આત્મરૂપથી જોવાનું). ઉપર ગીતાના શ્લોકમાં વ્યતિરેકજ્ઞાનને માટે

દીપનું દષ્ટાન્ત સમજવું, અને અન્યથજ્ઞાનને સાર બાસ્વાન (સૂર્ય) નું દષ્ટાન્ત જાણવું. કેમકે આત્માનું જે કે દેહથી વૈવક્ષ્ય સમજવું હશે, તેપણ સકલ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે (આત્મરૂપ છે) એ પ્રમાણે ત્યાંસુધી અનુભવમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી પૂર્ણજ્ઞાન થયું, અથવા પૂર્ણજ્ઞાની થયો, એમ નહિ કહી શકાય. “માસ્વતા” એ શબ્દને દીપનું વિશેષણ કરવા કરતાં બિન્નપદ કરીને તેને સૂર્યવાચક સમજવું. વ્યતિરેકજ્ઞાન દીપકતુલ્ય, અને અન્યથજ્ઞાન સૂર્યતુલ્ય છે; એવાં બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પરમાત્મા બદલને આપીને, આવરણ તેમજ વિશ્લેષ, એ બે પ્રકારનાં અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, એમ જાણવું. ગીતામાં જે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તેની પ્રત્યક્ષકૃતિ પરમાત્માએ નરસિંહ મહેતાના હાથમાં દીવી આપીને કરી બતાવી છે અને ત્યેને પોતાનું તથા વિશ્વનું બગવદ્દરૂપે દર્શન કરાવ્યું. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ જે પ્રજ્ઞાની બકિતમાં મર્યા રહીશું, તેા અંતઃકરણરૂપ જંદાવનમાં સદાનંદરૂપ આત્મા (કૃષ્ણ) ની અનંતવૃત્તિઓની સાથે થનારી રાસકીડા જોવા સાર પરમાત્મા આપણા હાથમાં જ્ઞાનરૂપ દીપક અને જ્ઞાનરૂપ માર્ગદર્શ આપીને આપણને કૃતાર્થ કરશે. અસ્તુ.

નરસિંહ મહેતાએ હાથમાં દીવી લીધા બાદ, પરમાત્મા મુરલીના મધુર શ્વનિ કરવા લાગ્યા. એટલામાં ગોપીરૂપ ધારણ કરનારી અખિલ શ્રુતિઓ, ત્યાં આગળ આવી પહોંચી. શ્રુતિઓને નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી ગોપીઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને, તેઓ અવતીર્ણ થઈ, અને શ્રીકૃષ્ણરૂપ વડે અવતીર્ણ થએલા સગુણ બ્રહ્મની આરાધના કરીને તદ્દાનંદને પ્રાપ્ત થઈ. એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે. એના પછી:—

રાસોત્સવઃ સંપ્રવૃત્તો ગોપીમંડલમંતિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મખ્યે યોદ્ધયોઃ ॥

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કંઠે સ્વનિકટં સ્થિતઃ ।

યં મન્યેરજમ જ્ઞાવાઙ્માનશતસંકુલમ ॥

ગોપીઓનાં મંડળથી સુશોભિત જણાતો રાસોત્સવ શરૂ થયો. કૃષ્ણે અનેકરૂપ ધારણ કર્યાં, અને મંડલાકાર સ્થિત રહેલી બળ્લએ ગોપીઓની વચ્ચમાં પ્રવિષ્ટ થઈને, બન્ને બાજુએ બન્નેના કંઠમાં હાથ ધારણ કર્યાં. દરેક સ્ત્રીને, “કૃષ્ણ મ્હારી પાસેજ છે, અન્યત્ર નથી,” એમ લાગ્યું. “કૃષ્ણે અનેક રૂપ કેવી રીતે ધારણ કર્યાં, અને તેઓ સખણીની પાસે હોવા છતાં પ્રત્યેક સ્ત્રીને મ્હારી પાસેજ છે, એમ કેમ લાગ્યું ?” આવી શંકા ન કરવી. કેમકે એતો યોગાધિપતિ હોવાથી, ત્યેમની શક્તિ પ્રાણીઓની કલ્પનાતીત છે, ત્યેમણે ગોપી-

એને કાંઈક એવોજ મોહ લગાડી દીધો કે ન પૂછે વાત ! એવામાં આકાશમાં પણ સેંકડો વિમાનોની ભીડ થઈ ગઈ. બપોમે સ્ત્રીઓની વચમાં પોતાની સ્થિતિ કરીને, પરમાત્માએ આ શ્રુતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે.

“અન્યદેવ તદ્વિદિતાદ્યે અવિદિતાદ્યધિ ।” (કેનોપનિષદ્)

સદૃવસ્તુ (બ્રહ્મ) મન અને વાણીનો અવિષય હોવાથી વેદ્ય નથી. તથા ‘ધટ છે, પટ છે’ ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી તે સકલ વસ્તુઓને વિષે એ સત્ત્વ સત્ય છે, એવો સકલ સોંકાને અનુભવ પણ છે. એથી કરીને તે અવેદ્ય છે, એમ પણ કહી શકાતું નથી. એ પ્રકારની સદૃવસ્તુ વિદિતથી અન્ય અને અવિદિતથી પણ અન્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વિદિતનો અર્થ શું ? જાણવામાં આવેલું. તો, વિદિક્રિયાનું જે કર્મભૂત તે કહીને કહી કોઈના જાણવામાં આવવાનુંજ. અર્થાત્ તે સઘળું કાર્યરૂપ, અને તેની ગણતરી વિદિતમાંજ થવાની. પરંતુ એ બ્રહ્મ તો વિદિતથી, એટલે જાણવામાં આવેલાથી કાંઈ બીજુંજ છે. આ ઉપરથી એ અજ્ઞાત, ‘નહિ જાણવામાં આવેલું’ હશે એવી કોઈ શંકા કરશે, એટલા માટે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, એ બ્રહ્મ અવિદિતથી યાને નિષિષ્ટ કાર્યસમૂહનું બીજા અવિદ્યાથી પણ ભિન્ન છે. વિદિતવર્ગ તે સઘળા અસ્ત, નાશવંત અને દુઃખરૂપ હોવાથી ત્યાગ્ય છે. બ્રહ્મવિદિતથી ભિન્ન હોવાથી ત્યાગ્ય નથી એવો ભાવ છે. તેજ પ્રમાણે તેને અવિદિતથી પણ ભિન્ન કહેલું છે, માટે આજ્ઞ પણ નથી. સારાંશ, જે વસ્તુ જાણનારથી ભિન્ન હશે તે તો વિદિત કિંવા અવિદિત કોટિમાં આવવાની. પરંતુ અહીં તો અન્નેનો નિષેધ કરેલો છે, માટે જાણનારનું સ્વરૂપજ બ્રહ્મ છે, એમ સમજાવ્યું. પરમાત્માએ એ અર્થ, પોતે અન્ને ગોપીઓની વચમાં ઉભા રહીને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો છે કે, હું બાધ્યો ! હું વિદિત અને અવિદિત, એ અન્ને કોટિઓથી ભિન્ન છું, તે જોઈ લ્યો ! ત્યાં પણ એક ગોપી જાણતી હતી કે મ્હારી પાસે છે અને બીજી જાણતી ન હતી કે ત્હેની પાસે છે. એ પ્રમાણે અઘૌકિક રાસલીલા નરસિંહ મહેતાએ જોઈ. શંકર ભગવાન તેમાં મુદંગ વગાડી રહ્યા હતા. શંકરના તાંડવ નૃત્યમાં વિપ્લવ મુદંગ વગાડે છે, અને વિપ્લવરૂપ કૃષ્ણની રાસલીલામાં શંકર વગાડે છે એવું વર્ણન છે. એ લીલા જોઈને નરસિંહ મહેતાની ટૂંતિ તદ્દાકાર થઈ અને ત્હેમનું દેહબાન એટલું બધું નષ્ટ થઈ ગયું કે હાથમાંની દીવી બળતાં બળતાં આખરે ત્હેમને હાથ પણ બળવા લાગ્યો, તોપણ ત્હેમને ખચર પડી નહિ. પછી રાધાના કહેવાથી શ્રી કૃષ્ણે ત્હેમની પાસે જઈ, ત્હેમના માથાપર હાથ મૂકી સાવધ

કર્તા અને તેમનો અત્યંત પ્રેમ જોઈને પ્રસન્ન થયા. નરસિંહ મહેતાએ પ્રાર્થના કરી કે, ‘હે પ્રભો ! મ્હારી ઇચ્છા આટલી છે કે:—

નાથ યોનિસહસ્રેષુ યેષુ યેષુ વ્રજામ્યહમ ।

તેષુ તેષ્વચ્યુતા ભક્તિરચ્યુતાસ્તુ સદા સ્થયિ ॥

હે પ્રભો ! “કર્માનુસાર મ્હારો જે જે યોનિને વિષે જન્મ થાય તે તે કેદાણે ત્હમારા પ્રત્યે અચ્યુત (કોઈપણ કાળે કોઈ વિદ્વાદિકો વડે અપ્પ ન આવે એવી) ભક્તિ કંપન્ન થાય. ” પરમાત્માએ કહ્યું:—હે નરસિંહ ! હવે ત્હમને ફરી જન્મ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જેની દૃષ્ટિનો વિષય હું થયો હદશ ત્હેની ચિન્તડ અંધીનુંબેદન થાય છે, અખિલ કમ નાનું થઈ જાય છે, અને સફળ સંશય દૂર થાય છે. તેડું હમણું જે મ્હારી લીલા જોઈ, તેડું નિરંતર ગાયન કર્યા કરવું અને લોકોને સંબળાવવું. એમ કરવાથી સદૈવ મ્હારી સ્થિતિ ત્હારી પાસે રહેશે, અને આ લોકને વિષે આનંદનો ઉપભોગ કરીને આપમે તું મ્હારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. એમ કહીને પરમાત્મ એ પોતાના કંઈનો હાર તેમના ગળામાં પહેરાવી દીધો. ત્યાર પછી રાસલીલા ખલાસ થઈ ગઈ અને નરસિંહ મહેતા પરમાત્મા શંકરના સાથે જેવા આવ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે પૂર્વ સ્થાનમાં (સમુદ્ર કિનારે ગોપીનાથ મહાદેવના મંદિરમાં) આવી પહોંચ્યા. ત્યારબાદ શંકર અંતર્યામી થઈ ગયા અને નરસિંહ મહેતાએ ઘણા દિવસ લગી ત્યાંજ રહીને સ્વયંસ્મૃતિથી રાસલીલાનું કવિત્વ કરીને ગાયત કર્યા કીધું. એમનું ભગ્ન સાંભળવાને માટે લોકો પણ ત્યાં ઘણું આવવાં લાગ્યા. આ પ્રમાણે ભક્તિવડે નરસિંહ મહેતાએ શંકર અને શ્રી કૃષ્ણનો પ્રસાદ સંપાદન કીધો અને કૃતાર્થ થયા. એથી કરીને, આપણે પણ દેહની અહંતા અને મમતા તણને આપણી રચિ અનુસાર, પરંતુ બિભબાવ છોડીને, શિવ અગર વિષ્ણુની ભક્તિ કરીશું તો શું અંતઃકરણ વૃદ્ધાવનમાં સદાનંદરૂપ કૃષ્ણની વૃત્તિ ગોપીઓની સાથે થનારો રાસલીલા નહિ જોઈ શકીશું ? અવશ્ય જોઈશું. મહાત્મા કહે છે કે:—

ગોપીવદાર્થો ગોપાનામંગનેતિ સ્ફુટં પુનઃ ॥

શ્રુતિનાડી તિરૂપર્ગદાર્થોઽપ્યત્ર બુધ્ધતામા ॥

અર્થાપિ ‘ગોપી’ શબ્દનો અર્થ ‘ગોપસ્ત્રી’ એ પ્રમાણે લૌકિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ ગૂઢાર્થમાં તેનો અર્થ શ્રુતિ (વેદ), નાડી તથા વૃત્તિ એવો સમજવો. યોગના પક્ષમાં એમ સમજવું કે, યોગરૂપ માર્ગને વિષે વિહાર કરનારી, અને અનનુ (મોક્ષ) મુખ પ્રાપ્તિની ઉત્સુકતા જેમને છે એવા પ્રકારના શરીરમાં

જે એકસો ને એક નાડીયો સર્વત્ર ફેલાઈ રહી છે, તેમનો ઉજ્જવલ ભાવ જોઈને તેમની સાથે અંતરવૃન્દાવનમાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રમી શકે તથા હતા. પૂજ્યપાદ મહર્ષિ વ્યાસજીએ આજ અર્થ કહ્યો છે, તે તેને પદપરથી તર્ક વડે જાણવો ઉચિત છે. અસ્તુ ! રાસલીલાનું વિસ્તૃત રહસ્યપૂર્વક વર્ણન, અને તેનાપરના દોષારોપનું ખંડન પ્રસંગોપાત કરવામાં આવશે. તથા નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર, તેમજ ગીતાના ઉપરોક્ત એ શ્લોકોના અર્થ, જે અહીં ટુંકમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તે અન્યત્ર વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે. પ્રસ્તુત આ ઉપરથી આટલુંજ લેવાનું કે યોગ અગર જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે પરમાત્માની ભક્તિ અવસ્ય કરવી જોઈએ, અને રામાયણમાં પણ કહ્યું છે કે, 'હે પ્રભો ! અમરવત્ સારથી ત્હમારા ભક્તો સાર્વકાલ ભક્તિની ઇચ્છા કરે છે. કેમકે ત્હમારી ભક્તિજ સંસારરોગાદિથી સંતપ્ત થએલા પુરુષોને દિવ્ય આપણે તુલ્ય છે, એ પ્રમાણે તેઓ જાણે છે. એથી કરીને આપણે પણ ત્હેમની પેઠે ભક્તિ વાંછા કરીશું તો ભવરોગથી શું નિર્મુક્ત નહિ થઈશું ? અવસ્ય થઈશુંજ. પરંતુ દૃઢ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

॥ इति शिवम् ॥

દ્વિતીય પુષ્પ.

ભક્તિ માં ત્રિહોય અને ભક્તિ વડે દ્વિવિધ દોષનો નાશ.

પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રમાદયઃ ।

ન કારણં મદ્બુજને મક્તિરેવ હિ કારણમ્ ॥ અ. રા.

સટિની ભિન્ન અને યુદ્ધિથી પર એવા પરણ્યાત્માની પ્રાપ્તિ ભક્તિ વડે થાય છે. ભક્તિ એટલે નિરતિશયપ્રીતિ. ઈશ્વરમાં પરમ અનુરાગરૂપ ભક્તિ અત્યાક્રિક્ષિ હોય છે. લૌકિકપ્રીતિ ત્રણ પ્રકારની છે, અને તેમને સ્નેહ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કહે છે. પુત્રાદિકોનાપર જે પ્રીતિ તેને સ્નેહ, સ્ત્રી તથા મિત્રાદિ પ્રત્યે જે પ્રીતિ તે પ્રેમ, અને યુદ્ધ, માતા પિતાદિકના ઉપર જે પ્રીતિ તેને શ્રદ્ધા કહે છે. પોતાના કરતાં નાના ઉપરની પ્રીતિ સ્નેહાત્મક, બરાબરીયા પરની પ્રેમાત્મક, તથા શ્રેષ્ઠજનો પ્રત્યેની શ્રદ્ધાત્મક સમજાવી. આ ત્રણે પ્રકારની

પ્રાપ્તિ નશ્વર અને લૌકિક છે; કેમકે જગત્સૂત્ર જ્યાં નશ્વર છે, ત્યાં તેનો આશ્રય નશ્વર હોય તેમાં શું કહેવાનું ? પરંતુ ભક્તિ તેનાથી વિલક્ષણ છે. કારણ એ છે કે અવિનશ્વર પરમાત્માને વિષે અલૌકિક પ્રીતિજ તેનું સ્વરૂપ છે. એવી નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિને ત્રણે દોષોથી અલિપ્ત રાખવી જોઈએ, અને ત્રિગુણસંપન્ન બનાવવી જોઈએ; પરંતુ આત્મતાથી સગુણબળન થયા વગર એવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ સમજવી.

પ્રથમ ભક્તિને 'નિમિત્ત' એ દ્વય છે. કુટુંબરક્ષાને માટે ધનની પ્રાપ્તિને અર્થે અને માનને માટે ધણા લોકો રાજસેવા કરે છે, પરંતુ રાજના ઉપર ત્હેમની ખરી પ્રીતિ હોતી નથી, પોતાના કુટુંબ ઉપરજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ભુક્તિ મુક્તિ માટે ઇશ્વરને ભજવા, ત્હેમના પર પ્રેમ કરવો, એમાં પોતાનીજ પ્રીતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, દેવની નહિ. પરંતુ જે પ્રમાણે પોતાનો આત્મા નિનિમિત્ત પ્રિય હોય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમને પણ નિમિત્ત ન હોવું જોઈએ. એવી ભક્તિ થવા સાર, તે પરમાત્માજ આપણો આત્મા છે એવા જ્ઞાનની આવસ્યકતા રહે છે. એ પ્રકારના જ્ઞાન થયા બાદ જે પ્રેમપૂર્વક ભજન કરવામાં આવે, તેને દોષરહિત નિનિમિત્ત ભક્તિ કહી શકાય. સારાંશ, કે ભક્તિને કાંઈપણ કારણ ન હોવું જોઈએ.

ભક્તિને બીજો દોષ વ્યવહિતપણાનો છે. દેવને બેદભાવથી ભજવામાં આવે છે, અને શીઘ્ર કલ્યાણ ન થાય તો, ત્હેમને માટે અપ્રિયત્વ થઈ જાય છે; પરંતુ તેજ નારાયણ મ્હારો આત્મા છે, એવો બોધ જેને થયો હશે, ત્હેને એક ક્ષણભર પણ પરમાત્મા અપ્રિય લાગશે નહિ. આત્મા જે ક્ષણભર અપ્રિય હોય તોજ દેવ અપ્રિય થાય. બધામાં દેહ અત્યંત પ્રિય હોય છે, પરંતુ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે અને અનંત છે, એવું જ્ઞાન થતાં વારને તે દેહ અપ્રિય થઈ પડે છે. કેમકે તેની નશ્વરતા સમજવામાં આવે છે. અજ્ઞાની પુરૂષ પણ આત્માની પ્રીતિથી દુઃખિત થઈને કહે છે કે, અરે ! મ્હને નાક, કાન, નેત્ર આપીને બચાવો. આત્મપ્રીતિ આશ્ચર્યકારક છે, કેમ ? તે જુઓ. કાંઈપણ પદાર્થ જેવા વગર મનુષ્યની તેને વિષે પ્રીતિ બંધાતી નથી. પરંતુ આત્માને કદી કાંઈએ જોયો નથી, છતાં તેનાપર જોટલી પ્રીતિ હોય છે તેટલી દેહપર નથી હોતી. તો પછી દેહ સંબંધી સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિપર ના હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આત્માના શિવાય બીજી કાંઈ એવી વસ્તુ નથી કે મનુષ્ય જેનાપર જોયા વગર પ્રેમ કરે અને ક્ષણભર પણ અપ્રિય થાય નહિ. કર્મ વડે જેને જે શરીરની પ્રાપ્તિ થએલી છે, ત્યાં પણ તેને તે

કદી અપ્રિય લાગતો નથી. તે આત્મા હરિપરમાત્માજ છે એવું જ્ઞાન થયા પછી વ્યવહિતપણું નહ થઈ જાય છે. ઇશ્વર અને આત્મા ભિન્ન છે એવા જ્ઞાન વડેજ અવ્યવહિતપણું નહ થાય છે. પરમાત્મા એક ક્ષણભર પણ અપ્રિય લાગવા નહિ જોઈએ, એવી અવ્યવહિત ભક્તિ થવાને માટે, આત્મપ્રીતિથી ભજન કરવું જોઈએ.

ભક્તિને ત્રીજો દોષ વ્યભિચારનો કહેલો છે. અવ્યભિચાર એ લક્ષણ વડે યુક્ત જે ભક્તિ તે ઉત્તમ ગણાય છે. જે સ્થાનપર જે પ્રીતિ તે વ્યભિચારી ભક્તિ કહેવાય છે. વ્યવહારમાં અસતી સ્થાને વ્યભિચારી કહેવામાં આવે છે, તે શા માટે ? તો, ત્હેનો પણ પ્રેમ પોતાના પતિ ઉપર અને જર ઉપર એ પ્રમાણે એ ડોકાણે હોય છે. તેજ પ્રમાણે જેઓ ભેદ'મુદ્ધિથી ભજન કરે છે, ત્હેમનો પ્રેમ થોડોક આત્માપર અને થોડોક ભગવાનપર હોય છે. અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને માટે ત્હેમનું ભજન થાય છે. એટલુંજ નહિ, પણ જે કે થોડોક પ્રેમ દેવ ઉપર અને થોડોક પ્રેમ આત્મા ઉપર હોય છે, તોપણ આત્માના ઉપરજ વિશેષ પ્રેમ રહે છે. આત્મપ્રીતિ હશે નહિ તો પછી દેવની ભક્તિની શી ગરજ ? પરંતુ ભક્તિવડે મ્હાં કલ્યાણ થાઓ એવી મનમાં ભાવના રહેવાથી ઇશ્વરના કરતાં પણ પોતાના આત્મા પ્રત્યેની પ્રીતિ વધારે થાય છે. પરંતુ જે ઉપાસકને ઉપાસ્ય પરમાત્મા મ્હારોજ આત્મા છે. એવું જ્ઞાન થયું હશે તો વ્યભિચાર દોષ ગણિત થશે અને અવ્યભિચારી ભક્તિ થશે. એ પ્રમાણે નિમિત્ત, વ્યવહિતપણું અને વ્યભિચાર એ ત્રિદોષ શૂન્ય અને તેનાથી વિરુદ્ધ એવા નિર્નિમિત્ત, અવ્યવહિતત્વ, તથા અવ્યભિચારિત્વ, એ ત્રણે ગુણો વડે સંપન્ન ભક્તિ જે કરે છે, ત્હેનેજ સત્-જ્ઞાનિ ભક્ત ગણીએ. એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન કહે છે કે:—

યથાગ્નિઃ કૃત્સમિદ્ધાચ્ચિઃ કરોત્યેર્ધાસિ મસ્મસાત્ ।

તથા મદ્વિષયા મક્ષિકદ્ધૃવૈનાંસિ કૃત્સનશઃ ॥

મત્તયાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાડ્ડત્મા પ્રિયઃ સતાં ।

મક્ષિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ટા શ્વપાકાનપિ સંમવાત્ ॥

દીવો સળગાવતી વખતે અથવા રસોઈને માટે સળગાવેલા અગ્નિનો એકપણ તણુમો ધાસ ઉપર પડે તો, ધાસ સળગી ઉડે છે, અને તેને લીધે મોટા મોટા મકાન, ગામ, નગર, પહાડ, અરણ્ય ટુંકાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે મદ્વિષયક થોડી સરેખી પણ શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ ચિત્તને વિષે પ્રવિષ્ટ થઈ હશે તો, સંચિતક્રિયાઓપાપાટની ભરમીભૂત થઈ જાય છે. કપૂર

અગ્નિ ને અડકતાં વારને નિ:શેષ બળી જાય છે, તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વડે ચિત્તસ્થ સકલ દોષો બળી જાય છે, અને ત્યારબાદ અદ્વૈત આત્મા પ્રકાશિત થાય છે. ‘ભક્ત’ કહેવડાવતું સાંઝે લાગે છે, પરંતુ બજનમુદ્રા કદાચ છે, જ્ઞાનનું કથન કરવું સુગમ છે, પરંતુ ભક્તિ રહસ્ય અત્યંત ગુપ્ત છે. કૃપણ ભક્તે દૂર ગયો હશે તોપણ તહેના ધરનો ખમનો મનમાંજ રાખે છે, બૂલી જતો નથી, તે પ્રમાણેજ મ્હારે માટે હૃદયમાં પ્રેમ હોવો જોઈએ; કિંવા ગર્ભધારણા થયા બાદ, સ્ત્રી જે પ્રમાણે તહેને આનંદથી શ્રદ્ધાંત કરે છે, અથવા જમાઈ નિરંતર ઘેર આવે તોપણ સાસુ તહેને માટે જેમ સર્વસ્વ ખર્ચાં નાંખે છે, અગર ખેડૂત જેમ ખેતરમાં ઉલ્લાસથી ખીજ અધિકાધિક રોપ્યાં કરે છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારે સાંઝ અંતરમાં પ્રેમ રાખીને સર્વસ્વ અર્પણ કરવાને પણ ઉલ્લાસપૂર્ણ બનવું, એ પ્રકારની ભક્તિ અને ભક્ત દુર્લભ જાણવા. સગુણ, સુરૂપ અને સમર્થ પતિના ગયા બાદ તહેને લીધે સાધ્વી સ્ત્રીની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હારે માટે અંતઃકરણ બનવું જોઈએ. હે ઉદ્ધવ! સાધુઓને પ્રિય અને તહેમનો આત્મા એવો જે હું (પરમાત્મા અસાધુઓને પ્રિય નથી, અને જે કે તહેમનો આત્મા તો પરમાત્માજ છે તોપણ તેઓ આત્મત્વથી જાણતા નહિ હોવાથી—‘સતાં-પ્રિયઃ આત્મામહં’ ઇત્યાદિ પદમુજામાં છે), તે કેવળ શ્રદ્ધામત્તક ભક્તિ વડે વશ કરી શકાઉં છું; મદિપયક નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ, નીયકુળમાં જન્મ થયા છતાં, ચાંડાલાદિકોને પણ એ દોષમાંથી શુદ્ધ કરે છે. દોષ એ પ્રકારના હોય છે; એક આગંતુક, અને બીજો સ્વાભાવિક. અગ્નમીત્ર, વાસ્ત્મીકિ, હરિ-પાળભક્ત વગેરે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા હતા તોપણ કર્મચરણથી તહેમનામાં જે દુષ્ટત્વ આવ્યું હતું તે ધ્વંસિ ભક્તિવડે નષ્ટ થઈ ગયું. તથા સ્વાભાવિક દુષ્ટપાત્રું રાંછ વાનરાદિકોમાં, ગીધ જટાયુ, સર્પકાલિયા, વ્રજધારસી ગોપાલાદિકોમાં, તેમજ ધર્મવ્યાધ, દાસીપુત્ર વિદુર, તથા કળિયુગમાં અંત્યગદિ ભક્તો થઈ ગયા, તહેમનામાં હતું. પરંતુ પરમાત્માની ભક્તિથી તે સ્વાભાવિક દોષ (નીયકુળમાં જન્મ, એ દોષ) નષ્ટ થઈને, તેઓ પરમ પવિત્ર તથા જગત્માં પૂજ્ય થઈ ગયા. ભગવાન ગીતામાં કહે છે કે:—

અપિ ચેત્સુરાચારો મજતે મામનમ્યમાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવાસ્તતો હિ સઃ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રવચ્યતિ ॥

હે અણું ન ! અત્યંત પાપાયરણ કરનારો કોઈ એકાદ પુરૂષ, પૂર્વભાગ્યો-
દયથી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક અનન્ય ચિત્ત થઈને, હું જે ભગવાન વાસુદેવ ત્હેનું
ભજન કરે તો ત્હેને સાધુજ સમજવો. કેમકે પરમેશ્વરના ભજન પ્રભાવથી
હું કૃતાર્થ થઈશ, અર્થાત્ સકલ પાપ નિર્મુક્ત થઈને મ્હને મોક્ષ મળશે,
એવો એનો દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય છે; અને તેને અનુસરીને, તે મ્હારાજ
'નહિ કે અન્ય દેવતાઓનાં' ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને એજ પ્રમાણે
બીજા જે દેહ પુત્ર કથત્રદ્ય્યાદિ વિષયો છે તેમાં એનું ચિત્ત હોતું નથી.
અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

અતિપાપપ્રસક્તોઽપિ ધ્યાયશ્ચિમિષમચ્યુતમ્ ।

ભૂયસ્તપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાવનપાવનઃ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તાન્યશેષાણિ તપઃકર્માત્મિકાનિ ચૈ ।

યાનિ તેષામશેષાણાં કૃષ્ણાનુસ્મરણં પરમ્ ॥

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણપરાક્રમુક્તમ્ ।

ન નિષ્પુનંતિ રાજેન્દ્ર સુરાકુંભમિવાપગાઃ ॥

પાપકર્મ કરવામાં અત્યાસક્ત પુરૂષ પણ જે ક્ષણાર્થ નિત્યદૃઢસ્થ, અસંગ,
અચ્યુત પરમાત્માનું ધ્યાન કરે તો. તે તપઃ સંપન્ન તેમજ શુચિભૂત થઈ
જાય છે. તથા ત્રિસુપર્ણ ભણુનારા, ચતુર્વેદી, વાજપેય ચયનાદિ યાગ કરનારા
જેઓ સર્વ પંક્તિઓને પાવન કરે છે, ત્હેમને પણ પૂજા નમસ્કારાદિક વડે
પવિત્ર કરે છે; અર્થાત્ સર્વને પૂજ્ય થઈ પડે છે. દૃઢ, અતિદૃઢ, મહા-
દૃઢ, ચાંદ્રાયણાદિ નિમિલ તપોરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અને વાજપેય, રાજસય,
અશ્વમેધ ઇત્યાદિ કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તે સર્વમાં સદાનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ શ્રી
કૃષ્ણનું અનન્યતાથી સ્મરણુજ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જે પાપની નિવૃત્તિને માટે
દૃઢાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, તેનાથી તો તેજ પાપ દૂર થાય છે;
અન્ય સંચિત તેમજ આગામિ પાપ દૂર થતાં નથી. અને એકાગ્ર મનથી
તથા અમેદ વડે આત્મરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણુ, ચિંતન શતાવધિ જન્મોમાં
કરેલાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો નાશ કરીને મોક્ષ આપે છે, એટલા માટેજ
તેને અધિક ગણ્યું છે. જે પ્રમાણે મધના ઘડાને પવિત્ર કરવાનું કામ શતા-
વધિ નદીઓને હાથે થતું નથી, તેજ પ્રમાણે પુરૂષ ભક્ષે પ્રાયશ્ચિતાદિ કર્મોનું
આચરણુ કરે, પરંતુ નારાયણથી વિન્મુખ (કદી ભગવાનનું એકાગ્રતાથી ભજન
નહિ કરેતો) હશે તો તે કર્મ ત્હેને પૂર્ણતાથી પવિત્ર કરી શકશે નહિ. પૂર્વ
કથિત દુરાચારી, ઉત્તમ નિશ્ચયવાન હોવાથી મ્હારા ભજન પ્રભાવથી નિમિલ

દુષ્ટાચારનો પરિત્યાગ કરીને સત્વર ધર્મનિષ્ઠ થાય છે, તથા શાશ્વત શાન્તિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં ત્હારે સંદેહ ન રાખવો. “**ન વાસુદેવમક્ષાના મશુમં વિષયતે કચિન્**” હું જે ભગવાન વાસુદેવ છું, ત્હેના ભક્તોને કદી અશુભ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે કૌંતેય ! અનન્યતાથી ભજન કરનારો મ્હારો ભક્ત અતિ મુદ્ધ ક્યાં ન હોય ? તોપણ ત્હેનો નાશ (અધોગતિ) થતો નથી, એવી તું, મ્હારી ભક્તિને માટે વાદવિવાદ કરનારા પુરુષોની આગળ જાહેર પ્રતિજ્ઞા કર. એને માટે અગ્નિમિત્ર, પ્રસાદ, ધ્રુવ, ગન્ધેન્દ્રાદિ ભક્તોનાં ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધજ છે. પરમાત્માએ એ બંને શ્લોકોમાં આગતુંક દોષ વડે પ્રાપ્ત થએલા દુષ્ટત્વનો પોતાની ભક્તિના પ્રભાવથી નિસ્તાર થાય છે, એમ કહ્યું. એનાપર એક દૃષ્ટાંત ગુણો આ પ્રમાણે છે:—

હરિપાળ નામે એક ભક્ત દક્ષિણમાં ઔઠયા નાગનાથ ક્ષેત્રમાં થઈ ગયા. ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલ ઉપર એમને ઘણી પ્રીતિ હતી. સાધુ સંતના ઉપર ત્હેમને અત્યંત નિષ્ઠા હોવાથી, તે ત્હેમની પૂજા કરીને અન્નદાન વસ્ત્રસમર્પણ વગેરે કર્યા કરતા; જ્યાંસુધી પાસે પુંજ હતી ત્યાંસુધી ત્હેમણે એ પ્રમાણે દાન કર્યાં કર્યું, પરંતુ જ્યારે ત્હેમની દરિદ્ર અવસ્થા થઈ ગઈ, ત્યારે ભારે વિભાસણમાં પડ્યા. કેમકે, ત્હેમની કીર્તિ સાંભળીને સાધુમહાત્મા આવતા તો તેમનું પહેલાનાં જેતું આદરભર્યું આતિથ્ય થતું નહિ. સંતોની પૂજા તથા ત્હેમને અન્નદાન કરવાની મનમાં ઈચ્છા હતી અને તેમ જો ન થાય તો સત્વની હાનિ થશે, એ વિચારથી ત્હેમણે એવું કરવા માંડ્યું કે, આસપાસના જંગલમાં જાહેર પ્રવાસી શોકોને લૂંટીને ત્હેમના દ્રવ્યથી સાધુઓનો સત્કાર કરવો. તોપણ ત્હેમનો એવો નિયમ હતો કે કદી કોઈનો પ્રાણુઘાત કરવો નહિ અને સાધુ સન્તોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. ફક્ત બય દેખાડીને ત્હેમની પાસેનું ધન લૂંટી લેતા. એટલુંજ નહિ પણ એ દ્રવ્યથી જે અન્ન-સંતર્પણ કરતા હતા તેનો પુષ્પાંશ જેનું દ્રવ્ય હોય ત્હેને મળે, એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા. એમનો આવો ક્રમ ચાલી રહ્યો હતો એ અરસામાં એક દિવસ મોટી સાધુમંડળી ત્હેમને ઘેર આવી ચડી. ત્યારે ભારે વિભાસણમાં પડી વિચાર કરવા લાગ્યા કે પાસે તો કાંઈ નથી, અને મોટા મોટા સાધુઓ આવ્યા છે, તો હું એમને શું ખવડાવીશ ? હે ભગવન ! હે વિઠ્ઠલ ! સાધુને ત્હમ્હારે ૩૫ ગણીને આજ દિન સુધી મ્હેં એમની સેવાપૂજા કરી છે પરંતુ આજે જે અકસ્માત સાધુઓનો જમાવ થયો છે, ત્હેમને જો મ્હારાથી અન્નદાન નહિ કરી શકાય તો મ્હારે ૩૫ શા કામનું ? સત્વની હાનિ થશે અને અપકીર્તિ થશે. મનમાં એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, સાધુઓને નમન

કરી ઘરમાં બેસાડીને, પોતે ધનુષ્ય તથા પાંચ બાણ હાથમાં લઈને જંગલમાં ગયા. ત્યાં આગળ એક ટેકરા ઉપર ઉભા રહીને જુએ છે કે રસ્તાપર કોઈ આવે છે કે નહિ ? ધણી વાર સુધી રાહ જોઈ, પણ તે દિવસે તે રસ્તાપર કોઈ આદમી આવ્યું નહિ, ત્યારે તો ધણા દુઃખી થઈને ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, આજે મ્હારું સત્વ જય છે, જલદી દોડીને સહાય કરે તો ફીક નહિ તો હું આજ પ્રાણત્યાગ કરવાનો છું. એમ કહીને ધનુષ્યને બાણ જોડીને તેના વડે કંઠે બેઠન કરીને પોતે મરી જવાને તૈયાર થયા. ત્યારે ભગવાન ત્હેમની દૃઢ નિષ્ઠા જોઈને પ્રસન્ન થયા. અને નહિ જાઉં તો એ ખરેખર દેહ છોડી દેશે એમ ધારીને રૂક્મિણીને કહેવા લાગ્યા—“રૂક્મિણી ! મ્હારા ભક્તને જોવાની ઈચ્છા હોય તો જલદી શાહુકારની સ્ત્રીનું રૂપ લઈને મ્હારી સાથે આવો: “હું શાહુકાર બનું છું.” રૂક્મિણી સ્વરૂપ અદલીને શેઠાણી થઈ અને ભગવાન શેઠજી બન્યા. અને બન્ને જણાં બળદની ગાડીમાં બેસીને જ્યાં હરિપાળ હતા ત્યાં આગળ થઈને જવા લાગ્યા. હરિપાળે ત્હેમની ગાડીના તથા બળદના ઘંટા ધ્રુધરમાળા વગેરેનો અવાજ સાંભળ્યો, અને કોઈ શેઠ આવે છે એમ અનુમાની લીધું. બ્યારે તેઓ પાસે આવ્યા ત્યારે જોઈને ખુશ થયા અને ત્હેમની ગાડીની આગળ જઈને ઉભા રહ્યા. હાથમાંહેના ધનુષ્યને બાણ જોડીને તેમને ધમકા આપી કે ક્યાં જાઓ છો ? આ વનને વિષે જે જે લોક આવે છે ત્હેમનું દ્રવ્ય છીનવી લીધા વગર હું ત્હેમને આગળ જવા દેતો નથી. માટે જે ત્હમે ત્હમારો જીવ બચાવવા માંગતા હો, તો ત્હમારા શરીરપરના વસ્ત્રાલંકાર ઉતારી દો અને સઘળું દ્રવ્ય અહીં ધરી દો; નહિ તો આ બાણ વડે હું ત્હમારા બન્નેના પ્રાણ લઈશ. તે સાંભળતાં વારને શાહુકાર તથા ત્હેની સ્ત્રીએ ધણા બયબીત થઈને પ્રાર્થના કરી પરંતુ તે કશું તહેજે લક્ષમાં લીધું નહિ. ત્યારે તે બન્નેએ લાચારીથી વસ્ત્રાલંકાર વગેરે અખિલ દ્રવ્ય ત્હેની આગળ ધરી દઈને કહ્યું કે કૃપા કરી ને હમને પ્રાણદાન કરો. હરિપાળે ત્હેમને અભય આપીને તે દ્રવ્ય લીધું. અને ઘેર આવી અગરમાંથી સઘળી સામગ્રી આણી અને સંતોને આનંદથી ભોજન કરાવ્યું.

આણી તરફ જંગલમાં રૂક્મિણીએ ભગવાનને કહ્યું કે “હે પ્રભો ! આપના ભક્તે તો આપણું સર્વસ્વ લઈ લીધું, હવે આગળ શું કરીશું ? એવો કેવો ભક્ત ?” શ્રી વિઠ્ઠલે કહ્યું:—“એણે આપણને જીવતા છોડ્યા એજ એનો ઉપકાર માનો. એ હરિપાળ ભક્ત નિઃસીમ છે, પરંતુ સંતસેવાને માફ પ્રવાસીનું દ્રવ્ય લે છે. સાધુસંતોના ઉપર એને કેવો પ્રેમ છે ? એની

કેવી રીતિ છે ? તે જોયું હોય તો મ્હારી સાથે આવો.” પછી ભગવાન વેરાગી બન્યા અને રૂકિમણી વેરાગણ બની, અને હરિપાળને ઘેર આવીને ‘જય સીતારામ’ ‘જય રામરામ’ એ પ્રમાણે નામોચ્ચાર કર્યો. એ કોઈ સાધુનો અવાજ છે એમ સમજીને હરિપાળ સામા આવ્યા અને વેરાગીને જોઈ સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા તથા પૂજા કરી અને કહ્યું કે, “ દર્શનથી હું કૃતાઈ થયો છું. આપની શી ઇચ્છા છે ? તે કહો.” હરિપાળે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે વેરાગીએ જવાબ દીધા કે ત્હમરી કાર્તિ સાંભળીને હમે બન્ને જણાં અહીં આવતા હતા, પરંતુ પાસેના જંગલમાં કોઈ ચોરોએ હમને લૂંટી લીધા છે.” હરિપાળે કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપ જેવા સાધુને જેણે લૂંટ્યા હોય તેનો પ્રાણ હું લઈશ; આપ ખેરીકર રહો. પણ પ્રથમ આપ ઓજન કરો, પછીથી હું તેનો પન્તો લગાડીશ.” આટલું સાંભળ્યા બાદ, વેરાગીનું રૂપ છોડીને ભગવાને પહેલાંના જેવું શાહુકારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રૂકિમણી પણ પહેલાંની પેઠે શેઠાણી બની ગઈ. જેમને મેં લૂંટ્યા તેજ આ શાહુકાર અને એની સ્ત્રી છે, એવું જોતાં વારને હરિકાળ ચકિત થયા. એણે જોતજોતામાં વેરાગીનું રૂપ છોડીને આ રૂપ ધારણ કર્યું તે ઉપરથી એ ભગવાનજ છે, તથા મ્હારે માટે શાહુકારનું રૂપ લઈને અરુણમાં પ્રગટ થયા હતા એ પ્રમાણે તેના સમજવામાં આવ્યું; એટલે હરિપાળે ઝટ પાસે જઈને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા અને મ્હેં આપને ઓળખ્યા નહિ. તેથીજ મ્હારે હાથે આવો મહાન અપરાધ થયો છે, એ પ્રમાણે કહીને ત્હેમની ક્ષમા માંગી. તથા વસ્ત્રાલંકાર જે ત્હેમની પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં, તે સઘળાં ત્હેમને સમર્પણ કરીને કહ્યું કે, “ આપનું સત્ત્વ સ્વરૂપ દેખાડો, નહિ તો અહીંજ આપના ચરણ ઉપરજ હું મ્હારો દેહ છોડી દઈશ. મ્હેં હવે તો આપને ઓળખ્યા છે, માટે મ્હારી વચ્ચના કરશે નહિ.” હરિપાળનું અંતર શુદ્ધ હતું તથા એ કર્મને માટે ત્હેને પશ્ચાત્તાપ પણ થયો હતો, અને પરમાત્મા ઉપર તો ત્હેને નિરતિશય પ્રેમ હતો, એ સર્વ વાતની ભગવાન અંતર્યામીને ખબર હતીજ; તેથી ત્હેની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે શાહુકારનું રૂપ છોડી દઈ, પોતે ચતુર્બૂજરૂપ વડે પ્રગટ થયા અને રૂકિમણીજીએ પણ વાસ્તવિકરૂપ લીધું અને બન્નેએ ત્હેને દર્શન આપ્યાં. પછી હરિપાળે ગદગદ થઈને નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરવા માંડી ત્યારે પરમાત્માએ કહ્યું કે આજથી ત્હારે ઘેર રિદ્ધિ સિદ્ધિ નિવાસ કરશે, જેથી ત્હારાથી સંત-જનોની સુખરૂપ સેવા થયાં કરશે. હરિપાળે કહ્યું:—હે પ્રભો ! મ્હારે હાથે આ ચૌર્ય કર્મ થયું છે, તેથી મ્હને બારે અનુતાપ થાય છે, પરંતુ સત્વબ્રહ્

ન થવાય એટલા માટે નિરૂપાય થઈને મહેં એ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો; અને સંતોને આપનું સ્વરૂપ જાણીને ત્હેમથી સેવા પૂજન કરતો હતો. ભગવાને કહ્યું:—હે હરિપાણ ! જે મહારો ભક્ત થાય છે, એટલે અનન્ય ચિત્તથી મહારૂં ભજન કરે છે અને દેહનો અહંભાવ તથા વિષય મમતા છોડી દે છે. ત્હેનાં નિમ્બિલ પાપ કર્મો મહારા ભક્તિ પ્રભાવથી નષ્ટ થઈ જાય છે અને ત્હેને ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારથી ત્હારૂં ચિત્ત મહારામાં તેમજ મહારી વિભૂતિરૂપ સંતોને વિષે અનુરક્ત થયું છે અને તું અંતરમાં દયાભાવ રાખે છે તથા કાયા વાચા મન વડે મહારા ભજનમાંજ પ્રવૃત્ત થયો છે ત્યારથી ત્હારા હાથે થનારાં કર્મોને ત્હારી કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહ્યા નથી. જે પોતાને જે કર્મનો કર્તા માને છે, ત્હેને તેના ફળના ભોક્તા પણ થવું પડે છે. તું તો કર્તા ભોક્તાપણાનો ભાવ છોડીને કર્મ કરે છે, અને મુખથી પણ કહેતો હતો કે, “આ દ્રવ્ય જેનું છે ત્હેને ફળ મળે.” હવેથી નિરંતર સિદ્ધિ પ્રભાવથી તું મહારા ભક્તોનું પૂજન કરશે અને ભજન પ્રભાવથી ત્હારો ઉદ્ધાર થશે. એટલું કહીને પરમાત્મા શ્રી વિઠ્ઠલ અંતર્ધાન થઈ ગયા. સારાંશ કે, ભગવદ્ ભક્તિથી આગંતુક દોષ નાશ પામે છે, એ સિદ્ધ થયું. હવે સ્વાભાવિક દોષોની નિવૃત્તિ કરવાને પણ ભક્તિ સમર્થ છે, તે કહેવામાં આવશે. ગીનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

માં હિ પાર્યં વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈ-ચાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાંતિ પરાં ગતિમા ।

હે પાર્યં ! અંત્યગદિ પાપયોનિમાં ઉમ્મન થએલા અને કૃપ્યાદિ કર્માંસક્ત વૈશ્ય તથા અધ્યયન રહિત સ્ત્રી શૂદ્રાદિ, અનન્ય ભાવથી મહારે શરણે આવી ભજન કરે છે તો તે સધળા ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તિમાં જાતિને મહત્ત્વ નથી. ચંદન, વાવળ, ખેર, આમલી છત્યાદિ કાષ્ઠાદિકોનો ભેદ જ્યાં સુધી તેઓ અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થયા નથી, ત્યાંસુધી જળાય છે.

નદીઓ જ્યાંસુધી સમુદ્રની સમીપમાં પહોંચી નથી ત્યાંસુધીજ ભિન્ન ભિન્ન જળાય છે. તેજ પ્રમાણે શૂદ્ર, અંત્યજ વગેરે ઉચ્ચ નીચ ભાવ પણ જ્યાં લગી પરમ પ્રેમ પુરઃસર પરમાત્માનો આશ્રય કરીને ત્હેમની ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થયા નથી ત્યાં લગીજ રહે છે એમ જાણવું. કર્મકાંડમાં આર્ય અનાર્ય, આરે વર્ણ તથા આશ્રમ અને સ્ત્રી પુરુષ એમના ભેદને અનુસરીને અધિકારીનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે; કિંવા જ્ઞાનકાંડમાં અધિકાર પ્રાપ્ત્ય સાધન અનુક્રમ સંપન્ન થવું પડે છે; ભક્તિમાં તે પ્રમાણે કોઈ વિધિ નથી. પરમા-

તમાનો આશ્રય કરવામાં, “ત્હેમની ઉપર નિરતિશય પ્રેમ રાખીને ભજન કરવામાં” સ્ત્રી પુરુષ, બાળ જુદાં માની અમાની, બ્રાહ્મણ અંલજ એ સર્વનો સમાન અધિકાર છે. સારાંશ કે વેદાધ્યયન શૂન્ય અને શ્રવણ મનન કરવાને અયાગ્ય એવા જે સ્ત્રી શુદ્રાદિ ત્હેમને પરમગતિ પરમાત્મમક્તિથી મળે છે. તો પછી વેદશાસ્ત્રાધ્યયનનિપુણ અને સદ્ધર્મનિષ્ઠ એવા જે બ્રાહ્મણાદિ છે, ત્હેમને મળે એમાં શો સંદેહ ? એ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે:—

किं पुनर्ब्राम्हणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमनुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥

હે પાર્થ ઉત્તમકુળમાં જેમનો જન્મ છે, તથા સદાચાર સંપન્ન એવા બ્રાહ્મણ અને સદ્ધર્મ વસ્તુનો વિચેક કરનારા ક્ષત્રિય મહારા આશ્રય કરશે અને અનન્ય ભક્તિ થઈને મારું ભજન કરશે તો, ત્હેમને પરમગતિ (મોક્ષ) મળે એમાં શું કહેવાનું ? એટલા માટે, હે અર્જુન ! આ પ્રકારનું મહારી ભક્તિનું મહાત્મ્ય જાણીને તું મહારું ભજન કર. આ મર્ત્યલોક અનિત્ય છે, મનુષ્ય જન્મ વારંવાર મળતો નથી. અને તેમાં પણ આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખોનો અનુભવ વિશેષ છે; માટે અનિત્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન રહિત થઈને, જ્યાંસુધી એ દેહનો પાત ધરે નથી ત્યાં સુધી અત્યંત શીઘ્રાત્થે મહારા ભજનમાં પ્રવૃત્ત થા. આ પરથી એ સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નિરતિશય ભક્તિમાં જેવી થાય છે, તેવી બીજા કોઈ સાધનમાં સુવ્રજતાથી થતી નથી. એવી કરીને ભગવાનના ઉપદેશ મુજબ આપણે પણ ભક્તિ કરવી અને મનુષ્ય માત્રનો તેમાં અધિકાર છે. અધ્યાત્મ રામાયણમાં કહ્યું છે કે, પુરુષ, સ્ત્રી, વર્ણાશ્રમ ઇસાદિકાની વિશેષતા ભક્તિને માટે કંઈ કારણરૂપ નથી. આ પ્રકારનું બ્રહ્મસ્વરૂપ ગોપાળોને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું હતું.

એક વખતે નંદે એકદશીવ્રત કરીને પરમેશ્વરની આરાધના કરી, અને હાદશીને દિવસે સ્નાન કરવાને માટે યમુનાના જળમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. સૂર્યોદય થયા બાદ હાદશી એક ઘટકાભર રહી હોય તો, તેમાં પારણા કરવાને માટે મનુષ્યે મધ્યગત્રી પછી સ્નાન કરીને એ પ્રહર દિવસ પર્યન્તનાં પોતાનાં અખિલ નિલ કર્માનુક્રાન કરવાં, એવો શાસ્ત્રાર્થ છે, તે પ્રમાણે અનુસરીને નંદે અપરાત્રમાં યમુનામાં સ્નાન કરવા માટે તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ એ શક્ષ્મોનો વખત છે, એ પ્રમાણે ત્હેમના ખ્યાલમાં આવ્યું નહિ. તે વખતે ત્યાં આમળ વરણનો સેવક એક

દેવ હતો, ત્હેને એમ ન સમજાયું કે આનંદ શાસ્ત્રપ્રમાણને અનુસરીનેજ સ્નાન કરે છે, તેથી તે દેવ ત્હેમને પકડીને વરૂણની પાસે લઇ ગયો. તે વખતે ખીજ ગોપાળો ત્હેમની સાથે હતા, તેઓ હે કૃષ્ણ ! હે બલરામ ! એ પ્રમાણે પોકાર કરીને રડવા લાગ્યા. બ્યારે બધાને ખબર પડી કે નંદ ચમુનામાં ડૂબી ગયા છે. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સમેત ગોપાળ ત્યાં આવ્યા. પરમાત્માએ સધળું જાણી લીધું અને સર્વને અભય આપીને, પોતે ત્યાંજ જલમાં ડુબકી ખારીને વરૂણની પાસે આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણ આવતાં વારને વરૂણે સિંહાસનપર બેસાડીને ત્હેમનું પૂજન અને અને રતવન કર્યું કે હે પરમાત્મા !

હૃદયં यस્ય યાસીશ સોડનંતં સુખમશ્નુતે ।

સદનેષ્ઠ મમાયાતસ્તન્મે ભાગ્યં વદામિ કિમ્ ॥

જેના હૃદયમાં તું જાય છે (પ્રગટ થાય છે) તે અરિનાશી સુખનો અનુભવ કરે છે. પણ મ્હારા તો ઘરને વિષે ત્હારું આગમન થયું છે, તેથી મ્હારા ભાગ્યનું વર્ણન હું શું કરું ? ત્હારા ચરણની સેવા કરનારો પુરુષ સંસારમાંથી નિમુકત થઇ જાય છે. તું પૂર્ણ પરબ્રહ્મરૂપ છે તથા અખિલ જીવોનો નિયામક છે, જેના ત્હેને હું પ્રણામ કરું છું. આજે મ્હારે જન્મનું સર્થક થયું છે, અને સકલ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ થઇ છે એમ હું માનું છું. મ્હારા સેવકને ધર્મશાસ્ત્ર અવગત નથી અને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તથા કોની સાથે કેવું વર્તન રાખવું તેની પણ એને સમજ નથી; એથી એ ત્હારા પિતાને અહિં લઇ આવ્યો છે. એ અપરાધની મ્હને ક્ષમા કરો. તું સર્વદા હોવાથી મ્હારા અંતરનો ભાવ કેવો છે તે જાણે છેજ. હવે મ્હારા ઉપર કૃપા કરો ને પિતાને લઇ જાઓ, એમ હૃદીને નંદનો સત્કાર કરીને ત્હેમને સ્વાધીન કરીધા. ત્યારપછી પરમાત્મા પ્રસન્ન અન્તઃકરથી ત્હેને આશીર્વાદ અને ક્ષમા આપીને નંદને ગોકુળમાં લઇ આવ્યા ત્યારે ગોપાળોને આનંદ થયો. એમાં પરમાત્માએ શો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો છે ? તો:-

નિજાધીને ભક્ત્યા મુચિ મયિ કૃતે કાપિ વિધિતો ।

જહે મગ્નઃ સ્વાઘચપદમિહાસ્યોદ્ધરણકૃત્ ।

સદૈવાસ્મ્યાલસ્યં વિજહદિતિ સ વ્યક્તમકરો- ।

દમિપ્રાયં સ્વીયં ઘરુણગૃહનંદાનયનતઃ ॥

આ શ્લોકમાં જે કોઇ પુરુષ બહિત પ્રભાવથી મ્હને સ્વાધીન કરે અને પછી દૈવયોગથી પ્રપંચના વિષયોમાં નિમગ્ન થઇ જાય તો, ત્હેના ઉદ્ધારને માટે આજરૂપ હોડીને હું નિરંતર તત્પર છું; આવો પોતાનો અભિપ્રાય

પરમાત્માએ વરણુને ઘેરથી નંદને લાવીને બધકી કરી બતાવ્યો છે. કેમકે નંદે પરમાત્માની બક્ષિત કરીને તહેમને વરીજૂત કર્યા હતાજ. તથા દૈવયોગથી જડ (જલ) માં (પંસ્કૃતમાં 'ડ' અને 'લ' નો અલેદ માન્યો છે) દુખી મથા હતા. એવું જોઇ શ્રીકૃષ્ણે જાને ત્યાં જઇને તહેમને ઉદ્ધાર કર્યો. એથી કરીને આપણે પણ બક્ષિતવડે એમને સ્વરક્ષ કરીશું તો, આ જડ સંસારમાંથી આપણો પણ તે ઉદ્ધાર કરશેજ. અસ્તુ ! નંદને વરણુનું પરમ ઐશ્વર્ય તથા ત્યાંના સર્વ લોકોની કૃષ્ણની આગળની નમ્રતા, વરણુકૃત પૂજન સ્તવન જોઇને ધણજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને તહેમણે એ નિનિસ વૃતાન્ત પોતાના શ્રાતિજનો (ગોપાળ) ને કહી સંબળવ્યો. તે સાંબળાંને ગોપાળોની ખાતરી થઇ કે કૃષ્ણ એ ઇશ્વર છે. ત્યારબાદ તે સધળાઓને એવી ઇચ્છા થઈ કે એ પરમેશ્વર પોતાનું સુદખ પરબ્રહ્મસ્થાન હમને પ્રાપ્ત કરાવી દેશે કે ? દેખાડશે ખરા કે ? તહેમનો એ વિચાર અત્યંત શ્રીકૃષ્ણના જાણવામાં આવ્યો અને તહેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે કૃષ્ણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. મ્હારું સત્ય સ્વરૂપ માતા યશોદાએ પહેલાં જોયું છેજ, અને પિતા નંદે દૈવયોગથી હમણું વરણુને ઘેર જોયું. મ્હારા સ્વરૂપને વિષે નિમગ્ન થએલી ગેપિકાઓ આગળ રાસલીલામાં મ્હારું સત્ય સ્વરૂપ જોશે. તો હવે અવશિષ્ટ રહેલા એવા જે આ ગોપાળો છે, તહેમની બક્ષિતને ખાતર મ્હારે મ્હારા શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સ્વરૂપનું તહેમને દર્શનનું સુખ આપવું યોગ્ય છે. એ પ્રમણે બંડતવસથ પ્રભુના મનમાં આવ્યું. પછી એક વખત શ્રી કૃષ્ણે અખિલ ગોપાળોને બ્રહ્મહ્રદને વિષે (જ્યાં અકૂરે સ્નાન કર્યાબાદ તહેને વૈકુંઠદર્શન અને કૃષ્ણના સલસ્વરૂપનું દર્શન થયું હતું તે સ્થાનનું નામ બ્રહ્મહ્રદ છે, ત્યાં આગળ) સ્નાન કરવા સાર પેતાની સાથે લઇ આવ્યા, અને ત્યાં દુખકી મારતી વખતે તહેમને વૈકુંઠનાં તેમજ પ્રત્યક્ષ પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. જ્યાં વેદાદિ સ્તુતિ કરી રહ્યા છે એવો દેખાવ જોઇને તદ્દન વિસ્મય પામ્યા અને પરમાનંદમાં નિમગ્ન થયા. ઉદકમાંથી બહાર આવીને જીએ છે તો પહેલાંની માફક કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોઇને, તે આશ્ચર્ય કરવા લાગ્યા. એમાં પરમાત્માએ બાવ આ બતાવ્યો છે કે:—

અસ્મિન્નેવ ઝોદે મમાસ્તિ વસાતે^૧ હા નમોવશ્ચિમોઃ ।

પ્રત્યક્ષીક્રિયતે^૨ ડગ્ગ તૈઃ^૩ મુલને ચે મત્ત પાનેશ્વરઃ ।

૧ સ્નાનપાન કરતી વખતે અને માટી ખાધી હતી ત્યારે મુખ બોલ્યું હતું તે વખતે મુખમાં અખિલ વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું. ૨ શુવનના બે અર્થ છે એક જગત્ અને બીજો જલ.

હત્યં શ્રુત્યુપપાદ્યર્થમ્નિલપ્રત્યક્ષતાં પ્રાપયં— ।

અકે તજ્જલ ઇવ તાન્નપ્રતિ તદા લોકં સ્વમીશઃ સ્ફુટમ્ ॥

સર્વવ્યાપી મહારી પરમાત્માની સ્થિતિ સર્વવ્યાપી આકાશતુલ્ય જે આ જડસંસારમાં ગૂઢરૂપે છે, તે મહારી કૃપાને પાત્ર થએલા લોકોનેજ આ જીવનમાં (જગતમાં) પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુત્યાદિકોને પ્રતિપાદ્ય અર્થ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા શ્રીકૃષ્ણે તે ગોપાળોને તે જીવન (જગત) માં પોતાના તે લોક અને સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું. એથી કરીને આપણે પણ પ્રાર્થના કરવી કે હે વિભો ! એ લોકોને દેખાડેલા સ્વરૂપનો દર્શનાર્થ આપનાર હમરૂં જન્માન્તરીય પુણ્ય ન હોય તો બસે ! ન હોવા દો. પરંતુ કીડાને માટે ધરણ્ય કરેલા રૂપનું તો દર્શન કરાવો. સારાંશ કે, જ્યાંસુધી ભક્તિનો આશ્રય નથી ત્યાંસુધી ઈશ્વર દર્શનને માટે પ્રતિષ્ઠા એવા આગંતુક અને સ્વભાવિક દોષો (પાપો) ની નિવૃત્તિ થશે નહિ. ગોપાળ તેમજ ગોપિકાઓનાં કૃણ કૃપાં ઉત્તમ હતાં ? એ પ્રમાણે પચાસમાં લાગીને સર્વજનોએ પરમાત્માના અનુગ્રહને સાર તહેમની ભક્તિને આશ્રય કરવો. આ પુણ્યમાં આગંતુક તેમજ સ્વાભાવિક દોષ ભક્તિદ્વારા દૂર થઇને પરમાત્માની કૃપા થાય છે, તે ઉદાહરણ સહિત બતાવ્યું છે.

॥ इति शिवम् ॥

—❀—

તૃતીય પુષ્પ.

ભક્તિ વગર કાન્તિપાંડિત્યાદિ ગુણુ વ્યર્થ છે.

મદ્ભક્તાનાં પ્રશાન્તાનાં યોગિનાં વીતરાગિણામ્ ।

હૃદયે સીતયા નિત્યં વસામ્યત્ર ન સંશયઃ ॥ અ. રા. ॥

પરમાત્માના ભજન વગર સંપાદન કરેલા પડિત્ય આતુર્યાદિ ગુણુ વ્યર્થ છે એમ સમજવું. મહાત્મા એકનાથ કહે છે કે:—

પદ-રાગ-મહાર-તાલ ત્રિતાલા.

ભજન વિન ધિક્ ચતુરાઈ ગ્યાન ॥ ધ્રુ ॥ પોથી પુરાન બાંચત સળ હી વામે નહિ ગુરૂજ્ઞાન ॥ ૧ ॥ એક કહે હમ આત્મગ્યાની ગ્યાન નહિ અભિમાન ॥ ૨ ॥ એકા જનાર્દન ગુરૂકા બંદા ભક્તિ ભજનમેં પ્રાન ॥ ૩ ॥

મા રતીશિતુરિવાસ્તુ વિગ્રહે ભારતી મયતુ વાક્પતંરિચ ।
ભારતીહ સકલોડપિ તદ્ગુણો यस્ય ભક્તિરચલા ન માધવે ॥
જ્ઞાતાઃ સુચાતુર્યકલાઃ સમસ્તા ન સેવિતં કૃષ્ણપદારવિન્દમ્ ।
ન શોભતે તસ્ય તથા યથૈવ સિન્દુરવિન્દુર્વિધવાલલોટે ॥

વિવિધ વ્યાપિઓ વડે અદભુ કરવામાં આવે છે એવું જે વિગ્રહ (શરીર) તેની કાન્તિ રચિયતિ મદનની તુલ્ય હોય તથા યુદ્ધરવિન મદ્યશ્યાણી હોય, પરંતુ જે પુરુષની રચાણતિ બગવાનને વિષે નિર્મલ તથા નિશ્ચલ ભક્તિ નથી, તેનાં સમ્મલ સૌન્દર્ય પાંડિતાઇ વગેરે ગુણો જોગ્ગરૂપ જાણવા. ભારવાહકને જેમ સુખ નથી હોતું તેજ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોના ભાર-વાહકને પણ વિશ્રાન્તિ સુખ મળતું નથી. અતુર્દશ વિદ્યા તથા ચેતસઃ કળાઓને પણ સારી રીત જાણી હશે પણ બગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રના ચરણ કમલ સેવનમાં જેની પ્રીતિ નથી, તેનાં એ સખળા ગુણો વિધવાના લલાટમાં સિન્દુર યિન્દુની માફક શોભા આપતા નથી. વિધવા સ્ત્રીની પાસે ધણીયે અલંકારો હોય અને શરીરપર તે ધારણ કરતી હોય, તેપણ સૌભાગ્યદાયક પતિ વગર તે જેમ શોભતાં નથી, તેજ પ્રમાણે સૌભાગ્ય (સુંદરતા) દાયી પરમ પુરુષ પરમાત્મરૂપ પતિ વિના અર્થાત્ તેમની ભક્તિ વગર, અલંકાર શાસ્ત્રાદિ શેષાદાયક થતાં નથી. મહાત્મા નરહરિનાથે યોગસારમાં વર્ણન કર્યું છે કે વૃષભાન દુલારી રાધાએ શ્રીહરિની પ્રાપ્તિને માટે કયા શારીરિક શૃંગારાદિ વેષ ધારણ કર્યા હતા ? અથવા વાક્યાતુર્ય અદભુ કયારે કર્યું હતું ? કાંઈજ નહિ. તેણે તો કેવળ પ્રેમના નૈવંતર્યથી કૃષ્ણને વશીભૂત કરી રાખ્યા હતા. તેજ પ્રમાણે પંચમ ભૂમિકા ઉપર આશ્લ થએલી યોગીની વાળના જેવી આતિ સુદૃઢ છુદ્ધિ કયા સંન્યાસાદિ શૃંગાર તથા વાકપાંડિત્ય ધારણ કરે છે ? નહિજ. પરંતુ નિરતિશય પ્રેમનો જે અખંડ પ્રવહ છે, તેના વડેજ તે હરી (સર્વ દૈતવું હરણ કરનારા આત્મા) ને વશીભૂત કરે છે. એથી કરીને આશ્રમ, વેષ, પાંડિત્યાદિકોને આત્મ સંક્રાંતિકારનો હેતુ જાણ્યો નહિ. અલંકારાદિકોનું વ્યર્થત્વ જાણવું, કેમકે તેમના વિષે પરમાત્મ પ્રાપ્તિનો અભાવ છે. કવિ કહે છે કે:—

નાલંકૃતા નો કુલીના ન વિદગ્ધા ન સુન્દરી ।

યસ્યાં તુ રમતે સ્વામી સ્વા સૌભાગ્યવતી લઘુઃ ॥

એકાદ બી અલંકારાદિથી જે કે વિભૂષિત થઇ હશે તથા શ્રેષ્ઠ કુલમાં ઉત્પન્ન થઇ હશે અને તેજ પ્રમાણે આતુર્યશુક્ત તેમજ રૂપવતી હશે, તેપણ

તહેના પ્રેમ રાહિત્યને લીધે પતિ સમાગમ જોયતો નહિ હોય તો, તેના અભાવથી પુત્રજન્ય સુખને। પણ અભાવજ નહેવાનો અને તેથી તે સૌભાગ્યવતી કહેવાશે નહિ. પરંતુ જે સ્ત્રીના નિરતિશય પ્રેમવડે તહેનો પતિ તહેની સાથે કીકા કરતો હશે તેજ સ્ત્રીને સુભૂષિત, કુલીન, ચતુર, સુંદર તથા સૌભાગ્યવતી (પુત્રજન્ય સુખ છે જોને) એ પ્રમાણે ટહી સકાશે. તેજ પ્રમાણે જે યુદ્ધિ શૃંગારાદિ અલંકાર ચુકત અને સંન્યાસવેષ પૂર્વક શાંત્યાદિ વૃત્તિઓથી ભૂષિત થઇ હશે, તથા કુ—લીના (કૌ ક્ષેત્રે લીના) ક્ષેત્રાઠારતાથી નષ્ટ થએલી છે અને લૈલકિં પાંડિત્યાદિ ગુણગણી પણ હોય અને તેજ પ્રમાણે સુંદર (નિર્મળ) પણ હશે તોપણ તેયા કાંઈ તે સૌભાગ્યવતી (સુ શોભનં ભગં પ્રેશ્વર્યાદિષદ્ધકં તદ્વિચતે યસ્યાં સા) ' શોભનપદ્મગુણ્યૈશ્વર્યવતી ' થતી નથી અર્થાત્ સુકત થતી નથી. પરંતુ જોને વિષે નિરતિશય પ્રેમ હોવાથી તહેનો પતિ (સમિયદાનંદ દાનવડે પાલન કરનારો એવો જે કુટરથ આત્મા તે) રમમાણ થાય છે, જેટલે સહજ સુખરૂપથી આવિર્ભૂત થાય છે, તેજ વધુ (વધયતિ હિંસતિ સર્વં દ્વૈતં इति वधूः) 'સકલ દ્વૈતને। નાથ કનારી અદ્વૈત આત્માકાર યુધ્ધિ' ગણાય છે, અર્થાત્ તે પદ્મગુણ્યૈશ્વર્યવતી, નિત્ય તૃપ્તિમતી તથા સુકત હોય છે. સારાંશ કે, આત્મસુખના આવિર્ભાવના અભાવમાં અલંકાર, કુલીનત્વ, ચાતુર્ય, સૌન્દર્ય એ સર્વ વ્યર્થ છે. જેટલા માટે પરમાત્મા (સુગુણ અગર નિર્ગુણ) ને વશીભૂત કરવા સાફ યુદ્ધિને વિષે અખંડ પ્રેમ હોવો જોઈએ. જ્ઞાની અને બકત એ બન્નેનાં લક્ષણુ કિન્ન છે એ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્ર અગર ઉપાસના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રમાં કોઇપણ ઠેકાણે વર્ણન મળી આવતું નથી. બન્નેને અગાઉ બતાવેલાં લક્ષણોની આવશ્યકતા રહે છે.

विरागश्च विचारश्च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

वेदे च परमा प्रीतिस्तदेकं लक्षणं द्वयोः ॥

વિષય વૈતુષ્ણ્ય, વિવેક, શૈલ્ય, (અંતર રાગાદિમલ રાહિત્ય અને બાહ્ય સ્નાનાદિ ક્રિયા એ પ્રમાણે જે પ્રકારની શુદ્ધિ) તથા ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી નિગ્રહીત કરવી, વેદમાં અને (ચક્રારથી) દેવમાં અવ્યભિચારી પ્રીતિ ઇત્યાદિ લક્ષણુ સત્ય જ્ઞાની તેમજ સદ્બકતનાં એકસરખાંજ હોય છે. એથી જ્ઞાન અને બકિતનો એક્યભાવ સમજવો. એમ શા પરથી કહો છો ? એવી શંકા થાય તો ગીતોપનિષદના ઉપાસનાકાંડના દ્વાદશ અધ્યાયના 'અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં' ઇત્યાદિ આઠશ્લોક અને તેનાજ જ્ઞાનકાંડના ત્રયોદશ અધ્યાયના 'અમાનિત્વમદંમિત્વં' ઇત્યાદિ પાંચે શ્લોક મનન પૂર્વક વાંચવાથી

અગર સાંભળવાથી ભક્તિ તેમજ જ્ઞાનનાં લક્ષણ એકજ છે એ પ્રમાણે
ખ્યાલમાં આવશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ
વગર ભક્તને કે જ્ઞાનીને દૃશ્ય (સચુષ્ણ કે નિચુષ્ણ)નો સાક્ષાત્કાર થવાનો નથી.
બન્નેના બજનમાં કિચિત્ અદ્વયભેદ ભેદે હોય, તોપણ તે બન્નેના પરિણામ
તો એક જવળ છે, એટલા માટે જ્ઞાનીમાં અગર ભક્તમાં દૃશ્ય ભેદભાવ
રાખવાનું કે સમજવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

યા રાકાશશિશોભના ગતઘના સા યામિની યામિની ।

યા સૌન્દર્યગુણાન્વિતા પતિરતા સા કામિની કામિની ।

યા ગોવિન્દરસપ્રમોદમધુરા સા માધુરી માધુરી ।

યા લોકઘ્રયસાધની તનુભૂતાં સા ચાતુરી ચાતુરી ॥

તેજ યામિની (રાત્રિ) સારી કહેવાય છે કે જે વાદળાં વગરનાં
પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાથી શોભત છે. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર હોવા છતાં વાદળાં હોય
અથવા વાદળાં નહિ હોવા છતાં પૂર્ણચંદ્રયુક્ત રાત્રિ નથી, તો તેની શી
શોભા ? તથા તેજ કામિની (સ્ત્રી)ને ઉત્તમ જાણવી કે જે સૌન્દર્યાદિ ગુણ
યુક્ત થઈને પોતાના વિવહિત પતિને વિષેજ મન, વચન તેમજ કર્મ વડે
આસક્ત થઈને રહે છે; તેજ માધુરી સર્વોદ્કૃષ્ટ છે કે જે ગોવિંદના ભક્તિ-
રસોત્પન્ન આનંદથી મૃષ્ટ છે અને તેજ પ્રમણે મનુષ્યોની ચાતુરી પણ
તેનેજ સમજવી કે જેના વરે આ લોક તથા પરલોક સધાય છે. અર્થાત્
આ લોકને વિષે ધર્મકર્માચરણ અને ભગવદ્ભક્તિવડે અબુદ્ધય સંપાદન
કરીને જ્ઞાનદ્વારા સદ્ગતિ પણ પ્રાપ્ત થાય. એવી ચાતુરી જ્યાં સુધી
મેળવી નથી ત્યાં સુધી બીજી બધી ચતુરાઈ બર્થ છે એમજ સમજવું.
એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન્ ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

યથાગ્નિના હેમ મલં જહાતિ ધ્માતં પુનઃ સ્વં મજ્જતે ચ રૂપમ ।

આત્મા ચ કર્માનુશયં વિધૂય મજ્જકિયોગેન મજ્જત્યથો મામ ॥

યથા યથાડત્મા પરિમૃજ્યતેડસૌ મત્પુણ્યગાથાશ્રવણામિધાનૈઃ ।

તથા તથા પદ્યતિ વસ્તુ સૂક્ષ્મં ચક્ષુર્યથૈવાંજનસંપ્રયુક્તમ ॥

સવર્ણને જેમ અગ્નિથી તપાવ્યું હોય તોજ અંદરનો બધો મેલ છોડી
દે છે અને પોતાનું પૂર્વ વિશુદ્ધરૂપ ધારણ કરે છે; ઉપરથી ખુબ ધોણું
હોય અગર ધર્મણ્યાદિ બીજી કિયાઓ પણ કરી હોય તોપણ તેનાથી તેનો
અંદરનો મેલ જતો નથી; તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ આદારી ભક્તિના ચોમ-
વડે નિખિલ કર્મચાસનાઓને છોડવા બાદ આદારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે;

એવું સામર્થ્ય અન્ય સાધોને વિશે નથી. મહારી પવિત્ર કથા સાંભળવાથી અગર વર્ણવાથી જેમ જેમ ચિત્ત નિર્મલ થતું જાય છે, તેમ તેમ પુરુષને અંજન કરવાનાં આવેલી આંખોની પેઠે સૂક્ષ્મ વસ્તુ દેખાવા લાગે છે. પૃથ્વીની અંદર જે ગુપ્ત ધન છે તે સિધ્ધ અંજન વગેરે આંખોમાં લગાડવાથીજ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મજનથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇને જીવ ચૈતન્ય ધન થઇ જાય છે, એથી કરીને પ્રથમ આ શરીરને ઉપાસનામાં નિયુક્ત કરવું.

સ્ત્રગાસને મન્યગુણેન્તરેણ વરં શરં રીતિવરં નિયોજ્ય ।

ઉપાસનસ્યાતિવલ્લેન સૌમ્ય ત્વં સૂક્ષ્મલક્ષ્યં પ્રતિ વિધ્ય શીઘ્રમા ।
જે પ્રમાણે ધનુર્ધરી ઉત્તમ ગુણયુક્ત ધનુષ્યમાં પિત્તરૂપા ભૂપિત બાણને જોડીને શરખાસ બાજુ વરે અત્યંત સૂક્ષ્મ લક્ષ્યનું તંત્ર બેદન કરે છે, તેજ પ્રમાણે હે સૌમ્ય ! તું ઉત્તમ ગુણયુક્ત જે ગરુડવાહન પરમાત્મા ત્હેમને વિશે 'રી' એ વર્ણને મધ્યમાં ધરણુ કરવાવાળું શ્રેષ્ઠશર યાને શરીર ("શર" શબ્દની વચમાં 'રી' વર્ણ મૂકવાથી " શરીર " શબ્દ બને છે) ને જોડીને ઉપાસનાના દૃઢ અભ્યાસ બાજીથી સૂક્ષ્મ લક્ષ્ય પરમાત્મ વસ્તુ, જે મન વાણ્ણીને અગોચર છે તેનું, બેદન કર. અર્થાત્ જે પ્રમાણે બાણ લક્ષ્યને વિશે પ્રવિષ્ટ થાય છે તેજ પ્રમાણે તું, પ્રથમ રચુત પરમાત્માની ઉપાસના કર્યા બાદ, ત્હેમના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન દ્વારા સૂક્ષ્મ અક્ષર બ્રહ્મને વિશે પ્રવિષ્ટ થા. દેવતાઓની ઉપાસનાઓથી જ્ઞાન પ્રતિબંધનો નાશ થાય છે. એનાપર ખાતમાં એક ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે.

કેઇ એક દરિદ્રી બ્રહ્મણુ પૈતાના લોભથી ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. ત્હેણે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના કરી, છતાં ધન મળ્યું નહિ ત્યારે તે વિચર કરવા લાગ્યો કે કયો દેવ સત્વર પ્રસન્ન થાય તેમ છે ? તે વખતે દેવતાઓનો સેવક કુંડધાર નામનો મેધ ત્હેને દૃષ્ટિગોચર થયો. ત્હેનાપર ત્હેની ભક્તિ ચોટી અને એ મહારી ધન કામના ત્વરિત પૂરી કરશે એવા નિશ્ચયથી ત્હેણે પુષ્પ ધૂપ દીપ અભિપ્રદાન વગેરે ઉપચારોથી ત્હેની પૂજા કરી ત્યારે તે કુંડધાર બોલ્યો:—હે બ્રહ્મન!

ब्रम्हणे च सुरापे च चौरैः भग्नव्रते तथा ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥

બ્રહ્મદત્તા કરનારો, મધપાન કરનારો, ચોર તથા વ્રતભંગ થએલા પુરુષનાં પાપોની નિવૃત્તિને માટે મહાત્માઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં છે પરંતુ કૃતધ્નીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું નથી; માટે હું પ્રસન્ન છું, જે કાંઇ ઇચ્છા હોય તે પ્રગટ

કરો. ત્યારે બ્રાહ્મણે વિપુલ ધનની ઇચ્છા બતાવી. કુંડધારે વિચાર કર્યો કે, એ કેવળ દ્રવ્ય માંગે છે પરંતુ તે નશ્વર છે અને તેના સંયોગથી મનુષ્ય સદાચાર બ્રહ્મ થઈને દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું એનું પરમ કલ્યાણ કરું કે જેનાથી એનું તપ તેમજ મહારી પ્રસન્નતા પણ સાર્થક થાય. ત્યારબાદ તે બ્રાહ્મણે દર્બાસનપર પડ્યા પડ્યા તે કુંડધારના તેજ વડે સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દેખાવ જોયો. દેવતાઓની સભામાં મણિબદ્ધ સત્કર્મ કરનારાઓને રાજ્યાદિ સંપત્તિ આપી રહ્યા છે અને દુરાચાર કરનારાની સંપત્તિનું હરણ કરી રહ્યા છે. તે સભામાં કુંડધાર જઈને નમસ્કાર કરીને દેવતાઓની સામે જમીનપર પડી રહ્યા છે. ત્યારે દેવતાઓની આજ્ઞાથી મણિબદ્ધે ત્હેને પૂછ્યું કે, “ત્હમારે શું જોઈએ છે?” કુંડધાર બોલ્યો:—“આ બ્રાહ્મણ મહારી બહુ ભક્તિ કરે છે માટે એનાપર આપ કૃપા કરો.” મણિબદ્ધે કહ્યું:—“હીકા દેવતાઓની આજ્ઞાથી હું ત્હેને જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય આપું છું.” કુંડધારે શરીર અને દ્રવ્યની ક્ષણભંગુરતા જાણીને કહ્યું ‘ધર્મેઽસ્ય રમતાં જુદ્ધિઃ.’ ‘એની બુદ્ધિ ધર્મને વિષે નિરંતર રમવાણુ થાય એવું કરો.’ તે સાંભળીને મણિબદ્ધે કહ્યું:—

પ્રીતાસ્તે દેવતાઃ સર્વા િજસ્યાસ્ય તયૈવ ચ ।

મવિષ્યત્યેષ ધર્માત્મા ધર્મે આધાસ્યતે મતિઃ ॥

હે કુંડધાર ! ત્હમારા આ વચનથી સકલ દેવ પ્રસન્ન થયા છે તથા એ બ્રાહ્મણના ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા છે. ત્હમારી ઇચ્છાનુસાર એ ધર્માત્મા થશે. એની બુદ્ધિ સદા ધર્મકર્માચરણમાં સ્થિત રહેશે. એવો અભીષ્ટ વર મળવાથી કુંડધારને આનંદ થયો. આટલું જોઈને બ્રાહ્મણ સાવધ થઈને કહેવા લાગ્યો કે આને મહારાં સુકૃતની ખતર નથી તો બીજો કોણ જાણવાનો હતો અને ઉપકાર કરવાનો હતો ? હવે મહારે વનમાં રહીનેજ તપાચરણ કરવું જોઈએ. દેવતાઓના વરપ્રદાનથી ત્હેને વૈરાગ્ય થયો અને વનમાં જઈને તે ધોર તપ કરવા લાગ્યો. ફળ, મૂળ, ઉદક, વર્ગેરેનું સેવન કરવાથી તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મમાં નિરત થવાથી ત્હેને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ અને ત્હેનો એવો નિશ્ચય થયો કે જો હું કોઈને રાજ્યાદિ સંપત્તિ પ્રસન્ન થઈને આપીશ તો મ્હાં વચન મિથ્યા થશે નહિ. એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા બાદ કુંડધાર ત્હેની પાસે આવીને બોલ્યો:—“હવે ત્હમને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેના વડે રાજ્યોને જે ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે જુઓ.” કુંડધારના વચનપરથી તે બ્રાહ્મણે જોયું તો પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ વડે હજારો રાજ્ય ભોકો નરકને વિષે પડેલા ત્હેના જોવામાં આવ્યા. ત્યારપછી કુંડધારે કહ્યું:—

માં પૂજયિત્વા ભાવેન યદિ ત્વં દુઃસ્વમાપ્નુયાઃ ।

કૃતં મયા ભવેત્તિક તે કશ્ચ તેઽનુગ્રહો ભવેત્ ॥

હે બ્રહ્મન ! ત્હેં ભક્તિથી મ્હારી પૂજા કરી અને ત્હને આમના જેવું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હતું તો મ્હેં ત્હારું શું કસ્યાણુ કર્યું કહેવાત ? અથવા કપો અનુગ્રહ કર્યો એવું બનતું ? પરંતુ ત્હને નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટેજ મ્હેં દેવતાઓની પાસે ત્હમારી મતિ ધર્મનિષ્ઠ થાય એવું વરદાન માંગી લીધું કેમકે:—

ન દેવૈરનનુજ્ઞાતઃ કશ્ચિદ્ ભવતિ ધાર્મિકઃ ।

દેવતાઓની આજ્ઞા વગર, પ્રસાદ વિના, કોઇ પણ ધર્મનિષ્ઠ થતો નથી. ત્હેમનાજ પ્રસાદથી બીજાને સાહે તે આપવાનું સામર્થ્ય ત્હમારામાં આવ્યું છે. એ સાંભળીને બ્રાહ્મણે ત્હેને નમન કરીને કહ્યું:—ત્હમારી મ્હારા ઉપર ઘણી કૃપા થઈ છે પરંતુ ત્હમારો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો છે તે કામ કોષ લોભાદિકોને વશીભૂત થઇને જાણ્યું નહિ અને મ્હેં ત્હમારી અસહાય કરી તે ક્ષમા કરશો. આ પ્રમાણે શિવ, શકિત, વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવતાઓની ભક્તિ વડે ત્હેમનો પ્રસાદ થઇને મોક્ષોપાયોદિ અનુદાન વિરોધી રજનમ ગુણોનો અને તેમના કાર્યોનો લય થઇને સત્વ વૃદ્ધિદારા જ્ઞાન લાભ તથા મોક્ષ મળે છે. એટલા માટે ઉપાસના અવસ્ય કરવી કે જેનાવડે રાગદ્વેષાદિવૃત્તિઓના લય પુરઃસર જ્ઞાન પ્રકાશ તથા આનંદ લાભ અવસ્ય થશે. હવે પરમાત્માનું ભજન કેવી રીતે કરવું જોઇએ ? તેને માટે ગીતોપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન શ્રીમુખેજ કહે છે કે, હે અર્જુન !:—

યત્કરોષિ યદશ્ન ાસિ યજ્જુહોષિ દ્વાસિ યત્ ॥

યત્તપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મર્વર્ણમ્ ॥

શાસ્ત્ર વ્યતિરિક્ત સ્વાભાવિક રાગથી જે તું ગમનાદિ લૌકિક કર્મ કરે છે, તથા શરીર ઇન્દ્રિયાદિકોની તૃપ્તિને માટે અથવા કર્મસિદ્ધિને ખાતર શાસ્ત્રીય અને અનાયાસરૂપ અન્નભક્ષણુ કરે છે, અને શાસ્ત્રોક્ત શ્રાવસ્માર્ત અગ્નિહોત્રાદિહોમ તું કરે છે, તેમજ અતિથિ બ્રાહ્મણાદિકોને ધન-ધાન્ય, કન્યા, ગાય, જમીન, ઇત્યાદિ વસ્તુઓનું દાન કરે છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાત પ્રામાદિક પાપોની નિવૃત્તિને માટે જે કાંઈ ચાંદ્રાયણાદિ તપ કરે છે, અથવા ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિને નાશ કરવા માટે શરીરેન્દ્રિયસંધાતનું જે નિયમન કરે છે તે સર્વ લૌકિક વૈદિકકર્મ મ્હારે વિષે સમર્પણુ આપ એવું

કર. પરંતુ મહેં એવાં કર્મ કરી ભગવાનને સમર્પણ કર્યાં છે એવી અંતરમાં સ્મૃતિ પણ ન રહેવી જોઈએ. ત્યારેજ એ સમર્પણરૂપ ભજનનું ત્હને અનંત ફલ પ્રાપ્ત થશે.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥

આ પ્રમાણે પરમગુરુ પરમેશ્વર જે હું ત્હનું, અનાયાસ સિદ્ધ સકલ કર્મ સમર્પણરૂપ ભજન કરવામાં આવે તો, ઇષ્ટાનિષ્ઠ ફલપ્રદ બધક કર્મોમાંથી તું મુક્ત થઈશ. જેમ અગ્નિમાં દગ્ધ કરેલા ધાન્યખીજને ફરીથી અંકુર પ્રાપ્ત થતો નથી તેજ પ્રમાણે મ્હારામાં સમર્પણ કરેલાં કર્મો ત્હને શુભાશુભ ફળ આપવાને સમર્થ થશે નહિ. સકલ કર્મોને પરમાત્માને વિષે સમર્પણ કરવાં એ યોગની માફક ચિત્તશોધક હોવાથી, સંન્યાસ યોગવડે શોધિત અંતઃકરણ થએલા તું કર્મબંધનોમાંથી હવત અવસ્થામાંજ છટેા થઈને સમ્યક્ દર્શનવડે અજ્ઞાન આવરણની નિવૃત્તિપૂર્વક ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ શ્રુતિ વાક્યોનુસાર મ્હારો સાક્ષાત્કાર કરશે, ત્યારપછી પ્રારબ્ધ કર્મ સમાપ્ત થયા (આ શરીરના પતન) બાદ વિદેહ કેવલ્યરૂપ એવા મ્હને પ્રાપ્ત થઈશ. એટલા માટે સંસાર નિવૃત્તિ તેમજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિને માટે ધ્યાનભજન કરવું મોક્ષેચ્છુને ઉચિત અને આવશ્યક છે.

આનાપર શંકા થશે કે, ભજન કરનારા ભક્તો ઉપર એ હૃદયર અનુમોહ કરે છે અને ત્હેમનેજ સંસાર નિવૃત્તિપૂર્વક આનંદની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે. અભક્તોને તેમ કરતો નથી; તો ત્હેનામાં રાગદ્વંપ રૂપદ હોવાથી એ પરમેશ્વર કેવી રીતે યર્ષા શકે છે ? તથા ‘નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ’ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સમ અને દોષ શૂન્ય છે એમ કહેવું પણ ઉક્તિમાત્ર છે, વાસ્તવિક ત્હેનામાં વિષમતા છે. તો એના સમાધાનમાં કહેવામાં આવે છે કે:—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્રેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં મક્ત્યા મયિ તે તેષુ શાપ્યહમ્ ॥

હું અર્જુન ! બ્રહ્માદિ સ્તંબપર્યંત નિખિલ પ્રાણીઓમાં મ્હારો સચ્ચિદાનંદ રૂપ વડે તેમજ અંતર્યામી રૂપથી તુલ્યજ નિવાસ છે. તો પછી ભક્તો તથા અભક્તોના ફળમાં વિષમતા કેમ હોવી જોઈએ ? એમ જો તું પૂછતો હોય તો સાંભળ. જે મનુષ્યો સર્વકર્મસમર્પણરૂપ ભક્તિથી મ્હાફે ભજન કરે છે ત્હેમનું અંતઃકરણ, રજ અને તમ મલયથી નિર્મુક્ત થઈને સત્વગુણની આધિક્યતાથી મહાકારજ્ઞિ ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે અને એ રીતે તે

આરામાં નિવાસ કરે છે. તથા હું પણ તેની અત્યંત નિર્મલચિત્તવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થઈને વર્તું છું. સ્વચ્છ દ્રવ્યનો સંબંધ જેની સાથે થાય છે તેનો આકાર તે પોતે ધારણ કરી શકે છે. તથા તે પણ સ્વચ્છ વસ્તુને વિષે પ્રતિબિંબિત થાય છે એવો બન્નેનો સ્વભાવ છે. મલિન વસ્તુ કોઈના પણ આકારને પોતાને વિષે ધારણ કરી શકતી નથી અને તેની નિકટનો પદાર્થ પણ તેને વિષે પ્રતિબિંબિત થતો નથી. સર્વવ્યાપી અને સમ આકાશનું પ્રતિબિંબ સ્વચ્છ પાણી અગર દર્પણને વિષે પડે છે; મલિન પથ્થર, દિવાલ, માટી, ઘટ વગેરેમાં પડતું નથી. તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા બળન પ્રભાવ વડે ભક્તોના નિર્મલ અંતઃકરણને વિષે આનંદરૂપથી પ્રગટ થાય છે પરંતુ વૈષયિક વાસના મલથી અસ્વચ્છ બનેલાં અભક્તોના અંતઃકરણમાં પ્રગટ થતા નથી. આ પરથી પરમાત્મામાં રાગદ્વેષ છે એમ નહિ સમજવું. સૂર્યપ્રકાશ અગર આકાશના દર્પણાદિકોમાં રાગ અને ઘટાદિકોની સાથે દ્વેષ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ભક્તોને વિષે રાગ કે અભક્તોના પ્રત્યે દ્વેષ કરતા નથી; તે તો સર્વત્ર એક સરખાજ છે, તોપણ એ બળન પ્રભાવ સમજવો, કે જેનાથી ભક્તોને સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે, અને અભક્તોને બંધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. શીતકાળમાં જેઓ સૂર્યના તડકામાં આવીને બેસે છે તેમનીજ હંડીનું તે (સૂર્ય) નિવારણ કરે છે, નહિ કે ઘરમાં બેઠેલાંઓની પણ. આ ઉપરથી શું સૂર્યમાં વૈષમ્યની કલ્પના કરવી ? અથવા કલ્પતરૂની પાસે જેઓ જાય છે તેમનીજ કામના તે પૂર્ણ કરે છે, જેઓ નથી જતા તેમની નહિ. એથી શું કલ્પતરૂ રાગદ્વેષયુક્ત છે એમ સમજવાનું ? શીતનિવૃત્તિ અગર કામના પૂર્તિ જેમ પુરૂષ પ્રયત્ન સાધ્ય છે, તેજ પ્રમાણે સંસારનિર્મુક્તિ તેમજ આનંદપ્રાપ્તિ પણ પુરૂષ પ્રયત્ન વડે લભ્ય છે. વિષમતા હોય તો તે પરમાત્માની નથી પરંતુ મનુષ્યોની છે. પરમાત્મા જે કહે છે કે, આરા નિવાસ ભક્તોને વિષે છે અભક્તોમાં નથી, એનો હેતુ એજ સમજવો. અભક્તોને તો પરમાત્માનું વિસ્મરણ હોય છે, તો પછી પરમાત્મા શી રીતે કહી શકે કે હું તેમને વિષે છું ? જે પુરૂષ પાણીમાં પ્રવિષ્ટ છતાં નૃષિત છે અગર અન્નમાં દાટેલો હોવા છતાંયે શુદ્ધિત છે, તેને અન્નમાં અને જલમાં સ્થિત છે એમ કોણ કહેશે ? જલ સમૃદ્ધિમાં જે જળ પીતો હોય અને અન્ન સમૃદ્ધિમાં રહીને અન્ન ખાતો હોય તેનેજ જળમાં અને અન્નમાં સ્થિત છે એમ લોકો કહેશે. તેજ પ્રમાણે ભક્ત સદા પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને તેમના સ્વરૂપમાં રત થાય છે, માટેજ ‘તે આરામાં અને હું તેનામાં છું’ એ પ્રમાણે ભગવાને જે કહ્યું છે તેનો આશય એજ

છે એમ જાણું. જનન પ્રભાવથી ભક્ત સંસારનિર્મુક્ત થાય છે અને અભક્ત સંસારચક્રમાં જામણ કરતો કરતો દુઃખ અનુભવે છે, તેથી પરમાત્માને વિષે રાગદ્વેષાદિ વિષમતાનું આરોપણ ન કરવું જોઈએ.

વળી ‘અમ્માજ્ઞે જ્ઞાસલાઃ શુભ્નઃ’ એવી પણ શ્રુતિ છે. રાગ દ્વેષ અર્થાત્ પ્રિય અપ્રિય બાબ મનના છે અને પરમાત્મા તો મન વિરહિત છે, તેથી પરમાત્મા કોઈના ઉપર પ્રેમ અગર ક્રોધનો દ્વેષ કરી શકતા નથી એ પણ સમજી લેવું. તાત્પર્ય કે, ઇશ્વર જે કે ‘સ્વત્યજ્ઞાનાનંતાત્મક’ છે, એટલે સર્વત્ર સદાપરિપૂર્ણ હોવાથી સમ છે તથા સર્વ મનુષ્યો તેને પ્રાપ્ત થયા જેવા છે તોપણ જન્માન્ધને પ્રતિદિન પ્રકાશિત થનારો સૂર્ય જેમ અપ્રાપ્તજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાન આવરણ વડે અંતર્દેહિ આચ્છાદિત યદ જવાથી પ્રાણીઓને તે અપ્રાપ્ત લાગે છે. જનન વડે અજ્ઞાન પટલ (પડદો) દૂર થઈ જાય તો પૂર્વ પ્રાપ્તજ પ્રાપ્ત થયા જેવુંજ લાગે છે. એથી કરીને સર્વદા અદ્યાયુક્ત મનથી જનનમાં તત્પરતા રાખવી.

એક વખતે બાહરાહે બિરબલને પૂછ્યું કે, સંસારમાં કોઈ રાગ, મહારાગ, શ્રીમંત છે અને કોઈ ભૂખે મરે છે તેનું શું કારણ છે ? તે સાં-ભળીને બીરબલે કહ્યું:—

રામ ઝરોકે બૈઠકે સબકા મુજરા ભેત ।

ભડી જૈસી ચાકરી તાકો તૈસા દેત ॥

બાહરાહ, તેનો મથાર્ય તેમજ મંબીર અર્થ સમજીને આનંદિત થયો. વાસ્તવિક પરમાત્માની જે જંવી સેવા પૂર્ણ વગેરે કરે છે ત્હને પરમાત્મા પણ તદનુરૂપ ફળ આપે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ એ પ્રમાણે છે:—

वैषम्यनैर्दृश्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि वर्तते ।

દેવાદિ પ્રાણી અત્યંત સુખી, પશ્ચાદિક અતિ દુઃખી તથા મનુષ્યાદિ મધ્યમ ભોગ સંપન્ન એવી વિષમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારો ઇશ્વર વૈષમ્ય^૧ અને નૈર્મલ્ય^૨ દોષયુક્ત છે એવી કોઈને શંકા થાય, પરંતુ કોઈની પણ અપેક્ષા કર્યા વગર જે ઇશ્વરે વિષમ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી હતી તો એ દોષ ત્હેના ઉપર આવત પરંતુ ઇશ્વરને પ્રાણી સાતના ધર્માધર્મની અપેક્ષા રહે છે, એથી કરીને વિષમ સૃષ્ટિ થાય તો તેમાં કોઈ ઇશ્વરનો અપરાધ નથી. ઇશ્વર વરસાદના જેવા છે. મીઠિયવાદિ ધાન્યની ઉત્પત્તિને માટે પર્જન્ય જે પ્રમાણે સાધારણ કારણ છે અને એ ધાન્યોમાં વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તો તેનું કારણ તેનાબીજોમાં રહેલું એવું જે સ્પષ્ટસાધારણ સામર્થ્ય છે તેજ મનાય છે; તેજ પ્રમાણે દેવ મનુષ્યા-

દિકાની સૃષ્ટિને માટે ધર્મશર સાધારણ કારણ હોય છે અને તેમાં જે વૈષમ્ય જણાય છે તેનું કારણ તે તે જીવોને વિષે સ્થિત થઇ રહેલાં અસાધારણ કર્મોજ ગણવાં. આ પ્રમાણે ધર્મધર્મની અપેક્ષા કરનારો ધર્મશર વૈષમ્ય નૈર્ઘ-
ણ્ય દોષરહિત છે અને શ્રુતિમાં પણ એ પ્રમાણે વર્ણન છે. સારાંશ કે, ઈશ્વરના અનુગ્રહ નિગ્રહ પ્રાણીઓનાં સારાં પુરાં કર્મોના ઉપરજ અવલંબન કરે છે. એથી કરીને, હૃદયના (ઈશ્વરના) અનુગ્રહને માટે હૃદયનું ભજન કરતાં રહેવું જોઈએ. પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રજીનું વચન છે કે જે મહારા ભક્ત અત્યંત શાન્ત તથા રાગદ્વેષશૂન્ય અને મહારા સ્વરૂપને ચિત્તવૃત્તિ લગાડીને સ્થિત થઇ રહે છે હૃદયના હૃદયને વિષે સીતા સહિત હું નિરંતર નિવાસ કરું છું એમાં સંશય ન કરવો. એનો અનુભવ હનુમાને અધાને અતાવી આપ્યો હતો.

પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક થયા બાદ હૃદયમાં અપિ જનો. રાજ્ય લોકો તેમજ બ્રાહ્મણ સમૂહનું વસ્ત્ર અલંકારાદિકથી સન્માન કર્યું હતું. પછી જે કપિજનોએ પોતાને સહાય કરી હતી, હૃદયનું સન્માન કરવાનો વિચાર રામચંદ્રના મનમાં સૃષ્ટો. પ્રથમતઃ રાજ્ય સુગ્રીવને યોગદાવીને:—

સૂર્યકાન્તિસમપ્રથ્યાં સર્વરત્નમયીં સ્વર્ગં ।

સુગ્રીવાય દદૌ પ્રીત્યા રાઘવો ભક્તવત્સલઃ ॥

રામચંદ્રે, અર્ધી જાતના રત્નોથી ગુચેલી અને જેનું તેજ સૂર્યની કાંતિ તુલ્ય હતું. એવી એક માળા સુગ્રીવના કંઠમાં નાંખી દીધી અને કહ્યું:—“ હે સુગ્રીવ ! ત્હારા ઉપકાર તો મહારાપર અનેક છે તોપણ આ મહારો તુલસીપત્રતુલ્ય પ્રસાદ છે એમ સમજીને આ માળાને જે તું નિરંતર ત્હારા કંઠને વિષે ધારણ કરીશ તો મહારી સ્મૃતિ રહેશે અને એના વડે ત્હારી ગ્રીવા (કંઠ) સુશોભિત થઈને ‘સુગ્રીવ’ એ નામ સાર્થ થશે. ‘સુષ્ટુ’ પ્રીવા યસ્ય સઃ સુગ્રીવઃ’ ત્યારપછી વાલ્મીકિ અંગદને યોગદાવીને ત્હેને દિવ્ય બાહુબળાની જોડ આપી. કેમકે, પરમાત્માના મનમાં પોતાના ભક્તજનોને માટે અત્યંત વાતસલ્ય હોવાથી હૃદયમાં આવેલો વિચાર કર્યો કે, જે અંગદે મહારા કાર્યને ખાતર સ્વશરીર પ્રાણ અર્પણ કરીને પોતાનું નામ યથાર્થ કર્યું, (અંગં દદાતીતિ અંગદઃ^૧) ત્હેને હું અનંગદ (અંગ નહિ દેનારો) કેમ થાઉં ? સમજીને કે પરમાત્માએ જાણે એજ વિચારથી અંગદને અંગદ (બાહુબળ) આપ્યું. આ ઉપરથી

૧ જેની ગ્રીવા (ગરદન) સુંદર છે તે સુગ્રીવ. ૨. જે અંગ (શરીર) આપે છે તે અંગદ.

એમ સમજવું જોઈએ કે પરમાત્માને જે જે પ્રમાણે બને છે તેને પરમાત્મા તે મુજબ ફક્ત પ્રદાન કરે છે. ત્યારબાદ રામચંદ્રે જનકીના કંઠમાં હીરા આણેકનો હાર, જે ચંદ્ર તુલ્ય સૌમ્ય અને શાંત હતો તે પણ આપી દીધો. નેમજ જાંબુવાન, નળ, ઝપલ, ગવય, ગવાક્ષ વગેરે સર્વને અધિકાર અને અમાનુસાર વસ્ત્રાલંકારથી પરમાત્માએ સન્માનિત કર્યા. પરંતુ જેણે અનંત ઉપકાર કર્યા હતા અને જે સદાયબૃત ન થયા હતા તે એ સધળાંને હાથે કાંઠપણુ વિક્રમ થાત નહિ, એવા હનુમાનને બ્યારે કાંઠપણુ ન આપ્યું ત્યારે જનકીને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને રામચંદ્રને તેમણે કહ્યું કે:—“હે પ્રભો ! મહાન્ આશ્ચર્યની વાત છે કે આપ એકને બીજકૃત જૂલી ગયા છો. સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને જેણે મ્હારી શુદ્ધિ આપને સમજાવી અને લંકા દહન કરી, અક્ષાદિ રાવણના પુત્રાને મારી નાંખ્યા, અશોક વનનો નાશ કરીને જાંબુ-માલીનું નિર્દલન કર્યું, મયશક્તિથી હત થએલા લક્ષ્મણને ઉદાડવાને માટે અશ્વકાળમાં કોણાયક આણી દીધો અને અહિમહીની નગરીમાં જેણે આપનું રક્ષણ કર્યું, એવા અનેક ઉપકાર અને પરાક્રમ કરનારા હનુમાનને આપ કેમ જૂલી ગયા ? એમને કેમ આપે કાંઠપણુ વસ્ત્રાલંકાર નહિ આપ્યાં ? પહેલાં આપ હવે એનું સન્માન કરીને એને સંતુષ્ટ કરો. ” રામચંદ્રે કહ્યું:—“હે જનકી ! જે વસ્તુથી હનુમાનને સંતોષ થાય એવી મ્હારી પાસે વસ્તુ નથી, માટે મ્હેં એને કશું આપ્યું નથી. ત્રિભુવનના ઉપર જેને વિષતુલ્ય દૃષ્ટિ થઈ છે એવા ભક્તને કયા પ્રકારના વસ્ત્ર અલંકાર આનંદ ઉપજાવવાના હતા ? સ્તુધા વડે પીડિત થએલા મૃદ પુરૂષ પણ અજને વિષયુક્ત જાણ્યા પછી ખાતો નથી, તોપછી મૃદાન્નનું ભક્ષણ કરીને જે તૃપ્ત થયો છે એવો જ્ઞાની તેને ખાવાની ઇચ્છા કેમ કરશે ? તેજ પ્રમાણે ઉભય લોકોના ભોમને વિષે જેને દોષ દૃષ્ટિ થઈ છે એવો સાધક પુરૂષ, દૈવથી પણ જો કોઈ વિષય આવી મળ્યો હોય છે તો તેનાથી પીડિત થાય છે તો પછી તત્ત્વજ્ઞાની જીવન્મુક્ત તેનાથી શી રીતે આનંદિત થશે ? રામચંદ્રે કહ્યું:—“હે જનકી ! આ હનુમાનને તું બીજા વાંદરાઓનો જેવો સાધારણ જાણીશ નહિ. એનું જ્ઞાન, એની દૃષ્ટિ તથા રીતિ એમનાથી ધણી ભિન્ન અને દૂર છે. ” જનકીએ વિચાર કર્યો કે ગમે તે થાય પરંતુ આજના આનંદકાલમાં એને કાંઠપણુ આપીને સન્માન કર્યા વગર હીક ગણાશે નહિ. તેથી તેણે ભગવાનને કહ્યું:—“આપે જે આ અમર્ય હાર મ્હને આપ્યો છે, તેજ હું હનુમાનને આપીને સંતુષ્ટ કરું છું. ” રામચંદ્રે બોલ્યા:—ભલે ! મ્હારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કર. ” પછી હનુમાનને પાસે બોલાવીને જનકીએ તેજ રત્નમય માળા તેના

ગળામાં નાંખી દીધી અને કહ્યું:-હે હનુમાન! પરમાત્માએ સધળાને બક્ષિસ આપી પરંતુ ત્હમને કશું આપ્યું ન હતું, તેથી મહેં ત્હમને આ મ્હારા પ્રાણતુલ્ય હાર પારિતોષિક તરીકે અર્પણ કર્યો છે. હનુમાનના ગળામાં હાં અપાયા બાદ ત્હેણે તેમાંહેના રત્નો અને મોતીની ચમક જોધને, તેમાંહેથી એક એક રત્ન કાઢી કાઢીને ફાડીને જોવાં માંડ્યાં. એવું જોધને:-

હા હંતિ જલ્પિતં સર્વંસ્તદા સત્ત્વનારૈઃ ।

સ્વજાતીયમરે કર્મે ત્વયા કૃતમરિવમ ॥

સકલ દેવવાનર હાં હાં કરીને કહેવા લાગ્યા:-“ હે હનુમાન! ત્હે ત્હારો જાતિ સ્વભાવ પ્રગટ કરી બતાવ્યો. જનકી માતાએ આપેલો અમૂલ્ય હાર તોડી ફાડીને ફેંકી દીધો એ ત્હેં નિન્દ્ય કૃત્ય કર્યું. ગર્દભાદિકની આગળ મૃષ્ટાન્ન બનાવીને રાખ્યું હોય તો તેનો ત્હેને શો સ્વાદ પડવાનો હતો ? આંધળાની આગળ નૃત્ય અને ખેડરાની આગળ ગર્ધર્વનું ગાયન કિંવામ્હને ધમકયાનો ઉપદેશ કર્યો હોય તો તે જેમ વ્યર્થ છે, તેજ પ્રમાણે ત્હારા જેવા વાંદરાઓને રત્નમોતીઓનો હાર આપવો એ નિરર્થક છે. એ કૃત્યથી ત્હેં અખિલ વાનર જાતિને કલકિત કરી છે. બલે ! એમ કરવામાં ત્હારો શો હેતુ છે તે કહે.” હનુમાને જવાબ દીધો:-“ જે વસ્તુમાં સ્વયંપ્રકાશ પ્રભુ રામ નથી તેને હું પાસે રાખતો નથી. રત્ન મોતી ઉપરથી તેજસ્વી પરંતુ અંદરથી તેજહીન હોવાથી મહેં ફેંકી દીધાં છે.” ત્યારે જામુવંતાદિ બોલ્યા:-“ એમ છે, તો ત્હારા શરીરમાં રામ ક્યાં છે તે દેખાડ.” હનુમાને વિચાર કર્યો કે, આ લોકોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ દેખાડવો જોઈએ. શાબ્દિકમોઘથી અતર્ગત તિમિર નષ્ટ થતું નથી; તેને માટે અનુભવ દીપ્ત હોવો જોઈએ. જે પ્રમાણે સાયંકાળે અંધારં થયું હોય તેવે વખતે ‘દીવો કરવો જોઈએ’ એ પ્રકારના બાપણથી તે અંધારં દૂર થતું નથી, પરંતુ તેના નિવારણને માટે બ્યારે દીવો પ્રત્યક્ષ પ્રગટાવવામાં આવે છે ત્યારેજ તે દૂર થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરને વિષે રામ (ચિદ્રૂપ બ્રહ્માત્મા) છે કે નથી તે હું આ લોકોને ખૂબ બાપણ કરીને સમજાવું તોપણ એમનું સંશય તિમિર નષ્ટ થશે નહિ. એટલા માટે મ્હારે એમને પ્રત્યક્ષ બતાવવું જોઈએ. એમ કહીને:-

વિદીર્યં વક્ષઃ પલ્લમજનીમુક્તઃ પ્રદર્શયમાસ ચ રામમદ્વયમ ।

હૃદૈરુક્તિ સંસ્થિતમગ્નલોચનં મહીહિતારાધિતપાદપંકજમ ॥

હનુમાને પોતાનું વક્ષઃસ્થળ ફાડીને હૃદયમધ્યને વિષે અદ્વય, કમલમયન, એવા શ્રીરામ સ્થિત છે અને જનકી જેના ચરણ કમલની સેવા કરે છે એ પ્રમાણે

સધનાઓને તે બન્નેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે તેઓ છક થઈ ગયા. એટલામાં રામચંદ્રે પાસે આવીને ત્હેને સાવધ કર્યા અને ધન્યવાદ આપ્યો. ત્યારબાદ બન્નેએ હનુમાનને વરપ્રદાન કર્યું.

માહતેર્વૈમર્થ જુષ્ટવા સર્વે સંતોષમાગતાઃ ।

રામેણાલિંગિત. શ્રીમાન્ હ-માનંજનાસ્તુતઃ ॥

આ પ્રમાણે હનુમાનનું ઐશ્વર્ય જોઈને સધળા આનંદ પામ્યા અને પરમાત્માએ પોતાનું સર્વસ્વ એવું જે સ્વશરીરનું આલિંગન તે હનુમાનને દીધું. ભક્ત જેના ચરણ કમલ ઉપર તુલસી ચઢાવે છે તો ત્હેને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેજ પ્રભુએ હનુમાનને સકલ અંગવડે આલિંગન દીધું, તો પછી ત્હેના બાગ્યનું તે શું વર્ણન કરવું ? ત્હેને મેળવવાનું શું બાકી રહ્યું ? સારાંશ કે, હનુમાનની માફક જે ભક્તો રાગદ્વંદ્વરહિત થઈને કાયા વાયા અને મન વડે પરમાત્માનું આરાધન કરે છે, ત્હેમના અંતરમાં પરમાત્મા એ પ્રમાણે વાસ કરે છે એ સિદ્ધ થયું. એ પ્રકારનો પોતાની ભક્તિનો અધિકાર લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરી બતાવવા સારજ પરમાત્માએ ત્હેને કાંઈપણ ઇનામ આપ્યું ન હતું. હનુમાનનો ભક્તિપ્રભાવ જોઈને સુગ્રીવ, બિલીપણુ, જનકી, તેમજ ‘હમે ભક્ત છીએ એવું કહેનારા,’ બીજા પણ જેઓ હતા, ત્હેમનું અભિમાન ગળી ગયું.

॥ इति शिवम् ॥

ચતુર્થ પુષ્પ.

—❦—

ભજનરહિત મનુષ્યની શવતુલ્યતા.

परात्तत्त्वा मामेव चिन्तयेद्यो ह्यतातः ।

स्वामेनेनैव मां मित्यं जानाति न विमेषतः ॥ ૬૯. भा. ॥

આગલા પુષ્પમાં પરમાત્માના ભજનથી મોક્ષ મળે છે એ પ્રમાણે કહેલું છે, તે ઉપર કોઈ એમ કહે છે કે અવિદ્યાની નિરુત્તિ થઈને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિપ મુક્તિને મારે આત્મજ્ઞાન એજ એક ઉપાય છે, એ મુક્તિમાં કહેલું છે. બુદ્ધો, શ્વેતાશ્વતરોપનિપદઃ—

તમેવ વિદિત્વાઅન્તન્મુ-મેતિ નામ્યઃ વચ્ચા વિચ્છતેઽવનાવ ।

અધિકારી પુરૂષ તે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને સંસારરૂપ મૃત્યુનું ઉક્ષંધન કરે છે તથા બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. હું બ્રહ્મરૂપ છું એ પ્રકારના શ્રવણ-હ્રીના અભેદજ્ઞાન વગર મુક્તિને માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. તેજ પ્રમાણે:-

તત્ત્વમસ્યાં વાક્યોત્થજ્ઞાનં મોક્ષસ્ય સાધનમ્ ।

“ તત્ત્વમસિ ” આદિ વાક્યોપદેશથી ઉત્પન્ન થએલું એવું જે જ્ઞાન તેજ મુક્તિનું સાધન છે, એમ બૃહન્નારદીયમાં કહ્યું છે. તે પછી, પરમાત્માની ભક્તિ (ભજન) કરવાથી શ્રવણી સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે એમ કેવી રીતે સંભવી શકે ? આ પ્રકારની શંકાના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, ‘જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી’ એ શ્રુતિનું વાક્ય સત્ય છે, પરંતુ તેવું જ્ઞાન કેવે થાય છે ? તે જોવું જોઈએ. ભગવાન રામચંદ્રે હનુમાનને ઉપદેશ કર્યો હતો કે:-

એક્યજ્ઞાનં યદોત્તર્જ મહાવાક્યેન ચાત્મનો : ॥

તદાઽવિદ્યા સ્વકાર્યેઽથ નશ્યત્યેવ ન સંશય : ॥

एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भाषायोपपद्यते ।

મદ્ભક્તિ વિમુક્ષાનાં હિ શાસ્ત્રગર્તેષુ મુહ્યતામ્ ।

ન જ્ઞાનં ન ચ મોક્ષ : સ્યાત્તેષાં જન્મશતૈરપિ ॥

હે હનુમાન ! જે વખતે પુરૂષને કર્માનુશ્ઠાન પડે પાપ ક્ષય થઈને શ્રવણ ધર્મશરુનું ઐક્યજ્ઞાન મહાવાક્યવડે થાય છે, તે વખતે અવિદ્યા તેના કાર્ય “ અપિચ પ્રપંચ ” સહિત નાશ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ મનુષ્ય મ્હારી ભક્તિ કરે તોજ ત્હને ઐક્યજ્ઞાન થાય છે અને મ્હારા સ્વરૂપને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ મ્હારી ભક્તિ કરવાને બદલે, શાસ્ત્રોમાં કહેલા અનેક કર્મરૂપ ખાડામાં પડે છે યાને અનેક પ્રકારનાં કર્માનુશ્ઠાન કરવામાં આસક્ત રહે છે, ત્હમને શતાવધિ જન્મોમાં પણ જ્ઞાન થવાનું નથી અને મોક્ષ પણ મળશે નહિ. એથી કરીને જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે. ગીતોપનિષદમાં પણ ભગવાન કહે છે કે:-

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं क्षेत्रं चोक्तं समासतः ।

મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય મદ્ભાષાયોપવદ્યતે ॥

હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે મ્હેં ત્હને શરીરરૂપી ક્ષેત્ર અને અમાનિત્વાદિ વીશ ગુણો, જે જ્ઞાનનાં સાધન છે તે, અને જેય એવું જે બ્રહ્મ ત્હને સ્વરૂપ તેમજ નિઃસ્વ એ અને લક્ષણોથી સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીને કહ્યું છે; જેના ઉપર ચત્તિશાદિકાએ વિસ્તૃતરૂપમાં વર્ણન કરેલું છે. તે બધાંયને મ્હારો ભક્ત (જે હું

પરમ ગુરૂ ભગવાન વાસુદેવ, ત્હેને શરણે આવીને સર્વાત્મભાવથી ભજે છે તે) વિવેકવડે યથાર્થ જાણીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. તુલ-
સીદાસજી કહે છે કે:—

॥ ઠોહા ॥ રામચંદ્રકે ભજન બિનુ જો ચહપદ નિર્બાણુ ।
જાનવંત અપિ સોપિ નર પશુ બિનુ પૂંછ બિપાણુ ॥
રાકાપતિ પોડશ ઉગલિં તારાગણુ સમુદાય ।
સકલ ગિરિન દય લાઘ્યે રવિ બિનુ રાતિ ન જાય ॥
બારિ મયે બર હોઈ ધૃત સિકતાને બર તેલ ।
બિનુ હરિ ભજન ન ભવ તરિય યહ સિદ્ધાંત અપેલ ॥

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રના ભજન વગર જે પુરૂષ મોક્ષની ઈચ્છા કરતો હશે, તે જોડે જ્ઞાની હશે તોપણ ત્હેને શીંગડાં અને પૂંછડી વગરનો પશુજ સમ-
જવો. આકાશમાં પોડશ કલાયુક્ત ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તથા તે સમયે સકલ નક્ષત્રગણુ પણ પ્રકાશિત થયા હોય, તેમજ જગત્માં જેટલા પહાડ છે તેટલાને અગ્નિ લગાડીને પ્રદીપ્ત કર્યા હોય તોપણ તે સપ્તજાના એક સમયાવચ્છેદ પ્રકાશથી કાંઈ રાત્રી કદી દૂર થવાની નથી. તેનો નાશ તો એક સૂર્યોદયથીજ થાય છે. કદાચ પાણીનું મથન કરવાથી ઘી પણ નીકળી શકે, રેતીના નિખીડનથી તેલ પણ ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ હરિભજન વગર આ જન્મ-મરણરૂપ સંસારસમુદ્ર તરી શકાશે નહિ એવો નિશ્ચલ સિદ્ધાન્ત સમજવો, અને મહાત્માઓનો અનુભવ પણ એવો છે. સરદાસજીએ કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-ખંભાજ-તાલત્રિતાલા.

ભજન બિનુ જીવત જૈસે પ્રેત ॥ ૧ ॥ મલિન મંદમનિ ઠોલત
ધરધર ઉદર ભરનકે હેત ॥ ૧ ॥ કબહૂં પાપ કરે પાવત ધન ગાંઠી.
ધૂત તહાં હેત ॥ ૨ ॥ ગુરૂં બ્રાહ્મણુ સન્તજન સજ્જન જાત ન કબ-
હૂં નિકેત ॥ ૩ ॥ સેવા નહિ ભગવંત ચરનકી ભવન નીલકેા ખેત
॥ ૪ ॥ તાકી કહા કહો સૂનિ સૂરજ બૂડત કુટુંબ અમેત ॥ ૫ ॥

મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ, જે મંદ બુદ્ધિનો મનુષ્ય કેવલ ઉદર-
પોષણને માટે ઘેર ઘેર બટકે છે અને પાપાચરણ વડે દ્રવ્ય મેળવીને તેનો
દુરપયોગ કરે છે તથા ગુરૂ, બ્રાહ્મણુ, સંત મહાત્માઓની પાસે જઈને કદી
જ્ઞાન સંપાદન કરતો નથી, તેમજ પરમાત્માની સેવા, અર્ચા, ભજન વગેરે
કરતો નથી ત્હેને જીવતો પ્રેત જેવો જાણવો. તે મૂઢ પોતાના કુટુંબ સહિત

આ સંસારઅર્ણવને વિષે ડુબી જાય છે એમ સમજવું. પરસોઠમાં લેની શી ગતિ થશે તે કહી શકાતી નથી. કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે:—

ને શબા : પુરુષા લોકે યેષાં હૃદિ ન કેશવ : ।

કેશવાર્પિતચિન્તાસ્તુ ન શબા : કેશવાશ્ચતે ॥

જે પુરુષોના હૃદયમાં કેશવ નથી અથાત્ જેમણે સંત સમાગમ વડે આત્માનાત્મ વિચારથી ભગવાન્ કેશવ પરમાત્માને પોતાના આત્મા તરીકે જાણ્યા નથી, તેમને પ્રેત તુલ્ય સમજવા. પરમાત્મા જે કે સર્વનો આત્મા છે, છતાં જ્યાં સુધી તેને આત્મત્વથી ઓળખ્યા નથી ત્યાં સુધી તે હૃદયમાં છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? કોઈના ગળામાં રત્ન લટકતું હોય પરંતુ તેને કદાચ જોઈને ખચર ન હોય (તેનું તેને વિસ્મરણ થયું હોય) તો તેના ગળામાં જે રત્ન છે તે નથી જેવુંજ સમજવું. તેજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પરમાત્માને વિષે આપણે સ્થિત છીએ અને તે આપણા વિષે છે, તેનું આપણને જ્યાં સુધી જ્ઞાન નહિ હોય ત્યાં સુધી આપણે તેનામાં નથી અને તે આપણા વિષે નથી એમજ માનવું પડશે. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે કેશવરહિત ચિત્ત જેનું હોય તેને પ્રેતના જેવોજ જાણવો. તેજ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત કેશવાર્પિત થયું હોય તેને સદૃશ સમજવો; એટલુંજ નહિ પણ તેને કેશવરૂપ જાણવો. મીઠું પાણીમાં પડવાથી તે જેમ જલરૂપ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે ચિત્ત પણ ચિદ્રૂપ કેશવમાં અર્પિત થવાથી કેવળ ચિદ્રૂપ બની જાય છે. વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે, હે રામ !:—

માન્તીહ માસા યસ્યાર્કવન્હીન્દુમણિતારકા : ।

તથા જગતિ રાજન્તે જ્ઞાતજ્ઞેયા નરોત્તમા : ॥

ધર્તા હરકીડેમ્યો ગર્દભેમ્યોઽપિ માનવા : ।

તિર્યગ્મ્બઞ્જાપ્યતસ્તદ્વા રામ તુચ્છતરા : સ્મૃતા : ॥

તાદૃશ્સંમોહચેત્સલો દેહી યાવદ્વા રહ્યાત્ ।

આત્મજ્ઞ યવ સંકલ્પેતનેતિ તદ્વિદ્ : ॥

અનાત્મજ્ઞો હિ દુઃખેહઃ પ્રસ્ફુરન્નપિ ભૂતલે ।

શવ યવ ધ્રમત્યુષ્ઠૈરાત્મજ્ઞસ્તુ સચ્ચેતન : ॥

જે પ્રમાણે પરમાત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થનારા સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્ર, અને તારાઓ આ બ્રહ્માંડમાં શોભે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરુષોએ પોતાને જોય વસ્તુને (બ્રહ્મને) જાણી છે અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેઓ તેમની પેઠેજ આ જગત્માં મુશોભિત જણાય છે. જેમને તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી તેઓ તો પૃથ્વી

છિદ્રમાં વાસ કરનારા કીટક તથા ગર્દભાદિ પશુ અને પક્ષી ઇત્યાદિકોથી પણ અધિક મદ્દ કહેવાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવને લીધે હેમને અધમતમ કોટયાવધિ યોગિ મળ્યાં કરશે. જ્યાં લગી દેહી (જીવ) અનાત્મવાન રહે છે, ત્યાં સુધી સમોહરૂપી વેતાલ હેનામાં નાચ્યાં કરે છે અને એટલા માટે હેને અચેતન કહે છે. આત્મજ્ઞ પુરૂષજ્ઞ ચેતનસંયુક્ત થાય છે માટે હેને સચેતન કહે છે. આત્મજ્ઞાનશૂન્ય પુરૂષ આ બૂમિ ઉપર જો કે ચાલે છે, ફરે છે, રહે છે, તોપણ હેની સર્વ ચેટાઓ હેને યોતાનેજ દુઃખદાયી હોવાથી, ને જીવતો હોવા છતાં શવરૂપે ફરે છે એમ જાણવું. પિશાચ, પ્રેતાદિકોની ક્રિયા આપણને દુઃખ દેનારી હોવાની વાત પ્રસિદ્ધ છે. કેવળ આત્મવેના પુરૂષનેજ સચેતન સમજવો. મહાત્મા વસિષ્ઠના આવા વચનાનુસાર સચેતનત્વ પ્રાપ્તિને સાર આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું ઉચિત છે; પરંતુ તે આત્મજ્ઞાન પરમેશ્વરના અનુગ્રહ વગર થઈ શકતું નથી, માટે એકાગ્ર ચિત્તથી હેનું બળન પૂર્ણ કરવું જોઈએ. પરમાત્માનાં એ રૂપ છે; એક સગુણ અને નિર્ગુણ. ચંચલ બુદ્ધિના મનુષ્યોથી નિર્ગુણ નિરાકાર અને વ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના થવી કઠણ છે, માટે પ્રથમ સગુણ બ્રહ્મ પરમાત્માની ભક્તિ કરવી ઉચિત છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

નિર્વિશેષં પરં બ્રહ્મ સાક્ષાત્કર્તુમનીશ્વરા . ।

યે મન્દાસ્તેન્દુકંપ્યંતે સવિશેષનિરુપણે : ॥

વચીકૃતે નસ્યેષાં સગુણબ્રહ્મશીલનાત ।

તદેવાધિર્મથેત્સાક્ષા પેતોપાધેકલ્પનમ ॥

જે મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અસમર્થ છે, હેના ઉપર જાની મહાત્મા ગુરૂ સગુણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને અનુગ્રહ કરે છે. તે સગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતાં જ્યારે અધિકારી પુરૂષોનું ચિત્ત શુદ્ધ અને એકાગ્ર બને છે ત્યારે હેમને સર્વોપાધિરહિત નિર્ગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર સુલભતાથી થાય છે. અને એટલા માટેજ મહર્ષિઓએ સગુણ પંચ મૂર્તિઓની ઉપાસના પ્રકાશિત કરી છે. અને કહ્યું છે કે:—

ઉપાસનં પંચવિધં બ્રહ્મોપાસનમેવતત્ ।

વિષ્ણુ, શિવ, શકિત, સૂર્ય અને મહાપતિ એ પાંચ મૂર્તિઓની ઉપાસના તે સગુણ બ્રહ્મનીજ ઉપાસના જાણવી. કેમકે એ સર્વે સગુણ પરમેશ્વરનાંજ રૂપ છે. એમાંથી જે કોઈના ઉપર આપણો ભાવ વિશેષ હોય હેમનું બળન અવસ્ય કરવું. એમના પ્રસાદથી બ્રહ્માત્માનું અભેદજ્ઞાન નિઃસંશય થશેજ. અધ્યાત્મમાં કહ્યું છે કે:—

મક્તિર્જનિત્રી જ્ઞાનસ્ય મક્તિર્મોક્ષપ્રદાયિની ।
મક્તિહીનેન ચર્તિકચિત્કૃતં સર્વમસત્સમમ ॥

જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, નિવૃત્તિ, ધૃતિ, શાન્તિ, અહમ્સ્થિતિ, એમની માતા મહારી ભક્તિ છે. જગત્માં જે પુરૂષને વિષે એ ગુણો દેખાઈ આવે, તોને પરમાત્માની ભક્તિમાં વિશારદ સમજવો. એ ગુણોની ઉત્પત્તિ ભક્તિ શિવાય થતી નથી. ભક્તિ રહિત પુરૂષ જે કાંઈ કરે છે તોને સર્વ કર્મ અસત્ત્વ યાને નિષ્ફળજી ગણવું. ભરમમાં આહુતિ પ્રદાન કરવાથી જે ફળ થાય છે તેજ ફળ તોને મળશે. એથી કરીને આધ્યાત્મિક ઉત્તરિને માટે જેટલા ઉપાય શાસ્ત્રાદિકોમાં કહ્યા છે, તેમની સિદ્ધિ ઉપાસના વડેજ થાય છે એવો મહાત્માઓનો અનુભવ છે,

ન યોગે નૈવ કરણે મૂલાધિજ્ઞાનામેષ્યતે ।
મૂલાધિજ્ઞાનસંપ્રાપ્તિર્મર્જને સહજા નૃણામ ॥

કવિ કહે છે કે, આ ચરાચરનું મૂળભૂત અધિજ્ઞાન જે પરમાત્મા છે, તેની પ્રાપ્તિ મનુષ્યોને અપ્ટાંગ યોગનું અવલંબન કરવા છતાં થશે નહિ. કદાચિત્ થાય તો અત્યંત કષ્ટથી. ‘યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ’ નિમ્બલ ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે. તે કેવો છે ? તો, ‘યોગઃ’ જે પહાડજ છે. પહાડપર ચડવું જેમ કષ્ટદાયી છે તેજ પ્રમાણે યોગાવલંબન દુઃખદાયી સમજવું. તથા કરણ યાને જ્યોતિષ્ટોમાદિ નાના પ્રકારની યજ્ઞ યગાદિ ક્રિયા; તેમાં પણ સુલભતાથી પરમાત્માની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેટલા માટે સગુણ અહમ્ની ઉપાસના (ભજન)માં ચિત્તને જોડવું. અર્થાન્તરથી કહે છે કે મૂળનક્ષત્રની સ્થિતિ ક્યાં છે તે જોવા સાર કોઈ પુરૂષ હાથમાં પંચાંગ લઈને યોગના ખાનામાં અગર કરણના ખાનામાં જુએ તો જન્મ-ભર દુઃખતા રહેવા છતાં તોને તેમાં તેનો પતો શી રીતે મળવાનો હતો ? પરંતુ જો કદાચિત્ તોની દૃષ્ટિ ભ-જનમાં યાને નક્ષત્ર સમૂહને વિષે જાય (‘ભ’ નામ નક્ષત્રનું છે) તો ઝટ મૂળનક્ષત્ર તોના જોવામાં આવે. પંચાંગમાં પાંચ ખાના હોય છે. તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ. અશ્વિની આદિ સત્તાવીશ નક્ષત્રમાં મૂળ નક્ષત્ર છે. તે નક્ષત્રના ખાનામાં જે જુએ તોને સુલભતાથી તથા જલદી જેમ મૂળની પ્રાપ્તિ થવાની, તેજ પ્રમાણે યોગ, કરણ, તિથ્યાદિકના ખાનામાં જોવાથી કદી થશે નહિ. તેજ પ્રમાણે યોગ, યજ્ઞાદિ-સંધનમાં પ્રવેશ કરવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી પરંતુ ભજન (ભક્તિ)માંજ શીઘ્ર થાય છે એમ સમજવું.

વ્યાધસ્યાચ્ચરણં ધ્રુવસ્ય ચ વયો વિદ્યા ગજેન્દ્રસ્ય કા ।

કા ચાતિવેરસ્ય ચા વપતરુમસ્ય કિં પૌરુષમ્ ।

કુઙ્ગાયા : કમનીયરૂપમધિકં કિં તત્તુલામ્નો ધનમ્ ।

મક્ત્યા તુષ્યતિ કેવલં ન તુ ગુણૈર્મકિપ્રિયઃ શ્રીપતિ : ॥

કર્માચરણથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેતા હોતો વ્યાધનો આચાર કેવો હતો ? અત્યંત નિન્દ્ય. પરંતુ તેની ભક્તિ નિર્મળ અને દૃઢ હોવાથી તેનાપર પરમાત્માનો પ્રસાદ થયો અને સંસારમાંથી તેની મુક્તિ થઈ. આ ઉપરથી કર્મજ બગવત્ પ્રાપ્તિનો હેતુ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે તે વયોવૃદ્ધ હતો માટે તેની ઉમ્મર જોઈને બગવાનને દયા ઉપજી હશે. તો ધ્રુવની ઉમ્મર કેટલી હતી ? પાંચ વર્ષની. સાવકી મા સુરચિનું દુષ્ટ બાપણુ સાંભળીને તેમના અંતઃકરણમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને જે પદ ઉપરથી પોતાને કોઈ 'ઉદ્ધ' એ પ્રમાણે કહી શકે નહિ એવા પદની પ્રાપ્તિને માટે તેણે ઘેર તપ કર્યું. તેની દૃઢ નિશ્ચયનું પારખું જોવા સાર નારદે ખૂબ યુદ્ધિભેદ કર્યો પરંતુ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ખીલકુલ ડગ્યા નહિ. પછી નારદેજ દ્વાદશાક્ષરી મંત્રનો તેમને ઉપદેશ કરીને મધુવનમાં મોકલ્યા. ત્યાં પણ છંદ્રે તેમના તપનો ભંગ કરવા સાર બહુ બહુ વિધન નાંખ્યાં, છતાં તેમણે પોતાનો નિર્ધાર કાયમ રાખ્યો. પછી ઇન્દ્રાદિ દેવે તેમના તપથી બચબીત થઈને વૈકુંઠમાં જઈને બગવાનને તે વૃત્તાન્તનું કથન કર્યું. પરમાત્માએ તેમને અભય આપ્યું અને ધ્રુવને દર્શન દઈને કૃતાર્થ કરવા માટે મધુવનમાં પોતે આવ્યા. ત્યાં તેમણે ધ્રુવને સાવધ કર્યા અને વરપ્રદાન કરીને તેમની દાઝાનુસાર તેમને માટે અચ્ચપદ નિર્માણ કરી, તેમાં તેમને સ્થાપિત કર્યાં. એ પ્રમાણે ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવ ઉપર જે કૃપા થઈ હતી તે અચ્ચ ભક્તિને લીધેજ. એટલા માટે પરમાત્માના પ્રસાદને માટે વ્યાધિક્ષ્મની જરૂર નથી; વ્યાધ્યાદિ અવસ્થામાં પણ ઈશ કૃપા થાય છે. હવે કદાચિત્ કોઈ એમ કહે કે એ રાજપુત્ર હોવાથી વિદ્યાસંપન્ન હશે અને તેથી તેની વિદ્યા જોઈને પરમાત્માએ કૃપા કરી હશે, તો ગજેન્દ્ર ક્યાં વિદ્યા બણ્યો હતો ? તે તો પશુ હતો. પરંતુ તેનો શુદ્ધ પ્રેમ જોઈને બગવાન વૈકુંઠમાંથી દોડી આવ્યા અને મગરનો સંહાર કરીને તેને સંકટમાંથી છોડાવ્યો. એ ગજેન્દ્રની ઉમ્મતિ ઐશવતાદિના ઉત્તમ કુલમાં થઈ હતી માટે કુલવાન સમજીને પરમાત્માએ તેનાપર કૃપા કરી હશે, એમ પણ નહિ સમજવું. કેમકે વિદુરની જ્ઞાનિ કેરી હતી ? તે તો દારીના ઉદ્ધ-

રમાંથી ઉત્તમ થયા હતા. પરંતુ પરમાત્માનો ત્હેમના ઉપર નિરતિશય પ્રેમ હતો. “જ્ઞાની ત્વાન્મેવ મે મતે” એ ગીતાના વચનાનુસાર વિદુરજ્ઞાની હતા અને પરમાત્માને પોતાનો આત્મા સમજીને બંધિ કરતા હતા. તેથી ભગવાન પણ ત્હેને પોતાનો આત્મા માનતા હતા. કવિ કહે છે કે:—

ય : કૃષ્ણેન મહાપ્રસાદસુમુક્તીભૂતેન તૃપ્તાદિત : ।

કૃષ્ણનૈવ સહોષિતો ભગવતા કૃષ્ણેન જ્ઞાતે સ્મૃત : ॥

તત્ત્વં કૃષ્ણસક્તેન યસ્ય ગદિતં યઃ કૃષ્ણકૃષ્ણદ્વય : ।

સોડ્યં કૃષ્ણમયઃ કથં ન વિદુરો વાચ્યઃ સતાં સંસદિ ॥

જેને શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસે સુપ્રસન્ન અંતઃકરણથી ઉત્તમ કરીને અનુગ્રહ કર્યો હતો, તથા ‘કૃષ્ણ’ (અર્જુન) ની સાથે જે નિત્ય વાસ કરતા હતા અને ભગવાને પોતાના ધામમાં જતાં જેનું સ્મરણ કર્યું હતું, તેમજ ઉદ્ધવ અને મૈત્રેય એ કૃષ્ણ સખાઓએ જેને તત્ત્વજ્ઞાનનું કથન કર્યું હતું અને જે બધા વખત મ્હોડેથી “કૃષ્ણ કૃષ્ણ” એમ કહ્યાં કરતા હતા તે વિદુર કૃષ્ણમય છે એમ સજ્જનોની સભામાં કેમ કહેવામાં ન આવે ?

વિદુરનું ઘસી પુત્ર હોવાનું કારણ આ પ્રમાણે કહેલું છે કે:—એક વખત કોઈ રાજના બંડારખાનામાં ચોરોએ ચોરી કરી અને નાશી ગયા ત્યારે તેમની તપાસ કરવા રાજના સિપાઈઓ તેમની પાછળ પડ્યા. અમને પકડવાને માટે રાજના સ્વારો આવે છે એવું જાણીને તે સઘળા ચોરો પાસેજ જે માંડવ્ય નામના ઋષિનો આશ્રમ હતો તેમાં ધૂસી ગયાં અને ત્યાંજ છૂપાઈ રહ્યા. માંડવ્ય ઋષિ એક સૂર્યના ઉપામક હતા અને તે વખતે તેઓ ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા. ત્યારે સિપાઈઓએ પાછળથી ત્યાં આવીને શોધ કરી તો સઘળાજ ચોરો ત્યાં ત્હેમને જડી આવ્યા. પછી સઘળાને પકડીને લઈ જવા માંડ્યા ત્યારે માંડવ્ય ઋષિ પણ એ ચોરોના સાથી છે, એમ સમજીને તેમને પણ પકડ્યા અને સર્વને રાજને પાસે લાવીને હાજર કરી દીધા. રાજ્યએ મુદ્દા માલ જોઈને તે સઘળાને શૂળીએ ચઢાવ્યા અને તેમાં માંડવ્યને પણ શૂળીપર ધરી દીધા. પરંતુ તે શૂળીઉપર એક વર્ષ પર્ચન્ત પોતાના યોગ-જામથ્થથી માંડવ્ય રાહ્યા હતા. કેટલાક ઋષિઓએ પક્ષીનું રૂપ લઈને માંડવ્યની પાસે આવીને ‘આમ કેમ થયું?’ એ પ્રમાણે તેમને પૂછ્યું. ત્યારે માંડવ્યે જવાબ દીધો કે, આ જન્મમાં તો મ્હું કાંઈ પાપકર્મ કર્યાં નથી અને પૂર્વજન્મમાં થયાં હોય તો તે યાદ આવતાં નથી. તોપણ ક્ષણ માત્ર

દુર્જનની સંગતિનું આ પરીણામ છે એમ હું સમજું છું. પછી ઋષિએ જતા રહ્યા અને દૂતોએ તેમનું બાપણુ રાજાને કહી સંબળાવ્યું. તે સંબળાવે રાજાને બારે પચાત્તાપ થયો અને જ્યાં તેઓ હતા ત્યાં આમળ આવીને ઋષિને શૂળીપરથી ઉતારવાને માટે કહ્યું. દૂતોએ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે શૂળી વધારેને વધારે ત્હેમના પેટમાં પેસવા લાગી; સારે રાજાએ શૂળી કાપીને ત્હેમને નિર્મુક્ત કર્યા. તોપણ તે શૂળીનો અગ્રભાગ ત્હેમના ઉદરમાં રહ્યો હતો અને તે ઉપરથી ત્હેમનું નામ ‘અણ્ણિમાંડવ્ય’ એ પ્રમાણે પડ્યું. (અગ્ર ભાગને અણ્ણિ કહે છે) રાજાએ ત્હેમની પાસે પોતાની અપરાધની ક્ષમા માંગી, સારે ઋષિએ કહ્યું:—‘એમાં ત્હારો દોષ નથી; એ સધળો મ્હારા દેવનો ખેલ છે.’ પછી ઋષિએ વિચાર કર્યો કે મ્હારે હાથે એવું કશું કર્મ થયું નથી, પરંતુ શિક્ષા તો મળી, તો એ કયા કર્મનું ફળ છે તે યમ ધર્મને પૂછ્યા વગર સમજશે નહિ, તેથી સંયમિની નગરીને વિષે તેઓ આવી પહોંચ્યા. યમધર્મને ત્હેમણે પૂછ્યું કે:—‘એવું મ્હેં શું કર્મ કર્યું હતું કે જેથી મ્હને શૂળીની શિક્ષા થઈ? તે કહો. સારે યમધર્મ બોલ્યાં:—“હે ઋષિ! આપે બાળપણમાં એક કીટકને કંટકના ઉપર ચઢાવીને તેને દુઃખ દોષું હતું તે કર્મનું આ ફળ છે.” માંડવ્યે ગુરુસે થઈને કહ્યું:—બાળપણનો અપરાધ બાળી જોઈને થતો નથી. તેવા અલ્પ અપરાધને માટે કેવી બયંકર શિક્ષા ત્હમે કરી? સારાસાર વિચાર, કર્તવ્યાર્તવ્ય વિચાર, વાચ્યાવાચ્ય વિચાર, તરતમ વિચાર ઇલાદિ ત્હમારામાં નહિ હોવાથી એવું કામ ત્હમારે હાથે થાય છે. ફરીથી આવો ત્રાસ કદી કોઈને થાય નહિ તેટલા માટે હું ત્હમને શાપ આપું છું કે, તમે મનુષ્ય લોકમાં દાસીના પુત્ર થશો. સારવાદ યમધર્મે શાપ મુક્તતા માટે પ્રાર્થના કરી, સારે ઋષિએ કહ્યું કે ત્હમારી ઉત્પત્તિ વ્યાસના વીર્યથી થશે અને ત્હમે મહાન્ બગવદ્ બક્ત અને ત્રિકાળ જ્ઞાની થશો. વિવેક વૈરાગ્ય યુક્ત થઈને સર્વદા શ્રીકૃષ્ણના ભજનમાં રત રહેશો અને એ યોગિનિવડે ત્હમારી મુક્તતા થશે. ત્યાર પછી માંડવ્ય ચાલ્યા ગયા. તેજ ધર્મરાજ વ્યાસવડે દાસીના ઉદરમાં ઉત્તમ થયા અને ત્હેમનું નામ વિદુર પડ્યું. એવા દાસી પુત્ર વિદુર ઉપર બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની કેટલી પ્રીતિ હતી તે પ્રસીદ્ધ છે. બગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની સાથે પાંડવોનો ઐક્યભાવ કરાવવાને ધર્મરાજના કહેવાથી જ્યારે વિદિ કરવા સાર હસ્તિનાપુર ગયા, તે વખતે દુર્યોધને બગવાનને માટે ઉત્તમ મિષ્ટાન્નનું ભોજન તૈયાર કરાવીને ત્હેમને આમંત્રણ કર્યું હતું. ત્યારે બગવાન્ બોલ્યા, “હે દુર્યોધન! ત્હારે ત્યાં મ્હારે ભોજન હોય નહિ; મનુના અન્નનું સેવન કરવું નહિ, તથા ત્હેને

પણ બોજન આપતું નહિ એવી નીતિ છે. ” દુર્યોધને કહ્યું:—“ તહારે ને મ્હારે શત્રુત્વ કેવું ? ” દેવે કહ્યું:—જે પાંડવોની સાથે તું દ્વેષ કરે છે તે મ્હારા પંચ પ્રાણ છે; એટલા માટે જે ત્હેમનો શત્રુ તે મ્હારો શત્રુ, તથા જે ત્હેમનો મિત્ર તે મ્હારો મિત્ર, એથી હું બોજન કરીશ નહિ. એ શિવાય, વ્યવહારમાં એવું જોવામાં આવે છે કે કોઈ પણ મનુષ્યનું બોજન બીજને ઘેર ધવાને માટે એ નિમિત્ત હોય છે; એક આપતિ અને બીજને પ્રેમ.

આપદ્મોજ્યાનિ ચાન્નાનિ પ્રીતિભોજ્યાનિ વા પુનઃ ।

ન ચ સંપ્રિયસે રાજન્ન ચૈવાપદ્મતા વયમ્ ॥

મનુષ્યના ઉપર આપતિ આવી પડે છે, ત્યારે ત્હેને બીજને ઘેર બોજનને માટે જવું પડે છે; તેજ પ્રમાણે બોક્ષાવનારો (નિમંત્રણ કરનારો) પોતાને માટે અંતરમાં નિષ્કપટ પ્રેમ રાખતો હોય તોજ મનુષ્ય ત્હેને ઘેર બોજન કરે છે. અહિંઆ એમાંથી એક પણ પ્રસંગ નથી; ત્હારા મનમાં મ્હારે માટે પ્રેમભાવ નથી, કેવળ લૌકિકને ખાતર આદર અને આચ્છ કરે છે. તેમજ મ્હને કાંઈ એવી આપતિ આવી પડી નથી કે જેને લીધે હું ત્હારે ત્યાં બોજન કરું. એમ કહીને પરમાત્મા પોતાના સત્યપ્રેમી અને જાની ભક્ત વિદુરને ઘેર વગર બોક્ષાવ્યે ચાલ્યા ગયા. ઘરમાં વીદુરજી હતા નહિ પણ ત્હેમની સ્ત્રી વસ્ત્રરહિત થઈને ન્હાવા બેઠી હતી. ભગવાન દારપર આવ્યા અને વિદુરને જૂમ પાડી તો ત્હેમનો અવાજ સાંભળીને તે પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગઈ અને પોતાની નજ્જ અવસ્થાનું ત્હેને બાત રજું નહિ; હતી તેવી હાલત-માંજ જલદી ઉઠીને સામે જઈને ત્હેમને ઘરમાં લઈ આવીને, ઉત્તમ આસન પર બેસાડ્યા અને પ્રણામ, પૂજન કર્યા બાદ પાકાં કેળાં લઈ આવીને પોતે સામે બેસીને વાતચીત કરતાં કરતાં કેળાંપરની છાલ ભગવાનના હાથમાં આપવા લાગી અને પોતે અંદરનો સાર અંશ (ગરુ) ખાતી ગઈ. ભગવાન પ્રેમનાજ બ્રૂખ્યા માટે જે કાંઈ ત્હેમના હાથમાં આપવામાં આવતું તેના ઉપર લક્ષ રાખ્યા વગર ખાઈજ નહતા. એટલામાં વિદુરજી બહારથી આવી પહોંચ્યા. ત્હેમને જોઈને સ્ત્રીને શરમ આવી અને તે ઉઠીને ઘરમાં ચાલી ગઈ વિદુરજીએ આવીને નમન કર્યું અને સ્ત્રીનું જે વિપરીત કર્મ જોવામાં આવ્યું તેને માટે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે પરમાત્મન ! ધન્ય મ્હારું ભાગ્ય કે આપ મ્હારે ઘેર પધાર્યા. આપ જગત્ પિતા હોવાથી મ્હારી સ્ત્રી આપની આગળ નજ્જ બેઠી તેને માટે મ્હને કાંઈ કષ્ટ થતું નથી; પરંતુ આપ ક્ષુધિતને મ્હારી સ્ત્રીએ કેળાં પરની છાલ ખાવાને આપી તે માટે મ્હને બહુ દુઃખ થાય છે

અને એણે કેમ એમ કયું તેનું મ્હને આશ્ચર્ય થાય છે. "ભગવાન બોલ્યા :—
 "હે વિદુર ! ભક્તિથી મ્હને આહે તે વસ્તુ અર્પણ કરે તે ભક્ષણ કરવામાં મ્હને
 જેવો અને જેટલો આનંદ થાય છે તેવો અને તેટલો આનંદ અભક્તિથી અર્પણ કરેલા
 ઉત્તમ ઉત્તમ પદાર્થો વડે પણ થતો નથી અને તેવા પદાર્થો હું ખાઈ પણ નહિ. ત્હમ્હારી
 સ્ત્રીનો મ્હારા પર કેટલો બધો પ્રેમ ? કે જે મ્હારો શબ્દ સાંભળતાં વારને
 દેહભાન ભુલી ગઈ. મ્હને પણ પ્રેમ ભક્તિવડે ભાન રચું નહિ અને એણે
 જે આપ્યું તેની મહત્તા તથા નિષ્કૃષ્ટતાનો ખ્યાલ સરખો પણ ન રહેવાર્ય
 હું તે ખાઈ ગયો. ત્યારબાદ વિદુરજી શિલોંછ વ્રત્તિ કરીને જે કાંઈ અનાજના
 કણ એકઠા કરી લાગ્યા હતા તેની રસોઈ તૈયાર કરાવી અને ભગવાનની
 સાથે ભોજન કર્યું. વિદુરને ઘેર ભોજન જેટલું પ્રિય અને મિષ્ટ લાગ્યું
 તેટલું દેવકીના હાથનું દારકામાં લાગ્યું ન હતું. અન્નની મિષ્ટતા પ્રેમ વડે છે;
 ગોળ સાકર વડે નથી. સારાંશ, દુર્યોધન અભક્ત હતો માટે ત્હેમના ભોજનનો
 અનાદર કરીને ભક્ત વિદુરને ત્યાં પરમાત્મા પ્રેમ પૂર્વક જમ્યા હતા. આ
 ઉપરથી પ્રભુ પ્રસાદને માટે ગત્યાદિકોની અપેક્ષા નથી એ સિદ્ધ થયું.

વિદુરમાં શુરવીરતા હતી માટે એવો અનુગ્રહ થયો એમ કહ્યો તો, યાદવોના રાજા
 ઉચ્ચસેનમાં કયાં એવી મરદાઈ હતી કે જેને લીધે ભગવાન ત્હેને રાજ્યગાદી
 અર્પણ કરીને પોતે ત્હેની સેવામાં રહે ? કંસે તો ત્હેને સ્વયંજથી રાજ્ય
 બખ્ત કર્યો હતો અને પોતે જતો રાજ્ય કયાં કરતો હતો. ઉચ્ચસેન સૌન્દર્યવાન
 હતો માટે કૃપા થઈ એમ પણ નહિ સમજવું, કારણ કે કુમ્ભજ જે કંસની
 દાસી હતી ત્હેનું શું સ્વરૂપ હતું ? ત્હેનું નામજ ત્રિવક્રા અર્થાત્ કમ્ભર
 છાતી તથા ગર્દનથી તો તે વાંકા હતી. દૃષ્ટાંતમાં સમજવું કે બાલમોધ અક્ષ-
 રમાં દીર્ઘ 'ઈ' વર્ણ જેવો હોય છે તેવું ત્હેનું રૂપ હતું તો પણ, ત્હેનો
 પ્રેમ સરલ (નિષ્કપટ) હતો. કુમ્ભજનું વ્રતાન્ત ભાગવત હરિવંશાદિ ગ્રંથોને
 વિષે છે, તેમાંત્હેનો કાંઈક અંશ ઉદાહરણ તરીકે અહીં આપવામાં આવે છે.

કંસ વધને માટે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ બલરામાદિની સાથે મથુરાના રાજ
 માર્ગ ઉપરથી જઈ રહ્યા હતા, તે વખતે એક કુમ્ભજ (છાતી, કમ્ભર અને
 ગર્દનમાં વાંકી એવી) તરણ સ્ત્રી દૃષ્ટિગોચર થઈ. ત્હેના હાથમાં અંગરાગ
 (સુંગધી દ્રવ્યનો લેપ) એક પાત્રમાં ભર્યો હતો, અને રસ્તાપરથી તે જઈ
 રહી હતી. ભગવાને પૂછ્યું :—તું કોણ છે ? અને આ અંગરાગ ત્હે કોને

૧ ખેતરમાં પડેલા દાણા વીણવા તે " **લંછઃ કણ્ણઃ આદાને**
કળિશાપર્જનં શિલં " ઇતિઅમરઃ વિશેષ મનુસ્મૃતિમાં જુઓ.

માટે તૈયાર કર્યો છે ? તે કહે. હમને બન્નેને એ અંગરાગ સમર્પણ કરવાથી ત્હાર કલ્યાણ થશે." તેને કહ્યું:—"ત્હાર નામ ત્રિવક્ર છે; હું કંસની દાસી છું અને આ અંગરાગ ત્હેને માટે તૈયાર કરીને લઈ જઈ છું. ત્હમારી ઈચ્છા હોય તો એ અંગરાગ ત્હમને સમર્પણ કરું અને ત્હમારે શરીરે હું લગાડું." કુબ્જએ રામ કૃષ્ણના શરીરપર તે અંગરાગનું લેપન કર્યું ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થયા. સ્વદર્શનનું ફળ કેવું હોય છે તે બતાવી આપવાને માટે ત્હેનું શરીર સીધું કરવાનો ત્હેમણે મનપર લીધું અને કૃષ્ણે પોતાના બન્ને પગ ત્હેના ચરણપર દબાવી રાખીને બન્ને આંગળીક હડપચીની નીચે રાખીને ઝટકો દીધો ત્યારે તેજ ક્ષણે ત્હેનું શરીર સરલ અને સુંદર બન્યું. કવિ કહે છે કે:—

ચન્દ્રામસ્મૃતિરવ્યસ્મિન્મનોવાગ્વક્ત્રતાપહૃત ।

કિમત્ર ચિત્રં તદ્વાગ્મલકં તત્કરાવદ્ભૂત ॥

જેમનું નામ સ્મરણ આ જગતમાં પુરૂષના મનની તથા વાણીની વક્તા દૂર કરી દે છે, ત્હેમના પ્રલક્ષ હાથથી તે કુબ્જનું શરીર સરલ બન્યું એમાં તે શું આશ્ચર્ય ? ત્હેની તેવા પ્રકારની સેવાથી સંતુષ્ટ થએલા પરમાત્માએ તે સ્થાનની વક્તા દૂર કરી દીધી. મૃદુભાષણ અંગરાગ સમર્પણ અને હાથવડે વિલેપન કુબ્જએ કર્યું હતું. તેજ પ્રમાણે આપણી વાણીની વક્તા દૂર થવા માટે પરમાત્માની સાથે મૃદુભાષણ, અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રાદિકાથી સંસ્કારયુક્ત વાણીવડે ત્હેમનું સ્તવન તથા ત્હેમના ભક્તોની સાથે સત્ય, હિતાવહ, પ્રિય, પરિમિત ભાષણ થવું જોઈએ; તેમજ અંગરાગ (શરીરપ્રેમ) પરમાત્માને સમર્પણ એટલે શરીરવત્ પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ કરવો જોઈએ, તો માનસિક સરલતા થશે. અને કુબ્જએ જે પ્રમાણે પોતાના હાથથી લેપ કર્યો તેજ પ્રમાણે આપણા હાથવડે ગંધ પુષ્પાદિ સમર્પણપૂર્વક પરમાત્માની જો પૂજા કરવામાં આવે તો શરીર સંબંધી વક્તા નહિ થાય. જ્યાંસુધી કુબ્જનામાં ત્રિવક્રભાવ હતો ત્યાંસુધી અનંગરાગ (મોક્ષપ્રીતિ)નો ત્હેને આવિર્ભાવ થયો ન હતો. જ્યારે સર્વત્ર સરલતા અને સુંદરતા થઈ, એટલે અનંગરાગ (કામપ્રેમ)

૧ શરીરપ્રેમ મનમાં રહે છે અને તેનાથી વક્તા થાય છે પરંતુ તે પ્રેમ છોડી દેવાથી મન સરલ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે અને તેનો અનુભવ પણ આપણને થઈ શકે તેમ છે. ૨ અંગરાગ (શરીરપ્રેમ અને લેપ). અનંગરાગ (શરીરપ્રેમ શૂન્ય, મોક્ષ પ્રેમ અને કામપ્રેમ),

રહેના વિષે ઉત્પન્ન થયો. અંદી અનંગના એ અર્થ તેમજ અંગરાગનાં પણ એ અર્થ સમજવા. અંગરાગ (શરીરપ્રીતિ) પરમાત્માને સમર્પણ નહિ કરે તો, અનંગરાગ (મોક્ષની પ્રીતિ) ઉત્પન્ન થશે નહિ. દુષ્ટાન્તમાં સમજવું જોઇ એકે કુખ્જનએ અંગરાગ-લેપ-દીધો ત્યારે તે અનંગરાગ-કામ પ્રીતિયુક્ત બની.

સારાંશ કે, કાષિક, વાચિક, માનસિક એ ત્રણ પ્રકારની આપણામાં વક્તા હોવાથી મોક્ષસુખની ઇચ્છા આપણને થતી નથી. એ ત્રણે પ્રકારનો વક્ત્રવાવ નહિ થઇને સર્વત્ર સરલતા (જેવું મનમાં તેવુંજ બાપણ અને જેવું બાપણ તેવુંજ વર્તન) થવા સાર પરમાત્માની કાષિક, વાચિક, માનસિક ભક્તિ કરવી જોઇએ એ સિદ્ધ થયું. મનમાં પ્રભુનું ધ્યાન, વાણીવડે ત્હેના શુભનું વર્ણન, અને શરીરવડે ત્હેની અર્ચનાદિ સેવા કરવાથી ત્હેની કૃપા થઇને હાલ જે આપણે અનંગરાગી (કામરાગી) છીએ, તે અનંગરાગી (મોક્ષરાગી) બનીશું. પરમાત્માની કૃપાને રૂપાદિકની આવશ્યકતા નથી એ કુખ્જના ઉદાહરણથી સિદ્ધ થયું. એનાપર એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે, કુખ્જની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું તે જોઇને પરમાત્માએ ત્હેનાપર કૃપા કરી. એના સમાધાનમાં સમજવું જોઇએ કે સુદામા અત્યંત દરિદ્રી હોઈ એની પાસે કંઈપણ ન હતું. પરમાત્માની ભેટમાં ચાર મુઠ્ઠી પાંડુઆ ત્હેમણે માગીને આપ્યા હતા, એટલી બધી તો ત્હેમની દરિદ્રતા હતી ! પરંતુ પ્રેમવડે સંપન્ન હતા તેથી ભગવાને પોતાના જેવી સુવર્ણ નગરી ત્હેમને માટે નિર્માણ કરી દીધી. આ ઉપરથી ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, સૌન્દર્ય, વિદ્યા, પૌરુષ, સંપત્તતા, કર્મઠપણું, યોગ ઇત્યાદિ સાધનવડે પરમાત્મા પ્રસન્ન તેમજ પ્રગટ થતા નથી એ સિદ્ધ થયું. કેવળ ભક્તિ વડેજ સંતુષ્ટ થાય છે અને ભક્ત ઉપર અનુચ્છ કરે છે. એટલા માટે, આપણે પણ પરમાત્માની ભક્તિપ્રિયતા જાણીને રહેમના ઉપર આત્મતુલ્ય નિરતિશય પ્રેમ કરવો અને ભજનમાં પ્રવૃત્ત થવું. જેથી ભેદભાવ નષ્ટ થઇને અદ્વિતીય આત્માને વિષે સ્થિતિ થશે.

॥ इति शिखर ॥

પંચમ પુષ્પ.

સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિલક્ષણ અને તેના પ્રકાર.

મક્તિર્નવલિધા જ્ઞેયા પાપારણ્યદ્વોપવા ॥ ૬૮. ના૦ ॥

અરણ્ય ગમે તેટલું મોટું હોય, વૃક્ષોવડે ફાળું હોય, તોપણ દાવામ્નિ જેમ તેને સફાવટ કરી દે છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માની ભક્તિ પાપરૂપી અરણ્યને ભસ્મીભૂત કરી દેવા સાર તે દાવાનળના જેવીજ છે, એ પ્રમાણે બૃહન્નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે. પુરાણોની ગણના પૂર્વાચાર્યોએ શ્રુતિ સ્મૃતિ ઇતિહાસની પંક્તિમાં કરેલી છે. સ્મૃતિઓ તો શ્રુતિઓની અસ્પર્શ છાયા લદ્ધને બનાવવામાં આવી છે, પરંતુ પુરાણોમાં તો શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ એ બન્નેની છાયા લેવામાં આવી છે. વેદને સૂત્રસ્થાનીય સમજે અને સ્મૃતિઓને સૂત્રભાષ્ય કહો તથા પુરાણોને ભાષ્ય અને સૂત્રોનાં ઉદાહરણ સમજવાં એ અત્યંત યુક્ત છે. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્ર વેદના અધિકારી નથી, એટલા માટે વેદના અધિકારીઓના હિતને સાર પુરાણોની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાંક સાત્વિક, અને કેટલાંક રાજસતામય છે. એકંદર પુરાણોની સંખ્યા અસાદ છે. તેમનાં નામ અને ગુણ નીચે દર્શાવવામાં આવે છે:—

वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडं च तथा पार्श्व वाराहं शुभदर्शनं ॥

सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

ब्रह्માંडं ब्रह्मवૈવર્ત્તં માર્કંડેયં તથૈવ ચ ॥

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजस्तानि निबोधत ।

मात्स्यं कौर्मं तथा लिंगं शैवं स्कान्दं तथैव च ॥

आगनेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत ।

વિષ્ણુ, નારદીય, ભાગવત, ગરુડ, પાર્શ્વ, વારાહ એ છ સાત્વિક પુરાણો છે. બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મપુરાણ એ છ રાજસ પુરાણો છે. એમનુંજ શાકત પુરાણો એવું બીજું નામ છે. મત્સ્ય, કૃર્મ, લિંગ, શિવ, સ્કન્દ, અને અગ્નિપુરાણ એ છ તામસ કલાં છે. આ કથન પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડ મુજબ છે. પુરાણોને વિષે વિશેષ માહિતી

આગળ એકાદ પુષ્પમાં કહેવામાં આવશે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પુરાણો ને આજકાલના સુધારકોની માફક ગપાટા સપાટા નહિ સમજશો. પ્રકરણના પ્રારંભમાં જણાવેલા શ્લોક સાત્ત્વિક બૃહન્નારદીયનો છે, અને પ્રમાણને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો છે.

સાધન એ પ્રકારનાં હોય છે. એક તો અદિરંગ અને બીજું અંતરંગ. જેના વડે અંતઃકરણ લાંબે વખતે શુદ્ધ થાય તેને અદિરંગ સાધન કહે છે, અને અંતઃકરણ જેથી શીઘ્ર નિર્મલ અને તેને અંતરંગ સાધન કહે છે. કર્મ વડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થતાં ધણા દિવસો લાગે છે તેથી તેને અદિરંગ સાધન, તેમજ ઇશબક્તિથી સત્વર મનઃશુદ્ધિ થતી હોવાથી બક્તિને અંતરંગ સાધન કહ્યું છે. મોક્ષેચ્છુએ અવશ્યજન નિર્વિદ્ય નિરૂપદવી. એવા બક્તિપથનું અવલંબન કરવું જોઈએ. કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ-બિહાર-તાલત્રિતાલા.

બક્તિ નિષ્કંટક પથ જન ॥ ધ્રુ ॥ રાજમાર્ગ જીમિ નૈન મુંઢ
કર ભાગે તોભિ ન હાન ॥ ૧ ॥ નારદ શુક મુનિ જીસ મારગ રત
હોકર અમૃતપાન ॥ ૨ ॥ તામસ રાજસ સાત્ત્વિક એસે ત્રિપ્રકાર
હો ભાન ॥ ૩ ॥ શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ દિ નવવિધ હૈ તિસકેમાન
॥ ૪ ॥ લેહ શૂન્ય ફલરહિત નિર્ગુણ હત્તચિત્ત કર ગાન ॥ ૫ ॥

યોગાભ્યાસ કરનારા પુરૂષોએ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો માર્ગ, જે સર્વાન્તર્યામી પડ્મગુણેશ્વર્ય સંપન્ન ઇશ્વરની બક્તિ છે, તે કરવી જોઈએ. એના જેવો બીજો માર્ગ નથી. રાજમાર્ગે ગમન કરનારાઓને કાંટા, કાંકરા, ખાડા ટેકરા વગેરેનો ખય હોતો નથી. આંખ બંધ કરીને ગમન ક્યાં ના કરે? છતાં પડવાનો ખય નથી હોતો તેજ પ્રમાણે:—

एष निष्कण्टकः पंथा यत्र संगुज्यते हरिः ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पलेदिह ॥

એ બક્તિમાર્ગ કંટક રહિત છે; તે એવો માર્ગ છે કે જેમાં ધણા મહાત્મા લોકો પ્રવ્રત થઈને પરમાત્મા હરિની પૂજા કરે છે અને જેમાં નેત્ર મીંચીને દોડનારો પણ કોઈ સ્થાન આગળ અટકતો અગર પડી જતો નથી. 'દોડનારો' એનો અર્થ 'ધર્માનુશાનનાં કર્મોમાંથી કાંઈક અનુશાન છોડી દઈ, ઝટઝટ આગળના કર્તવ્યોનું અનુશાન ચલાવનારો, એવો થાય છે. આંખ બંધ કરીને આંધળાની પેઠે દોડવું, એટલે અજ્ઞાનથી નાશવું. કેમકે:—

શ્રુતિ-સ્તી ઉમેં મેત્રિ વિમ્બાણાં ચિકીત્સે ॥

એકેન વિચ્છલઃ કાળો ાન્યામન્વઃ પ્ર ગીચતઃ ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, એ બન્ને બ્રાહ્મણનાં નેત્ર કહેલાં છે. એમાંથી એક જોને નથી તે કાણો અને એ નથી તે આંધળો સંમજવો. યોગાભ્યાસ અગર કર્મકાંડમાં કર્મોની કાપકૂપ થાય તો વૈશુષ્ઠ્ય થઈને ફલ મળતું નથી. પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં એકાદ સીડી છોડી દેવા છતાં પ્રત્યવાય લાગતો નથી તેમજ ફળ પણ ડૂબી જતું નથી. તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રચુત્પત્તિશૂન્ય (એજ અધેત્વ અગર અજ્ઞાનતા) હોય, તોપણ કોઈ પ્રકારનું વિમ્બ નહિ થતાં ભક્તિસંપન્ન પુરૂષ સુગમતાથી બ્રહ્મસ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. વેદશાસ્ત્રથી ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં એટલે તેનાવડે પરમાત્માની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્હેનું સ્વરૂપ ઓળખી શકાય છે એવો નિયમ નથી. એ ચક્ષુ વગર પણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે તથા દૃઢ ભક્તિ પણ થાય છે. એને માટે એક ઉદાહરણ આપીશું:—

એક વખત બળરામ અને કૃષ્ણ ગોપાળ બાળસહિત યમુનાને કિનારે ગાયો ચરાવવા સાડ ગયા હતા. તે દિવસે કોઈએ પણ ઘેરથી કશું ખાવાનું સાથે લીધું ન હતું. એ પ્રહર દિવસ થયા પછી બધાને જ્યારે ભુધા લાગી, ત્યારે ગોપાળબાળ રામ કૃષ્ણની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા:—“હે રામ ! હે કૃષ્ણ ! અત્યારે ભુધા હમને બહુ પીડે છે, તો એની શાન્તિ કરવાને માટે ત્હમે સમર્થ છો; માટે કાંઈક ઉપાય કરો. આજ હમારામાંથી કોઈએ પણ ખાવાને માટે કાંઈ પણ સાથે આણ્યું નથી” ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું:—“હે ગોપાળો ! અંહિયાં પાસેજ યમુનાના કિનારા ઉપર વેદપાઠી શાસ્ત્રસંપન્ન એવા મોઠામોઠા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને અર્થે બૃહસ્પતિ સત્ર નામનો યજ્ઞ કરી રહ્યા છે; ત્યાં જાઓ અને મ્હાર તથા બલરામનું નામ દઈને ત્હેમની પાસે અન્નની યાચના કરો, તેઓ ત્હમને અન્ન આપશે, પરમાત્મએ અંતર્યામી હોવાથી જાણી લીધું કે એ બ્રાહ્મણોના હાથે ત્હેમને અન્ન મળવાનું નથી, ને છતાં ત્હેમની પાસે પોતાના મિત્રો અને ભક્ત ગોપાળોને મોકલવામાં ત્હેમને આશ્ચર્ય આ પ્રમાણે હતો, કે:—

વક્તારો મંત્રાણાં સંસન્મતવા યે ચ ચક્ષુષ્વજા યે ।

તૈર્વાં શ્રદ્ધા ન કસ્મિન્ન ફલમપિ ન મત્પ્રીતિરિત્યજ્ઞ બોધઃ ॥

આ વગત્માં જે લોકો બ્રહ્મવાર્તા (વેદાંતનો ઉપદેશ) કરનારા છે, તથા સત્ અસત્ શું છે તેનો વિચાર કરવામાં જેમની ખુદ્ધિ રોકાએલી છે,

અને જેઓ યજ્ઞધ્વજ (યજ્ઞ યાગાદી ક્રિયા વડે, મંદીરની ધ્વજની માફક પોતાના મુખ વડે ફડકડાટ કરીને પોતાના મહત્વનું કથન કરનારા) હોય છે, તેમની કશામાં શ્રદ્ધા હોતી નથી અને શ્રદ્ધાના અભાવથી ફળ પણ મળતું નથી. તથા તેમના મનમાં મ્હારે વિશે પ્રીતિરૂપ ભક્તિ નથી. એ અધી આપનાનું જ્ઞાન લોકોને કરી દેવું જોઈએ, એ હેતુથી પરમાત્માએ પોતાના મિત્રોને ત્યાં મોકલ્યા હતા, નહિ તો જે પ્રભુથી પોતાના ભક્તોનું અપમાન કોઈ કરે તો તે સહન થતું નથી, તેજ પરમાત્મા જાણી જોઈને બ્રાહ્મણોના હાથે ગોપાળોનું અપમાન કરાવવા સારજ તેમને ત્યાં મોકલે એ શી રીતે સંભવે? અરુ !

પરમાત્માની આજ્ઞા થતાં વારને તે સઘળા ગોપાળોએ ત્યાં જઈને, રામદૃષ્ટાના નામથી કથન કર્યું કે “ એમને બહુ ક્ષુધા લાગી છે અને તેઓ અન્ન માંગે છે માટે આપજો,” એવી પ્રાર્થના કરી. બ્રાહ્મણોએ એમની પ્રાર્થના સાંભળી પણ કૃષ્ણ યઃકશ્ચિન્ન મનુષ્ય છે એવું તેઓ સમજતા હતા, અને પોતાને અખિન્ન વર્ણોના ગુરૂ માનતા હતા, તેથી તેમણે ‘ આપીએ છીએ ’ ક્રિયા ‘ નથી આપતા ’ એમનો કાંઈપણ અક્ષર મોંઠામાંથી કાઢ્યો નહિ. ત્યારે સઘળા ગોપાળ પાછા આવ્યા અને સકલ વ્રતાન્ત શ્રીદૃષ્ટને કહેવા લાગ્યા. પછી ભગવાને કહ્યું કે:—“ હવે ત્હમે એ લોકોની સ્ત્રીઓની પાસે જઈને બલરામ સહિત હું અહીં આવ્યો છું અને ક્ષુધિત છું, એમ કહૈશો તો તેઓ ત્હમને પુષ્કળ અન્ન આપશે. એ સ્ત્રીઓનો જો કે શરીર વડે ઘરમાં નિવાસ છે, તોપણ યુદ્ધિવડે તેમનો સઘળીઓનો નિવાસ મ્હારા સ્વરૂપ વિશે છે. ” પછી ગોપાળ ત્યાં જઈને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓને પ્રણિવાન કરીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે સાધ્વીઓ ! બલરામ અને કૃષ્ણ ગાયો ચરાવતા અહીંયા પાસેજ આવી પહોંચ્યા છે, અને એમને ક્ષુધા લાગી છે, માટે જલદી અન્ન પ્રદાન કરો. ” સાંભળતાંવારનેજ અધીય વિકલ થઈને મનમાં વિચારવા લાગી કે:—

કતુઃ કિમેતૈઃ કિયતે કતુમુક્તુ ક્ષુધાકુલઃ ।

પતિકલ્યાણમિચ્છંત્યસ્તજુષ્યૈતા ધૂનોત્સલાઃ ॥

અંહી હમારા પતિ યજ્ઞ કરવા બેઠા છે, અને ત્યાં કતુ (યજ્ઞ) મોકતા પરમાત્મા તો ક્ષુધાથી પીડિત થાય છે. એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય ? એમણે વિચાર કર્યો કે એમની તૃપ્તિ થયા વગર યજ્ઞ શું ફળ આપવાનો હોતો ? પતિઓનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી એ સ્ત્રીઓ હતી, તેથી અન્ન પ્રદાન કરીને યજ્ઞપતિ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણનો સંતોષ કરવા સાર તેમના મનમાં આનંદ

થયો. અનેક પ્રકારનાં અન્ન પાત્રોમાં ભરીને સફળ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ જવાની તૈયારી કરી. એવામાં ત્યાં જે હેમના પતિ, બધું, આપ્ત, મિત્ર વગેરે જેઓ હતા હેમને ખચર પડતાં તેઓએ હેમને જવાનો પ્રતિબંધ કર્યો. પરંતુ નદી જ્યારે સમુદ્રના તરફ જાય છે, ત્યારે તો વચમાં ઉચ્ચ નીચ પ્રદેશ, ખડક, પહાડ વગેરે હોવા છતાં હેમની ક્યારે પરવા કરે છે ? તેજ પ્રમાણે અનન્યતાથી ભજનમાં નિરત થએલી સફળ સ્ત્રીઓનો ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માની પાસે જવાનો નિશ્ચય થતાં નિષ્પિન્ન પ્રતિબંધનો હેમણે પ્રતિકાર કર્યો. કવિ કહે છે કે:—

યોગ્યૈર્જ્ઞૈર્જ્ઞૈર્જ્ઞૈરપિ મનાગનાકચિતા ।

માવિકજનહૃદયગતા મયિ રતિરેવંવિષેત્યલમકથયત્ ॥

યોગીજન, યજ્ઞકર્મ કરનારા અને જાણનારા, તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપન્ન વેદાન્તીઓના અન્તઃકરણમાં જેનો યત્કિંચિત્ પણ વાસ નથી, એવી ભાવિક જનોના હૃદયમાં મ્હારે માટે એ પ્રકારની પ્રીતિ સંપૂર્ણતાથી થાય છે, એવું સર્વને તથા ગોપાળોને દેખાડવા સારજ પરમાત્માએ એ બ્રાહ્મણપત્નિઓનું વર્ણન કરીને હેમની પાસે જવા કહ્યું હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ ત્યાંથી જે નીકળી તે જ્યાં બલરામ અને કૃષ્ણ હતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચી અને સર્વને ઉત્તમ અન્ન આપીને સંતૃપ્ત કર્યા. બાદ પરમાત્માએ હેમને આશીર્વાદ આપ્યો અને પછી યજ્ઞમંડપમાં જવાનું કહ્યું. પરમાત્મકૃપાથી ત્યાં ગયા બાદ કોઇએ હેમને દોષ દીધો નહિ, પરંતુ હેમના પતિઓને ઉત્તરો પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે:—

શુદ્ધં જન્મં વહુક્ષતા નિરવધિર્યજ્ઞક્રિયાપાટવમ્ ।

શંકાશુન્યમલંકૃતો વ્રતવિધિર્વંશોઽપિ સમ્બેદિત : ।

નૈકેનાપિ નિજાશ્રિતા ધ્રુવમમીત્યુદુહ્ખભાવેન ય- ।

ક્ષીતા : શ્રીપતિસંમુક્તં તદ્વિલામ્બવન્મો ન ધિગ્ધિક્ષયમ્ ॥

હમોએ શુદ્ધ જન્મ. નિઃસીમ બહુક્ષતા, શંકારહિત યજ્ઞ ક્રિયામાં કુશળતા અખંડવ્રતવિધિ અને સભ્ય લોકો વડે સ્તુત્ય એવો વંશ, એ સધળાનો આશ્રય કર્યો છે, પરંતુ એમાંથી એકે પણ પોતાના આશ્રિત જે અમે, હેમના અન્તઃકરણમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરીને શ્રી કૃષ્ણની સન્મુખ પહોંચાડ્યા નહિ. એથી એ સધળા ગુણોને ધિક્ ધિક્ એમ કેમ નહિ કહીશું ? સારાંશ કે, એક ભગવદ્ભક્તિ વિના સધળું વ્યર્થ છે. હમારું મહદ્ભાગ્ય કે આવી સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ. જેમના ભક્તિ પ્રભાવથી હમારી શુદ્ધિ હવે પરમાત્મા હરિમાં નિશ્ચલ થઈ છે.

આ વૃત્તાન્તથી એટલું નિશ્ચિત થયું કે, વેદશાસ્ત્ર સંપન્નત્વરૂપ નેત્ર પ્રાપ્ત થવા છતાં, ભક્તિ તેમજ પરમાત્માનુસ્વરૂપ જાણવા માટે તો અધ્યત્વજ રહે છે. અને શાસ્ત્રદૃષ્ટિવિહીનત્વરૂપ અધ્યાપો હોવા છતાં પણ ભક્તિ થાય છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપ જાણી શકાય છે. કોઈ કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

**સ્વન્માયયા કમલનાભ વિમોહિતાનાં વિદ્યાવતાં જહન્નિલાસાઃ કો વિશેષઃ ।
ગાઢાન્ધકારફલલીકૃતલોચનાનામુન્મીલનેન કિમુતાપિ નિમીલનેન ॥**

હે પદ્માભ ! તમારી માયાથી મોહિત થઈને સંસારમાં પડેલા અને વિષય સેવન કરનારા જે પદ્મશાસ્ત્રસંપન્ન વિદ્વાન્ તેમજ મૂઢ બુદ્ધિના મનુષ્યો છે, ત્હેમનામાં શે વિશેષ છે ? કાંઈપણ નહિ. અધિકારે આદૃત કરેલાં નેત્રોને ખોલવા અગર બંધ કરવાથી શું કાર્ય કે ઉપયોગ થવાનો હતો ? અધિકારમાંથી ચક્ષુષ્માન પુરૂષ જય અગર આંધળો જય તો એમાંથી એકને શું વસ્તુનું દર્શન થશે ? નહિજ. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રદૃષ્ટિસંપન્ન અને શાસ્ત્ર-દૃષ્ટિશૂન્ય, જે માયારૂપ અધિકારથી મોહિત થયા હશે તો તે એકમાં કાંઈ ફરક નથી. તાત્પર્ય કે, પરમાત્મભક્તિ વડે નિર્મલ અંતઃદૃષ્ટિ થઈને વસ્તુ (આત્મા) નું દર્શન થાય છે. હવે ભક્તિ કેટલા પ્રકારની હોય છે, તે દેખાડવામાં આવે છે.

ભક્તિયોગ આચરણ કરવાના બિન્ન બિન્ન માર્ગ ધણા હોવાથી ભક્તિ-યોગના પ્રકાર પણ અનેક છે. મનુષ્યોના સ્વભાવબૂત ગુણોની વૃત્તિઓ બિન્ન બિન્ન હોય છે અને એટલા માટે ત્હેમના અભિપ્રાય પણ જૂઠા જૂઠા હોય છે. અર્થાત્ ભક્તિ કરવામાં કોઈનો કોઈએક પ્રકારનું ફળ મેળવવાનો સંકલ્પ, તો બીજાનો કાંઈ બીજુંજ મેળવવાનો ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે. એવા જૂઠા જૂઠા સંકલ્પોને લીધે ભક્તિના અનેક ભેદ થયા છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:—

અભિસંધાય યો હિંસાં દમં માત્સર્યમે વા ।

સંરંમી મિશ્રવૃગ્માવં મયિ કુર્યાત્સ તામસઃ ॥

વિષયાનભિસંધાય યશપેશ્વર્યમેષ વા ।

અર્ચાદાશર્ચયેષો માં પૃથગ્માવઃ સ રાજસઃ ॥

કર્મનેહાર્મુલ્લિપ્ત પરિણિત તદર્પણમ્ ।

યજેદ્યદ્યમિતિ વા પૃથગ્માવઃ સ સાત્વિકઃ ॥

કોઈ કોઈ પુરૂષ, શંકર અને વિષ્ણુ બિન્ન તથા હું અને પરમાત્મા બિન્ન એવી ભેદબુદ્ધિ વડે કોઈની હિંસા, દંભ, માત્સર્ય, એમાંથી કોઈપણ એકાદ ફળ મેળવવાના સંકલ્પથી મ્હારી ભક્તિ કરે અગર કરશે તો ત્હેને

તામસભક્ત સમજવો. હિંસાને માટે ભક્તિ કરનારો અત્યંત અધમ, ઢોંગી રહેનારો કાંઈક ઠીક, અને મત્સરી એ ત્રણેમાં સારો. એવા તામસ ભક્તોના ત્રણ ભેદ થયા. ભેદ દૃષ્ટિ રાખનારો પુરૂષ વિષય સુખ, કીર્તિ, કિંવા ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી મૂર્ખાદિકોને વિષે મ્હારી આરાધના કરતો હોય તો, રહેને રાજસ (મધ્યમ) ભક્ત ગણવો. વિષય સુખોને માટે ભક્તિ કરનારો નિષ્કૃષ્ટ, કીર્તિને માટે કરનારો રહેનારો અધિક યોગ્યતાવાળો અને ઐશ્વર્યને માટે ભજનારો, તેઓમાં ઉત્તમ. એવા રાજસ ભક્તોના પણ ત્રણ ભેદ છે. તેજ પ્રમાણે ભેદયુદ્ધિજ રાખનારો પુરૂષ, પાપ ક્ષયને સાર, ઇશ્વર સંતોષને માટે, અથવા ‘પૂજા કરવી’ એવી આજ્ઞા છે તે પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિ કરતો હોય તો તે સાત્વિક ભક્ત સમજવો. પાપક્ષયને માટે ભક્તિ કરનારો ત્રણેમાં કનિષ્ઠ દરજ્જાનો, ઇશ્વરપ્રીતિને માટે ભજન કરનારો મધ્યમ, અને વેદવિધિ પૂર્ણ કરવા ખાતર ભક્તિ કરનારો ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે સાત્વિક ભક્તોના પણ ત્રણ પ્રકાર થયા. સારાંશ કે, સાત્વિક, રાજસ, તામસ એ ત્રિવિધ ભક્તિના ત્રણ ત્રણ ભેદ મળીને નવ ભેદ થયા. એ નવ પ્રકારની ભક્તિના પણ ફરી:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદ્સેવનમ્ ।

અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવંદનમ્ ॥

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવા, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય તેમજ આત્મનિવંદન એવા નવ નવ પ્રકારના ભેદ છે. એ સર્વ મળીને ભક્તિના (૮૧) એકપાદી પ્રકાર થયા. પરંતું નિર્ગુણ ભક્તિનો પ્રકાર એકજ છે.

મદ્ગુણશુભિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મંત્રોગતિરર્ષિઃ ॥ જ્ઞા યથા ગંગાંડમસ્મૃંજ્યુર્ધી ॥

લક્ષ્મણ મક્તિયોગત્ નિર્ગુણસ્ય શુદ્ધાદૃતમ્ ।

અહૈ વ્યવ્યવાહેતા યા મક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥

જે પ્રમાણે ગંગાના જળની ગતિ સમુદ્રની તરફ જાય છે, તેજ પ્રમાણે નિમિત્ત પ્રાણીઓની યુદ્ધિશુદ્ધિને વિષે સ્થિત, ઉત્તમ પુરૂષ જે હું, તે મ્હારે માટે, કેવળ મ્હારા ગુણોનું શ્રવણ કરીને કોઈ પણ ફળની ઇચ્છા તથા ભેદ યુદ્ધિ રાખ્યા વગર જે ભક્તિ કરવી. તેજ નિર્ગુણ ભક્તિનું લક્ષણ કહેવું છે; અને એજ સકલ સાધુપુરૂષોને સંમત શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે. મહાત્મા કહે છે કે:—

આદિમા મક્તિરિતેજસસ્પર્શસ્પર્શાદિભ્યઃ ।

યનાશોચ્ચતા સૈવ મુક્તિર્મવતિ નિશ્ચિતમ ॥

ફલાનુસંધાનશૂન્ય અને ભેદદર્શનરહિત એવી જે ભક્તિ તેજ આદિમાં (અથ) અને મુક્તિરૂપ છે, એવો સજ્જનોનો નિશ્ચિત મત છે એમ જાણવું. હવે ભક્તિ મુક્તિરૂપ કેમ થાય છે તે શબ્દથી જુઓ. ભક્તિ શબ્દના ‘આદિમા’ આદ્ય વર્ણ બકારમાં મકાર કરો તો ‘મક્તિ’ એ પ્રમાણે થશે. તેને અ-નાશ અને ઉ-ચ્ચિત કરો, એટલે મક્તિના મકારમાં જે અકાર છે તેનો નાશ કરો તો મક્તિ એ પ્રમાણે થાય છે, અને પછી તે મક્તિના ‘મકારને’ ‘ઉ’કાર યુક્ત કરો એટલે ‘મુક્તિ’ એ શબ્દ સિદ્ધ થયો. સારાંશ, ભક્તિ જે ‘અન આશા ઉચિતા’ ફલાણા સમયેન ન હોય તો તેનાથી અનંકરણ શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને મોક્ષ નિઃસંશય થાય છે. એ પ્રમાણે ભેદશૂન્ય પણ ભક્તિ હોવી જોઈએ.

એવી નિર્શુણ્ણ ભક્તિ કરનારા પુરૂષોને સાક્ષોક્ત્ય (એક શ્લોકમાં રહેલું) તથા સાર્થી (દશ સમાન ઐશ્વર્યભોગ) સામીપ્ય (દશ સંનિધાનમાં સ્થિતિ) સારૂપ્ય (ભગવત્સમાનરૂપ) અને સાધુજન્ય (ભગવદરૂપમાં ઐક્યતા) ઇત્યાદિ મુક્તિ આપવામાં આવે, તોપણ તેઓ સ્વીકાર કરતા નથી. તો પછી તેમને તેની દૃષ્ટા થાય એવી શંકા સંભવી શકેજ કેમ ? નહિજ. એમને કેવળ મ્હારી સેવાને માટે પ્રીતિ શિવાય બીજું કશું જાણવું નથી.

સ एव भक्तियोगाच्च आत्यंतिक उदाहृतः ।

યેનાતિવ્રજ્ય ત્રિગુણં મન્નાવાયોપપંચતે ॥

એનેજ આત્યંતિક (અચલ) ભક્તિ યોગ કહે છે. એના વડે પુરૂષ, સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણોનું કાર્ય જે સંસાર, તેને પાર થઈને મ્હારા અક્ષ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ભગવાન કહે છે. એટલા માટે ભક્તિ-માર્ગનું આલંબન શ્રેયસ્કર છે. ગીતાપનિપદમાં ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન :-

अपिभ्यश्चैवधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માયોગી ભવાર્જુન ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાતરાત્મના ।

મદ્ગાવાનમજતે ચી માં સ મે રક્તમા મતઃ ।

૧ એ પદ ક્લિષ્ટ (દ્વિઅર્થક) છે અને તેનો અર્થ ખુલાસાવાર લખ્યો છે. જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવું.

કૃત્ત્વ, આંદ્રાયણ, પંચામિ સાધન ઇત્યાદિ તપ કરનારાથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, ‘તપસા કલમવાનુંતિ’ એ સ્મૃતિ પરથી તપનું ફળ પાપ-નિવૃત્તિ છે, અર્થાત્ અલ્પ છે. પરંતુ યોગી તો પુનરાવૃત્તિ રહિત વિદેહ મુક્તિ પથગામી હોવાથી, તેની યોગ્યતા તપસ્વીઓના કરતાં અધિક છે. તેમજ મીમાંસાદિશાસ્ત્રાથ જાણનારા કરતાં પણ તે ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે, તેને શાસ્ત્રાર્થ જ્ઞાનનું ફળ ધર્માનુજ્ઞાન કરવું અને કરાવવું એટલુંજ અમથું છે. જોકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

યસ્તુ વ્યાકુલતે વાચં યસ્તુ મીમાંસતે ગિરમ્ ।

તાતુમૌ પુણ્યકર્માર્ગૌ પંક્તિપાવનપાવનો ॥

‘નેહ વાણ્ણીનું’ વ્યાખ્યાન કરનારા તથા તેની મીમાંસા (અર્થ વિચાર) કરનારા એ બંનેને પુણ્યવાન અને પાવન કરનારાના પણ પાવન કરનારા કહ્યા છે, તોપણ પુણ્ય કર્મને લીધે પુણ્ય લોકની લેખને પ્રાપ્તિ થઈ તે છતાં પુનરાવૃત્તિ અચૂક થવાની, માટે યોગીને લેખનાતી શ્રેષ્ઠ કહેવા છે. તેજ પ્રમાણે યોગીને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરનારા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવો. આનાપર શંકા થશે કે, શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે, ‘અપામ સોમમમૃતા અમૂમ’ ‘અક્ષયં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતંમવતિ’. ‘હમે સોમ-પાન કરીને અમર થયા છીએ;’ ‘ચાતુર્માસ્ય યાગ કરનારાનું’ પુણ્ય અક્ષય થાય છે’. તો આ વચનોને શું મીથ્યા કહેવાં ? તો એના સમાધાનમાં આ પ્રમાણે સમજવાનું છે કે એ વચનો પરથી જોકે સોમયોગ કર્તા મૃત્યુ રહિત થાય છે, તેમજ ચાતુર્માસ્ય યાગ કર્મ કરનારાનું પુણ્ય પણ અક્ષય (નાશ રહિત) થાય છે, એમ ઉપર ઉપરથી જણાય છે, તોપણ એનો આશય એવો છે કે સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં સોમપાન કરનારાને મૃત્યુ ક્રમ યાને વારંવાર નથી હોતું; અને જ્યોતિષ્ટોમાદિકોના કરતાં ચાતુર્માસ્ય યાગનું પુણ્ય બધું વધત સુધી રહે છે, એટલુંજ જાણવું; લેખને મુક્તિ મળે છે એમ નહિ સમજવું. એમ જો સમજવામાં આવે તો—

નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુકૃતેડનુમૂલ્લેખં લોકં હીનતરં વા વિદ્ધાંતિ ।

સ્વર્ગલોકમાં પુણ્યફળનો ઉપભોગ લીધા બાદ, ફરી પાછા તેઓ આ મનુષ્ય લોકમાં અગર તેનાથીયે હીન યોનિમાં જન્મ લે છે, એવું કથન કરનારી શ્રુતિ યથાર્થ થશે નહિ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગી પુરોહિતા કરતાં યોગી શ્રેષ્ઠ છે. એથી ફરીને મોક્ષની અપેક્ષા લેખને હોય તો યોગી બનવું. જોનાથી લેખને યોગનિષ્ઠાવડે સમ્યગ્જ્ઞાન થઈને પુનરાવૃત્તિ રહિત બ્રહ્મપદ ‘વિદેહ

કૈવલ્ય' પ્રાપ્ત થશે. હવે સમાધિનું સંતત અનુષ્ઠાન ન કરે તો, વેદાંતનું અવશ્ય અને વ્યાખ્યાન ધણીયે વખત કર્યું હોય, તોપણ પુરૂષને સમ્યગ્જ્ઞાન સિદ્ધિ અને વિદેહમુક્તિ થવી અસંભવિત છે. એટલા માટે દેશ, કાળ, આસનઅંધ ઇત્યાદિ શ્રમવિરહિત સમાધિ સ્થિત કરવાની ઇચ્છાથી, એવી સમાધિ કરનારાની સ્તુતિ કરે છે. હે અર્જુન ! વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ ઉપાસના કરનારા સર્વ યોગીઓમાં જે પુરૂષ પ્રાક્તન સંસ્કાર અને સત્સંગ-તિના પ્રભાવથી મહારા બળનના પ્રત્યે આતિશય શ્રદ્ધાયુક્ત થાય છે, અને વિપરીત પ્રત્યયોને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી, અને શ્રુતિ સ્મૃતિયુક્ત્યાદિ પ્રમાણો વડે નિશ્ચિત કરેલા, સન્નિદાનંદ અદ્વિતીય પરબ્રહ્મરૂપ મહારામાં પ્રવિષ્ટ એએલા અંતઃકરણ વડે, ઈશ્વરેશ્વર જે હું સગુણ નારાયણ ત્હેનું અત્યુચ્ચ શુદ્ધિથી બળન કરે છે, તે યોગી શ્રેષ્ઠ છે એવો મહારો મત છે. યોગાભ્યાસ તથા બળનના પરિશ્રમ તુલ્યજ, પરંતુ મદ્વિપયક ભક્તિરહિત પુરૂષોના કરતાં મહારો ભક્તજ શ્રેષ્ઠ છે. એથી કરીને તું ભક્ત યદ્યપિ તો અનાયાસે ઉત્તમ યોગી યદ્યપિ, એમાં શો સંદેહ ? આ વચન પરથી અંતઃકૃષ્ટિ યદ્યપિ જ્ઞાત્યન્તરશૂન્ય બની સર્વને બ્રહ્મરૂપ જોવા અને શ્રદ્ધાયુક્ત યદ્યપિ પરમાત્માનું બળન કરવું, એજ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. અને એવું કરનારો પુરૂષ ભગવાનને અત્યંત પ્રિય અને સહુથી શ્રેષ્ઠ સંમત છે, એમ સિધ્ધ થયું.

આ પ્રમાણે પરમાત્માના ભક્ત ધણા થઈ ગયા, જેમાં નામદેવ અત્યંત વિખ્યાત હતા. પરમાત્માની આજ્ઞાથી ઉધ્ધવ ભક્તજ આ કલિકાળમાં ભક્તિ માર્ગ પ્રગટાવવાને માટે નામદેવરૂપે અવતીર્ણ થયા હતા. કવિ કહે છે કે:—

यस्य नाम्नः परा ययातिः सदा सर्वत्र राजते ।

सत्यं ब्रवीमि लोकेऽत्र सवामोदरसंगतः ॥

જેમના નામની સર્વત્ર સદા અત્યંત પ્રસિદ્ધિ વિરાજીત છે, તે 'સ-વામા-ઉદર-સંગતઃ' દામા નામના પિતાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થએલા નામદેવ ભક્ત 'સવા-મોદરસં-ગતઃ' નિરંતર બ્રહ્માનંદ રસને પ્રાપ્ત થયા હતા, એ હું સત્ય કહું છું. કેમકે, તે નામદેવ 'સ-વામોદર-સંગતઃ' દામોદર (શ્રી કૃષ્ણરૂપ વિકુલ) ના સ્વરૂપમાં પોતાનું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ કરીને રિચત થઈ રહ્યા હતા, એથી ત્હેમને આનંદરસની પ્રાપ્તિ કેમ ના હોઈ શકે ? પરમાત્માના નામની પશુ અખિલ લોકોમાં અતીવ ખ્યાતિ વિરાજ માન છેજ; અને ત્હેમનું નામ 'દામ-ઉદર-સંગત થવાથી' દામોદર પશુ છે. એક વખત યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને દામ વડે (ગાય બાંધવાના દોરડા વડે) ઉપલની સાથે બાંધ્યા હતા, તે પરથી

દામોદર એ નામ ત્યારથી લેખનું પડ્યું. એવા દામોદરના ભક્તિપરાયણ નામદેવ પંદરપુર ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતા હતા.

મોગલાઈમાં બેઠેર નામના ગામમાં એક આત્માણુ સદાચારસંપન્ન તથા શ્રી વિઠ્ઠલની ભક્તિ કરીને નિવાસ કરી રહ્યા હતા; તેનાપર કાંઈક સંકટ આવતાં, તેણે માનતા લીધી કે જો મહાદેવ એ અસ્થિ દર થશે તો હું પંદરપુરથી નામદેવને અહીં બોલાવીને શ્રી વિઠ્ઠલનો ઉત્સવ સમારંભ કરીને તેમાં નામદેવનું કાર્તન કરાવીશ તથા આત્માણુ ભોજન કરીશ. ઇશદૃષ્ટાથી લેખની કામના પૂરી થઈ ત્યારે આત્માણુ પંદરપુર જઈને નામદેવને પોતાના હેતુ જાહેર કર્યા. પછી શ્રી વિઠ્ઠલની આજ્ઞા લઈને, મોટી વૈષ્ણવ મંડળી રસ્તાપર ભારે ટ્રેમથી મદંગ, તાળા, ત્રીણાયુક્ત ભજન કરતી કરતી જઈ રહી હતી અને રાત્રે ત્યાં મુકામ થતા, ત્યાં પણ કાર્તન થતું. થોડા દિવસમાં બધી મંડળી બેઠેર આવી પહોંચી. ત્યારે લેખની આવી રહેલી ગર્જનાથી આદેશાદ્ બચતી થયો અને તેને એમ લાગ્યું કે, 'કાલ' શત્રુજ સૈન્ય સમેત ગર્જના કરીને અદાઈ કરવાને આવ્યો છે. તેણે જટ પોતાના પ્રધાન કાશીનાથ પંતને બોલાવ્યા અને લડાઈની તૈયારી કરવા કહ્યું. કાશીનાથપંતે વિચાર કર્યો કે, શત્રુ એકાએક કોણ આવ્યો છે ? પહેલાં કાંઈક પૂછપરછ તો કરે. ત્યારબાદ સૈન્યની તૈયારી કરાશે. સિપાઈઓને મોકલીને તપાસ કરતાં ખચર પડી કે, પંદરપુરથી નામદેવના ભક્ત સંતમંડળી સહિત આવ્યા છે, અને તે સંઘળા લોકો ભજન કરે છે તેની એ ગર્જના છે; કાલ' શત્રુ આવ્યો નથી. આદેશાદને પ્રધાને જ્યારે કહ્યું કે, 'નામદેવ ભક્ત ભજન કરતા આવી પહોંચ્યા છે,' ત્યારે તો આદેશાદ ખીજવાઈને બોલ્યો કે, 'એવો નામદેવભક્ત કોણ છે ? અને આ પ્રમાણે કેમ ભજન કરે છે ? કે જેથી આદેશીને ડર લાગે.' આદેશાદે સિપાઈઓને કહ્યું કે એને પહેલાં પકડીને અહીંજ લઈ આવો. હુકમ થતાંવારને આણુતુલ્ય વેગથી સિપાઈઓ દોડ્યા અને નામદેવને તથા ખીજ પાણુ લોકોને પકડીને આદેશાદની પાસે લઈ ગયા. આદેશાદે એ નામદેવમાં કેવી શક્તિ છે ? તે સત્ય ભક્ત છે કે દોંગી છે ? તેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી એક ગાયને ત્યાં આણીને મારી નાંખી, અને પછી આદેશાદે નામદેવને કહ્યું કે, જો તું સત્ય ભક્ત હોય તો આ ગાયને છવાડ. નહિતો આ બધો તારો દોંગ છે એથી તું લોકો વડે પૂજ્ય છે અને તું લેખને લૂટે છે, એમ સમજીને હું તને દેહાંત દંડની સજા કરીશ. ત્યારે તો બધી મંડળી ગભરાઈ ગઈ કે, આનો અનર્થ થયો. અહીં આપ શા માટે

આવ્યા ? હવે યવન બાદશાહ શાસન કર્યા વગર રહેશે નહિ. એવો કહ્યું પ્રસંગ જ્યારે નામદેવના જોવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે સઘળાને આશ્વાસન આપીને શ્રી વિઠ્ઠલનું સ્તવન કરવાં માંડ્યું. હે ભક્તવત્સલ ! દીનદયાળુ કૃપા કરો.

પદ-રાગ-ખંભાજ-તાલ દાહરા.

દીનકો દયાલુ સુન્યો અભય જાનદાતા । સાંચી ખિરદાવલિ
તુમ જગતકેપિતુમાતા ॥ ૧ ॥ વ્યાધ ગીધ ગણિકા ગજ ઇહિમે
કો જાતા । સુમિરત તુમ તબાહિ આયે ત્રિભુવન વિખ્યાતા ॥ ૨ ॥
કેશિકંસ દુષ્ટમારિ મુષ્ટિક કિયો ધાતા । અપને દ્રુવ રાજ કાજ
કેતક ચહ બાતા ॥ ૩ ॥ તી લેલનિભવ દિયો તંડુલ કે ખાતા ।
સર્વસુ પ્રભુ રીઝી કેત તુલસી કે પાતા ॥ ૪ ॥

હે પ્રભુ ! આપ જગતના માતાપિતા છો, તેથી બાલકોને (ભક્તજનને) અભયદાન વડે સર્વ પ્રકારનાં સંકટ ભયમાંથી મુક્ત કરો છો. એ પ્રમાણે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સંત મહાત્મા આપની ખિરદાવલિનું વર્ણન કરે છે. જ્ઞાત જ્ઞાતી અજ્ઞાતી વગેરે ભેદને ક્યાં આપ ગણો છો ? શુદ્ધ પ્રેમથી જેઓ આપની સ્મૃતિ પરાયણ થાય છે, તેમના સંકટ સમયે આપ દોડતા જાઓ છો, અને તેમને દુઃખમાંથી છોડાવો છો. વ્યાધ, ગીધ, ગણિકા, ગજેન્દ્ર, દ્રુવ, સુદામા ઇત્યાદિ ભક્તોના પર આપે કેવી કૃપા કરી હતી ? એમાં કોણ જ્ઞાન સંપન્ન હતું ? અત્યારે આ બાદશાહે ગાયને મારીને ‘એને જીવાડો નહિ તો ત્હમારો શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે’ એવું સંકટ ઉપરિચિત કર્યું છે. ભક્તની છલના કરનારા જે કંસ, કેશી, આજુર, મુષ્ટિક ઇત્યાદિ દુષ્ટો હતા તેમનો સંહાર કરીને આપે ભક્તોની રક્ષા કરી છે. તેજ પ્રમાણે આ સમયે દોડતા આવીને આ બાદશાહને પ્રતીતિ બતાવશે તોજ ત્હમારા ભક્તો તથા ભક્તિનો મહિમા કાયમ રહેશે. આ પ્રમાણે નામદેવની કહ્યાવાણી સાંભળીને ભગવાન ઝટ ત્યાં આવ્યા, અને ગુપ્તરૂપથી નામદેવની પાસે પ્રગટ થઈને કહેવા લાગ્યા કે, ‘ડરવું નહિ.’ મ્હારા નામની સંજીવની ધારા ત્હમારી પાસે છે તેના વડે તું આ ગાયનું શિર તેના શરીરની સાથે જોડીશ કે તરતજ તે ઉઠીને ઉભી થશે. પરમાત્માની આજ્ઞાનુસાર નામદેવે શિર હાથમાં લઈને ગાયના શરીરને લગાડ્યું કે તરતજ તે ઉભી થઈ અને ભગવાન અંતર્હિત થયા. જે અંતર્હિત (અંતરનું હિત) કરે છે, તે “અંતર્હિત” ગુપ્ત થાય છેજ. બાહ્યહિતકરનારા પ્રગટ થાય છે; યાને તેમની ઇચ્છા જમતમાં

પોતાના નામની પ્રગટતા થાય એવી હોય છે. પરંતુ સત્ય અંતરંગ હિત કરનારા, પોતે સદા ગુપ્ત રહેવાની (લોકોમાં પોતાના નામની ખ્યાતિ ન થાય એવી) ઇચ્છા કરે છે. પરમાત્મા ‘અંતર્હિત,’ અંતરમાં સ્થિત થઈને, અંતર્હિત (અંતરંગ હિત) વડે સદા અંતર્હિત (ગુપ્ત) થયા જોવાજ છે. એટલા માટે પરમાત્મા ભક્તના સંકટ પ્રસંગમાં જોકે પ્રકટ થાય છે, તોપણ ભક્ત વિના ખીજા કોઈને એમનું દર્શન થતું નથી. એ પ્રમાણે ઘણી જગો પર પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં તથા ભક્ત માલિકામાં વર્ણન મળી આવે છે. અસ્તુ ! પરમાત્મા ગુપ્ત થયા. સર્વ સંતજનોને આનંદ થયો અને બાદશાહની ખાત્રી થઈ કે એ નામદેવ મોટા ઝોલિયા ફકીર જેવા ચમત્કારી છે. પછી ત્યાંથી બધાને છોડી દીધા અને જીવતી કરવામાં આવેલી ગાય નામદેવની સાથે જતી રહી પણ બાદશાહે કાંઈ ઇનકાર ન કર્યો. પછી નામદેવ બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા અને ત્યાં કથા, કર્તન, બ્રાહ્મણ ભોજન વગેરે પ્રકાર થયો.

આણી તરફ એવો ચમત્કાર થયો કે ભક્તનો જીજ્ઞાસુ કરવાથી પરમાત્માનો કોપ થયો અને નગરમાં નાના પ્રકારના વિપારી સર્પ ઉમળ થઈને, લોકોને કરડીને મારી નાંખવા લાગ્યા. બાદશાહને એ અરિષ્ટની ખબર પડી, સારે તે ગભરાઈ ગયો. પોતે ભક્તનો જીજ્ઞાસુ કર્યો હતો તેનુંજ આ ફળ છે, એવું સમજીને બાદશાહે કાશીનાથપંત પ્રધાનને બોલાવીને કહ્યું કે, “ હું પ્રધાન ! ત્હમ્હારા મોટા ભક્ત નામદેવનો મ્હારા હાથે જીજ્ઞાસુ થવાથી જ્યાં ત્યાં સર્પની ઉમળિ થઈ છે અને લોકો મરે છે. માટે મ્હારા તરફથી આપ નામદેવની પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને આ સંકટમાંથી નિર્મુક્ત કરવા સારું લેખની પ્રાર્થના કરો અને જીજ્ઞાસુ થયો તે ખાતર ક્ષમા માંગો. કાશીનાથપંત બાદશાહની આજ્ઞા ઉપરથી નામદેવની પાસે આવીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે આપ કૃપા કરીને લોકોનું તથા બાદશાહનું રક્ષણ કરો. કેમકે શહેરમાં એકાએક સર્પ ઉમળ થયા છે, અને લોકો પણ ઘણા મરી ગયા છે. આપની કૃપા જો તો આ અરિષ્ટ ટળશે. આપનો જીજ્ઞાસુ થયો, માટે બાદશાહ તરફથી ક્ષમા માંગવાને માટે હું આવ્યો છું. નામદેવે સાંભળતાં વારને કહ્યું:—‘આપ ગભરાશો નહિ. જીજ્ઞાસુ માટે મ્હારા મનમાં કાંઈ ક્ષોભ ઉપજ્યો નથી, અને આવો અનર્થ થયાની મ્હને તો ખબર સરખી પણ નથી. પરમાત્મા શ્રી વિઠ્ઠલ અરિષ્ટની શાન્તિ કરશે. એમ કહ્યું અને જે લોકોને સર્પ દંશ થયો હતો, ત્હમ્હારા પાસે નામદેવ પ્રધાનની સાથે ગયા. કૃપા દૃષ્ટિથી ત્હમને જોતાંવારને, તેઓ સઘળા ઉડીને ઉભા થયા. તથા લોકોને અત્યંત આનંદ થયો અને તેઓ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. પછી બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને નામદેવને દરબારમાં

ખેલાવીને ત્હેમનું બારે સન્માન કર્યું, અને પોતાના અપરાધની પશ્ચાત્તાપ-
પૂર્વક ક્ષમા માંગી લીધી. નામદેવે આશીર્વાદ આપ્યો, અને સારખાદ બાદશાહે
બારે પ્રેમથી અને સમારંભ કરીને નામદેવને પોતાની નગરીમાંથી વિદાય
કર્યાં. સત્ય ભક્તના ઉપર ગમે તેટલું સંકટ આવી પડે, તોપણ પરમાત્મા
ત્હેની પ્રેમ ભક્તિને વશીભૂત થઈ ગએલા હોવાથી, ત્હેના સંકટને મુદર્શન
અકથી અથવા 'સુ-દર્શન' પોતાના સ્વરૂપનું ઉત્તમ દર્શન આપીને, તેના વડે
નષ્ટ કરી દે છે. એથી કરીને પરમાત્માની ભક્તિનું અવલંબન કરશે તો
તેનાથી તેમના દર્શનપ્રતિબંધક પાપનો નાશ કરીને, તેઓ નિરંતર ત્હમારી
દષ્ટિ (બુદ્ધિ) નો વિષય થશે. પાપારણ્યને બાળીને બાળ કરવા સાથે પરમા-
ત્માની પૂર્વકથિત ભક્તિ દાવાગ્નિ સમાન પ્રયળ છે.

॥ इति शिवम् ॥

પદ પુષ્પ.

ભક્તિશૂન્ય જ્ઞાન શ્રમદાયક છે.

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥ गी. ॥

સરોવરમાંથી ઝરાઓની જેમ, અન્યુદય અને મોક્ષારૂપ પરમ કલ્યાણ
જેમાંથી ઉત્તન્ન થાય છે, એવી પરમાત્મભક્તિનો અત્યંત અનાદર કરીને,
જે પુરૂષ કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત્યર્થ પરિશ્રમ ઉડાવે છે, ત્હેને ક્લેશ વિના
બીજું શું ફળ મળવાનું હતું ? ધાન્યકણુરહિત એકલાં છોડાને ફૂટનારા પુર-
પનો શ્રમ જેમ મિથ્યા છે, શ્રમ વિના ત્હેને જેમ બીજું ફળ મળતું
નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિને અલ્પ ગણીને તુચ્છકારનારા મનુષ્યોને અને
જ્ઞાનને માટે પ્રયાસ કરનારાઓને ફળ એક માત્ર આયાસજ પ્રાપ્ત થાય
છે. ધાન્ય અલ્પ હોય છે, તોપણ તેના પાકથી તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થાય છે,
તેજ પ્રમાણે પરમાત્મભક્તિવડે પૂર્ણ તૃપ્તિ થાય છે. તુલસીદાસ કહે છે કે:-

पद-राग-पिडु-ताल हीपयही.

શમભક્તિમહિમાપરિહર હી । કેવલજ્ઞાનહેતુશ્રમકરહી ॥મુ॥

તે જડ કામધેનુગૃહત્યાગી । ખોજતઆકશિરહીપયલાગી ॥૧॥

સુખખગેશ હરિભક્તિમિહાઈ । જો સુખઆહુતિઆનઉપાયી ॥૨॥

તે શઠ મહાસિંધુબિનુતલણી । પૈરિપાર આહત જડકરણી ॥૩॥

જે માણસો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રની ભક્તિ છોડી જાનને માટે અત્યંત શ્રમ કરે છે, તેઓ મૂઠ્ઠા બુદ્ધિ હોઇ કામધેનુનો આશ્રય છોડીને દૂષ પ્રાપ્તિને માટે આંકડાના જાડને ઢુંદે છે એમ સમજવું. ભક્તિ વગર અન્ય ઉપાય વડે પરમ સુખની મજ્જા રાખનારા પુરો, નૌકાનો અનાદર કરીને પગ-વડેજ મહોદધિને તરીને પાર જવાની મજ્જા કરનારા મૂઠ્ઠાનોના જેવા જાણુવા. નૌકા વગર સિંધુતરણ જેમ અશક્ય છે, તેજ પ્રમાણે ભવસમુદ્રને પેલે પાર (બ્રહ્મ) પહોંચવાનું ભક્તિરૂપ નૌકા વિના થવું નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:-

ક્લેશોઽધિકતસ્તેપામવ્યક્તાસક્તચેતસામ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવજ્રિરવાપ્યતે ॥

ભગવાન કહે છે કે હે અર્જુન ! સગુણ ઉપાસના કરનારાઓને જે કે શ્રમ પડે છે, તોપણ તેઓ એક એક પગથીપે ધીરે ધીરે ક્રમથી ચલી જાય છે અને પરાકાષ્ઠાને-પરમ પુરૂષ પરમાત્માને-પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ આકાશમાં યુદ્ધ કરવાની માફક જેઓ નિરાશંખમાં, નિર્વિષયમાં ચિત્ત સ્થિર કરે છે ત્હેમને અત્યંત ક્લેશ થાય છે. સારાંશ નિર્ગુણ બ્રહ્મચિંતનપરાયણ પુરોને પક્ષી-ઓની માફક અકસ્માત કર્ણપદમાં ઉડનારાઓની પેઠે અન્યંત આયાસ થાય છે. કેમકે, દેહાભિમાની પુરોને અવ્યક્તગતિ અર્થાત્ નિર્ગુણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અન્યંત દુઃખવડે થાય છે, પરંતુ મદારા ભક્તોને મદારા પ્રસાદથી અનાયાસે થાય છે. એટલા માટે તું સગુણ બ્રહ્મની એકાંત ભક્તિ કર; જેથી તને પરમ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ થશે.

એક બ્રાહ્મણ વિવેકસિંધુ નામનો વેદાન્તનો ગ્રન્થ વાંચી રહ્યા હતા; પરંતુ જાને તો અવિવેકસિંધુ હતા. તંબુએ જ્યારે તુકારામની કીર્તિ સાંભળી, ત્યારે તંબુએ ત્હેમની પાસે જઈને તે ગ્રંથમાંહેનો કાંઈક અર્થ સમજાવેવાનો વિચાર કર્યો. પૂના પાસે દેહ નામના ગામમાં, ઈન્દ્રાયણી નદીના કિનારે જ્યાં તુકારામ ભજન કરતા બેઠા હતા, ત્યાં આગળ તે બ્રાહ્મણે, આવીને નમસ્કાર કરીને કહ્યું કે:-મહાત્મા મુકુંદરાજે વિવેકસિંધુ નામે જે અધ્યાત્મગ્રંથ રચ્યો છે, તેનું પારાયણ હું અહિંયાં કરું છું તે આપ સાંભજો. ત્હેના સંતોષને ખાતર તુકારામે તે વાત કમ્પસ કરી, પરંતુ જ્યારે બ્રાહ્મણે વાંચવા માંડ્યું તુકારામે માથાપર ગોદડું ઓઢી દીધું. બ્રાહ્મણે પૂછ્યું:-‘આમ કેમ ?’ તુકારામે ખુલાસો કર્યો કે મન આમતેમ દોડે છે માટે આંખ અધ કરીને ઉપર ગોદડું ઓઢી દઇને એકાગ્રતાથી સાંભળું છું, આપ પારાયણ કરો. બ્રાહ્મણે પછી એક પ્રવર પર્વત ગ્રંથ વાંચી તેનો અર્થ કહ્યો, પરંતુ જ્યારે તુકારામ તરફનો

કાંઈપણ હોંકારો ન મળ્યો ત્યારે આજ્ઞાણુ સારાંક બન્યો. ત્હેણે માથા પરનું
ઝાદકું એક તરફ ખસેડીને જોયું તો, કાનમાં બન્ને આંગળીયો ધાલીને,
તુકારામ મુખવડે નામસ્મરણ કરી રહેલા જોવામાં આવ્યા. આજ્ઞાણુ વિરસ
અધોને બોલ્યો કે:-હે તુકારામ ! મ્હારા પાદમાં તથા અર્ધમાં કાંઈ જલચૂક
થાય તો તે ત્હમારા સાંભળવામાં આવે એટલા માટે મ્હેં અહીં ત્હમારી
પાસે આવીને અંધ વાંચ્યો પણ ત્હમે તેના તરફ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ.
પછી તુકારામે એક અભંગ (કવિતા) ગાં તે આજ્ઞાણુને કહ્યું:—“ મ્હારાજ !
મ્હારો તો નામસ્મરણનો નિયમ છે; એ શિવાય બીજી કોઈ વાતોને હું
સાંભળતો નથી, અને ગામ છોડી અરણ્યમાં એકાંત રહેવાની મતલબ પણ
એજ છે કે તેમ કર્યાથી ચિત્ત વિક્ષેપ થતો નથી. સંપૂર્ણ જગત અભાષ છે
એવું પડન કરીને તથા લોકોને સમજાવીને કોડીને માટે ઝધડો કરવો અને
મોહિત થઈ જવું બહુ ખરાબ કહેવાય. નિખિલ પ્રપંચ અભાષ છે
એવું ભાસતું હોય તો લાભ લાંબવડે ચિત્ત કેમ વ્યાકુળ થાય છે ? સારાંશ
કે, અજ્ઞ સાંભળવું અને સાંભળાવું એ જોડવું મુલબ છે. તેટલા તેનો
અનુભવ નથી

વિરક્તવેષ ધારણ કરીને મુખથી વૈરાગ્યોપદેશ કરનારા, પરંતુ સ્વયંધન-
લુપ્ત એવા લોકો આ દુનિયામાં કાંઈ થોડા નજરે પડે છે ? ઘણાજ. પરંતુ
એમનાથીતો:—

રાગિણી ગણિકા ચિત્તં યદ્વાંછતિ વરા હિ સા ।

ધિક્તં વૈરાગ્યવત્કારં વાચાલં ચિત્તલંપટમ ॥

પ્રસિદ્ધ વેશ્યાપણુ સારી । જે ધનની ઇચ્છા કરે છે. કેમકે તે તો રાગવતી
(વિપયોને માટે સમાધાન)જ હોય છે. પરંતુ બીજાને વિરક્તતાનો ઉપદેશ
અને પોતે અંતરમાં ધન લોભી, એવા પુરૂષને ધિક્કાર છે. એવા વાચાલનું
વાક્ય નિર્રથક થઈ પડે છે. આના પર કોઈ એમ પણ કહી શકે કે ઘણા
શાસ્ત્રવક્તા પુરૂષો પણ ધન સંપાદન કરવા ખાતર પ્રયત્ન અને કલેશ સહન
કરતા નથી શું ? તો પછી ત્હેમની નિન્દા શા માટે ? એના સમાધાનમાં
જાણવું જોઈએ કે જે પ્રમાણે વેશ્યા ઘણા ધનિક લોકોના મનનું રંજન
કરીને દ્રવ્ય કમાય છે, અને ‘હું મહા ધનવતી, રૂપવતી, ચાતુર્યવતી છું’
એવી પોતાની પ્રશંસા કરે છે, તે પ્રમાણે શાસ્ત્રવક્તા પુરૂષો પણ ધનાઢ્યોનાં
અનરંજન કરીને, ધનસંપાદન કરી, ‘હું મોટો પડિત છું, હું આટલું દ્રવ્ય
કમાયો છું, મ્હારા જોવો કોણ છે ?’ એમ પ્રશંસા કરે છે. એથી ત્હેમને

ગણિકા જેવાજ નજીવા. હવે એમ કહેવામાં આવે કે ધન વગર ક્યાં લૌકિકમાન, પ્રતિષ્ઠા મળે છે ? માટે વિદ્વાનલોકો તે હેતુથી દ્રવ્યસંપાદન કરે છે, તો સાંભળો. વિત્તાર્જનવડેજ વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા થતી હોય તો પછી, વિદ્વાન અને વેસ્યાના જ્ઞાનમાં શો ફરક રહ્યા ? સમાનતાજ ચર્ચા નહિ ? વસ્તુતઃ વિદ્યાવડેજ વિદ્વાનોની પ્રતિષ્ઠા છે; અને જે ધનકૃત લાગે છે તે ભ્રમ છે. સારાંશ કે:—

ન શોભતે તથૈવાયં લોભી વેદાન્તવાચકઃ।

ચૌર્યેણ નિગડે દક્તો જટામસ્મધરો યથા ॥

જેમ કોઈ પુરુષ માથે જટા બૂટ અને શરીરે ભસ્મ લગાડીને વૈરાગ્યવેષમાં ફરે, પણ કોઈ જગોએ ચોરી કરવાથી ત્હેના પગમાં બેડી પડે તો તે જેમ શોભતો નથી, તે પ્રમાણે લોભી વેદાંતવક્તા પણ શોભતો નથી; તે અન્નેનો વિરોધ છે. તેને પોતાને વિગે દેખાડી આપનારો ઉપદાસારપદ નહિ થઈ પડે કે ? થાયજ. એટલા માટેજ મહાત્મા પ્રાર્થના કરે છે કે:—

અનિત્યમિતિ યો વક્તિ સેવતે નિત્યમેવ તત્।

વહિર્મુક્તસ્ય તસ્યાસ્યં મા દર્શય મહેશ્વર ॥

હે પરમેશ્વર ! જે પુરુષ પોતાને જાગી માનીને આ સઘળું નશ્વર છે, એમ મહાંટિ બોલે છે અને પોતે તો સાવકાલ તે અનિત્ય વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે, તેવા વિરક્તાધમનું મુખપણુ હમને દેખાડશો નહિ. તાત્પર્ય કે, એવા પુરુષનું મુખાવલોકન પણ નહિ કરવું જોઈએ. લોભના આશ્રયવડેજ અગ્નિજ્વલિયોગી ઇચ્છા, અને તે પૂર્ણ કરવા સાર બધા લોકોનું સેવકત્વ કરવું પડે છે. પરંતુ લોભનો પરિત્યાગ (નિષ્કામતા) થઈ જાય તો મનુષ્યને કોઈના સેવક થવું પડે ? કોઈના પણ નહિ; અને ત્હેનેજ સ્વારાગ્ય સિદ્ધિ-ફલનો લાભ થશે. આ પ્રકારની નિષ્કામતા કેમ થાય ? અને લોભરાહિત્ય કોનો આશ્રય કરવાથી થઈ શકે ?

સકામા : કામિની લુબ્ધા નિષ્કામા મોક્ષલોભિનઃ।

માયં લુબ્ધો હિ મગવાન્નિર્લોભોઽયંતદુર્લભઃ ॥

જગત્માં જે કામયુક્ત પુરુષો હોય છે, તેઓ સ્ત્રીદ્રવ્યાદિ વિષયાદિકોના લોભથી યત્ન થએલા જેવામાં આવે છે; તથા જે કામ રહિત (વિરક્ત) છે, ત્હેમનામાં મોક્ષનો લોભ હોય છે. એથી કરીને સકામ અગર નિષ્કામના આશ્રયથી લોભ છૂટે એમ લાગતું નથી. કદાચિત્ એમ કહો કે ભગવાનનો આશ્રય લો. પરંતુ જે પડ્ગુણુઓશ્ચર્યસંપન્ન હોવા છતાંયે ભાવ

(પ્રિય) ને માટે લોભો અને છે, ત્હેમનો આશ્રય કર્યાથી લોભનારા શી રીતે અર્ધ શકવાનો હતો ? તો પછી નિર્લોભ કાર્ધ નથી, એમ થયું; અને એમ જો હોય તો અસાધ્ય લોભજનના વિચારથી શું ફળ ? એવી શંકા થશે, માટે કહ્યું છે કે કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરૂષજ લોભ રહિત હોય છે; પરંતુ અત્યંત આયાસવડેજ એવાનો લાભ થાય છે અને કેવળ ત્હેનો આશ્રય કર્યાથીજ લોભને જીતી શકાય છે. એટલા માટે તેની પ્રાપ્તિના સાધનોમાં દૃઢ થઈને પ્રવૃત્તિ કરવી, એ આશય છે.

તુકારામ કહે છે કે હે મહારાજ ! પ્રથમતઃ આપ અવિવેકસિદ્ધ (સંસાર)ની ઉપાસના છોડી દો અને વિવેકસિદ્ધ (પરમાત્મા)ની સગુણ ભક્તિ કરો, તથા નિષ્કામ કર્મ કરીને ત્હેમને સમર્પણ કરશો, તો અંતઃકરણ નિર્મલ બનશે અને પછી બ્રહ્માનુભવ થશે. જ્યાં લગી શમદમાદિ સંપત્તિજ પ્રાપ્ત અર્ધ નથી, ત્યાંસુધી એ વેદાંત અંચતું પડેન પાડેન શ્રમદાયી થઈ પડે છે. કેવળ બ્રહ્મની વાર્તાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી. પોપટ પક્ષી શું બોલેનો નથી ? પરંતુ પોતે જે બોલે છે તેનો અર્થ ક્યાં ત્હેને સમજાય છે ? તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા વેદાન્તના ગ્રંથો વાંચીને અક્ષરોચ્ચાર વગર ત્હેમને પણ શો અર્થ સમજતો હશે ? માટે પ્રથમ વૃત્તિઓને નિર્મલ કરશો, તો તેમાં સકલ શાસ્ત્રના અક્ષરોનો અર્થ, જે ‘અક્ષર પરબ્રહ્મ’ તે પ્રતિબિંબિત થશે; અન્યથા નહિ. એ પ્રમાણે તુકારામે ખૂબ ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તે બ્રાહ્મણનું ચિત્ત સગુણ ભજન કીર્તનમાં રત થયું અને તે મહા પ્રેમથી સંત મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને ત્હેમના મુખથી પુરાતન વાક્ય સાંભળવા તથા ગાવા લાગ્યો. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

સાંસારિકસુખાસક્તં બ્રહ્મહોડસ્મીતિ દાદિનમ્ ।

કર્મબ્રહ્મોભયદ્વંદ્વં તં ત્યજેદ્વંત્યજં યથા ॥

શબ્દસ્પર્શાદિ નાના પ્રકારના વિષયભોગસુખને સાર જેની આસક્તિ છે, અને મુખથી હું બ્રહ્મવાની છું એમ કહે છે, તેવા ઉભય બ્રહ્મ પુરૂષનો અસંજનની પેઠે દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. કર્માનુષ્ઠાન તેમજ ભગવદ્ભક્તિના ત્યાગથી અંતઃકરણ અશુદ્ધ હોવાથી, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જેને થઈ નથી, તેથી કર્મ અને બ્રહ્મ બન્નેથી મ્યુત થઈને ત્રિશંકુની માફક વજ્રમાં લટકનારો પુરૂષ બહિષ્કૃત થવાને માટે યોગ્ય છે, એમ સમજવું. સારાંસ, શમદમાદિ સાધન-સંપન્ન થવા સાર નિષ્કામ કર્મ તથા ધર્શનભક્તિ પુરૂષે અવસ્ય કરવી જોઈએ. કર્માનુષ્ઠાનવડેજ નિરતિશય પ્રીતિરૂપ ભક્તિ થાય છે. જે કર્માનુષ્ઠાનવડે શ્રીકૃષ્ણ વિષે નિષ્કપટ અને નિઃશય પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેજ ઉત્તમ ધર્મ

ગળણવો. કેમકે અંતઃકરણની પ્રસન્નતાને માટે ભગવદ્ભક્તિજ મુખ્ય કારણ છે. આનાપર શંકા થશે કે:—

તમેતં વેદાનુવચનેનબ્રાહ્મણા વિવિદિયંતિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાશકેન ।

એ શ્રાવવાક્યમાં એમ કહ્યું છે કે, બ્રાહ્મણો વેદ વચનના બળથી તથા યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ કર્મોના અનુષ્ઠાનવડે તે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે ધર્મવડેજ જ્ઞાનની ઇચ્છા તેમજ જ્ઞાન થાય છે. અને ત્દમે તો ધર્મથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી જોઇએ એમ કહ્યો છે, તે સત્ય કેમ માનવામાં આવે ? એના સમાધાનમાં ગળણવું જોઇએ કે વેદ વચનમાં જે કહ્યું છે કે ધર્માનુજ્ઞાનથી જ્ઞાનેચ્છા તથા જ્ઞાન થાય છે, તે સત્ય છે. પરંતુ તે જ્ઞાન એકાએક થતું નથી; પરંપરાવડે થાય છે. ભગવાન શ્રી વ્યાસજી ભાગવતમાં લખે છે કે:—

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગઃ પ્રયોજિતઃ ।

જનયત્યાશુ વૈરાગ્યં જ્ઞાનં યત્તદહૈતુષ્કમ ॥

ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિશ્વક્ષેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદ્યદિ રતિં શ્રમ एव हि केवलम् ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પરમ પ્રેમભક્તિ રાખવાથી વૈરાગ્ય જલદી થાય છે, અને તે વૈરાગ્યથી ઉપનિષદમાં કહેલું તથા તર્ક કુશળ પુરૂષ, તર્કશક્તિની સદાયતાથી જેનો અનુભવ ન કરી શકે તેવું, તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરવાથી, જ્યારે અંતરમાં વૈરાગ્ય થાય છે, ત્યારેજ તેનો અનુભવ થાય છે. પુરૂષોએ ધર્માચરણ ખૂબ કર્યું હોય, પરંતુ તેનાથી પરમાત્માની કથાઓને વિશે પ્રીતિ ન ઉત્પન્ન થતી હોય તો, તે કર્મ ધર્માચરણ નથી, પરંતુ શ્રમ છે એમ સમજવું; તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી. તેમજ વેદાંત શ્રવણાદિકોથી તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવાનો છે તો પછી ભક્તિનું શું પ્રયોગન છે ? એમ પણ ન કહેવું. કવિઓએ અન્યત્ર વર્ણન કર્યું છે કે:—

હરિપરિચરણં વૃથાનુબદ્ધં વિહિતં ક્ષેત્રવિશુદ્ધયેઽય તત્ર ।

ઘનસુભગમહોદયામૃતાદ્રે પ્રમવતિ સત્પ્રહિતં સ્વલલ્લિચ્છીજં ॥

ધર્માનુજ્ઞાનસહિત પરમાત્મા હરિનું ભજન આ શરીર ક્ષેત્રની અસંત શુદ્ધિને માટે વિહિત કર્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં શરીરને ક્ષેત્ર નામથી ભગવાને વર્ણવ્યું છે:—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

હે અર્જુન! પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ પ્રાણ અને અંતઃકરણ ચતુષ્ઠય સહિત સુખ દુઃખાદિ ભોગોનું સ્થાન જે આ શરીર તેને ક્ષેત્ર એ પ્રમાણે કહેલું છે. લૌકિક ખેતરની માફક એમાં (શરીર ક્ષેત્રમાં) સુખ દુઃખાદિ ફળ ઉપજે છે, એથી તેને ક્ષેત્ર કહ્યું છે. કિંવા જેનાથી રાગદ્વેષાદિયુક્ત પુરુષ નાશ પામે છે, માટે પણ તેને ક્ષેત્ર સમજવું. અથવા સર્વદા દીપ-જ્વાલાની માફક જે લપ્તને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષેત્ર. એને જે જાણે છે-એના પર જે અહંભવ ભાવ રાખે છે-તેને ક્ષેત્ર કહે છે. કૃષિક (ખેડૂત) ખેતરના ફળનો ભોક્તા છે તેજ પ્રમાણે જીવાત્મા, આ શરીર ક્ષેત્રના સુખ દુઃખાદિ ફળનો ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે આ શરીર અસજ્જડ દુઃખરૂપ અને આત્મા સમ્યક્દાનંદરૂપ છે, એવો બન્નેનો ભેદ જાણનારા વિવેકી પુરુષોએ એ બન્નેનું ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ એ નામથી કથન કર્યું છે. એવા શરીરક્ષેત્રની પ્રથમ ધર્મ અને ઉપાસના (બકિત) વડે શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. વિપ્રધાસકિત તથા પાપકર્મ આચરણ વડે તેને વધારે મલિન (અશુદ્ધ) ન કરવું જોઈએ. કેમકે:—

અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં પુણ્યક્ષેત્રે વિનश्यति ।

પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો મવિष्यति ॥

ખીજ ક્ષેત્રમાં એટલે ગામમાં કરેલું જે પાપ કર્મ, તે કાશી, પ્રયાગ, રામેશ્વર-રૂઢિ પુણ્યક્ષેત્ર સ્થલમાં જવાથી નષ્ટ થાય છે; પરંતુ ત્યાંજ જઈને કરેલું પાપ વજ્રલેપ સમાન અભેદ થાય છે, અર્થાત્ નાશ પામતું નથી. તેજ પ્રમાણે અન્ય ક્ષેત્રમાં (શરીરમાં) કરેલું પાપકર્મ આ પુણ્યક્ષેત્રમાં (નરદેહમાં) બધુંજ નષ્ટ કરી શકાય છે. પરંતુ એવા પુણ્યક્ષેત્રમાં આવીને જે દુરાચાર કરવામાં આવે તો, તે પાપકર્મ કયા પુણ્યક્ષેત્રમાં નાશ પામવાનું હતું ? ક્યાંય પણ નહિ. તે પાપકર્મ વજ્રલેપ સમાન અભેદ થઈને, જીવાત્માને વારંવાર જન્મમરણ સંસારમાં એનેકવિધ દુઃખ યોનિઓમાં જતું પડે છે. એટલા માટે ધર્મસહિત પરમાત્માનું ભજન કરીને મહાત્માના ઉપદેશાનુસાર એ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવી. એટલું થયા બાદ, ધનવત્ સુંદર કાન્તિવાળા પરમાત્માની કૃપારૂપી અમૃતવૃષ્ટિથી એ ક્ષેત્ર આદ્રં બનશે અને પછી સદૃશ્યએ ઉપદેશોનું આત્મલાભનું ખીજ જે જ્ઞાન, તે એમાં ઉભવ થશે. અર્થાન્તરથી પણ જોઈશું તો ખેતરની શુદ્ધિને માટે, યાને તેમાં જે કાંટા, કાંકરા, ધાસ વગેરે હોય છે તે દૂર કરી નિર્મલ બનાવવા સારૂ વૃષ (બળદ) સહિત જે હરિ (મોઢું હળ) તેને ચારે બાજુએ ફેરવવું પડે છે. એકલા બળદ અમર એકલા હળને ફેરવવાથી ક્ષેત્રની શુદ્ધિ થતી નથી. એથી બળદ જોડેલા હળ

વડે કર્પણ કરવું જોઈએ એમ કહ્યું છે, જે આપ અનુભવમાં પણ જુઓ છો. ત્યારબાદ મેધનો, મૃગાદિ પર્જન્યનાં ઉત્તમ નક્ષત્રોની ઉપર મહોદય થઇને તેનાથી જલદૃષ્ટિ થઇને, ખેતર (બીનું) આર્દ્ર બને છે. અને પછી ઉત્તમ તરેહથી વાવેલું તેમજ દ્રવ્ય લાભનું ખીજ એવું અનાજ ખૂબ ઉગે છે તથા પરિપક્વ થઇને દ્રવ્ય સમૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે આત્માનો લાભ (સાક્ષાત્કાર) થવામાં કારણીભૂત જે જ્ઞાન, તે વર્ણાશ્રમના ધર્માનુસાર કર્મ કરીને પરમાત્માનું ભજન કરવાથીજ મળે અને અક્ષયપ્રતિતા બની રહે. પછી કોઈ વખત સંસારરૂપી આપદા (દરિદ્રતા) પ્રાપ્ત થશે નહિ. ઉદ્ધવને ભગવાન કહે છે કે:—

ધર્મઃ સત્યવ્યોપેતો વિદ્યા યા તપસાન્વિત્તા ।

મજ્જત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥

હે ઉદ્ધવ ! મહારી ભક્તિ વિના ધર્મ બ્રમોભાદ્ધ હોઈ અધર્મ જેવોજ જાણવો. ભક્તિ વગર સત્યવચન પણ ગર્ભાન્ધના જેવું છે. ગર્ભાન્ધ જેમ દરેક પગથે પડે છે, તેજ પ્રમાણે તેવા સત્યવક્તાનો પણ અધઃપાત થાય છે. ભક્તિ વગરની દયા પણ વિધવા સ્ત્રી જેમ ધર્મ વડે બહિષ્કૃત હોય છે, તેવીજ જાણવી. વિદ્યા પણ અવિદ્યા સમાન થઈ પડે છે. કાગડો ચંદ્રને દેખતો નથી, કિંવા ગધેડો ચંદનને બોળે ઉઠાવે છે, પરંતુ તેની સારભૂત સુગંધને જાણતો નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિ વિના વિદ્યાશાસ્ત્ર કેવળ બારકારક જાણવાં; તેનાથી આત્મભોધ થતો નથી. તેવીજ રીતે ભક્તિ વગરનાં જે શરીરશોષ-શ્વાદિ તપ તે પૂર્વ કર્મનાં દુઃખ ભોગ ભોગવવાં જેવાં છે; તે કાંઈ સદ્રૂપ તપઃક્રિયા નથી. સારાંશ કે, ભક્તિ રહિત જે જે સાધન છે તે તે કોશકાર કીટકની માફક પોતાનેજ બંધનાત્મક સમજવાં. (કોશકાર નામનો કીટક, પોતાના શરીરની આરે તરફ ધર બાંધે છે, અને પોતે જાનેજ બંધનમાં પડે છે અને દુઃખી થાય છે.) ત્રિકાલ સ્નાન, તેમજ ફલ, પર્ણ, જલ, વાયુ મૃત્યાદિકોનું સેવન, ગિરિ ગુહામાં નિવાસ, ભસ્મ અને માલાધારણ એક આસન પર બેસીને નાસિકાગ્રદષ્ટિરાખવી વગેરે સાધનાદિકોમાં, ભક્તિરહિત મનુષ્યને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય નથી. કેમકે એમનામાં જે એવી શક્તિ હોત તો, કવિ પૂછે છે કે આ જીવો મુક્તિના ભાગી કેમ નથી થતા ?

મીનઃ સ્નાનરતઃ ફળી પવનમુક્ મેષસ્તુ પર્ણાશનો ।

નીરાશી જલુ જ્ઞાતકઃ પ્રતિદિનં શેતે ચિલે મૂષકઃ ।

મસ્મો છનતસરા નનુ જ્ઞાતો ધ્યાનાધિકહોષકઃ ।

સર્વે કિં ન હિ યાન્તિ મોક્ષપદ્વી મક્ષિપ્રજાનં તપઃ ॥

આછલું નિરંતર સ્નાનને વિષે તત્પર રહે છે; સર્પ વાયુનો આહાર કરે છે; અકરો ઝાડનાં પાંદડાંજ ખાય છે; તથા ચાતક જલપાન કરીનેજ રહે છે; ઉંદર દરમાં રહે છે, અને ગર્દભ જાતિ બરમ ચર્ચનમાં (રાખોડીમાં પોતાનું શરીર આઝોટવામાં) તત્પર રહે છે; તેજ પ્રમાણે બગસો પશુ ધ્યાનચક્ત થાય છે; પરંતુ એ સઘળાં પ્રાણીઓ સંસાર નિર્મુક્ત થઈને મુક્તિ પદવીને કેમ પ્રાપ્ત થતા નથી? અર્થાત્ એમની એ બધી ક્રિયાઓમાં કાંઈ બકિતનું અધિજ્ઞાન ઓછુંજ હોય છે? જપતપાદિ નિષ્ક્રિય ક્રિયાઓમાં બકિતનું પ્રાધાન્ય હોય તોજ, તેમને સદ્રૂપ અને ફલપ્રદ કહી છે. એના ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક દેવદત્ત નામનો બ્રાહ્મણ હતો, તે ગંગાને કિનારે નિત્ય સ્નાન સંધ્યાદિ અનુષ્ઠાન કર્યો કરતો હતો અને ત્યાં આગળ પાસેના એક ગામમાં એક ભાવિક શૂદ્ર રહેતો હતો, જે પરમાત્માના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખીને ત્હેમના બજનમાં નિમગ્ન બન્યો હતો. કર્મધર્મસંયોગે એવું બન્યું કે એક વખત, બ્રાહ્મણ સ્નાન કરીને કંમ્બર સુધીના પાણીમાં ઉભો રહી હાથવડે નાક, ડાબાવીને પ્રાણુવાયમ કરી રહ્યો હતો, તેવામાં પેલો ભાવિકશૂદ્રપણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ત્હેણે પશુ સ્નાન કર્યું. પરંતુ બ્રાહ્મણ ધણે વખત પાણીમાં નાક પકડીને અનુષ્ઠાન કરે છે, એવું જોઈને તે વિસ્મિત થયો અને ત્હેનાપર ત્હેની ભાવના બેઠી, કે એ મોટો તપસ્વી છે. ત્હેનું એ કર્મ પૂર્ણ થયા બાદ ત્હેણે નાક છોડી દીધું, અને પોતે કિનારાપર આવ્યો. શૂદ્રે નમસ્કાર કરી પૂછ્યું:—“મહારાજ? પાણીમાં ઉભો રહી, નાક પકડીને આપ આ કર્યું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે? એનાથી શું ફળ મળે છે? તે કહો. બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આપણાં બ્રહ્મકર્મનો મર્મ એને કલાથી શી મતલબ? પરંતુ પૂછેછે તેથી કાંઈ પશુ કહેવું તો જોઈએજ. તેથી એને ફાસલાવવાને ખોદુંજ અડાવ્યું:— “અરે ભાઈ? ભગવદ્દર્શનને માટે નિત્ય હું અહીં આવીને પાણીમાં ઉભો રહી, નાક ડાબાવીને પ્રાણુવાયુનો નિરોધ કરું છું. એના વડે ભંગવાન દર્શન દઈને કામ સફળ કરે છે. શૂદ્રે વિચાર કર્યો કે એવું જો સુલભ સાધન છે તો હું પણ કરું. બ્રાહ્મણ જુદું બોલે નહિ એવી તે ભાવિકની ખાતરી હતી. તેથી, ત્હેના વચન ઉપર શૂદ્રનો ભાવ (વિશ્વાસ) બેઠો, અને બ્રાહ્મણના મયા પછી ત્હેણે પાણીમાં ઉભો રહીને, નાક ડાબાવીને પ્રાણુ નિરોધ કર્યો. મનમાં પરમાત્માને માટે ભાવ પણ હતોજ. માટે જ્યાં સુધી પરમાત્મા દર્શન દેશે નહિ, ત્યાં સુધી હું નાક છોડીશ નહિ, એવો હૃદ નિશ્ચય કરીને ત્હેણે એ

કર્મ શરૂ કર્યું. નિરક્ષર મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ વિશેષ હોય છે, એવો જ ગતમાં અનુભવ પણ મળે છે. શિવ સંહિતામાં લખ્યું છે કે:—

ફલિધ્યતીતિ વિશ્વાસઃ સિદ્ધેઃ પ્રથમલક્ષણમ્ ।

આ કર્મ અવસ્ય ફલદાયક થશે જ એ પ્રકારનો જે દૃઢ વિશ્વાસ તેજ પરમાત્મે સિદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. ભારતના શાંતિપર્વમાં પણ કહ્યું છે કે:—

વાસ્તુર્જ્ઞં જ્ઞાયતે શ્રદ્ધા મનોવૃદ્ધં ચ ભારત ।

શ્રદ્ધાવૃદ્ધં વાસ્તુમનસી ન કર્મ જ્ઞાતુમર્હતિ ॥

હે યુધિષ્ઠિર ! જે કર્મ વાચાવડે અને મનવડે બ્રહ્મ હોય છે તેનું શ્રદ્ધા વડે રક્ષણ થાય છે. પરંતુ જે કર્મ શ્રદ્ધાથી હીન (બ્રહ્મ) થએલું હશે, તેનું રક્ષણ કરવાને મન તથા વાણી સમર્થ નથી. કેવળ નાક ડાબાવીને પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરવાથી પરમાત્માનું દર્શન કાંઈ થોડું જ થાય છે ? ઉલટો પ્રાણ પણ નીકળી જાય. પરંતુ એ વાત ત્હેના ખ્યાલમાં ન હતી અને અન્તઃકરણનો નિર્મલ ભાવ હોવાથી, અચક્ષ્ણ શ્રદ્ધાથી તે શુદ્ધ પાણીમાં ઉભો રહ્યો અને આંત્રણ વચનાનુસાર ત્હેણે સકલ શરીરસ્થ વાયુનો નિરોધ કર્યો. પરંતુ જ્યારે પેટ વધીને વાયુથી ફૂલી ગયું અને વ્યાકુલતા યથા, ત્યારે પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે હવે જે કદાચિત્ હું નહિ જાઉં તો આ ગરીબ બિચારો મરી જશે. એ આંત્રણે જોકે એને તો ફસાવવાને માટે જ કહ્યું છે, તોપણ એનો મ્હારા પ્રત્યે શુદ્ધ ભાવ છે અને આંત્રણ વચનના ઉપર વિશ્વાસ છે, તેથી એ અચક્ષ્ણ નિષ્ઠાથી આ કર્મ કરી રહ્યો છે. જે હું પ્રગટ નહિ થાઉં તો એ દેહ પણ છોડી દેશે પરંતુ એ કર્મમાંથી કદી નિવૃત્ત થશે નહિ. પરમાત્મા ભાવના બૂખ્યા છે, તેથી દ્યાર્દ્ર અન્તઃકરણથી જ્યાં શુદ્ધ હતો ત્યાં આગળ પ્રગટ થયા. ભગવાન ભાવને અનુસરીને સ્થૂલરૂપ ધારણ કરીને ભક્તને દર્શન દે છે, એમ ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે:—

ત્વં ભાવયોગપરિભાવિતહૃત્સરોજ્ઞ ।

આસ્ત્રે શ્વેતેક્ષિતવયો નનુ નાથ પુંસામ્ ।

યદ્યદ્વિદ્યા ત ડુરુણાય વિભાલ્યન્તિ ।

તત્તદ્વપુઃ પ્રણયસે સ્વઃ પ્રદાય ॥

હે નાથ ત્હમે શ્રુતિદ્વારા લભ્ય છો, તોપણ ભાવયોગથી યુક્ત ભક્તોના કૃત્કમલમાં આપના સ્વરૂપને પ્રગટ કરો છો. જે જે ભાવથી ભક્ત ત્હમ્હારી ભાવના કરે છે, તે તે ભાવનાનુસાર ત્હમે શરીર ધારણ કરીને ભક્તના ઉપર અનુમોદ કરો છો તથા દર્શન દો છો. જે સુંદર મૂર્તિનું દર્શન કરીને

બક્તનાં મન તથા નેત્ર આનંદથી પ્રવૃત્ત બને છે. આ ઉપરથી બક્તના ઉપર પરમાત્માનો કેટલો પ્રેમ હોય છે, તે સિદ્ધ થયું. દર્શન અગર અનુમલને માટે પરમાત્મા કદી પોતાના મનમાં આ ઉત્તમ છે અને પેલો અધમ છે; એ કુળવાન છે અને તે અકુલીન છે; તથા આ રૂપવાન તે કુરૂપ, આ ધનવાન તે દરિદ્રી; આ બાળ તે વૃદ્ધ, એ સ્તુલ્ય તે નિન્ધ, આ સ્ત્રી તે સુરૂપ એ પ્રકારનો ઉચ્ચ નીચ બાવ ધારણ કરતા નથી. અસ્તુ !

પરમાત્મા પ્રગટ થઈને તે શૂદ્રને કહેવા લાગ્યા કે:—“અરે ! નાક છોડી દે. જેના દર્શન માટે તું ઘણા વખતથી નાક ડબાવીને ઉભો થઈ રહ્યો છે, તે હું ત્હારો બાવ બેઠને પ્રસન્ન થયો છું અને પ્રગટ થયો છું.” તે શૂદ્રે બગવાનને જોયા, તો પણ એ દેવ છે એમ ત્હેની ખાતરી ન થઈ, અને તેથી તે સાશંક થઈને જોવા લાગ્યો. અંતર્યામી પરમાત્માએ ત્હેનો બાવ સમજી જાળને કહ્યું કે:—“અરે ! હું દેવ છું, સત્ય કહું છું.” આખરે શૂદ્રે કહ્યું:—“જ્યારે તે બ્રાહ્મણ મ્હને કહે ત્યારે ખાતરી થાય.” સાંભળીને બગવાન હસવા લાગ્યા અને વિચારમાં પડ્યા કે, એનો નિર્ભળ બાવ બેઠને હું પ્રગટ થયો છું અને એ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ કહે કે ‘તું દેવ છે’ તો મ્હારી ખાતરી થાય. હવે શું કરવું ? તે બ્રાહ્મણ તો અબક્ત હોવાથી દર્શનને માટે અયોગ્ય છે. તે છતાં પરમાત્માએ એનો હેતુ પૂર્ણ કરવા ખાતર કહ્યું કે “જા બ્રાહ્મણને બોલાવી લાઈ આવ અને ત્હારી ખાતરી કરી લે” શૂદ્રે મનમાં વિચાર કર્યો કે આણી તરફ હું બ્રાહ્મણને બોલાવવા માટે જાઉં અને અહીંથી એ જો પલાયન કરી જાય તો શું કરું ? મ્હારો શ્રમ વ્યર્થ જાય. તેથી દેવને કહ્યું:—“જો તું દેવ છે તો હું ત્હને અહીં બાંધીને તે બ્રાહ્મણને બોલાવવાને જાઉં.” દેવે કહ્યું:—“હું નહિ નાશી જાઉં, તું એને જાલદી બોલાવી લાવ.” શૂદ્રે કહ્યું:—“નહિ, જો તું નાશી જાય તો મ્હારો આટલો શ્રમ છૂટી પડે.” આખરે પરમાત્માએ તે વાત કમ્બલ કરી, અને શૂદ્રે એક ઝાડની સાથે બાંધી રાખ્યા અને પોતે બ્રાહ્મણને બોલાવવા સાર ગામમાં ગયો. કૃતાન્ત કાળનું બંધન કરનારા પ્રભુને પ્રેમ વખર બીજું કોણ બાંધી શકવાનું હતું ? એટલા માટેજ કવિએ કહ્યું છે કે:—

બન્ધનાનિ ફિલ સસ્તિ બહુનિ પ્રમરણ લખન્ધન મમ્યે ।

વાલમેદનિપુણોઽપિ વંચિતિ ત્યે મૃષતિ કરવચ્છેદે ॥

જગત્માં અનેક પ્રકારના બંધન પ્રસિદ્ધ છે, જેમાંથી મનુષ્ય કોઈને કોઈ દિવસે છૂટી શકે છે. પરંતુ સત્ય બંધન હમે તો તેજ સમજાએ છીએ કે, જે પ્રેમરૂપ દોરી વડે બાંધે છે. એમાંથી કદી દેવ અગર મનુષ્ય કોઈ

છૂટી શકતું નથી. બલબલાં કાણુ બેઠન કરવાતું જેનામાં સામર્થ્ય છે. એવા બમરનું કમળની આગળ કશું સામર્થ્ય ચાલતું નથી. વાસ્તવ કમલ જુઓ તો અત્યંત કોમળ ! પરંતુ ત્યાં આગળ ત્હેને પ્રેમવડે બન્ધન પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી તે ક્રિયાશૂન્ય બની જાય છે. જેને કોઈ પ્રકારની કામના અગર વાસના નથી, ત્હેને પ્રેમ શિવાય બીજું કોઈ બન્ધન કરી શકે તેમ નથી. તેવો પ્રેમ તે શૂદ્રમાં હતો, તેથી પરમાત્મા ત્હેના બન્ધનમાં રહ્યા. અસ્તુ !

શૂદ્ર બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે:—“મહારાજ! આપના ગયા પછી નદીમાં કમ્બર સુધીના પાણીમાં હું ઉભો રહ્યો હતો, અને આપે ભગવદ્દર્શનનો જે ઉપાય બતાવ્યો હતો, તેનું મહેં અનુધ્યાન કર્યું હતું. હવે ત્યાં આગળ કોઈ આવીને કહે છે કે હું દેવ છું અને ત્હમारी બક્તિ જોઈને પ્રગટ થયો છું; જે ઇચ્છા હોય તે કહો હું પૂરણ કરી દઉં છું. તો આપ ત્યાં ચાલો અને સત્ય દેવ છે કે કોઈ બીજોજ છે તે કહો.” બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બાહ ! દેવ કદી આટલા અલ્પ કાળમાં દર્શન દે છે કે ઘણા લોકો ધ્યાન ધારણા સમાધિ વગેરે કરે છે તો ત્હેમને પણ જલદી દર્શન દેતા નથી તે શું ત્હમારા નાક પકડવાથી ત્વરિત આવીને પ્રગટ અને પ્રસન્ન થવાના હતા ? ત્હમને ફસાવવા સાર્વજ કોઈ આવીને એ પ્રમાણે જૂઠુંજ કહેતો હશે.” શૂદ્રે કહ્યું:—“ત્યાં સુધી ત્હમે આવો અને જુઓ; દેવ હશે તો ઠીક, નહિ તો પછી એ છે ને હું છું, જોઈ લેવાશે.” બ્રાહ્મણ ત્હેના આગ્રહને લીધે ત્યાં ગયો, પરંતુ પોતે પાપી હોવાથી ત્હેને તે સ્વરૂપ ન જણાયું. શૂદ્રે બતાવીને કહ્યું કે, “મહારાજ! આ વૃક્ષની સાથે જેને બાંધ્યો છે, તેજ કહે છે કે હું દેવ છું.” ‘વદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્રુષ્ઠઃ’ જન્મજન્માન્તરનાં પાપ નાશથી જેમની દૃષ્ટિ નિર્મળ થઈ છે અને એથી જેમને ગુરૂકૃપાથી જ્ઞાનસંપન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેઓજ પરમાત્મરૂપ જોઈ શકે છે. શૂદ્રના બાવને લીધે પરમાત્માએ ત્હેને દિવ્ય દૃષ્ટિ દઈને, ઇન્દ્રિયાદિને અગોચર એવું પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું, પરંતુ બ્રાહ્મણમાં શ્રદ્ધા બક્તિ નહિ હોવાથી, પાસેજ વૃક્ષની સાથે બાંધેલા પરમાત્માનું દર્શન કરવાને તે સમર્થ નહિ થયો. બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“બાહ ! ત્હમारी દૃષ્ટિને શ્રમ થયો હોય એમ લાગે છે. અહીં તો મ્હારી નજરે કોઈ આવતું નથી. દેવ સર્વ પ્રાણીઓને સમ હોવાથી, ત્હને દેખાય અને મ્હને નહિ, એ સંભવતું નથી. અથવા ત્હને કોઈ પિશાચનો ભાસ થતો હશે. કેમકે અહિયાં પાસેજ સ્મશાન છે, અને તેનો વાસ સદા સ્મશાનમાં હોય છે. આટલું સાંભળીને ‘આજ્ઞુ મ્હારો નિયમ બંગ કર્યો’ એ વિચારથી શૂદ્રને કોષ ચઢ્યો અને તે કહેવા

લાગ્યો કે, 'તું કોણ છે તે સાચે સાચું કહી દે. તું જો દેવ હોય તો મને જે પ્રમાણે દેખાય છે, તે મુજબ આ બ્રાહ્મણને કેમ પ્રતીત થાય નહિ ? એ પરથી તું બૂત પિશાચ હશે એમ હું માનું છું. ત્હેં નાહક મારા અનુષ્ઠાનમાં બંગાણ પાડ્યું માટે હું તને માર્યા વગર છોડવાનો નથી. કેમકે દેવદર્શન માટે ત્હેં ભારે પ્રતિજ્ઞા કર્યો છે.' આ પ્રકારની તે ભાવિક શૂદ્રની ઉક્તિ સાંભળીને પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે આ માણસની શ્રદ્ધા બ્રાહ્મણ ઉપર છે, એથી એ બ્રાહ્મણના કલ્પા વગર મ્હને દેવ તરીકે માનવાનો નથી. માટે એને ખાતર બ્રાહ્મણને દર્શન આપવું જોઈએ. એ બ્રાહ્મણનો પણ કાંઈક જન્માન્તરનો પુણ્ય સંગ્રહ હશે, તેથી પરમાત્મા ત્હેની દૃષ્ટિના વિષય થયા. બ્રાહ્મણે જ્યારે તે રૂપ જોયું, ત્યારે તો તે વિસ્મિત થઈને કહેવા લાગ્યો કે:—“ભાષ ! એજ દેવ છે. જેમનું દર્શન દેવ યુનિજનોને પણ દુર્લભ છે, તે ત્હમારી ભક્તિને લીધે પ્રસન્ન થઈને પ્રગટ થયા છે. બ્રાહ્મણે દેવને નમસ્કાર કર્યા અને સ્તુતિ પણ કરી. તેની આંખો આનંદાશ્રુથી ભરાઈ ગઈ, કંઈ ગદગદ થઈ ગયો અને પેલા શૂદ્રને કહ્યું:—“ભાષ ! ત્હને ધન્ય છે. મ્હેં ચિરકાલ અહીં અનુષ્ઠાન કર્યું, તો પણ આજ સુધી મ્હને દર્શન નથી થયું, પરંતુ ત્હમારે લીધે આ દિવ્યરૂપનાં આજે હું દર્શન કરી શકું છું.” જ્યારે બ્રાહ્મણે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શૂદ્રની ખાતરી થઈ કે એ દેવજ છે, અને ત્યાર બાદ ત્હેણે પરમાત્માને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને પ્રાર્થના કરી કે, હે ભગવન !:—

મર્કિ મુદ્ધુઃ પ્રવહતાં ત્વયિ મે પ્રસંગો ।

યાદનન્ત મહતામમલાશયાનામ્ ।

ચેનાંજસોલ્લખન્ રવ્યસન મવાશ્ચિમ્ ।

નેષ્યે મવદુર્ગજકયામ્મુતપાનમમ્મઃ ॥

શૂદ્રની ત્હમારી પાસે એક યાચના છે તે પૂરી કરો. ત્હમારી નિરંતર ભક્તિ કરનારા નિર્મળ અન્તઃકરણના જે મહાન સાધુઓ હોય, ત્હેમનો મ્હને ચારંવાર સમાગમ થતો રહે. જેથી હું નિત્ય ત્હમારા ચરિતકીર્તનામૃતનું પાન કરીને નિશ્ચિન્ત રહીશ. અને અનેક દુઃખોથી ભરપૂર એવા મ્મંકર આ સંસારરૂપ સમુદ્રને સુલભતાથી તરી જઈશ. બ્રાહ્મણે પણ આખરે પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભો ! જન્માન્તરના સુકૃતથી આજે આપનું દર્શન થયું છે, તો આપની પાસે હું બીજું શું માંગું ? મોક્ષપ્રદાતા આપની પાસે જે પુરૂષ વિષયાદિકોની ઇચ્છા પ્રગટ કરે છે તે જાણે રત્નાકર (સમુદ્ર) નો આભય કરીને કોડીઓનો સંચય કરે છે, એમ સમજવું ઉચિત છે.

ન કામયેજ્ઞ્યે તથા પાદસેવનાં કિંચનપ્રાર્થ્યતમાદરં વિમી ।

આરાધ્ય કસ્ત્વાં હ્યપવર્ગદ્ હરે ક્ષુણીત આર્યો વરમાત્મબન્ધનમ ॥

હે પરમાત્મન! જેમણે સર્વ સંગ પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા પુરુષ ત્હમારા ચરણની સેવાજ પોતાને હાથે થાય એવું ત્હમારી પાસે ખાસ કરીને માંગે છે. એટલા માટે હું પણ ત્હમારી પાસે ત્હમારી સેવા શિવાય બીજું કશું માંગતો નથી. હે હરે! મોક્ષદાતા પ્રભુ! ત્હમારી આરાધના કરીને આત્માને બન્ધનમાં ફસાવનારા વરની યાચના કરનારો કોઈ વિવેકી પુરુષ હશે કે નહીંજ. પરમામાએ આશીર્વાદ દેખે તે બન્નેની ઠાઠા પૂરણ કરી અને પોતે અન્તર્ધ્યાન થયા. તેજ દિવસથી તે બ્રાહ્મણે અને શૂદ્રે પૂર્ણ વિરક્ત બનીને યાવજ્જન્મ આનંદપૂર્વક પરમાત્માનું ભજન પૂજન કર્યા કીધું. સારાંશ કે, નિર્ભજ બાવવગર પરમાત્માનું દર્શન થવું કઠણ છે, એમ સમજીને પરમાત્મભક્તિનો આશ્રય કરવો. અનન્ય ભક્તિદ્વારાજ હું (પરમાત્મા) એ પ્રમાણે મનુષ્યોથી જેવાવાને માટે શક્ય હું. અર્જુનને વિશ્વરૂપ દેખાડ્યા બાદ ભગવાને એ પ્રમાણે જે કહ્યું હતું, તે વચન ખ્યાલમાં રાખવું.

॥ इति शिवम् ॥

—>><<—

સપ્તમ પુષ્પ.

—>><<—

સર્વ સાધનોમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય.

यदुच्छ्रया मत्कथादीं जातञ्जलं यः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तिं गौडस्थं सिद्धिः ॥ भाग' ॥

મનુષ્યેને સંસારમુક્તિ સંપાદન કરવા પરમેશ્વરમાએ જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, તેમજ કર્મયોગ એવા ત્રણ ઉપાય કલા છે. એમનેજ જ્ઞાનકાંડ, ઉપાસનાકાંડ, કર્મકાંડ કહે છે. કર્મેનું ફળ દુઃખરૂપ છે, એમ સમજીને તેમને માટે વિરક્તિ ઉપજતાં, જેમણે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા વિપવોસકિશ્ન્ય ત્યાગી પુરુષેને જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિપ્રદ થાય છે. જે પુરુષેના અંતરમાં બાજ્યવશતાથી ધ્ય કર્મમાં શ્રેવણ, તથા ગાયન, વર્ણન કરવા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને કર્મ ફળમાં ભોગોને માટે જેઓ વિરક્ત પણ થયા નથી; તેમજ અત્યાસક્તિ પણ નથી, હેમને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ—

દાયક થાય છે. તાત્પર્ય કે, વિષયોમાં સદા દોષદર્શન તો થાય છેજ, પરંતુ તે છતાં જેઓ તેમનો ત્યાગ કરવાને સમર્થ થતા નથી; અને વિષયભોગ કાળમાં જેમ એકાદ રાખેને, કારાગૃહમાં રાખીને ત્યાં લહેને ત્રી ચન્દનાદિ ભોગ દૂરા પાડવામાં આવે તો પણ તે તો તેમને વિષ તુલ્ય માને છે, અને પોતાનો છૂટકો તેમાંથી ક્યારે અને કેમ થાય તેનોજ વિચાર કર્યા કરે છે. તેજ પ્રમાણે જેમને અનુનાય થાય છે અને સંસારકારાગૃહમાંથી છૂટાય તો સાર એમ લાગે છે, અર્થાત્ જેઓ વિષયાસક્ત નથી તેમજ વિષય-વિરક્ત પણ નથી, એવા પુરોને ભક્તિયોગ ફળપ્રદ કહેા છે. એ પરથી મધ્યમ અધિકારીઓને માટે ભક્તિયોગ વિહિત છે, એમ સિદ્ધાન્ત સમજવો. તો પણ ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ અધિકારીઓને માટે ભક્તિ વિહિત નથી એમ માનવાનું કારણ નથી. કેમકે સદૃષ ધ્વજપ્રાપ્તિ જેમને થઈ છે, એવા ઉત્તમ જ્ઞાતી અધિકારીને પરાભક્તિની પ્રાપ્તિ થએલીજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે કનિષ્ઠ અધિકારીને વૈનીભક્તિ સર્વ પ્રકારે હિતાવહ છે. ભક્તિ કેને કહે છે ? તો:—ભગવદ્ભાવ વડે દ્રવીભૂત થએલી જે ‘ભગવદાકારરૂપ મનની સચિદ્રૂપ વૃત્તિ,’ તેને મહાત્માઓ ભક્તિ કહે છે. ભક્તિ અનાયાસથી તેમજ નિર્નિવ્ધનાથી પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરાતી દે છે. ખેતરને પાણી પાત્તને સાર જે હિપાય જણાય છે, એક કોસથી ફવાનું પાણી કાઢીને અને બીજે હિપાય, નદીની નહેર વગેરે ખોદીને પાણી અણુવાનો. કોસવડે ફવાનું પાણી કાઢે છે, લહેને પરિશ્રમ ધણો અને પાણી પણ થોડું નીકળે છે. કોસ, દોરડાં, બળદોને જેડી પ્રાતઃકાળથી સાયંકાળ પયંત સતત બળદોને મારપીટ કરી, આગળ પાછળ ખૂચ આવાગમન કર્યાથી જે પાણી નીકળે છે, તેનાથી ખેતરની જમીન થોડીજ પકળે છે. એમાં જે ભોમ જેગે કોસ ફૂટી તૂટી જાય, અથવા દોરડું તૂટી જાય અગર બળદોને કાંઈ રોગ ઈજા વગેરે થઈ જાય તો જમીન સુકાઈ જાય છે અને કથુંય હાથમાં આવતું નથી. કારણ એ છે કે, જમીનની જિનાશનો નાશ થઈ જાય છે. પરંતુ નદીની નહેરનું તેવું નથી, એને એક વાર ખોદીને માર્ગ બનાવી દીધો કે, રાત દિવસ ખૂચ પાણી વજાં કરે છે, જેથી ખેતર સદા આદ્ર રહે છે; તેમજ અનાજ પણ ખૂચ પાકે છે તથા દ્રવ્ય પણ મળે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનને, કોસના પાણી જેવું સમજવું. કેમકે, અંબીર સામ્રાજ્ય ફવામાંથી પાણી કાઢવાનો શ્રમ ધણોજ અને તેનાથી આ શરીરરૂપ શ્વેત બીનું થવાને ધણા વખતનો અપેક્ષા રહે છે; અને તેમાં જો દૈવ વૈરાગ્યરૂપ દોર તૂટી જાય, કિંવા ઇન્દ્રિયરૂપ બળદો બીમાર પડે માને ચિત્ત શાંતિ જાય, અથવા અન્તઃકરણરૂપ કોસ ફાટી જાય, એટલે વિવેક

શૂન્ય થાય, તો પછી શું પૂછવું? એમાંથી થોડું પણ ક્યાં ન થયું હોય! આ શરીર ક્ષેત્રનો જેટલો પ્રદેશ આર્દ્ર બન્યો હશે, તે સઘળો શુષ્ક થઈને તેમાંહેનું મોક્ષ ફળ હાથમાં આવશે નહિ. પરંતુ મનોનદી પાપાત્મિકા તેમજ પુષ્પાત્મિકા બંને રીતે વહે છે, તેનો સંસારના તરફનો પાપાત્મક પ્રવાહ નિરૂદ્ધ કરીને, સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મરૂપ સમુદ્રના તરફ મંગાના ઓધના સમાન વાળવામાં આવે તો, આ શરીરક્ષેત્ર કદી પણ સુકાશે નહિ; ભગવદ્ગરસથી નિત્ય આર્દ્ર રહેશે, તેમજ મોક્ષફળ પણ જલદી અને નિઃસંદેહ નિર્વિઘ્નતાથી હાથમાં આવશે. એટલા માટે પ્રથમ વૈષ્ણી ભક્તિ કરવી, યાને યુરના ઉપદેશને અનુસરીને વિધિનિયમપૂર્વક વિવિધ અંગોનું નિર્ધારિત સાધન કરવું. જેનાથી ઉચ્ચ ભક્તિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. એજ વૈષ્ણી ભક્તિના શ્રવણ કાંતનાદિ (૯) નવ પ્રકાર છે, જે સત્વાદિ ગુણબેદથી ત્રિવિધ ત્રિવિધ વર્ણવ્યા છે. નિર્ગુણભક્તિ તો એકજ પ્રકારની છે, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. એ બધું પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે:—

પદ-રાગ -કાલિંગડો, તાલ-ચલતી.

દહધર ભક્તિ તું મનમેં ॥ ૧ ॥ ચારથિ હોકર રાજ્ય કિયે
હે પાંડવકે જનમેં ॥ ૧ ॥ પ્રહલાદકી રક્ષાર્થ ધર્યો રૂપ નરહરિ બંનેમે
॥ ૨ ॥ મજવાસી જન સઠ દેખ્યે પિયે બનલ બનમેં ॥ ૩ ॥
હત્તાત્રય પ્રભુ અંતરભરી દેખેગા તનમેં ॥ ૪ ॥

હે છવ! તું પરમાત્માને માટે મનમાં દહ ભક્તિભાવ ધારણ કર. કે જે બોલે પ્રકારનાં વિધેયોએ ચલિત ન થાય. ચારે દિશાઓમાંથી ઝંઝારાન છૂટવા બંનાં, પર્વત જે પ્રમાણે પોનાના સ્થાનમાંથી યલ્કિંચિત્ પણ ચલિત થયો નથી, તેજ પ્રમાણે પુષ્કળ આપદાઓ આવી પડે તોપણ પરમાત્માનું નિરનિયત પ્રેમથી ભજન પૂજન ખંડિત નહિ થયું જોડે. અસંભારના અને વિપરીતભાવનાથી પવન, ગમે તેટલા જોરથી ચાય તો પણ ‘પોનાના દહ નિશ્ચય તથા શ્રદ્ધાથી ચલિત નહિ થઈ જતું’, એવેજ દહ નિશ્ચય કિંચા અચલ ભક્તિ કહે છે. પાંડવાદિકોમાં એ પ્રકારની ભક્તિ હતી, તેથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે માનાપમાન છોડીને, અર્જુનના રથપર સારથી પહોંચ્યું, અને કોરવાદિકોને હથેલી પાંડવોનું રાજ્ય જે ત્હેમણે છીનવી લીધું હતું, તે ત્હેમને ફરી સંપાદન કરાવી દીધું. પ્રહલાદની ભક્તિ તો વિશ્રુતજ છે. જેના સંરક્ષણને માટે પરમાત્માને નર અને સિંહ એવું બિલિનરૂપ ધારણ કરવું પડ્યું હતું. કેમકે અમ્લદેવની સૃષ્ટિમાં જેટલા પદાર્થ છે તેનાથી એનું મરણ નહિં હતું.

એટલા માટે પરમાત્માએ બ્રહ્મસૃષ્ટિવ્યતિરિક્ત નરસિંહરૂપ પ્રગટ કર્યું. તેજ પ્રભાએ શ્રીકૃષ્ણે પ્રજવાસીજનોપર આવેલું સંકટ જોઈને દાદશ ગામમાં જે અનલ પ્રદીપ થયો હતો તેનું પાન કરીને હેમનું રક્ષણ કરાવ્યું. એ સંબંધી વિસ્તૃત વૃતાન્ત ભાગવત તેમજ હરિવંશાદિ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યો છે. તોપણ અહિં થોડુંક વર્ણન કરીશું.

કાલિયાના હાથમાંથી કૃષ્ણની મુક્તતા થઈ સારે નંદ, રશોદા, ગોપાળ વગેરે સર્વને આનંદ થયો અને તે રાત્રે ત્યાંજ જન્મનાં કિનારે નેત્રો સધળાં રહી ગયાં. શ્રીભક્તગુણે વિષે ધણું કરીને અરણ્યમાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છેજ; તે નિયમાનુસાર ત્યાં અધ્યરાત્રે અગ્નિ પ્રદીપ થયો, અને પ્રજવાસી લોકોની આરે તરફ પ્રસરીને તેમને સળગાવવા લાગ્યા. અગ્નિજ્વાળા વ્યારે શરીરે લપટાવા લાગી અને દાહ થવા લાગ્યો સારે બધાજ ઝટ ઉડ્યા અને જોવા લાગ્યા તો પોતાની આરે બાજુએ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે. એવું હેમના જોવામાં આવ્યું. તાપ હોય તોજ મનુષ્ય જગૃત (વેવેકા) બને; નહિ તો બાંધ્યાજ કરે, અર્થાત્ અવિવેકા બની જાય. જે પરમાત્માએ પોતાની શક્તિથી યજુનાના વિષમય જલમાં પ્રવેશ કરીને કાલિયાના દમનપૂર્વક તેને નિર્મલ્ય કર્યું, તે આનંદ કંદ, દયાંબુધિ, ગોવિન્દને એ પ્રજવાસીજન પ્રાપ્ત હોવા છતાં, પામર લોકોથી સેવિત એવું જે નિદ્રાસુખ, તેનો અનુભવ લે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? એથી અગ્નિ હેમને જગાડવાને માટેજ જાણે પ્રગટ થયો હોય એવું લાગે છે. આપણને પણ સંસાર અરણ્યમાં ત્રિવિધ તાપ પાસે આવીને જગાડે છે કે, હે ભાષ ! ઉઠા. પરમાત્માને ત્હમે સમીપવર્તિ પ્રાપ્ત થયા છો, તથા હેમનું સામર્થ્ય પણ ત્હમે જાણો છો, એમ હોવા છતાં ત્હમે કેમ ઉઠો છો ? નિદ્રાદિ વિષયસુખ તો પણ આદિ યોગિને વિષે પણ છે. એટલા માટે વિવેક ધારણ કરો, અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને પરમાનંદનો અનુભવ લો. બીજી યોગિઓના કરતાં મનુષ્ય યોગિમાં પરમાત્માની સંનિધાનતા (સમીપતા) અધિક હોય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. અસ્તુ ! અગ્નિના તાપથી ગોપાળ સાવધ થયા અને સ્વરક્ષાને અર્થે શ્રીકૃષ્ણને શરણે ગયા; પરંતુ આપણે ત્રિતાપોથી સંતપ્ત થઈએ છીએ, છતાં પરમાત્માની તરફ આપણા અન્તઃકરણની વૃત્તિ જતી નથી, એ આપણું દુર્લભ સમજવું.

સદાગ્રેહકં ગજજાતમસ્મિન્નં દિ કૃષ્ણેન પાર્શ્વેન ।

મિત્રીકથ વિશ્વસ્તાથિવસ્ત । તે તમાચ ન્ત મમાત્મનચયૈ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અખિલ લોકોપર કૃપા કરી કે એ વૃન્દારણમાં જન્મ (જલસમૂહ અર્થાત્ કાલિન્દીનો પ્રવાહ) ને જડપ્રાણીઓને પણ સર્પ-નિમુક્ત કર્યાં. જળ નિર્મલ કાંઈ અને પણ પક્ષી તથા વૃક્ષલતા વગેરેને વિષયુક્ત જલના તુષારમાંથી બચાવ્યાં. એ સધળું ગોપાળોએ દીઠું હતું તેથી ત્હેમના મનમાં એમને વિષે વિશ્વાસયુક્તિ ઉપજી હતી. એથી તે બધાએ પોતાને એ સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને સમય એવા શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરી. ગોપાળોમાં જે વિશ્વાસ હતો, તે આત્મામાં ક્યાં છે? શું આપણે દેખતા નથી, કે સાંભળતા પણ નથી? કે આ સંસારમાં પરમાત્માએ હવેના જન્મ મૂઢ જાતિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. પરંતુ આપણે અવિશ્વાસી હોઈ ત્રિનાગરમાંથી છૂટવા સાથે ત્હેમને શરણે જતા નથી. અથવા એ યોગ્યજ છે એમ સમજવું. કેમકે, બધાજ જે એમને શરણે જાય તેો યમગમનું નરક શૂન્ય (ખાલી) બની જાય; તેનો ઉપયોગ પછી ફાણુ કરે? એટલા માટે ઇશ્વરસદૃષ્ટ નરકનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો જોઈએ એમ સમજીને નર નારાયણને ભજતા નથી તે મુક્તજ છે. અસ્તુ! ગોપાળોએ અનન્યતાથી પ્રાર્થના કરી કે હે શ્રીકૃષ્ણ! હે બલરામ! હમે ત્હમારા ભક્ત છીએ. અને આ અગ્નિ અમારો ગ્રાસ કરે છે. એ કાલાગ્નિમાંથી બચવું અત્યંત કઠિણ છે. હમને મૃત્યુનો ભય નથી, પરંતુ ત્હમારો વિયોગ થશે, તેથી હમને દુઃખ થાય છે. ત્હમારા ચરણનો ત્યાગ હમારોથી થઈ શકે તેમ નથી, એટલા માટે હમારી રક્ષા કરો. ગોપાળોની પ્રાર્થના સાંભળી અને પોતાને માટે ત્હેમના અન્તઃકરણમાં કેવો ભાવ અને કેવા પ્રકારનો પ્રેમ છે, તે જાણ્યું અને પરમાત્માએ વિચાર કર્યો કે:—

સર્વદાહં નિરાકર્તું સર્વદાડનં રસાશ્રિત : ।

સત્કથં તજ્ઞ ચેત્કુર્વે સત્કથં ત્યાજ્યશો મમ ॥

સર્વજનોના સર્વ પ્રકારના દાહનું શમન કરવાને સાથે “હું નિત્ય રસાશ્રિત છું” એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં તેમજ સાધુઓએ મ્હારું વર્ણન કર્યું છે. એથી કરીને જે આ વખત એ સધળાઓનો તાપ શાન્ત નહિ કરે તેો મ્હારો તે યશ (કીર્તિ) સત્ય શી રીતે થશે? રસ નામ જલનું તેમજ આનંદાદિરસનું છે, પરમાત્મા આનંદરસપૂર્ણ હોવાથી, જે પ્રમાણે લોકિકરસ (જલ) ના સિંચેનથી અગ્નિશમન થાય છે, તેજ પ્રમાણે આનંદરસની વૃદ્ધિથી ત્રિનાગ

૧ સંસ્કૃતમાં ‘ડ’ અને ‘લ’ એ બેનો અભેદ હોવાથી જડની જગોપર જલ થયું છે.

(સંસાર દુઃખ) નું પાણી શમન થાય છે. પરમાત્માએ પોતાના ભક્તોની દુઃખદ સ્થિતિ અવલોકી અને ‘આપના વગર આ સંકટમાંથી હમને કોઈ મુક્ત કરે એમ નથી.’ એવો એમનો દૃઢભાવ જાણ્યો અને સકલ જગત્ત્રિયા-મક. અનંત શક્તિ ધારણ કરનારા, તથા જેમના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા શ્રીકૃષ્ણે તે દાવામિનું પાન કર્યું. તાત્પર્ય એ છે કે, અખિલ તાપો (દારૂ) થી યુક્ત અને એથી હંમેશાં સર્વને સંતપ્ત કરનારા એવા લોકોની પાસે આપણે આપણા તાપની શાન્તિની અથે જગત્તે છીએ, પરંતુ જેમની પાસે ખીલકલ રસ (દયારસ) નથી, તેઓ આપણા સંતાપ શી રીતે દૂર કરવાના હતા ? તેનો વિચાર આપણે કરતા નથી. જલ વિના અગ્નિનું શમન થયું નથી તથા રસ (પ્રેમ) વગર તાપ શાન્ત થતો નથી. પરમાત્મા રસપૂર્ણ હોવાથી, સન્ત, ભક્ત, મુની સર્વદા ત્હેમનો આશ્રય કરીને તાપ નિર્મુક્ત થઈ જાય છે. એવું સમજીને તાપદ લોકોનો કદી આશ્રય કરવો નહિ, અને આનંદ પ્રાપ્ત્યર્થ એક પરમાત્માની અનન્ય ભક્તિ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધ થયું; કેમકે પરમાત્મા ‘અનેક તાપ હંતા’ છે. અનેક પ્રકારના તાપોનો નાશ કરનારા છે. અને ‘અનેકતા’ અપહંતા’ યાને નામરૂપાત્મક જગત્તે જે આપણને પોતાની વનથી તેજસ્વર પરમાત્માથી પૃથક્ અને અનેકવિધ ભાસે છે, તે અનેકતાનો નાશ કરવાવાળા છે. અર્થાત્ ત્હેમના પ્રસાદથી એકાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલા માટે મનુષ્ય ઈશ ભક્તિનું અવલંબન કરવું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણઅંદ સ્વશુભેન કહે છે કે:—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંક્યં ધર્મં ઇવ ચ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્થાનો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

હે ઉદ્ધવ ! માંદપણ (નકારા સંબંધી) વૃદ્ધિગત યએલી ભક્તિ જેવી મ્હને વશ કરી લે છે, તે પ્રણાલિ યોગ (અષ્ટાંગ) સાંખ્ય (મુનિ પુરુષાત્મક શાસ્ત્ર) તેમજ ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ તથા દાન વશ કરી લેતા નથી. રત્નમાં જેવી દીપ્તિ નિવાસ કરે છે, સૂર્યની સાથે જેવી કાન્તિ રહે છે, તેવી ભક્તિને વિષે મ્હારી નિશ્ચિત સ્થિતિ છે. નાક વિના જેમ શરીરની શોભા, કિંવા ફિર વિના જેવા અવયવ, અમર પતિ વિના જેવું સૌભાગ્ય તેવાંજ ભક્તિ વગર નિખિલ સાધનોને વ્યર્થ સમજવાં. એના પર ઉદ્ધવ કહે છે કે:—હે ભગવન ! વેદવાદી પુરૂષ મોક્ષ પ્રાપ્તિનાં સાધન ધણું કહે છે, તો શું એ સંઘળાનેજ પ્રધાન સમજવાં, અથવા એમાંથી એકાદનેજ મુખ્ય માનવું ? એકાનો હેતુ એ છે કે, આપે તો જન સર્વત્ર નિઃસંગ થઈને આપના સ્વ-

શ્વપાં લાગી જાય એવો' નિષ્કામ ભક્તિ યોગજી ઉત્તમ સાધન છે એમ કહ્યું છે. એથી મહારા આ સદેહને દૂર કરો. ભગવાન કહે છે કે:—

મન્માયામોહિતધિયઃ પુરુષાઃ પુરુષર્ષભ ।

અંયો વદન્ત્યનેકાન્તં યથાકર્મ યથારુચિ ॥

ધર્મમેકે યશઃશ્રાવ્યે કામં સત્યં વમં શમમ્ ।

અન્યે વદન્તિ સ્વાર્થં વા વેદ્યં ચ ત્યાગભોજનમ્ ॥

કેચિદ્વ્રતપાત્તાનં વ્રતાનિ નિયમાન્યમાન ।

હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ ! મહારી માયાથી મોહિતશુદ્ધિ પુરુષ પોતાના કર્માનુસાર તથા શ્યિને અનુરૂપ કલ્યાણ (મેક્ષ) ના માર્ગ અનેક છે એમ કહે છે. કેટલાક જનો અર્થાત્ મીમાંસકો નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મનેજ મોક્ષ સાધન કહે છે. એમનું કહેવું એવું છે કે:—

મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયોઃ ।

નિન્નૈદિદિત્તે કુર્યાત્પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥

મોક્ષની ઇચ્છા કરનારને સકામ તેમજ નિષિદ્ધ કર્મોને સાર પ્રવ્રત્ત થવું નહિ. પ્રત્યવાય ન થાય તેટલા ખાતર નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરતાં રહેવું. હવે એના ઉપરજ ચોટોક વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રત્યવાય ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન થાય, અને સ્વર્ગ નર્કની પ્રાપ્તિ ન થાય, તેથી નિષિદ્ધ કર્મોના ત્યાગ કરાય. તો વર્તમાન શરીરવડે જે કર્મફલોનો ઉપભોગ થવાનો છે, તેમનો ભોગવડે ક્ષય થયા બાદ, આ દેહનું પતન થયા પછી 'જન્માન્તર પ્રાપ્ત થવાનું કારણ અવાશિષ્ઠ નહિ રહેવાથી,' જીવને બ્રહ્મીકયસાક્ષાત્કાર થયા વગરજ, સ્વરૂપાવસ્થાન મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે, એ પ્રમાણે કર્મ જડ મીમાંસકોનું કહેવું છે. 'સંસારની પ્રાપ્તિ કર્મથીજ થાય, તેથી કર્મરૂપ નિમિત્તોના અભાવ થમ જાય, તે સંસારનો અભાવ થશે.' એ પ્રમાણે ત્હેમનો તર્ક છે, પણ તે અયોગ્ય છે.

વિચાર કરો ! સંસારનાં હેતુ કર્મોના નાશ થયો કે નહિ એ તર્કવડે સમજવું કઠણ છે. કેમકે ઇલાનિષ્ઠ ફળ દેનારાં મનુષ્યનાં જન્માન્તરીય સંચિત કર્મો ધણીજ થયાં હોય છે. તેમનાં ફળ પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી એક જન્મમાં તેમનો ઉપભોગ થવો અસંભવિત છે. મનુષ્યે કહ્યું છે કે, અહાહત્યા કરનારાને જ્ઞાન, સકર, ગર્વભ, ઉદ્, બળદ, ઘેટાં, મૃગ, પક્ષી, ચંડાલાદિયોનિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે. એ પરથી ખ્યાલમાં આવશે કે, એક

જન્મમાં અખિલ સંચિત કર્મફલનો ભોગ લેવાવો અશક્ય છે. કારણકે કેટલાંક પ્રમળ સંચિત કર્મોથી આ દેહ નિર્માણ થાય છે, અને બીજાં કેટલાંકને દેશ, કાલ, નિમિત્ત વગેરેની રાહ જોવી પડે છે. તેથી અવશિષ્ટ રહેલાં સંચિત કર્મોનો, સાંપ્રતના ઉપભોગથી ક્ષય થવો અસંભવિત છે; અને એ કારણને લઈને આ દેહનો પાત થયા પછી, અન્ય દેહ પ્રાપ્તિના કારણનો અભાવ થયો, એવો નિશ્ચય કરવો પણ અશક્ય છે. હવે એનાપર એવી રાંકા ચરો કે, જન્મનાં ફલનો આરંભ થયો નથી એવાં પુણ્ય પાપકર્મ બન્ને બાંકી રહે પરંતુ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોવડેજ તેમનો ક્ષય થશે. એના સમાધાનમાં એમ સમજવાનું છે કે જન્માન્તર સંચિત પુણ્યકર્મ, તેમજ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એ બન્ને શુદ્ધરૂપ હોવાથી તેમને વિષે વિરોધ નથી. વિરોધ હોય તોજ વિનાશ પામે છે. જન્માન્તર સંચિત પાપકર્મ અશુદ્ધરૂપ હોવાથી નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોની સાથે તેમનો વિરોધ છે. તેથી તેઓ નષ્ટ થશે; તો પણ તેટલાંથી અન્ય દેહ પ્રાપ્ત કારણનો અભાવ સિદ્ધ થશે નહિ. કેમકે પુણ્યકર્મ તો બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણભૂત છેજ. એ શિવાય, ‘પાપ કર્મથી પુણ્ય કર્મનો પૂર્ણ નાશ થાય છે’ એવું ક્યાંક કહ્યું નથી. તથા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનુદાનથી ‘પ્રત્યયાય (દોષ, પાપ) ઉત્પન્ન થાય તેટલુંજ ફળ મળે છે અને બીજું કંઈ નહિ,’ એને માટે પણ પ્રમાણ મળતું નથી. તેમનાથી બીજું આનુષંગિક ફળ થવું સંભવનીય છે. આપસ્તાંબ મહર્ષિનું કહેવું એવું છે કે:—

“માત્રે ફલાર્થે નિર્મિતે હયાગંધાવનૂત્તરયતે एव
ધર્મે આચર્યમાણમર્થા અનૂત્પદ્યંતે”

અનુભવે જો કે ફલ પ્રાપ્તિને માટે આત્મરક્ષ વાળું હશે, તોપણ ‘કેરી મળવી’ એ પુણ્ય ફલ શિવાય, હાયા અને ગંધ એ આનુષંગિક ફળ પણ ઉત્પન્ન થાય છેજ તેજ પ્રમાણે ધર્માનુદાન આવી રહ્યું હોય તો અર્થ પ્રાપ્તિ એ (ગોણું) આનુષંગિક ફળ ઉત્પન્ન થતુંજ રહે છે. સારાસા કે, સમ્યગ્દર્શન (આત્મ સાક્ષાત્કાર) થયા વગર જન્મથી મરણ પયન્ત કાળ અને નિપિદ્ધ કર્મો સર્વથાજ તણ દેવાની પ્રતિજ્ઞા કોઈના પણ હાથે થવી શક્ય નથી. (એનો વિસ્તાર અન્ય ગ્રન્થમાં જોવો ઉચિત છે. બહિષં પ્રસંગોપાત્ત દિગ્દર્શન કયું છે. કેમકે સામાન્ય જનતાથી સમજાવું અશક્ય છે.) અસ્તુ ।

બીજા અર્થકાર શક્તી તો, કાળ નાટક અર્થકાર વગેરે કવિત્વજ્ઞ એકાના સાધન છે, એમ માને છે. એમનું વચન એવું છે કે:—

યાવત્કીર્તિર્મનુષ્યસ્ય પુણ્યા લોકેષુ ગીયતે ।

તાવદ્ધર્મસહસ્રાણિ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥

જ્યાં લગી મનુષ્યની નિમંલ ક્રાંતિનું લોકમાં વર્ણન થાય છે, ત્યાંસુધી હજારો વર્ણસુધી તે સ્વર્ગ લોકમાં આનંદથી રહે છે. કાષ્ઠ, વાત્સ્યાપતાદિ કામ શાસ્ત્રકાર કામોપભોગનેજ ક્તવ્ય માને છે. સાંખ્ય અને યોગ શાસ્ત્રકાર સત્ય, દમ, શમ, વગેરેનેજ મોક્ષ સાધન કહે છે. નીતિશાસ્ત્રકાર તે સાર્વભોમ રાજ્યનેજ મોક્ષ માને છે, અને સામદામાદિને તેનાં સાધન બતાવે છે. કાષ્ઠ શિખાસુત્ર ત્યાગ, યાગે સંન્યાસનેજ મોક્ષનું સાધન કહે છે. ભૂતચૈતન્યવાદિ ચાર્વાક (ચારવાક-સુંદર વાણી નાસ્તિક દેહાત્મવાદિઓની વાણી લોકોને કેટલી સુંદર લાગે છે તથા રચિકારક થઈ પડે છે, તે અનુભવમાં આવે છેજ. ચાર-વાક ઉપરથીજ ચાર્વાક એ શબ્દ થયો છે.) સ્થૂલ દેહનેજ આત્મા માને છે, એમનું એવું કહેવું છે કે, તંદુલચૂર્ણાદિ એકત્ર થઈને મધરૂપમાં પરિણત થઈ જવાથી, તેમનામાં જેવી મહાક્રિયા આવિર્ભૂત થાય છે, તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી, આપ તેજ અને વાયુ એ ત્રાર બ્રહ્માના સંયોગથી શરીર બને છે, અને પછી તેનામાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ‘હું સ્થૂલ છું’ ‘કૃશ છું’ ઇત્યાદિ અનુભવથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે, દેહજ આત્મા છે. આ શરીર મ્હારું છે, એવું કથન ઔપચારિક (ગૌણ) છે. એવા દેહાત્મવાદી ચાર્વાક કહે છે કે, શાસ્ત્રમર્યાદાને છોડીને યમેષ્ટ વિપયોપભોગ કરવો, એજ પુરુષાર્થ છે. કેમકે:—

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુત્રરાગમનં ક્રુતઃ ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ઋણં કૃત્વા મૃતં મિથ ॥

શરીર બળી ખાખ થયા મછી મોડુંજ આ મળે છે । સ્વર્ગ ક્યાં અને નરક ક્યાં છે ? એટલા માટે અને તેટલા પ્રયત્નથી દેવું પામી કરવું અને ધી પીવું; એવું એમનું વચન છે. કાષ્ઠ-આત્મભેદ, સજ્જસાદિ ગ્રામ્ય-ભેદજ સાધન માને છે. કેટલાક મર્તિની ઉપાસના, કાષ્ઠ શરીરસંસ્કૃતપ, કેટલાક માય, જ્વળીન, હિરણ્ય (સિંહ) વગેરે દાન તથા પ્રાણિક એકાદશી, સ્વરોપ, અનંતજલ, સંકળી-પદ્માદિન્યતોનેજ મોક્ષ સાધન કહે છે અને પુણ્ય કેટલાક જમ-વિષ્ણુભોજ-બતાવે છે. હું હિલ્લ । અને સાધનો વડે એજેલા રમણીયોક કરોથી સ્મિત/હેઈ નિત્ય જીવી, એ આકાંક્ષા વિષે આનંદ અપદ્મ, તેજજ કામભોગ કામમાત્રે દેવ-નિહલકેકેલી પુત્રા પ્રેમપુત્રી શોકવડે પ્રાણત ચમેલાં હાય છે. મરુતું મ્હારા રમણની સ્મૃતિથી મનિલાસી કેમતા, સિપાને, દેવ-

સ્વલા સ્ત્રી પતિને સ્પર્શ કરતી નથી તે પ્રમાણે, વિષયાભિલાષા સ્પર્શતી નથી. અને જેમણે મ્હારે વિષે ચિત્ત પ્રેમી છે, તેમના અન્તરમાં હું પરમાનંદરૂપે પ્રકાશિત થાઉં છું. એ સ્વરૂપજૂત આનંદ વડે એમને જે સુખ થાય છે, તે વિષયોથી વ્યાપ્ત જેમનું ચિત્ત છે. તહેમને શી રીતે મળવાનું હતું ? એ કારણને લીધે ભકિતજ સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સ્પર્શમણિને લોખંડનું એક અંગ અડકતાંવારનેજ સર્વાંગ સુંદર થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મ્હને જે એક ચિત્ત સ્પર્શ કરે તો નિખિલ અંગ ચિદ્રૂપ બની જાય છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ અખિલ સૃષ્ટિ સુવર્ણમય (શોભનવર્ણ અક્ષય) થઈ જાય છે. હું પ્રગટ થાઉં છું એમ કહ્યું તે ઉપરથી ‘પહેલું નહિ હતો, અને નવિન પ્રકાશિત થાઉં છું’, એમ નહિ સમજવું; પરંતુ વાદળનું આવરણ ગયા બાદ સૂર્ય જે પ્રથમથીજ ઉદિત થયો છે તે જણાય છે, તેજ પ્રમાણે વિષયાવરણ નાટ થતાંવારને હું પ્રતીત થાઉં છું. એવો મહર્ષિતચિત્ત ભક્ત:—

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણયમ । નસાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ ।

ન યોગસિદ્ધીર નર્મલં વા । મધ્યાપેતાત્મેતિ મદ્વિનાઞ્ચ્યત્ ॥

રસાતલના આધિપત્યને ઇચ્છતો નથી; કયો જ્ઞાની આશ્રલને છોડી ખોળે બ્રહ્મ કરશે ? તથા કસ્તૂરી આગળ જેમ માટી, તેજ પ્રમાણે તે ભક્ત ઇન્દ્ર પદને, તથા વિદ્યામાં જે ચણે હોય છે તેની માફક સાર્વભૌમપદને સમજે છે. તે ચણે જેમ ડુકરને પ્રિય હોય છે. તેજ પ્રમાણે વિષયાસક્ત પુરૂષને સાર્વભૌમપદ પ્રિય લાગે છે. હાથ અને દૂધ સમાનજ દેખાય છે, તોપણ જ્ઞાની દૂધપાનજ કરે છે, અને હાથને દૂર કરી દે છે. તેજ પ્રમાણે સત્યલોક અને ભકિતસુખ સમ દેખાવા છતાં સદ્ભક્તજ્ઞાની પરીક્ષા કરીને ભકિત સુખનેજ બ્રહ્મ કરે છે. તહેને અણિમા મહિમા ઇત્યાદિ યોગસિદ્ધિઓની આશા હોતી નથી; વધુ શું કહીએ ? મોક્ષની પથ અપેક્ષા રહેતી નથી. હુંજ તહેને અત્યંત પ્રિય હોવાથી, મ્હારા શિવાય બીજા કશાની તહેને આકાંક્ષા થતી નથી. જેણે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો છોડી દીધો છે, ઇન્દ્રિયોનું આકલન કર્યું છે, મન શાંત કરીને સર્વત્ર સમચુદિને ધારણ કરી છે, તેમજ ઇશ્વર પ્રેમથીજ જેનું ચિત્ત સંગ્રહ થયું છે, તહેને સર્વ દિશાઓ સુખમયજ થઈ પડે છે. અર્થાત્ ભક્તોનું સુખ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ હોય છે; બીજા સાધકોની પેઠે સ્વર્ગાદિલોકમાંજ પરિચિત્ત જેવું હોતું નથી.

ન તથા ને ત્રિવંશમ આત્મ યોગેર્ન યોગદર : ।

ન ચ ત્રિવંશમો ન ઓન તત્ત્વ ચ વચન મત્તાત્ ॥

હે ઉદ્ધવ ! એવો ભક્ત મ્હને કેટલો પ્રિય હોય છે, તેને માટે હું શું કહું ?
 અક્ષદેવ મ્હારો પુત્ર ! પરંતુ મ્હેં એને ધર્મમાર્ગમાં નિરત કર્યો, અને
 ભક્તને હું નિષ્કર્મતા (અક્ષભાવ) પ્રાપ્ત કરાવું છું. ગોપાળોની સાથે મ્હેં દંડી
 ભાત ખાધા તથા ગોવત્સ અને ગોપાલોતું રૂપ બનીને એક વરસ સુધી
 ભક્તને ઘેર રહ્યો. સારાંશ કે, ભક્તના જેવો, અક્ષદેવ પુત્ર હોવા છતાંયે પ્રિય
 નહિ થઈ પડ્યો. શંકર મ્હારું સ્વરૂપજ ! જેને માટે મ્હેં બીજી વાર મોહિનીનું
 રૂપ લીધું હતું, અને તેમ કરીને ત્હેમને મોહિત કર્યા હતા; પરંતુ ભક્ત
 રૂકમાંગદને તો મોહિનીની જળમાંથી નિર્મુક્ત કાઢી હતો. એ ઉપરથી
 ભક્તના જેવા તો તેઓ પણ પ્રિય નથી, એમ જાણવું. સંકર્ષણ (બલરામ)
 મ્હારા મોટા ભાઈ, તોપણ ભક્ત પાંડવોતું રક્ષણ કરવા ખાતર, યુદ્ધ સમયે
 મ્હેં એમને યુક્તિથી તીર્થયાત્રા કરવા મોકલી દીધા; પરંતુ ભક્તચૂડામણિ
 અર્જુનને ખાતર, મ્હેં મ્હારી શસ્ત્રધારણ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા
 કરીને બીજમની સાથે લડતી વખતે હાથમાં ચક્ર લીધું; અર્થાત્ ભક્તના જેવો
 ભાઈ પણ પ્રિય નથી. લક્ષ્મી મ્હારી મુખ્ય રાણી, પરંતુ ત્હેને ચરણ સેવામાં
 રોકી છે અને ગોપીઓને તો મ્હેં ખાંધ ઉપર ઉપાડી લીધી. જે લક્ષ્મીનો
 નિઃશેષત્યાગ કરી દે છે તે મ્હને અત્યંત પ્રિય હોય છે; પરંતુ જે લક્ષ્મીને
 ખાતર મ્હારી ભક્તિ કરે છે ત્હેને નહિ લક્ષ્મી અને નહિ હું એવું થાય
 છે. એટલુંજ શું ? પરંતુ વેદશાસ્ત્રપ્રતિપાદિત જે આ મ્હારું ચતુર્ભુજ શરીર,
 તેનાપર પણ મ્હારો વિશેષ પ્રેમ નથી. જે હત, તો આ વક્ષઃસ્થલ ઉપર
 બૃગુલાંજન શા માટે ધારણ કરત ? તથા ગામે ચરાવવાને માટે તેમની પાછળ
 પાછળ વનવન અને પહાડો પર શા માટે જત ? તેમજ અર્જુનના રથને
 શા સારૂ ઘોડાઓ જોડત અને તેમને ઘોત પણ શા માટે ? રાજસૂયયજ્ઞમાં
 ધર્મરાજને ત્યાં આક્ષણોની અજીડી પત્રાવળ શા માટે ઉચકત ? હું પૂર્ણકામ
 હોવા છતાં પ્રેમી ભક્તોને માટે સદા સકામ છું. હે ઉદ્ધવ ! તું મ્હારો ભક્ત
 જેટલો મ્હને પ્રિય છે, તેટલા અક્ષદેવ, શંકર, બલરામ, લક્ષ્મી, તેમજ
 સ્વશરીર પણ પ્રિય નથી. ઉદ્ધવ ભગવાનને અત્યંત પ્રિય થયા તેનું કારણ
 કવિઓએ લખ્યું છે કે, સત્વાત્મક શ્રીકૃષ્ણને સત્વશીલતા પ્રિય હોવી સ્વાભા-
 વિક છે. શંકરમાં તામસતા, અક્ષદેવમાં રાજસપણું, લક્ષ્મીમાં રજો ગુણાધિ-
 ક્યથી ચાંચલ્ય, બલરામમાં રાજસ તામસત્વ, અને પોતાની પણ સત્વરૂપતા
 કેટલાક સ્થળમાં ચલિત (મિથ્યા) થઈ હતી, પરંતુ એ ઉદ્ધવની સત્વશીલતા
 સદા અખંડરૂપે સ્થિત છે; એટલા માટે તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા.
 એટલુંજ નહિ પણ, કહ્યું છે કે જે ઉદ્ધવ તે માધવ રૂપજ !

યસ્યોપસર્ગઃ ક ચ નાસ્તિ લોકે સદા સમાકારતત્ત્વ સ્થિતો યઃ ।

સ ઉદ્ધવો માધવ एव સાક્ષાદિત્યં કર્ણ પ્રાજ્ઞઞનૈર્ન વાચ્યમ ॥

જગત્માં જેમનો કોઈને ઉપદ્રવ નથી, તથા જે નિરન્તર સમતાથી સર્વત્ર સ્થિત છે; યાને યદપિ આ જગત્ નામ અને રૂપરૂપે વિષમ જણાઈ આવે છે, તોપણ, ‘ચરાચરમાં ચૈતન્યરૂપ આત્મા સમરૂપથી સ્થિત છે’ એવી જેમની બુદ્ધિ અધિજ્ઞાન સમબ્રહ્મરૂપમાં સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે ઉદ્ધવ સાક્ષાત્ માધવરૂપજ છે, એમ યાની પુરૂષ કેમ નહિ કહેશે? અર્થાન્તરન્યાસથી જુઓ. ઉદ્ધવ એ શબ્દનો ઉપસર્ગ રહિત કરીને જોશો તો. ‘ધવ’જ શેષ રહેશે. ‘ઉત્ત ઘવ’ ધવની પાછળ ઉત્ ઉપસર્ગ છે તેનો લોપ કરવો અને બાકી રહ્યો જે ધવ શબ્દ તે સમાકાર, યાને માકાર વર્ણ યુક્ત કરવો, તો માધવ એમ થાય છે. માધવ નામ લક્ષ્મીપતિનું છે. તામર્ય, ઉપસર્ગશૂન્ય, અને સમાકારતાથી સ્થિત જેમનું અંતર છે, તે ઉદ્ધવને માધવરૂપજ જણાવા. પ્રજુના ભક્ત પ્રજુરૂપ થાય છે, એવું અન્યત્ર વર્ણન મળી આવે છે; તથા જેનું ઉદાહરણ પશુ દર્શાવવામાં આવે છે. જુઓ ।

એક વખત દીવાળીના તહેવારમાં નામદેવે વિચાર કર્યો કે આજે બધા લોકો પ્રાતઃકાળમાં અભ્યંગ સ્નાન કરશે, માટે ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલને આપણે ઘેર સ્નાન કરવા બોલાવવા. ત્હેમણે પોતાની માતાને એ હેતુ સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે હું વિઠ્ઠલને સ્નાન કરવા માટે જલદી તેડી લાવું છું, તું પાણી ગરમ કરીને રાખજે; એમ કહીને મંદિરમાં જઈને ભગવાનને નામદેવ કહેવા લાગ્યા:—“હે વિઠ્ઠલ ! આજે દીવાળી છે માટે તું હમારે ઘેર મંગળસ્નાન કરવાને ચાલ; આપણે બન્ને બરાબર ન્હાઈશું.” દેવે કહ્યું:—“હે નામદેવ ! મંગલ આરતીને વખતે સંતજનો સ્થવારમાં વહેલા આવશે અને તે વખતે હું મ્હારા સ્થાનપર નથી, એવું ત્હેમના જોવામાં આવે તો નાહક વાચ્યતા થાય અને મ્હારી પત જાય, માટે દુરાગ્રહ કરશે નહિ.” નામદેવે કહ્યું:—માતાને કહીને સંધળી તૈયારી કરીને હું ત્હમને બોલાવવાને આવ્યો છું, માટે ત્હમારે ચાલવું જોઈએ. ત્હમારા વગર હું આજે સ્નાન, ખાન, પાન વગેરે કાંઈ નહિ કરું.” ત્યારે દેવ બોલ્યા:—“જો તું મ્હારા સ્થાનપર સ્થિત થાય તો હું ત્હમારે ઘેર જલદી જઈને, અભ્યંગસ્નાન કરીને આવું, અને ત્યાર પછી તું જઈને નાહી લેજે.” નામદેવે એ વાત કબૂલ કરી, અને ધણી આનંદની સાથે શ્રી વિઠ્ઠલે પોતાના આસનની ઉપર ત્હેમને ઉભા રાખીને પોતાનો પોશાખ, ફિરીટ, કુંડલ, હાર, શીરપેચ વગેરે અલંકાર

તહેમના શરીરપર નાંખી દીધા. કમ્બર ઉપર હાથ રાખવાનું તથા પગ સરખા જોડી રાખવાનું કહ્યું. ભગવાન કહેવા લાગ્યા:—“નામદેવ ! મ્હારી ટેક રાખજો. સંતમંડળી નિયમાનુસાર મંગલઆરતીના દર્શનને માટે આવશે, આખણ તથા શાકેરનું નૈવેદ્ય મુખ પાસે લાવીને બતાવશે, પરંતુ ત્હારે ચાટવું નહિ, ખાવું પણ નહિ. તેમજ કોઈની પણ સાથે હસવું બોલવું નહિ. ચૂપચાપ ઉભા રહીને સર્વ ચરિત્ર ગુમરૂપથી જોયાં કરવું. હવે હું ત્હારે ઘેર ન્હાવા જઈ છું, પરંતુ હું જ્યાં સુધી પાછો આવું નહિ ત્યાં સુધી શીખવ્યા પ્રમાણે ત્હારે ઉભા થઈ રહેવું. પછી નામદેવને ઘેર ભગવાન આવ્યા અને ત્હેની માતા ગુણુબાધને કહેવા લાગ્યા કે, “મ્હને જલદી સ્નાન કરાવો. મ્હારા સિંહાસનપર મ્હેં નામદેવને ઉભા રાખ્યા છે, અને ત્હેની કમ્બિજાનુસાર હું અહીં ન્હાવા આવ્યો છું. મ્હારે જલદી પાછાં જવું જોઈએ, નહિ તો બધા સંતોમાં મ્હારી કુજોતી થશે.” એવું સાંભળીને નામદેવની માતાએ ભગવાનને તૈજાબ્યંગસ્નાન કરાવ્યું તથા ઉપહાર પણ કરાવ્યો. જનાબાધ જે નામદેવની દાસી હતી, ત્હેણે એ વાત સાંભળતાંજ મંદિરમાં જઈને નામદેવનું રૂપ જોયું, અને મનમાં કહેવા લાગી કે:—“ધન્ય છે, નામદેવને ! જગતમાં કોઈ એવો ભક્ત નહિ થયો હોય કે જે પ્રત્યક્ષ પ્રભુના સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન થઈને તદ્રૂપતાથી લોકોને દર્શન આપે. જનાબાધએ ભગવાનને મ્હોંડે વાત સાંભળી હતી, એથી નામદેવને ત્હેણે ત્યાં જઈને જોયા અને ઓળખી કાઢ્યા; પરંતુ બીજાઓને તો નામદેવ શ્રી વિઠ્ઠલ રૂપેજ પ્રતીત થયા.

એ જનાબાધને કૃષ્ણાવતારની કુબ્જદાસીનો અવતાર કહી છે. એક વખત એનાં મા બાપ, એની જ્યારે સાત વરસની ઉંમર હતી ત્યારે એને પંદરપુરની યાત્રામાં, પોતાની સાથે લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં આવ્યા બાદ ત્હેણે પોતાનાં માબાપને કહ્યું કે હું પાછી હવે ત્હમારે ઘેર આવવાની નથી, જીંદગી ભર અહીંજ રહીશ. બહુ બહુ સમજાવ્યા છતાં ત્હેણે જ્યારે આખરે માન્યું નહિ, ત્યારે માબાપ ત્હેને શ્રી વિઠ્ઠલનાચરણનાં મહાદ્વારમાં છોડીને ચાલ્યાં ગયા. પછી નામદેવની મુલાકાત થઈ અને ત્હેમણે પૂછ્યું કે, ‘તાંડે નામ ગામ શું છે ? ત્યારે છોકરીએ કહ્યું:—“મ્હાંડે નામ જની છે. અને વિઠ્ઠલ રૂકિમણીજી મ્હારાં માબાપ છે.” નામદેવે ત્હેના ઉપર દયા ઉપજી, અને સાંથી ત્હેને પોતાને ઘેર લઈ આવીને, માતાને ત્હેનું રક્ષણ કરવા સાર કહ્યું. લોકો જ્યારે ત્હેને પૂછતા કે તું કોણ છે ? ત્યારે તે, નામદેવની દાસી હું છું” એમ ત્હેમને કહેતી. નામદેવને ત્યાં સંસારનું કામ કરીને અખંડ હરિસ્મરણ તથા

શત્રીને વિષે કીર્તન-અવશ્ય કરતી. એ પ્રમાણે નામદેવની સંગતિથી ત્હેનો કાળ આનંદપૂર્વક વ્યતીત થતો. ત્હેના પ્રેમને લીધે ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલ, ત્હેની સાથે અનાજ દળવામાં મદદ લાગતા. એટલા માટેજ કવિએ કહ્યું છે કે:—

શ્રીરમારમણપ્રેમા યત્ર સ્થેમાનમાસ્મિન્ : ।

અતિધન્યા સતાં માન્યા સૈવ ગૌરવદાતા મતા ॥

જેનામાં લક્ષ્મીપતિના પ્રત્યે પ્રેમ સ્થિરીભૂત થયો હતો, એવી અત્યંત ધન્ય અને સંતોને માન્ય નામદેવની દાસી જે જની (જનાબાઇ) તેજ હમને આનનીય લાગે છે. ત્રિઘ્ણટાર્થમાં સમજવું કે, તેજ જની (જન્મ) પ્રસિદ્ધ અને હમને માન્ય છે કે, જેનામાં ભગવાનને વિષે અત્યંત તેમજ અચળ પ્રીતિ છે; અને સજ્જનોએ પણ તે માન્ય તથા અત્યંત ધન્ય કહી છે. અસ્તુ ! નામદેવને જોઇને જનાબાઇ ઘેર પાછી આવી અને નામદેવની માતાને કહ્યું:— “હે ગુણ્યાબા ! તું અદિતિ તથા દેવકી કરતાં પણ વિશેષ આત્મવતી છે. કેવું આશ્ચર્ય ! પાપાણ્યની મૂર્તિ, પરંતુ નામદેવની ભક્તિને લીધે ત્હેની સાથે સદા સગુણરૂપ ધારણ કરીને ખેલી રહી છે, તથા ‘જ્ઞાયાં પીયાં કરે છે.

ભારત્યાહ, દેવ નામદેવને ઘેરથી મંદિરમાં જઈને પોતાના સ્થાનપર ઉભા રહ્યા, અને નામદેવને ઘેર મોકલ્યા. સારાંશ, ભક્ત અને પરમાત્મા એક રૂપજ છે, એવો અનુભવ પ્રગટ કરી બતાવવા સાર પરમાત્માએ આ ચરિત્ર બનાવી દેખાડ્યું. એથી કરીને સકલ સાધનોમાં ભક્તિનેજ પ્રધાન સમજીને ઇશ પ્રાપ્ત્યર્થ તેનું આલંબન કરવું. ધર્મકર્માચરણ જો કે ઉત્તમ છે, તોપણ ભક્તિની સહાયતા તેને આવસ્યક છે, એવું અન્યત્ર પણ કહ્યું છે:—

સત્તારક . સ્યાદ્ભજનેન યુક્તો નૃણાં સમૃદ્ધઃ કિલ સત્પથોડયિ ।

સાહાય્યકં શ્લેષ શતન્દ્રવાયા ધનાધનઃ કિં રસદાનદક્ષઃ ॥

સત્પથ, યાને વેદોક્ત ધર્મકર્માચરણરૂપ માર્ગ જો પરમાત્મા ભજન યુક્ત હશે, તોજ અનુષ્ઠેને ઉત્તમ રીતે સંસારાર્ણવમાંથી તારવાને સમર્થ થશે. ધનાધન યાને વૃદ્ધિકારક મેષ ભારેજ રસ (જલ) દાનમાં દક્ષ થાય છે કે, બ્યારે તેને પીજળીની સહાયતા મળે છે. અર્થાન્તરથી જોઈશું તો સત્પથ, યાને નક્ષત્ર માર્ગ જો આકાશ (નક્ષત્ર આકાશમાર્ગગામી હોય છે તે પ્રસિદ્ધ છે) તે જ-જ્ઞાન-યુક્ત (નક્ષત્ર સમહ સંપન્ન) હોય તોજ, તે સત્તારક (ઉત્તમ તારકા વિશિષ્ટ)

૧ ‘નામ-જાણી નામદેવની દાસી જની, અને ‘નામ’ (પ્રસિદ્ધ) ‘જની’ (જન્મ) એ પ્રમાણે પદચ્છેદ તેમજ અર્થ સમજવો.

છે એમ કહેવાશે. નક્ષત્રશૂન્ય આકાશ જેમ સત્તારક નથી, તેજ પ્રમાણે બજ્રનશૂન્ય સત્પથ પણ ઉત્તમ તારક નથી. એથી કરીને વીજળી સમાન પરમાત્મભક્તિની જો તેને ઉત્તમ સહાય મળે તો, તે સન્માર્ગ રસ (રસરૂપ પરમાત્મા) નું દાન કરવામાં દક્ષ, પ્રવીણ, સમર્થ થાય છે, એમ સમજવું. કેવળ શુષ્ક ક્રિયા અગર શુષ્ક જ્ઞાનથી રસરૂપ પરમાત્માનો લાભ થતો નથી, એમ સમજીને પરમાત્મ ભક્તિને મનમાં દૃઢ કરવી, એ પ્રમાણે મહાત્માઓનો ઉપદેશ છે.

॥ इति शिवम् ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

ભક્તિનું ઉત્પાદક નૌસાધન.

तत्कृतस्य मृतस्य मम किं क्रियते नरैः ।

बहिर्वाह्यन्तरे वापि मया भाषो हि गृह्यते शि० पु० ॥

આ નરદેહ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બન્નેનો સાધક હોવાથી, નરકસ્થ જીવ જેમ મનુષ્યદેહની ઈચ્છા કરે છે, તેજ પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ દેવો પણ તેની કામના કરે છે. કેમકે સ્વર્ગીય અગર નારકીય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ સાધવાને સમર્થ નથી. એટલા માટે વિવેકી પુરૂષે, નરકમાં જવાની જેમ ત્હેની ઈચ્છા થતી નથી તેજ પ્રમાણે, સ્વર્ગની કામના પણ છોડી દેવી; અને મનુષ્ય શરીર ઉત્તમ છે, છતાં તે ફરી પ્રાપ્ત કરવાની આશા ન રાખવી. દેહાસક્તિથી મનુષ્યનું સ્વાર્થના તરફ અવધાન રહેતું નથી. આ દેહ ભક્તિ તથા જ્ઞાન સાધવાવાળો છે એમ જાણવું, અને જો કે એ પુરૂષાર્થ આપનારો છે, તોપણ નશ્વર ક્ષણભંગુર છે, એ પ્રમાણે ધ્યાનમાં રાખવું. તેમજ પ્રમાદ છોડીને મૃત્યુ પહેલાં મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો. જેમ પક્ષી, વૃક્ષ ઉપર ધર બાંધીને રહે છે, પરંતુ નિર્દય પુરૂષ તેને તોડવા મડે છે તો તેની આસક્તિ છોડીને ત્યાંથી આલ્યું ભય છે; તેજ પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રી આપણાં આયુષ્યને તોડી રહ્યા છે એવું જાણીને બચનાં માર્યાં જેમનાં અંગ કંપિત થાય છે, અને જેઓ કોઈપણ કામના મનમાં નહિ રાખતાં, દેહાદિ નિર્મિલ વસ્તુઓની આસક્તિનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષો પરમાત્માનું ચતુર્થજ્ઞાન સંપાદન કરીને પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાનુભાવ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે:-

૫૬-રાગ-પીછ-તાલ-દીપચંદી.

નરસમાનનહિકૌનિહુદેહી ॥ જીવચરાચરાચનાજેહી ।
 નરકસ્વર્ગઅપવર્ગનિસેની ॥ જ્ઞાનવિરાગભક્તિસુખદેની ।
 સોતગુધરિહરિભજહિનજેનર ॥ હોયવિષયરતમંદમંદતર ।
 કાંચનકાંચબદ્ધિશઠજેહિ ॥ કરતેડારીપરિસમણિદેહી ।
 અસહરિભક્તિસુગમસુખદાઈ ॥ કોઅસમૂઠનબાઈસુહાઈ ॥

નિખિલ ચરાચરના જીવ નરતતું પ્રાપ્ત કરવા સાર યાચના કરે છે, એવા દેહમાં આવીને જીવ નરક્યોની, સ્વર્ગ અને મોક્ષ એમને ઉચ્ચ નીચ કર્મવડે સંપાદન કરે છે. જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિ તથા પરમાનંદ જેનાવડે મળે છે, તેનો લાભ થયા બાદ, જે મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત થાય, અને પરમેશને ન બજે, તો તહેના જેવો મૂઠ ખીજો કોણ બાળ્યો ? ખ્યાલ કરો, કે તે પુરુષ બાળ્યે સુવર્ણ આપીને કાચ લે છે, અથવા બાઝવશાત્ સ્પર્શમણિ જે હાથ આવ્યો છે, તેને ફેંકી દેવા જેવું જ કર્મ કરે છે. એવો મૂઠ કોણ હોય કે જેને હરિની ભક્તિ સુંદર તેમજ પ્રિય ન લાગે ? અધ્યાત્મ રામાયણમાં ભગવાન વ્યાસ લખે છે કે:—

મક્તિર્મુક્તિવિધાયિની મગવતઃ શ્રીરામચન્દ્રસ્ય હે ।

લોકાઃ કામચાંદ્રિપદ્મયુગલં સેવધ્વમત્યુત્સુકાઃ ।

નાનાજ્ઞાનવિશેષમંત્રવિતતિ ત્યક્ત્વા સુદુરે મુશમ ।

રામં કથ્યમાતનં સ્મરારેહ્યે માંતં મજધ્વં કુધાઃ ।

હે સુમન્યો ! પદ્મયુગલૈર્મયર્થસંપન્ન શ્રી રામચન્દ્રની ભક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન છે એટલા માટે, ત્હમે અજ્ઞાનના વિવિધ ખેલ જેમ સાધનોના સમૂહ છે તેમને દૂર કરીને, અત્યંત ઉત્સુકતાથી કામધેનુ સદૃશ સકલેચ્છ પ્રપૂરક જે શ્રી રામચન્દ્રના ચરણ કમળ યુગલ, તેની ખૂબ સેવા કરો. તે સ્થાન સુંદર પ્રભુ મહાનરિપુ શંકરના હૃદયમાં નિત્ય નિવાસ કરે છે. તેજ પ્રભાણે શ્રી રામચન્દ્રજીએ સ્વમુખે શખરીને કહ્યું છે કે:—

પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જ્ઞાતિનામાઅમા ચઃ ।

ન કારણં મન્નજને મક્તિરેવ હિ કારણઃ ॥

વજ્રાનતપામિર્વા વેદાધ્યયનકર્મભિઃ ।

મૈવ દ્રવ્યમ્ શક્યો મક્તિર્મુખૈઃ સદા ॥

સ્ત્રી, પુરુષ કિંવા જાતિ, નામ, આશ્રમ વગેરે વિશેષ, મ્હારી સેવા કરવાનાં સાધન નથી; ભક્તિજન મુખ્ય સાધન છે. પુરુષોએ પુષ્કળ યત્ન, દાન તપશ્ચર્યા, વેદાધ્યયન, તથા તે શિવાય બીજાં પણ કર્મ કર્યા હશે, તોપણ જો તેઓ મ્હારી ભક્તિ વિમુખ હશે, તો હેમને મ્હારું દર્શન થવું શક્ય નથી. એટલા માટે હું હેમને ભક્તિનાં સાધન કહું છું.—

સતાં સંગતિરેવાત્ર સાધનં પ્રથમં સ્મૃતમ્

॥ દોહા ॥ બિનું સત્સંગ ન હરિકથા તેહિ બિન મોહન ભાગ ।

મોહ ગયે બિનુ રામપદ હોઇ ન દહ અનુરાગ ।

સાધુઓના સમાગમ કરવો એજ મુખ્ય સાધન કહ્યું છે. તુલસીદાસજીએ પણ સ્વાનુભવથી કહ્યું છે કે સાધુઓના સમાગમ નહિ કરવાથી પરમાત્મ-કથાઓનું શ્રવણમનન થશે નહિ; અને તે વિના મોહનાશ પામશે નહિ. તેમજ જ્યાં સુધી, મોહ છે ત્યાં સુધી રામપદને સાર દહ, અર્થાત્ ચાહે તેટલાં વિદ્ને આવે તોપણ અચળ અનુરાગ-પ્રીતિ-ઉત્પન્ન થશે નહિ. એથી કરીને સકલ સાધનોનું મૂળ સત્સંગ છે એમ સમજવું. કવિ કહે છે કે:—

યા સાધ્વસંગતા યુક્તં જનતા સાધ્વસં ગતા ।

યા સાધુસંગતા ચિત્રં જનતા સાધ્વસંગતા ॥

જે જનતા (જન સમૂહ) સાધુઓના સમાગમની વિમુખ હોય છે, તે સંસારભયને સદા પ્રાપ્ત થએલ છે, એમ સમજવું. પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે જે જનતા સાધુઓની સાથે સંગત થએલ છે, તે પણ સાધ્વસને (બચને) પ્રાપ્ત થએલ છે, એમ જાણવું. એમાં ‘સાધ્વસંગતા’ એ પદ પર શ્લેષ છે. અનુર્ય ચરણમાં એવો પદચ્છેદ કરવો કે, ‘સા જનતા અધ્વસંગતા,’ યાને જે જનતા (જનસમૂહ) સાધુઓની સંગત કરે છે, તે સન્માર્ગ લઈ હોઈને, સંસારભય શૂન્ય બને છે; એમાં થોડો વિરોધાભાસ દેખાડ્યો છે, તે ઉપર કહેલા અર્થ મુજબ નિવૃત્ત પણ કરી બતાવ્યો છે. સત્સંગ પ્રભાવ કેવો હોય છે ? તે જુઓ:—

વંકા ત્તી રજોમિ : કહાંવતહ ચ : કંટકાવ સંગ - ।

એત્સુર્યા અસ્તમત્ત હહ સ્યાત્સવામાન્નર્જ :

તં ઘસે વાસુદેવો નિલકરકમલે પદ્મવત્સાદર તત્ ।

કિં વાચ્યં તત્ર લક્ષ્મીનિવસતિ નિમ્નતં નિત્યદા :

મનુષ્યની પાપથોર્નિમાં ઉત્પત્તિ થઈ હોય, રજેગુણથી હેતું હૃદય મગ્ન થએલું હોય, તેમજ કંટકવત્ ફલાનુસંધાન કરતો પણ કેમ નહિ

હોય ? પરંતુ જે તેણે જ્ઞાની મહાત્મા પુરષોનો નિરંતર સંગ કરીને, હેમનો અનુમલ સંપાદન કર્યો હશે, તો અસંભાવના વિપરીતભાવનારૂપી ભ્રમમાંથી નિર્મુક્ત થઈને, તે નિરંતર હર્ષપૂર્ણ સ્થિતિમાં રહેશે. પછી વાસુદેવ ભગવાન, હેને પોતાના હાથમાં પદ્મની માફક ધારણ કરતાં, તે પુરુષમાં મોક્ષલક્ષ્મી સદા નિવાસ કરશે. અર્થાન્તરથી જોઈશું તો કમલ પણ કદંમોત્પન્ન છે, તથા પરાગપૂર્ણ તેનું અંતર હોય છે, તેમજ કંટકાદિથી મુક્ત તેનો ઘાંડો હોય છે, પરંતુ ‘મૂર્ચાન્નિગ્રસ્તાલ્’ જે તેને સર્વની પ્રસાદ-પ્રકૃક્ષતા-પ્રાપ્ત થઈ હશે, તો તે ભ્રમગેને હિતકારક થઈને. આમોદ (સુગંધ) વડે પૂર્ણ રહે છે. ત્યાર બાદ તેને પરમાત્મહત્તમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એવું પદ્મ લક્ષ્મીનું વસતિસ્થાન છે, જે પ્રસિદ્ધ પણ છે. એટલા માટે આત્માનાત્મભ્રમરાહિત્ય તેમજ સ્વરૂપાનંદસ્થિતિને માટે સત્સંગને પ્રથમ સાધન કહ્યું છે. સામાન્યતઃ પ્રાપ્ત થએલો સત્સંગ તથા સદૃશીન પણ પુરુષને અત્યુન્નત સ્થિતિએ પહોંચાડે છે. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખત નારદની સ્વારી વૈંકટમાં જઈને ભગવાનને સત્સમાગમ માહાત્મ્ય પૂછવા લાગી, ત્યારે દેવે કહ્યું:—“નારદ ! કાશીક્ષેત્રના ઉત્તર પ્રદેશમાં મહર્ષિવાલ્મીકિનો આશ્રમ છે, અને ત્યાં એક કૂવો છે, જેના ઉપર ‘રક્તમુખ’ નામનો એક શરટ^૧ બેઠો છે, તેને પૂછવાથી તે હમને સત્સંગ માહાત્મ્ય બતાવશે; કેમકે તેની હેને સારી પેઠે માહીતી છે. આટલું સાંભળીને નારદ ત્યાં જઈને હેને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘હે રક્તમુખ ! સત્સમાગમ માહાત્મ્ય તું બહને કહે.’ એ શબ્દ સાંભળતાવારને તે શરટ ગતપ્રાણ થઈને નારદના પગમાં પડ્યું. નારદ પણ એ જોઈને ખિન્ન મુખ થયા, અને વિષ્ણુની પાસે આવીને હેમણે બનેલો વૃતાન્ત કહી સંભળાવ્યો. ફરી પાછું દેવે કહ્યું:—“નારદ બ્યાં હમે ગયા હતા ત્યાં એક અસ્વત્થ (પીપળા)નું ઝાડ છે, જેના પર ‘મરકતાંગ’ નામનો એક વૃત્તન પોપટ છે, તે હમને એ પ્રકાર બરાબર સમજાવશે.” નારદ ફરીથી ત્યાં ગયા અને તે પોપટને પૂછવા લાગ્યા તો તે પણ તેજ ક્ષણે ગતપ્રાણ થઈને પડ્યો. એવું જોઈને નારદને વિચાર થઈ પડ્યો કે, જેની સાથે હું વાત કરું છું તે મરણ પામે છે, એ બારે આશ્રમની વાત છે. કદાચ મારે હાથે હત્યા કરાયા સાર દેવે આ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો દેવ જાણે ! પછી નારદે દુઃખી થઈને ફરી પાછા ભગવાનની પાસે આવીને કહ્યું કે, “હે ઇશ ! ફરી પાછું પણ એવું જ થયું. એ પોપટ

કશેય જવાબ ન દીધો, પણ મ્હારા શબ્દો કાને પડતાં વારને દેહ છોડ્યો; હવે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે આપ જાતેજ કહો, બીજે કશે મોકલતા નહિ.” બ્રમવાન બોલ્યા:—“નારદ ! હવે ત્હમને હું ખાતરીથી કહું છું કે કાશીના રાજાને એક નવો પુત્ર થયો છે, ત્હને પૂછવાથી તે યથાર્થ જવાબ દેશે.” નારદે જણાવ્યું:—“ હે પરમાત્મન ! શરત્ તથા પોપટ ગરીબ પ્રાણી, ત્હમના મરી જવાથી મ્હને કાંઈએ કાંઈ કહું નથી; પરંતુ એ રાજપુત્રને પૂછતાંજ તેઓની માફક એ પણ ગતપ્રાણ થઈ જાય તો, રાજા દંડ કર્યા વગર રહે નહિ, અને ત્હનું પાપ પણ ઘણું ભારે લાગે. માટે ત્યાં જવું મ્હને તો ઠીક લાગતું નથી.” દેવે બહુ બહુ સમજાવ્યા બાદ નારદ ત્યાં પહોંચી પહોંચી ગયા. રાજાને ભારે આનંદ થયો, અને નારદને પ્રણામ તથા પૂજન વગેરે કરીને, પુત્રરત્ન પ્રાપ્તિની હકીકત કહી. ત્યારે નારદે ‘ એ પુત્રને જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે, ’ એમ કહેતાં રાજાએ ત્હને આણીને નારદના ચરણપર ચૂકી દીધો. નારદ સદેહમાં પડી ગયા, કે રખેને એને પૂછવાથી પહેલાની માફક, એ પણ મરી જાય તો મ્હારી શી સ્થિતિ થાય ? માટે પૂછવું કે નહિ ? છતાં, આખરે ધીરજ રાખી, તે બાળકને ત્હમણે પૂછ્યું કે, ‘ હે પુત્ર ! સત્સમાગમનું મહાત્મ્ય શું છે તે કહો. એટલુંજ સાંભળતાજ ત્હણે કહ્યું, ‘ હે ભગવન ! :—

પ્રાગ્મથેઽહમાસં કુકલાસો દર્શનાત્કલુ તતઃ શુકપક્ષી ।

મૂપતેઽસ્ય તનયોઽસ્ત્ય મત્ર સાધુદશનફલં કિમુ વક્ત્રિમ ॥

પૂર્વજન્મમાં હું કુકલાસ-શરત-હતો, જેમાં આપના દર્શન અને ક્ષણ માત્ર સમાગમ થયો, જેથી હું પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શુક-પોપટ-યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો. ફરી પાછાં તે જન્મમાં આપનાં દર્શન સંગ થતાં, સર્વોત્કૃષ્ટ મનુષ્યોમાં, તેમાં પણ વળી રાજાને ત્યાં, અને કાશીક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયો છું. સાધુસમાગમ અને દર્શનનું હું એનાથી બીજું મહાત્મ્ય શું કહું ? સારાંશ, યથાર્થ સાધુ મહાનુભાવ પુરોષોનાં દર્શનનો એવો પ્રભાવ અને ફલ હોય એમાં આસ્તિકને શું આશ્ચર્ય અગર શક હોઈ શકે ? એટલા માટેજ પરમાત્મમક્તિના સાધનમાં સત્સંગને મુખ્ય પહેલો કહેલો છે.

દ્વિતીયં મત્કથાલાપન્તીયં મદ્ગુણેરણમ ।

વ્યાખ્યાનૃત્વં મદ્વચ્ચસાં ચતુર્ય સાધનં મથેત્ ।

આંચાર્યોપાસનં મદ્રે મધ્વચ્ચાઽમરણ સદા ॥

ખીજું સાધન, મ્હારી કથા વાંચવી તે છે, ત્રીજું મ્હારા ગુણોનું કીર્તન-ગાયન-કરવું, અને મ્હારા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ વાક્યોનું વ્યાખ્યાન કરવું, એ ચતુર્થ સાધન છે. હે કલ્યાણિ ! ગુરૂને પરમાત્મ-સ્વરૂપ જાણીને નિષ્કપટતાથી તેમની સેવા કરવી, એ પાંચમું સાધન છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રએ કહ્યું છે કે:—

આચાર્ય માં વિજ્ઞાનીયાન્નાવમન્યેત કાદૃચ્છિત્ ।

ન મર્ત્યબુદ્ધ્યાડસ્યેત સર્વેવમયા ગુરુઃ ॥

આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્યમાચારે સ્થાપયત્યપિ ।

અયમપ્યાચરેદ્યસ્તુ સ આચાર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

હે ઉદ્ધવ ! ગુરૂને પ્રત્યક્ષ હું પરમાત્મા છું એમ ગણવા અને ત્હેમનું કદી અપમાન નહિ કરવું, તેમજ ‘સામાન્ય મનુષ્ય’ એવી ખુદ્ધિથી ત્હેમનાપર દોષારોપ પણ નહિ કરવો. કારણ એ છે કે, ગુરૂ સકલ દેવરૂપ છે. આચાર્ય-ગુરૂ-કોને કહેવા, તેને માટે કુલાર્ણવતંત્રમાં કહ્યું છે કે, જે શાસ્ત્રના અર્થ વ્યવસ્થિત કરે છે, અને તેને આચાર્યમાં સ્થાપન કરીને સ્વતઃ (પોતે જાતે) પણ તેવું આચરણ કરે છે, ત્હેને સુર લોકોએ આચાર્ય કહ્યા છે. હવે છઠું લક્ષણ:—

પંચમં પુણ્યશીલત્વં યમાદિ નિયમાદિ ચ ।

નિષ્ઠા મત્પૂજને નિત્યં વષ્ટં સાધનમીરિતમ્ ॥

મમ ગત્તોષાદિકત્વં સાંગં સત્તમમુચ્યતે ।

મદ્ગ્રન્થેષ્વધિકા પૂજા સર્વભૂતેષુ મન્યતિઃ ॥

પુણ્ય કર્મોચ્ચરણી રૂચિ, ચોરી નહિ કરવી તે, બ્રહ્મચર્ય, કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ નહિ કરવો, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર તેમજ શુદ્ધતા, સંતોષ, તપ અને સ્વાધ્યાયાદિ નિયમવડે ધારણાધ્યાન સમાધિ, અને મ્હારી પૂજા કરવામાં નિષ્ઠા રાખવી, એ સધળાં ષષ્ઠ સાધનનાં અંતર્ગત જાણવાં. મંત્ર-કંઠમાં કહેવામાં આવેલા વિધિ પ્રમાણે મ્હારા મંત્રની સાંગ ઉપાસના કરવી, તેને સત્તમ અંગ કહ્યું છે. તથા મ્હારા કરતાં પણ અધિક મ્હારા ભક્તોની પૂજા કરવી અને નિમિષ પ્રાણીઓમાં ‘એ સધળાં ભગવદ્સ્વરૂપ છે’ એવી ખુદ્ધિ રાખવી. ભક્તોનો અનાદર કરીને જે મ્હારી પૂજા કરે છે, તે પૂજા નથી. પરંતુ મ્હને લતા પ્રહારજ છે, એમ હું સમજું છું. એકવાર કોઈ પરમાત્માનું સન્માન ન કરે તો, ભગવાન જેટલા ભક્તોના અસહકારથી કોપાયમાન થાય છે, તેટલા તેનાથી રૂદ્ધ નહિ થાય. ભક્તોના આદરથી પિતા—

પુત્રનાથે ભગવાન સંતુષ્ટ થાય છે. જમ, કોષ સભામાં પિતા અને પુત્ર બન્ને આવ્યા હોય, અને પિતાને ગાદી બેસાડીને પુત્રને દૂર બેસાડે તો પિતા અસંતુષ્ટ થાય છે એવો વ્યવહારમાં અનુભવ છે. પરંતુ તેજ પુત્રનું સન્માન એ અધિક થાય, અને પિતાનું નહિ થાય તો તેથી લેને (પિતાને) કોષ નહિ ચડે; ઉઘટો અધિક આનંદ થશે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન અને ભક્ત પિતાપુત્રતુલ્ય હોવાથી, કોષ ભગવાનનો અનાદર કરીને, ભક્તોનું સન્માન તથા પૂજન કરે તો તેનાથી પરમાત્મપિતા સંતુષ્ટ થશે; પરંતુ તેનાથી વિરુદ્ધ હોય, તો તે વાત લેમનાથી સહન નહિ કરી શકાય. અપુકાર લખે છે કે:—

અતુલ્યાયાં સર્વલિખિતાચારિણો ।

પરિહરન્ શાસ્ત્રપદ્ધતીમ્ ।

યતિર્વાપ્યન્યો ઘા હરિચરણમકાન્યન્ જના- ।

નુપેક્ષત ક્ષાંતિર્નમવતિ પર્ષ વિશ્વગમિતુઃ ॥

ઋગાદિ ચતુર્વેદોનો અધ્યયન કરનારો, શાસ્ત્રોક્ત સકલ આચારમાં કુશળ, વર્ણાશ્રમના નિષિદ્ધ આચારોનો (લસણુ, ગાંજર વગેરે પદાર્થોના બક્ષણનો) ત્યાગ કરનારો, તેમજ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગમાં ચાલનારો સંન્યાસી અથવા શુદ્ધ પરમાત્માના ભક્તોની અવજા કરે તો, તેનું તે કર્મ વિશ્વપતિ પરમાત્માની ક્ષમાનું સ્થાન થશે નહિ. અર્થાત્ પરમાત્માની લેના ઉપર કૃપા નહિ, પરંતુ કોપજ થશે, તેને માટે આ એક દૃષ્ટાન્ત છે:—

રામેશ્વર બટ નામનો એક બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન તથા કર્માનુષ્ઠાન પરાયણ હતો. તે તુકારામનો દ્રેષ કરીને ‘એણે મોટું પાપ’ કહ્યું હતું એમ બધાને કહ્યાં કરતો. તુકારામ જાતનો શૂદ્ર હોવા છતાં જુલિસંમત બાપણ કરીને ભોળા કોકોને લેણે ભરમાત્યા છે. મોટા મોટા બ્રાહ્મણો પણ લેને નમસ્કાર કરે છે અને એ મોટા સાધુ છે એમ કહે છે. એના એવા પ્રકારના વર્તનથી કર્મમાર્ગ દુષ્ટી જાય છે, અને હમારે નીચું જોવાનો વખત આવ્યો છે, એ પ્રમાણે તે બોલતો. કર્મકોકો હંમેશાં હરિની તથા લેમના ભક્તોની નિન્દા તથા લેમની સાથે દ્રેષ કર્યોજ કરે છે. એ રીત નવીન નથી, પણ પુરાતનજ છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે:—

શ્રિયાં વિમૂલ્યામિજનેન વિષયા સ્વાગેન રુપેણ લલેણ કર્મજા ।

જાતસ્મયેનાં વિયઃ સદેશ્વરાન્સતોઽવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્કલાઃ ॥

કર્મક પુરંપ, કર્મનો મર્ષ (કર્માનુષ્ઠાન કેવી રીતે કયું હોય તો બાધક નહિ થાય, એ પ્રમાણે) સમજતા નથી, અને કર્માભિમાનથી લેમનામાં કામ

કેવળ, ભોજન, દંબ, ધન્યાદિ વિકાર વૃદ્ધિગત થાય છે. તેમાં જો હેમને ધનાદિ સ્વપત્તિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ કૃણમાં જન્મ, વિદ્યા, જ્ઞાન, રૂપ, બલ, ક્રમ પ્રત્યાદિ-કેની અનુકૂળતા હોય, તે અત્યન્ત ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને હેની દૃષ્ટિ અધ (વિચાર શૂન્ય) બની જાય છે; અને પછી તે દુષ્ટ પુરૂષો, પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરને પ્રિય એવા સત્પુરૂષો તથા બક્ષાજનોનું અપમાન કરે છે. જશિક (વીંછી) માં વિપ થોડું હોય છે, પરંતુ તેના કરડવાની વેદના પ્રબલ અધ જાય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મી પુરૂષોની વિદ્યા અસ્પ પરંતુ ગર્વ વિશેષ છે, અને તેના વડે બીજને પ્રબલ વેદના થાય છે. અસ્તુ !

રામેશ્વર બદ્ધે તુકારામની માનખંડના થઈને હેને કાંઈક પારિપત્ય થાય એ હેતુથી સરકારી અધિકારીની પાસે જઈને સકલ વૃત્તાંત નિવેદિત કર્યો. ત્યારે એની બક્ષામળને લીધે દેશગામના પટેલને તે અધિકારીએ હુકમ કર્યો કે, તુકારામને ગામ બહાર કાઢી મૂકો; તે ધર્મ વિરુદ્ધ આજ્ઞા છે. પછી આરે પટેલ તથા ગામના લોકોએ તે હુકમ તુકારામને બતાવ્યો અને ગામની હદપાર થવા કહ્યું ત્યારે તુકારામે કાંઈપણ આનાકાની કાંપી નહિ પરંતુ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હવે મ્હારે ક્યાં જવું ? પરમાત્માનીજ ઈચ્છા નથી, કે મારે અહિંયા રહેવું. અસ્તુ ! હવે પહેલાં રામેશ્વર બદ્ધની પાસે જવું. એવો હેણે વિચાર કર્યો. કેમકે, એ સર્વ કૃત્ય હેતુજ છે, એવું કોઈક આરક્ત તુકારામના સમજવામાં આવ્યું હતું. રામેશ્વર બદ્ધ વાધાલી નામે ગામમાં રહેતા હતા, ત્યાં આગળ તુકારામ આવી પહોંચ્યા, તે વખતે સ્નાન કરીને તે સધ્યાપૂર્ણમાં, બેઠા હતા. તુકારામે હેને સાષ્ટાંગ પ્રાણિપાત કર્યા અને પરમાત્માના નામની ગર્જના કરી. રામેશ્વરે હેમના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોયું, પરંતુ તેમનો બીજકુલ સત્કાર કર્યો નહિ, તેમજ મધુર ભાષણ પણ કયું નહિ. બગવાન ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

મહં સર્વેષુ મૃતયુ મૃનાત્માડવસ્થિત. સદા ।

તમવદ્વાય માં મર્ત્યઃ કુરુતેડ્ઞાંત ચચ ॥

યો માં સર્વેષુ મૃતયુ મન્તમાત્મામમીશ્વરમ ।

હિત્વાડર્ષી મર્જત મીઢયા સ્મન્વચ જુહોતિ સઃ ॥

ક્રિષ્ણતઃ પરકાય માં મામિનો પિન્ન તામઃ ।

મૃતેષુ વદ્ધવૈરસ્ય ન મનઃ શાન્તિ મુચ્ચતિ ॥

હું સકલ જીવોને વિષે આત્મરૂપથી વિરાજમાન જે બગવાન તેની આજ્ઞા કરીને, જે પુરૂષ મારી પૂજ કરે જે તે વિદ્યમાન છે. સકલ

પ્રાણીઓને વિષે ધર્મર ભાવનાનો પરિત્યાગ કરીને જે મૂઠ ખુદિ પૂજા કરે છે તે ભસ્મમાં આપેલી આહુતિની માફક નિષ્કળ જાય છે. સર્વત્ર અદ્વિતીયતાથી મારો વાસ છે, તથાપિ શત્રુ મિત્ર ઇત્યાદિ વિચારથી જે પરમાત્માને ભિન્ન જુએ છે, અને જૂતોમાં વૈરભાવ રાખે છે, ત્હેના ચિત્તમાં શાંતિ કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. આ ઉપરથી જૂતમાત્રની સાથે મિત્રભાવ રાખીને પરમાત્માની પૂજા કરવી જોઈએ, તોજ તે ફલપ્રદ થાય, એ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું. કેમકે ધર્મરજ જીવરૂપ કલાથી અખિત્ર જૂતોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એ પ્રમાણે શ્રુત્તાદિકામાં વર્ણવેલું છે. એટલા માટે સન્માનપૂર્વક ભગવદ્ભાવ સાથે પ્રાણી માત્રને પ્રણામ કરવા ઉચિત છે, અને સંતો તથા ભક્તોની એ રીતિ પણ પ્રચલિત છે. અસ્તુ !

તેજ નિયમને અનુસરીને તુકારામે પ્રણામ કર્યા, પરંતુ મહામાની કર્મકંડ રામેશ્વરે મ્હોડેથી પણ (આવો, બેસો વગેરે) સત્કાર કીધો નહિ. પછી રામેશ્વરે કહ્યું:—“તુકારામ ! તું જાતનો શૂદ્ર છે અને ત્હેં જે કવિત્વ કર્યું છે, તેમાં શ્રુતિઓનો અર્થ ભરેલો છે. ત્હેને શ્રુતિનો અધિકાર નથી, તેથી શ્રુતિસંમત બોલવું શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. એનાથી કહેનારો તથા સાંભળનારો દોષિત થઈને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે એ પ્રમાણે બનાવેલી કવિતા ત્હારે કોઈપણ જગોએ બોલવી નહિ. તુકારામ મનમાં કહેવા લાગ્યા કે, “શ્રી વિકૃલની આજ્ઞાથી હું લોકોને ભક્તિમાર્ગે બતાવતો હતો, પરંતુ મ્હારા શ્રમનું કાંઈ સાદૃશ્ય થયું નહિ; મ્હારી વાણી બ્યથે થઈ.” ત્યારબાદ રામેશ્વરને ત્હેમણે કહ્યું:—“આપ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન છો તથા બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છો, એથી હું આપને ધર્મવરૂપ સમજ્યું છું. આપની આજ્ઞા શિરસાવધ ગણીને તે પ્રમાણે હું વર્તીશ. કોઈ સ્થળે એવી કવિતા કયામાં કહીશ નહિ, તેમજ વ્રતન પણ બનાવીશ નહિ, પરંતુ આજસુધી જે કવિતા કરીને મ્હેં લખી રાખી છે, તેની શી વ્યવસ્થા કરવી તે કહો.” રામેશ્વરે કહ્યું કે:—“જેટલી કવિતા ત્હેં આજસુધી કરી હોય તે બધી પ્રાણીમાં ફૂલાડી દે. તુકારામે કહ્યું ‘હીક.’ એ પ્રમાણે ત્હેની આજ્ઞા માન્ય કરીને તુકારામ પાછા પોતાના દેહ ગામમાં આવ્યાં અને દેવાલયમાં પરમાત્મા શ્રી વિકૃલ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે, “હે રક્તિભણીપતે ! કર્તા કરાવનારો તુંજ છે. હુંતો પામર મૂઠ છું. ત્હારી આજ્ઞાથી આજસુધી જે કાંઈ કવિત્વ મ્હેં કર્યું છે તે આજે પ્રાણીમાં ફૂલાડી દેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.” પછી ત્હેમણે જેટલી કવિતા લખી હતી તેનાં બધાં પુસ્તકો કપડામાં બાંધીને નીચે ફૂળી જાય તેટલા માટે તેમાં પથર મૂકીને, ધન્નાયણિ નદીના પ્રવાહમાં તુકારામે પોતાને હાથે મૂકી દીધાં.

ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે, તુકારામે કવિતા બનાવીને જગતમાં પૂજા, આતિ, માન સંપાદન કરવાનો ધાટ જમાવ્યો હતો, પરંતુ બધી બાજુ બગડી ગઈ. રામેશ્વર ભટ્ટ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ! કેવળ સર્વ તુલ્ય પ્રતિમા ! એણે આ સધળું કારસ્થાન રદ કરી નંખાવ્યું. પહેલાં જૈમિની ઋષિએ બારત મંથ કર્યો હતો, તે જૈમ વ્યાસજીએ ડૂબાડી દીધો, પરંતુ તેમાંથી એક અશ્વમેધ પર્વ રહેવા દીધું, જે આજ સુધી પ્રગટ છે. તેજ પ્રમાણે શંકરાચાર્યજીએ પણ જૈનમતના સર્વ મંથ ડૂબાડીને એક અમર કોશ રૂપ રહેવા દીધો છે. તેવીજ રીતે રામેશ્વરે પણ તુકારામનું સર્વ કવિત્વ ડૂબાડી દેવડાવીને કાંઈપણ શેષ રહેવા નહિ દીધું. એ પ્રમાણે કુટિલ લોકો યથેષ્ટ બેલતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તુકારામની પાસે આવીને દુષ્ટ બાપણ કરવા લાગ્યા. હે તુકારામ ! ત્હેં પ્રપંચ છોડ્યો અને પરમાર્થનો આશ્રય કર્યો અને અભંગરૂપ કવિત્વ કર્યું, પરંતુ સધળું પાણીમાં ગયું. ત્હમારી તો એવી વ્યવસ્થા થઈ છે કે, ‘દુધામે’ દોનો ગઈ, નહિ માયા નહિ રામ.’ નહિ સધાયો પ્રપંચ અને નહિ સધાયો પરમાર્થ. હવે લોકોને મુખ દેખાડવું પણ ત્હમારે માટે અયોગ્ય છે. બીજે કોઈ ત્હમારી જગ્યાએ હત તો પ્રાણ ત્યાગ પણ કરી દેત.

એ પ્રમાણે તુકારામની બધા નિંદા કરવા લાગ્યા, ત્યારે ત્હમના ષાગળાણુથી તુકારામનું હૃદય વ્યથિત થયું. આત્મહત્યામાં બહુ દોષ છે. એમ જાણીને ત્હમણે તો પરમાત્મા શ્રીવિકૃલ્લના ચરણારવિંદમાં પોતાનો દેહ છોડવાના હેતુથી પ્રાયોપવેશનું વ્રત લીધું. કાંઈ પણ ખાંતું નહિ એને પીવું નહિ, અને એ રીતે શરીર ત્યાગ કરવો, તેને પ્રાયોપવેશ કહે છે. આણી તરફ પરમાત્માના ભક્તનો દ્રેષ કરનારા કર્મભિમાની રામેશ્વર ભટ્ટની ઉપર પરમાત્માની અવકૃપા થઈ. કેમકે તેના હાથે ભક્ત તુકારામનો છળ થયો હતો, જે પરમાત્માને અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. રાવણ, કુંભકર્ણ જેકે શ્રી રામની સાથે દ્રેષ કર્યો હતો, છતાં ત્હમની સદ્ગતિ થયાનું પુરાણાદિમાં વર્ણન છે. પરંતુ ભક્તનો દ્રેષ કરનારા દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, સાધૂના છળથી હાનિ અને પાપવૃદ્ધિ થાય છે; તે પ્રમાણે રામેશ્વરના પુણ્યનો ક્ષય થયો, અને ત્હને કેવું ફળ મળ્યું, તે જુઓ !

એક વખત રામેશ્વર પૂનામાં આવ્યા હતા અને બન્ને સિંધો સહિત ‘અનગડશા’ નામનો ફકીર સિદ્ધ પુરુષ હતો, ત્હના બગીચામાં પ્રાતઃકાળે ગયા, અને ત્યાં એક તળાવ હતું તેમાં ત્હમણે સ્નાન કર્યું, અને મ્હોડેથી મન્ત્ર બજાવવા લાગ્યા. અનગડશા ફકીરે દૂરથી તે પ્રયોગ મન્ત્ર સાંભળ્યો અને આપ દઈ દીધો કે, ‘મ્હારે નિમાજ પઢવાનું નિર્ભક્ષ જલ જેણે સ્નાનવડે મલિન

ફરી નાંખ્યું, તેના આખા શરીરનો પાણી વગર સદેવ દાહ થશે. ફક્ત સિદ્ધ જ હોતો, તેથી તેના વચનનો અનુભવ રામેશ્વરને તાત્કાલિક થયો. પાણીમાંથી બહાર નીકળતાંવારને તેનું શરીર જાણે અગ્નિથી બળતું ના હોય, એવી પીડા થવા લાગી. ખૂબ જોરથી તે રડવા લાગ્યો અને શિષ્યેનો કહ્યું કે, “હવે મ્હારો શો ઇલાજ કરવો ? મ્હારું સધળું શરીર બળે છે. આ પીડા સહી શકાતી નથી.” શિષ્યે કહ્યું:—કદાચિત્ અહીંયાં જે ફકીર છે, તેનીજ આ કૃતિ હશે. જે આપ એને શરણે જઈ પ્રાર્થના કરશો તો એ કાંઈ ઇલાજ બતાવશે. શિષ્યનું બાંધણું પસંદ ન પડયું; કેમકે તેમણે વિચાર કર્યો કે, હું પવિત્ર વિક્તાન બ્રાહ્મણ અને આ ફકીર યવન છે; એને શરણે જવું મ્હારે અયોગ્ય છે. ચાર ઘટિકા પાણીમાં રહ્યા પરંતુ જ્યાંસુધી પાણીમાં રહ્યા ત્યાંસુધી કાંઈક શાંતિ, પરંતુ પાણીની બહાર નીકળ્યા કે પાછી પહેલા જેવી આતશગરમી જણાતી. રામેશ્વરની આવી સ્થિતિ સાંભળીને તેમજ જોઈને, લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ‘ભાઈ ! એણે કર્મકપણાના અભિમાનથી (અહંભાવથી) બગવદ્ ભક્ત તુકારામનો દ્વેષ કર્યો, તેથી શ્રી વિઠ્ઠલની અવકૃપા થઈ. અનગડશા ફકીર કેવળ નિમિત્તમાત્ર થયા એમ સમજી. અરે ! તુકારામનું બધું વિત્ત એણે તેમના હાથેજ નદીમાં ડૂબાડી દેવડાળ્યું, એ કાંઈ સાચું કામ કયું ? અસ્તુ !

રામેશ્વરને પીડા બ્યારે દુઃસહ થઈ, ત્યારે પૂતાની પાસે આલંદી નામના ગામમાં જ્યાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમાધિ છે, ત્યાં જઈને એક ઝાડની નીચે બેઠા અને ઉપર એક અભિષેકપાત્ર બાંધી દીધું, જેમાં શિષ્યો વારંવાર પાણી બર્ષા કરતા હતા અને જળધારની નીચે રામેશ્વર બેઠા હતા તથા આંત્રપાણી છોડી દઈને જ્ઞાનેશ્વરની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે કે, “હે જ્ઞાનદેવ ! આપ વિજ્યુનો અવતાર છો. અનગડશા ફકીરના શાપથી મ્હારા શરીરનો દાહ થઈ રહ્યો છે, તે શાંત કરો, હું આપને શરણુ છું.”

આણી તરફ તુકારામની સ્થિતિ જોઈને શ્રી વિઠ્ઠલ બાલરૂપે તેમની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, “તું મ્હારો ભક્ત થઈને ચિન્તામાં કેમ પડ્યો છે ? દુઃખ કેમ કરે છે ? મ્હારું નામસ્મરણ કરનારા ભક્ત પ્રહલાદનો શું તેના પિતાએ થોડો હળ કર્યો હતો ? શું થોડો દ્વેષ કર્યો હતો ? પરંતુ પરથી ફક્ત દીવો હતો, સમુદ્રમાં ડૂબાડી દીધો હતો, અગ્નિમાં આળોટાવ્યો હતો, સર્પદંશ કરાવ્યો હતો, ઝેર પીવડાવ્યું હતું, હાથીના પગને છુંદાવ્યો હતો, તે છતાં એ સધળા ઉપાયો બંધ નીવડ્યા હતા. આખરે મ્હું પ્રગટ થઈને મ્હારા અને મ્હારા ભક્તના શત્રુ હિરણ્યકશિપુનો સંહાર કરીને ભક્તનું રક્ષણ કર્યું. મ્હારું આત્મ ચરિત્ર

શું હેં સાંભળ્યું નથી અગર જાતે વર્ણવ્યું નથી ? સુરદાસજીએ એક પદમાં પરમાત્માના એજ બાવનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, જે નીચે મુજબ છે:—

પદ-રાગ-બહાર-તાલ-ત્રિતાલા.

હમ ભગતકે ભગત હમારે ॥ ૧ ॥ જો એરે ભગતકા જૈર-
કરત હૈ સૌ નિજ જૈરિ હમારે ॥ ૨ ॥ સુનો અણન પ્રતિજ્ઞા
હમારી યહવ્રત ધારે ન ધારે ॥ ૩ ॥ સુરદાસ પ્રભુ ભગત વિરોધી
નિરખ સુદર્શન જારે ॥ ૪ ॥

સારાંશ, પ્રભુના ભક્ત જો કે શરીરથી ભિન્ન થયા તોપણ અંતરથી તો એકરૂપજ છે. ભગવાન અણનને પોતાનું વ્રત-નિયમ-કહે છે કે જે મ્હારા ભક્તોની સાથે વિરોધ કરે છે, તે મ્હારો શત્રુજ છે શત્રુનો સંહાર કરવો, એ તો મ્હારી પ્રતિજ્ઞા અબાધિત છે. આજ સુધીમાં મ્હેં ઘણાંયે ભક્તવિરોધિઓને સુદર્શનવડે સગાવાવી દીધા છે. એ પ્રમાણે પરમાત્મા પોતાના ભક્તને સાર અભિમાન ધરાવીને તેનું સદૈવ પાલન કરે છે. શ્રી વિક્રમે તુકારામને કહ્યું કે, ત્હમારી લખેલી અભંગની ચોપડીઓ પાણીમાં મ્હેં સાચવી રાખી છે અને એનો અનુભવ ત્હમને જન્મદી થશે. ત્યારબાદ ભગવાન અંત-ધ્યાન થયા. તુકારામ મરી ગયા કે જીવે છે તે લોકો વારંવાર ત્યાં જઈને જોયા કરતા હતા. તેઓ જેમ સૂતા હતા તેમજ શરીરને હલાવ્યા ચલાવ્યા ચગર પડી રહ્યાં હતા. કેટલાક તો મરી ગયા એમ પણ કહેવા લાગ્યા; કેટલાક કહેતા કે ‘જીઓ ! શ્રીહરિ જેમના રક્ષક છે તે મરે કેમ ? એમણે અન્ન જળ છોડ્યાં તોપણ એમના શરીરની કાન્તિ સતેજ છે અને મ્હોંડા-માંથી નામ ધ્વનિ પણ મંદમંદ નીકળે છે, તે સાંભળો. તેર દિવસ પછી પરમાત્માએ લોકોને દૃષ્ટાંત આપ્યું કે, તુકારામનાં અભંગલિખિત સર્વ પુસ્તકો મ્હેં પાણીમાં સાચવી રાખ્યાં છે, તે પ્રાતઃકાળમાં તરીને નદીમાં આવશે, તે બહાર કાઢી લેજો. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં લોકો નદીપર ગયા અને સકલ પુસ્તકો ‘પાણીનો સંપર્ક’ જેમને નથી, એવી અવસ્થામાં ઉપર તરે છે એ પ્રમાણે’ જેમને આનંદ પામ્યા અને તેમને કાઢી લીધાં. પછી લોકોએ એ વૃત્તાન્ત તુકારામને જાહેર કર્યો, જેનાથી ત્હમને આનંદ થયો, અને તેઓ પરમાત્માની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

આણી તરફ રામેશ્વર બંદને આલંદોમાં શાનદેવનું દૃષ્ટાન્ત થયું કે પૂર્વ દ્વાપરયુગમાં અણનતુલ્ય શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત જે ઉદ્ધવ ઘડ્યો, તેજ આ કળિકાળમાં નામદેવ નામથી પ્રગટ થયા હતા. એ નામદેવનો અવતાર આ તુકારામ છે અને

જગતમાં પ્રેમજ્ઞ અંતઃકરણથી તેઓ લોકોને ભક્તિમાર્ગનું વર્ણન કરી બતાવે છે. એમની સાથે દ્વેષ કરવાથી ત્હમારું સુકૃત નષ્ટ થયું અને પાપ સંગ્રહ થયો. હવે જો તું પ્રેમભાવ મનમાં ધારણ કરીને ત્હેમને શરણે જાણશ તો આ પીડામાંથી નિર્મુક્ત થઈને સંસાર વ્યાધિથી પણ નિર્મુક્ત થઈશ. એ શિવાય અન્ય ઉપાયોથી તાપની શાંતિ થવાની નથી. એવું સાંભળીને રામેશ્વરને પશ્ચાત્તાપ થયો અને તુકારામનો છળ, તિરસ્કાર મ્હેં કર્યો તેનુંજ આ પરિણામ છે, એવી તેના મનની ખાતરી થઈ. બળી, તેર દિવસ સુધી તુકારામના લખેલાં સકલ પુસ્તકો પાણીમાં રહીને હાલ શ્રી વિઠ્ઠલના દ્વારમાંથી લોકોએ નદીમાંથી બહાર કાઢ્યા છે, અને તેમને પાણીનો યતિકંચિત્ પણ સ્પર્શ થયો નથી. એવું જ્યારે લોકોના મોંઢિથી ત્હેમણે સાંભલ્યું ત્યારે તો રામેશ્વરની ખાતરી પૂર્ણ થઈ ગઈ કે તુકારામ, એ ઈશ્વરના કૃપાપાત્રીભૂત છે, એમા સંદેહ નથી. રામેશ્વરે અનુતાપયુક્ત થઈને, પોતાને ક્ષમા કરવા સાર તુકારામને એક પત્ર લખ્યો, અને શિષ્યને હાથે દેહુગામ તે પત્ર મોકલી આપ્યો.

તુકારામના મનમાં શત્રુ મિત્ર ભાવ બીલકુલ વાસ કરતો નહિ હોવાથી રામેશ્વરના પત્રનો સર્વ શરીરદાહનો વૃતાન્ત વાંચીને ત્હેમનું મન દયાથી આર્દ્ર બન્યું, અને તેમણે એક અભંગ લખીને શિષ્યને હાથે રામેશ્વરની તરફ મોકલી આપ્યો, તે અભંગમાં આમજ લખ્યું હતું કે ‘આપણું ચિત્ત શુદ્ધ હશે તો શત્રુ પણ મિત્ર બનશે, વ્યાધિ, સર્પ વગેરે કાંઈપણ ઈર્ષા કર્યા વગર પાસે આવીને બેસશે, વિષ પણ અમૃત થશે, પરંતુ એવા થવા માટે ઈશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી જોઈએ, અને તે કૃપા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે આત્મદૃષ્ટિ રાખવાથી થાય છે.’ આ પ્રકારનો અર્થયુક્ત અભંગવાળો પત્ર શિષ્યે રામેશ્વરને આપ્યો, અને તેણે તે વાંચ્યો એટલે તરતજ અનગડશાના શાપથી થતો દાહ શાંત થઈ ગયો. એ અનુભવથી રામેશ્વર તો બહુજ લજ્જિત થયા કે હું ‘આદ્યાણુ છું’, ‘વિદ્યાન છું’, ‘કર્મકાંડી છું’, એવું અભિમાન કરીને તુકારામની સાથે દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ તેમના હાથે લખેલા અને મ્હોડેથી નીકળેલો આ અભંગ વાંચતાજ અનેક દિવસથી થઈ રહેલો શરીરતાપ મટી ગયો; તો તેમની ચોઅંતનું વર્ણન મ્હારે શું કરવું? સંતોનો મહિમા અવર્ણ્ય હોય છે, એવું કહીને ત્યાંથીજ તુકારામને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. જ્ઞાનેશ્વરના દ્વારમાંથી સત્ય પ્રતીતિ થઈ, એવું કહેવા લાગ્યા અને પૂર્ણ વિરક્ત થઈને તુકારામના દર્શનને માટે નીકળી પડ્યા.

આણી તરફ તુકારામને ખબર પડી ગઈ કે રામેશ્વર બહુ મ્હારા દર્શન માટે આવે છે ત્યારે તેઓ સામા ગયા. બંનેની માર્ગમાંજ મુલાકાત થઈ અને

રામેશ્વરે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી અને કહ્યું કે, આપના અભંગથી મહારાપર અનુમદ થયો કે તે વાંચતાં વારને અખિલતાપ શાંત થયો, એથી હવે હું આપનો સંગ છોડીને બીજા કહી જનાર નથી. એવું કહીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તુકારામને પોતાના સદ્ગુરુ કરીને રામેશ્વર પોતે તેમના શિષ્ય બનીને ત્યાંજ રહ્યા, બ્રાહ્મણે પોતાની જાતીથી નીચ જાતિનો ગુરુ નહિ કરવો એવું વર્ણન છે, તોપણ રામેશ્વરે તુકારામના સામર્થ્યનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો હતો, તેથી તેમના મનમાં જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, ધર્માદિકોને માટે કાંઈ પણ શંકા નહિ ઉપજી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં પરમાત્માને વિશે જેમની અનન્યતા થઈ છે તેમનામાં જાતિ, પાતિ કશું રહેતું નથી. અગ્નિની સાથે જેમનો ઐક્યભાવ થઈ ગયો છે એવા કાષ્ઠાદિકોમાં ક્યાં જાતિ પાતિ જણાઈ આવે છે ? જે તુકારામની વેદાન્તપૂર્ણ વાણી હતી, તેમને શૂદ્ર અથવા વાણી (વાણીયા) કેમ કહી શકાય ? એ તુકારામની તુલનાને માટે કોણ ચોખ્ખું છે કે જેમણે મસરીર વૈકુંઠ ગમન કર્યું હતું ? એમની તો પૂર્ણ પરબ્રહ્મરૂપની સાથેજ તુલના કરવી જોઈએ, એ પ્રમાણે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ પણ લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, પરમાત્માના ભક્તનું અપમાન, તિરસ્કાર, દ્રેષ કરવાથી કદી કોઈનું કલ્યાણ થશે નહિ. એથી કરીને પરમાત્મા કરતાં પણ હેમના ભક્તોનું અધિક માન સન્માન કર્યાં કરવું; તેમ કર્યાથી પરમાત્માને સંતોષ થાય છે. એને માટે બીજા ધણા દૃષ્ટાન્તો ઇતિહાસ પુરાણાદિમાં મળી આવે છે, જે પ્રસંગોપાત બતાવવામાં આવશે. હવે તુકારામનું 'તુકારામ' એ નામ કેમ પડ્યું તે કહીશું.

પૂના પાસે દેહુ નામના ગામમાં શૂદ્ર જાતિમાં તુકારામનાં માતાપિતા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. આપનું નામ મોરોબા અને માતાનું નામ કનકાઈ હતું. બન્ને પરમાત્માનાં મોટાં નિષાવાન ભક્ત હતાં. એક વખત આજંદી તરફ યાત્રાને સાર ધણા ભક્તજનો નામધોષ કરતા જઈ રહ્યા હતા, હેમને તેઓએ પૂછ્યું કે 'ક્યાં જાઓ છો ?' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં દર્શનાદિયાત્રા માટે હમે જઈએ છીએ; હમારે આવવું હોય તો હમારી સાથે ચાલો. હેમનું વચન સાંભળીને તે બન્ને જણાં યાત્રાળુ લોકોની સાથે આજંદીમાં આવ્યાં, અને જ્ઞાનેશ્વરનાં દર્શન કરીને સાધુસંતનાં કીર્તનમાં જઈને બેઠા. કીર્તનમાં સંત મુખેથી એવું વચન નીકળ્યું કે, ધન્ય રામ હસરથ

૧. પૂનાથી ૭ કોસપર એ ગામ છે. જ્યાં જ્ઞાનેશ્વરની સમાધી છે કાર્તિકમાસમાં મોટી યાત્રા ભરાય છે.

અને કૌસલ્યા ! કે જેમનાં ઉદરમાં સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ રામરૂપે અવતીર્ણ થયા તથા અહોભાગ્ય નંદ્યશોદાનાં । કે જે શ્રીકૃષ્ણને અહનિશ ગોદમાં લાંબને સ્તનપ્રાપ્ત કરાવતી હતી. આ જગતમાં તેઓજ ધન્ય કહી શકાય કે જેમના ઉદરમાં ભગવાન આવિર્ભૂત થાય.” દશરથ કૌસલ્યા અને નંદ્યશોદાએ જ્યારે જન્માન્તરમાં તપ કર્યું ત્યારેજ પરમાત્મા હેમના વિશુદ્ધ અંતરમાં પ્રગટ થયા, તેજ પ્રભાણે આપણે પણ આપણું અંતઃકરણ નિર્મળ કરીશું, તો પરમાત્મા શું આપણે વિષે આવિર્ભૂત નહિ થાય ? રામકૃષ્ણ સમાન સચ્ચક્ષુ-ભૂર્તિ કદાચ આપણા ઉદરથી પ્રગટ નહિ થાય તોપણ આપણે જો વિશુદ્ધ જ્ઞાતીભક્ત થઈશું તો તે પરમાનંદરૂપથી આપણા અંતરમાં પ્રગટ થયા વિના રહેશે નહિ; એમ નિઃસંશય સમજવું.

પરમાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે જ્યારે ચિત્રકૂટની પાસે મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં આવ્યા, અને હેમને પૂછ્યું કે, “મહારાજ ! જ્યાં મહારાથી આનંદથી રહી શકાય એવું એકાદ સ્થાન આપ મહેને બતાવો તો થોડોક વખત હું ત્યાં રહું.” ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું, હે રામ ! અખિલ લોકોનું નિવાસ સ્થાન તુંજ છે, અને સકલ પ્રાણી ત્હારે રહેવાનાં ઘર છે. એ ત્હારાં સામાન્ય વસતિસ્થાન ક્યાં છે, તો પણ તું પૂછે છે તો વિશેષ સ્થાન પણ કહું છું.

તાન્તાનાં સમ દાનામદૈર્ઘ્યાં ચ જાતુષુ ।

ત્વામેવ મજતાં નિત્યં હૃદયં તેઽધિમંદિરમ ॥

નિરન્તરામ્યાસદ્વહી તાત્મનાં ત્વસ્પાદસેવાપરિનાં તાન્મન ॥

ત જ્ઞામકાંતર્યા તત્કલ્મષાર્જા રીતાસમેતસ્ય ગૃહે હૃદયજે ॥

અખિલ લોકોમાં જે પુરૂષો શાંત થઈને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખે છે, અને કોઈની સાથે દ્વેષભાવ રાખતાં નથી, તથા નિત્ય ત્હમારી ભક્તિ કરતા હશે, હેમનું હૃદય ત્હમારે રહેવાને માટે સર્વોદ્દૃષ્ટ મંદિર છે. તેમજ નિરન્તર ધ્યાનમાં અભ્યાસથી, જેમનાં મન ત્હમારા સ્વરૂપમાં નિશ્ચલ થયાં હશે, અને જેઓ ત્હમારી સેવા કરવામાં તત્પર રહે છે, અને ત્હમારા નામ સંકીર્તનથી જેમનાં પાપ દમ્પ થયાં હશે, હેમની હૃદયકમળમાં સીતાસહિત ત્હમારે ઘર (નિવાસ) બનશે. આ ઉપરથી સમજાશે કે પરમાત્મા જો કે સર્વવ્યાપી છે તોપણ ઉપર કહેલાં સાધનો વડે જેમનું મન નિર્મળ થયું હશે, તેમને વિષે પરમાત્મા સદૈવ પોતાના આનંદ સ્વરૂપથી નિવાસ કરશે. વિચાર કરો કે, સાધારણ શ્રીમાન ગૃહસ્થ કેવા રાગ વગેરે આપણે ઘેર આવવાના હોય તો આપણે

આપણા ધરને અંતર્યામ્ય કેટલું સાદસક રાખ્યો છીએ ! રંગ વગેરે દેખને કેવું તેને સુશોભિત કરીએ છીએ ? તથા ઉત્તમ બેઠક પથ્થુ લેતી યોગ્યતાના પ્રયાયમાં કેવી કરીએ છીએ ? તો પછી અખિલ દેવોના દેવ, જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હેમના આગમન (આવિર્ભાવ) ને માટે આપણા શરીરગૃહની અંતર્યામ્ય કેવી નિર્મળતા કરવી જોઈએ ? ભક્તિરસવડે અંતરને પથ્થુ રંગિત કરી દેવું જોઈએ. સારેજ તે પ્રાર્થના કર્યાથી પ્રગટ થશે, એમાં સંદેહ નથી. મલિન પુરુષોને ઘેર રાજા કદી આવતા નથી, એવો અનુભવ છે, તો વૈષયિક વાસના વડે મલિનાંતર પુરુષના ધર (શરીર)માં પથ્થુ પરમાત્મા થી રીતે આવી શકે ? (પ્રગટ થઈ શકે ?) અસ્તુ !

સંતકીર્તનમાં ઉપરોક્ત વર્ણન શ્રવણ કરીને, તુકારામની માતાએ તે લોકોને પૂછ્યું કે ગદારા પેટે યશોદા કૌસલ્યાતુલ્ય પરમાત્મા શરીરે અવતરે તે કહો; ત્યારે તે લોકોએ કહ્યું:—દેવની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરો કે ‘હે પ્રભો ! તમે મારા ઉદરમાં પ્રગટ થાઓ’ પછી તે દેવાલયમાં જઈને જ્ઞાનેશ્વરની પાસે પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, ‘હે દેવ ! મારે પેટે તમને ઉત્પન્ન થાઓ. તથા દિવસ પર્યંત એવીજ પ્રાર્થના કરતી બેઠી હતી. તેવું જોઈને જ્ઞાનેશ્વરને સ્મિતા થઈ, અને વિપ્રવેશ લઈને તેઓ તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે ‘માથા ! દેવ અહીંમાં નક્કી પંદરપુરમાં છે. ચાલો મારી સાથે હું તમને જતાવું. એટલું સાંભળીને તેઓ બંને જથ્થાં (મોરોળા અનેતેહની કાંતાકનકાલ) ઉઠ્યા અને તે વિપ્રની સાથે પંદરપુર ચાલ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપજ હતો, તેઓ હેમને ક્ષણવારમાં પંદરપુર લઈ આવ્યા, અને દેવના દારમાં બેસાડી દીધા. તથા હેમને ઉપદેશ પથ્થુ કર્યો કે, હવે એ દેવની પાસે ‘ગદારા પેટથી તમને ઉત્પન્ન થાઓ’ એવી પ્રાર્થના કરતા રહેજો, તો તમારી કમના પૂર્ણ થશે. પછી જ્ઞાનેશ્વર (વિપ્રવેશી) શુપ્ત થયા.

તુકારામના માતા પિતા રાત્રિવસ શ્રીવિઠ્ઠલની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે ‘પ્રભો ! તમે હમારે પેટે ઉત્પન્ન થાઓ. ત્યારે તો દેવને સંકટ થયું, અને તેઓએ શક્તિધીને કહ્યું કે, ‘શું કરવું ? એ લોકોને બીજો પુત્ર થાશે એમ છે નહિ, એવા એમના કમનો યોગ છે, શક્તિધીએ કહ્યું:—‘નામદેવની પાસે આપનું ‘દેહ્યું’ બહુ બાકી છે, માટે હેમને કહે કે તમને જન્મલેા અને પૂર્વ સંકલ્પ પૂરા કરો, (નામદેવે ક્રોધરોડ અભંગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેમાંથી ૮૪૪૫૦૦૦૦૦ જેટલી કવિતા કરી હતી, અને ૫૫૧૦૦૦૦૦ જેટલી બાકી રહી હતી. એટલા માટે બીજો જન્મ લઈને પહેલાંના કવિત્વનું પથ્થુ પૂર્ણ કરવાનું કહેવાનું શક્તિધીએ શ્રીવિઠ્ઠલને સમરણ કરાવ્યું. એ પ્રમાણે ભક્તિવિજયાદિ

અંથમાં વર્ણન છે.) ત્યારબાદ નામદેવને જન્મ લેવા સારું ભગવાને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે:—“હું ગર્ભવાસમાં જાઉં નહિ, અને દેહસંહિત મહેને વૈકુંઠ લઈ જવાનું કયુક્ત કરતા હો તો આપના કલા મુજબ હું જન્મ લઉં.” દેવે તે વાત કયુક્ત કીધી અને ત્હેમને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે ‘નવમાસ પછી ત્હેમે પુત્રને જોશો, અને તે હું દેવજ પ્રગટ થયો છું, એમ માનજો. સ્વપ્નમાં દેવનું દૃષ્ટાંત થયું તેથી ત્હેમને આનંદ થયો, અને બધાને કહ્યું પશુ ખરું કે હમારે પેટે દેવ હશે પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે.

નવ માસ વીત્યાબાદ એક દિવસ કનકાઈ કીર્તનમાં બેઠી હતી તે જ અકસ્માત ત્હેની ગોદમાં બાળક પ્રગટ થયું. ત્હેનો ત્હેણે (ગર્ભ ધારણ વગર પુત્ર થયો અસંભવિત બાળીને) બ્યારે સ્વીકાર ન કર્યો ત્યારે પૂજારીઓને સ્વપ્નમાં દેવનું દૃષ્ટાંત થયું કે, “તે પુત્ર હુંજ છું, એમ એને કહેવું અને ખાતરીને માટે જમ તે કહે તેમ કરીને ત્હેને દેહગામ મોકલી દેવો.” ત્યાર બાદ પૂજારીઓ કનકાઈને પૂછવા લાગ્યા કે, ‘એનો ત્યાગ તું કેમ કરે છે?’ કનકાઈએ કહ્યું:— દેવે કહ્યું હતું કે હું ત્હમારા ‘ઉદરમાં આવીશ’ તે જ ત્હેમના વગર મ્હારે આ પુત્ર ના જોઈએ. અને ગર્ભવતી થયા વગર એકાએક એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તેને માટે અણ શંકા હોવાથી મ્હે એનો ત્યાગ કર્યો. પૂજારી બોલ્યો:—“એ સાક્ષાત્ દેવજ છે એમ સમજ.” ત્યારે તે બોલી કે, “એ પુત્ર જે દેવની બરાબર તુલામાં થાય, તોજ હું ત્હમારી વાત સત્ય માનીને એને લઉં.” પછી પૂજારીઓએ ચંદ્રભાગા નદીના કીનારાપર તુલા કરવા સારું મોટો કાંટો ખડો કરી દીધો અને એક તરફ દેવની મૂર્તિ તથા બીજી બાજુએ તે પુત્રને રાખીદીધો. બધા લોકો જુએ છે તો તે નાનું બાળક ભગવાનની મૂર્તિની બરાબર (તાજવામાં) વજનમાં ઉતર્યું. ત્યારે બધાને આનંદ થયો અને ખાતરી થઈ કે એ સાક્ષાત્ દેવજ છે; પછી ત્હેણે તે બાળકને લીધું, અને સઘળાઓએ ત્હેનું સન્માન પશુ કર્યું. પછી ત્યાંથી તે બંને જણા તે બાળકને લઈને દેહગામ પાછા આવ્યા,

દેવ તથા ભક્ત એકરૂપ હોવાથી તે બંનેનું એક તોલ થયું, તેમાં શી નવાઈ મરાડી બાપામાં ‘તુક’ શબ્દ તોલવાયક છે, તથા વિકૂલ, કૃષ્ણ, રામ એ બધા એકરૂપજ છે. ‘રામકૃષ્ણના જન્મથી કૌશલ્યા યશોદા ધન્ય થઈ, એવું કીર્તનમાં સાંભળીને કનકાઈને ઇચ્છા થઈ’ કે મહેને પશુ એવો પુત્ર થાય તો સારું. તેની કામના પૂર્ણ કરવા ખાતર નામદેવને જન્મ આવ્યો, પરંતુ ખાતરી નહિ હોવાથી, એ દેવ છે કે નહિ તે જોવા સારું તોલ કરાવ્યું. બ્યારે તુકમાં (તોલમાં) તે બરાબર થયા, ત્યારે ત્હેમને રામજ છે એમ

સમજીને, હેમનું નામ 'તુકારામ એવું' રાખ્યું. અર્થાત્ તુલનામાં રામ બરાબર થયા હોવાથી, તે 'તુકારામ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ઉદવળ નામદેવ-બકત તરીકે અવતર્યા હતા અને તેજ નામદેવ, તુકારામરૂપે ફરી પ્રગટ થયા. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર પણ ફરી એકનાથરૂપે પ્રગટ થયા હતા, એવું વર્ણન છે. દેવના જેમ વારંવાર બિન્ન બિન્ન નામરૂપાત્મક અવતાર થાય છે, તેજ પ્રમાણે બકતોના પણ બિન્ન બિન્ન નામરૂપથી જન્મ થાય છે. અસ્તુ ! હવે સિંહાવલોકન કરીને (સિંહ આગળ ગમન કરે છે અને પાછું જુએ છે તે પ્રમાણે) જુઓ. અષ્ટમ સાધન આ છે કે:—

बाह्यार्थेषु विरानेतं शमादिसहितं तथा ।

अष्टमं नवमं तत्त्वविचारो मम मामिमी ॥

શમ અને દમ (અંતરિન્દ્રિય અને બાહ્યેન્દ્રિય નિગ્રહ) સહિત બાહ્ય-વિષયાદિકોને માટે વૈરાગ્યયુક્ત થવું જોઈએ. અને મહારા તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કરવો, તેને નવમું સાધન કહ્યું છે. હે શખરી ! એ નવ પ્રકારના સાધનોનું અવલંબન કરનાર પુરૂષ હશે, અગર સ્ત્રી હશે, કિંવા પશુપક્ષી પણ આં નહિ હોય ? હેની મહારાપર બકિત્વાને શુદ્ધ પ્રેમ થાય છે, અને તાત્કાલ હેને મહારા તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તથા મહારા સ્વરૂપનો અનુભવ સિદ્ધ થતાંજ, તેજ જન્મમાં મુકિતને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કથનથી મોક્ષનું કારણ બકિત છે તે પૂર્ણ સિદ્ધ થયું.

રસાયણ જે પ્રમાણે તૃષ્ટિ પુષ્ટિદાયક હોય છે, તેજ પ્રમાણે બકિત પણ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરેની નાશક હોવાથી રસાયનરૂપ (આનંદ રસરૂપ પરમાત્માની માર્ગજૂત, પ્રાપ્ત) છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અંતઃકરણ શુદ્ધિ એ બધાને માટે મુખ્ય સાધન બકિતજ છે, એમ સમજીને સનક, સનંદન, નારદાદિકોએ તેનું અવલંબન કર્યું હતું. છતર સાધન બકિતની અપેક્ષા રાખે છે, પરંતુ બકિત (પ્રેમલક્ષણ વૃત્તિ) કરાની અપેક્ષા રાખતી નથી.

સારાંશ કે, ઇશ્વરના અનુગ્રહ વગર કોઈ પ્રાણી સંસારમાંથી નિર્મુક્ત થતું નથી, અને અનુગ્રહ બકિત વિના દુર્લભ છે. મોક્ષસારમાં કહ્યું છે કે:—

ईश्वरः परिपूर्णत्वाच्च तु किञ्च पेक्षते ।

मीत्येवा प्रसन्नः सर्वदा पादपुञ्जद्वये ॥

૧. રસસ્વ પરમાર્ગ-રસપરમાત્મનઃ અવર્ગ માર્ગ-તં માર્ગપદ્ધતિર્થ :

ધર્મ પરિપૂર્ણ-સચ્ચિદાનંદ ધનતાથી આપ્તકામ-હોવાથી તે યગદાનાદિ કિંવા સ્વભોગના ઉપયોગી દ્રવ્યાદિકોની ઈચ્છા કરતો નથી. કેવળ નિરતિશય પ્રીતિવડેજ શીઘ્ર શ્રેષ્ઠ અનુગ્રહ કરે છે. એમાં આશય એ છે કે, યગ દાન જપાદિ સ્વધર્માનુસ્થાન વડે ધર્મ પ્રસન્ન થાય છે, તોપણ ધણે લાંબે વખતે અને ભક્તિની અપેક્ષાથીજ તેમ થાય છે; પરંતુ અન્ય નિરપેક્ષ જે ભક્તિ તેનાવડે તો ત્વરિતજ તહેમના (ધર્મરના) પ્રસાદનો લાભ થાય છે. તથા ભક્તિ સાપેક્ષ અન્ય સાધનોવડે સંસારસંબંધી ફલનું કારણ જે ધર્મર-નુગ્રહ તે થાય છે, અને કેવળ ભક્તિ વડે ધર્મરના પ્રસાદથી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇને જ્ઞાન મળે છે, અને જીવ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટેજ શિવપુરાણમાં શંકરજીએ કહ્યું છે કે, સર્વપ્રકારથી કૃતકૃલ અને તૃભ મ્હારા પરમાત્માના સંતોષને માટે મનુષ્યો કેવાં કર્મ કરશે, અગર કઇ વસ્તુ સમર્પણ કરશે, કે જેના ગ્રહણથી હું આનંદિત થાઉં ? કાંઈ પણ નહિ. પરંતુ કેવળ ભક્તજનોના હૃદયસ્થ પ્રેમભાવનુંજ ગ્રહણ કરીને હું સંતુષ્ટ થાઉં છું. એટલા માટે પરમાત્મા પ્રત્યે અંતરમાં મુખ્ય નિરતિશય પ્રેમરૂપ ભક્તિ ધારણ કરવી.

આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ ગુચ્છમાં ભક્તિનું પ્રાધાન્ય તથા તેના દોષ અને પ્રકાર, તેમજ તેની પ્રાપ્તિનાં સાધન બિન્ન બિન્ન રીતે અને ઉદાહરણ સહિત વર્ણવ્યાં છે. હવે અગ્નિમ (આગલા) ગુચ્છમાં વૈધીભક્તિના શ્રવણાદિ નવ અંગોનું સરહસ્ય તથા ઉદાહરણ પૂર્વક વિસ્તૃતપણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

इति श्रीमत्परमहंस परिम्राजकाचार्य सहजानंदसरस्वतीशिष्य
श्रीदत्तात्रेयविरचित आदित्योत्कल्पद्रुमे द्वितीयोऽध्यायस्य प्रथमो
गुच्छः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणम् ॥
॥ इति शिवम् ॥

। तत्सत्परमात्मने नमः ।

श्री तत्प्रबोधकल्पः ।

द्वितीयस्कंध—द्वितीय गुच्छ.

प्रथम पुष्प.

અદ્ધાયુક્ત અવણુ અને અવણુમાં વિદ્ય કથન.

अवणाद्वस्तुविज्ञानं दर्शनाच्चित्तरंजनम् ॥ वे. भा. ॥

વિધિ નિષેધને વશ થઇને વિધિયુક્ત ભક્તિના શ્રવણાદિ નવ અંગોના અનુષ્ઠાનથી સાધક, ઉચ્ચ પરાભક્તિની ભૂમિકામાં ચઢી શકે છે. પરમાત્માની ગુણકથાનું શ્રવણ એ પ્રથમ અંગ છે. પરમાત્માની કથા, શ્રવણદ્વારા હૃદય-કમલમાં પેશીને, જેવી રીતે શરદ્ઋતુ સરોવરના જળને નિર્મળ કરી દે છે તેવી રીતે અંતર્ગત ભાવોને શુદ્ધ કરી દે છે. પડ્ડસવાળા અન્નના ભોજન-વડે જિજ્ઞાસે જેવો આનંદ થાય છે તદ્દનુસાર મહાનુભાવ સત્પુરુષોના મુખ વડે ભગવાનની કથા સાંભળીને રસમ શ્રોતાઓના કાનને આનંદ થાય છે. અરસમને શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારયુક્ત વાણીથી ગમે તેટલી કથા સાંભળાવો તોપણ, એમને તો તેમાં રસ પડશેજ નહિ. એટલા માટે કોઈ કવિએ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી છે કે, હે પ્રભો ! અમારા કપાળ ઉપર પૂર્વજન્મનાં બધાં કર્મોનાં ફળો ભોગવવાનું ભરે લખો ! પરંતુ અરસિક જનોમાં જઈને તેમની પાસે હિતમ કવિત્વનો ઉપદેશ કરવાનું લખશોમાં. કેમકે, તે અમારાથી સહન કરી શકાશે નહિ. વાસ્તવિક છે ! ચંદ્રના હૃદયવડે ચંદ્ર-કાંતનો મણિ દ્રવે છે, પરંતુ ખીન્ને કોઈપણ પથ્થર ક્યાં પીગળે છે ? એ પ્રમાણે મહાત્મા કવિઓના ત્રણ તાપને શમાવાવનારા વચનરૂપ ચંદ્રમાવડે રસિકજનોનાં ચંદ્રકાંતમણિતુલ્ય અંતર સરસ (રસયુક્ત, જળયુક્ત) થઈને આવે છે; પણ પાપાણુ જેવા અરસિકોનું અંતર દ્રવનું નથી.

મદારી મોરલી વગાડે છે ત્યારે તેના મધુર ધ્વનિ વડે સર્પોદિ કેવા આનંદથી ડોકી રહે છે, તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ; એ જાતિને કાન પણ નથી. પણ જેમને કર્ણેન્દ્રિય આપી છે, તેઓ જે નવરસાત્મક પરમાત્માની કથાનું શ્રવણ કરે નહિ અને આનંદ પામે નહિ તો તેઓને સકર્ણ કેમ કહેવાય ? તો વિકર્ણજ સમજવા. કોઈ કવિ કહે છે કે, શેષને બ્રહ્માણ્ય એ કાન ન આપ્યા તેના હેતુ એ છે કે:—

અકર્ણમકરોચ્છેષં વિધિર્બ્રહ્માંડમેવધીઃ ।

શ્રુત્વા રામકથાં રમ્યાં શિરઃ કસ્ય ન કંપતે ॥

પરમાત્મા શ્રી રામચંદ્રની રમણીય કથાનું શ્રવણ કરવાથી કોનું મસ્તક કંપિત નહિ થાય ? આનંદવડે સર્વકોઈ પોતાની ગરદન હલાવે છે. તો પછી શેષના કાનપર એ કથા જાય તો તે શું પોતાની ડોક કેમ નહિ હલાવે ? પરંતુ હલવાથી તેના શિરપર બ્રહ્માંડ રહેલું છે તેનું પતન થઇને સર્વલોકોના નાશ થઇ જાય, એ ભયથી બ્રહ્માણની બુદ્ધિ ઝસ્ત થઈ અને એમણે શેષને કર્ણ રહિત બનાવ્યો. સારાંશ, કે પરમાત્માની કથા કર્ણેન્દ્રિયયુક્ત પુરૂષોને અવશ્ય સાંભળવા યોગ્ય છે. એ વિના કાનની શુદ્ધિ થાય નહિ અને જ્ઞાન પણ થાય નહિ.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં કર્ણ અને નેત્ર એ બે ઉત્તમ છે. કર્ણવડે સાંભળ્યું હોય તો વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન થાય છે. શ્રવણ કર્યા વિના વ્યાવહારિક વસ્તુઓનું પણ જ્ઞાન કોઇને પણ ક્યાં થાય છે ? નહીં. જ્યારે સ્થૂલવસ્તુના વિજ્ઞાનને પણ શ્રવણની જરૂરિયાત અવશ્ય હોય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ એવી પરમાત્મવસ્તુના જ્ઞાન માટે તો તેની જરૂરિયાત હોયજ. તેમાં શેા સંદેહ ? તદ્દનુસાર નેત્ર વડે વસ્તુને જોઇને ચિત્તમાં આનંદ થાય છે, તથાપિ કેવલ વસ્તુને જોઇને જે આનંદ થાય છે તેના કરતાંયે વિશેષ આનંદ તે વસ્તુનાં રૂપગુણ યથાર્થ સાંભળીને થાય છે. વસ્તુ જોવાની પ્રવૃત્તિ પણ, મનુષ્યના અંતરમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા વિના થતી નથી. અને એ ઇચ્છા તેના રૂપગુણો સાંભળ્યાં વિના થતી નથી. આત્મામાં તાજ્જમહાલ સુદર છે, એમ પ્રથમ કોઇને મ્હોંએ. સાંભળ્યું હોય તો “પાછળથી તેને જોવાની ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિ થાય; ન સાંભળ્યું હોય તો આત્મામાં જાય તોપણ પરમાર્થો તાજ્જમહેલ જોયા વગર આવતો રહે. એ પ્રમાણે પરમાત્માના ગુણોના અને રૂપઆદિના શ્રવણ, જે વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિમાં વર્ણવેલાં છે તે, સત્પુરૂષોના મુખવડે કહેવામાં આવે તો ઇશ્વરના દર્શનની ઇચ્છા અને તેને માટે પ્રવૃત્તિ થાય. એટલા માટે કહે છે કે:—

પદ-રાગ-ધનામી-તાલત્રિતાલા.

અવણુ કરો હરિકથા રસિક તુમ ॥ ધ્રુ ॥

ધન સુત દારા માયિક સખહી મોહ ન કરના વૃથા. ॥ ૧ ॥

શુદ્ધ બુદ્ધ અવિનાશ નામ લે દૂર કરો ભવબ્યથા ॥ ૨ ॥

ગોવિંદકેગુન ગાય નિત્ય હી ગમન કરો યહી પથા. ॥ ૩ ॥

કહે દત્તાત્રય અમૃતસિદ્ધિ હો નિગમાગમ મથા. ॥ ૪ ॥

હે રસિક જનો, તમે સંસારનાં દુઃખ દૂર કરવાને માટે પુત્ર, કલત્ર, દ્રવ્યાદિ વિષયોના મોહ છોડી દો. કેમકે તે સધળું માયિક છે. એટલા માટે એના ઉપર મમતા કરવી વૃથા છે, એમ જાણીને શુદ્ધબુદ્ધમુક્તસ્વરૂપવાળા અવિનાશી પરમાત્માનું નામ લઇને એમના ગુણાનુવાદનું ગાન કરો. તથા સુંદર મધુર કથા શ્રવણ કરો. એ માર્ગે ચાલશે તો નક્કી અમૃતસિદ્ધિ (બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) થશે એમ નિઃસંશય સમજો. વેદ શાસ્ત્ર અને પુરાણોનું મંથન કરીને જોશો તો એજ સુલભ સન્માર્ગ છે એવી ખાતરી થશે. જ્યોતિષમાં અમૃતસિદ્ધિયોગ લખ્યો છે, તે યોગસમયે ક્યાંઈ ગમન કરે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય એમ કહેલું છે. એનું લક્ષણ:—

આદિત્યહસ્તે ગુરુપુષ્પયોગે હુધાનુરાધા શનિરોહિણી ચ ।

સોમે ચ શ્રવણં મૃગુરેષ્વતી ચ મૌમાશ્વિની ચામૃતસિદ્ધિયોગઃ ॥

રવિવારે હસ્ત નક્ષત્ર હોય, ગુરુવારે પુષ્પ નક્ષત્ર, બુધવારે અનુરાધા, શનિવારને દિવસે રોહિણી, તથા સોમવારે શ્રવણ, શુક્રવારે રેવતી, અને મંગળવારે અશ્વિની નક્ષત્ર હોય ત્યારે અમૃતસિદ્ધિયોગ થાય છે. કદાચ એ યોગમાં કંઈ વ્યાવહારિક કાર્ય કરવામાં આવે તો તે સિદ્ધ થતું હશે, પરંતુ આપણે જે ‘મૃત સિદ્ધિયોગ’ સંપાદન કર્યો છે (જન્મ મરણરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ અવિચ્છિન્ન થાય એવો કર્મયોગ સિદ્ધ કર્યો છે.) તેના નાશ કરીને પોતાના નામાનુસાર યથાર્થ અમૃત (બ્રહ્મ) સિદ્ધિ કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય નથી; પરંતુ પરમાત્માની કથાનો જે સંયોગ કરવામાં આવે તો, તે સત્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરી આપે છે. તે શ્રવણ તથા પ્રકારનું છે; સાત્વિક રાજસ અને તામસ. વેદાંતશાસ્ત્ર અને તેના વ્યાખ્યાનરૂપ પુરાણોને સાંભળવાં તેને સાત્વિક કહે છે; સાહિત્ય તથા મીમાંસા વગેરે રાજસ શ્રવણમાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર અને યુદ્ધવિષયનું શ્રવણ તામસ કહેલું છે. એમાં

પુરાણોનું શ્રવણ સુખ્ય છે. નથી કરીને સૂક્ષ્મ આત્માખ્યવસ્તુના ભાનવડે
લુહિતું સામર્થ્ય વધે છે. અને એ સિવાય પાપનાશ, પુણ્યોત્પત્તિ ઇત્યાદિ ફળ
પણ મળે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ ઉદ્ધતને કહે છે કે:—

અહ્યાલુર્મે કથાઃ શ્રુણ્વન્ સુમદ્રા લાકાવનીઃ ।

ગાતાં તુ સ્વર્ગાર્થે જન્મ ગ્રામિનશ્ચ હુઃ ॥

મદ્ધર્થે ઈર્ષ્યામાર્થાનાશ્ચરન્મદપ્રાપ્તયઃ ।

હમતે નિશ્ચલાં મુક્તિ મય્યુદય સન્નાતને ॥

સત્સંગલભ્યા મક્ત્યા મયિ માં સ ઉપાસિતા ।

સ ધૈ મે દર્શિતં સદ્ગિરંજસા વિદતે પદ્મ ॥

શ્રદ્ધાયુક્ત અંતઃકરણ કરીને મારી કથા સાંભળવી જોઈએ. હરિકથાના
શ્રવણ સમયે મનને અર્થોચ્છેદ કરવું તેને શ્રદ્ધાયુક્ત શ્રવણ કહે છે. નહિ તો
મન અનર્થકારી સાંસારિક વિષયોમાં હોય અને કાન કથાના શ્રવણમાં
હોય તો તેનું ફળ શું ? વક્તા જે કંઈ બોલે છે, તેનું શ્રોતા એકાગ્રચિત્તથી
શ્રવણ કરે અને તેનો અર્થ સમજવા તરફ વૃત્તિ રાખે તોજ યથાર્થ અર્થની
(સૂક્ષ્મ વેદશાસ્ત્રાદિનો અર્થ જે પરમાત્મા તેમની) પ્રાપ્તિ થાય છે. નાસ્તિક
પુરૂષો શ્રવણ શું નથી કરતા ? પરંતુ સાંભળીને પણ ‘દેવ ક્યાંધ નથી, હોય
તો દેખાય,’ એમ તેઓ કહે છે. અને દેવ છે એમ કહેનારાઓને ઉદરપોષક
જાણે છે. આ પ્રકારની નાસ્તિકતાને તિલાંજલી આપીને આસ્તિકતાની વૃદ્ધિ
પમાડવી, એટલે પરમેશ્વર છે અને હું એની કથા સાંભળું તો આ સંસાર
તૂટી જઈ એવો જે મનમાં ભાવ હોય તેને શ્રદ્ધા કહે છે. તથા શ્રવણ
સમયમાં અને ધ્યાનકાલમાં લય, વિશ્લેષ, કપાય અને રસાસ્વાદ એ ચાર વિધ
છે, એમનું પણ નિવારણ કરી દેવું જોઈએ. અજીર્ણ, અતિરિક્તભોજન અને
અમ ઇત્યાદિકાવડે સુષુપ્તિકાલની પેઠે મનનો લય થાય છે, એને લય કહે છે.
નિષ્કલચિત્તનરૂપ કામ, તથા વિષયભોગ કર્મોથી જે ચિત્તની ચંચળતા થાય છે,
તે વિશ્લેષ. અને રાગદ્વેષાદિ પ્રયત્ન વાસનાઓ વડે મનનું જે સ્તબ્ધ-જડવત્-
ચર્ધ જવું તે કપાય. જેમ એકાદ ઘોડો અથવા ખળદ ચાલતાં ચાલતાં અટકી
જાય છે, એને પછી મમે તેટલો મારો તથાપિ કિન્નિત્ પશુ આગળ પાછળ
ખસતો નથી, પણ એક કથાનપરજ ઉભો રહે છે. તેજ પ્રમાણે સશુણ્ય મા
નિશુંણ્યનું પ્રતિપાદન કથામાં ચાલતું હોય એમાં મન ગમે તેટલું આગળ
ઘેરું હોય તોપણ તે જતું નથી ને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, એ ભક્ષણ કપાયતું
છે. તથા કથામાં હાત્રભાવ અને શૃંગારનું વર્ણન ચાલતું હોય તે શ્રદ્ધાવડે

અવશ્ય કરવાથી ચિત્તને જે આનંદ થાય છે તે રસાસ્વાદ. એ ચારને દ્વર કરીને જે પુરુષ અવશ્ય કરે તો એને વસ્તુનું—યથાર્થ વિજ્ઞાન થાય છે.

એ સિવાય પ્રેમ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. સાત્વિક, રાજસ અને તામસ. બચકર યુદ્ધકથા, શૂરવીરોના પરાક્રમની વાર્તા અવશ્ય કરવાથી ચિત્તને અવશ્ય-કાલમાં જે આનંદ થાય તથા પ્રેમ ઉપજે તે રાજસ પ્રેમ જાણવો.

દુઃખની કે શોકની વાર્તા અવશ્ય કરવાથી નેત્રોમાં અશ્રુપાત, શરીરનો કંપ, સ્ફુરણાદિ પ્રકાર ધત્યાદિ ચિહ્ન જોવામાં આવે તો તે તામસ પ્રેમ સમજવો. અને વેદપ્રતિપાદિત ભગવાનની ચતુર્ભુજ પીળાં વસ્ત્રવાળી, શંખચક્ર-મહાદિ આયુધવાળી જે સચ્ચુ ભૂતિ તેનું વર્ણન સાંભળવાથી જે આનંદ થાય છે અને જે પ્રેમ ઉપજે છે તેને સાત્વિક કહેશે છે. તથા સર્વમાં તે શ્રેષ્ઠ સમજવો. પરંતુ એમાં પણ નિયંત્રણ પ્રેમ અતર્ક્ય છે. સંધવનો એક કણ સમુદ્રમાં જે પડ્યો હોય તો તે તેમાં ઓગળીને સિંધુની સાથે ઐક્યભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને સમુદ્રના જટલોજ તે થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે નિયંત્રણનું વર્ણન સાંભળીને ચિત્ત ચૈતન્યસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અને ઉપર આવતું નથી, તે નિયંત્રણ પ્રેમ. એવી અવસ્થાનાં ચિહ્ન રોમાંચનું પુલકિત થવું, નેત્રોનું આનંદાનુ પૂર્ણ થવું, અને કંઠનું ગદગદ થવું વગેરે કહેલાં છે. પરંતુ તે પ્રેમ નિર્મલ અંતઃકરણમાં જ હોય છે. એટલા માટે પ્રથમ મનઃ—શુદ્ધિવડે સચ્ચુ સ્વરૂપનું ધ્યાન અને લીલાઓનું અવશ્ય કરવું જોઈએ. કેમકે એ સધળું પરમ મગ્નકારી છે. ભગવાન કહે છે કે:—હે ઉદ્ધવ, મહારા અરિત્રોનું અને મહારા અવતારોનું કીર્તન તથા સ્મરણ કરવું અને એનું ચારંવાર અનુકરણ પણ અલાવતું. મહારે માટે ધર્મ, અર્થ અને કામનું આચરણ કરીને કેવલ મહારોજ આશ્રય કરીને રહેવું. (ભગવાનને માટે અર્થસેવન યાત્રે એમનું આરાધન કરવાના ઉપયોગમાં આવે એ હેતુથી દ્રવ્ય સંપાદન, અને તેમને ખાતર કામસેવન એટલે તેમની પ્રસાદી સમજીને વસ્ત્રાલંકાર, પુષ્પમાલા ગંધાદિ ધારણ કરવાં.) એ પ્રમાણે ચાલવાવાળા પુરુષને અનાદિ એવા મહારા સ્વરૂપમાં વિચલ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુઓના સમાગમથી મહારે વિષે એવી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાંજ તે પુરુષ મહારે ધ્યાન કરે છે, અને સાધુઓએ કેળાડેલાં મહારા સ્વરૂપને વગર આશ્રયે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે સાત્વિકશ્રદ્ધા અને પ્રીતિયુક્ત યજ્ઞને મહાત્મા પુરુષોના મુખથી સચ્ચુ કથાઓનું અવશ્ય અવશ્ય કરવું. અવશ્ય કરવાને માટે સત્વપ્રધાન આગવત પુરાણ અતીવ શ્રેષ્ઠ છે. એપરંતે કવિએ કહ્યું છે કે:—

વેદઃ પુરાણં કાવ્યં ચ પ્રમુમિત્રં પ્રિયત્વચંદ્રં ।

બોધયંતીતિ હ પ્રાહુસ્ત્રિવક્ત્રાગવતં પુનઃ ॥

વેદ, પુરાણ તથા કાવ્ય એ ક્રમથી પ્રભુ, મિત્ર અને પ્રિયસ્ત્રીને વચનો જેવાં છે. એમનો હેતુ મનુષ્યમાત્રને જાગૃત કરવાનો છે. પરંતુ ભાગવતમાં એ ત્રણે ગુણો હોવાથી તે વિશેષથી શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયું છે. વેદની સમાન જે ભાગવત પ્રભુતા (અધિકરીપણું-મોટાઈ)થી હિતોપદેશ કરીને મનુષ્યોને સાવધ કરી દે છે. તથા પુરાણોની સમાન મિત્રતાથી સલાહ વગેરે આપે છે. અને કાવ્યની પેઠે સ્ત્રીના ભાષણની સદૃશ મનોહર થઈને અંતઃકરણને આનંદમય બનાવી દે છે. એ પ્રકારે એક ભાગવતમાં ત્રિવિધ ગુણુ ભરેલા છે. એટલા માટે સત્વાપાદક (સત્વગુણ તથા સાધુત્વ આપનાર) ભાગવતનું મોક્ષેચ્છુએ અવશ્ય સેવન કરવું ઇષ્ટ છે. કવિ વર્ણન કરે છે કે:-

કાવ્યેનાસુરસંપત્તિર્નાટકે ગદ્યનદયઃ ।

ન રામતાઽલંકારિત્વે વરા ભાગવતસ્થિતિઃ ।

કાવ્ય-કાદમ્બરી વગેરે અયોના શ્રવણ પડના અભ્યાસ વડે ગીતામાં કહેલી આસુરી સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પ્રકારે કાવ્ય-શુક્ર-ની સંગતિ વડે વૃષપર્વાદિ દેવોમાં-આસુર સંપત્તિ (સ્વભાવ)ની સમૃદ્ધિ થઈ હતી. તથા નાટકાદિમાં બાલભાષાનો પ્રચાર છે એટલા માટે પ્રાકૃત-સાધારણ જનોની એમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ હોય છે. કેમકે એમાં બાલ-અન્ન-માણસોને પ્રિય એવા વિષયો ભરેલા હોય છે. એ પ્રમાણે અલંકાર શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરીને અલંકારિત્વ સંપાદન કર્યું હશે તોપણ રામત્વ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. એમાં થોડુંજ રામના યશનું વર્ણન છે ? જે ઠેકાણે લંકારિત્વ હોય ત્યાં રામતા હોય છે. એટલે લંકાના જે શત્રુ તે રામ હોય છે. એમાં એ બાવ સમજવો કે-શરીરરૂપી લંકાની ઉપર જ્યાં સુધી અહમ્મ ભાવ હોય અને તે લંકાને જ્યાં સુધી સુવર્ણ-શોભનઅક્ષરનાં-અલંકાર વગેરેથી સુશોભિત કરવામાં પ્રેમ છે ત્યાં સુધી રામત્વ (અહમ્મત્વ) પ્રાપ્ત થશે નહિ વાસ્તે કહે છે કે-ભાગવતમાં મનને સ્થિર કરવું એ સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. જે ભાગવતની નિષ્ઠા છે તે ભગવાનનીજ નિષ્ઠા સમજવી. પરંતુ એ શું સર્વ ભોક્ષોને સુલભ છે ? નહિ. ‘માગવત.’ મહાભાગ્યવાનનીજ તેમાં દ્રઢ નિષ્ઠા થાય છે, મંદ ભાગ્યવાળાઓની થતી નથી. સારાંશ કે એ પ્રમાણે ભાગવતના શ્રવણ વડે સત્ત્વગુણોની ઉત્પત્તિ થઈને સત્ત્વશીલ અને સત્ત્વપ્રિય ભગવાનની સાથે અંકુશતાની પ્રાપ્તિ થશે. જે પ્રમાણે રાજ્ય પરીક્ષિતને થઈ હતી.

ભાગવતમાં પણ દશમ સ્કંધ પ્રધાન માનેલ છે અને તેમાં પણ રાસ-
પંચાધ્યાયીનું વિશેષ પ્રાધાન્ય છે. શરીરમાં અનંતજ્વલિયો છે, તથાપિ તેમાં
જે પ્રમાણે પંચ પ્રાણુજ્વલિયો શ્રેષ્ઠ છે, અથવા નંદનવનમાં મંદાર, પારિજાત,
સંતાન, કલ્પવૃક્ષ, હરિચંદન ઇત્યાદિ પંચકલ્પતર શ્રેષ્ઠ છે, અથવા દેવતાઓમાં
વિષ્ણુ આદિ પંચાયતન, અથવા યજ્ઞોમાં પંચ મહાયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે
શ્રીમદ્ભાગવતમાં રસમય રાસપંચાધ્યાયી વરિષ્ઠ-અતિ શ્રેષ્ઠ-છે. કેમકે એમાં
અત્યંતપ્રિય અને હિતકારક એવા આનંદરૂપ પરમાત્માના જ્ઞાનનો ઉદય
અએલો હોવાથી તે અતિ સુશોભિત થઈ છે. જેનું અર્થાવલોકન કરવાથી
યોગીને એમ લાગે છે કે એમાં ફલસહિત યોગના જ્ઞાનનુંજ વર્ણન કરેલું છે.
કર્મ કાંડીને ક્રિયાના પૂર્ણફળનું અને ઉપાસકને ઉપાસનાસિધ્ધિનું, તેમજ
જ્ઞાનીને સાધનસહિત અદ્વિતીય, અહરૂપનુંજ વર્ણન છે એમ દેખાય છે.
તથા કામી પુરૂષને ઈંદ્રિઓના વિષયવિલાસનું વર્ણન, એટલે એ રાસપંચાધ્યાયી
શૃંગારરસ પ્રધાન છે, અને એમાં નાયક અને નાયિકાનાં વિલાસ વર્ણન
કરેલાં છે એમ ભાસે છે. વધારે શું કહીએ ? પરંતુ જે જે કોઈ જેની જેવી
શુદ્ધિથી આ પંચાધ્યાયીનું અવલોકન કરે છે, એ સર્વેને પોતપોતાના અબીદ-
-ધ્યનીત-ફળનો લાભ થાય છે. ગીતાજીની ઉપર જે પ્રમાણે અનેક ટીકાઓ
છે તે પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયી ઉપર પણ અનેક ટીકાઓ થયેલી છે. અને
ગીતાતુલ્યજ તેનું માહાત્મ્ય છે. ગીતામાં કેવલ ઉપદેશ અને તેમાં
તત્ત્વસાર પ્રત્યક્ષ લીલા એટલુંજ વિશેષ છે. ગીતાના પાઠવડે જે પ્રમાણે
અહમ્પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રમાણે એનાં પણ પઠનશ્રવણથી સદાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની
પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેના પહેલા અધ્યાયમાં યોગ, બીજામાં ઉપાસના, ત્રીજામાં અધિષ્ઠાન-
ચિંતન, ચોથામાં અપરોક્ષજ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) અને પાંચમાં પૂર્ણ આનંદ
રસનો ઉદય, એ આવેલાં છે. મહાત્મા નરહરિનાથ કહે છે કે:—

તિનાપીઝનૈઃ ક્ષીઢન્ન ચર્યં ન મુચ્ચતિ ।

યત્રાંતરાત્મા ગોપાલસ્તન્નાગવત્મુત્તમમય ॥

જે ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલાં છે એવાં જ્ઞાનચાત્મ (ભાગવત) માં
અંતઃકરણની જ્વલિઓરૂપ ગોપીસમૂહની સાથે રમવાવાળા અંતરાત્મા
(અહમ્પ્રાપ્તિ અભિન્ન પ્રત્યગાત્મા) ગોપાળ (અધિષ્ઠાન સહિત શુદ્ધિસ્થિતિદાતા)
અહમ્પ્રાપ્તિ (તત્ત્વજ્ઞાન લક્ષ્યાર્થ) અને જગત્કારણ જે અહમ્પ્રાપ્તિ તેમાં અભિન્નતાથી
વિચરવાનો સ્વભાવ) હોયતા નથી, એવું વર્ણન છે. જોકે તે વ્યવહારકાલમાં

સકલ અંતઃકરણની વૃત્તિઓની સાથે સારીરીતે બધાયેજ છે, તેપણુ પરમાર્થથી તેના સંસર્ગથી રહિતજ છે. બ્રહ્મઅભિન્ન પ્રત્યગાત્માજ સમષ્ટિવ્યથિરૂપ ચિદાભાસ છે, એવો સિદ્ધાંત છે. એમ ઉપર કહેલું લક્ષણપ્રધાન ભાગવતજ્ઞ જ્ઞાનીયોને માટે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે જે ઉત્તમ ('ઉચ્ચ-તત્ત્વમ' યાને અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે જેનાવડે એમ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. લૌકિક અર્થપણુ એમાં કહેલો છે. જે સર્વ કોષ જાણે છેજ. સર્વાંતર્યામી પરમાત્માજ ગોપાળ થઈને (સર્વ ધરકામ કાજનો પરિત્યાગ કરીને રાસકીડામાં પ્રવૃત્ત થયેલી એટલા માટે) વૃત્તિઓથી જે ગોપીઓ તેમની સાથે રમનાણુ થવા છતાં પણ જેમણે બ્રહ્મવર્થ-(જિતેન્દ્રિયત્વ) છોડ્યું નહિ. એ પ્રકારનો અર્થ જેમાં પ્રધાનપણે કથિત છે, એવું ભાગવત પુરાણ શ્રેષ્ઠ જાણુવું અને સાંભળવું. (એ પ્રમાણે એ શ્લોકમાં લૌકિક અને અલૌકિક એવો અર્થ શ્લેષાર્થમાં કહેલો છે તે સામાન્યરીતે સમજાવ્યો છે.) સારાંશ કે—ભાગવતની જેટલી મહત્તા કહીએ તેટલી થોડી છે.

એ લીલાપર તથા ખીજને માટે પણ અર્વાચીન લોકોએ દોષારોપ કર્યો છે. પરંતુ એ સર્વથાજ ઉન્મત્તનો પ્રસાપ છે. રાજા પરિક્ષિતને ઋષિ-પુત્રના શ્રાપવડે વિરક્ત થઈ અને એમાંથી મ્હારો કોણ છૂટકો કરે ? એવા વિચારમાં તે પડ્યા ત્યારે અકસ્માત્ સ્વભાવતઃ જીવનમુક્ત એવા પરમહંસ શ્રી શુક્રગોપીન્દ્રનું ત્યાં આગમન થયું. એમણે જે ભાગવત સંહિતા ('સમ્યક્હિતા') મોક્ષકલ્યાણ કારિણી સંભળાવી તે કેવળ રાગનેજ નહિ પરંતુ હનરો ખીજ મુનિઓને પણ સંભળાવી હતી. તો હવે એ વિચાર કરવા જેવી વાત છે કે, જે ભાગવતમાં વિશેષ કરીને રાસલીલા વગેરે ચરિત્રોમાં શૃંગારરસ પ્રધાન તથા સ્ત્રિયોના વિલાસનું વર્ણન કરવાનોજ ભાવ હતો તો રાજા અને મુનિઓ તે સંભળત ખરા ? અને સર્વસંગના પરિત્યાગી શુક્રદેવજ પણ તે કહેત ખરા ? એ વાતજ સર્વથા અસંભવિત છે. રાજા પરિક્ષિતના સમાન કોષ પુરુષના ઉપર એવો પ્રસંગ આવે તો એવે વખતે શૃંગારરસ પ્રધાન ઐંધોને સંભળવા, અથવા તો જોવા, એને કેટલા પ્રિય લાગે ? એ બાબતનો વિચાર સૌ એ પોતપોતાના મનમાં કરી લેવો જોઈએ. અસ્તુ ! બ્યારે ભાગવતની લીલા લખવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે લૌકિક અને અલૌકિક અર્થ બતાવીશું. એ ઉપરથી કોઈના મનમાં જો કદાચિત્ કોઈના ઉપદેશ શ્રવણથી અથવા પોતાની અર્ધપ્રભુદ્વતારથી (અધકચરા જ્ઞાનથી) ભાગવતને વાસ્તે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે દૂર જતી રહેવાની; હાલ પ્રસંગોપાત આટલુંજ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

અવશ્યભક્તિ રાગ પરિક્ષિત સમાન કોષથી થઈ નહોતી. હરિકથામાં એને કેવા પ્રકારનો પ્રેમ હતો કે તેને ક્ષુધા તૃપ્તા (જૂપ તરશ) વગેરે ઉર્મિ બિદુલ પીડા દેતી ન હતી. શુકાચાર્યને તે એવું કહે છે કે:—

નૈવાતિદુસ્સહાશુન્માં ત્યક્તો માયેવાધતે ।

પિબંતં ત્વન્નાદાનંતં હારેકયાન્તમ ॥

હે ભગવન ! આપના મુખકમલમાંથી નીકળતી હરિકથાપી સુગંધીદારે મકરંદ, અથવા આપના આનંદપ્રદ મુખરૂપચંદ્રમાંથી સ્રવતું હરિકથાપી અમૃત (સુધા) પાન કરવાવાળા ચક્રોર સમાન અથવા ભ્રમર સમાન, (અભોજનના એ અર્થ છે. એક કમળ અને બીજો ચંદ્ર. કેમકે કમળ, જળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચંદ્ર પણ પાણીમાંથી (સમુદ્રમાંથી) નીકળે છે. અભોજનના કમળ અર્થ લાઇએ તો રાગ ભ્રમર તુલ્ય સમજવો અને ચંદ્રમા અર્થ લાઇએ તો રાગને ચક્રોર જાણવો. કમળનો અને ભ્રમરનો તથા ચંદ્રનો અને ચક્રોરનો કેવા પ્રકારનો પ્રેમ છે, તે પ્રસિદ્ધ છે. ભ્રમર, મકરંદનું પાન કરનાર અને ચક્રોર અમૃતનું પાન કરનાર છે.) જે હું તે મને, મહેં જો કે આચમન સિવાય અન્ય ઉદકપાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે તથાપિ આ દુસ્સહક્ષુધા પીડા કરતી નથી. જૂપ અને તરસ પ્રાણુની ઉર્મિઓ છે અને પ્રાણુ સદા મનની સાથે રહે છે. તે મન પરમાત્મકથામાં આસક્ત થએલું છે તો પછી ક્ષુધા તૃપ્તાત્તિ રાગને કેમ પીડા આપે ? એનો વ્યવહારમાં પણ આપ સૌ કોઈને અનુભવ થાય છે. આપણે એકાદ કાર્યમાં આસક્ત હોઇએ અને એ વખતે ઘરમાં ભોજનને માટે બોલાવે તો આપણને એ કાર્યની આસક્તિને લીધે ભોજન વગેરે કરવું સ્મરતું નથી. ઘણો વખત વીતીજાય તોપણ જૂપની સ્મૃતિ પણ થતી નથી. કેમકે કામમાં એકાગ્રમન લાગેલું હોવાથી અને મનની પાસેજ પ્રાણુનું વિચરવું થાય છે એટલા માટે જૂપ તરસ વગેરે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતીજ નથી. પરંતુ બ્યારે તે કાર્યમાંથી મન વ્યગ્ર થાય છે, ત્યાર પછી તે જૂપ વગેરે યાદ આવે છે. એ કારણને લીધે મનને ચશીભૂત કરવા માટે પ્રાણુવાયુનો નિરોધ કરવો એ સાધન કહેલું છે. સારાંશ કે, જૂપ બહુ દુઃખદાપી હોવાછતાં રાગ એકાગ્રમનથી કથા સાંભળ્યા કરતો જો; એથી એને કાંઈ દુઃખ ન થયું. સર્વ દુઃખોની મર્યાદા કહી છે, પરંતુ ક્ષુધા દુઃખની નથી કહી.

માનુ.કં ચ વર્ષમાસં પિતૃદુઃકં ચ વાપ્તકં ।

માર્ગાદુઃકં પુનર્માર્ગં ચાદુઃકં દિને દિને ॥

માતા મરી જાય તો તેનું દુઃખ હ્રાસ સુધી થાય; પિતા મરી જાય તો એક વરસ પર્યંત, પત્ની મરે તો એનું દુઃખ બીજી સ્ત્રી મળે ત્યાં સુધી પરંતુ જૂખનું દુઃખ દરેક જીવંતી પર્યંત રહે છે. અને એનો અનુભવ મધ્યાન્હ સમત વીતી ગયા પછી જ થાય છે. જેવો રાગને શ્રવણમિલાપ હતો તેજ પ્રમાણે શુકાચાર્ય પણ પ્રીતિયુક્ત અંતઃકરણવડે પરમાત્મસંબંધી સગુણ નિર્ગુણ જ્ઞાનનું વણું કરતાં રાગને આનંદિત કરતા હતા.

કવિ (શુક)ની સમીપ જો યુધ (ગ્રહ) હોય તો નક્કી રસ (જળ)ની વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ જો કુળમાં (મંગળ) અગ્રભાગમાં રહેલો હોય તો કદાચ કવિ સમર્થ હોય તોપણ જળવૃદ્ધિ કરવાને અસમર્થ થાય છે. એ પ્રકારે (જ્ઞાની) શ્રીમાત કવિ (પંડીત) વક્તાની સમીપમાં હોયતો જેવો એના અનેક પદોથી અને વાક્યોવડે રસનો આવિર્ભાવ થાય છે, તે પ્રમાણે કુળમાં (કુલિત નીચ પુરુષ) શ્રીમાત સમીપવર્તિ હોય તો થતો નથી. તોહવે જુઓ કે, રાગ પરિક્ષિતની સમાન યુધ શ્રીમાત અને શુકાચાર્ય કવિ (ક્રાંતદર્શી, ત્રીકાલદર્શી) સમાન વક્તા અને એ એના સંયોગવડે જ્યાં અલૌકિક રસ (આનંદરસ પરમાત્મા)નો આવિર્ભાવ થતો હતો, ત્યાં સાધારણ પદસનો અને નવરસનો આવિર્ભાવ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ! બીજું શું કહીએ ? આ ચાલના વર્તમાન સમયમાં પણ ભાગવત સંભળવા તથા સંભળાવવામાં આવે છે પણ એમાં સાધારણ લૌકિકઆનંદ પણ ઉપજતો નથી, ત્યાં અલૌકિક આનંદરસરૂપ પરમાત્માનો તો શીરોતે લાભ મળવાનો હતો ?

કોઈ એક રાગને પંડિતજીએ બહુ વર્ષ સુધી શ્રીમતદ્ભાગવત સંભળાવ્યા કીધું. એક સમે રાગજી પંડિતજીને પૂછ્યું:—મહારાજ ! પરિક્ષિતને જે ભાગવત સંભળાવ્યું હતું તે આ છે ? કે બીજું ? પંડિત બોલ્યા, રાગ ! શુકાચાર્ય જે ભાગવત પરિક્ષિતને સંભળાવ્યું હતું તેજ આ છે. અને તે હું આપને દરેક સંભળાવું છું. રાગજી કહ્યું, પણ એમને સંદેહ થાય છે, કે સાત દિવસ શ્રવણ કરવાથી પરિક્ષિત સંસારથી નિર્મુક્ત થઈને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ પામ્યા. અને હું આજ કેટલાકોવરસથી સંભળી રહ્યો છું છતાં મહારી મુક્તિ કેમ થતી નથી ? શું કાંઈ આપના કથનમાં ગડબડ સડબડ છે. અથવા મારા શ્રવણમાં કંઈ ખામી છે ? મને સમજણ પડતી નથી. માટે આપ એનું નિરાકરણ કરો. પંડિતજીએ કહ્યું, રાગ ! એનો યથાર્થ જવાબ હું થોડા દિવસ પછી તમને આપીશ અને સંશય રહિત કરીશ. ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વીતી ગયા અને રાગને એ વાતનું વિરમરણ થયું.

પછી એક દિવસ પંડિતજીએ પોતાને ઘેર રાજાને બોજનનું નિમંત્રણ કર્યું ત્યારે રાજા પણ ત્રેમને વશ થઈ, સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ બન્યો ત્હેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પંડિતજીએ બધી તૈયારી કરી અને રાજાને આવવા અગાઉ સાથે બે આદર્ભાને બે થાંભલા સાથે મળ્યુત દોરડાથી બાંધી રાખ્યા. નક્કી કરેલા સમય પ્રમાણે રાજા તેને ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં જુઓએ છે તોસ્તંબની સાથે બે મનુષ્ય બાંધેલા નજરે પડ્યા. રાજાએ એને પૂછ્યું, મહારાજ ! આ શું ? એમને હાથે શો અપરાધ થયો કે તેથી આવી શિક્ષા કરી ? છોડી દો. મહારાજી આમની દુઃખદ સ્થિતિ જોઈ સકાતી નથી. પંડિતજી બોલ્યા, હે રાજા ! એ બેની એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે, પહેલો જે છૂટે એણે બીજાને છોડવો. રાજા હસ્યો અને બોલ્યો, પંડિતજી ! એ બંધાયેલા છે, એમાં કોણ કેને પ્રથમ છોડવે ? એક છૂટે થાય તો બીજાને છોડવી શકે. પંડિતજી એ કહ્યું રાજા ! તમ્હારા પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર એમાં આવી ગયો.

શુક્રાચાર્ય અને પરિક્ષિત એ બેઉ સંસારવાસનાથી છૂટા થયેલા હતા. રાજા પરિક્ષિત બ્રાહ્મણનો શાપ સાંભળીને વિરક્ત થયો અને ભાગવત શ્રવણમાં એકાગ્રમનથી અનોદકનો પરિત્યાગ કરીને બેઠો હતો, અને શુક્રદેવ તો સ્વભાવથીજ મુક્ત હતા; એમના સમાન શ્રોતા વક્તા દુર્લભ સમજવા. રાજા પરિક્ષિતની તમને અને શુક્રાચાર્યની મ્હને શીરીતે સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે ? લોહાને સ્પર્શમણિ (પારસમણિ) નો સ્પર્શ થાય તો સોનું થઈ જાય છે. પરંતુ લોહાને લોહાનો સ્પર્શ થાય તો અથવા ધર્ષણ કરે તથાપિ સોનું શીરીતે થઈ શકે ? તદ્દનુસાર તમે અને અમે આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અહંકારવૃક્ષની સાથે વિપયવાસનારૂપ દેરડીવડે દૃઢ બંધાઈ ગયા છીએ; તો એ પુરૂષોની પેઠે આપણામાંથી પણ પ્રથમ કોણ કંઈ રીતે છૂટે ? અને બીજાને છોડાવે ! સુવર્ણતુલાનું દાન (શરીરના વજન બરાબર સોનું જેબીને આપવું તે) કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે, પરંતુ ગાજરની તુલાનું દાન કરીને વિમાનની રાહ જોનારા પુરૂષના સમાનજ તમ્હારી ઇચ્છાએને પ્રશ્ન છે. એને માટે પુષ્કળ તપ કરવું જોઈએ ત્યારે વાસનાનો બંધ શિથિલ થઈ જાય; અને પછી મુક્ત થવાની ઇચ્છા એકાગ્રમનથી ભાગવત શ્રવણને માટે પ્રવૃત્તિ થાય. અને પછો રાજા પરિક્ષિતની પેઠે આપણને પણ પરમાનંદપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ મળે. ભાગવત ગ્રંથ તેનોતેજ છે અને રાજા પરિક્ષિતને મોક્ષ મળ્યો એપણ સત્ય છે, પરંતુ એમની સમાન શ્રોતાએનો અને વક્તાપુરૂષનો અધિકાર ન હોવાથી આપણને અનુભવ થતો નથી. અને ‘આ સધળું મિથ્યા છે,’ અને પુરાણો વગેરે ગ્રંથો છે’ એમ લાગે છે. કદાચિત્ એ વખતે

દ્વાપરયુગે હતો, અને આજ કલિયુગ છે માટે એવું બનવું દુર્લભ ને અસંભ-
વનીય લાગે, પરંતુ એ પણ વ્યર્થ છે. કોઈપણ દેશમાં અને કોઈપણ સમયમાં
પરમાત્માને લાભ એક સરખો જ હોય છે; માત્ર સાધનાકરનાર પુરુષની
અંતઃકરણવૃત્તિ નિર્મળ તથા એકાગ્ર હોવી જોઈએ, તો જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
થાય. કલ્યાણ દેશમાં અને કાલમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એવું
વર્ણન ક્યાંઈ પણ મળતું નથી. પુરાણાદિમાં કળિયુગના અનેક દોષોનું વર્ણન
કરતાં એમાં એક મોટો જગજ્જર ગુણ બતાવ્યો છે કે:—

કલ્લેર્હોષમિષ્ઠે રક્ષણસ્વેત લોકો મહાન્મુખ: ।

કાંસનૈવે કૃષ્ણસ્ય મુક્તવન્ધ: પરં વ્રજેત ॥

હે રાજન, દોષોનો સમુદ્ર જે કળિ તેનો એક મહાન ભારે ગુણ છે
કે, સદાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન, વર્ણન એકાગ્ર
મનવડે કરવામાં આવે તો પુરૂષ ભવબંધનથી મુક્ત થઈ પરમ પદને પ્રાપ્ત
કરે છે. કૃતાકિ યુગ સમાન ખીન્ન કંઠથી સાધનોનું અનુદાન કરવામાં લાંબો
સમય ગુમાવવાનું કારણ નથી. તાત્પર્ય. સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સર્વકાલમાં
અને દેશમાં પોતાના અનન્ય ભક્તોપર કૃપા કરે છે. એટલા માટે પ્રથમથીજ
અવશ્યભક્તિને માટે રાજ પરિક્ષિતની પેઠે પ્રવ્રત થવું. પંડિતજીના એ તરેહના
ઉત્તરથી રાજ શાન્ત અને સંશયશૂન્ય થયો, અને ભોજન કરીને પોતાના
મહેલમાં આવી ગયો. કવિ કહે છે કે:—

યુક્તં વિરક્તઃ સ્મરુ વિશ્વદેવશ્રિતોત્તરાર્ગમમવઃ પરીક્ષિત ।

વદર્શ વિષ્ણોઃ શ્રવણં તદ્વાદૌ પ્રત્યગ્દૃશિસ્થો ભજનસ્ય મધ્વે ॥

પરિક્ષિત રાજાએ હરિના ગુણોનું જે અવશ્ય કર્યું તે યોગ્ય સમજવું.
જગત્રપુ શ્રીકૃષ્ણે અશ્વત્થામે છૂટા મૂકેલા બ્રહ્માસ્ત્રનું નિવારણ કરવાને
વાસ્તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પરિક્ષિતનું રક્ષણ કર્યું; એવો
પરિક્ષિત વિપ્રશાપથી દુઃખી થઈને વિરક્ત થયો. અને સ્વરૂપજ્ઞાનમાં સ્થિત
થઈને, નવ પ્રકારના ભજનમાં પ્રથમ જે અવશ્ય તેને જોઈને ભગવાન વિષ્ણુ-

૧. જગત્રપુ. અથવા વિશ્વદેવદેવતા. ૨. ઉત્તર અભિમન્યુની સ્ત્રી, અને
ઉત્તરાધામ. ૩. અવશ્યભક્તિ અને નક્ષત્ર નામ; ૪. સ્વરૂપજ્ઞાન અને પશ્ચ-
વદ્વૃત્તિ. ૫. નવવિધ ભક્તિ અને નક્ષત્રસમૂહ (અર્થ પચાસમાં આવતા સાર-
વળા જે અર્થ લખ્યા છે, તે પરથી ઉપર લખેલા અર્થની સમજણમાં
સુલભતા થશે.

સ્વરૂપમાં તદાદ્યર થઈ મહાત્મા શુકાચાર્ય પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળવા આવ્યો. અર્ધાન્તરવડે (પ્રીત્તે શ્લેષાર્થ.) એમ સમજે કે, વિશ્વદેવ જેનો દેવતા છે એવું જે ઉત્તરાપાદા નક્ષત્ર એમાં સ્થિત થઈ પાછળ દૃષ્ટિ કરીને જે રહેશે તેના દેખવામાં પ્રથમ, ઝૂ—જાન (નક્ષત્ર-સમૂહ)ની મધ્યે વિષ્ણુ દેવતા છે જેનો તે અવશ્ય નક્ષત્રજ આવશે. અશ્વિની વગેરે સત્તાવીસ નક્ષત્ર શુંશુભાર ચક્રમાં સ્થિત રહેલાં છે, અને ચક્ર જેવી રીતે ફર્યા કરે છે તેવી રીતે નક્ષત્રચક્ર પણ ફર્યા કરે છે. અશ્વિની વગેરે નક્ષત્ર પહેલાં જે નીકળી જાય છે, તેા ઉત્તરાપાદાપર સ્થિત થઈને પાછળથી જેવાવાળાને અવશ્ય નક્ષત્રજ પ્રથમ નજરે પડે છે. ઉત્તરાપાદાની પછી અવશ્યજ છે અને એના દેવતા પણ વિષ્ણુ છે. (આ શ્લોક જરા કડિલુ છે સાધારણ જનના ખ્યાલમાં આવે નહિ. એમાં શ્લેષપદ છે તે સંસ્કૃતજ માણસોના ધ્યાનમાં આવશે. વિગ્રહ વગેરે વિશેષ કરવામાં આવે તો જેમને સંસ્કૃતપદનું જ્ઞાન નથી હોમને અધિક કડિલુ થઈ પડે.) તાત્પર્ય કે:—પરમાત્માની કથાના અભિપ્રાય વાસ્તવ સ્વરૂપના ગુણોનું જ્ઞાન થવાથી પરાભક્તિમાં સાધકપુરુષ દિન:સંશય પહોંચી જાય.

હવે આ ઉપર શંકા થશે કે, જે પુરુષનો પૂર્વ જન્મનો જેવો સંસ્કાર હોય છે, તેવીજ તેને વાસના થાય છે. હાલમાં જે સંસારની પ્રવૃત્તિમાં લોકો છે, તેમના પૂર્વજન્મમાં પણ સંસારનો સંસ્કાર હતો, એ પ્રમાણે જન્મજાન જાય છે. એટલા માટે એવા લોકોને મોક્ષેચ્છા અને તેને અર્થે સજ્જ પદ્ધિસૂતની સમાજ અવશ્યમાં પ્રવૃત્તિ કયા કારણથી ઉત્પન્ન થાય? અગ્ર લોકોની સમજણ એવી જણાય છે કે, વિષયો વિના સુખ નથી અને ક્ષિય તો વેદાંતપ્રકાશ જે મોક્ષરૂપ જાહ તેમાં છેજ નહિ. એ પ્રકારે વિચારીત સ્થાનીઓને પ્રથમ મોક્ષેચ્છા પણ કોઈ પ્રકારે સંભવિત નથી. એના સમાધાનમાં કહેલું છે કે:—

નિષ્કામવા ચા સ્વકામવા અભિચિન્ત્યોઃ શિવસ્ય ચ ।

સમ્યક્દર્શયે જાતા મુમુક્ષા કાર્ત્ત્વં હિ તત્ત્વ ॥

જમદગ્યાપક પરમાત્મા સાકાર વિષ્ણુ અથવા સુષ્પરૂપ સંકરની નિષ્કામ ચક્ષુષા સકામ, પ્રેમયુક્ત અંતઃકરણમાં બક્ષિત (જન્યવૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય તો એ મોક્ષેચ્છાનું કારણ છે. અથવા આ જન્મમાં આ તો જન્મંતરમાં વિષ્કામતા-વડે મંગાલીસદિ પુરુષરથાનમાં શીતોષ્ણાદિ સજ્જ કરીને પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસરે કર્મનુશ્ચય તપ કર્યું હોય તો, તે પુરુષના પરિચયવડે અમેલાં શુદ્ધઅંતઃકરણવાળા પુરુષને મોક્ષની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થશે.

ઉપાસના સહિત કર્મોનાં ફળ જૂદાં છે, તથાપિ ચિત્તશુદ્ધિ (રાગાદિ મલ રાહિય)જ મુખ્ય ફળ સમજવું. અંતઃકરણની અતિશય શુદ્ધિ થઇ હોય તો તે કર્મોનું જીજ્ઞાસા ફળ થાય છે; અને તેના કરનાં પણ અતિશય શુદ્ધિ થઇ જાય તો કર્મોનું જ્ઞાન એજ ફળ થાય છે. બંધનનો હેતુ એવાં કર્મોનું ફળ, મુક્તિનું કારણ જે જ્ઞાન તે શી રીતે થાય ? એ પ્રમાણે ન કહેવું- કેમકે, કામ્ય અથવા નિષ્કામ સત્કર્મોની ગતિ (ફળ) આશ્ચર્યરૂપ છે. કર્કટી રાક્ષસીને કામ્ય તપથી પણ મુક્તિના હેતુરૂપ જ્ઞાનનો લાભ થયો; એ પ્રમાણે વસિષ્ઠજીએ ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં કહેલું છે, તથા મૌલ્યસ્ત દાશૂસ્તે પણ અગ્નિની આરાધનાવડે કદંબના વૃક્ષપર સ્થિત થયે સતે સાંજ કરેલાં કર્મવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઇને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ઇલાદિ સ્થિતિ-પ્રકરમાં વસિષ્ઠજી એ વર્ણન કાઢ્યું છે. માટે ઉપાસના અને કર્મ મુમુક્ષાના કારણો થાય છે; અને જ્ઞાનપ્રધાનફળના પ્રતિપાદક ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોએ પણ જ્ઞાનેચ્છુનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિથી જ્ઞાનેચ્છા દૃઢ થવાને માટે નિત્ય નૈમિત્તિક નામે પ્રાયશ્ચિત્તકર્મોનો અંગીકાર કર્યો છે. એના સિવાય અન્ય પણ કારણ છે, કે જેથી કરીને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે.

વિદુષાં ચીતરાગાણામન્નપાનાદિસેવયા ।

સંગત્યા પ્રણયેનાપિ મુમુક્ષાઽઽકસ્મિકી ભવેત્ ॥

રાગદ્વેષરહિત જ્ઞાનિયોનું અન્ન ભક્ષણ, જળપાનાદિ સેવનવડે તેમજ તેમનાં દર્શન, સંભાષણ, સમાગમ, નમસ્કાર ઇત્યાદિથી કારણ વિનાશ અકસ્માત્ મોક્ષવિપયક ઇચ્છા થાય છે. સારાંશ, ઉપર કહેલાં સાધનઅનુ-ધાનવડે મોક્ષેચ્છા થવી એ અસંભવિત નથી. તથાપિ તેમાંય જ્ઞાની મહાત્માઓનો સમાગમ અને અન્નપાનાદિનું સેવન શ્રેષ્ઠ સમજવું, એટલે અંતરંગ (જલ્દી અંતઃશુદ્ધિ અને જ્ઞાનેચ્છાનું) સાધન જાણી લેવું. માત્ર મહર્ષિના આશ્રમમાં શબ્દી રહી હતી અને એમના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું સેવન કરતી હતી. જેથી એને આત્મજ્ઞાન થયું હતું. એ પ્રમાણે મલપ્રભા-માહકમ્યની અંદર શબ્દીના ચરિત્રમાં વર્ણવેલું છે.

તથા કળીમાં પૈઠ્ય નામે ક્ષેત્રમાં જે એકનાથ નામે સાધુ થઈ ગયદ્ એમને પણ ‘જનાર્દન’ સદ્ગુરુની સાથે સમાગમ, તેમનું અન્નસેવન વગેરેથી જ્ઞાન અને શ્રી દત્તાત્રયનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હતું. જનાર્દનપંતની ઉપર શ્રી દત્તાત્રયની પૂર્ણ કૃપા હતી. (એમનું સ્થાન દક્ષિણમાં ચૌરંગાખાદની પાસે દોલતાખાદ નામે કિલ્લાપર છે) જેને વાસ્તે કવિ કહે છે કે:—

વિધ્યસ્તતમઃ સ્તોમો જયતિ દ્વિજરાજ ણ્ણ આત્રેયઃ ।

ધિતસજ્જનૈકનાથો જનાર્દનો યસ્ય વંશેઽમૂળ ॥

જે પ્રકારે વિપ્રશ્રેષ્ઠ આત્રેય (ચંદ્ર) અંધકાર સમૂહને નાશ કરીને જગતમાં ઉત્કર્ષતાથી વર્તે છે અને તેમના કુલમાં આશ્રિતસજ્જનોનો સ્વામી જે જનાર્દન (કૃષ્ણ) તે ઉત્પન્ન થયા હતા, તે પ્રકારે દ્વિજશ્રેષ્ઠ આત્રેય (દત્તાત્રેય) પણ અગ્નિસમૂહનો નાશ કરવાને જગતમાં ઉત્કર્ષતાથી વિચરે છે. એને તેમના વંશમાં જનાર્દન (પંત) ઉત્પન્ન થયા; તથા જેના આશ્રિત સજ્જન એકનાથ થયા. વંશ બે પ્રકારનો છે. એક જન્મ વંશ અને બીજો વિધાવંશ. ચંદ્રના વંશમાં જનાર્દન (કૃષ્ણ) અને દત્તના વંશમાં જનાર્દન (પંત) ઉત્પન્ન થયા.

એકનાથ નાની ઉંમરમાં એમની પાસે જઈ રહ્યા હતા અને તેઓ પ્રાતઃકાલથી ગુરુ સૂએ ત્યાંસુધી આજ્ઞાસ વગર સેવા કરતા હતા. એમને પોતાના હાથવડે સ્નાન કરાવતાં અને પૂજા સાહિત્ય તૈયાર કરી આપતા. તથા ભોજન થયા બાદ એમનું ઉચ્છિદ્ર શોભાન્ન આતિથ્યેથી ભક્ષણ કરતા; એ પ્રમાણે તાંબૂલ ખાંડીને આપતા; ચરણ દબાવતા ઇલાદિ સર્વ પ્રકારની સેવા મનોભાવથી તેઓ કરતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ જનાર્દનપંત રાતમાં કદ પિતાદિ પીઠદાનીમાં થૂંકતા, તેનું પણ એકાન્તમાં પ્રાશન કરતા. એવી સેવા કરતાં ત્રિપદ મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, અને જનાર્દન પંતે પ્રસન્ન થઈ એકનાથને ઉપદેશ આપ્યો તથા શ્રી દત્તાત્રયનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યાં. સારાંશ, લોકોને યદ્યપિ વિષયનાં સુખ પ્રિય છે અને તેઓ તેમની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ કહેલાં સાધનનું અનુશન કરવાથી એમને મોક્ષેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એમને સુખનીજ અપેક્ષા થાય છે; પછી ભલે તે સુખ ત્રિપયોગી યુક્ત હોય અથવા તેમના વિનાનું હોય. પરંતુ સુખજ આપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે, એવું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી મોક્ષેચ્છા થતી નથી; અને તે જ્ઞાન અંતર મલિન હોવાથી થતું નથી. માટે સત્સમાગમાદિ સાધનોના અનુશન પરાયણ થવાની આવશ્યકતા છે. તે પછી રાજ પરિક્ષિત-ગુપ્ત્ય શ્રવણમાં નિરંતર એકાગ્રતા થશે અને મનન, નિદિધ્યાસનાદિવડે મોક્ષ અભાશે એમ સમજવું.

॥ इति शिष्यम् ॥

દ્વિતીય પુખ.

હરિકથા શ્રવણથી જ્ઞાન લાભ અને સંકટ વિમોચન.

કો નિર્વૃત્તો હરિકથાસુ રતિ ન કુર્યાત્ ॥ ભાગ. ॥

કૂપ બાંધવાના સમયમાં, કદાચિત્ એમાં કોઈ પડે તો ઉપર ચઢી આવવાને માટે સીડી વગેરે ઉત્તમ બાંધી રાખે છે. જેના આલંબનવડે પુરુષ, ઉડા અને ધનાધિકારયુક્ત કૂપમાંથી ધીરે ધીરે ઉપર ચઢી આવે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યારૂપી ગાદાધિકાર જેમાં છે એવા સંસારરૂપ કુવામાં પડવાથી જેની 'દૃષ્ટિ' નાશ પામેલી છે એવા મનુષ્યોના ઉદ્ધાર વાસ્તે મહાત્મા પુરુષોએ અત્યંત રમણીય અને સુલભ એવી રચ્યુત પરમાત્માની અવતારકથા નિર્માણ કરી રાખી છે. એનું આલંબન થાય તો, શ્રવ નિઃસંશય ઉપર સ્વયંપ્રકાશ સ્થાનમાં આવીને સ્થિત થાય. બગવાનની કથા શ્રવણ કરવાથી જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે અને તેનાથી ત્રિગુણોત્પન્ન કામદોષાદિ વિકાર નાશ પામે છે. વિષય વિરક્તિ થઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને અનંતર તેને, મોક્ષતુલ્ય પરામર્કિતમર્ પ્રવેશ કરવા માટે માર્ગ મળે છે; એનું હરિકથાએનું મહાત્મ્ય છે. એમનું એકવાર શ્રવણ થાય તો, રસિક (પ્રેમી અને શૃંગારાદિ રસ જાણવાવાળા) પુરુષોને જે આનંદ થાય છે, તે બીજા કોઈપણ વિષયથી થતો નથી. નૈવેદ્યકાર કહે છે:—

યથા યૂનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિ રમણી ।

કુમારાણામંતઃકરણહરણં નૈવ કુરુતે ।

મવુક્તિઞ્ચંદંતર્મદયતિ સુધીભૂય સુધિયઃ

કિમસ્યા નામ સ્વાદરસપુરુષાનાદરમરૈઃ ॥

પરમ સુંદર રમણી (સ્ત્રી) તરુણ અને કામી પુરુષોના અંતઃકરણોને જેમ હરણ કરે છે, તેમ તે દુઃસ્વપાનકરવાથી પરમપુરુષાર્થ મળે એમ માનવાવાળા અને કામસુખાનુભવરહિત કુમારના ચિત્તને આકર્ષણ કરી શકતી નથી. તદ્વત્સાર આ કાવ્યરમણરૂપ પરમસુંદર મહારી વાણી શ્રવણ મનન દ્વારા અમૃતતુલ્ય થઈને, જે સર્વશાસ્ત્રરહસ્ય જાણવાવાળા રસિક પંડિતના મનને આનંદ ઉપજાવે તો, નીરસ, (સર્વ પ્રકારવડે રસ શબ્દના અર્થને પશ્ચ જેનું મન સ્પર્શ કરતું નથી એવા) ચલિતપાયાણુતુલ્ય અને તુલ્યપુચ્છરહિત

પશુઓ સમાન પુરોવાડે, પંડિતોએ આદર કરેલ મારી વાણીનો યદ્યપિ અનાદર કરાય તોપણ શું થયું ? તેને જરાએ અપાય અથવા લઘુત્વ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એ પ્રમાણે વ્યાસ, વાલ્મીકિ, નારદ, શુકદેવ તથા મહાત્મા તુલસી-દાસ, રામદાસ, તુકારામ, યાનેશ્વર, એકનાથ, નામદેવ, સરદાસ, ઇલાદિ મહાત્માઓની પરમરમણીય ઇશકથાવાણી તરુણ અને કામી (સંસાર તરીજવાને સમર્થ અને ઇચ્છા કરવાવાળા) પુરુષના મનને પોતાના તરફ ખેંચી લાવે, પરંતુ જે કુ-માર ‘કુસ્સિતો મારો મદનો યસ્મિન્’ યાને જેના અંતરમાં દુષ્ટમદનનો નિવાસ છે અને વિષયરસપાનવડેજ પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે અથવા થશે એમ માનવાવાળા જનના મનને તે આનંદિત કરતી નથી અને તેથીજ તે એનો આદર કરશે નહિ. જાણે ! તેને લીધે તિરસ્કાર અને નિંદા થઇ તોપણ એ સુધી મહાત્માઓની પરમ રમણીય ઇશકથાવાણીને શું હાની થવાની ? કાંઈપણ નહિ. પરંતુ જ્યારે તેની કુ-માર-અવસ્થા બદલાશે અને તે તરુણ કામી થશે (સંસાર ક્ષણભંગુર અને દુઃખદ છે એવું સમજીને તેમાંથી તરી જવાની ઇચ્છા કરશે) ત્યારે તેજ કથાવડે એવું મન આકર્ષિત થશે અને તેમાં આદરપૂર્વક તે સતત રમણીય થશે, તરી જવા માટે કુમાર અને વૃદ્ધ સમર્થ હોતા નથી; તરુણજ તરે છે તથા પ્રબળ કામ પણ તેનામાં ઉપજે છે. ‘તરતીતિ સ્વરૂપઃ’ તદ્વતુસાર સંસારાવર્ણમાંથી તરી જવામાટે ઉપયોગી તારુણ્ય, શાસ્ત્રગ્ન સંપાદન અને વિવેક સંપન્નતા વડે થાય છે અને એને લીધે તીવ્ર કામના પણ થાય છે. એટલા માટે એવું તારુણ્ય પ્રાપ્ત થવા માટે મહાત્માઓની સમીપ જઈને પરમાત્માનાં ગુણકથાનું તેમનાં મુખથી શ્રવણ કરવું. મહાત્મા કહે છે કે:—

પદ-રાગ-છાયા-તાલ ત્રિતાલ.

સુનો કથા હરિદી સુખદાર્ઢા । તા બિન લવ ન બય તરાઈ ॥ ૬ ॥
 ચૌર્યાશીલખયોનિ કિરાઈ । જાતકર્મ સો મુનત નરાઈ ॥ ૧ ॥
 ધ્યાન તપવ્રત યોગ સમાધિ । કલેશ હોત બહુ જાત ન આધિ ॥ ૨ ॥
 મન તન કાનહિ નિચલ બકે । હોત દેવ વશ નિચય તાકે ॥ ૩ ॥

૧. જ્ઞાન ૨. અમ્યુત અવતાર કથા—નથી તૂટી પડેલી આનીવાર્તી. એટલે કે કુવામાંથી ઉપર આવવું હોય તો સારી શ્રેણીનો આધાર લેવો જોઈએ. (આ રીપ પાછળના ૫૪ ઉપર વાંચવી.)

સખસે પ્રિય કીર્તન હૈ પ્રભુકો । હેત મુગતિ જો નિજ દાસનકો ॥૪૫॥
કતાત્રય પ્રભુ અંતર્યામી । છાંડિ હોત રત સંસૃતિકામી ॥ ૫ ॥

પરમાત્મકથા શ્રવણુજ ઉત્તમ દૃઢ નૌકાતુલ્ય સંસાર સિંધુ ઉત્તીર્ણ ચવાને માટે મુખ્ય સાધન છે. જેનાં શ્રવણથી નિખિલ કર્મનષ્ટ થઈ જાય છે, જેને લઈને આપણે ચોરાશીલક્ષ યોનીમાં ફરીરચ્યા છીએ. જપ, તપ, ધ્યાન તથા વ્રતદિના આચરણમાં કલેશ ધણો હોવાથી, તેવડે આધિ (માનસિક દુઃખ) દૂર થાય નહિ. પરંતુ મનુષ્યને કેટલું એ દુઃખ થયું હોય અને પરમાત્માની સુંદર કથા સાંભળે તો તે દુઃખ શીઘ્રજ વિસ્મૃત અને નષ્ટ થઈ જાય. પરમાત્માને અજિત (કાષ્ટ એ જીતેલ નથી) એમ કહે છે; પરંતુ એક સ્થાનમાં સ્થિત થઈને શરીરને નિશ્ચલ કરીને અને મનને એકાગ્ર રાખીને જે કથા સાંભળે છે તેના વશવર્તી પરમાત્મા થાય છે; અર્થાત્ એવા ભક્તોવડે પરમાત્મા વિજીત કરાય છે; કારણ કે જીત્યાવિના કોણ કોને વશીભૂત થાય ? પરમાત્માને કીર્તન અત્યંત પ્રિય હોય છે. એટલા માટે, આપણેપણ આ સાધન વડે તેમને વશ કરીલેવા. આવો સુલભ ઉપાય છોડી જે લોક સંસારવિષયક વાસનાને વશીભૂત થઈને પોતાનું આયુષ્ય ગુમાવે છે તે પોતેજ પોતાના શત્રુ બને છે એમ સમજવું. પરમાત્માને કથા કેટલી પ્રિય છે અને પોતાના દાસોનું રક્ષણ તે કેવું કરે છે, જેને માટે ઇતિહાસ શ્રવણ કરો.

એક સમય પૂનામાં મહાત્મા તુકારામ આવ્યા હતા અને તેમની કથા ચાલતી હતી. એ વખતે મહારાજ શિવાજી સિંહગઢ ઉપર હતા અને તેમને એ ખબર મળી કે તુકારામની કથા પુનામાં ચાલે છે. રાજા તેમના દર્શન વાસ્તે અને કથા શ્રવણ હેતુથી ત્યાંથી નીકળ્યા અને પુનામાં આવ્યાં. જ્યારે દર્શન સમયે તુકારામની પાસે શિવાજીએ ચાંદોની થાલી દ્રવ્યાદિ ભરીને બેઠામાં ધરી દીધી, ત્યારે તુકારામ બોલ્યા, રાજા ! તમારી કીર્તિ અને વિશાળ શુદ્ધિ, ઉદારતા વગેરે ગુણ વિશે હું સાંભળું છું પરંતુ અમારે વૈષ્ણવ જનને આ દ્રવ્ય ગોમાંસ તુલ્ય છે. અમારું સમાધાન થાય એમ તમારી ઇચ્છા હોય તો, પરમાત્માનું નામ સ્મરણ કરવું, એકાદશીનું વ્રત કરવું અને પરમાત્માનો દાસ છું એમ સમજવું; આ દ્રવ્યને લઈને મહેને સંતોષ નથી એટલા માટે લઈ લેવું અને ગરીબ અપેક્ષિત લોકોને ઇચ્છા મુજબ વહેંચી દેવું. આવી નિઃસ્વહતા દેખીને રાજા ચક્રિત થયો અને શરમાઈ ગયો. તે દિવસ એકાદશી હતી અને તુકારામને નિયમ હતો કે આખી રાત કીર્તન કરવું. દશમીને દિવસ એક જુક્ત રહેવું, એકાદશીને રોજ ઉપવાસ અને

રાત્રીએ કીર્તન કરવું તથા દાદશીએ પારણું કરવું અને તે દિવસ દિવસે સુવું નહિ, એ પ્રકારે તુકારામ યથાવિધિ વ્રત કર્યા કરતા હતા. રાગ શિવાજી રાત્રીએ કીર્તન સાંભળવાને જન સમુદાયમાં જઈ બેઠા. એ વખતે યવનનું રાજ્ય હતું અને શિવાજીને પકડવા માટે ચારેતરફ બાદશાહના શુભ નસુસ ફરતા હતા કે જેથી શિવાજી ક્યાં છે તે જાણવામાં આવે. પૂનામાં રાગ આવેલ તથા ક્યામાં બેઠેલ છે એ ખબર દુતો તરફથી જાણવામાં આવ્યા કે તરતજ એને પકડવાને માટે એ હજાર પદાણુ સિપાઈ બાદશાહના ચાણુક ગામથી દોડ્યા. (પૂના પાસેજ ચાકણુ નામ ગામ છે) પૂનામાં આવીને જે ઠેકાણે ક્યા ચાલી રહી હતી, તે સ્થાનને સિપાઈઓએ ઘેરી લીધું અને અંદરના બાદશી બહાર જવા પામે નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. શિવાજીને પીછાણીને બાંધી લેવો એવા વિચારમાં એ સર્વેલોક હતા, એટલામાં આ સમાચાર રાગના તેમજ શ્રોતાઓના જાણવામાં આવ્યા અને તેને લઇને ક્યાના રંગમાં ભંગ થયો. કોઇ આમ તેમ જોવા લાગ્યા, કોઈ રાગને કહેવા લાગ્યા કે “ઉઠો ! ભાગો !” બ્યારે આવી સભાની ચળવિચળ સ્થિતિ દીઠી ત્યારે તુકારામે પૂછ્યું, શું છે ? સર્વ બયભિત કેમ થયા છે ? શું ચારે તરફ જોઈ રહ્યા છે ? મ્હને કહો. ત્યારે લોકોએ તુકારામને કહ્યું કે રાગને પકડવા માટે બાદશાહના ઘોડેસ્વાર આવેલ છે અને તેમણે આ મકાનને ઘેરી લીધું છે; કોઈને પણ અંદર બહાર જવા દેતા નથી. આ મ્હોટું સંકટ ઉપસ્થિત થયું છે વાસ્તે સૌ વિચારમાં પડ્યા છે કે, શું કરવું ? હવે અહીંથી રાગને અન્યત્ર ભગાડ્યા વિના એના પ્રાણુ કેવી રીતે બચશે ? તો આગ્રા આપો. તુકારામ બોલ્યા, પરમાત્માની ક્યામાંથી ઉઠવું ન જોઈએ એવી ધર્મ નીતિ શું હમે જાણતા નથી ? હરિકીર્તન શ્રવણ કરવા માટે, બ્યાં કીર્તન થતું હોય ત્યાં એવી રીતે ધુસી જવું જોઈએ કે, જેમ ચોર લોક ધનાઢના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ. અને ગયા પછી અને ત્યાં બેઠા પછી ચાહે તેટલું મુહકાર્ય ઉપસ્થિત થાય અથવા સંકટ આવી પડે તોપણ, જેમ એકાદ દોર પોતાની ઉપર ધણો બોળે લાદવાને લીધે બેસી જાય છે અને મારપીટ કરે તોપણ ઉઠવું નથી તે પ્રમાણે ઉઠી જવું જોઈએ નહિ. પરમાત્મકથાનો ઉચ્છેદ થાય તો કેટલું પાપ છે ? ભગવતી ભાગવતમાં લખ્યું છે કે:—

નિદ્રામંગ: કયાન્તે । દંપત્યો: પ્રીતિમેદમઃ ।

શિશુમાતૃષિમેદશ્ચ જ્ઞાન ત્યાસમ સ્મૃતમ્ ॥

હે બાઈઓ ! નિદ્રામંગ, પરમાત્મકથાનો ઉચ્છેદ, સ્ત્રી પુરુષની પ્રીતિને નાશ, માતા અને બાળકનો વિયોગ કરવો, આ સર્વ કાર્યો કરવાવાળા

પુરુષને બહુભાવપુણ્ય પાપ લાગે છે. એટલામાટે આવેલ સંકટ દૂર થવા માટે એકાગ્રતાવડે હસ્તિ ધ્યાન અને સ્મરણ કરો. તુકારામનું વચન સાંભળીને સર્વનિશ્ચિંત થયા અને રાગએ પણ વિચાર કર્યો કે, આલો! આજ એકાદશી પર્વકાળ છે તથા કીર્તન ચાલી રહ્યું છે એવામાં મહાત્માની પાસે યદ્યપિ મરણ થાય તોમણ હરકત નહિ. તારક અને મારક એક પરમાત્માજ સમર્થ છે. સર્વજન તથા તુકારામ પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી ધ્યાન અને સ્મરણ કરવા લાગ્યા.

અહિંઆ બહાર જે પંડાણ હતા તેમાંથી કેટલાક અંદર આવ્યાને જનસમૂહમાં જોયા માંડયા પણ એમાં રાગ કોણ છે એ કોઈ જાણી શક્યો નહિ. ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે અહિંઆ આવેલ સર્વેને મારો તો રાગ પણ મરાશે, તુકારામને અંતર્દષ્ટિવડે તેમનો આ વિચાર સમજવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે બચવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું, હે પ્રભો! તમારી કથા શ્રવણ માટે ઘણા પ્રેમવડે તથા શ્રદ્ધાવડે આ સર્વજન આવેલ છે પણ એમનાપર મોટા સંકટ પ્રસંગ છે. હું મ્હારી પોતાની જાત માટે બીતો નથી અને પ્રાર્થના કરતો નથી; કરંતુ આમના જે પ્રાણ જાય તો તમારી આપ્તીર્તી થશે અને આજ પછીથી કોઈ પણ આપની કથાપર, વેદશાસ્ત્ર પુરાણ તથા મહાત્માઓના વચનપર વિશ્વાસ કરશે નહિ. “જ્યાં મ્હારી કથા ચાય છે, ત્યાં હું ઉભો રહું છું” અને ભક્તજનોપર સંકટ આવી પડે ત્યારે મ્હારું સ્મરણ કરે તો હું સુદર્શનવડે એને દૂર કરી દઉં છું.” આવાં આપનાં મુખોદ્ગમ વચનને આ સમયે સત્ય કરી બતાવો. ‘ન મે મક્તઃ પ્રજા પાતે’ એવું ગીતોક્ત વચન પણ પ્રસિદ્ધ છે. રાગ તમારા ભક્ત છે અને આ શ્રોતાલોક પણ અત્યંત પ્રેમથી તમારા ગુણ કીર્તનમાં નિરત થયેલ છે. આ સર્વની લજ્જા તમારે હાથ છે, એ પ્રમાણે તુકારામે જે પ્રાર્થના કરી તે સાંભળીને પરમાત્માનું અંતર દ્યાર્દ થયું. જે પ્રમાણે બાલક અરવિંદ (બોબડું) બોલે છે તથાપિ તેના પિતાનું મન મોહિત થઈ જાય છે તદનુસાર, પરમાત્માપિતા પોતાના બાવિક ભક્તોનાં વચન સાંભળીને લુપ્ત થઈ જાય છે. તુકારામ વિશે કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

અમંગલીતિપ્રામેજ તુકારામેજ સ્તુતુમ્ ।

અજો: સરથા નિલં પદમનંદકં ॥

જે પ્રમાણે, પરમાત્મા નિષ્કલં શ્રીરામપુત્ર ઉત્તમ વપત્ત (પુત્ર) રૂપ ધારણ કર્યું અને અનેક વિદ્યુત્ક્રિયક્રિયા કરીને અજો (અવીનશી) કીર્તી સચ્ચ સંપાદન કર્યો અને તેને લીધે ‘અજો રાગ અને દશરથ એ બંનેને

સર્વે પદમાનંદયુક્ત કર્યા તે પ્રમાણે તુકારામસાધુએ અભંગ (કવિતા) રૂપ કીર્તિસિમ્બલવડે બળ (બળમસહિત) અને દુઃખ-રથ^૧ (અવતાર) છે જેના એવા ભગવાન વિષ્ણુને નિત્ય પરમાનંદિત કર્યા. સારાંશ, જેના વચન વડે પરમાત્મા અતિસંતુષ્ટ થયા; કારણકે તે સર્વ અભંગ નિર્બલ ભાવવડે અને પેશ્વાસ્થાના પ્રમેયવડે ભરિત છે. ખરદ્વપશ્ચાદિ દુષ્ટ અસુરોનું જેમ શ્રીરામના રક્તિષ્ણુ બાણુ બેદન કરતાં હતાં તે પ્રમાણે; જે તુકારામમાં અભંગરૂપ બાણુ ખસેળનના હૃદયનું બેદન કરે છે. તથા જનક રાજની સમાન જેનો સ્વાત્મા-નુભવ છે અને સનકાદિયુની, જેનો વૈરાગ્ય દેખીને આનંદથી મસ્તક હલાવે છે. એવા તુકારામની પ્રાર્થના સંભળીને પરમાત્મા પ્રસન્ન થયા અને હર્ષભાગમાં તેની પાસે પ્રકટ થયા. પરમાત્માને, ભક્ત પ્રિય અને કથા પક્ષ પ્રિય છે; એટલા માટેજ કથા પ્રસંગમાં ઉપસ્થિત થયેલ વિદ્યન જે દૂર ન કરે તે; આજથી કોઈપણ મનુષ્ય કથા ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થશે નહિ તથા પોતાનું વચન પક્ષ મિથ્યા થશે અને અતીવપ્રિય ભક્ત તુકારામને દુઃખ થાય એમ બાણીને, ભગવાન શ્રી વિઠ્ઠલે નિજરૂપ ત્યાં વ્યક્ત કર્યું. કવિ શિલ્પપદવડે ભક્તપ્રિયતા અને કથાનીપ્રિયતા વર્ણન કરે છે કે:—

યં : પુષ્પવદ્દુર્ગતપાં. ચાલો વ. રાષ્ટ્રતાંગો નવનાર. સી : ।

હરિ : રાજોડ્યામદ્ધ શુભિક્ષા ન્જાગ્રવંસ્તત્કથિકાપ્રિયોડપિ ॥

જે પરમાત્મા પુષ્પવદ્દુર્ગ (સૂર્ય અને ચંદ્ર નેત્ર જેને છે એવા) છે. તથા પાંડુતા બાળ જે પાંડવો તેમનું જેણે પાલન પોષણ કર્યું છે. અને અભિરામને જેના અંગનું પૂજન કર્યું છે. વળી, નૂતન મેધવત્ જેની કાંતિ છે અને શુભિક્ષા જેને પુરાણ (અનાદિ) પુરૂષ કહેલ છે, તે હરિ (ભક્ત સંકટહર્તા) ભક્તપ્રિય અને કષિકા (કથા) પ્રિય એવા છે. અર્થાત્તર વડે કહે છે કે એ પ્રમાણે પુરાણ (વૃદ્ધ) પુરૂષ પક્ષ ભક્ત (ઓદન) પ્રિય હોય છે અને તેને કષિકા (કદી) પ્રિય હોય છે. અતિ વૃદ્ધ મનુષ્યનો નિર્વાહ પ્રાયઃ કદી અને બાલવડે થાય છે. અને વળી તે વૃદ્ધ કેવો હોય છે ? તો પુષ્પવદ્દુર્ગ (પુષ્પા-ખ. નેત્રરોગમુક્ત જેની દૃષ્ટિ) થાય છે. તથા જે માથાપર પાંડુ (સંકેત) બાળને ધારણ કરે છે એ પ્રમાણે જેનું અંગ શિશિલ ચર્મના વહીવડે સંયુક્ત થાય છે; અને નૂતન દંતશીખા જેની નહ થઈ છે એવા ગુણયુક્ત થાય છે. સારાંશ, પરમાત્મા કીર્તનપ્રિય અને ભક્તપ્રિય હોવાથી આ સંકટ દૂર કરવા

૧ શરીરનું શુભિક્ષાદિવિષે રશ્મિપદવડે વર્ણન કરાવેલ છે; મત્સ્યાદિ કથ. (૨૩) શરીર, અવતાર.

માટે તુકારામને કહેવા લાગ્યા કે “તમારું કીર્તન ચાલુ રહ્યું છે તેવુંજ ચાલવા દો. હું પરચક્રનું પરબાણું નિવારણ કરું છું. તમારે રીકર કરવી નહિ.”

આ પ્રમાણે કથનકરીને પરમાત્મા ન સમજે એમ પોતે શિવાજીનું સ્વરૂપ લઇને ઘોડાપર સવાર થયા અને પોતેજ મોટથી પુકાર કરીને કહેવા લાગ્યાકે હે સિપાઈઓ ! શું જોઈ રહ્યા છો ? જુઓ આ શિવાજીરાજ બાગી નય છે, પકડો. સિપાઈ સાંભળીને તરતજ તેની પછવાડે બાગવા લાગ્યા. નગરના સૌ લોકો જોવા લાગ્યા તો, શિવાજીને પકડવા માટે તેની પાછળ ધણી સવાર દોડે છે. ત્યારે અંદર અંદર બોલવા માંડ્યા કે હવે શિવાજી આમના હાથમાંથી ક્યારેય નહિ. ત્યાં પરમાત્માએ તેમને પોતાની પાછળ ખૂબ દોડાવ્યા તથા જ્યાં ખૂબ કંટકવૃક્ષ છે, તથા મોટામોટા પથ્થર છે એવા જંગલમાં એમને લાવીને છોડી દીધા અને પોતે ગુપ્ત થઈ ગયા. ત્યાં શરીરમાં કંટક લાગે છે, ઘોડાપણ અટકી પડે છે, પવન પણ બહુ થયે નેથી ઠંડી પણ બહુ લાગે છે, તેથી સર્વ સિપાઈ અધારામાં દુઃખી થયા. પણ રાજા હાથ આવ્યો નહિ. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યા કે, રાજા કાણુજીએ જ્યાં બાગી ગયો ? અથવા અમારી દૃષ્ટિમાં કાંઈ બ્રમ તો થયો નથી ? શું છે તે સમજતું નથી. એ પ્રમાણે દુર્જનોને વનમાં શિક્ષા કરીને પરમાત્મા તુકારામની પાસે આવીને કાનમાં કહેવા લાગ્યા કે “તમારું વિદ્વ નિર્દલન થયું. હવે આનંદથી કીર્તન કરો.” લોકો દ્વારા રાજાને તથા સર્વ શ્રેતાજનોને ખબર થઈ કે, વિદ્વ આવ્યું હતું પણ પોતાની મેળેજ દૂર થઈ ગયું. ત્યારે પરમાત્માની મોટી કૃપા થઈ એમ સૌ બોલવા લાગ્યા. અનંતર મંગલારતી થઈ અને રાજા ગામમાં થઈને જતા હતા, ત્યારે રાત્રીએ જોઓએ દીકું હતું તે સર્વ રાજાને પૂછવા માંડ્યા કે પેલા પકાણુના હાથથી તમે કેવી રીતે બચ્યા ? કેટલા સવાર તમારી પછવાડે દોડના હતા ? રાજાએ કહ્યું કે, હું તો કથામાંજ બેઠો હતો, અને જ્યાંઈ બાગી ગયો ન હતો. લોકોએ કહ્યું અમે તમારુંજ રૂપ દીકું હતું કે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને તમે બાગી રહ્યા હતા અને સિપાઈ પાછળ દોડતા હતા. ત્યારે રાજા ચક્રિત થયો અને સમજી ગયો કે, પરમાત્માની કૃતિ અદ્વિત અને અતર્ક છે; તેમણે મ્હાં રૂપલઈને આવેલ વિદ્વ નાશ કરી દીધું. રાજાએ તુકારામને તથા શ્રેતાજનોને આ વાત વિદિત કરી. ત્યારે તુકારામ બોલ્યા કે, પરમાત્મા મોટા માયાવી છે, અને બક્ષોની કદીપણુ ઉપેક્ષા કરે નહિ. જેમ પહેલાં કાલયવનને શ્રીકૃષ્ણે કપટ કરીને મારી નાંખ્યો હતો તદ્દનુસાર આ વખત પણ આ યવનોને કપટ

કરીને ફસાવ્યા અને અખિલ ભક્ત જનોના પ્રાણુની રક્ષા કરી. સાંભળતાંજ સર્વને ખાતરી થઈ કે, આ સંકટ તુકારામને લખીને પરમાત્માએ દૂર કર્યું. ત્યારથી તુકારામ ઉપર લોકોની અચલ શ્રદ્ધા બેઠી અને જ્યાં તુકારામનો કીર્તન પ્રસંગ ચાલતો ત્યાં સર્વલોક જવા લાગ્યા. તાત્પર્ય, પરમાત્માની કથા સકલ દુઃખનાશક છે એમ સમજીને શ્રદ્ધાચુક્ત અંતઃકરણવડે નિરંતર સાંભળતા રહેવું; કદી અનાદર કરવો નહિ.

અવણુનો અભાવ થાય તો શું ફળ થાય છે તે કવિ વિલક્ષ્ણદેવડે કહે છે કે:—

અવણાનુસરણમેવ શ્રીરામં રાહ્યતાં સતામેકં ।

અવણામાર્થ રચયન્ રામાચિરહમન્વમૂઢગણોડપિ ॥

પરબ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રીરામચંદ્રની ઇચ્છા કરવાવાળા સજ્જનોએ મુખ્ય અવણુમાંજ પ્રવૃત્ત હોવું જોઈએ અને સંતમહાત્મા પ્રવૃત્ત થાય છે પણ ખરા. કારણ કે અવણુ (અવણુમુની)નો અભાવ (નાશ) કરવાવાળા દશરથને રામના વિરહનો અનુભવ થયો. એટલામાટે અવણુ (ભક્તિ)નો અભાવ (લોપ, અનાદર) કરવો નહિ.કરીએ તો સદૈવ રામ (સગુણ નિર્ગુણ)નો વિરહ થાય. એટલે કે તેમની પ્રાપ્તિ થાય નહિ અને સંસારમાં અનેક દુઃખોનો અનુભવ લેતાં પડી રહેવું પડશે. હવે રાજ દશરથને રામનો વિરહ અવણુના અભાવથી કેવીરીતે થયો તે કિંચિત્ દેખાડીએ છીએ.

એક સમય કૈલાસ ઉપર મહાદેવની સભામાં દેવગંધર્વાદિ સર્વ આવ્યા હતા અને નારદગુંબર, અપ્સરા ગંધર્વાદિ નૃત્ય ગાયન કરી રહ્યા હતાં. એવામાં સમુદ્રે બ્રહ્માણુના વેપમાં ત્યાં આવીને શંકરને પ્રણામ કરીને પોતાની સાથે લાવેલ રત્નોની બેટ ધરી અને ત્યાં ગાયન સાંભળતો બેસી રહ્યો. ત્યાં સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં ગૌતમી (વૃદ્ધ ગંગા જોદાવરી) બેઠી હતી જેને દેખીને સમુદ્ર મોહિત થયો અને તેણીને માટે તેના મનમાં પાપવાસના ઉત્પન્ન થઈ. આ બાબત મહાદેવને “અંતર્યામી હોવાથી” સમજવામાં આવી અને તેમણે સમુદ્રને શાપ દીધો કે તું દૃશ્ય નદીના કિનારે વૃક્ષની યોનીમાં ઉત્પન્ન થઈશ. જેથી સમુદ્ર ગભરાઈ ગયો અને જ્યારે તેણે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે, કાશીમાત્રા માટે કેટલાક રૂપિ ત્યાંથી આવશે તે વખત તેમના ચરણ સ્પર્શવડે ત્હારો ઉદ્ધાર થશે અને પછી તું મનુષ્ય જન્મમાં અવણુ એ નામથી ઉત્પન્ન થઈશ. એ જન્મમાં માતા પિતાની સેવા કરવાથી તું મુક્ત થઈશ. અનંતર તે સમુદ્ર મહાદેવના વચ્ચનાનુસાર વૃક્ષયો-

નીમાં ઉત્પન્ન થયો અને એક સમય ઝંઝાવાત્તે લીધે સમૂળ ઉપાડીને ફક્ત નદીના ઉપર પડ્યો. પછી કેટલાક રૂષિઓ જે આવ્યા હતા તે ઝાડ ઉપર ચઢીને પૂલની સમાન નદીને ઉત્તરીને સામે કિનારે ગયા. વૃક્ષનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી, આ કિનારેથી સામા કિનારા સુધી તે નદીમાં પડેલ હતો. ઋષિના ચરણ સ્પર્શથી તે વૃક્ષનો ઉદ્ધાર થયો અને પછી ભવિષ્યમાં મનુષ્ય-જન્મ તેને મળ્યો. આ જન્મમાં, તેનું શ્રવણ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું.

શ્રાવણ બાળપણથીજ મોટો તપસ્વી હતો; તેનાં માતા પિતાં આંધળાં હતાં અને વૈશ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ હતાં. માતા પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી શ્રવણ તેમની સેવા રાત્રી દિવસ કર્યો કરતો. મનુસ્મૃતિમાં કહેલ છે કે:—

ઈમં લોકં માનૃમત્તયા પિતૃમત્તયા તુ મધ્યમમ્ ।

ગુરુશુશ્રૂષયા ત્વેવ બ્રહ્મલોકં સમદ્યુતે ॥

મનુષ્યને માતાની ભક્તિવડે ભૂલોક મળે છે અને પિતાની ભક્તિ કરવાથી અંતરિક્ષ લોક તથા ગુરુભક્તિદ્વારા બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ ત્રણનો આદર કરે છે, તેણે સર્વધર્મનો આદર કર્યો છે અને અનાદર કરે છે તેનાં સર્વ ધર્મકર્મ નિષ્ફળ થાય છે. અસ્તુ !

એક સમય શ્રવણમુની પોતાનાં માતા પિતાને કાશીયાત્રા કરાવવા માટે ઠાવડમાં બેસાડીને ખાંધે લઈને જઈ રહ્યો હતો. દિવસે સૂર્યાદિનો ઘણો તાપ હોવાથી, રાત્રિના ઠંડા વખતમાં માર્ગે આવ્યો જતો હતો. જ્યારે એક સમય અયોધ્યાની નજીકના અરણ્યમાં રાત્રીના સમયમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે માતા પિતાને બહુ તૃપ્ત લાગવાથી, તેમને એક ઝાડ તળે બેસાડીને પોતે પાણીની શોધ કરવા માટે હાથમાં કમંડળ લઈને ફરતો હતો. થોડે દૂર એક તળાવ તેની નજરે પડ્યું ત્યારે ત્યાં જઈને તેણે કમંડળને પાણીમાં ડુબાડ્યું. તે કમંડળની અંદર પાણી ભરાતી વખતે જે “બુડ બુડ” અવાજ આવ્યો તેને લીધે રાજા દશરથને (જે પહેલેથી તે અરણ્યમાં દિવસે શિકાર કરતાને આવેલ હતા પણ શિકાર ન મળેલ તેથી ત્યાંજ રાત્રીએ રહ્યા હતા તેને) એવો માનો ભાસ થયો કે કોઈ મૃગાદિઆપદ પાણી પીવા માટે આવેલ છે અને આ એનો શબ્દ છે. રાજા શબ્દ ઉપરથી વેધ કરવામાં પ્રવીણ હતા એટલે તેમણે જે બાણ છોડ્યું, તે વ્હસતર શ્રવણના હૃદયમાં પેસી ગયું. અને લીધે ‘હરે હરે’ ઇત્યાદિ પ્રભુનું નામ લેતો શ્રવણ ત્યાં પડ્યો. મનુષ્યને શબ્દ સાંભળતાંજ રાજા મભરાઈ ગયા અને તેની પાસે આવ્યા. તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છે ? ત્યારે શ્રવણે પોતાની હાલત કહી અને કહ્યું કે હું વૈશ્ય

શ્રીહરિમયોધકદપદ્મ.

જાતીય મુનિ હોવાથી તેમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નથી. જે થયું તે થયું પણ હવે એક કામ કરો કે, મહારાં માતાપિતા ધણાજ તૃપ્ત છે તેમને જળપાન કરાવો અને પછી મહારં વૃતાન્ત સંભળાવજો. સાંભળતાંજ રાગ દુઃખી થઈને તેમની પાસે જળપાન લઈને ગયા અને તેમને આપ્યું, તોપણ તેમણે જળપાન કર્યું નહિ. કારણકે રાગ બોધતા હતા નહિ. ચૂપચાપ તેમના હાથમાં જલ દીધું ત્યારે શંકાઆવી અને તેમણે પૂછ્યું કે હે શ્રવણ ! આજ બોધતો કેમ નથી ? બોધ્યા વગર અમે જલ પીધું નહિ. સારતો લાચારી સાથે રાગને બોધવું પડ્યું અને તેમને પોતાનું આદોષાંત વૃત્તાંત તેમને કહી દીધું. ત્યારે તેઓ પુત્રશોકવડે વ્યાકુલ થયાં અને હા શ્રવણ ! હા શ્રવણ ! એ પ્રમાણે તેનું નામ લઈને જમીનપર પડ્યાં. પ્રાણોત્ક્રમણના સમયમાં:—

તન્ન વૃદ્ધઃ પિતા પ્રાહ ત્વમપ્યેવં ભવિષ્યસિ ।

પુત્રશોકેન મરણં પ્રાપ્સ્યસે વચનાન્મમ ॥

જલ પિતાએ કહ્યું કે મહારો તને શાપ છે કે “તારી પણ આવી સ્થિતિ થશે. તું પુત્રવિયોગશોકવડે મરીશ.” સાંભળતાંજ રાગને ધણુ દુઃખ થયું પરંતુ “આ મોટો તપસ્વી છે એનું વચન જૂઠું થાય નહિ તેથી પહેલાં મને પુત્ર થશે અને પછી તેનું વિયોગદુઃખ થઈને મૃત્યુ આવશે” આથી થોડો આનંદ પણ થયો.

પછી ત્રણેનો અગ્નિદાહ કરીને રાગ અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા. ત્રણ હતાનું વૃત્તાંત શ્રુતે જણાવ્યું ત્યારે તેના દુરિતશમનમાટે રાગ પાસે અશ્વમેધયજ્ઞ વસિષ્ઠજીએ કરાવ્યો. તાત્પર્ય રાગએ શ્રવણનો (શ્રવણ એજ આવણ) અભાવ કર્યો જેને લીધે તેને રામવિરહ થયો અને ધણુ દુઃખી થઈને મરવું પડ્યું. તે પ્રમાણે અમારા હાથથી શ્રવણ (બકિત) નો અભાવ, એટલે પરમાત્મગુણકથાઓને ન સાંભળવું થાય છે તેથી અમારે રામના વિરહ (અપ્રાપ્તિ) દુઃખને મેળવીને, મરતાં રહેવું પડશે; એટલે કે જન્મમરણાત્મક સંસારમાં દુઃખાનુભવ કરવો પડશે. પરંતુ:—

રામસ્ય નિતરામસ્ય ચે કથામૃતવારિધૌ ।

રમંતે શ્વરમં તે ચ જનુઃ પ્રાપ્તા ન સંશયઃ ॥

જે લોક, આ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રની કથારૂપ અમૃતસિંધુમાં અલંત રમતાં થાય છે, તેમનો આ આખરનોજ જન્મ થયો છે એમ નિઃસંશય સમજવું. પછી તેમને જન્મમરણાત્મક સંસારની પ્રાપ્તિ થશે નહિ અને સદા આનંદરૂપ રામમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. એટલા માટે પરમમંગલ-

કારિણી પરમાત્મકથા શ્રવણ કરીને પોતાના જન્મનું સાર્થક કરવું. દેવના પ્રાર્થનીય નરજન્મ પ્રાપ્ત થયા પછી જેમની યશોદાસુત શ્રીકૃષ્ણ ચરણકમળમાં અકિત (નિરતિશયપ્રીતિ) નથી, અને ગોપિઓના પ્રિય હરીના ગુણ વર્ણન કરવામાં જેમની જીલ્હા અનુરક્ત થતી નથી તથા:—

येषां श्रीकृष्णलीलालितरसकथासादरौ नैव कर्णौ ।

ધિક્તાન્ ધિક્તાન્ ધિગેતાન્કથયતિ સતતં કીર્તનસ્થો મૃદંગઃ ॥

જેમના કાન, સંજ્ઞાનંદસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વિવિધ લીલાઓની સુંદર રસ-ભરિત કથાપાન કરવાને માટે આદરયુક્ત થતા નથી, તેમને નિરંતર કીર્તન-સ્થિત મૃદંગ (પખવાજ) પોતાના મુખથી, ‘તાન્ ધિક્ તાન્ ધિક્ પતાન્ ધિક્’ તેમને ધિક્કારછે, ધિક્કારછે એમ બોલે છે. ‘ધિક્ તાન્’ ઇત્યાદિ મૃદંગ બજાવવાના બોલ (શબ્દ, અક્ષર) હોય છે; આ પરથી કહ્યુંદ્રિયની શુદ્ધિ અને સફળતા શ્રવણ કરવાથી થાય છે એમ સમજીને મનુષ્યે તદર્થ પ્રવૃત્ત થવું. જેથી તેને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થશે. શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે કે:—

‘નામરૂપક્રિયારહિતં સ્વપ્રકાશરૂપં યદ્દ્વિતીયં બ્રહ્મ તદ્દહં’ एवं निर्विकल्पकज्ञानवंतं ब्रह्मवित्पुरुषं प्रति ब्राह्मण इति कथ्यते. एतादृशं ब्राह्मणत्वं प्राप्तुं श्रवणमनननिदिध्यासं विनाऽन्योपायो न विद्यते. तस्मान् तत्प्राप्तये मुमुक्षुणा श्रवणादिकमवश्यं संपादनीयं.

નામરૂપક્રિયાશૂન્ય અને સ્વપ્રકાશ, અદ્વિતીય બ્રહ્મ હું હું એ પ્રમાણે જેને નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને બ્રાહ્મણ કહે છે. આ પ્રકારનું બ્રાહ્મણપણું શ્રવણમનન નિદિધ્યાસન વિના અન્ય કોઈ સાધનવડે પ્રાપ્ત થતું નથી. વાસ્તે મુમુક્ષુએ તેની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણાદિસાધન સંપાદન કરવું આવશ્યક છે. સાધન બે પ્રકારનાં હોય છે; એક બહિરંગ અને બીજું અંતરંગ. જેનાથી ચિરકાળે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે તેને બહિરંગ સાધન કહે છે અને જે કરવાથી અત્યંત શીઘ્ર શુદ્ધિ થાય છે તેને અંતરંગ સાધન કહે છે. હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના અને અશ્વમેધ યજ્ઞાદિકર્મ આપડે ચિત્તશુદ્ધિ થયાપાદ વિવેક, વેરાગ્ય, શમાદિસંપત્તિ, મુમુક્ષુતા ઇત્યાદિ સાધનોનો લાભ થાય છે, અને પછી ગુરુમુખદ્વારા વેદાંતશ્રવણ કરીને મનન નિદિધ્યાસનદ્વારા પુરુષને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. એટલા માટે ચિત્તશુદ્ધિ વાસ્તે કર્મોપાસનાનો ઉપયોગ છે; પણ સાક્ષાત્ એમનાથી, જ્ઞાન થતું નથી. નદીનાપર (સામે) કિનારે નૌકા અથવા ઉડુપ (નાની હોડી) બનાવીને લોઢ જતા હોય છે. પરંતુ જે નદીનો વિસ્તાર અને વેગ મોટાં છે તથા જેમાં પાણી ઘણું

ઉંડું છે તેને તરી જવાનું હોય તો નાની હોડી કામમાં આવે નહિ કારણ કે તે ડૂબી જાય; મોટી નૌકાજ પરપાર ઉતારી દેશે. તદ્વત્ સંસારનદીને સામે તીરે જે જહાઝ તેની પ્રાપ્તિ થઈને સત્ય જ્ઞાહણ્ય આવવા માટે શ્રવણાદિ સાધનરૂપ મોટી નૌકાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. અન્નભક્ષણ કરવું તે તૃપ્તિનું નિયત સાધન છે તદ્વત્સાર જહાઝાન પ્રાપ્તિનું શ્રવણાદિ નિશ્ચિત સાધન છે. એટલા માટે જે પુરૂષ સત્પુરૂષોના મુખથી સગુણ અથવા નિર્ગુણ વિષયક કાંઈ શ્રવણ કર્યું નહિ તથા ત્રિવિધ એકણાએનો ત્યાગ કર્યો નહિ, તો દેવળ વિષયોમાંજ જે આસક્ત છે, તેને કાંઈ કાળમાં અને સ્થાનમાં પરમાત્માનો લાભ થશે નહિ. સમ્યગ્ શ્રદ્ધાયુક્ત શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી તો, ધીરે ધીરે કહણ વિષય પણ સમન્વય છે અને અસંભાવના, વિપરીતભાવના જે મનમાં થતાં હોય તો તે દૂર થઈને આત્માવિષયક યથાર્થ જ્ઞાન થશે. ગીતા-પાનિપદમાં ભગવાન કહે છે કે:—

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાહ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥

હે અર્જુન ! વિચાર અને અધ્યયન કરવા માટે અસમર્થ એવો જે કોઈ મનુષ્ય, (મૂઠ્ઠ, વૃદ્ધ, સ્ત્રીજન વગેરે) ગીતા, પરમેશ્વર અને વક્તાપુરૂષ, એમને માટે શ્રદ્ધાભક્તિ સંપન્ન થઈ તથા અસ્યાદિ દોષ શૂન્ય થઈને જે તમારા મહારા સંવાદરૂપ ગીતાશાસ્ત્રને નિત્ય સાંભળશે, તે શ્રવણકર્તા મનુષ્ય જ્ઞાન અજ્ઞાનકૃત નિષ્પિલ પાપથી નિમુક્ત થઈને અશ્વમેધાદિ યાગ કરવાવાળાને અત્યંત સુખકર એવા સત્યાદિ પુણ્યલોકોને પ્રાપ્ત થાય. આ ઉપરથી ભગવદ્વચ શ્રવણ કરવાથી પાપનાશ અને પુણ્યલોક પ્રાપ્તિ થાય છે એવું સિદ્ધ થયું; પરંતુ અંતરમાં દૃઢ શ્રદ્ધા અને અસંસારહિતપણું જોઈએ તો તેને નિઃસંસાર ક્રમથી આત્મજ્ઞાન થશે. અન્યથા સંસારમાં નાના પ્રકારની યોગિમાં જઈને દુઃખાનુભાવ કરવો પડશે એવું ભગવદ્વચન પણ છે.

અશ્વધૂધાનાઃ પુરુષા ધર્મશાસ્ત્ર પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તેતે મૃત્યુ સંસારવર્તમ્નિ ॥

હે પરંતપ ! જે પુરૂષ, મેં તમને કહેલ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ભક્તિ લક્ષણ સહિત જ્ઞાનાત્મ્ય ધર્મના સ્વરૂપ, સાધન અને ફળના વિષે અશ્વધૂધાન થાય છે અર્થાત્ વેદવિરોધિ અસુરાદિના દુષ્ટ શાસ્ત્રાદિઓનો આશ્રય કરીને દેહાત્મભર્યા બની ઇંદ્રિયારામ થાય છે અને શાસ્ત્રોદિત ઉપાયોને અપ્રમાણ માને છે, તે પાપકારી નાસ્તિક મતપ્રાપ્તિસાધનમાર્ગને કદીપણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને સર્વદા

જનન મરણયુક્ત આ સંસારમાં નરક તિર્થગાદિ યોનિમાં ભ્રમણ કરતા રહે છે. આ ઉપરથી અશ્રદ્ધા કેટલી હાનિકારક છે તેનો ખ્યાલ આવે. એટલા માટે અંતરમાં દૃઢશ્રદ્ધા ધારણ કરીને શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ તોજ કંઈક શ્રવણ ફલાવહ થાય. કવિ કહે છે કે:—

यस्यां तु वृक्ष्यते श्रद्धा बुद्धिः सा सत्त्वभाविता ।

अकुरादेव बोधाख्यं तनयं जनयिष्यति ॥

જે યુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા (વિશ્વાસ) દેખવામાં આવે છે તે સત્ત્વ યુક્ત થઈ એમ સમજવું. સત્ત્વગુણાધિક્યથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા નહિ. અર્થાંતરવડે કહેછે કે, જે યુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા (દોહદ) દેખવામાં આવે, તે યુદ્ધિ સત્ત્વ (ગર્ભ) યુક્ત છે એમ જાણવું. ગર્ભિણીસ્ત્રીને નાનાવિધ પદાર્થ ખાન-પાનની તથા વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાની ઇચ્છા થાય છે. અને તે તેણીની ઇચ્છા પતિએ પૂરી કરવી જોઈએ તો દીર્ઘાયુ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. જે ઇચ્છા પૂરી ન કરે તો પતિને દોષ પણ લાગે છે એમ વર્ણન છે. એટલા માટે જે પુરૂષની યુદ્ધિ સત્ત્વયુક્ત હોવાથી શ્રદ્ધા કરે છે તેની તે દોહદ ઇચ્છા (પરમાત્મ ગુણવર્ણન, શ્રવણ કરવું ઇત્યાદિ અભિલાષા) પૂરણ કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી ત્વરાથી બોધરૂપી પુત્રને તે પ્રસવશે, (ઉત્પન્ન કરશે) એમ નિઃસંશય સમજવું. સ્ત્રી ગરોદર થઈ હોય તો તેણીએ અનુકૂલ આહાર વિહાર કરવો જોઈએ તોજ ગર્ભની રક્ષા થાય છે; અન્યથા ગર્ભપાત થાય છે. તદનુસાર પુરૂષે પોતાની યુદ્ધિસ્થ સત્ત્વગુણરૂપ ગર્ભનું તેની અનુકૂલ શ્રદ્ધાવડે (ઇચ્છાવડે) રક્ષણ કરવું. નહીંતો સત્ત્વવ્યુતિ થઈને જ્ઞાનાખ્ય પુત્રનું સુખાવલોકન પણ દુર્લભ થાય. તાત્પર્ય, જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેમનામાં સત્ત્વગુણ વિશેષ છે એમ સમજવું અને એટલામાટે તે ગુણની વૃદ્ધિ માટે અને શ્રદ્ધાની રક્ષા માટે તેમણે ઉપાય કરવો. દુર્જનસંગ, નાસ્તિક પુરૂષોનાં દર્શન (શાસ્ત્ર)નું શ્રવણ પઢન અને પ્રભાદ ઇત્યાદિ વડે શ્રદ્ધા હાનિ થાય છે. માટે નિરંતર સત્સંગાગમ કરીને સંગ્રહ, પુરાણ ઇત્યાદિઓના શ્રવણમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી.

॥ इति शिवम् ॥

—
—
—

તૃતીય પુષ્પ.

કેવા પ્રકારનું અવણુ ફળદાયી થાય છે.

વિલે વતોરુકમવિકમાન્યે ।

ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટ્ટે નરસ્ય ॥ માગ. ॥

જે પ્રમાણે નિમ્બિક કલાઓમાં ગાયન, ગગનમંડળમાં સૂર્ય, અથવા સભામાં પડિત શ્રેષ્ઠ છે, તે પ્રમાણે શ્રાવ્ય વિષયોમાં પરમાત્મકથા શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ સમજાય છે. એનું જે અવણુ ન થાય તો મનુષ્યના કાનને દિવાલના છિદ્ર જેવાજ કહેલ છે. કાન યથાર્થ તેજ છે કે, જેણે કાનજની કથા સાંભળી છે. એવું લખેલ છે કે:—

યો નવીનોપેનીતાનાં વિના શ્રવણકર્મણા ।

શ્રુતિગ્રહઃ સ વિફલઃ શિષ્ટૈશ્ચાપિ વિગર્હિતઃ ॥

નૂતન ઉપનયન સંસ્કાર જેના થયેલ છે, તે જે અવણુનક્ષત્ર વિષે ચવાવાળા ઉપાકરણ સંસ્કાર (આવણી) કર્યા વિના શ્રુતિ (વેદ) ગ્રહણ કરે તો ફળ શૂન્ય થાય છે અને જગતમાં શિષ્ટ પુરુષાદિવડે તે નિંદિતપણુ ઘર્ષ જાય છે. તે પ્રમાણે, ગરુડપતિ વિષ્ણુએ જેઓને સમીપવર્તી કર્યા નથી એવા સંસારી વિષયાસક્ત પુરુષ, મહાત્માઓના મુખદ્વારા સમ્બ્રામ્યજુક્ત હરિની કથાનું અવણુ કર્યા વગર શ્રુતિ (કાન) ને ધારણ કરે તો વ્યર્થજ જાણવું. તથા સર્જન એની નિંદાપણુ કરતા હોય છે કે, જુઓ ! પરમાત્માએ સુંદર કાન આપ્યા છે તથાપિ એકાદ વખતપણુ તેમની કથા અવણુ કરતા નથી; કેવળ કુંડલ અને મોતીની વાળી (કડી) ધાલીનેજ તેને સુશોભિત કરતા હોય છે; પરંતુ એને લીધે શું શોભા ? બ્યાંસુધી ઉત્તમ કથાઓનું અવણુ થાય નહિ. ત્યાંસુધી કર્ણનું કર્ણપણું યથાર્થ થશે નહિ. કોઈ કવિએ દુર્યોધનના મિત્ર તથા અંગદેશના રાજા જે કર્ણ (રાધિય), તેની અને કર્ણ (કાન) ની સામ્યતા

૧. નવીન-ઉપનીત-નૂતન મૌજ્યધન (જનોઈ) સંસ્કાર જેના થયેલ છે. તથા બીજા અર્થમાં ન-જીન-ઉપ-નીત. એ પ્રમાણે પદ્મજેદ કરવાથી-
‘વિ-દ્ય’ પદી જે ગરુડ તેના સ્વામી વિષ્ણુ તેમજ પૌતાની સમીપ જેમને આપ્યા નથી, એવા પુરુષો એમ સમજવું. ૨. નક્ષત્ર અને ભક્તિ. ૩. વેદ અને કાન.

દેખાડીને એક ન્યૂનતા બતાવી છે; અને જ્યાંસુધી તે પૂર્ણ થાય નહિ, ત્યાંસુધી 'કર્ણ'એ કાનતું' નામ સર્વ પ્રકારવડે યથાર્થ થાય નહીં એમ સ્વિયાર્થમાં વર્ણન કર્યું છે.

ઘત્સે યત્કિલ કુંડલં વસસિ યચ્ચાંગેષુ નેત્રાંકતો ।

યચ્ચૈકાંતતયા ચ્છલાન્સિમુદિતાન્સેવસે કૌરવાન્ ॥

તત્કર્ણ પ્રતિભાસિ કર્ણ દ્વ મે નામ્ના ગુર્ણઃ સર્વથા ।

તદ્રાધાપ્રિયસાધકો ભવ નરસ્તોત્રપ્રવંધાંસ્ત્વજ ॥

હે કર્ણ ! તું આ દાનુવર કર્ણની પેઠે કુંડળ ધારણ કરે છે. કર્ણની ઉત્પત્તિ ક્વચ્ચ કુંડલ સમેત થઈ હતી, અને જેમ તે અંગદેશમાં નાયક (પ્રભુ) ચિહ્ન વડે નિવાસ કરતો હતો તેમ તું પણ અંગ (શરીર) પ્રદેશમાં નેત્ર સમીપ સ્થિતિ કરે છે. એ પ્રમાણે તે જેમ ઉત્કપને પ્રાપ્ત થયેલ એવા દુષ્ટ કૌરવાદિનું સેવન કરતો હતો તેમ તું પણ આકાશ ગુણુ શબ્દોનું પૃથ્વીપર કોઈ ઉચ્ચારણુ કરે તો તેમનું અહણુ કરી લે છે. એટલા માટે હે કર્ણ ! તું મદને નામ-ગુણાદિવડે તે કર્ણનીતુલ્ય જણાય છે. પરંતુ તે કર્ણના વિષે પણ જે એક મોટા ગુણુ હતો કે, નર (અર્જુન)ના ગુણોની સ્તુતિ કદીપણુ તે સાંભળતો ન હતો અને કોઈ સાંભળાવે તો તિરસ્કાર કરતો હતો. તથા સર્વદા રાધાનો (તેની માતાનું નામ રાધા હતું, જેને તેનું પાલન કર્યું હતું તેનો) પ્રિય સાધક થયો હતો; એટલે કે જે જે તેણીને પ્રિય હોય, તે તે કરતો. તદનુસાર તું નર (મનુષ્ય)ના ગુણોની સ્તુતિ શ્રવણુ કરવી છોડી દે અને રાધા (ગોપી)ના પ્રિય જે શ્રીકૃષ્ણ તેનો સાધક થા. અર્થાત્ તેમની કથા શ્રવણુ કરીને, તેમની પ્રાપ્તિ કરી લે; તોજ તારાથી તે કર્ણની યથાર્થ બરાબરી થઈ શકે. સારાંશ, કાનની સુંદરતા હરિકથા સાંભળવાથીજ છે. મહાત્મા કહે છે કે:—

૧. નેત્ર (ચક્ષુ) અંક (સમીપ) અને નેત્ર (પ્રભુ) અંક (ચિન્હ) ૨. કા-લ એટલે આકાશને અહણુ કરે છે એવો. અને કાલ (દુષ્ટ) ૩. સમુદિત-ઉચ્ચારિત અને ઉદયને પામેલ છે તેવો. ૪. કૌ-રવ (પૃથ્વીપરના શબ્દ) અને કૌરવ (દુર્યોધનાદિ) (આ પ્રમાણે સ્વિષ્ટપદોનો સાધારણુ અર્થ બતાવ્યો છે તે ઉપરથી તથા ઉપર લખેલ વ્યાખ્યાનથી અર્થ ઝટ ખ્યાલમાં આવશે.)

પદ-રાગ-કાલંગડા, તાલ ચલતી.

કરે તુમ મધુર કથારસ પાન ॥૧૥॥ આદિ સુધારસ
પડસ નવરસ સખહી કુરસ જાન ॥૧૭॥ સુગમ સુસેવ્ય
અમોલ કથામે સાદર રાખો કાન ॥૨૦॥ હત્તગુરુમુખાનર્ગત
સેવત હોવે ચિદ્ધનજ્ઞાન ॥૩૦॥

જેણે કદી જે રસને દોહા નથી, પીધો નથી, તે તેની મધુરતા શું જાણે ? જીવેને જન્મ જન્માંતરથી વિપયરસપાન કરવાનો અભ્યાસ છે એથીજ નેઓ તેની મધુરતાની રચિને જાણે છે અને સદૈવ એ રસને માટે લોલુપ થઈને મેળવવા વારતે પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યા છે. એથી, જેને પૂર્વતા પુણ્ય-વડે વિપયવિરક્તિ થયેલ છે અને જે પરમાત્માના શુણાનુવાદ શ્રવણમાં તત્પર થયેલ છે, તેજ આ કથાના રસનું માધુર્ય જાણે છે; અને બીજાઓને કહે છે કે, બાઈઓ તમે એકવાર હરિકથારસપાન કરો તો તેની શી હેજત (મજા) છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. જેની આગળ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ જે સુધા (અમૃત) રસ, તથા અન્ય જે પડસ (ખારા, તુરા, તિખા, મિષ્ટ, ખાટા, કટુ) અને નવરસ (શૃંગાર, વીર, કરુણા, અદ્ભુત, હાસ્ય, ભયાનક, બીભત્સ, રોદ્ર અને શાંત) તે સર્વ કુત્સિતરસ લાગે છે. કવિ કહે છે કે:—

કથાસુરસમાધુર્યાલ્લિજ્જિતા સ્વર્ગતા સુધા ।

ગોસ્તની શુષ્કતાં યાતા શલ્યં શર્કરયા ધૃતમ ॥

પરમાત્મકથારસનું અત્યંત અને ઉત્કૃષ્ટ માધુર્ય દેખીને અમૃત લજ્જત થઈને દૂર સ્વર્ગમાં સ્થિત થયું, એથીજ તેનું મુખ આપણે દેખી શકતા નથી. એ પ્રમાણે દ્રાક્ષ પણ મધુર તોપણ કથારસની મિષ્ટતા દેખીને સુકાઈ ગઈ અને શર્કરાએ તો પોતાની અંદર એને લઈને શલ્ય ધારણ કર્યું અર્થાત્ કંટક તુલ્ય થઈ.

આ પ્રમાણે મધુર શ્રેષ્ઠ કથારસ સેવન કરવા માટે યોગ્ય અને અમોલ (જેનું મૂલ્ય કયું જાય નહિ એવો) છે. તથા સુલભતાથી, જેની જ્યાં લાંપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ફક્ત ધરથી ઉઠીને જ્યાં થતી હોય લાં જવું જોઈએ અને આદરયુક્ત તથા નિરલસ થઈને કાનઢારા પાન કરવું જોઈએ, એટલુંજ તે. બીજાંરસની પેઠે આનેવારતે કાંઈ પૈસા ખર્ચ, તથા દુર્લભતા, કસેશ વગેરે ક્ષતાં નથી. આવા પ્રકારનો કથારસ શુરુમુખઢારા પાન કરો તો, શીઘ્રજ તમને ચિદ્ધરસભાવ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથી. પરમહંસ સ્થિતિને પહોંચી ગયેલ,

વિધિનિષેધની સત્તા જેનાપર નથી, નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આસક્ત, એવા મુનિયોને પણ નારાયણના ગુણવર્ણનમાં અને કથનમાં બહુજ આનંદ લાગે છે. ભાગવતમાં કહેલ છે કે:—

નિવૃત્તતર્વૈરુપગીયમાનાદ્ભવૌષધાન્છોત્રમનોઽભિરામાત્ ।

ક ઉત્તમસ્ત્રોકગુણાનુવાદાત્પુમાન્વિરજ્યેત વિના પશુઘ્નાત્ ॥

આ જગતમાં મુક્ત, મુમુક્ષુ અને વિપત્તિ એવા ત્રિવિધજન દેખવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારના લોકોને ઘણા કાલ સુધી નિલ ઈશ્વરની લીલા સાંભળી તથાપિ તૃપ્તિ થતી નથી. બુદ્ધો ! મુક્ત એટલે જેની વિષય તૃષ્ણા સમૂહ નષ્ટ થઈ છે એવા નારદ, શુક્રાચાર્ય, સનકાદિમુનિ. આ, સૌ ઈશ્વરલીલા જ્ઞાન કરે છે એમ પુરાણાદિકારા સાંભળીએ છીએ. સંસારદુઃખથી છૂટી જવું એવી ઈચ્છા કરવાવાળા મુમુક્ષુને તો ઈશ્વરગુણવર્ણન અને શ્રવણ કરવાં આવશ્યકજ છે. કારણ કે તેને જે સંસારરોગથી છૂટવાની ઈચ્છા, તે રોગ ઉપર તો ઈશ્વરકથાશ્રવણજ ઉત્તમ ઔષધ છે. હવે ત્રીજા વિષયી લોક. જે કે, નિરંતર ગાયન વાદન અદ્ભુત વાગ્ધન ઈત્યાદિ વિષયોમાં રમમાણ થાય છે. તેમને પણ ઈશ્વરની લીલા પ્રિય થાય છે. કારણ એ છે કે, તે લીલા અદ્ભુત એટલેજ જ્ઞાનો તથા મનને આનંદ પ્રદ થાય છે. આથી, સુકીર્તિમાન પરમેશ્વરનાં ગુણવર્ણન અને શ્રવણ પ્રાયઃ સર્વજનોને આનંદકારક છે. તો પછી આવાં કથાનાં વર્ણન તથા શ્રવણ કરવા માટે કોણ મનુષ્ય પરાક્રમુખ થાય ? નિરપરાધી પશુઓના નાશ કરવાવાળા દુષ્ટ હૃદયશૂન્ય મનુષ્ય વિના કોઈપણ વિન્મુખ થાય નહિ. યદ્વા શોકરહિત નિલ આનંદરૂપ આત્માના ધાતકરવાવાળા મનુષ્ય વિના ખીન્ને કોઈપણ હોય નહિ. ઈશ્વરની લીલાઓનું શ્રવણ અથવા વર્ણન ન થવાથી પ્રાણીને સંસારદુઃખમાં પડી રહેવું પડે છે તેજ એના હાથથી આત્મધાત થાય છે એમ સમજવું. એટલા માટેજ અવિદ્યા કામ અને કર્મ છત્યાદિકોથી થવા વાળા દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે નિરંતર ભગવત્કથા શ્રવણ કરવી.

આ બાબતમાં સંદેહ થશે કે જગતમાં ઘણા લોક અહર્નિશ કથા સાંભળે છે તથાપિ તેમનું દુર્વૃત્ત છૂટવું નથી અને તેમના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. તથા તેમને ચિત્તસ્વાસ્થ્ય પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જોવામાં આવે છે; તો અમને પણ શ્રવણવડે જ્ઞાન અને પરમશાંતિ કેવી રીતે થશે ? અને આ કથન સત્ય છે એમ કેવી રીતે માનવું ?

૧. આ અર્થ મૂળ સ્તોકમાં 'અપશુઘ્નાત્' એવું પદ કાઢીને કરેલ છે.

આના સમાધાનમાં કહેવાય છે કે, જે પુરૂષ નિરંતર મહાત્માઓનો સમાગમ કરીને તેમને પૂછે છે તથા તેમની પાસેથી શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરેલ હોય તેને મનમાં નિરંતર ધારણ કરે છે અર્થાત્ મનન કરે છે એની યુદ્ધિ, જેમ સૂર્યના કિરણવડે કમળિની, તદ્વત્ વિકસિત થાય છે. યુદ્ધિની પ્રસન્નતા (પ્રદુલ્લતા) ન થાય તો, સંકુચિત યુદ્ધિમાં ક્યાં અને કેવી રીતે જ્ઞાન ઉપજે ? વ્યવહારમાં પણ જેની યુદ્ધિનો વિકાસ થયેલ છે, તેનેજ શીઘ્ર અને યથાર્થ વસ્તુવિષયક જ્ઞાન થાય છે. પરંતુ જે મનન કરે નહિ તે યાવ-જ્ઞાન સાંભળ્યા કરે તથાપિ તેને વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક જ્ઞાન થાય નહિ; અને જ્ઞાનના અભાવમાં દુઃખ ઘર્ષ રહેશે. દુઃખને લીધે અશાંતિ પણ ઉપજે છે અને અશાંતચિત્તને હાથે પાપકર્મ વિગેરે થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે, જે શ્રવણ કરવામાં આવે તે, તે, મનનમાં લાવતું જોઈએ તોજ નિર્દિધ્યાસનવડે આત્મસાક્ષાત્કાર અને અનંતર પરમશાંતિ મળશે. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

એક વખત ચંદી ચંદાવરના રાજા તરફ ખિલાસપુરના રાજાએ ત્રણ સુવર્ણની પુતલીઓ તોલમાં અને આકૃતિમાં એક સરખી બનાવરાવીને એની પરીક્ષા કરવા માટે મોકલી દીધી અને પૂછ્યું કે આ ત્રણમાં ઉત્તમ કઈ છે તે કહો. તેણે ધણા ચતુર પુરૂષોને બોલાવરાવીને દેખાડી પણ કોઈના હાથથી નિર્ણય થયો નહિ. આખરમાં ચિત્રમ રાજા ધણો ચતુર છે તથા વિદ્વાન છે એમ જાણીને તેના તરફ એ પુતલીઓને પ્રધાનની સાથે મોકલી દીધી. ચિત્રમ રાજાએ ધણીજ સૂક્ષ્મતાથી જોઈ તથાપિ તેમાં કઈ ન્યૂન અધિક છે તે, તોલ તથા આકૃતિ એકસરખી હોવાથી, તેના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. ધણો વખત નિરીક્ષણ કર્યા પછી, તેણે એમ કહ્યું કે, એક ત્રણની શલાકા લઇને એક પુતલીના કાનમાં ઘાલી તો, તે સળી તેના મોઢામાંથી બહાર આવી ગઈ. બીજાના કાનમાં નાંખવાથી તે સળી અન્ય કાનવિચ્છેદથી નીકળી. પછી ત્રીજાના કાનમાં નાંખતાંજ તે પેટમાં ઉતરી ગઈ. આ પ્રમાણે ત્રણેની ભિન્ન ભિન્ન કૃતિ દેખી રાજાએ નિર્ણય કરી કહ્યું કે, હે પ્રધાન ! જેના મુખથી શલાકા નિકળી તે પુતલી કનિક્ષ સમજવી; કારણ કે તેને જે કાંઈ કહેશે, તેને તે બહાર ઝટ બોલી દેશે, ખૂબ બકવાદ કરશે એવો એની અંદર કારીગરે બાવ દેખાડેલ છે. જેના કાનથી શલાકા નીકળી, તેને મધ્યમ કોટીની જાણવી; કારણકે તેની અંદર આ બાવ પ્રદર્શિત કરેલ છે કે, આ પહેલીની પેઠે બકવાદ

કરશે નહિ તથાપિ એક કાનથી જે સાંભળશે, તે બીજેકાનેથી કાઢી નાંખશે, કાંઈપણ મનમાં રાખશે નહિ. પરંતુ જેના કાનમાંથી તૃણશલાકા પેટમાં ચાલી ગઈ, ન કાનથી અને મુખથી બહાર નીકળી, તેજ ઉત્તમ છે. કારણકે તેને કોઈ કાંઈ કહે તથાપિ તે બહાર પરિસ્ફોટ કરશે નહિ અથવા છોડી પણ દેશે નહિ પણ મનમાંજ ધારણ કરી રાખશે. આપ્રમાણે ત્રણેની પરીક્ષા કરીને રાગ વિક્રમે પ્રધાનને પોષાક દીધો અને વિદાય કર્યો.

આ સુવર્ણ પુતલીઓની સમાન પરમાત્મા કારીગરે સુ-વર્ણ (શોભન આઠાણાદિ વર્ણ) ની પુતલીઓને બનાવી છે અને એમની ઉત્તમતા, મધ્યમતા, કનિષ્ઠતા, વિક્રમતુલ્ય પરાક્રમી (કામકોષ શત્રુઓનો ધાત કરવા વાળા) જે મહાત્મા પુરૂષો તેમણે કહી રાખેલી છે. કે જે પુતલી (પુરૂષ) શ્રવણ કરીને ત્યાંથી ઉડ્યા પછી કેવળ બકવાદ કરે છે તે કનિષ્ઠ. જે બકવાદ તો કરે નહિ, પણ અહીંથી સાંભળીને ત્યાં છોડી દેછે તે મધ્યમ. અને જે સાંભળીને ન બકવાદ કરે અથવા છોડીદે, પણ મનમાં ધારણ કરે તે ઉત્તમ. મનન કરવા માટે જેનું શ્રવણ થયું હોય, તેનું અંતરમાં ધારણ થવું જોઈએ. એ વિના તેનો શો ઉપયોગ ? સારાંશ, પુરૂષ જે વિષય સંબંધી જે અને જેટલું સાંભળેલ હશે તેની અંતરમાં સ્થિતિ થવાથીજ તેને તે વિષયની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. આ દૃષ્ટાંતાનુસાર ઉત્તમ કેટિની પુતલી કેટલી હશે ? ઘણીજ થોડી. બાકી કનિષ્ઠ અને મધ્યમ દરજ્જાની બંન્ને ત્યાં વિપુલ દેખવામાં આવે છે. કથા શ્રવણમાં જેટલા લોક આવેછે, તેઓમાં, ધડીમર સમય કાઢવાને માટે કેટલાક આવે છે. ચાલો ભાઈ ! વખત જતો નથી વાસ્તે કથા થાય છે ત્યાં ક્ષણભર બેસીશું. બીજા કેટલાક રસ્તે જતાં જતાં કાંઈક અવાજ કાનપર આવે તો ત્યાં શું છે તે જોવાને માટે આવે છે; અને હીક લાગે તો ઉભાઉભા પગમાં જોડા બૂટ પહેરીને સાંભળે છે. કેટલાક ગાયનના શોખી ગાનતાન સાંભળવાના હેતુથી તથા કેટલાક દૃષ્ટાંત વિગેરે સાંભળવાને માટે અને કોઈ ઘરે તાળું છે એટલે ઘરનાં આદમી આવે ત્યાંસુધી બીજે ઠેકાણે બેસવું તેના કરતાં કથામાં બેસવું એવા હેતુથી; કેટલાક કાવ્ય ચંપૂ વગેરે ગ્રંથના ચમત્કારિક અર્થાલંકાર શબ્દાલંકાર-ચુકત શ્લોકને સાંભળવાના હેતુથી આવતા હોય છે. બંન્ને આગમનમાં ઉપર બતાવેલ હેતુ હોય છે ત્યાં તેનું ફળપણ તેવુંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સારાંશ, કથા સાંભળ્યા પછી બહાર જઈને બકવાદ કરવાવાળા અને છોડી દેવાવાળાજ ઘણા જન હોય છે. સંસારઆમયથી મુક્ત થવાની ઈચ્છાથી

શ્રદ્ધાવડે કથારૂપી ઔપધપાન કરવાવાળા દુર્ભિંજ સમજવા. પેટમાં ઔપધ જાય તોજ આરોગ્ય થાય, પણ ઉલટી થાય અથવા જમીનપર પડી જાય યહા ખીજપણુ કોઈ પ્રકારવડે લેવામાં આવે નહીતો ઔપધનો શું દોષ ? અતએવ શ્રવણુ કરીને મનન કરવું. આપ્રકારની કથાની રચી કોને થાય છે ? તે શુક્રાચાર્ય કહે છે કે:—

શુશ્રૂવોઃ શ્રદ્ધધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્વાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પ્યતીર્થનિષેવણાન્ ॥

હે વિપ્રો ! પ્રથમ પુણ્યકારક તીર્થસેવા કરવી જોઈએ, તેથી કરીને સાધુની સેવા થશે અને તેનાપછી ધર્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે. અનંતર ભગવત્કથા શ્રવણુની ઇચ્છા અને ઇચ્છાથી રચિ થાય છે. જેનામાં આવી રચિ દેખવામાં આવે તેના હાથથી પૂર્વકથિત માર્ગનું અવલંબન થયેલ છે એમ સમજવું. જેને અશુર્ણ થયેલ છે તેને ભોજનની ઇચ્છા થતી નથી. ઇચ્છા વિના કદાચિત્ કોઈકોઈના આગ્રહથી અથવા પોતાની મેજેજ ભોજન માટે બેસે તોપણુ, તેને અન્નની રચિ લાગશે નહિ તથા સમજશે પણ નહિ. તદ્દનુસાર જીવને વિષયરસપાનનું અશુર્ણ થયેલ છે અતએવ કથાની ઇચ્છા થતી નથી અને બરાબર રચિ લાગતી નથી. જેને જે રસની બરાબર રચિ લાગી છે અને સમજ આવી છે, તેને તે રસ પીધા વગર ચાલે નહિ એમ દેખાઈ આવે છે. આ નિયમાનુસાર મહાત્મા પુરોને બ્રહ્મરસની રચિ યથાર્થ સમજાએલી હોવાથી, તેઓ સર્વસંગપ રિત્યાગી થઈને નિરંતર તેજ રસપાન કર્યા કરે છે અને કરાવે છે પણુ. તથા કામીપુરૂષ વિષયરસપાન કરીને પ્રમત્ત થાય છે. તેના કાનપર જો કદાચિત્ પરમાત્મકથાનો ધ્વનિ જાય તો મસ્તક-શૂળબાધિવડે પીડિત થઈ જાય છે.

શ્રુત્વા વિષ્ણોર્ભક્તિમાહાત્મ્યચર્ચાં કામાંધાનાં મૂર્ખ્યુર્દેતીવ શૂલં ।

મૂર્ધાદોલં પ્રામ્યગીતે ચર્કજ્ઞે વાઃ વાઃ ક્ષાણી ઠીક કયા બાત હો હો ॥

જન્મજન્માંતરના પાપકર્માધિક્ષયથી જેના અંતરમાં વૈષયિકવાસના વિપુલ છે અને તેને લીધે જે અંતર બાહ્ય અધ (દુષ્ટ અને વિચારશૂન્ય) થયેલ છે એવો પુરૂષ જો ભગવાન વિષ્ણુની ભક્તિમાહાત્મ્યની ચર્ચા (બ્યાખ્યા) સાંભળે છે તો તેના મસ્તકમાં શૂળવત્ વેદના થાય છે. પરંતુ પ્રામ્યગાયન (વેસ્થા-ઓના વિષયોત્તેજક ગાયન) સાંભળે તો તેજ કામાંધ મસ્તક હલાવે છે અને આનંદયુક્ત થઈને મુખથી વાહવા ! વાહવા ! ખાસી ! ઠીક ઠીક ! કેવી વાત ! હો હો ! એવા શબ્દોચ્ચાર કરીને તેને ધન્યવાદ દે છે. પરંતુ કદીપણુ

નવરસાત્મક ગાયનયુક્ત ધ્વજકથા શ્રવણમાં મુખની પ્રસન્નતા તથા કલ્પેન્દ્રિયની રતિ દેખવામાં આવે નહિ. એવો પુરુષ જાને કથાશ્રવણમાં જતો નથી પરંતુ કદાચિત્ કોઈ મિત્ર દુરાગ્રહથી તેને એકાદવખત લાવે તો તિરસ્કારદૃષ્ટિથી શ્રોતા અને વક્તા તરફ જુએ છે અને અશ્ચિ થવાથી પગ પહોળા કરીને નિદ્રાપણ લે છે. નિદ્રાનાં ત્રણ સ્થાન કવિએ કહેલ છે.

ત્રીણિ સ્થાનાનિ નિદ્રાયા આત્મસ્ત્રી પુસ્તકં કથા ।

સ્થાનત્રયં વિનિદ્રાયા દ્યૂતં મયં પરાત્રયઃ ॥

મનુષ્યને સુખપૂર્વક નિદ્રા ત્રણ સ્થળમાં આવે છે. એક સ્વસ્ત્રીનીપાસે અને બીજે, પુસ્તકની પાસે અને ત્રીજે, કથાસ્થાનમાં. વિવાહિત સ્ત્રીને લઈને શાસ્ત્ર અને લોકોનો ભય હોતો નથી, તેથીજ સુલભતાથી નિરાંત નિદ્રા આવે છે. પુસ્તક વાંચવા માટે હાથમાં લઈએ કે નિદ્રા આંખપર જલદી છવરાઈ જાય છે. કથામાં પણ પરમાત્મગુણ કાનપર આવી જાય તો, નિદ્રા સ્થિત થાય છે. એમ દ્યૂત, મધ, અને પરસ્ત્રી તેમની પાસે કદીપણ નિદ્રા સુલભ તથા નિરાંતે આવતી નથી. આ બન્ને વાતનો જગતમાં પ્રાયઃસર્વને અનુભવ છે. કોઈ કવિ નિદ્રા કથામાં કેમ આવે છે? એનું કારણ બતાવે છે કે:—

નિદ્રા હતે પ્રેયસિ કુંભકર્ણે વૈધવ્યદીક્ષાં વ્યધિતેત્યતઃ કિમ્ ।

ઓતું કથાં યાતિ તથા પુરાણં ન બ્રામ્યગીતં વિબુધૈર્વિગીતમ્ ॥

નિદ્રા એ કુંભકર્ણની પત્ની. પરમાત્મા શ્રીરામચંદ્રે સંગ્રામમાં તેનો નાશ કર્યો તેથી આને વૈધવ્ય દીક્ષા સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થઈ. વિધવા થયા પછી પરમાર્થ વિના બીજું કયું સાધન કરવું? વાસ્તે માનો કે આ નિદ્રા કથા અને પુરાણ બંન્ને બંન્ને થતાં હોય ત્યાં ત્યાં સદૈવ સાંભળવાને માટે જાય છે. પરંતુ કદીપણ ગાયનપદ્ધતિ ગંધર્વાદિકોએ તથા વેશ્યાઓએ ગાયેલ ગ્રામ્ય (વેપયિક) ગીતશ્રવણ કરવા માટે જતી નથી. તાત્પર્યમાં સમજવું કે, કથા-પુરાણ વગેરે શ્રવણ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે તો ત્યાં નિદ્રા અવશ્ય આવીને નિદ્રા કરતી હોય છે; માટે આભક્ત્યરહિત સાવધાન મનવડે શ્રવણપરાયણ થવું તો સંસારસ્થિત ભ્રમ શરૂને આનંદ થશે. આને માટે એક પ્રસિદ્ધ કૃષ્ટાંત કહ્યો છે.

એક ગ્રહસ્થ બહુ બનાદય પરંતુ કૃષ્ણ અને અભક્ત હતો. પ્રાયઃ ધન-વાનમાં ધરાભક્તસંહિત તથા કૃષ્ણભાવે જાય છે. એક સમય બહારગામથી કોઈ કીર્તન કરવાવાળા હરિદાસ આવેલ હતા અને તેનું કીર્તન ગાતા

લોકોને અતીવપ્રિય થવાથી જ્યાં ત્યાં નિત્ય ગામમાં રાતના સમયમાં લોક કીર્તન કરાવતા હતા. સ્ત્રી પુરુષ વગેરે શ્રોતૃવર્ગ ધણો કથાપ્રસંગમાં એકઠો થતો, તેની અંદર પેલા ધનાઢય કૃપણની સ્ત્રી પણ શ્રદ્ધાભક્તિથી, શ્રવણ કરવા માટે આવતી હતી. તે સ્ત્રી કથા થઈ રહ્યા પછી ધરે આવીને નિત્ય કથામાં જે જે વિષય પ્રતિપાદન થાય તે સર્વ પોતાના પતિની પાસે કહી દેખાડતી અને ધણો લોક કથામાં આવે છે કથા અત્યંત વર્ણનીય છે, તમે કેમ આવતા નથી ? એમપણ કહેતી. જેને ત્યાં કથા થતી, તેના તરફથી બોલાવવા પણ આવતા, પરંતુ આ ગૃહસ્થનો પ્રેમ કથાપર ન હોવાથી અને કથામાં કદાચિત્ જાય તો ધરમાં પાછળથી કોઈ ન હોય વાસ્તે ચોરનો પણ ભય આ હેતુથી, તે કદીપણ ત્યાં જતો નહતો. એકરોજ બ્યારે સ્ત્રીએ અને ગામના લોકોએ ધણો આશ્રય કર્યો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, લોક કથાની ઘણી તારીફ કરે છે તો તેની અંદર શું એટલો રસ ભરેલ છે, કે જેને વાસ્તે નિત્ય ધણો લોક (સ્ત્રીપુરુષ) જાય છે તે આજ જોઈશ. સ્ત્રીને કહ્યું કે આજ મ્હારો વિચાર થયેલ છે તેથી કથામાં ખાસ આવીશ. નિત્ય નિયમાનુસાર રાતના સમયે ભોજન કરીને સ્ત્રી કથામાં જવા માટે નીકળી ત્યારે પોતાના પતિને સાથે ચાલો એમ કહેવા લાગી. તેણે કહ્યું, “તું આગળ જા હું પાછળથી આખા ધરનો બરાબર બહોળસ્ત કરીને આવું છું; આટલું સાંભળીને સ્ત્રી આગળ ચાલી ગઈ. અનંતર તેણે મકાનના કમાડ વગેરે અંધી રીતે લગાવી દીધાં અને બહાર તાળું લગાવીને કથામાં જવા માટે નીકળ્યો.

ત્યાં કીર્તન શરૂ થઈ ગયેલ હતું અને એના આવ્યા સુધીમાં પૂર્વરંગનો પ્રતિપાદ્ય વિષય ખલાસ થવાથી, હરિદાસના ગળામાં હાર અને અખીર લગાડીને પૂજનનું કામ થતું હતું. પછલાડેના લોક ગાયન ગાઈ રહ્યા હતા એટલામાં તેની સ્વારી આવ્યા પહોંચી. તેને દેખીને લોકોને વિસ્મય થયો કે આ ગૃહસ્થ, આજ કથામાં કેવો ? કારણકે અબક્ત તથા કૃપણ હોવાથી કદીપણ કોઈ સ્થાનમાં આ જવાવાળો નથી. એ ગૃહસ્થે ત્યાં જોયું તો સ્ત્રી પુરુષની ઘણી બીડ મઈ રહી હતી અને દેવની પૂજા ઉત્તમ બાંધી હતી અને રેશનાઈ વગેરે ખૂબ સારીરિતે કરી હતી એમ નજરમાં આવ્યું. સભામાં આવી પહોંચ્યા પછી લોકોએ આને ધનાઢય બહુમિ તેનો સત્કાર કર્યો અને આદીપર બેસાડ્યો. કોઈએ કહ્યું “કં ભાઈ! આવ્યા ? આવો.” બીજાએ કહ્યું “એકા ? બેસો.” આ ગૃહસ્થે એકા પછી “ક્યા સારી સારી કહે છે તે કેવી ?” તે દેખવા લાગ્યો. સુંદર ગાયન આળી રહ્યું હતું પરંતુ તેમાં તેને જરાએ રુચિ ઉપજી નહોતી. અનંતર લોકોપાસે હરિદાસે બજન કરાવ્યું અને

ઉત્તરરંગ આખ્યાનને માટે શરૂઆત કરી. જેમાં શ્રીમદ્દેભાગવતના દશમસ્કંધની શ્રીકૃષ્ણલીલા ચાલી રહી હતી; પરંતુ આ ગૃહસ્થને તેમાં કાંઈપણ રસ લાગ્યો નહિ. સર્વદા દ્રવ્યલીલા જેને પ્રિય અને દ્રવ્યરસમાં જેની આસક્તતા તેને આવી પુણ્યાવહ હરિલીલામાં, શું રસ લાગે ? યદ્યપિ તે શરીરથી ત્યાં બેઠો હતો તોપણ તેનું મન તો ઘરમાં “ન્યાં ખળનો હતો તેના ઉપરજ” સ્થિત હતું. જીવનમુક્ત પુરૂષ જે પ્રમાણે શરીરથી ક્યાંઈ પણ વિચરે તથાપિ તેનું મન સ્વરૂપથી ચલિત થતું નથી તદ્વત્ કૃપણ પણ કોઈ ગામમાં અથવા દેશાંતરમાં ભટકે તોપણ તેનું મન સ્વ (દ્રવ્ય) રૂપથી અન્યત્ર ગમન કરે નહિ. અસ્તુ !

ન્યારે કાંઈપણ કથા રસાવહ ન લાગી અને તે ગૃહસ્થ વચ્ચમાંથી ઘર જવામાટે ઉઠ્યો ત્યારે પાસેના લોક બોલ્યાકે કેમ ઉઠશો ? ઉઠો. તેણે કહ્યું “હા જાઉં છું. લોકોએ કહ્યું કે, જાઓ છો ? બલે જાઓ. ન્યારે ચાલ્યો ત્યારે મનમાં વિચાર કરેછે કે, કેવા આલોક મૂઠ છે ! તેમને આની અંદર જે રસ લાગતો હોય તે ખરો. મ્હને તો જરાએ સમજ ન પડી કે, કથાકાર શું બોલે છે ? ફક્ત આટલું સમજાયું કે જે લોકો બોલતા હતા. “આવ્યા ? આવો; બેઠા ? બેસો; ઉઠ્યા ? ઉઠો; જાઓ છો ? જાઓ.” શ્રવણનું મનન કરતું જેમણે તોજ નિદિધ્યાસનદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એમ શ્રુત્યાદિકામાં કહેલ છે. તદ્વત્સાર આ ગૃહસ્થે કીર્તનના પવિત્ર સ્થળમાં જમને, જે કાંઈ ભગવદ્ગુણનું શ્રવણ કર્યું તેનું મનન કરવાને બદલે, લૌકિક વાક્યોનું શ્રવણ થયું હતું તેનું જ મનન કર્યું તથાપિ, નિદિધ્યાસનવડે સાક્ષાત્કારનો અનુભવ એને આવ્યો. કેવો ? તે સાંભળો.

ચોર લોક ધણી દિવસ થયાં તેના ઘરમાં ખાતર પાડવાને માટે સમય જોયા કરતા હતા પરંતુ તેની સાવધાનતાથી તે પ્રમાણે બની શકતું ન હતું. આજ રોજ તે કથામાં ગયેલ છે એમ જાણીને પાછલે રસ્તેથી તે સૌ આવીને ઘરમાં પેઠા. પરંતુ તેમના આવ્યાં પહેલાંજ આ ગૃહસ્થ કથામાંથી સંધો ઘેર આવીને મેડી ઉપર સૂઈ રહ્યો હતો, એની તેમને ખબર ન હતી. ન્યારે તે ચોર ઉપર ચઢ્યા ત્યારે તે ગૃહસ્થ બિછાના ઉપર પડ્યો પડ્યો વિસ્મયપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે “આવ્યા ? આવો.” ચોરોના આગમન સમયેજ તેના મુખમાંથી કથામાં લોકોએ તેના સત્કાર કર્યો એ વખતના શબ્દોઆર ‘આવ્યા ? આવો !’ થયો. તથાપિ, તેના સાંભળવાથી ચોર ગભરાઈ ગયા અને અંદર અંદર મંદ બોલવા લાગ્યા કે, બાઈ ! આ તો ઘરમાંજ છે. આજ આપણે ફસાઈ ગયા. અંધારામાંથી અમે આવીએ છીએ તથાપિ એણે

દીઠા અને કહે છે કે “આવ્યા ? આવો;” હવે આજ આપણું કામ થવું કહ્યું છે. ખીજાએ કહ્યું, ચૂપચાપ બેસી રહો. એને નિદ્રા આવ્યા પછી ચોરી કરશું અને જશું પરંતુ ખાલી હાથથી જવું ઠીક નહિ. આટલું બોલીને સાંઝે થોડે દૂર જઈને નીચે બેઠા. ત્યારે આણે કહ્યું, ‘બેઠા ? બેસો;’ આ, પણ કથામાંના શબ્દો આશ્ચર્યપૂર્વક બોલતો ગયો પરંતુ ચોરાને લાગ્યું કે, અમે બેસી ગયા, એ પણ એની નજરમાં આવ્યું. એની દૃષ્ટી ઉલુક (ધ્રુવડ) ના જેવી છે, એ વગર અંધારમાં કેવી રીતે દેખી શકે ? અથવા એને ત્રિકાળજ્ઞાન હશે જેને લીધે આ સર્વ અમારી કૃતિ જાણે છે અને બોલે છે. બાધઓ ! હવે ત્વરા કરો અને ચાલો. ફરી એકાદ દિવસ આવશું. આજ કામ સિદ્ધ થશે નહિ, ઉઠો. આટલું બોલીને જવા માટે જેવા સૌ ઉઠ્યા તેવામાં આ ગૃહસ્થની પણ આવૃત્તિ ચાલી રહી. ‘ઉઠ્યા ? ઉઠો,’ આ શબ્દથી તો ચોરાની પૂરેપૂરી ખાતરી થઇ કે, અમારી નિષ્પિત્ર ચેષ્ટા આના જોવામાં આવે છે. હવે જો અમે લાલચથી રહીશું તો નિઃસંસય ફસાઈ જશું, એવા વિચારથી તે સૌ જવા લાગ્યા. અનંતર આના મુખમાંથી નિકળ્યું કે, “જાઓ છો ? જાઓ.” આટલું સાંભળનાંજ ચોર જે રસ્તે થઇને આવ્યા હતા તે માર્ગથીજ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

સારાંશ, યદપિ એણે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કથા નહોતી સાંભળી અને તેને સમજ્યો પણ નહોતો તથાપિ કથાસ્થળમાં જઈને ભગવદ્દર્શન કરીને ભજન ધ્વનિ સાંભળ્યો હતો અને ભાગવતાખ્ય પુણ્યમંથના મ્લોક શ્રીકૃષ્ણ ચરિતના કાનપર પડ્યા હતા તેટલાથી, “લોકોના ઉચ્ચરિત શબ્દનુંજ શ્રવણમનન નિર્દિધ્યાસન થયું તોપણ ” તેના ઉપર આવેલ ચોરાનું સંકટ ટળી ગયું. તોપછી, સાત્વિકશ્રદ્ધા અને નિષ્કામ પ્રેમવડે ભગવદ્ગુણોનું શ્રવણ થાય તો, અમને લૂંટવાને માટે જે કામકોષાદિ ચોર તત્પર છે, તેઓ કેમ દૂર ન જાગી જાય ? તથા આ સંસારરૂપ સંકટમાંથી, અમારો કેમ છૂટકો ન થાય ? એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના અંતર્ગૃહ (મન)માં સ્થિત કામાદિચારોને બગાડી દેવાને નિત્યકર્તન શ્રવણ કરતાં રહેવું; તેથી ઇશ્વર પ્રસન્નતા અને જ્ઞાન થતાં સતત આત્માનુસંધાન કરવા માટે ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત થઇને સંસાર-નિવૃત્તિ અને પરમાનંદસ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે, એમ વસિષ્ઠજીએ પણ કહેલ છે. કે:-

તસ્માત્પુણ્યવત્તેન સંન્યાસમાધિનામિત્તૈઃ ।

સંન્યાસઞ્જનાસંગૌ સંનિવ્યાધિનામિત્તૈઃ ॥

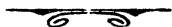
હે રામ ! એટલા માટેજ મનુષ્યે પ્રયત્ન કરીને સંસારરોગનાશક મુખ્ય ઔષધ, જે સંન્યાસમંત્ર અને સંન્યાસશ્રવણ તે સંપાદન કરીને મહણ કરવું.

કારણ કે મહાત્માઓની પાસે સદા જવાથી સદ્રૂપ પરમાત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ અને ગુણ સમ્પ્રજ્ઞાસ્વરૂપે ઝટ સમગ્રાય છે. તેમની પાસે અસમ્પ્રજ્ઞાત્મની અને આત્મ વિષયની કથાવાર્તા હોતી નથી. એટલા માટે, આપણે પણ નિરંતર સર્જન સમાગમ અને તેમની સેવા કરવી, એ કરવાથી, આપણે અંતરમાં વિષયવિરતિ ઉત્પન્ન થશે અને પરમાત્મા માટે તથા તેમની કથા માટે દૃઢ શ્રદ્ધા અને નિરતિશયપ્રીતિ તથા રચિ ઉત્પન્ન થશે.

इति शिवम्.

ચતુર્થ પુણ્ય.

ભગવદ્ અવતારનું સુખ્ય પ્રયોજન.

उपदेशगिरो वृद्धे रंजना निर्मले पटे ।

लंगत्युदारविज्ञानकथा चाविगतात्मनि ॥ यो० वा० ॥

સૂર્ય વિના સર્વત્ર તમ (અધિકાર) દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ વગર મનુષ્યમાં સર્વ વિષયને માટે તમ (અજ્ઞાન) હોય છે. નિમિલ વનસ્પતિઓની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ એક જલવડે થાય છે; અથવા અભિલ્લજનોનું નિવાસસ્થાન એક પૃથ્વી છે, કિંવા ચરાચરને જેમ રવિ તથા વાયુ એકજ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો નિવાસ સર્વગ્રામી પરબ્રહ્મમાંજ છે તેજ પ્રમાણે, બધાંનેજ સારભૂતસાધન એક શ્રવણ છે એમ સમજવું. પરકર્માચરણ, નાના મંત્રાદિકોનું પુરસ્કરણ, ઉપાસનાવિધિ. તથા યોગ, યાગ, વ્રત, તપ, દાન, પિંડગ્રાન અને બ્રહ્મજ્ઞાન ઇત્યાદિ શ્રવણ વિના ક્યાં, કોને અને કેવી રીતે થવાનાં હતાં કે શ્રવણથીજ સર્વ સદેહ તૂટી જાય છે, અને ઉપરતિ થઈને મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થાય છે; મુમુક્ષુ સાધક બને છે અને સાધક સિદ્ધ બની જાય છે. તીર્થાદિકોનું ફળ તો આગળ જન્માંતરમાં થતાં હશે, પરન્તુ શ્રવણનું ફળ તો તાત્કાળજ થાય છે. તે શ્રવણ અર્થાન્તરવગરનું કરનારો મનુષ્ય પાપાણુતુલ્ય કહે છે. એટલુંજ નહિ પણ ત્હને પાપાણુના કરતાં પણ હીન સમજવો. કારણ એ છે કે, પાપાણુ જે વાંકાચુકો હશે તો તેને સલાહલોક ટાંકાથી ફેડી કરીને સીધો (સરલ) કરવાના. ફરી માછા આવીને તેને જેશે તો સમઠે જેવો સરલ અને સદૃશ (વર્તુલ) કર્યો હશે, તેવાને તેવોજ રહેલો તે ત્હમારજ જોવામાં આવશે. એનાં વાંકાચુકા ક્રકડ જે ફેડી નાંખવામાં આવેલા તે તેના

શરીરની સાથે ફરી જોડાવાના નહિ; પરંતુ મનુષ્યની કુલુદ્ધિને ઉપદેશવડે
ઝટકો મારવામાં આવ્યો હશે, તોપણ ફરી તે પાછો પૂર્વવત્ જડાર્થ જાય
છે; તો હવેને પાપાણથી હીન કેમ નહિ સમજવો? તીર્થોદિકામાં ઘાટ બાંધે
છે, તેને તથા વાપીકૂપને પાપાણુજ લગાડવામાં આવે છે અને હરિ, હર,
દેવી, ગણપતિ ઇત્યાદિ દેવતાઓની મૂર્તિ પણ પાપાણુનીજ બને છે, તથા
સર્વલોકોવડે પૂજાય છે. તો હવે પાપાણુની આગળ પામર મનુષ્યની શી
ચોખ્ખતા? એટલા માટેજ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સફળ થાય એ હેતુથી હેણે
અર્થાનુસંધાનપૂર્વક શ્રવણ કરવું જોઈએ, તેમજ કુલુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.
એકવાર શ્રવણ કર્યું છે, હવે કરવાની શી જરૂર છે? એવું સમજીને
આળસથી નિરાદર ન કરવો. મનુષ્ય પ્રતિદિન અને યાવજનનમ એકજ પ્રકારનું,
પોતે જ નિત્ય ખાતો આવેલો છે તેવુંજ, અન્ન ખાયાં કરે છે અને નિત્ય
પીયાં કરે છે તેવુંજ પાણી પીએ છે; એને માટે જેમ આળસ અને નિરાદર
કરતો નથી, તેજ પ્રમાણે શ્રવણ કરેલા વિષયનુંજ વારંવાર શ્રવણ કર્યાં કરવું
જોઈએ. તેમ કર્યાથી પૂર્ણ તેમજ સંશયશૂન્ય જ્ઞાન થઈને નિર્દિધ્યાસવડે
પરમાત્મસાક્ષાત્કાર, જીવનમુક્તિનું સુખ તથા કેવલ્યપ્રાપ્ત થઈને મનુષ્ય જનનું
સાર્થક થશે. વેદસ્તુતિમાં કહ્યું છે કે આત્માનું સ્વરૂપ અત્યંત દુર્બોધ છે;
લોકોને તેનું જ્ઞાન કરાવવાને પરમાત્માએ અનેક અવતાર ધારણ કર્યા છે,
તથા બહુ બહુ પ્રકારની લીલા કરી છે; અને એ લીલામૃતસમુદ્રમાં નિમગ્ન
થઈને ઘણા પુરૂષો સંસારનિર્મુક્ત થયા છે. ગીતામાં પરમાત્માએ કહ્યું
છે કે:—

અજોડપિ સજ્જવ્યાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામિષ્ટિયાય સંસારાદ્યાદ્યાયયા ॥

હું જો કે જનમરહિત છું, મ્હારો સ્વભાવ શાશ્વત છે, અને સકલ
પ્રાણીઓનો નિયંતા પણ હું છું, તોપણ હું ત્રિગુણાત્મક માયાનો આશ્રય
કરીને જનમ લઉં છું. નિર્વિકાર સુવર્ણજ આકારનો આશ્રય કરીને અલંકારરૂપે
પ્રગટ થાય છે, તેજ પ્રમાણે નિરાકાર એવો હું પણ મ્હારી પ્રકૃતિનો આશ્રય
કરીને સાકાર દેખાઉં છું. એનાપર અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવન!
માયાવડે આપનું એવું પ્રાકટ્ય ક્યારે અને કેવા કારણને લીધે થાય છે?
શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ન્યામિર્મયતિ મારત ।

ન ત્યાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં જનમચક્ર ॥

વારંવાર ધર્મ સાધુનાં નિષ્ઠા ધારણ કરવાથી જ જનમ ચક્ર તાજી રહે છે.

ધર્મસંસ્થાપનાથી જ સંસારના ચક્રને રોકી શકાય છે.

હે ભારત ! જે જે સમયે પ્રાણીઓના અબ્યુદય અને મોક્ષસિદ્ધિના સાધન વૈદિકધર્મનો હાસ થાય છે, અને સર્વ અનર્થોના હેતુભૂત ધૂમકેતુની પેઠે સર્વ વર્ણશ્રમને વિષે અધર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે તે કાળમાં આત્મ-માયાવડે હું દેહધારણ કરું છું. ધર્મક્ષીણ થઈ જવાથી સાધુઓને દુઃખવિન્યા ઉત્પન્ન થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિથી પાપી લોક પ્રત્યક્ષ થાય છે. ‘પ્રાણ નાશ થઈ જવા છતાં જેઓ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરતા નથી, તેઓ ‘સાધુ’ કહેવાય છે.’ ત્હેમની રક્ષા કરવા સાર, તથા પાપી પ્રાણીઓનો સંહાર કરવો એટલા માટે, (અધિકારનો નાશ થયા વગર નેત્રપ્રકાશ થશે નહિ, તથા દુર્જન પાપી પુરુષોનો સંહાર કર્યા વગર સાધુઓનું રક્ષણ, તેમજ ત્હેમને સુખ થશે નહિ, તેથી એ પ્રમાણે કરવું પડે છે.) તેજ પ્રમાણે ધર્મની ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપના, (અધા લોકો શાસ્ત્રસંમત પોતપોતાના વર્ણશ્રમધર્મનું આચરણ કરે) એ ત્રણે કારણોને લીધે દરેક યુગને વિષે હું દેહ ધારણ કરું છું. એ પ્રમાણે અવતારનાં ત્રણે પ્રયોજનો સાંભળીને અર્જુનને શંકા થઈ, અને તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે જેના સંકલ્પમાત્રથી અનંત બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થાય છે, અને જે નિષ્પિલ્લજનોને માયાસૂત્રવડે નચાવે છે, ત્હેને ‘સાધુઓનું’ રક્ષણ, પાપીઓનો નાશ, ધર્મસ્થાપન’ ઇલાદિ કરવા સાર શું પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે ? સંકલ્પમાત્રથીજ તેઓ તો એ ત્રણે કાર્યો સાધી શકે તેમ છે. કોઈ ધારણ કર્યા વગર, જે જગતનો સંકલ્પથી સંહાર કરે છે, ત્હેને દેહધારણ કરી, હાથમાં ખડ્ગ લઈને લડવું પડે છે, એ આશ્ચર્ય નથી શું ? તેમજ પોતે જાને અજ હોવા છતાં પોતાને વાસુદેવના પુત્ર કહેવડાવે છે, અને અસંગ હોવા છતાં સોળહજાર એકસોને આઠ સ્ત્રીઓના પતિ બનીને બેસે છે. ચરાચરમાં જેમની સ્થિતિ છે, એવા એ કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગય, ત્યારે દ્વારકામાં ‘અહીં નથી’ એ પ્રમાણે લોકો કહે છે. સારાંશ કે, અવતારનું કારણ જે એમણે બતાવ્યું તે તો જેમ પવનને મુઠ્ઠીમાં પકડીને બાળકને આપીને સમજાવવું તેના જેવુંજ એમણે મ્હને સમજાવ્યું. ઇત્યાદિ અર્જુનની શંકા સર્વાન્તર્યામી હરિ સમજી ગયા અને ત્હેમણે કહ્યું કે:—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

હે અર્જુન ! હવે અવતારના મુખ્ય પ્રયોજનનું કથન કરું છું. સાધુ-રક્ષણ, દુષ્ટ નાશ, ધર્મની સ્થાપના હું સંકલ્પમાત્રથી કરી શકું તેમ છું. તો

પણ અનાદિ કાળથી જીવોને સંસારમાં જે પરિબ્રમણ અને અનેક દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં સંસારરોગ ઉપર મ્હારા ચરિત્રનું વર્ણન, ગાયન, શ્રવણુવગર ખીજું કાંઈ ઔષધ નથી. એવું સમજીનેજ હું અલૌકિક જન્મ ધારણ કરીને, તેને વિષે અલૌકિક કર્મ કરૂં છું. મ્હારાં જન્મ તેમજ કર્મ લોકોનાં સમાન નથી, પરંતુ અલૌકિક છે, એમ જે યથાર્થતાથી સમજે છે, તે દેહલાગ પછી ફરી જન્મ લેતો નથી; મ્હનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. કથા બે પ્રકારે સાંભળવામાં આવે છે, એક સમજીને, અને ખીજી મૂઢપણે. અગ્રતાથી મ્હારી કથા સાંભળી હોય તો પણ, જે પ્રમાણે મનુષ્યનો અગ્નિજ્વલતાં અગ્નિની ઉપર પગ પડ્યો હોય છે, તો પણ તે અગ્નિવડે જેમ દગ્ધ થાય છેજ, અથવા અરણ્યના ઝાડનાં પાંદડાંને શાક સમજીને ખાધાં હશે, ઔષધિનાં પાંદડાં છે એમ નહિ સમજીયું હોય, તો પણ તે પાંદડાં કાંઈ પોતાનો ગુણ બતાવ્યા વગર રહેશે નહિ. અથવા, બાળકને ક્યાં ખવ્વર હોય છે કે ધી, દૂધ પુષ્ટિકારક છે ? પરંતુ તે ખાય છે તો પુષ્ટ થાય છેજ; એ વસ્તુ માહાત્મ્ય છે ! તેજ પ્રમાણે મ્હારી કથા સાંભળી હશે, અને તેનું મહાત્મ્ય નહિ સમજીયું હોય, તોપણ તે પાપ નાશ કરીને પવિત્રતા બક્ષવાનીજ. પરંતુ મ્હારાં જન્મ અને ચરિત્રશીલા અલૌકિક છે, એમ જે વાસ્તવિક રીતે જાણે છે, ત્હેને તો મોક્ષજ મળે છે. સારાંશ, પરમાત્માના અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન, નિખિલજીવોનો ઉદ્ધાર કરવો, તે છે. એમનાં જન્મ અને લીલાઓનું સન્તોના મુખથી નિરન્તર શ્રવણ કરીને તેમનું યથાર્થત્વ (રહસ્ય) જાણી લીધું હશે, તો પરમશાન્તિની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં આસ્તિક પુરુષોને તો સંદેહ નથી. નારદને જે બ્રહ્મદેવનું પુત્રત્વ પ્રાપ્ત થયું, અને મોટા મોટા સંતમુનીઓને પણ સ્તવન યોગ્ય થઈ પડ્યા, તથા જ્ઞાનકમલમાં જે મકરંદવત્ વિરાજત થયા, અને પૂર્ણવિરાગી થઈને જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં ત્રૈલોક્યને વિષે જ્યાં લ્યાં અપ્રતિહત ગમન કરવા લાગ્યા, તે બધો સંતસમાગમ તેમજ ત્હેમને મુખેથી હરિકથા શ્રવણુનોજ પ્રભાવ છે. ભાગવતના સપ્તમ સ્કન્ધમાં એ કથા છે.

નારદ ધર્મરાજને કહે છે કે, હે ધર્મ ! પહેલા બીજી ત્રીજી મહા-કૃષ્ણમાં હું ઉપબર્હણ નામનો કોઈ મન્ધર્વ હતો. મન્ધર્વ જાતિને વિષે તે વખતે મ્હાં બહુ માન હતું. સુંદર રૂપ, નાણુકપણું મધુરતા, સુમધ ઈત્યાદિ ગુણોને લીધે મ્હાં દર્શન સર્વને પ્રિય લાગતું. તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને તો હું બહુજ પ્રિય હતો. એથી હું નિરન્તર મત્ત અને અસંત વિવશપેટ બનીને રહેતો હતો. એક વખત દેવતાઓની સભામાં પ્રજાપતિએ સપ્તજાન

અન્ધર્વજનોને તથા અપ્સરાઓને હરિકથાનું ગાયન કરવા સાર બોલાવ્યાં. મ્હને બ્યારે એ આમંત્રણ થયું ત્યારે સ્ત્રીઓનો સમુદાય સાથે લઇને, ગાતો ગાતો હું ત્યાં ગયો. મ્હારે હાથે એવું અપમાન થઇ જવાથી પ્રજ્વલિતિએ મ્હને શાપ દીધો કે ત્હેં મ્હારી અવસા કરી તેથી તું ઐશ્વર્યમયુત થઇને શુદ્ધોપાનિમાં જઇશ. પછી મ્હેં શીઘ્રજ એક દાસીને પેટે જન્મ લીધો. પરંતુ ત્યાં મ્હને બ્રહ્મચારી સંત મહાત્માનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો, અને ત્હેમની સેવા કરીને તથા ત્હેમને મુખેથી પરમાત્મકથા સાંભળતો રહ્યો. જેનું ફળ મ્હને એ મળ્યું કે, હાલ હું બ્રહ્મદેવનો પુત્ર બન્યો છું. પરમાત્માની લીલા નૌકાની પેટે તારક છે ખરી, પરંતુ નૌકાને ચલાવનારો નાવિક (ખલાસી) કર્ણધાર નહિ હશે તો, પેદ્રેપાર ઉતારશે નહિ; કિંવા તરવારની ધાર ઉત્તમ તો ખરી, શત્રુનું માથું કાપી નાંખે છે, પરંતુ તેને પણ શૂરવીરની સહાયતા જોઇએ છે. તેજ પ્રમાણે, મહાત્માઓની સહાયતા લીધા વગર એકલી કથા બવસિધુની પાર ઉતારવાને સમર્થ થશે નહિ. રંગરેજ કપડાંને જેમ રંગી નાંખે છે, તેજ પ્રમાણે મહાત્માપુરૂષ, અજ્ઞનોના હૃદયરૂપી પટને ભગવત્કથારૂપી રંગ-વડે સારી પેટે રંગી નાંખે છે. એટલા માટેજ કવિ કહે છે કે:—

મો મક્તિમાર્ગનિરતાઃ શ્રવણં કુરુતાનિશં ।

મજ્જનસ્ય હિ સંપૂર્તિઃ શ્રવણેન વિના કુતઃ ॥

હે ભક્તિમાર્ગમાં રમણી થનારા પુરૂષો ! નિરન્તર શ્રવણ કરો. કેમકે, શ્રવણનું આલંબન કર્યા વગર ભજનની (નવવિધભક્તિની) સંપૂર્ણતા શી રીતે થશે ? નવ પ્રકારની જે શ્રવણકીર્તનાદિ ભક્તિ કહી છે, તેમાંથી એક શ્રવણ જે કમી થયું હશે, તો આઠજ પ્રકારની ભક્તિ થશે, અને અપૂર્ણ રહેશે. એટલા માટે શ્રવણ કરવું જોઇએ. અર્થાન્તરથી સમજવાનું કે. બ-જન (નક્ષત્રજન) અશ્વિનીઆદિ ૨૭ છે. તેમાંથી શ્રવણનક્ષત્ર જે આદ્ય કરવામાં આવે તો ૨૬ છવીસ રહે છે. તેમનામાં શ્રવણ મેળવ્યા વગર ૨૭ સત્તાવીસ શાસ્ત્રકથિત સંખ્યા પૂરી કેમ થશે ? માટે, તેમાં જે શ્રવણ મેળવશે તોજ બજન સંખ્યા (ભક્તિની અને નક્ષત્રની) સંપૂર્ણ થશે. અપૂર્ણનું ફળ અપૂર્ણ તથા પૂર્ણનું પૂર્ણ હોય છે. એવો જગતમાં અનુભવ પણ છે, એટલા માટે પૂર્ણનાપૂર્ણ જે પરમાત્મા, ત્હેમના સ્વરૂપફળની પ્રાપ્તિને સાર ભજનની સંપૂર્ણતા હોવી જોઇએ, અને તેટલા ખાતર શ્રવણનો ત્યાગ કરવો જોઇતો નથી. વ્યાસ વાલ્મીકિ વગેરે મોટા મોટા કવિઓની કૃતિઓનું, ‘ભારત, રામાયણ બાગવતાદિ ગ્રંથોનું’ અભિનંદન નહિ કરનારા, અને પ્રેમથી શ્રવણ નહિ કરનારા મનુષ્યોને નીચે લખેલી ઉક્તિ મુજબ ગણવા.

નિશ્ચિતં સસુરઃ કોઽપિ ન કુલીનઃ સમે મતિઃ ।

સર્વથા સુરસંબંધં કાવ્યં યો નામિનન્દતિ ॥

શોભનરસવિશિષ્ટ રચિત રામાયણાદિ સુંદર કાવ્ય, જેમાં પરમાત્માની સકલ પાપનાશિની લીલા વર્ણવેલી છે, તેનું જે મનુષ્ય આનંદપુરઃસર પઠન અને શ્રવણ કરતો નથી, તે કોઈ અનિર્વર્તનીય એવો ‘સ-સુર,’ ‘મધપાન કરનારો’ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. તથા કુલીન નથી અને સમ જે સાધુ હોના પ્રત્યે શ્રદ્ધાશૂન્ય મતિ છે, એમ સમજવું. અર્થાન્તરથી સમજવું કે, સર્વદા સર્વ પ્રકારે અસુરાદિકોની સાથે સંયુક્ત થએલ જે કાવ્ય, યાને શુક્રાચાર્ય, તેમનું જે અભિનંદન કરતો નથી, તે કોઈ દેવજ છે, એમ નક્કી સમજવું. કેમકે, દેવ કદી અસુરગુરુ શુક્રાચાર્યનું અભિનંદન કરે નહિ; સુર અને અસુર શત્રુ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. તથા તે ‘ન કુ-લીન’^૨ હોય છે. અર્થાત્ દેવ કદી પૃથ્વીપર કોઈના પ્રત્યે લીન (નમ્ર) થતા નથી. અને તેમની સમ (લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ) ને વિષે મતિનિરત થએલી હોય છે. દેવ વળી વિષ્ણુના ઉપાસક પણ હોય છે. આ શ્લોકમાં ભક્ત અને અભક્તને સુર તથા અસુર કહીને પ્રિલક્ષપદોમાં બંનેના ગુણ દર્શાવ્યા છે, અસુર મધપાન કરનારા, અકુલીન, સાધુ ભક્તિરહિત હોય છે, અને તેમના ગુરુ શુક્ર તેમની સાથે સદૈવ રહે છે. તેમજ દેવ પણ કુ (પૃથ્વીપર) લીન હોતા નથી, તથા પરમાત્માના ભક્ત હોય છે, અને અસુરગુરુનું અભિનંદન કરતા નથી. એ પ્રમાણે બંનેનું વર્ણન કર્યું છે, તે પરથી એમ સમજવું ઉચિત છે કે, આસાદિ મહાન કવિઓના કાવ્યનું અભિનંદન નહિ કરનારા મનુષ્યો અસુર કોટિના હોઈ, ઉપર કહેલા ગુણોથી યુક્ત હોય છે, અને નિરંતર પરિશીલન (શ્રવણપઠન) કરનારા સુરકોટિના હોવાથી, તે કોટિના ગુણો તેમને વિષે હોય છે. (આ શ્લોકનો અર્થ સાધારણ સંસ્કૃત નહિ સમજનારા લોકોને સમજવો કઠણ થઈ પડશે. તોપણ સુલભતાથી સમજી શકાય તેટલો ખુલાસો કર્યો છે) તાત્પર્ય, એ છે કે જ્ઞાનવિજ્ઞાન થવા સાથે પ્રથમ સીદ્ધિ જે શ્રવણ-ભક્તિ તેનાપર નિરંતર ચઢતા રહેવું. રામાયણ ભારતાદિ મંથોને માટે કવિએ નિચિ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

૧ સુરયા સહિતઃ સસુરઃ

૨ કૌ લીનઃ ન. ૩ ‘સમ’-સહ મયા લક્ષ્મ્યા વર્તતે સમો વિષ્ણુઃ ।

અન્યો વિધાતા વાલ્મીકિરાદિકાવ્યં કમંડલુઃ ।

રઘુનાયકયા ગંગા તયા પૂતા જગત્ત્રયી ॥

દ્વૈપાયનોઽપરો બ્રહ્મા તત્સૃષ્ટિર્મારિતાર્ણવઃ ।

સૂક્યો દિવ્યરત્નાનિ ત્રૈલોક્યં તૈરલંકૃતમ્ ॥

જે પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના કમંડુને વિષે સ્થિત એવી ગંગાથી ત્રૈલોક્ય પાવન થયાં છે અને થાય છે, તેજ પ્રમાણે બીજા બ્રહ્મદેવ જે વાલ્મીકિ, ત્હેમણે રચેલું એવું આદિ કાવ્ય જે રામાયણ તે કમંડુલ, અને તેમાં નિવાસ કરનારી રઘુનાથની કથા તેજ ગંગા; તેનાથી ત્રૈલોક્ય પવિત્ર થયા છે તથા થાય છે. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને પણ બીજા બ્રહ્મદેવ સમજવા. ત્હેમણે ભારતરૂપ સમુદ્રની સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) કરી છે, અને તેમાં બરેલાં સદ્-વ્યતોરૂપી દિવ્યરત્નોથી ત્રૈલોક્ય સુશોભિત થયું છે. સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો હોય છે, તેજ પ્રમાણે ભારતમાં અનંતપ્રકારનાં સદ્વ્યતો નિવાસ કરે છે. એ બન્નેની કૃતિ કેવી છે ? તો:—

નિઃશ્રેણ્યૌ બ્રહ્મલોકસ્ય વાગ્દેવ્યાઃ કર્ણેન્દ્રલે ।

ધર્મદ્રુમમહામૂલે વાલ્મીકિવ્યાસયોઃ કૃતી ॥

મારતાદિપુરાણાનિ શ્રીરામચરિતાનિ ચ ।

ત્રિસંધ્યસઘનાન્યેષ સર્વેસાધારણો મલ્લઃ ॥

વાલ્મીકિ અને વ્યાસ એમની કૃતિ (રામાયણ અને ભારત) બ્રહ્મલોકમાં આરોહણ કરવા સાર નિસરણી (સીદ્ધી) સમાન સાધનભૂત છે. તથા સરસ્વતી દેવીના કર્ણના કુંડલના સ્થાનમાં તેમની સ્થિતિ છે. કુંડલ વડે કાનની શોભા છે, તેજ પ્રમાણે તે સરસ્વતી રામાયણ ભારતનું નિરંતર અવધુ કરવાથી કાનને સુશોભિત કરે છે. અર્થાત્ સરસ્વતી પણ આદર્યુક્ત અવધુપરાયણ થાય છે, એવી તેમની યોગ્યતા છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ ધર્મરૂપ વૃક્ષના મોટા મૂળરૂપ છે; તેમના અવધુથી ધર્મ વૃદ્ધિગત થાય છે, એ બાવ છે. સારાંશ કે, ભારત તેમજ બીજાં પુરાણ તથા શ્રીરામચરિત્ર, એ ત્રિકાલસ્નાનપૂર્વક ત્રિસંધીમાં કરવામાં આવનારા હોમ (યજ્ઞ) ના જેવાં સમજવાં. સર્વમોકોને કરવાને માટે એ સુલભ યજ્ઞ છે. તેમનું અવધુ સઘળાથી ચર્ચ થકે તેમ છે. તથા (તેમ કર્ણથી) યજ્ઞના ફળ જેટલું ફળ મળે છે, એ પ્રમાણે તાત્પર્ય અર્થ સમજવો. એ પ્રમાણે ઉત્તમ સાધન નિર્માણ ક્યું છે તોપણ, નિર્મલ વસ્ત્રની ઉપર જે પ્રમાણે રંગ ઉત્તમ ચઢે છે, અને ખુલે છે, કિંવા યાન વૃદ્ધ વિવેકી પુરૂષને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ ઉત્કૃષ્ટ લાગુ પડે છે, તેવીજ રીતે નિઃશ્રેયસકારિણી પરમાત્મા શ્રીરામ અને કૃષ્ણની રામાયણ ભારતની યાન-

વિજ્ઞાનપૂર્ણ સ્વરૂપગુણોની કથા, પૂર્વજન્મના પુણ્યકર્મપ્રભાવથી નિર્મલ બનેલાં અનુષ્ઠાના અંતઃકરણોની ઉપર રંજીત થાય છે; યાને ઉત્તમ પ્રકારે ચોંટી જાય છે, એ પ્રમાણે વશિકૃત્યએ કહ્યું છે, અને અનુભવથી તેની સસતતાની પ્રતીતિ પણ થાય છે. જનમેજયને વ્યાસજીએ શું ઉપદેશ કર્યો ન હતો ? પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું ? કાંઈપણ નહિ.

શમીકસુનિના શૃંગીનામના પુત્રના શાપથી પોતાના પિતા રાજા પરીક્ષિત સર્પદંશથી મરી ગયાના સમાચાર બ્રાહ્મણાદિકોના મુખેથી સાંભળીને જનમેજય રાજા દુઃખી અને કોપાયમાન થયા. હેમણે એ તક્ષકને મારવાને માટે, મોટા મોટા ઋષિઓને બોલાવીને સર્પસત્રની શરૂઆત કરી. હજારો સર્પો બ્યારે અગ્નિકુંડમાં હોમાઈ ગયા, ત્યારે તક્ષક પોતાના પ્રાણ બચાવવાને ખાતર ઇન્દ્રને શરણે ગયો. ઇન્દ્રે પ્રથમ તો હેને ધીમ્કાર્યો, પરંતુ આખરે શરણાગત જાણીને અભય આપીને હેનું રક્ષણ કીધું. ઋષિઓને બ્યારે ખબર પડી કે તક્ષકને ઇન્દ્રે આશ્રય આપ્યો છે, ત્યારે ઇન્દ્રસહિત તક્ષકને સ્વાહા કરવા માટે તેઓ મન્ત્ર બણવા લાગ્યા. ઇન્દ્ર તક્ષકસહિત નીચે આવવા લાગ્યો એવે સમયે, વાસુકી આદિ અખિલ સર્પોની પ્રાર્થનાથી આસ્તિક નામના ઋષિએ જનમેજયના યજ્ઞમાં જઈને, પોતાની ઇન્દ્રા પૂરણ કરવાનું હેની પાસેથી વચન લીધું. બ્રાહ્મણાદિકોએ પણ એ તપોનિધિની કામના પૂરી કરવાને સાર કહ્યું, તે પરથી રાજાએ ‘શી ઇન્દ્રા છે ?’ એ પ્રમાણે આસ્તિકને પૂછ્યું, ત્યારે હેણે યજ્ઞસમાપ્ત કરવાનું કહ્યું. મ્હારી ઇન્દ્રા એવી છે કે, અત્યાર લગી જેટલો અનર્થ થયો તેટલો દીક હતો, પરંતુ હવે આ સર્પસત્ર બંધ કરવો જોઈએ. આણી તરફ આકાશમાં ઇન્દ્રે બયબીત ચઢીને, તક્ષકને વચ્ચમાં લપેટીને ફેંકી દીધો, અને તક્ષક પણ ઉપર પુછકું અને નીચું માથું એ પ્રમાણે પડવા લાગ્યો; પરંતુ આસ્તિક ઋષિએ પોતાના સામર્થ્યથી, ‘વિશ્વામિત્રે જેમ રાજા ત્રિશંકુને અંતરિક્ષમંડલમાં રોક્યો હતો તે પ્રમાણે,’ તે તક્ષકને મન્ત્ર બણીને અદ્ધરનો અદ્ધર અટકાવી રાખ્યો, જેથી તે કુંડમાં પડ્યો નહિ. રાજા જનમેજયે, આપેલું વચન મ્હારે પુરું કરવું જોઈએ (પાળવું જોઈએ) એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કર્યો, તેમજ બ્રાહ્મણોને પણ પૂછ્યું, ત્યારે સધળાઓએ સંમતિ આપી કે, એ ઋષિ મહાન તપોનિધિ છે, એમની કામના જો પૂર્ણ નહિ કરશો, તો ત્રૈલોક્યમાં અપકારિત અને મિથ્યા બાપણનું પાપ લાગશે, અને આ યજ્ઞની સિદ્ધિ પણ થશે નહિ; માટે યજ્ઞ બંધ કરો તો ઉત્તમ. રાજા વચનવડે બંધાએલો હતો, તેથી

આસ્તિકની કામના પૂરી કરી, અને યજ્ઞ બંધ કરી દીધો. ત્યારે તક્ષકાદિ સર્પોને ધણો આનંદ થયો, અને સઘળાજ બ્રાહ્મણો પોત પોતાને સ્થાને જતા રહ્યા.

જનમેજય રાજાને ત્યારથી બ્રાહ્મણોના પ્રત્યે તિરસ્કાર યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કેમકે યજ્ઞને સાફ બોલાવવામાં આવેલા બ્રાહ્મણો પણ એ આસ્તિકના પક્ષનું બોલવા લાગ્યા, પરંતુ 'પેલા તક્ષકને યજ્ઞકુંડમાં બસ્મ કરી દેવાની' મ્હારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ કરી, બ્રાહ્મણો ધણા કપટી હોય છે. એ આસ્તિકે મ્હારી પાસેથી અગાઉ વચન લઈ લીધું અને પાછળથી પોતાની ઇચ્છા મ્હને જણાવી અને ફસાવ્યો; એ જો બ્રાહ્મણ નહિ હત, અને યજ્ઞનો જો સમય નહિ હત તો હું કદી એ પ્રમાણે વચનબદ્ધ થઈ જત નહિ, પરંતુ યજ્ઞસમયે બ્રાહ્મણની જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કરવી જોઈએ એવી શાસ્ત્રની અને બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા હોવાથી, મ્હેં એ પ્રમાણે કર્યું. અને એ બ્રાહ્મણ પણ જાણી જોઈને મ્હને ફસાવવાના હેતુથીજ યજ્ઞમાં આવ્યો, અને મ્હારી પાસેથી વચન લીધું. એવા કપટી બ્રાહ્મણોની જાતિ પોતાના રાજ્યને વિષે નહિ રહેવી જોઈએ એ હેતુથી, જનમેજય રાજાએ સઘળાજ બ્રાહ્મણોને પોતાના રાજ્યમાંથી નીકળી જવા સાફ દાંડી પીટાવી, અને જાહેર કર્યું કે, 'જેટલા બ્રાહ્મણ હોય ત્હેમણે જનમેજયના રાજ્યમાંથી અન્ય દેશમાં જતા રહેવું; જે રહેશે ત્હેને ધોર શિક્ષા કરવામાં આવશે.' બ્રાહ્મણો એવો હુકમ સાંભળીને ગભરાઈ ગયા, અને થું કરતું તેની ત્હેમને સજ પડી નહિ. કેટલાક વિદેશ ચાલ્યા ગયા, કેટલાકને મારપીટ કરીને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, તેમજ પ્રજા પણ બહુ ત્રાસી ગઈ. કેટલાક લોકોએ મહર્ષિ વેદવ્યાસની પાસે જઈને ત્હેમને આ જ્ઞાતાન્તથી વાકેફ કર્યા, ત્યારે ત્હેમને પણ સાફ લાગ્યું નહિ; પરંતુ એકવાર રાજાને ઉપદેશ કરી જોવો, એ હેતુથી શાકલ અને અજ્યેય નામના પોતાના જ એ શિષ્યો હતા, ત્હેમને જનમેજયની પાસે મોકલ્યા, અને કહ્યું કે, "રાજાને સારી પેઠે ઉપદેશ કરજો, અને આ ભારત ગ્રન્થ જેમાં એના પૂર્વજોની કીર્તિ વર્ણવી છે, તે વાંચી સંભળાવજો;" એથી એના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનેત્પત્તિ થશે અને એ ધર્મન્યાયથી ચાલશે.

વ્યાસની આજ્ઞા લઈને જ્યારે તે બંને શિષ્યો નીકળ્યા અને હસ્તિનાપુર પાસે આવ્યા ત્યારે ત્હેમને દૂતોએ પકડ્યા અને રાજાની પાસે હાજર કરી દીધા. તે બ્રાહ્મણોને રાજાએ પૂછ્યું કે, ત્હેમે કોણ અને ક્યાંથી તથા કેવી રીતે મ્હારા રાજ્યમાં આવ્યા છો? ત્હેમણે પોતાના મામ તથા વ્યાસ મહર્ષિ તરફથી પોતે આવ્યા છે, એ પ્રમાણે કહ્યું. રાજાએ તે સાંભળતાંજ પ્રજામાં કર્યા, અને ત્હેમણે ત્હેને આશીર્વાદ દઈને કહ્યું કે, "હે રાજા !

વિનાશકાળમાં વિપરીત બુદ્ધિ થાય છે, એ વચન પ્રમાણે ત્હારી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, એટલા માટે વ્યાસજીએ હમને મોકલ્યા છે. ત્હમારા પૂર્વજ્ઞેની કીર્તિ જેમાં વર્ણી છે, તે ભારત હમે લઈ આવ્યા છીએ, તેનું શ્રવણ કર. જેનાથી ત્હારા અંતરનો મલ અને સંદેહ દૂર થઈને, ત્હેમના સમાન તું વર્તન રાખીશ. અને વિમલકીર્તિ બનીશ. એ પ્રમાણે ત્હેમનું બાપજી સાંભળીને રાગ કોપાયમાન થઈને બોલી ઉઠ્યો કે, ત્હમે જ્ઞાતજ્ઞો ધણાજ કપટી છો. ત્હમારા ઉપદેશથી હવે હું ફસાવાનો નથી, અને જ્ઞાતજ્ઞોને ત્હારા રાજ્યમાં રાખનાર પણ નથી. ભારતમાં ત્હારા પૂર્વજ્ઞેની નિન્દાજ છે, એમ હું સમજું છું. એ ભારતનું શ્રવણ કરવાની ત્હારી ઈચ્છા નથી, ચાલ્યા જાઓ. એ પ્રમાણે રાગનું બાપજી સાંભળીને, બંને શિષ્યો કોપાયમાન થયા, અને વ્યાસની તથા ત્હેમની કૃતિ (ભારત) ની નિંદા કરી, તેથી શાપવચન પણ બોલી ઉઠ્યા. તેઓ બોલ્યા, “હે રાગ ! ત્હેં ભારત તથા વ્યાસની નિંદા કરી છે, તેથી હમે ત્હને શાપ આપીએ છીએ કે, “તું કુટ વ્યાધિ (કોઠ) થી અસ્ત થઈને ઘણુંજ દુઃખ ભોગવીશ.” એ શાપ સાંભળનાવારનેજ રાગએ ત્હેમને મારી નાંખવાને માટે સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી, અને પોતે ખડ્ગ લઈને દોડ્યો, એટલામાંજ તે બંને જણા અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

વ્યાસને તેઓએ જ્યારે એ હકીકત કહી, ત્યારે તે કોપાયમાન થઈને રાગના મંદિરમાં પોતે એકાએક પ્રગટ થયા. ત્હેમને જોઈને રાગએ પૂજા અને પ્રણામ કર્યા. પછી વ્યાસજી બોલ્યા કે, “હે જનમેજય ! ત્હાં અકલ્યાણ ન થાય તેટલા ખાતર ત્હેં ઉપદેશ કરાવ્યો, પરંતુ તે વ્યર્થ ગયો. જ્ઞાતજ્ઞોના હિતને માટે હું એમ કહું છું, એ પ્રકારની ત્હારી સમજ મિથ્યા છે. અસ્તુ ! ત્હાં દુઃખ ! હવે હું ત્હને જે કહું છું તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખજે. “ યોડાક દિવસ પછી, અહીં એક સોદાગર ધણા અમીરને લઈને આવે તો ત્હના ઘોડાઓમાંથી એકપણ ત્હારે ખરીદ કરવો નહિ. કદાચ ખરીદ કરે તો તેના પર બેસવું નહિ અને શિકાર કરવા જવું નહિ; શિકાર કરવા જાય તો હરણને મારવું નહિ, અને માર્યાબદ તેનું પેટ ચીરવું નહિ; અને ચીરે તો તેના પેટમાંથી જે પેટી નીકળે તે ખોલવી નહિ; ખોલે તો તેમાંથી નીકળેલી સુંદર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો નહિ, અને ત્હની સાથે પરણે તો ત્હની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું નહિ. ” એ પ્રમાણે બવિષ્મયન કરીને વ્યાસ ગુપ્ત થયા. પરંતુ ત્હેમનાં બવિષ્મયનનું આશ્ચર્ય તથા ભય અને ચિન્તા રાગનાં મનમાં ઉત્પન્ન થયાં ખરાં.

થોડા દિવસ પછી ચિત્રકૂટના દેવદંડક રાગ્નએ હસ્તિનાપુર ઉપર ચઢાઈ કરી, અને રાગ્ન જનમેજયની સાથે સંગ્રામ કરીને ત્હેના સૈન્યનો પરાભવ નથા નાશ કર્યો અને જનમેજયને પણ રણમાં મૂર્છિત કર્યો. સારથીએ રાગ્ન જનમેજયને પિપીલિકા પહાડ ઉપર આપ્યો, અને દેવદંડકે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય લઈ લીધું અને પોતે સિંહાસન પર આરૂઢ થયો. રાગ્ન જનમેજય પોતાનો કાળ પ્રતિકૂળ સમજીને, ત્યાં પહાડ ઉપરજ લોકોની સાથે રહેવા લાગ્યો. ત્યાં એક દિવસ કોઈ સોદાગર પોતાની સાથે સારા સારા ઘોડાઓ લઈને આવી પહોંચ્યો, અને રાગ્નને બતાવ્યા; ત્યારે રાગ્નએ તે માંહેથી એક શામકર્ણ ઘોડો ખરીદ કર્યો, અને તેનાપર સ્વાર થઈને તે આમતેમ ફરવા લાગ્યો. વ્યાસજીના વચનની વિસ્મૃતિ થઈ અને રાગ્નએ ઘોડો ખરીદ્યો. થોડાક દિવસ પછી રાગ્નએ સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને દેવદંડક રાગ્નની ઉપર ચઢાઈ કરીને લટવું, અને એ રીતે પોતાનું રાજ્ય પાછું લઈ લેવું, એવો વિચાર કર્યો અને માર્ગસ્થ થયો. અરણ્યમાં થઈને જતાં ત્હેને શિકાર કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી, અને સૈન્યને છોડીને એક હરણની પાછળ તે પડ્યો, અને બાણવડે તેને મારી નાંખ્યું. શિકારના શ્રમથી રાગ્નને જ્યારે ક્ષુધા લાગી, ત્યારે ત્હેણે હરણનું માંસ ખાવા સારૂ તેનું પેટ ચીર્યું તો તેમાંથી એક પેટી નીકળી. ત્યારે તે ચક્રિત થયો, અને બોલીને બેસ્યું તો તેમાંહેથી એક સુંદર સ્ત્રી નીકળી, અને ત્હેણે રાગ્નને પોતાની સાથે પરણવા કહ્યું. 'હે રાગ્ન ! મ્હારો એવો નિયમ હતો કે પ્રથમ જે પુરૂષ બેવામાં આવે, ત્હેને મ્હારે વરયું. એ નિયમ પ્રમાણે ત્હમાફજ પ્રથમ દર્શન થયું છે, માટે મ્હારો સ્વીકાર કરો. રાગ્નએ આનંદપૂર્વક ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી સૈનિકો રાગ્નને શોધતા શોધતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને જુએ છે તો, પોતાનો રાગ્ન એક સુંદર સ્ત્રીની સાથે વાતચીત કરતો બેઠો છે, એવો દેખાવ ત્હેમની નજરે પડ્યો. પાસે આવીને સેનાપતિએ કહ્યું કે, હવે જલદી હસ્તિનાપુર તરફ ચાલો. રાગ્નએ 'હા' કહી, અને સ્ત્રીને, રથમાં બેસીને પોતાની સાથે આવવાનું કહ્યું. ત્યારે તે બોલી કે, 'આપ જો મ્હારા કબ્બા પ્રમાણે ચાલશો, તો હું સાથે આવીશ.' રાગ્નએ જ્યારે 'ચાલીશ' એ પ્રમાણે વચન આપ્યું, ત્યારે ત્હેણે પૂછ્યું કે 'આપ કોણ છો ? અને ક્યાં જવા માંગો છો, તે કહો.' રાગ્નએ કહ્યું:—સોમવંશીય રાગ્ન પરીક્ષિતનો પુત્ર હું છું; મ્હારું નામ જનમેજય. હસ્તિનાપુરનું મ્હારું રાજ્ય દેવદંડકે લઈ લીધું છે, તેથી ત્હેની સાથે યુદ્ધ કરવાને જવાનું છે. તે સાંભળીને સ્ત્રી બોલી:—

“ મ્હારી ઈચ્છા એવી છે કે યુદ્ધ કરવા જવું નહિ; આપણા નિવાસસ્થાન

પર આશો." રાજા તહેની સાથે વચનથી બંધાયેલો હતો, તેથી સઘળા સૈન્યની સાથે પાછો પિપીલિકા પહાડ પર આવ્યો.

ત્યાર પછી, એક દિવસ તે સ્ત્રીએ રાજાને ચિંતાતુર જોઈને પૃછ્યું કે, "આપ સર્વદા ચિન્તાયુક્ત જણાઓ છો, તો શું દુઃખ છે, તે કહેા. રાજાએ કહ્યું:—મહારાજ રાજ્ય દેવદંડકે લઈ લીધું છે, તેને માટે મને ચિંતા થાય છે કે કયા ઉપાયથી મહારે મારું રાજ્ય પાછું મેળવવું? સૈન્યના બળ ઉપર લઘાઈ કરવાથી જય મળે તેમ લાગતું નથી. ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યું:—હું આપને યજ્ઞ બતાવું છું, તે કરવાથી અખિત વિપત્તિઓમાંથી છૂટકો થઈને રાજ્ય પણ પાછું મળીજશે. રાજાએ કહ્યું:—યજ્ઞ કરવાથી મારી આ દશા થઈ છે. સર્પ યજ્ઞમાં આસ્તિક બ્રાહ્મણે વચનવડે બાંધી લઈ મને ફસાવ્યો, ત્યારથી મહારી ખાતરી થઈ છે કે, યજ્ઞ કર્યાથી કશો ફાયદો તો છેજ નહિ, પરંતુ ઉશ્કેરી હાનિ છે. બ્રાહ્મણો વિના યજ્ઞ થાય નહિ અને બ્રાહ્મણો તો મહા કપટી હોય છે; તહેમનાપર મહારો વિશ્વાસ નથી, માટે યજ્ઞનું નામ લઈશ નહિ. સ્ત્રીએ કહ્યું:—એકવાર યજ્ઞ અપૂર્ણ થયો, તેથી હતાશ નહિ થઈ જવું. મહારા કલ્પા પ્રમાણે જો યજ્ઞ કરશે તો નિઃસંશય યજ્ઞ આવશે; આપ નરયજ્ઞ કરો. તેથી તક્ષકનો નાશ અને રાજ્યલાભ પણ થશે. સ્ત્રીના દુરાચારથી રાજાએ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો, અને અઢાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, તથા યદુસાહિય પણ એકઠું કર્યું. પરંતુ અગ્નિને માટે બત્રીશ લક્ષણસંપન્ન રાજપુત્ર જોઈએ, તેથી સેવકોને આજ્ઞા કીધી કે ગમે સ્થાંથી એકાદ એવો (બત્રીશ લક્ષણયુક્ત) રાજપુત્ર ઢુંઢી લાવો. ફરતાં ફરતાં તે લોકોને અરણ્યમાં શિકાર કરવા સાર આવેલો એક રાજપુત્ર નજરે પડ્યો; ત્યારે તેઓ તહેનેજ પકડી લઈ આવ્યા; તેનાથી બધાને આનંદ થયો, અને અમૃતસિદ્ધિયોગવા ઉપર, માથ વધ ત્રયોદશીને દિવસે યજ્ઞને માટે સરખાત કરી. રાજા અને રાણી બન્નેયે મંગલસ્નાન કરીને યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. યજ્ઞનો પ્રારંભ થયા પછી, બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે, હમણાં તહેને જળો અને અરાદમે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં બન્ને જળમાં સ્નાન કરીને પૂર્ણાહુતિને માટે આવજો. આ યજ્ઞમંડપમાં હવે કોઈ આવવા ન પામે તેવો બંદોબસ્ત કરીને, હમારી વ્યવસ્થા સારી પેઠે રાખવા સાર મંત્રીને કહી દેજો. રાજાએ બધો બંદોબસ્ત ઉત્તમ પ્રકારનો રાખવા માટે પોતાના મંત્રી અને સેવકજનોને કહ્યું, અને પોતે રાણી સહિત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પછી જો રાજપુત્રને બળી આવવા સાર આવ્યો હતો તહેણે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે, "સ્વર્ગસ્થ દેવરાજા મહારો છૂટકો કરવાનાં છે, એવું મને દૃષ્ટાન્ત

થયું છે, તેથી આ હમારો પ્રયાસ વ્યર્થ છે.” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું:—“જુઓ, હમારું મન્ત્રસામર્થ્ય કેવું છે તે.” એમ કહીને મન્ત્રશક્તિથી દેવેન્દ્રસહિત સર્પને આકર્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. દેવેન્દ્ર મૂર્છિત થઇને સર્પસમેત આકર્ષિત થાય છે, એવું જોઇને બૃહસ્પતિએ નારદને બ્રહ્મદેવની પાસે મોકલ્યા અને રક્ષાર્થ કાંઇક ઉપાય જલદી કરો એમ કહ્યું. જ્યારે બ્રહ્મદેવને ખબર પડી ત્યારે તે વિષ્ણુશંકરસહિત અમરાવતીમાં આવીને શો ઉપાય કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્રણેએ આદિ પુરૂષની પ્રાર્થના કીધી ત્યારે આદિપુરૂષે કહ્યું કે, શીકર કરશો નહિ, હું યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોને મોહિત કરીને યજ્ઞનો ધ્વંસ કરું છું.’ પછી આદિનારાયણે મોહિનીસ્વરૂપે યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલા અદારે બ્રાહ્મણોને મોહિત કર્યા, ત્યારે યજ્ઞકાર્ય બંધ પડતાં અગ્નિકુંડ પણ હોલવાઈ ગયો. લોકો તરફથી આ સમાચાર રાજને કાને પડતાંવારને, રાણી સહિત જલદી ત્યાં આવીને તે જુએ છે તો બ્રાહ્મણો નિદ્રા પામ્યા છે, અને અગ્નિકુંડ બંધો હોલવાઈ ગયો છે, એવું ત્હેના જોવામાં આવ્યું. રાણીએ કહ્યું, એ બ્રાહ્મણોએ આપને ઘેર જવાનું કહ્યું અને આપના ગયાબાદ એમણેજ યજ્ઞ બંધ કર્યો. હવે એમને જગાડીને યજ્ઞ બંધ કરવાનું કારણ આપ પૂછો. એમના શરીર ઉપર જલ સિંચન કરશો તો પોતાની મેળેજ ઉઠશે. રાજાએ તે બ્રાહ્મણોની ઉપર જલસિંચન કર્યું તો કોઈ ઐશ્વરી અદૃશ્ય શક્તિથી તે બ્રાહ્મણો મરણ પામ્યા. એવું જોઇને રાજા બયભીત થઈ ગયો, અને સંતાપ કરવા લાગ્યો, ત્યારે પેલી સ્ત્રી એને કાંઈપણ પૂછ્યા કહ્યાવગર પેલા શામકર્ણ ઘોડાપર બેસીને કહી ચાલી ગઈ. એ વૃત્તાન્તના શ્રવણથી રાજા અધિક શોકાકુલ થઈ ગયો. આ રીતે યજ્ઞનો ધ્વંસ થયો, દેવ તથા બ્રાહ્મણના આકર્ષણપાશ નષ્ટ થયા, અને બાકીને માટે આલેક્ષો રાજપુત્ર પણ બંધમુક્ત થઇને આવ્યો ગયો.

વ્યાસ શિષ્યોના શાપ મુજબ રાજાના શરીર ઉપર સ્વેત કુષ્ઠ પણ ઉત્પન્ન થઇને, ત્હેનું સકલઅંગ તેનાથી વ્યાપ થઈ ગયું. રાજા બ્રહ્મહત્યા અને સ્વેતકુષ્ઠ એ બંનેથી જ્યારે બહુજ વ્યાકુલ થઈ ગયો ત્યારે ત્હેણે એકાગ્રચિત્તથી ભગવાન વ્યાસનું સ્મરણ કીધું. ત્યારે વ્યાસ પ્રગટ થયા, અને રાજાએ પૂજા અને સ્તુતિ કરીને પ્રાર્થના કીધી કે, હે ભગવન! આપના ઉપદેશનો મ્હેં અનાદર કર્યો, તેથી બ્રહ્મહત્યાના પાપથી યુક્ત થઇને કુષ્ઠગેાગથી હું મસ્ત થયો છું. હવે શરણે આવ્યો છું તો પૂર્વ અપરાધની ક્ષમા કરીને એ બંને દુઃખ અને પાપમાંથી મ્હારો છુટકો કરો. મ્હને કાંઈપણ સંજનું નથી અને અગ્રિય મનુષ્યના જેવી મ્હારી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. વ્યાસજીએ કહ્યું:— બ્રાહ્મણો સજીવન થાય તો બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નાશપામે, પરંતુ કુષ્ઠરાગ

અપરિહાર્ય છે, એવું મ્હને લાગે છે. જન્મજયે કહ્યું:—“હે ભગવન્ ! આપ એક મુખ છો, છતાં બ્રહ્મદેવ છો, બે હાથવાળા હોવાક્રતા વિષયુ છો, બે નેત્ર આપને છે, છતાં ત્રિનયન (મહાદેવ) છો, એમ હું માનું છું. ‘કર્તુમર્કઃમન્યચાકર્તુમ્’ આપ સમર્થ છો, એવી આપની કીર્તિ હોવાથી, આ શરણાગતના ઉપર આપ કૃપાદષ્ટિ કરો, અને કુશરોગ તથા બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી મ્હારો છૂટકારો કરો. રાગની વિનીતતાથી તેમજ ઉપરતિથી વ્યાસજીએ દયાળુ થઇને કહ્યું કે, આ પદ્માડકપર જ્યાં શિવમંદિર છે, ત્યાં આગળ મંડપ વગેરે સુશોભિત તૈયાર કરો, અને સર્વ સાહિત્ય હું જો કહું છું તે બેશું કરો, હું પ્રયત્ન કરી જોઉં છું. કાર્યની સિદ્ધિ પરમાત્માની કૃપા ઉપર અવલંબી રહી છે. આ વ્યાસઆત્મા મુજબ રાગજીએ મંડપ તૈયાર કરાવ્યો, બાદ પોતે વ્યાસજી સહિત ત્યાં આવ્યા. પછી વ્યાસજી આસન ઉપર સ્થિત થયા, અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા મંજા. ત્યારબાદ અતુર્ભુજરૂપે શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થયા, અને વ્યાસને ત્હેમણે કહ્યું કે:—“ત્હારો હેતુ હું સમજ્યો છું; જનમેજયને ભારત વાંચી સંભળાવો, તેનાથી એ બંને દુઃખોમાંથી મુક્ત થશે; એમ કહીને પોતે ગુપ્ત થયા.

વ્યાસજીએ રાગને કહ્યું કે, “ત્હેં પૂર્વજોની નિન્દા કરી અને ભારત સાંભળવાની ના પાડી, તેથીજ તું કુષ્ઠ રોગી થયો અને ત્હારે હાથે એ બ્રાહ્મણોની હત્યા થઇ. હવે ઉપાય એકજ છે, જો તું ભારત સાંભળીશ તો એ સંકટમાંથી મુક્ત થઇશ. પરંતુ વિપ્રહત્યાથી તું અત્યંત પાતકી થયો છે, એથી ત્હને સામે બેસાડીને સંભળાવશે નહિ. એટલા માટે કાળું વસ્ત્ર વચમાં બાંધવું પડશે, અને તેની પાછળ બેસીને ત્હારે સાંભળવું. પછી વ્યાસજીએ રાગને અદારે બ્રાહ્મણોનાં પ્રેત મંડપમાં લાવીને રાખવાનું તથા ત્હેમને સુગંધિ દ્રવ્યથી ચર્ચિત કરવાનું કહ્યું. રાગજીએ બીજાને હાથે તે વિપ્રપ્રેત મંગાવી રાખ્યાં, અને સુગંધિત દ્રવ્યો વડે ત્હેમને લિખ કર્યાં. પછી અદાર હાથ કાળા વસ્ત્રનો પડદો ત્યાં આગળ બાંધી દીધો, અને પોતે મંગલસ્નાન વગેરે કરીને સાંભળવાને માટે બેઠો. પછી વ્યાસજીએ ત્હેના હાથમાં શ્રીરૂળ (નારી-એળ) આપ્યું, અને પોતાના શિષ્ય વૈશંપયનને ભારત વાંચી સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી.

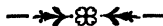
ભારતનું એક એક પર્વ પૂરું થતાં અડદેકો બ્રાહ્મણ જીવતો થયો, અને એક એક હાથ વસ્ત્ર પશુ સફેદ થયું. એ પ્રજાણે અદારે પર્વ વાંચી સંભળાવ્યાં ત્યારે અદારે બ્રાહ્મણો ઉભા થયા તથા અદાર હાથનું કાળું વસ્ત્ર બધું સફેદ થઈ ગયું, અને રાગનો સકલ મ્હેત કુશરોગ નિર્મૂલ થઇને પહેલાં

કરતાંયે સુંદર હોના શરીરની કાન્તિ બની. રાગ્યએ વ્યાસનો અનંત ઉપકાર માન્યો, અને સધળાનું પૂજન અર્ચન કરીને વસ્ત્રાલંકારાદિથી સન્માન કીધું. પછી રાગ્ય જનમેજયે સંગ્રામમાં દેવદંડકનો પરાજય કર્યો, અને હસ્તિનાપુરનું રાજ્યસંપાદન કીધું; અને બ્રાહ્મણોના પ્રત્યે મનમાં જે તિરસ્કાર, દ્રોષ વગેરે હતાં, તે બધું કાઢી નાંખીને હોમના પ્રત્યે ભક્તિ તથા આદર રાખીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે, રાગ્યને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ તથા ક્રુદ્ધરોગમાંથી જે ભારતના અવલુથી છૂટકારો થયો, તે ભારતને માટે આપણે પણ અંતરમાં શ્રદ્ધા ધારણ કરીશું અને તેનું અવલુ કરીશું, તો આપણા પાપનાશને માટે શો સંદેહ છે ? ભારતની નિન્દા અને તિરસ્કાર કરવાથીજ રાગ્યની જેવી દુર્દશા થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે મહાતુભાવ પુરોનો તિરસ્કાર અને ભારત રામાયણાદિ પુણ્ય ગ્રંથોની જે આપણે નિન્દા કરતા હોઈશું, અને તેનાથી આપણને અંતર્બાહ્ય દુઃખ થતું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું શું છે ? એમ થવું સ્વાભાવિકજ છે. એ ગ્રંથોની નિન્દા તે પરંપરાથી એમનીજ નિન્દા થાય છે, અને તેમના કર્તા જ્ઞાની વ્યાસ વાસ્ત્વિકિ વગેરે મુનીઓ ભગવત્સૂત્રજ છે. કેમકે ‘જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્’ એ વચનાનુસાર, જ્ઞાની ભક્ત પરમાત્માનો આત્માજ છે. પોતાના ભક્તોની નિન્દા તથા દ્રોષ કોઈ કરે તે પરમાત્માથી સહન થઈ શકતું નથી. એથી નિન્દા કરનારા પુરુષના ઉપર પરમાત્માની અવકૃપા અને તેનાથી દુઃખ થતું હોય તો તે અસંભવિત નથી. એથી કરીને, પરમાત્માએ સચ્ચિદાનંદ ધારણ કરીને તે સમયે જે જે લીલા ચરિત્ર કર્યાં હોય, તે તે શ્રદ્ધાળુ બનીને, તેમજ અલૌકિક સમજીને અવલુ કરવા સાફ સદા ઉત્સુકતા ધારણ કરવી. તેમ કર્યાથી, જ્ઞાનપ્રતિબંધક પાપનો નાશ થઈને દિવ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

॥ इति शिष्यम् ॥

પંચમ પુષ્પ.

દ્વિતીય કીર્તન ભક્તિ.

(ભગવતકીર્તનથી જીવ્હાની શુદ્ધિ.)

મૃગા ગિરસ્તા હસતીરસત્કથા ।

ન કલ્પયતે રૂપજનધોક્ષજઃ ॥ ભાગ. ॥

પરમાત્માનાં અલૌકિક મધુર ચરિત્રાનું કીર્તન કરવું એ દ્વિતીયભક્તિ છે. શ્રી ભગવાનના ગુણ સમહનું કીર્તન કરવાથી અંતઃકરણને વિષે ત્હેમની મૂર્તિ પ્રગટ થઇને, પુરુષોનાં નિખિલ દુઃખોનો, સર્વ જ્ઞેમ અધિકારનો નાશ કરે છે, અગર મેઘ પંકિતને પ્રચંડ વાયુ જ્ઞેમ દૂર કરી દે છે, તેજ પ્રમાણે નાશ કરીદે છે. એટલા માટે હરેક મનુષ્યે પરમાત્માનું ગુણગાન કરીને વાણીની શુદ્ધિ સંપાદન કરવી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાયન વ્યાસ કહે છે કે:—

અસત્કીર્તનકાંતારપરિવર્તનપાંસુલામ ।

વાચં શૌરિકથાલાપૈર્ગંગયેવ પુર્નીમદે ॥

અસત્ ‘મિથ્યાભૂત વિષય તેમજ દુર્જન પુરુષ, એમના’ ગુણકીર્તનરૂપ કાંતારમાં સંચાર કરનારી હમારી વાણી પાંસુલા (ધૂળવાળી એટલા માટે મલિન) થઇ છે. તેને હમે શૌરિક જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, ત્હેમનાં કથાવર્ણન-વડે પવિત્ર કરીએ છીએ. ભગવત્કથા ગંગાની માફક ત્રણે લોકને પાવન કરનારી છે; ગંગા સ્નાન મૃત્યુ પાતાળને, અને કથા શ્રાતા વક્તા અને પ્રત્યક્તા પુરુષને પવિત્ર (નિપ્પાપ) બનાવી દે છે. સદ્રૂપ પરમાત્મપતિનું વર્ણન નહિ કર્યાથી અને અસદ્રૂપ પરપુરુષનું અનુસરણ કર્યાથી જીહવા પાંસુલા (સ્વૈરિણી) બની છે. સાધ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડીને બીજા પુરુષનું વર્ણન કરતી નથી અને ત્હેને અનુસરતી નથી; સર્વભાવથી પતિપરાયણ થાય છે. પરંતુ સ્વૈરિણી સ્ત્રી, ક્ષણિક સુખને ખાતર, સર્વ ભાવથી પરપુરુષને ભજે છે અને અધોગતિને પામે છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ ભયમાંથી નિમુક્ત કરીને રક્ષણ કરનારા યથાર્થ પતિ જે પરમાત્મા, ત્હેમના ગુણાનુવાદ નહિ ગાતાં, વિષય-પ્રાપ્તિને અર્થે દુર્જનોનો સંગ અને ગુણ વર્ણન કરીને સ્વૈરિણી સ્ત્રીની પેઠે જીહવા મલિન (પાપી) થઇ છે, અને તેથી તેને અધોગતિ પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલું જે પાંશુલત્વ ‘મલિનતા, સ્વૈરિણીત્વ’ તે નષ્ટ થઇને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થવા માટે, જીહવાને પરમાત્મગુણકથાવર્ણનરૂપ ગંગામાં તેને સદૈવ નિમજ્જ કરવી જોઇએ. સારાંશ, કે પરમાત્મનામ સંકીર્તનથી જીહવાની શુદ્ધિ અને તેનાથી ઝટ મનઃશુદ્ધિ થઇને, જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્પદંતગર્ધવે પણ મહિમ્નસ્તોત્રમાં વર્ણન કયું છે કે:—

મધુસ્ફીતા વાચઃ પરમ-ત નિમિત્ત-ત- ।

સ્તથ બ્રહ્મન્નિકં ઘાગપિ સુરગુરોર્લક્ષ્મણ- ।

મમ ત્વેતાં વાણીં ગુણકથન-ન્યન મલતઃ ।

પુનામીત્યર્થેઽસ્મિ-રમચન બુદ્ધિર્બલસિતા ॥

હે વિભો ! શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારવડે અત્યંત મધુર અને આનંદવાચી અમૃતતુલ્ય વેદવાણીને નિર્માણ કરનારો જે તું, તે ત્હને બ્રહ્મદેવની વાણી શું આશ્ચર્ય જનક તેમજ આનંદપ્રદ લાગશે કે ? નહિજ. પ્રત્યક્ષ હિરણ્ય ગર્ભની સ્તુતિનો જ્યારે આ પ્રકાર છે, ત્યારે મહારા સ્તુતિ વચનથી આપને શીયમત્કૃતિ લાગવાની હતી ? એનાપર એવી શંકા થશે કે, એમજો હોય તો પછી ત્હમે સ્તુતિ શામાટે કરોછો ? તો સાંભળો. હે ત્રિપુરાંતક ! ત્હમારા ગુણકીર્તનપુણ્યથી આ મહારી અપવિત્ર વાણીને પવિત્ર કરવી, એ હેતુથી મહારી શુદ્ધિ ત્હમારી સ્તુતિ કરવાને પ્રયત્ન થઇ છે. નહિકે સ્તુતિ કૌશલ્યથી ત્હમારું ચિત્તરંજન કરવું, એ અભિપ્રાયથી. એજ આશયથી વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પણ શાંકરદિગ્વિજયમાં કહ્યું છે કે:—

ધર્મસ્થાને કશન્ય સુજનંમન્યાધિકન્યાનટી ।

નૃત્યોન્મત્તનરાધમાધમકથાસંમર્દદુષ્કર્દમૈઃ ।

દિગ્ધાં મે ગિરમઘ શંકરગુરુક્રીડાસમુઘઘશઃ ।

પારાવારસમુચ્ચલજ્જલજ્વરૈઃ સંક્ષાલયામિ સ્ફુટમ ॥

અકૃતાર્થ, છતાં પોતાની જાનને કૃતાર્થ માનનારા, અને વિવેકરહિત તથા દુર્જન હોવા છતાં પોતાને સુજન સમજનારા અને સમુદ્રકન્યા લક્ષ્મીનટીના નાયથી ઉન્મત્ત થયેલા જે નરાધમ પુરો, ત્હેમની અધમ કથાથી દુષ્ટપંકથી સ્પિષ્ટ થયેલી મહારી વાણીને, હું આજે શંકરાચાર્યગુરુની લીલાઓથી ભરેલા યશોરૂપ સમુદ્રમાંથી નીકળનારા ઉદકપ્રવાહવડે ઉન્મત્ત પ્રકારે ઘોઘ નાંખું છું. તેમજ વંધ્યાપુત્ર તથા ગર્દભીના શૃંગવત્ મિથ્યા એવા ક્ષુદ્ર રાગઓની ક્ષમા, શૂરતા, ઉદારતા, દયા ઇત્યાદિ ગુણવર્ણન કલાથી દુર્વાસનાથી દુર્ગન્ધિત થએલી મહારી વાણીને, શંકરાચાર્ય યતિની ત્રિલોકરૂપ રંગજ્વલિ ઉપર ત્લકરનારી કીર્તિ નટીના અંગથી પ્રસરેલા ચન્દનચૂર્ણવડે હું સુગન્ધિત કરું છું. સારાંશ કે, મિથ્યા પ્રશંસા કર્યાથી દૂષણયુક્ત બનેલી મહારી વાણીને શંકરગુરુની કીર્તનના વર્ણનવડે ભૂષણવાળી બનાવું છું. આ સર્વ વચનોપરથી વાણીની શુદ્ધિ પ્રથમ કરવી જોઇએ, અને તે શુદ્ધિ પરમાત્મા તથા ત્હેમની વિભૂતિઓના ગુણાનુવાદવડે થાય છે, એ નિશ્ચિત થયું. તે વિના મનની નિમલતા થવાની નથી, અને જ્ઞાન તથા મુક્તિ પણ દુર્લભ રહેશે.

દક્ષિણમાં ઝોદાવત્તીને કિનારે પ્રતિજ્ઞાન (પૈકણ) નામના ક્ષેત્રમાં એકનાથ મહાત્મા થઈ ગયા. તેઓ કેવળ શાન્તિની પ્રતિમા તેમજ જ્ઞાન કમલના મકરંદ છે, એમ લોકો કહેતા હતા. તેઓ નિરન્તર વર્ણાશ્રમ ધર્માનુસાર

કર્મો કરીને પરમાત્માના અનન્ય ભજનમાં નિમગ્ન રહેતા. તેમના મકાનની પાસે એક વેપારી ગૃહસ્થ રહેતો હતો, પરંતુ તે કદી કથાકીર્તન સાંભળતા. તેમને ઘેર જતો નહિ. તેમજ ગંગાજનાં સ્નાનાર્થે પણ કદી જતો નહિ, અને ઘેર ઉઠ્યાં પાણીથીજ ન્હાતો; સારાં શ કે, તે અભક્ત તથા અનાચારી હતો. તેની સ્થિતિ જોઈને એકનાથ મહારાજને દયા ઉપજી, અને તેનું મન પરમાત્મા તરફ લગાડવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. કારણ કે, દૂરદેશાવરથી લોકો કથા શ્રવણ કરવા આવે છે, અને આ મહારે પાડોશી થઈને એક દિવસ પણ આવતો નથી, અને પ્રપંચાસક્તિમાં ખૂબ તલ્લિન થઈ ગયો છે, તેથી ધીરે ધીરે યુક્તિથી એને સન્માર્ગ ઉપર આણવાથી એનું કલ્યાણ થશે એ પ્રમાણે તેઓ વિચાર કર્યાં કરતા. એક દિવસ ગંગા સ્નાન કરીને એકનાથ મહારાજ પાછા ઘેર આવતા હતા, તેવામાં રસ્તાપર તેની મુલાકાત થઈ; ત્યારે તેમણે જાણી જોઈને એને પૂછ્યું:—“ત્હમે કાણ છો ? ક્યાં રહો છો ? શો ધંધો કરો છો ?” તેણે જવાબ દીધો:—“હું આપની પડોશમાંજ રહું છું. મહારે બાળખંચાં સ્ત્રી વગેરે સર્વ કુટુંબ છે; હું વેપાર કરું છું.” ત્યારે એકનાથ બોલ્યા:—“હું ત્હમારી પાસે એક વસ્તુ માંગુ છું” તે આપો.” એનું સાંભળીને તે કાંઈપણ જવાબ દીધા વગર ચુપચાપ ઉભો થઈ રહ્યો; તેના મનમાં કે આ મહારી પાસે કાંઈક દ્રવ્યની માંગણી કરતા હશે, તેનો અભિપ્રાય ઝટ સમજી જઈને એકનાથ બોલી ઉઠ્યા:—“ભાઈ! મને દ્રવ્યની આકાંક્ષા નથી, પરંતુ ત્હમે કદી પરમાત્મકથા શ્રવણમાં આવતા નથી અને પાછા કહો છો કે ત્હમારે પાડોશી છું, માટે આટલું કરોકે, થોડો વખત કાઢીને કીર્તનમાં આવતા રહો.” તે બોલ્યો:—“મને આમતેમ ભટકવાનો વખતજ મળતો નથી. પ્રાતઃકાળનો એકવાર મહાર નીકળી પડું છું તે ભોજનને માટે બપોરે ઘેર આવું છું અને ભોજન કરીને પાછો જઈ છું તે એક પ્રહરરાત્રિ વીત્યાબાદ ઘેર આવું છું અને ભોજન કરીને હિસાબ વગેરે લખું છું; બીલકુલ દુરસદ મળતી નથી.” એકનાથે કહ્યું:—“જો એમ હોય તો, હું ત્હમને એક શ્લોક કહું છું, તેનો નિત્ય પાઠ કરતા રહેજો; તેમ કર્યાથી ત્હમે કૃતાર્થ થઈ જશો.” ‘દીક’ એ પ્રમાણે તેણે કહ્યા બાદ મહારાજ તેને વિષ્ણુસહસ્રનામમાંથી એક શ્લોક લખી આપ્યો અને તેનું સાર્વકાળ પઠન કરવા કહ્યું. એ શ્લોકનો ધણા દિવસ પાઠ કર્યા બાદ તેની બુદ્ધિમાં ફેર પડ્યો, અને તેણે બીજો શ્લોક પૂછ્યો અને તેનો પણ પાઠ કરવા માંડ્યો. એ પ્રમાણે તેણે આખું વિષ્ણુસહસ્રનામ મ્હોડે કર્યું, અને તેની વૃત્તિમાં ધણો ફરક પડી ગયો. એકનાથ મહારાજનાં નિત્ય કર્મો કર્યા વગર તેને

ત્હેન પડતું નહિ, એવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ. સામાન્ય વ્યહવારમાં પણ આપણને એવો અનુભવ જણાય છે કે કોઈ મનુષ્ય ખીજા કોઈનું રાતદિવસ નામ લેતો હોય છે, અને ત્હેને જો એવાતની ખબર હોય છે તો, તેપણ ત્હેની પાસે દોડતો આવે છે, તથા પ્રસન્ન થાય છે. તો પછી પરમાત્માનો નિરન્તર જપ કરનારો ત્હેમની કૃપાથી પૂર્ણકામ અને કૃતાર્થ કેમ નહિ થાય ? તે ગૃહસ્થ, એ પ્રમાણે નિત્ય વિષ્ણુસહસ્રનામના પાઠથી નિર્મલાન્તઃકરણ થઈને, દેવદર્શન તથા પુરાણ કીર્તન શ્રવણમાં જવા લાગ્યો અને ઘેરપણ દેવપૂજન વગેરે કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસ બાદ ત્હેને નવજવરની ભાવના થઈ, અને મરણ પથારીએ પડ્યો, પરંતુ પહેલાંનો દૃઢ અભ્યાસ થઈ ગયો હતો, તેથી આખર વખતે પણ વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરતાં કરતાં ત્હેણે દેહ છોડ્યો, અને ત્હેને સદ્ગતિ મળી. કેમકે, ‘અન્તે મતિઃ સ્થા ગતિઃ’ અંતઃકાળમાં પુરૂષની યુદ્ધિની જેવી ભાવના થશે, તેજ પ્રમાણે ત્હેને સદ્ અસદ્ ગતિ મળવાની. એથી કરીને પ્રથમ અભ્યાસ થયો હશે તોજ અંતમાં તે સંસ્કારથી સ્મૃતિ રહેશે. તાત્પર્ય કે, ભગવન્નામ સંકીર્તનથી વાણીની શુદ્ધિ થઈને મનોવૃત્તિ નિર્મલ થઈને, તે ગૃહસ્થને જેવી ઉત્તમ ગતિ મળી, તેજ પ્રમાણે આપણી જીવવા જો ભગવદ્ગુણ તથા નામકીર્તન પરાયણ બનશે તો, આપણને પણ સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. પરંતુ જીવવા ભગવન્નામ-અહણમાં પરાક્રમુખ થઈ જાય છે, અને વિવિધરસ સેવનમાં લંપટ બની જાય છે, અને તેની પ્રાપ્તિને અર્થે અન્ય દુઃખચારી પુરૂષોને ભજે છે, એ કેટલું બધું આશ્ચર્ય છે ? મહાત્મા કહે છે કે:—

પદ-રાગ, હમીર-તાલ, મિતાલા.

રસના ક્યૌં ભૂલી હરિનામ ॥૧૬॥ પડસ ભોજનસ્વાદ બતાયો
કૂર કપટકી ખાન ॥૧૭॥ યા નરદેહકો ગર્વ ન કીજે જો બાદલકો
ધામ ॥૧૮॥ ગંગાધરકે અંતર્યામી ખોજે આત્મારામ ॥૧૯॥

હે રસના ! તું સર્વાન્તર્યામી પરમાત્મા હરિનું નામ કેમ ભૂલી ગઈ ? જે પરમાત્માએ ત્હેને રસગતા બક્ષી છે, તેના નામરસનું આસ્વાદન નહિ કરતાં, કેવળ તુચ્છ જે પડસ તેના પાનમાં સદા તત્પર રહે છે, એવી તું બારે કૃતધ્વી અને કૂરકપટની ખાણ બની ગઈ છે. આકાશમાં જે પ્રમાણે વાદળ આવે છે અને પાછું ઝટ વીખેરાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ નરદેહ સ્થૂળંશુર છે, એમ સમજીને એને માટે કદી ગર્વ ધારણ નહિ કરવો, અને

अंगाधर महादेव पशु अन्तर्यामी आत्मारामतुं निरन्तर स्मरणप्रार्थना करे
छे ते जेधने, त्हारे पशु रामनामाश्रुतुं पान करीने अवसिन्धुने तरी नव-

આનાપર એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે વાણીની શુદ્ધિ વેવ્યાકરણ (સહજશસ્ત્રવેત્તા, અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્રી)ની ઉપાસના કર્યા વગર થતી નથી. તોપણ હરિની ઉપાસના (નામ ગુણાનુ કીર્તન) કર્યાનો શો ઉપયોગ ? અંકુશ કહે છે કે:—

सूत्रं पाणिनिवचं कंठे कलयन् समुद्रहति सुवृशम् ।

वर्णादीनां धर्मान्बुद्ध्वा विधिवद्बुधः प्रयुंक्तेऽसौ ॥

પુરૂષ, પાણિ (હસ્ત) નિર્મિતસત્ર (યજ્ઞોપવિત) ઉપનયન વિધિવડે કંઠમાં ધારણ કરીને પછી વિવાહવિધિદ્વારા સ્ત્રીના સ્વીકાર કરે છે. ત્યારપછી તે સ્ત્રીની બ્રાહ્મણ્યાદિ વર્ણ અને બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોના ધર્મોને (અધ્યયન અધ્યાપનાદિકોને) સમજીને યથાવિધિ આચરણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે પાણિનિ મહર્ષિ વિરચિત અષ્ટાધ્યાય પરિમિત સૂત્રોને કંઠમાં (મુખમાં) ઉચ્ચારણરૂપ- વડે ધારણ કરીને. મનુષ્ય ઉત્તમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારપછી તે પંડિત વર્ણોના (અક્ષરોના તેમજ શબ્દોના કસ્ય દીર્ઘ, પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ ઇત્યાદિ) ધર્મોને જાણીને યથાવિધિ ઉચ્ચારણ કરે છે. એટલા માટે, પ્રથમ વૈધ્યાકર- ણની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે; વાણીની શુદ્ધિ તે વિના થતી નથી. વળી કવિ કહે છે કે:—

यद्यपि बहुनाधीने तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छत ॥

હે પુત્ર ! હે શિષ્ય ! તું બહુ અધ્યયન ન કરે તો હરકત નહિ, પરંતુ એક બ્રાહ્મણસામન્ય તો અધ્યયન કરજો. કેમકે તે વગર અક્ષર અને શબ્દોના બેઠ સમજાશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જશે. જે પ્રમાણે સ્વજન એટલે સ્વકીયજન અને શજન એટલે કૃતરો. તેમજ સકલ (સર્વ) અને સકલ (દુકડો); સદૃત એકવાર અને સદૃત (વિદ્યા, મળ) એ પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ થાય છે. એમાં જો 'સ'ને બદલે 'શ'નો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો કેટલો અનર્થ થઈ જાય છે, તે હવે લખેલા અર્થોવડે ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે બ્રાહ્મણ બધુવુંજ જોઈએ. સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, પુરુષે જો કે બ્રાહ્મણસામન્ય પરિશીલનથી સંપાર્થજ્ઞાન સપાદન થયું હશે, પરંતુ તેનાથી પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કાંઈ થોડાજ થવાનો હતો ? ભગવાન એવેજ મહિષે કહે છે કે:-

ન શેઠ્યજ્ઞાપ્યયતૈર્ન વત્સૈર્ન ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિકમઃ ।

પરંરુપઃ શાકલ અહં તુલ્યોકે દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુમવીર ॥

હે કુરુમેષ અર્જુન ! મહેં પ્રસન્ન થઇને હોને જે દિવ્ય વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું છે, તે પ્રમાણે આજસુધીમાં કોઈ બીજાએ જોયું નથી. મહારા અનુગ્રહ વગર આવું રૂપ જોવાને કોઈ સમર્થ નથી. ઋગાદિ ચતુર્વેદોના અક્ષરમહણરૂપ અધ્યયનરૂડે, તેમજ મીમાંસા, કલ્પસૂત્રાદિ દ્વારા વેદમોષિત યજ્ઞાદિકર્મોના અર્થ વિચારરૂપ અધ્યયનરૂડે, તથા તુલાપુરૂષ દાન વગેરેથી, શ્રૌતસ્માર્ત કર્માદિકોવરૂડે, તેમજ કૃમ્હ્યાદ્રાપણાદિ શરીરશોષણરૂપ ઉચ્ચપાદિથી આ મનુષ્ય-લોકમાં મહારા પ્રસાદ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે, એવા ત્હારા શિષ્યા આવા વિશ્વરૂપમાં મહને જોવાને માટે કોઈ સમર્થ નથી. સારંગ, નિરતિશય ભક્તિવગર કેવળ વેદશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન, ઇશિસાક્ષાત્કાર કરાવવાને અસમર્થ છે. વિદ્યારૂપ સ્વામીજી પણ લખે છે કે:—

અર્થ વ્યાકરણાદ્યુચ્ચ સાક્ષાત્કારોઽવશિષ્યતે ।

સ્વાત્કૃતાર્થત્વચીર્યાવત્તાવદ્ગુરુમુપાસ્ત્વ મોઃ ॥

વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રોના અધ્યયનથી, પરમાત્મવિષયક જ્ઞાન થયું હોય, તોપણ સંશય વિપર્યય ઇત્યાદિકોનું નિરસન કરવા સાર અપરોક્ષજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છેજ. હે શિષ્ય ! જ્યાં લગી ‘હું કૃતાર્થ થયો છું’ એમ જાગે નહિ ત્યાં સુધી સંયુરની કપાસના કરી ઉચિત છે. કૃતાર્થયુદ્ધિ થવા પછીજ સંપૂર્ણ અજ્ઞતાન થયું છે, એમ સમજવું. કૃતદૃશના પ્રાપ્તિને સાર અજ્ઞતું કેવળ શાબ્દિકજ્ઞાન વ્યાકરણના અભ્યાસથી થયું હશે, તોપણ તેનાથી આનંદ યોડાજ થવાતો હતો ? અને જે કોઈ એમ સમજતા હોય કે, શબ્દાર્થજ્ઞાનથીજ આનંદ થઇને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તો ત્હેમને નીચેની વાત-સાહેબના ચતુર્વેદી જેવાજ જાણવા.

કોઈ એક ધનાઢ્યને પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું હતું; ત્હેણે પોતાની પાસેના મનુષ્યને બોલાવીને કહ્યું:—“બાઈ ! “ આ મહાઈ ધન ચારે વેદ જાણનારા મનુષ્યને આપવાનું છે,” તો જગદી એવા કોઈ વિદ્વાનને બોલાવી લાવો.” જેને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું હતું તે મનુષ્ય અક્ષરને શત્રુ હતો પરંતુ ભોભવરૂડે યતન થએલો હોવાથી, તે બોલ્યો:—“બાઈ ! હું ચારે વેદ જાણું છું; એક ઋગ્વેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો સામવેદ, અને એથો અથર્વવેદ. માટે આ બધા ધનનું મહનેજ દાન કરીદો.” એ મહત્તું વચન સાંભળીને પેલો શ્રીમંત હસીને બોલ્યો:—માઈ ! હજી વેદોનાં નામ અને સંખ્યા

અપ્યાયીજ ને અતુવેદી બની જવાતું હત, તો અત્યારે જગત્માં બધાજ અતુવેદી બની ગયા હન; કોઈ દિવેદી અને ત્રિવેદી રહેત નહિ. સારાંશ કે, જેઓ એમ કહેતા હોય કે “કેવળ શબ્દાર્થજ્ઞાનજ કૃતકૃત્યતાતું કારણ છે,” તેઓને આ દષ્ટાન્તમાંના મનુષ્યના જેવાજ સમજવા. એનાપર શિષ્યે શંકા કરી કે, તે મનુષ્ય તો ફક્ત વેદોની સંખ્યાજ ગણ્યતો હતો, પરંતુ ત્હને વેદોનું પૂર્ણજ્ઞાન નહિ હતું. અર્થાત્ મહારી સ્થિતિ એના કરતાં બિન્ન સમજવી; કેમકે હું વેદશાસ્ત્રોના અર્થ સમજું છું. વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું:— ત્હારી સ્થિતિ પણ એનાથી જુદી શી રીતે કહી શકાય? ત્હને પણ ‘બ્રહ્મ-નંદ’ શબ્દની આગળ શું છે, તે યોડુંજ માણુમ છે? બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કયાં થયો છે, અને ત્હેના આનંદનો અનુભવ તું કયાં કરે છે? સારાંશ કે, એ અતુવેદી મનુષ્યની માફક, ‘બ્રહ્મજ્ઞાનનું’ ત્હને પણ તૃયાજ અભિમાન છે. ‘બ્રહ્મ અખંડેકરસ, અદ્વિતીય, સમ્યવદાનંદરૂપ છે’ ઇત્યાદિ શબ્દ માત્રજ તું ગણ્યે છે. એના અર્થની તરફ ત્હારું ધ્યાન યોડુંજ છે? કેવળ શબ્દોનોજ પટપટારો (પાઠ) કરી ગણ્યે છે. પરંતુ તેના યથાર્થ અર્થજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી, પરમાત્મઉપાસના અને તદ્રૂપ સદ્ગુરૂની ઉપાસના વડે, તે સંપાદન કરવું જોઈએ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણ: ।

નાનુધ્યાયાદ્બહુચ્છન્દ્યાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥

ધીર યાને બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનસંપન્ન અને બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનારા મોક્ષેચ્છુ બ્રાહ્મણે એ અખંડાનંદેકરસ પરમાત્માને ગણ્યીને, અર્થાત્ સંશયશૂન્ય બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર સંપાદન કરીને બ્રહ્મ તથા આત્માનો ઐક્યભાવ છે એ પ્રકારના જ્ઞાનપ્રવાહથી પરિપૂરિત ચિત્તૈકાગ્રય સંપાદન કરવું. કેવળ અનેક શબ્દોને ગોખતાંજ રહેવું નહિ, કેમકે, અસંખ્ય શબ્દોના ઉચ્ચારણથી અને ગોખવાથી વાણી થાકી જાય છે, અને અસંખ્ય શબ્દોનું સ્મરણ કર્યાથી મન પણ આન્ત થઇ જાય છે. એથી કરીને એકજ પરમાત્મતત્ત્વનું સતત અનુસંધાન કરતા રહેવું. આ ઉપરથી પરમાત્માનો સચ્ચ અથવા નિર્ગુણ સાક્ષાત્કાર સંપાદન કરાવવાને વેદશાસ્ત્રાદિકોનું અધ્યયન તેમજ અર્થજ્ઞાન હેતુરૂપ છે એમ સમજવું બિચ્છા છે.

એક વખત શંકરાચાર્યની સ્વારી બિશ્વને માટે બર્ષ રહી હતી, તે વખતે એક જગ્યાએ કોઈ શિષ્ય પોતાના ગુરુએ અપિએ પાઠ ‘કરણે કરણે કરણે’ એ પ્રમાણે બોલે બોલે ગોખતો હતો. એકમતથી તે ગોખી રહ્યો

હે એવું જોઈને શંકરાચાર્યે કહ્યું:—“હે બાલ ! આ તું શું કરી રહ્યો છે !” શિષ્યે કહ્યું:—“શુદ્ધિ આપેશો પાઠ ગોપાળુ છું.” શંકરાચાર્યે બોલ્યા:—હે પુત્ર ! હું ક્યારનો જોઈ રહ્યો છું કે તું આ પાઠ કરી રહ્યો છે, અને ઉચ્ચારણ કરતાં ત્હારી જીભને પરિશ્રમ પણુ ધણો થાય છે. તે શિવાય, એ પ્રમાણે પાઠ કર્યાથી કશો પરમાર્થ પણુ સિદ્ધ થતો નથી. માટે હું કહું છું તેનો એકામ-તાથી પાઠ કર અને વિચાર કરી જોશે તો ત્હને જ્ઞાન થશે.

ભજગોવિન્દં ભજગોવિન્દં ભજગોપાત્રં મદમતે ।

પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે નહિ નહિ રક્ષતિ કુકુચ્ચ કરણે ॥

કા તવ કાન્તા કરતે પુત્રઃ સંસારાયમતીવ વિચિત્રઃ ।

કસ્ય ત્વં વા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં બ્રાતઃ ॥

મા કુરૂ ધનજનનૈવનગર્વ હરતિ નિમેષાત્કાલઃ સર્વમ્ ।

માયામયમિદમખિલં હિત્વા ક્ષદમપદં પ્રવિશાશુ વિદિત્વા ॥

નલિનીદલગતજલવત્તરલં તદ્ભજનમતિશયયપલમ્ ।

ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ॥

હે મૃદુપુત્રે ! ‘કુકુચ્ચ કરણે કુકુચ્ચ કરણે’ એ પ્રમાણે પાઠ કર્યા કરવાથી, મરણકાળ પાસે આવતાં, તે ત્હારી રક્ષા કરવાને સમર્થ થશે નહિ. પરંતુ હે ગોવિન્દ ! હે ગોપાળ ! ઇત્યાદિ પરમાત્માનાં નામનું એકામતાથી ભજન કરાય તો, તે પરમાત્મા અંતકાળે અગર સંકટ સમયે ભક્તોની રક્ષા કરે છે. માટે તું ત્હેમના નામનો જપ કર. ‘કુકુચ્ચ’ ધાતુ કરણાર્થક છે, તેનો એ ઘોષ કરી કહ્યો હતો. તો હવે વિચાર કરો કે, ‘કુકુચ્ચ’નું અર્થજ્ઞાન થયું તો શું, તેનાથી પારમાર્થિકજ્ઞાન તેમજ રક્ષા થઈ શકવાનાં હતાં ? પરંતુ ગોવિન્દ ! ગોપાળ ! હરિ ! એ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી તદર્થ જે પરમાત્મા તે, પ્રત્યક્ષ આવીને સંસારમાંથી રક્ષા કરે છે. સંસાર અત્યંત વિચિત્ર છે, પરંતુ મનુષ્ય તેમાં વિષયસુખને સાઝ રાત દિવસ વલખાં માર્યા કરે છે, અને સ્ત્રી મ્હારી, પુત્ર મ્હારો ઇત્યાદિ કહે છે. હે શિષ્ય ! આ સંસારમાં કોણ ત્હારી સ્ત્રી અને કોણ ત્હારો પુત્ર છે ? તથા તું કોનો છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? ઇત્યાદિ તત્ત્વનો વિચાર કરીશ તો ત્હને યથાર્થ વિદિત થશે. ધન, જન, જીવનને માટે કદી મર્વ નહિ કરવો. કેમકે કાલ, એ ક્ષણમાં સર્વસ્વનો નાશ કરી દે છે. આ સમસ્ત વિશ્વ માયામય છે એવું સમજીને તેની આસક્તિને

સાગ કરીને પરમાત્મપદને જાણવું અને તેમાં સ્થિત થઈને રહેવું. કમળપત્ર ઉપર સું જળ જેવું ચંચલ જણાય છે, તેવુંજ આવરદા પણ અત્યંત ચંચલ છે. એટલા માટેજ, સંસારસમુદ્ર તરવાને નૌકાનુલ્લ સંજ્ઞન મહાત્માઓનો સમાગમ કરવો, અને પરમાત્મ ભજન કરવું. તાત્પર્ય, એ છે કે પરમાત્માના કીર્તન વિના જીવવાની શુદ્ધિ, મનની નિર્મલતા, ઈશનો અનુમતિ, સ્વરૂપનું ચાર્યજ્ઞાન અને મુક્તિ દુર્લભ સમજવાં. પહેલાં જે શંકા કરવામાં આવી હતી કે, વૈશ્વાકરણી ઉપાસના કરવાથી ચાર્ય શબ્દોચ્ચાર અને અર્થજ્ઞાન અધને જીવવાની શુદ્ધિ થશે, પરંતુ સત્ય વૈશ્વાકરણ પૂછે, તો પરમાત્માજ છે. ભારતમાં સનતસુભતીય સંહિતામાં કહ્યું છે કે:—

સર્વાર્થનાં વ્યાકરણાદિવ્યાકરણ ઉચ્યતે ।

લૌકિક વ્યાકરણશાસ્ત્રી સર્વ શબ્દોના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે એટલા માટે તેને વૈશ્વાકરણ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ઘટપટાદિ નિખિલપદાર્થોને પરમાત્માએ સ્પષ્ટ કરેલા હોવાથી, તેમને વૈશ્વાકરણ કહી શકાય. પરમાત્માએ જો એ પ્રમાણે નામરૂપાત્મક અખિલ વિશ્વને સ્પષ્ટ પ્રકાશિત કર્યું નહત, તો આપણે આ ઘટ છે, આ પટ છે, આ ગાય છે, આ મનુષ્ય છે, તે કેવી રીતે જાણી શકત ? એથી કરીને પરમાત્મરૂપી વૈશ્વાકરણીને ઉપાસના કરવામાં આવે, તો નાકશુદ્ધિ થઈને વેદશાસ્ત્રોના પરમ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. એટલુંજ નહિ પણ પરમાત્મા લૌકિક વૈશ્વાકરણના કરતાં વિલક્ષણ પ્રકારના વૈશ્વાકરણ છે, એટલા માટે તેમને અધિક જાણવા, એ પ્રમાણે કવિએ શ્લોકાર્થમાં વર્ણવ્યું છે.

નો જાતઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ કશ્ચિદપિ પ્રાપ્નોતિ ચત્ત્રત્વયો ।

હોપં નૈવ વિકલ્પતે કિલ યદાદેશઃ પ્રવૃત્તઃ ક્વચિત્ ।

વૃષ્ટ્વા યસ્ય ગુણો ન લાભિત ઇતિ શ્રીરામચંદ્રચરિત્ ।

સદૈવ્યાકરણાદિશિષ્યત ઇતિ ત્વં વાક્ લમેવાચચ ॥

પ્રતિતીપર (બુદ્ધિ આદિના કરતાં શ્રેષ્ઠ) પરમાત્માનો પ્રત્યય (પ્રતીતિ) અથા બાદ કદી તેનો ભોપ (નાશ) થતો નથી. વાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—

યથા જ્ઞાનકલા ત્વંતઃ સ જ્ઞાતા વિમે વિમે ।

જિમતિ જ્ઞાનદેવ સુલેખઃ પ્તચાલેષત્ ॥

સર્વેષ હિ કલા જન્તાવનન્વાઃ ન નશ્યતિ ।

મનુષ્યની અખિલ કલાઓ, જો સાર્વકાલ અભ્યાસ ન હોય તો, નાશ પામે છે. પરંતુ એ જ્ઞાનકલા અંતરમાં એકવાર પ્રગટ થઈ એટલે ઉત્તમજેનમ્

વાવેલી શાંભિ (ડાંગર) વગેરેની માફક પ્રતિદિન વૃદ્ધિને પામે છે; લૌકિક વૈચારણ્યનો પ્રકૃતિથીપર જે પ્રત્યય છે, તેનો લોપ થાય છે. જેમ ‘રાજન’ એ પ્રકૃતિ અને ‘સુ’ એ પ્રત્યય છે, તેમાં ‘સુ’ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. (પ્રકૃતિ એટલે મૂળરૂપ, અને પ્રત્યય એટલે વિભક્તિ પ્રત્યય.) તે પ્રમાણે એ હરિનાં આદેશ (આત્મા)નો કોઈ સ્થાનમાં અને કાલમાં વિકલ્પ થતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

મીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષોદેતિ સૂર્યઃ ।

મીષાસ્માદગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પંચમઃ ॥

આ પરમાત્માના શ્રાકથી વાયુ નિયમિત વહે છે, તહેમના બચથી સૂર્ય ઉગે છે, અને અગ્નિ, ઇન્દ્ર તેમજ પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે. પરંતુ લૌકિક વૈચારણ્યનો આદેશ વિકલ્પિત થાય છે. જેમકે ‘હર પદ્મિ,’ અગર ‘હરયેદ્મિ’ એ પ્રમાણે લોપરૂપ આદેશનો વિકલ્પ થાય છે તેમજ તે પરમાત્મરૂપ વૈચારણ્યની વૃદ્ધિ પરમીય ગુણોને આધા કરતી નથી, અથવા જેની વૃદ્ધિથી અર્થાત્ પરિસ્ફૂર્તિથી મૈત્ર્યાદિ ગુણોની પણ વૃદ્ધિ થાય છે, આધા (હાસ) નહિ; પરંતુ એ લૌકિક વૈચારણ્યની જે વૃદ્ધિ છે, તે ગુણને આધિત કરે છે. જેમકે, ગંગા+ઓઘઃ=ગંગાઘઃ. એ પ્રમાણે, પરમાત્મા શ્રીરામચન્દ્ર, ઉત્તમ વૈચારણ્યના કરતાં પણ અંત છે, એટલા માટે હે વાણી ! તું એમનો આશ્રય કર. તેમ કર્યાથી ત્હારી સંસ્કૃતતા (સંસ્કૃતિ) થશે અને તહેમની કૃપાથી તું સંસારસાગરને તરી જઈશ વિવેકચૂડામણિમાં શ્રી શંકરાચાર્યજી લખે છે કે:—

વાગ્વૈચારી શબ્દશરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં મધ્યે મુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥

અત્તેક્લેતે પરે તસ્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ।

વિજ્ઞાતડપિ પરે તસ્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ॥

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્સમ્ભવમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાજ્ઞાતવ્યં તસ્વેજ્ઞાતસ્વમાત્મનઃ ॥

વર્ણાત્મક સ્ફુટવાણીને વિષે શબ્દોનો પ્રવાહ, તેમજ ન્યાયાદિ પદ્ધતિઓના આખ્યાનમાં કૌશલ્ય (પદ્ધતિ, પદાર્થોક્તિ, વિગ્રહ, વાક્યયોજના, આશ્લેષત્વ સમાધાન ઇત્યાદિ પંચવિધ આખ્યાનનું નૈપુણ્ય) અને વિદ્વન્મનોમાં વિદ્વતા ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ જીવના ભોગદાર છે. એમનાથી જીવમુક્તિ અગર વિદેહે મુક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ અકરૂંપ પરમતત્ત્વ ન જાણ્યું હોય તો

ષટ્શાસ્ત્રોતું અધ્યયન અધ્યાપન નિષ્ફલ છે. તથા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થયાપછી પણ શાસ્ત્રોતું પઠનપાઠન શ્રમકારક તેમજ વ્યર્થ છે. વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રપ્રસંગ સમૂહ મહા ભારે જંગલ છે અને ચિત્તશ્રમનો હેતુ છે; અર્થાત્ બિન બિન મતોના દર્શનથી બુદ્ધિશ્રમિત થઈને, યથાર્થજ્ઞાનુભવને પ્રાપ્ત થતી નથી. એ કારણને લીધે પ્રયત્નપૂર્વક બ્રહ્મવેત્તાગુરુપાસેથી આત્માનું તત્ત્વ જાણવાયોગ્ય છે. એ સર્વ વાક્યોપરથી શાસ્ત્રાભ્યાસ સંસારનિર્મુક્તિનો હેતુ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. પરમાત્માની ઉપાસનાવડે જ્યારે હૃદયની પ્રસન્નતા થશે, ત્યારેજ તત્ત્વજ્ઞગુરોના લાભ, અને આત્માનું યથાર્થજ્ઞાન થાય છે. એટલા માટે રસનાને ભગવદ્ગુણ અને નામકીર્તનમાં પ્રવૃત્ત કરવી; જેમ ક્યાંથી હૃદયની કૃપા સંપાદિત થઈને શુભકૃતાર્થ થશે.

આ પ્રકારના કથનથી કોઈએ એમ નહિ સમજવું કે, વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ નહિ કરવો. પરંતુ મનુષ્યનો કેવળ વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રમાં જે અભિનિવેશ (દુરાગ્રહ) થઈ જાય છે કે, ‘આથી હું કૃતાર્થ થયો છું’, જ્ઞાની થયો છું’, તેમ ન થવું જોઈએ એટલુંજ. તત્ત્વમત્યાદિ મહાવાક્યોના તાત્પર્ય-જ્ઞાનને માટે, ‘તત્ સ્વમ્’ ઇલાદિ પદબોધના ઉપયોગમાં આવે, એટલા માટે વ્યાકરણની વ્યુત્પત્તિ શીખવાનીજ છે. તે સંપાદન કરીને જે મહાવાક્યાર્થને કદાપિત્ત ન જાણે તો, વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનનો શ્રમવ્યર્થજ છે, એ પ્રમાણે કહેવાની મતલબ છે. ‘વ્યાકરણ’ એ પદની નિરૂપિતથી પણ એજ અર્થ દઢ થાય છે.

येनंदं व्याकृतं विभवं तदेव व्याकृतं न चेत् ।

बृहन्नो वेति यत्तर्हि तद्धि व्याकृतं न किम् ॥

જે બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દૃશ્યમાન આ જગતને વ્યાકૃત (વિવિધ નામરૂપથી વિકસિત) કર્યું છે, તે બ્રહ્મજ જેણે વ્યાકૃત કર્યું નથી, યાને બૃહત્ બ્રહ્મજ જગતના આકારથી વ્યક્ત થયું છે, એમ જેણે સાક્ષાત્ જાણ્યું નથી તેને વ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસનું શું ફળ મળવાનું હતું ? કશુંપે નહિ. માટે, પદવ્યુત્પત્તિ પર્યન્તજ વ્યાકરણનો અભ્યાસ વિહિત છે. ત્યારબાદ, યુમુક્ષુઓએ વેદાન્ત શ્રવણાદિકોને વિષે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ‘જ્ઞાનં જ ન્તે પ્રકૃતિ-પ્રત્યક્ષા વિમાર્ગેન સ્વહૃદિ ચન્તે શબ્દા મનેનેતિ વ્યાકરણ’ એ પ્રમાણે ‘વ્યાકરણ’ની અર્થ છે. આનાપર એ સંકેત થશે કે, મહાવાક્યાર્થના ઉપયોગમાં પદવ્યુત્પત્તિ તેમજ તત્ત્વ વ્યાકરણની ઉપયોગિતા છે, તે તે વ્યાકરણમાં ખીજા શબ્દોને પણ કેમ સાધી દીધા છે ? એના સમાધાનમાં

સમજવાનું એમ છે કે, પ્રકૃતિ અર્થ તેમજ પ્રસય અર્થના જ્ઞાનદ્વારા તે પદાર્થોનું હેય (ત્યાજ્ય) સ્વરૂપ સમજાય છે, અને ત્યારબાદ તેનો ત્યાગ કરીને મનુષ્ય શ્રવણાદિકોને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, એ આશયથીજ બીજા શબ્દોને સાધી દેવામાં આવ્યા છે.

યતસ્તુ પરિનિષ્પન્નૈઃ શબ્દૈઃ શાસ્ત્રાન્મુદુર્નુદુઃ ।

દેયાદેયૌ ન વિજ્ઞાતૌ તર્હિ વ્યાકરણેન કિમ્ ॥

જે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણીને તેમાંહેથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દોવડે, હેયો-પાદેય (માયા અને તેનું કાર્યપ્રપંચ અનાત્મા એથી ત્યાજ્ય, તથા કૂટસ્થ અસંગ આત્મા ગ્રાહ્ય ઇત્યાદિ) શબ્દની અર્થજૂત વસ્તુને જાણી નહિ તો વારંવાર વ્યાકરણ શબ્દને ગોખ ગોખ કર્યાથી શું ફળ થવાનું હતું ? કેવળ શ્રમજ. એથી કરીને વ્યાકરણમાં અનંત શબ્દો સાધેલા હશે, તોપણ તેમની મહાવાક્યપદ સાધનપરતાજ છે એમ સમજીને મુસુકુજનોએ તેમનું અધ્યયન કરવું, અને મહાવાક્યના અર્થમાં નિષ્ઠા રાખવી. વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં નિષ્ઠા, અભિનિવેશ રાખવો નહિ, એજ તાત્પર્ય સમજવું. પરમાત્માના આ કલિકાળમાં એવા ભક્તો થઈ ગયા છે કે જેમણે શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યા વગરજ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યાદિકોની રચના કરી છે; જેમાં વેદશાસ્ત્રપુરાણાદિકોનાં પ્રમેય ભરેલા છે. એમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી. કેમકે, મધુમતિ નામની વિદ્યાસિદ્ધિથી યોગીપુરૂષને શું શું લાભ થાય છે, તે મહાત્મા કૃષ્ણમિત્ર યતિએ પ્રબોધચન્દ્રોદયમાં વર્ણવ્યા છે, તે પ્રથમ જુઓ:—

શબ્દાનેષ શૃણોતિ યોજનશતાદાવિર્મવન્ત્યશ્રુતાઃ ।

તાસ્તા ષેદપુરાણભારતકથાસ્તર્કાદયો વાઙ્મયાઃ ॥

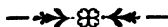
મદ્ધાતિ સ્વયમિચ્છયા શુચિપદૈઃ શાસ્ત્રાણિ કાવ્યાણિ વા ।

લોકાન્સામ્યતિ પશ્યતિ રૂઢરુચા રત્ન યલીર્મેરઘીઃ ॥

યોગસિદ્ધિને વિમ્મકારી, મધુમતીવિદ્યામોહિત યોગીપુરૂષ, શતાવધિ યોજન દૂરથી શબ્દોને સાંભળે છે. તેજ પ્રમાણે અતિ પ્રસિદ્ધ, પરંતુ અખુત, વેદપુરાણ ભારતાદિ કથા તેમજ તર્કાદિવાક્યપ્રપંચ તહેને આપોઆપજ સ્ફુરિત થાય છે. તથા સ્વેચ્છાથી વ્યાકરણ શુદ્ધ સરસ પદોવડે શાસ્ત્ર અને કાવ્ય રચના પણ તે કરે છે. અને ચતુર્દશ ઉર્ધ્વ અધોલોકોને વિષે તે અપ્રતિબંધ જામણ કરે છે, તથા દૈદીપ્યમાન રત્નખચિત મેરૂના ઉપરનો જૂભામ અવલોકે છે. હવે વિચાર કરો કે, જે સિદ્ધિવડે આવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ એજ સધળી અખિલ સિદ્ધિઓ જેની દાસી છે, તે પરમાત્માના કૃપાપાત્રીજીત ભક્તોને હાથે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યા વગર, ઉત્તમ રસાવહ કાવ્યરચના થઈ

શકે, તેમાં આસ્તિક પુરોધાને શો સદેહ કે આશ્ચર્ય ઉપજવાનું હતું ? સારાંશ કે, શાસ્ત્રાદિકોના અભ્યાસ કર્યાથીજ પરમાત્માની કૃપા સંપાદન કરાય છે, એમ નથી. તેને માટે તો ત્હેમનાં અહોનિશ ગુણગાન, નામસંકીર્તન કરતા રહેવું જોઈએ. એ ગુણ વર્ણન કરવાનું કામ રસનાનું છે, માટે તેને વારંવાર સંતમહાત્મા ઉપદેશ આપીને નામામૃત પીવડાવે છે.

॥ इति शिवम् ॥

પ્રકરણ પુન્ય

ભગવદ્ગામરહિત વાણી અમંગલ છે.

जिह्वा सती दारुरिकेव सूत न चोपगायत्युरुगायगाथा ॥ भाग. ॥

જીહ્વાનો લાભ હોવા છતાં જે કીર્તનીય પરમાત્માનું ગુણકીર્તન કરતો નથી, તે જાણે મોક્ષની નીસરણી પ્રાપ્ત થવા છતાં તેનાપર ચઢતો નથી, એમજ જાણવું. કૃતાર્થ થવું હોય તો, આનંદરસપરિપૂર્ણ શ્રીગોવિન્દનું માહાત્મ્ય નિરન્તર કાનોવડે સાંભળવું અને જીહ્વાદ્વારા તેનું વર્ણન કરવું; એમ નહિ કરનારી જીહ્વાને દેડકાના જેવી સમજવી.

सा गंगा सा गया सेतुः सा काशी तच्च पुष्करम् ।

जिह्वामे वर्तते यस्य हरिरित्युच्यते ॥

જેની જીહ્વાએ વિષે સદેવ હરિ એ બે અક્ષર રહે છે, સાંજ ગંગા, ગયા, સેતુબંધ રામેશ્વર, કાશી, પુષ્કર, પ્રયાગ ઇત્યાદિ પુણ્યકારક તીર્થોનો તેમજ ક્ષેત્રોનો નિવાસ રહે છે. ત્હેને દૂરદેશાવરનાં તીર્થાદિકોમાં જવાનું પ્રયોજન નથી. કેમકે, જે તીર્થોવડે મનુષ્યોને પવિત્રતા (પાપનાશ થઈને) પ્રાપ્ત થાય છે, એ તીર્થોનું પણ તીર્થરૂપ (તીર્થોને વિષે જેનાથી તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, એવા પરમાત્મા) નું નામ તેની પાસે નિવાસ કરે છે. કવિ કહે છે કે, 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' એ ગંગા, સરસ્વતિ, યમુના ત્રિવેણીસંમળપ્રકટ પ્રયાગ ક્ષેત્રજ એમ સમજવું. એમાં કામિક, વામિક, માનસિક એવાં ત્રિવિધ પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. કીર્તનમાં શરીરાદિકની 'હાવભાવાદિ' ચેષ્ટાથી કામિક, નામોચ્ચારથી વામિક અને ધ્યાનથી માનસિક હોય દૂર થઈ જાય છે. રામ-કૃષ્ણહરિરૂપ પ્રયાગ ક્ષેત્ર, આપણા પાંચળાં મનુષ્યોને પણ સુખીય છે, તથા

કાલ અને વિધિરહિત છે. આંધળાં પાંગળાં પ્રયાગ જઇ શકતાં નથી, તેમજ મકરાદિ કાળની અને બીજા શાસ્ત્રવિધિની યાત્રાને સાર ત્યાં આવશ્યકતા રહે છે. ત્યાં જેવો અક્ષય વડ છે, તેવાજ આ પ્રયાગ ક્ષેત્રને વિષે અક્ષય (અવિનાશી) પરમાત્મપરાયણ થએલા સાધુજનો, મુનિગણ વગેરે વટસ્થાનમાં સમજવા. તેઓ પોતાના સમાગમવડે જીવને સંસારનિર્મુક્ત કરી દે છે. જે પ્રમાણે પ્રત્યેક કાલીનજલમાં દુબનારા માફકેયતું વટદક્ષે સંરક્ષણ કરીને બાલ-મુકુન્દનાં દર્શન કરાવ્યાં; વડનો આશ્રય નહિ મળ્યો હતો તો માફકેય દુબી જત અને ધ્વંસદર્શન થાત નહિ. તેજ પ્રમાણે, રામકૃષ્ણ પ્રયાગક્ષેત્રના મુનિગણરૂપ અક્ષય વડનો આશ્રય જીવને મળે નહિ, તો સંસારાર્ણવમાં દુબી જતાં ધ્વંસદર્શનનો લાભ કદી થાય નહિ. અને એવા પુણ્યક્ષેત્રમાં રહીને જેઓ બીજા જીવોને તારી શકતા નથી, તેઓ અક્ષયવડની માફક આશ્રયણીય પણ નથી, એમ સમજવું. કવિ કહે છે કે:—

જે સાધુ મુનીની પેઠે અરણ્યમાં અગર તીર્થમાં નિવાસ કરીને પરમાત્માનાં સ્વરૂપનો યથાર્થ જ્ઞાનોપદેશ કરીને, હ્રેમનું દર્શન કરાવે નહિ તો તે સાધુ શાનો ? ગોપીઓની સાથે રાસલીલા કરતી વખતે, એમનામાં ગર્વ જરાયો છે એવું જાણવાનું શ્રીકૃષ્ણના સમજવામાં આવતાં તેઓ ગુપ્ત થઇ ગયા. પછી નિખિલ ગોપીઓ હ્રેમની શોધ કરવા વનમાં નીકળી પડી અને અશ્વાત્થાદિ વૃક્ષોને પૂજવા લાગી. તે બધામાં એક વડના ઝાડને વધારે વિસ્તાર પામેલું જેતાં એણે કૃષ્ણને જોયા હશે, એમ સમજીને તેઓએ તેને પૂજ્યું કે:—

નિત્યારણ્યનિવાસિનોઽપિ ઝટ્ઠિનઃ શીતોષ્ણતુલ્યસ્થિતેઃ ।

શાસ્ત્રોહ્લાસિસદાગતેરતિતરાં ન્યગ્રોધ સઙ્ગતિનઃ ॥

અજ્ઞાનં ભવતોઽપિ ચેન્નગવતસ્તન્ કં પ્રતિ ભ્રમહે ।

કો વાડસ્માકમિહેશવર્શનકૃતે સાહાય્યવાને ક્ષમઃ ॥

હે વટદક્ષ ! ત્હારું વર્તન નિલ મુનીના જેવું નિર્મલ રહે છે; કેમકે મુની (મનનશીલ, તેમજ સાધુ) અરણ્યમાં રહે છે તે પ્રમાણે તું પણ અરણ્યમાં રહે છે; તેઓ જટાભાર ધારણ કરે છે અને તું પણ જટા ધારણ કરે છે. (વડના ઝાડની નીચે લટકનારી અને પત્ર રહિત નાની નાની ઝાળીઓ જેવી જથ્થાતી વડની વડવાઈએને તેની જટા જથ્થાવી) સાધુઓની શરીરસ્થિતિ શીતોષ્ણકાલમાં જે પ્રમાણે સમ રહે છે, તેવીજ ત્હારી પણ રહે છે; અર્થાત્ શીતોષ્ણપ્રજ્ઞાથી ત્હારામાં કશી વિકૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ જેમ જાતોહ્લાસિસત્ત્વ નિભિતિ' (વેદની સાખામાં કલા મુજબ શોભે છે વર્તન

જેમનું એવા) હોય છે, તેવોજ તું પણ (શાખા ઉપર ખેલે છે સદાગતિ
યાને વાયુ જેની, એવો) છે. આ ઉપરથી હમને એવું લાગે છે કે, તું મુની
(સાધુ)ના જેવો જાની હૃદય. એમ હોવા છતાં પણ ત્હને જે ભગવાનનું
જ્ઞાન ન હોય, (ત્હેં ત્હેમને દીકા ન હોય), તો હમે કોને જઘને પૂછીએ ?
અને કૃષ્ણનું દર્શન કરાવવાને હમને સહાય કોણ કરશે ? ત્હને સમર્થ સમ-
જ્ઞને હમે ત્હારી પાસે આવ્યા છીએ, તો કૃષ્ણ ક્યાં છે તે બતાવ. ગોપી-
ઓએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું પરંતુ કેવળ અરણ્યવાસી અને જટાધારી મૂઠ
વડ શો જવાબ દેવાનો હતો ? તેજ પ્રમાણે કેવળ તીર્થનિવાસ, જટાભાર
ધારણ કરનારા, પરંતુ પરમાત્મજ્ઞાનરહિત અને ત્હેમના સાક્ષાત્કારથી શૂન્ય
સાધુ પણ વડના જેવો જડજ નાણુવો. ત્હેની પાસે જઘને, જે કોઈ 'ભગ-
વદ્દર્શન કરાવો, તે ક્યાં છે તે બતાવો' એમ પૂછે તો ત્હેને પણ વડની
માફક મૈત્ર ધારણ કરવુંજ પડવાનું. સારાંશ કે, રામકૃષ્ણહરિષ્પ પ્રયાગક્ષે-
ત્રમાં રહેનારો સાધુસમાજ અક્ષય વડના જેવોજ હોય છે, અને જીવને
દર્શની પ્રાપ્તિ કરાવી દેછે. પરંતુ, જેનામાં એવું સામર્થ્ય નથી, ત્હેને કેવળ
નામનોજ સાધુ તથા વડના જેવો જડજ નાણુવો.

તેજ પ્રમાણે વળી, જેમ રામકૃષ્ણહરિ પ્રયાગક્ષેત્રને વિષે પાપરૂપ તલનો
યાગ થાય છે, ખલ પુરૂષોનું સુંડન થાય છે અને ભક્તોનું સંતર્પણ કરવામાં
આવે છે તથા દેહ રૂપિંડનો સૂખપૂર્વક ત્યાગ થાય છે. કાશી, પ્રયાગ, ગયા
છલ્લાદિ તીર્થમાં ગયા બાહ મનુષ્ય કાંઈને કાંઈ ફળ તજ દેછે. કોઈ કેળાં,
તો કોઈ જાંતુ, કોઈ કારેલાં, કોઈ કોળું વગેરે ફળ અને શાકભાજી છોડી
દેછે. પરંતુ તેમાં મનુષ્ય એવો વિચાર કરે છે કે કંઈ ચીજ મ્હારા વધારે
બાવામાં આવતી નથી ? તે છોડી દઈશું. અથવા કેટલાક તો પોતાની પ્રકૃ-
તિને જે શાકભાજી રચતાં ન હોય તેનો ત્યાગ કરે છે. એવાં ફળ છોડ્યાથી
શું ફળ થવાનું હતું ? વસ્તુતઃ ત્યાં ગયા બાહ પિતરોને માટે મનુષ્યે જે કાંઈ
પુણ્યકર્મ કયું હોય તેનું ફળ છોડવાનું છે. પરંતુ તત્ત્વ સમજાતું નથી તેથી,
તથા કેટલાકને સમજાતું હોય છે, તોપણ જન્મભરમાં પોતાને હાથે કાંઈ
મધ્ય સન્નિયા ચએલી નહિ હોવાથી, પુણ્યકર્મફળ છોડવામાં આવતું નથી.
પરંતુ, ભક્ત તો રામકૃષ્ણહરિ પ્રયાગક્ષેત્રમાં દેહપિંડના સુખરૂપ રહનો ત્યાગ
કરે છે. દેહસુખના ત્યાગમાં અખિલ કર્મફલ ત્યાગ સ્વાભાવિક રીતેજ આવ
છે, એમ સમજવું. સારાંશ, પરમાત્મનારૂપ વિવેચી સમજમાં જે પુરૂષ
નિવાસ કરે છે તેનું અહોભાગ્ય સમજવું. પાંડવગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ગોકોટિદાનં પ્રહણેષુ કાશી પ્રયાગગંગાડયુતકલ્પવાસઃ ।

યજ્ઞાયુતં મેરુસુવર્ણદાનં ગોવિન્દનામ્ના ન કદાપિ તુલ્યમ્ ॥

કાશીક્ષેત્રમાં અહણ્યપર્વણિમાં કોટયાવધિ ગાયેતું દાન કરે તથા દશ સહસ્ર કલ્પપર્યન્ત પ્રયાગક્ષેત્રને વિષે ગંગાને કાનારે નિવાસ કરે અને મેરુ પર્વત સમાન સુવર્ણનું દાન જેમાં થાય છે, એવા દશહજાર યજ્ઞો પણ કરે, તોપણ તેમની ગોવિન્દનામની સાથે બરાબરી થઇ શકશે નહિ. ગોવિન્દ એ ત્રણે અક્ષર સાક્ષાત્ અક્ષર (અવિનાશી) પરબ્રહ્મજ છે એમ સમજો. એથી કરીને જે પુરૂષ હોયો જપ કરે, કીર્તન કરે, તો તે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. એટલા માટે પુરૂષે સદૈવ શુદ્ધિવડે પ્રભુનામનું કીર્તન કરવું. પરંતુ એ શુદ્ધવાની જેવી નરસ્તુતિ કરવામાં, જૂઠું બોલવામાં, વિષયરસપાનકરવામાં લુબ્ધતા છે, તેવી પરમાત્મકીર્તનમાં નથી, તેથી સત્પુરૂષ તેને વારંવાર ઉપદેશે છે.

પદ-રાગ-બિહાગ-તાલ-દીપચંદી.

રસના કહો નામ તૂ સાર ॥૬૫॥ ગોરસ મધુદ્રાક્ષાદિ સુધારસ સખહી જન અસાર ॥૬૬॥ લુબ્ધ વિષયરસમે હોકર નિત કર વિષ-રીત આચાર ॥ ૨ ॥ દત્તપદામૃત સેવત તિનકો ખુલા મુક્તિકા દાર ॥ ૩ ॥

હે રસના ! નિખિલ ઇન્દ્રિયોમાં તું શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનેન્દ્રિયનું તેમજ કર્મેન્દ્રિયનું કામ તારાથી થાય છે. વિવિધરસોનું જ્ઞાન અને શબ્દોન્ન્યાર એવા દ્વિવિધગુણ ત્હારામાં હોવાથી તું શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે તું વિષયરસની લોહિપતા છોડ અને વિષરીત આચારને તજીને પરમાત્મનામોન્ન્યાર તથા શુણ્ણનું કીર્તન કરીને આનંદરસનું પાન કર. જેની આગળ ગોરસ યાને દંડી, દૂધ, ધી, માખણ વગેરે તેમજ દ્રાક્ષ, સાકર, સુધા ઇત્યાદિ રસ અસાર (તુચ્છ) જણાશે; અને જેના સેવનથી સત્ય અમૃતનું યાને મોક્ષનું દાર ખુલી જશે. દેવ જોકે સુધાપાન કરીને પોતાને અમર કહેવડાવે છે, તોપણ કલ્પાન્તમાં હેમનો પણ ક્ષય થાય છેજ; પરંતુ નામામૃતનું પાન કરનારાઓ તો સત્ય અનંતરસ હોય છે. અર્થાત્ પરમાત્મપ્રાપ્તી જન્મજરમરણ શૂન્ય એવા આત્માનું અહરપથી અભિજ્ઞાન થઇને, તેઓ તદ્દપ થઇ જાય છે. કવિ કહે છે કે:—

જિજ્ઞે મુખ્યરસજ્ઞતાં દ્વયિ ગતાં જાત્વા સમન્તાસ્થિતા ।

આસન્ શ્રીરનાથસદ્ગુણકથાભાર્યમેતે દ્વિજાઃ ॥

તદ્વાર્તાઽપિ ચ ન દ્વયીતિ શિષિલા કૃષ્ણ ક્ષિત્તેષુજ્ઞતા ।

નિષ્કાન્તા દ્વ સંપ્રમાત્તદ્ધુના રામેત્યપિ દ્વં ચ ॥

હે જીજ્ઞા ! પરમાત્મદૃષ્ટી ત્હારામાં મુખ્ય રસજ્ઞપણું આવ્યું છે એવું જાણીને, આ સધળા દિવ (બ્રાહ્મણ અને દાંત) ત્હારી ચારે તરફ આવીને બેઠા છે; તે એટલા માટે કે ત્હારા સમાગમથી શ્રીરઘુકુલતિલક રામચન્દ્રની સદ્ગુણ કથાઓનો લાભ થાય. મધુરરસ ત્હને અત્યંત પ્રિય છે, તેમજ પરમાત્મા ગુણોને વિષે પણ અત્યંત મધુરતા છે, એથી ત્હારો સંગ કર્યાથી હમને નિરન્તર નામામૃતપાન કરવાનું સહજ મળી શકશે.

“ દિગ્જેને (બ્રાહ્મણોને) મધુરરસ પ્રિય હોય છે, પરંતુ જેમનાં અન્તઃકરણ નિર્મલ છે, તેમને તો ભગવત્કથારસજ પ્રિય લાગે છે, નહિ કે વૈષયિકરસ. જીહવાના આશ્રિત દિવ (દાંત) નિર્મલ હોવાથી, તેમને પરમાત્મગુણરસના શિવાય બીજે રસ પ્રિય નથી. રસજ મુખેથી હરિગુણોનું કીર્તન પરમરમણીય અને મધુર થાય છે. કારણ કે, એ સધળા દિવ રસજ (રસને જાણનારી જીહવા) ની પાસે આવીને સ્થિત થઈ રહ્યા છે. પરંતુ જ્યાંસુધી જીહવાની બાહ્યવસ્થા છે, ત્યાંસુધી હરિનામામૃતપાન કરવાની આપણી ઇચ્છા તેનાથી પૂર્ણ થશે નહિ, એથી હાલ આપણે જતા રહીએ અને એ જીહવા પ્રૌઢ થયાબાદ પાછા આવીશું. એજ વિચારથીજ જાણે દાંત એકવાર પડી જાય છે, અને જીહવા પ્રૌઢ થયાબાદ પાછા આવે છે. દંતોનું ‘દ્વિજ’ એ નામ તેમનો એ વાર જન્મ થતો હોવાથીજ પડ્યું છે, તથા તેનો અનુભવ પણ સર્વને છે. અસ્તુ !”

હે જીજ્ઞા ! એટલુંજ નહિ પરંતુ ત્હારા સંતોષને ખાતર ઈશ્વ (શિરડી) આરેક વગેરે કંઠ્ય પદાર્થોને આવીને તેમનો રસ તને અર્પણ કરે છે, તો પણ એકાદવખત પણ પરમાત્માના ગુણકીર્તનની વાત ત્હારામાં ઉત્પન્ન થતી નથી એવું જોઈને, બધા દિવ ૩૯ થયા, અને શિષિલ થઈને એકપછી એક ઊઠી ઊઠીને આત્મા જતા હોય એવું લાગે છે. એથી કરીને હજી શુદ્ધિમાં આવીને હંપ્યુક્ત થઈને પરમાત્માનું ‘રામ, કૃષ્ણ, હરિ’ ઇત્યાદિ નામકીર્તન કરશે, તો ત્હને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થશે. સારાંશ, દંતભ્રમ થયા હોય, ધડપણ આવ્યું હોય છતાં વિષયરસલોહુષ જીહવા ભગવન્નામકીર્તન કરતી નથી. દાંત જે પડે છે તેનું કારણ કોઈ બતાવે છે કે—

૧ દ્વિર્જાવતે—દ્વિજઃ

મલિનૈરલકૈરૈતૈઃ શુક્લસ્વં પ્રકટીકૃતમ્ ।

તદ્રોષાદિષ્ઠ નિર્યાતા વદનાદ્વદનાવલિઃ ॥

મલિન (કલકી) અને કુટિલ એવા નીમાળાઓએ પોતાનો કૃષ્ણ વર્ણ છોડીને શુભપણું પ્રગટ કર્યું, અર્થાત્ વાળ સફેદ થયા. કેમકે ત્હેમણે વિચાર કર્યો કે અમારું નામ 'શિરોરૂઢ' (શિર ઉપર વધનારા) છે. પરંતુ દિગ્ને (દાંતો) નો મુખમાં નિવાસ છે અને પ્રથમ સધળો રસ તેમનેજ સમર્પણ થાય છે, કારણ કે તેમનામાં શુભતા છે. એથી કરીને હમે પણ જો હમારું કાળાપણું છોડી દઇને દિગ્નની માફક શુભ ગ્ણીએ તો હમને પણ એવા રસનો લાભ થાય. પરંતુ બ્યારે કેશ સફેદ થયા ત્યારે દિગ્નેએ (દાંતોએ) વિચાર કર્યો કે, જુઓ ! આ નીચ કાળા કુટિલવાળા પોતાનો વર્ણ છોડીને હમારી બરાબરી કરવા સાર શુભતા ધારણ કરે છે. એવા નીચને આપણી પંકિતમાં બેસવા દેવા, તેના કરતાં બહેતર છે કે આપણું અહીંથી નિર્વાણ થઇ જાય. એવો રોષ કરીને મુખમાંથી દંતપંકિત જાણે નીકળી ગઈ નહોય એમ લાગે છે. સારાંશ કે, કેશ સફેદ થાય છે તો દાંત પડી જાય છે, બનેની બેટ થતી નથી. અથવા:—

इयत्यामपि सामग्र्यां सुकृतं न कृतं त्वया ।

इतीव कुपितो दंतानंतकः पातयत्यलम् ॥

હે જીવ ! સંસારસિન્ધુ તરવાને નૌકાવત્ મનુષ્યદેહ, સદૃશ ખજારી, પરમાત્મા અનુકૂલવાણુ એવી સામગ્રી મળી છે, છતાં ત્હેં કંઈ પુણ્યકર્મ કર્યું નથી. એથી કૃતાન્તકાળ કોપાયમાન થઇને ત્હારા દાંત પાડી નાંખે છે એમ સમજજો અને પરમાત્માનામકીર્તનપરાયણુ બનજો. ભાગવતમાં કહ્યું છે કે, એકાદ વાક્ય અગર પદ સુંદર શબ્દાદિકોથી રચિત હોય, પરંતુ જો તેમાં જગતને પવિત્ર કરનારા પરમાત્માનું ચરિત્રવર્ણન કર્યું ન હોય તો, તેને કાક સમાન જો વિપત્તિ પુરૂષો ત્હેમનું ક્ષીડસ્થાન સમજવામાં આવે છે. કેમકે તે સ્થાનને વિષે બ્રહ્મસ્વરૂપનિરત તેમજ સત્ત્વપ્રધાન માનસમાં વિચરનારા પરમહંસો રમણીય થતા નથી. અર્થાત્ ભગવદ્દયશ શૂન્યવાણી તેમને અશ્ચિકર હોય છે. માનસસરોવર જેવા ઉત્તમ સ્થાનમાં વિહાર કરનારા હંસપક્ષી પણ બ્યાં ચિત્રવિચિત્ર ઉચ્છિષ્ટ અન્ન ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય છે, એવા કાકના ક્ષીડસ્થાનમાં ક્યાં રમણીય થાય છે ? વાણી અથવા એકાદ અન્ન અસંખ્ય ક્યાં ન હોય ? યાને, તેમાં પદ્યોજના ઉત્તમપ્રકારની ન હોય તો કંઈ ચિંતા નહિ. પરંતુ જો ત્હેના પ્રત્યેક વાક્યમાં અને શ્લોકમાં પરમેશ્વરના યશનું વર્ણન તથા નામગ્રહણ હોય, તો તે અન્ન શ્લોકોનાં પાપનાશનું સાધન નીવડે.

છે. સાધુ, પરમહંસ પુરુષ વક્તાના મુખેથી તેનું નિરન્તર શ્રવણ કરે છે, શ્રોતાઓને ઉપદેશ કરે છે, તથા શ્રોતાવક્તાના અભાવમાં પોતે જાતે તેનું કીર્તન કરે છે; એ પ્રકારનું પરમાત્માના યશનું માહાત્મ્ય છે. એટલા માટે મોક્ષેચ્છુપુરુષે જીવનવડે ત્હેમના ચરિત્રનું કીર્તન, નામસ્મરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ તોજ કાંઈસિદ્ધિ થશે; અન્યથા નહિ થાય. કવિ કહે છે કે:—

અપિ લલિતમુગુણવંષિ: સાલંકારાડપિ યા મુવર્ણાડપિ ।

રેણુતિલકચિહ્નીના ચેદ્રાણી રમણીય નૈવ કલ્યાણી ॥

જે પ્રમાણે સુંદર મોતીયોના ઉત્તમ દોરામાં ગુથેલા વેણીને ધારણ કરનારી સ્ત્રી, અંગપર વિવિધ અલંકાર ધારણ કરતી હોય, અને તેની સ્તરીરકાંતિ પણ ઉત્તમ સુવર્ણતુલ્ય હોય તોપણ કપાળ ઉપર લઘુ (નાનું, અલ્પ) કુંકુમતિલક (જે સાંભાગ્યસૂચક છે તે) ન હોય, અને કોઈ પરગામ જવા નીકળેલા પુરુષની આગળ તે આવી હોય, તો ત્હેને જેવી અશુભદાયી (અમંગલ) સમજવામાં આવે છે, અને એવી વિધવા સ્ત્રીના શકુનથી કાર્ય-સિદ્ધિ થતી પણ નથી; તેજ પ્રમાણે ઉત્તમ કાવ્યાદિશુણોના પ્રવાહ જેમાં છે, અને જે ઉપમાદિઅલંકારયુક્ત છે, તથા અકાર, કકાર, મકાર વગેરે વર્ણોની રચના યથાપોચ્ચ સ્થળમાં કરે છે એવી વાણી, રમુતિલક (રમુકુલ એક શ્રીરામચન્દ્ર)નાં યશ અને નામરહિત હોય તો, મોક્ષમાર્ગને વિષે સ્થિત પુરુષોને તે કલ્યાણકારક થતી નથી, પરંતુ અનર્થાવહ સંસાર પ્રાપ્તિનેજ હેતુ છે, એમ જાણવું. એટલા માટે પરમાત્માના નામવડે તેને સાંભાગ્યયુક્ત બનાવવી, કે જેનાથી આપણું તથા ખીજનું પણ કલ્યાણ થાય. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

વિષ્ણુદત્ત નામનો કોઈ એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસને ખાતર પોતાના ગામના કેટલાક સોમતીઓને લઈને, કાશીક્ષેત્રમાં જવાને માટે નીકળ્યો. પરસ્પરે પરસ્પરને છોડીને ક્યાંઈ પણ આશ્યાં નહિ જવાની સોગનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા માંડી-માંડી લીધી. પ્રાતઃકાળમાં તેઓને અહસ્તત્ એવું અશુભસૂચક શકુનં થયું, કે જેનું વર્ણન ઉપર કરેલુંજ છે. સુંદર ગીરાંગી, વચ્ચાલંકારયુક્ત, પરંતુ કુંકુમતિલકરહિત સ્ત્રી (જિવવા) સામે અપ્પવી, વિષ્ણુદત્ત ચાલી હતો. તેણે પોતાની સાથેના સોમતીઓને કહ્યું:—ભાઈઓ! જુઓ, આ મોટું આપણ-કૃત થયું છે, માટે પાછા આસો, વળી પાછા જીવિયું કોઈ મુદ્દત્ જોઈને નીકળીશું. હમણું જઈશું, તો આપણી મતલબ પાર પડશે નહિ, અને

૧ સંસ્કૃતમાં 'દત્ત' અને 'હિત' બેદનથી; તેથી રમુ અને લઘુ એકજ સમજવામાં આવે. 'લેકમાં' વિષયપદ છે, તે જર્મ ઉપરથી બ્રાહ્મણ આવે.

કાંઈક સંકટ આવી પડશે, એમ મ્હને લાગે છે. એનું એવું વચન સાંભળીને સધળાજ બોલી ઉઠ્યા:—હમે કદી પાછા જવાના નથી; જે થવાનું હોય તે થાય. ત્હમને બંધ લાગતો હોય તો પાછા જતા રહો. હમે તો કાંઈ એવા સુકનને માનતા નથી. એ પ્રકારનું મિત્રોનું ભાષણ સાંભળીને નિરપાયથી (કેમકે, કોઈએ કોઈને છોડીને જતા રહેવું નહિ, એવા સોગન લેવાયા હતા, એટલા માટે) પાપનાશક ભગવતસ્મરણ કરીને વિષ્ણુદત્ત ગયો. થોડાક વખત પછી ફરી પાછાં તેઓને બિલાડી, સર્પ વગેરેનું આડું જવું એવાં અપસુકન થયાં. વિષ્ણુદત્તે બધાને કહ્યું:—“જુઓ ! આ પણ અરિષ્ટસૂચક શકુન છે, માટે પાછા ફરો. પરંતુ બધાજ ત્હેની નિન્દા કરવા લાગ્યા, અને અમારી સાથે ત્હને હમે લીધા, એજ મોટા અપશુકન છે, એ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: કાગડાની માફક આમ વારંવાર સંકિત કેમ થયાં કરે છે ? વિષ્ણુદત્તે વિચાર કર્યો કે સ્વેચ્છાચારી મૂઠ મનુષ્યોને ઉપદેશ કરવો, એ મલ (વિષ) ને સુગંધિત સંસ્કારયુક્ત કરવા જેવુંજ છે. અનેક તરંગોમાં કમલની માફક બધા મૂઠ પુરષોની અંદર એકાદ જ્ઞાનીની સ્થિતિ કદમય થઈ પડે છે. હવે એ લોકોને કાંઈપણ કહ્યા વગર, મુઝે મ્હોંડે એમની પાછળ પાછળ જવું, દૈવ-યોગાનુસાર જે કાંઈ શુભ અશુભ થાય તે સહન કરવું. સાયંકાળે તેઓ સધળાએ એક બીલના ગામમાં જઈને, રાતભર ઉતારાને માટે એક ઓની પાસે જગ્યાની યાચના કરી. પોતાનું એક ઘર ખાલી હતું, તે ત્હેણે આપ્યું અને તેઓ બધાં ત્યાં ઉતર્યા. માર્ગના અમથી થાકેલા હોવાથી બધાને નિદ્રા આવી ગઈ, પરંતુ વિષ્ણુદત્ત વિવેકી હોવાથી. એ મુરખાઓની માફક સર્પ ન રહેતાં જાગતોજ રહ્યા.

ત્યારપછી પાસેના ઘરમાં તે ઓ રહેતી હતી, ત્યાં એક પુરુષ આવીને ત્હેની સાથે પ્યાર કરવા લાગ્યો, અને બન્ને થોડીવારમાં નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. વિષ્ણુદત્તે આ સધળી લીલા બારણામાંથી જોઈ, અને મનમાં કહ્યું, ‘શિવ શિવ ! આ દુરાચારી ઓના ઘરમાં હમે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ? એ પુરુષ એનો વિવાહિત પતિ નથી; જો હત તો આવો બપભીત, સાક્ષાત્ત મુદ્રાયુક્ત, અને છાનોમાનો કેમ આવે ? પણ હવે શું કરીએ ? એમ વિચાર કરે છે એટલામાં, તે ઓનો પતિ પોતાની સાથે કેટલાક માણસોને લઈને પેલા જરપુરપને શોધતો શોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઘરમાં દાખલ થતાંવારનેજ, પેલા સધળા પ્રવાસીઓને જોઈને, વિષ્ણુદત્ત જાગ્યો હતો, ત્હેને એણે પૂછ્યું કે, ‘ત્હમે કાણુ છો ?’ વિષ્ણુદત્તે કહ્યું:—‘માર્ગી હમે સધળા પ્રવાસી છીએ.

હમને રાતભર અહીંયાં ઉતરવા માટે આ જગ્યા આપેલી છે, માટે પડાવ નાંખ્યો છે. એટલું સાંભળીને તે પુરૂષ અંદર ગયો, અને પોતાની સ્ત્રીની સાથે સતેલા જરને જોઈને તરવારવડે ત્હેણે એનું માથું ઉડાવી નાંખ્યું, અને તે સ્ત્રીને કાંઈપણ શાસન કર્યાવગર, નીચે જમીન ઉપર તરવાર રાખીને, ત્હેની પાસે સૂઈ રહ્યો. અંદર દીવો હોવાથી, આ સધળો પ્રકાર વિષ્ણુદત્તા જોવામાં આવ્યો. ત્હેણે કહ્યું કે, આ પુરૂષે જરને માર્યો એ તો સાચું કર્યું, પરંતુ આ સ્ત્રીને કાંઈપણ સળ કરવાને બદલે નીરાંત જીવે એ સૂઈ રહ્યો છે, એટલું એણે કાચું કાપ્યું છે. થોડાક વખત વીત્યાબાદ તે સ્ત્રી જાગૃત થઈ અને જુએ છે તો જર મૃત થઈને પડેલો છે, અને પોતાનો પતિ પાસે સૂતેલો છે, એ પ્રમાણે ત્હેના જોવામાં આવ્યું. ત્યારે ત્હેણે ઉભા થઈને જરનું શરીર અને શિર ખાંધ ઉપર લીધાં અને થોડે દૂર જઈને રાખોડીના હગલામાં ત્હેને નાંખી દીધાં. વિષ્ણુદત્તે ‘એ સ્ત્રી શું કરે છે, તે જોવું જોઈએ,’ એ વિચારથી છાનાધુપા ત્હેની પાછળ ધીરેધીરે જઈને જરનું પ્રેત જ્યાં આગળ નાંખી દીધું હતું તે સ્થાન જોઈ લીધું, અને ઝટ પોતાના સ્થાનપર પાછો આવીને બેસી ગયો. એટલામાં તે સ્ત્રી પાછી આવી, અને પાસે રાખેલી પતિની તરવાર લઈને તેનાથી ત્હેનું શિર કાપી નાંખ્યું અને મોટેથી પોકારવા માંડ્યું:—“અરે ! નાસો ! નાસો ! આ સધળા પ્રવાસીઓએ મારા પતિનો વધ કર્યો.”

તે સ્ત્રીનો આવો આકોશ સાંભળીને બહાર જે તે બીલના અનુચર હતા, તેઓ સધળા દોડી આવ્યા, અને ઘરમાં પોતાના શેઠનો ધાત ચએલો ત્હેમના જોવામાં આવ્યો. તેઓએ જ્યારે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું કે, “એ પ્રવાસીઓ ક્યાં છે ?” ત્યારે ત્હેણે ત્હેમને દેખાડી દીધા. ત્યારે તેઓએ વિષ્ણુદત્ત જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જઈને સતેલા સધળા પ્રવાસીઓને લતાપ્રહાર કરીને ઉઠાડ્યા. ત્યારે બધાજ ગભરાઈ ગયા. એમના હાથમાં તરવાર છે, તે હવે હમને માર્યા વગર રહેશે નહિ, એવા વિચારથી વિષ્ણુદત્તે કહ્યું:—“ભાઈઓ ! શું છે ?” ત્યારે તે લોકો બોલ્યા:—“અરે ! હમારા શેઠને મારી નાંખીને અહીં સૂઈ રહ્યા છે, પરંતુ ત્હમે કેવું અધમકામ કર્યું છે ? હવે ત્હમને બધાને માર્યા વગર હમે જવાના નથી.” વિષ્ણુદત્ત બોલ્યો:—“ભાઈ ! હમને મારી નાંખીને અલ્લહસાનું પાપજ માત્ર સધરશો, બીજું શું ? નજરેનજર મેં જે વાત જોઈ છે, તે ત્હમને હું જણાવું છું. આ સ્ત્રી જાગૃત છે, એણેજ પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, અને એ કૃત્ય પ્રત્યક્ષ મેં મારી નજરેનજર દીધું.

છે. મહેને ક્ષમા કરો તો હું સધળું કહું.” ત્યારે તે લોકો બોલ્યા:—“ શું છે તે ખરેખર કહેશો તો ત્હમને કાંઈપણ બય રહેશે નહિ.” પછી વિષ્ણુદત્તે પ્રથમથી માંડીને સધળી હકાકત કહી તથા ખાતરી કરાવવાને ખાતર જે ઠેકાણે તે જરને નાંખ્યો હતો તે સ્થાન બતાવ્યું. તેઓએ બ્યારે લાં રાખોડીમાં પેલા જરપુરપતું શિર તથા શરીર બેસ્યું, ત્યારે ત્હમની ખાતરી થઇ ગઈ કે આ પ્રવાસી લોકો નિરપરાધી છે. પછી બ્યારે ગુસ્સે થઇને તે સ્ત્રીને તેઓ પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે ત્હણે પણ કરેલું પાપકર્મ કબલ કીધું. કામમોહિત સ્ત્રી શંકારહિત થઇને સાહસ કરે છે, અને તરવારની માફક ચાહે તેને ઉડાવી દે છે. એટલા માટેજ કવિઓએ વર્ણન કર્યું છે કે:—

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ખત્વમતિલોમતા ।

અશૌચત્વં નિર્દયત્વં સ્ત્રીणां दोषाः स्वभावजाः ॥

અસત્ય, સાહસ, કપટ, મૂઢતા, અતિલુબ્ધતા, અપવિત્રતા, નિર્દયતા ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓના દોષો સ્વાભાવિકજ હોય છે. તે લોકોએ તે સ્ત્રીને ધીક્કારી કાઢી અને વિષ્ણુદત્ત વગેરે સર્વ લોકોને ત્યાંથી છોડી મૂક્યા. ત્યારે સધળાજ આનંદિત થઇને વિષ્ણુદત્તને કહેવા લાગ્યા:—“ભાઈ ! મૃત્યુના મુખમાંથી ત્હંજ હમને છોડાવ્યા. હમે સધળા ઉંઘતા હતા અને તું જાગતો હતો, તેથીજ એ બધું કૃત્ય ત્હારી નજરે પડ્યું; નહિતર આજ પ્રાણુપર આવી પડી હતી. હમારા દુષ્ટ વચ્ચેનાની ક્ષમા કરજે. એવું કહીને સધળાઓએ ત્હને પ્રણામ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે, અપશુકને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડ્યો ખરો, પરંતુ ત્હારા સમાગમથીજ સંકટ ટળ્યું એમાં શક નથી. ત્યારબાદ વિષ્ણુદત્તે ત્હમને કહ્યું કે:—“ભાઈઓ ! એકાદ કાર્ય કરતી વખતે જે કદાચ અશુભનિમિત્ત (શકુન) જોવામાં આવે તો, વિલંબ કરીને તે કાર્યનું અશુભ ટાળવું. નહિતો સંકટમાં ફસાયા વગર રહેવાશે નહિ અને પશ્ચાત્તાપ થશે. મ્હેતો પહેલેથીજ ત્હમને કહ્યું હતું કે અપશુકન અરિષ્ટાવહ છે, પરંતુ તેના પર ત્હમારો વિશ્વાસ ન એકો. ત્હમારી સાથે મ્હેંજે સોગન’લીધા નહિ હત, તો હું પાછોજ જાત; પરંતુ લાચારીથી ત્હમારી સાથે આવવું પડ્યું. તોપણ પાપ અને અરિષ્ટનાશક પરમાત્માનું ‘શિવશિવ, હરહર’ ઇત્યાદિ નામસ્મરણ કર્યું જેનાથી આ સંકટનું નિરસન થયું. કેમકે, કવિએ કહ્યું છે કે:—

अकुबेर-रीचिलाकनं न घरासूलुकरं कदाचन ।

अथ तत्प्राप्तिकारे तवे-मयन्तीपतिलोचनं मज्ज ॥

હે મનુષ્યો ! જે કુબેરપુરી નથી (કુબેરની નગરી અલકા, અને જે નથી તે અનઅલકા અર્થાત્ અલક ‘કેશ’ રહિતા વિધવા) ત્હનું દર્શન આપના-

નતર જતી વખતે થાય, તો તે કદીપણ ધરાસનુ^૧ (મંગલ) કારક થતું નથી. પરંતુ દુર્દૈવથી દર્શન થયું હોય તો ? તો તેના પ્રતિકારને માટે એક ઉપાય બતાવવામાં આવે છે, તે કરે જોયો મંગલ થશે. તે ઉપાય એ છે કે, દમયંતીપતિ^૨ જે નથી અર્થાત્ અનલ (અગ્નિ) તે છે નેત્રમાં જેના એવા શિવનું નામસ્મરણ કરવું. 'શિવેતિ મંગલં નામ' એ વચન પ્રસિદ્ધ છે. મંગલપ્રદ શંકરના નામથી અશુભલાનિ થઈને, મંગલ (કલ્યાણ) થાય છે. (આ શ્લોક પણ કહ્યો છે, તોપણ ચમત્કારિક હોવાથી આપ્યો છે અને અર્થ પણ શક્ય તેટલો સુલભ કહ્યો છે) સારાંશ કે, માર્ગસ્થને કુંકુમરહિત (વિધવા) સ્ત્રીનું દર્શન જેમ અમંગલપ્રદ છે, તેજ પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે નીકળેલા લોકોને રદ્યુતિલકરહિત વાણી, અભદ્રકારિણી સમજવી. એવી વાણી હોય તો મોક્ષપ્રાપ્તિ પહોંચવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ માર્ગમાંજ અનેક સંકટ ઉપસ્થિત થશે અને અનર્થાવદ્ધ સંસારખાડાને વિષે ગળડાવી પાડશે. માટે પરમાત્માના મંગલનામને વાણીવડે ઉચ્ચાર કરીને તેને અલંકૃત કરવી અને માર્ગે ચાલવું તો, એમ ક્યાંથી સકલ સંકટ દૂર થઈને મોક્ષપ્રાપ્તિ પહોંચી જવાશે. તુલસીદાસ કહે છે કે:—

॥ દોહડા ॥ તબલગ રસના સાચી બલી નિકસત મુખસે નામ ।

નહિ તો કાટ ડારિયે મુખમાં બલે નહિ ચામ ॥

ન્યાંલગી મુખમાંથી પરમાત્માનું નામ લેવાય છે, ત્યાં લગીજ મુખની સુદરતા છે, અને રસનાનું સત્ય રસનાપણું છે. નહિ તો નિર્જીવ ચામડું છે એમ સમજીને તેને કાપી નાંખવી; મુખમાં ચામડું રાખવું ઉચિત નથી. કવિ કહે છે કે:—

રામનામચિના તુંડ । જૈસો ચર્મકારકુંડ ॥

જે પ્રમાણે ચમાર કુંડામાં પાણી ભરીને, તેમાં ચામડાને પલાળવાને માટે રાખે છે, તેજ પ્રમાણે રામનામરહિત મુખ ચમારના કુંડાના જેવું છે, અને તેમાં જીવ્યા ચામડાની પેઠે સ્થિત થઈ રહી છે, એમ સમજવું. એકાદશ સ્કન્ધમાં ભગવાન ઉદ્ધવને કહે છે કે:—

गां दुग्धक्षोभमस्तर्ता च भार्यो देहं पराधीनमस्तत्रजां च ।

चित्तं त्वत्तीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी ॥

यस्यां न मे पावनमंग कर्म स्थित्युद्भवप्राप्तिरોचमस्य ।

छीळावतारेऽस्तजन्म वा स्याद्धर्म्यां गिरं तां विभृवाचधीरः ॥

હે ઉદ્ધવ ! કદીપણ દૂધ નહિ દેનારી, તેમજ ગર્ભધારણ નહિ કરનારી તથા સંગિમાં અને પગવડે મારનારી અને બહુ ભક્ષણ કરનારી ગાયને જે પુરુષ ધરમાં રાખે છે, તેનાથી ત્હેને એક પછી એક દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રેમશૂન્ય, દુરાચારી, કલહકારિણી, દારૂજી જરાસમાન સ્ત્રીને જે પુરુષ પાસે રાખે છે, તેને સંદૈવકષ્ટ વિના બીજું શું ફળ મળી શકે ? તેમજ જે સાર્વકાલ પરાધીન છે, ત્હેને પણ સુખ નથી હોતું. સ્વાતન્ત્ર્યમાંજ સુખ હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પર, યાને માયાવડે જે અધીન થયો તેને સ્વપ્નમાં પણ સુખ હોતું નથી. અસત્ પ્રજા (દુષ્ટ પુત્રાદિ સંતતિ)થી સુખ શી રીતે થાય ? કુપુત્રાદિ દુષ્ટ કર્મો કરીને પોતે જાતે નારકીય યોનિમાં જાય છે, તેમજ પૂર્વજાદિકોની પણ અધોગતિનું કારણ થઈ પડે છે. જીવંત અવસ્થામાં દુઃખ અને મરણ બાદ નરક એ પ્રકારની સ્થિતિ, અસત્પ્રજા રક્ષણ કરનારાઓની થાય છે. પેટમાં ગુમડું થયું હોય તો ફાડવા ચીરવાની મુશ્કેલી હોવાથી ચુપચાપ દુઃખની વેદના સહન કરવીજ પડે છે. તેજ પ્રમાણે અસત્પ્રજા રક્ષકને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખ ભોગવ્યા શિવાય છૂટકો નથી.

તેમજ ધન પાસે હોવા છતાં લોભવડે જે સત્પાત્રમાં દાન કરતો નથી ત્હેને તે દ્રવ્ય સર્વ દુઃખનોજ હેતુ થઈ પડે છે. જે યક્ષ, સર્પ વૃશ્ચિકાદિ, દાનભોગને માટે અનુપયોગી એવા દ્રવ્યપૂર્ણ પાત્રને પ્રયત્નપૂર્વક આક્રમણ કરીને સ્થિત થઈ રહે છે, તેમનો પણ તે પુરુષ ગુરૂ (ઉપદેશક) જાણવો, કે જે આનપાનાદિ ઉપાયોથી તેનો વ્યય કરતો નથી. એ સર્પ પિશાચાદિને એ પ્રમાણે દાનભોગ રહિત ધનનું રક્ષણ કરવાનું એ લોભી પુરુષેજ શીખવાડેલું હોવાથી, ત્હેને તેમનો ગુરૂ કેમ નહિ કહી શકાય ? પિશાચાદિકોને જ્ઞાન નથી, એટલા માટેજ તેઓએ જે કે તે અનુપયોગી ધનનું રક્ષણ કર્યું હોય તો પણ તે શોભશે; પરંતુ જ્ઞાનસંપન્ન મનુષ્યે પિશાચની પેઠે જે તેનું રક્ષણ કર્યું હશે, તો તેને માટે તો એ કૃત્ય નિન્દન ગણાશે. કેમકે, તેનાથી પિશાચાદિકોના કરતાં પણ નિકૃષ્ટત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એથી કરીને દાનભોગ વિરહિત ધન રક્ષણ વ્યર્થજ સમજવું.

નભોગચિદ્દીપ્તં ચ યદેષ ધનિનો ધનમ્ ।

ન તુ તસ્ય મુક્તે છૂલિર્દીયતે ભૂમિગોપૈઃ ॥

દાન અને ભોગ રહિત ધનવાનનું જે ધન હોય તે નહિ જીવુંજ છે. દાન નહિ કરવાથી પરલોકમાં તે હિતાવહ થતું નથી અને ભોગરાહિતથી

ઐહિક સુખનું પણ સાધક થતું નથી. એટલા માટે તેનું કેવળ રક્ષણ તો બ્યર્થજ છે એમ સમજવું. આનાપર કોઈ એમ કહે કે, મરણ સમયે મુખમાં સુવર્ણ નાંખવામાં આવે છે, તથા મરણ પછી પુત્રાદિક પ્રેતક્રિયા કરે છે, માટે તેટલા ખાતર પણ ધનરક્ષણ કરવું ઉચિત છે; તો એ પણ સમજાવેલું કે તે યજ્ઞવિત્ પુરૂષના મુખમાં સુવર્ણ તો શું પણ દ્રવ્ય સમીપતિ ધૂળ પણ રખેને તેમાંથી દ્રવ્યનો કણ જતો રહેશે, એ શંકાથી રાગલોકો રહેને માટે રહેવા હતા નથી. યાને, કોઈ મનુષ્યે પુષ્કળ દ્રવ્ય સંગ્રહી રાખ્યું છે, એવી ખબર રાગને પડતાંવારને તે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેનું હરણ કરે છે.

આનાપર શંકા થશે કે ‘આપદર્થે ધનં રક્ષેત્’ આપત્તિને સાર દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવું, એ પ્રમાણે નીતિવાક્ય છે. તથા ‘સત્પાત્રે સ્થાપિતં દ્રવ્યં પરલોકાકલિતં ભવેત્’ સત્પાત્રમાં રાખેલું દ્રવ્ય પરલોકમાં કલ્યાણકારી થઈ પડે છે; અને ‘દુષ્ટપાત્રે તુ નિહિતં ધનં મર્દં ભવેદિતિ.’ દુષ્ટપાત્રને વિષે રાખવામાં આવેલું દ્રવ્ય કલ્યાણકારક થઈ પડે છે; ઇત્યાદિ વાક્યોને પંડિત તથા મહાત્માલોકોના મુખેથી શ્રવણ કરીને, દૃઢતાત્રાદિ પાત્રોમાં દ્રવ્ય નાંખીને પરલોકને ખાતર તેને જૂરીમાં સંતાડી રાખે છે. અને હમે તો નિન્દા કરી છો. એ શાથી ? તો એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:—

એ વાક્યો સત્ય છે, પરંતુ એ વાક્યોનો અર્થ લોકો જેવો સમજે છે, તેવો નથી. દાનોપભોગરહિત ધનની રક્ષા કરવામાં આવે, તો તે ધન ‘તદ્ધનં આપદર્થે સ્થાત્’ પોતાના નાશને માટેજ કારણબૂત થાય છે, એ પ્રમાણે એનો અર્થ સમજવો. તેજ પ્રમાણે, સત્પાત્ર યાને ઐત્રિયત્વાદિમુખ્ય વિશિષ્ટ પુરૂષ જાણવો. તેવા પાત્રમાં રાખેલું દ્રવ્ય દૃઢભૂમિમાં રાખ્યા બરાબર છે. કેમકે, સકલજન્મતુની ઉત્પત્તિકારણ જૂરી બ્રહ્મજ છે. તેના જેવી બીજી કઈ જૂરી હૃ છે ? કે જેમાંથી દ્રવ્ય કોઇપણ કાઢી શકે નહિ ? બ્રહ્મભૂમિમાં સ્થાપિત કરેલું (બ્રહ્માર્પણ કરેલું) દ્રવ્ય કયો મનુર અમર જળવાન પુરૂષ કાઢી લઈ શકવાનો હતો ? સારાંસ કે, સત્પાત્રમાં દાનાદિવડે સ્થાપિત કરેલું ધન બ્રહ્માર્પણજ થાય છે, અને એનું નામજ હૃ જૂરીમાં રાખવું કહી શકાય, કે જેનાથી કલ્યાણ થાય છે. એ વાક્યોનો આ પ્રકારનો અર્થ જણાવ્યે વગર, કેવળ હૃ (મનુષ્ય) તાત્રાદિ પાત્રમાં (વાસણમાં) દ્રવ્યને રાખીને તેને સારી પેઠે જમીનમાં દાડી દેવું, એ તો શાખ્ય વિચારિત છે. જુલું છે કે:—

મૂઢસ્તાન્નમયે પાત્રે સંસ્થાપયતિ કિં ધનમ્ ।

પાત્રે સ્થિતં ધનં મદ્રં કિંતુ પાત્રં પરીક્ષય ॥

મૂઢમનુષ્ય તાત્રમય પાત્રમાં (લોહાને કાટ ચઢીને તેની મારી થઈ જાય છે, એટલા માટે તાંબાના વાસણમાં) દ્રવ્યસ્થાપન કરી રાખે છે, પરંતુ તેનાથી શું ફળ થવાનું હતું ? કશુંયે નહિ. સત્પાત્રમાં રાખેલું ધન સુખાવહ થઈ પડે છે, એ વાત સાચી છે, પરંતુ સત્પાત્ર કેવા પ્રકારનો હોય, તે પરીક્ષા કરીને પારખી કાઢવું જોઈએ. તાત્પર્ય, ભગવાન કહે છે કે લોભીનું દ્રવ્ય સત્પાત્રદાનરહિત હોય છે, એથી તહેને એનાથી સદા દુઃખજ પ્રાપ્ત થવાનું. એ પ્રમાણે, હે ઉદ્ધવ ! મહારા નામનો ઉચ્ચાર નહિ કરનારી જીર્ણાનું જે પુરૂષ રક્ષણ કરે છે, તહેને પણ નિરંતર દુઃખપરંપરાનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાઈ ચરિત્ર જગતનાં પાલન, ઉત્પત્તિ, જીવન અને નિરોધનું કારણ છે, અને શ્રવણકીર્તન કરનારાએને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. તેજ પ્રમાણે મહેં લીલાને ખાતર રામકૃષ્ણ વગેરે અવતાર ધારણ કર્યા છે, તે અખિલ લોકોને પ્રિય હોય છે. હે ઉદ્ધવ ! મહાઈ એ ચરિત્ર અને મહારાં એ રામકૃષ્ણાદિ નામ, જેમની વાણીને વિગે વાસ કરતાં નથી, તેવી નિષ્ફલ વાણી જુદ્ધિમાન પુરૂષે ધારણ કરવી નહિ. સારાંશ, પરમાત્માનાં નામ અને યશના કીર્તનથી વાણીની (જીર્ણાની) સફલતા છે એટલા માટે, મનુષ્યે નિરંતર ભગવત્કીર્તનમાં પ્રવૃત્ત થવું; તેનાથી ઈશ્વરપ્રસન્નતા થઈને જન્મ સાર્થક થશે.

॥ इति शिवम्. ॥

સત્તમ પુણ્ય.

જીર્ણો સ્વભાવ અને પરમાત્માની કીર્તનપ્રિયતા.

सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते ॥ भा० ॥

મનુષ્યે બાહ્યબુદ્ધિ, અંશુહી, પોંચી તથા મોતીના હાર ઇત્યાદિ અલંકાર શરીરપર ધારણ કર્યા હશે, શરીરે સુગંધી તેલ માલીસ કરીને મંગલસ્નાન કર્યું હોય, તથા કેશર કર્નૂરી આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો શરીરે લેપ કર્યો હોય, સુગંધીદાર પુષ્પોથી કેશને શણગાર્યા હોય તોપણ એ બધા સમ્પત્તિઓથી શરીરની શોભામાં જેટલો વધારો થતો નથી, તેટલો સંસ્કારયુક્તવાણી ધારણ કર્યાથી થાય છે. કેમકે એ સમ્પત્તિ અલંકાર નશ્વર છે, અને વાણીનું જ્ઞાણ નિત્ય છે. એટલા માટે

એવી સુસંસ્કૃત વાણી ધારણ કરવી. બાકરણાદિ શાસ્ત્રોથી જોકે વાણીની શુદ્ધિ થાય છે, તોપણ પાપનો નાશ થઈને નિર્મલતા પ્રાપ્ત થવા માટે પરમાત્માનાં ગુણોનું અને નામોનું કીર્તન કરવું આવશ્યક છે. એ શાસ્ત્રાદિકોમાં પાપનાશક સામર્થ્ય નથી. એવું સામર્થ્ય જો એમનામાં હત તો, મોટા મોટા શાસ્ત્રવેતાઓ પણ પરમાત્મગુણ કીર્તનને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે એવું કેમ બની શકે ? શાસ્ત્રાધ્યયનથી વાણીને સંસ્કારયુક્ત કરીને, તે વાણીનો ઉપયોગ જો પરમાત્મસ્તવનમાં, કીર્તનમાં કરવામાં આવે તો, પછી તે વાણીની મધુરતા અને પવિત્રતાનું કયા શબ્દોમાં વર્ણન કરવું ? પરંતુ વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે એવા શાસ્ત્રો (કેવળ શાસ્ત્રાનુવચે અહંકાર ધારણ કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનનારા)માંથી કેટલા પરમાત્માનાં ભજન, કીર્તનને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે, તથા લેખનામાં પરમાત્મ વિષયક ગ્રેમ પણ કેટલો હોય છે ? તેઓ પોતાની વાણીને ધનાઢ્ય તેમજ રાજ લોકોને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ લેખનાજ ગુણાનુવાદ ગાવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ પરમાત્માના સ્તવનમાં તો કદિપણ નહિ. ભોક્તાપુરુષની આગળ વિવિધ પક્વાનનું ભરણું પાત્ર રાખ્યું હોય તો, તે તેનો ભોગ કરી શકશે, અને લેખે એની રમિપણ થશે; પરંતુ જોનો જઠરાગ્નિ મન્દ હોવાથી, અગ્નિ સુમંથ લેવાને પણ જે અશકત છે, એવા પુરુષની આગળ મિષ્ટાન્નનું પાત્ર ખૂલ પીસી કરીને મૂક્યું હોય, તો તે તેનો શો ઉપયોગ કરશે ? આપણો અમ અને દ્રવ્ય અર્થ વ્યર્થ નીવડશે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી ઉત્તમ કવિત્વ વગેરે કરવાનું વાણીમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થયું હશે, પરંતુ તેનાવડે સ્તવનીય પરમાત્માનાં ગુણોનું કીર્તન નહિ કરતાં, મનુષ્યનાજ સ્તવનમાં જો લેખી પ્રવૃત્તિ થતી હોય, તો જે પ્રમાણે એકાદ મૂઠ મનુષ્ય જ્ઞતાવધિયોજન દૂર જઈને, ત્યાંથી મંઝાદિક ભાવી તેનાવડે રામેશ્વરાદિકોને અભિષેક નહિ કરતાં સાક્રમાણ વગેરેનું સિંચન કરે છે એમ સમજવું.

પરમપુરુષ પરમાત્માના જેવો ભોક્તા બીજો કોણ છે ? લેખની આગળ વાણીવડે નિર્માણ કરેલાં વિવિધ કીર્તનરૂપ પક્વાન પીરસણ તો તેઓ એ ભોગ મહણ કરશે, અને પ્રસન્ન થઈને લેખને પૂર્ણકામ જમાવશે. સારાંસ કે, મનુષ્ય સ્તવન કરવા યોગ્ય નથી, કોણ કવિ કહે છે કે:—

ભીષુ સુખ્યા । તમજ્જ્વાલંત્યા વાવ । તાવજ્જ્વાલંત્યાવિ તિલકા ।

ભગવાન્વિષ્ણુમન્દર । રસદે નર । તિલકા જ્વાલંત્યા ।

હે શુદ્ધ ! તું ભગવાન છે, એમાં કદીને કદી ભ્રમ કદી નર (મનુષ્ય)નું સ્તવન ક્યું નહોતું, તેજ પ્રમાણે તારે પણ નર (પ્રાણી મનુષ્ય)નું વર્ણન

ન કરવું જોઈએ. હવે કર્ણનું સામ્ય જુઓ ! કર્ણ જે પ્રમાણે અંગદેશમાં મુખ્ય (અધિપતિ) હતો, તેજ પ્રમાણે તું પણ અંગ (શરીર)માં શ્રેષ્ઠ જે મુખ્ય તેમાં ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. જેમ કર્ણરાજ દ્વિન્નદિકોને વિષે (આદ્યદ્વિકોમાં દ્વાન આપવાને સાર) સ્થિત થઈ રહેતો હતો, તેવી તું પણ દ્વિજે (દંતો)ને વિષે સ્થિત છે. તેમજ કર્ણ જેમ બાહ્યાનુસંધાન કરવામાં તત્પર હતો અર્થાત્ મહાધનુર્ધારી હતો, તેજ પ્રમાણે તું પણ વાણુ (શબ્દ)ની ઉચ્ચારપરાયણુ નિલ રહે છે. (‘હ અને ઘ’નો સંસ્કૃતમાં અભેદ માનેલો હોવાથી ‘બાણુ અને વાણુ’ને એકજ સમજવો) તથા અધ જે ધૃતરાષ્ટ્ર, તહેના ઉપર અને તહેના પુત્ર દુર્યોધનાદિ કૌરવોના ઉપર કર્ણનો દૃઢ પ્રેમ હતો, તેજ પ્રમાણે તારો પણ અધ (અન્ન) ઉપર અચલ પ્રેમ છે. પરન્તુ, હે રસજો ! તું નર (મનુષ્ય)નું સ્તવન કરે છે અને કર્ણ નર (અર્જુન)નું સ્તવન કરતો નહતો, એટલો ફરક છે. એથી કરીને, જ્યાંસુધી તું એનો ત્યાગ કરીશ નહિ. ત્યાંસુધી તારાથી બધી વાતમાં એની સાથે બરાબરી થઈ શકશે નહિ. એટલા માટે, યથાર્થ નર જે પરમાત્મા, તહેમના કીર્તનમાં પરાયણુ થા !

નરતીતિ નરઃ પ્રોક્તઃ પરમાત્મા સનાતનઃ ॥

સનાતન પરમાત્માજ યથાર્થ નર છે, એમ કહેવું છે. ‘ન્યાયેન વર્તતે इति नरः’ પરમાત્માના રાજ્યમાં કોઈ કાળ અને દેશને વિષે અન્યાય નથી. જીવ પણ તહેમનોજ અંશ હોવાથી, તે પણ નર કહેવાય છે, પરન્તુ જીવ સર્વત્ર અન્યાય કરે છે, એથી તે યથાર્થ નર થઈ શકતો નથી. પ્રાકૃત નરની સ્તુતિ કરવાથી અધોગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરન્તુ પરમાત્મા નરનાં કીર્તિ વર્ણન કર્યાથી ઉત્તમગતિ થશે. એવું હોવા છતાં પણ:—કથિત:—

એસી જીજ્ઞા પાપિની ન જાને ગત આપની રામનામ લેવેકો જૂડી આલ-સાત હે । યુગલીકો ચૈકસ ઔર લઢાકપડી લડવે ખાવેકો પડસ સવાહમે સુખાવત હે । ધાતનકી બાતે મતલબ બનાયકે જૂડીજૂડી બાતનકો તો આગે ચલી જત હે । કહે અતીત પારો કહાંસગ સમગજ પહાં સુધારસ દિયો ચાહું જમ બિખ ખાત હે ॥

રામનામ મહણુ કરવામાં જીજ્ઞાને ભારે આળસ છે, એવી એ પાપિણી છે. જરૂર તો ચાડી ખાવામાં, લડાઈ કરવામાં, પડસ અનતું બોજન કરવામાં તેને બીલકુલ આળસ નથી. પોતાની મતલબ સાધવી અને બીજાનો ધાત-ખાત કરવો, પછી તેમાં મજે તેટલી જૂડી વાત હોય તોમણુ તે તે કરે છે.

અસલ જોશનું એ તો એનો જન્મસિદ્ધ હક અને વ્રત છે. પરંતુ 'હું જે પ્રજુનામ નહિ લઉં તો મ્હારી શી ગતિ થશે?' એવો વિચાર કદી સ્વપ્નમાં પણ એને થતો નથી. કવિ કહે છે કે, હે બ્રાહ્મણો! હું એને કયાંભગી સંભળઉં? નિરંતર નામામૃતનું પાન એને કરાવવા માંગુ છું, પરંતુ એ રાંડ નાશી જઈને વિપતુલ્યમારક વિપયનું રસપાન કરે છે. તાત્પર્ય કે નિરંતર જીવંત પ્રજુકીર્તનપરાયણ કરશે તો પાપનાશ અને નિર્ભયતા થઈને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થશે. એ પ્રકારની ભક્તિ શ્રી શુક્રાચાર્યે કરી હતી.

**નિત્યં સ્વર્ગજરણો હરિતશ્વસેવી લોકે ન ચ ક્ષયન ગણહતિ પક્ષપાતમ્ ।
અત્યાક્ષરં સુમધુરં ત્રિજગત્કોન્દ્રો રાજેન્દ્રમન્યરમયરસુતરાં શુકાચ્યઃ ॥**

જે પ્રમાણે શુક દિવ્ય (પોપટ પક્ષી) નિત્ય પોતાના પાંજરાને વિષે વિચરે છે, અને હરિત (લીલા) વર્ણનું સેવન કરે છે, તથા પાંખવડે કયાઈ પણ ગમન કરતો નથી, અને અત્યંત મધુર તેમજ સ્પષ્ટ અક્ષર (વર્ણ) નો ઉચ્ચાર કરીને રાજના મનને આનંદ પમાડે છે, તેજ પ્રમાણે શુકદિગ્નેન્દ્ર (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ શ્રી શુકાચાર્ય) નિત્ય સ્વ (આત્મરૂપ) પાંજરાને વિષે વિચરીને, હરિના તત્ત્વનું સેવન કરતા હતા. તેમજ જગત્માં કોઈપણ જગત્તે હેમનો પક્ષપાત (દુરાગ્રહ) જોવામાં આવતો નથી. દુરાગ્રહ, અને કુટિલતા અપૂર્ણ દિગ્નેન્દ્રમાં હોય છે, પૂર્ણમાં નથી હોતાં. કવિ કહે છે:—

યસ્તુ દિગ્નેન્દ્રઃ કુટિલો ન્તબ્યાડપૂર્ણં યથ સઃ ।

યસ્તુ નૈત્યમાપન્નઃ સ સદૃશો હિ વૃદ્ધયતે ॥

જે દિગ્નેન્દ્ર (ચન્દ્રમા) કુટિલ, યાને વક્ર હોય છે, તેને અપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. જુઓ, ખીજનો ચંદ્રમા । તે અપૂર્ણ હોવાથીજ વક્ર દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે જે દિગ્નેન્દ્ર (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ) કુટિલ, દુરાગ્રહી વગેરે હોય, તો તેને અપૂર્ણ યાનીજ માનવો. પરંતુ જે દિગ્નેન્દ્ર પૂર્ણભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તે તો સદૃશ (ઉત્તમ વર્તુલાકર) જણાય છે; જેઈં જ્યો જણે પૂર્ણિમાંનો ચન્દ્ર । તેજ પ્રમાણે જે દિગ્નેન્દ્ર (વિષ્ણુ શ્રેષ્ઠ) પૂર્ણયાત્રી હશે, તે સદૃશ (સુશીલ) જણાય છે, એમ સમજવું. શુકાચાર્ય દિગ્નેન્દ્ર તો પૂર્ણયાત્રી હોવાથી, હેમનામાં કોઈપણ પ્રકારની કુટિલતા, પક્ષપાત, અસદૃશ નહિ હતાં. પૂર્ણચન્દ્રની પેઠે તથા હંસની માફક, પોતાના ઉડપ્રમાણથી, તેઓ બોકોનાં ચિતરંજન કરતા હતા. વાંસિયામાં કહ્યું છે કે:—

જ્ઞપલાસ્યતો જ્યોદિમ્ કુસુમાકરમાસકઃ ।

આવહાવ્યતે પોતાંસિ હસન્- જ્યોસ્થિતઃ ॥

કુમુદ સમૂહને (સ્વેતકમળોને) વિકસાવનારો ચન્દ્રમા, શુક્લપક્ષમાં આકાશ સ્થિત થઇને, પોતાના ઉદયવડે લોકોના મનને આનંદ આપે છે; તેજ પ્રમાણે, કુમુદસમૂહને શોભાવનારો હંસપક્ષી પણ પોતાના બન્ને શુક્લ (ઉજ્જવલ) પક્ષોવડે આકાશમાં સ્થિત થઇને જનમનનું રંજન કરે છે. સાધારણ હંસોદયથી જો આનંદ થાય છે, તો પછી ચૈતન્યાકાશમાં ઉડનારા, અને સ્થિત થઇને રહેનારા પરમહંસથી લોકોના મનને કેટલા બધા આનંદની પ્રાપ્તિ થશે ? શુકાચાર્ય પરમહંસ હતા અને શુક્લ યાને શુદ્ધ જે ફૂટસ્થ બ્રહ્મરૂપ આત્મા, હેનેજ પોતાનો પક્ષ (મિત્ર) કરીને હેની સાથે અભેદપૂર્વક રહેતા હતા. તેમજ હૃદયાકાશમાં ઉડ્યાં કરતા હતા; અને કુ યાને પૃથ્વીઉપર અધિકારી પુરૂષને મુદાકાર (આનંદની ખાણ) તથા આત્માના બાસક (પ્રકાશક) હતા. અર્થાત્ સ્વાનુબંધથી આત્માનંદનો લાભ કરી દેતા હતા. એવા પરમહંસનો ઉદય કોને સુખાવહ નહિ થઈ પડે ? સર્વનેજ થઈ પડે છે. એવા શુકદિગ્જેન્દ્ર રાજા ખરિક્ષિતની પાસે રહ્યા અને પોતાની મધુરવાણીવડે અવ્યક્ત અક્ષર (બ્રહ્મ) નો વ્યક્ત અક્ષર (સગુણ બ્રહ્મ) જે શ્રીકૃષ્ણ હેમના રૂપ તથા ગુણાદિનું યથાર્થ કીર્તન કરીને હેમના મનને રીઝવવા લાગ્યા. જેનાથી રાજાનું મન તદ્દીન થઇને તે પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. વ્યવહારમાં પણ પોપટના શબ્દથી આનંદ થાય છે, એ પ્રમાણે અનુભવમાં પણ છે. ચંપૂકાર કહે છે કે:—

અભક્ષિતાર્યો અપિ લોમનીયા મિજસ્ય શાચઃ રુકનામમાજઃ ।

તા યવ ચેદર્યયુતા કુન્દલોલ્લાકુલાસ્તા અપિ કિં પુનઃ સ્યાત ॥

અર્થરહિત અને લક્ષ્યાર્થશૂન્ય એ પ્રકારના શબ્દ (વાણી) કેવળ શુક એ નામ ધારણ કરનારા દિજ (પક્ષી) ના મુખેથી સાંભળીને મનુષ્યના અંતઃકરણની લુપ્થતા (આસક્તિ) થાય છે, તો પછી અર્થયુક્ત તથા લક્ષ્યાર્થ જે પરમાત્મા મુકુન્દ હેમની લીલાઓથી ભરેલી, અને શુક એવી જેમની યથાર્થ સંગ્રા છે, એવા દિજ (બ્રાહ્મણ) ની વાણી લોભિત અને આનંદિત કરે, તેમાં શી નવાઈ ? તાત્પર્ય, નિર્ગુણબ્રહ્મનિરત શુક, નારદ, વ્યાસ અને સનકાદિ મુનિજન, પરમાત્મગુણકીર્તન કરીને કૃતાર્થ થયા હતા, અને પોતાની મધુર વાણીવડે હેમજી બીજને આનંદિત કર્યા હતા. કવિ કહે છે કે, પરમાત્મકથામાં જેવું મોહકત્વ છે, તેવું એ મોહિનીમાં પણ નથી.

સમુદ્રમન્થનથી જ્યારે અમૃત નીકળ્યું ત્યારે દેવદેવોમાં ઝગડો થયો, અને દેવોએ અમૃતકુંભ પોતાની પાસે લઇ લીધો. ત્યારપછી દેવોએ ભગવાનનું સ્તવન કર્યું, ત્યારે તેઓ મોહિનીનું રૂપ લઇને પ્રગટ થયા, અને

દેવોને મોહિત કરીને ત્હેમની કનેથી અમૃતનો કલશ બધાને ભાગ પાડીને વ્હેંચી આપવાને સાર માંગી લીધો. ત્યાંબાદ મોહિનીએ સર્વને પોતપોતાની પંક્તિ પ્રમાણે બેસી જવાનું કહ્યું, અને દેવ તથા દૈત્ય પોતાની સળતીય પંક્તિમાં બેસી ગયા. મોહિનીએ બ્યારે દેવોને અમૃત પ્રથમ આપવા માંડ્યું, ત્યારે રાહુએ ત્હેનું કપટ જાણી જઈને દેવનું રૂપ ધારણ કર્યું અને દેવ-પંક્તિમાં જઈને તે બેઠો. દેવોને અમૃત પીરસ્યાબાદ મોહિનીએ એ કપટી દૈત્યને પણ તે પીરસ્યું, અને ત્હેણે તે પીધું પણ ખરૂં. એટલામાં સૂર્યચન્દ્રની ઇશારતથી, 'એ દૈત્ય છે એમ સમજીને ભગવાનમોહિનીએ ઝટ ત્હેનો શિરચ્છેદ કર્યો. પછી, મોહિનીએ હમને ફસાવ્યા અને એમાં દેવોનું કપટ છે, એવું જાણીને દેવો ત્હેમની સાથે લડવા લાગતાં, મોહિનીએ તે દેવોનો સંહાર કીધો. એ પ્રમાણે ભગવાન વિષ્ણુજ મોહિની બન્યા હતા અને ત્હેમણે દૈત્યાદિકોને મોહિત કર્યા હતા, એ પ્રમાણે ભારત રામાયણાદિમાં જ્ઞતાન્ત છે.

એ મોહિનીએ તો દેવોનેજ મોહિત કર્યા હતા, પરન્તુ ભગવત્કથા એવી મોહિની છે કે, જે સાધુ સન્ત, પરમહંસાદિ સર્વસંગ પરિત્યાગીને પણ બૂલાવે છે. ત્યાગીનું મન કયાંઈ લુબ્ધ થતું નથી, પરન્તુ કથા શિવાય તે ત્હેને વ્હેનજ પડતું નથી. કથામાં એવું મોહકત્વ રહેલું છે. વળી તે મોહિનીના મનમાં બેદ હતો, એટલા માટે ત્હેણે દેવોને અમૃત અને દેવોને મધ પીવડાવ્યું, અને જો કે મોહિત કીધા તોપણ કાર્યસિદ્ધ થયાબાદ ત્હેમને લાગ પણ કર્યો હતો. પરન્તુ કથામોહિની એવી છે કે જેની પાસે બેદબાવજ નથી; દેવ હોય, દૈત્ય હોય અગર મદ્યબાદિ કોઈપણ કયાં ન હોય, એ તો સધળાને સલઅમૃત (મોક્ષ) આપે છે, અને જેમને મોહિત કરે છે ત્હેમને લાગ અથવા ધાતપાત 'એ મોહિનીએ જેમ રાહુનો કર્યો હતો તે પ્રમાણે' કદી કરતી નથી. મોહિનીએ જો કે દેવોને અમૃત આપ્યું હતું, તોપણ તે હતું નામમાત્રનુંજ અમૃત ! કેમકે, મહાપ્રલયમાં તેનો પણ નાશ થાય છે; એથી તે અમૃતમાં કેવલ બક્ષવાનું સામર્થ્ય નથી. કથા પણ, 'તે મોહિનીએ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા દેવોને ફસાવ્યા હતા, તે પ્રમાણે' ફસાવે છે, તોપણ તે બંનેના ફસાવવામાં ફરક છે. જે ભોંકો કથા ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે કે 'હું' જો ભગવત્કથા સાંભળીશ તો મ્હારો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થઈ જશે,' ત્હેમને ફસાવે છે અર્થાત્ ત્હેમનાં અનન્ત જન્માન્તરીય સન્નિતાદિ કર્મ, જે સંસારદુઃખનાં હેતુ છે, ત્હેમનું હરણ (નાશ) કરે છે, છતાં અમૃત (મોક્ષ) પ્રદાન કરે છે ખરી. એથી કરીને તે નિર્દય અમર ઠગારી

છે, એમ કોઇપણ કહી શકશે નહિ. જે પ્રભાણે પોતાનું આળસ હાથમાં સોમલાદિ વિષારી પદાર્થ લઇને તેને મીઠો પેડો માનીને ખાવા જાય છે તો, ત્હેની માતા ત્હેને ફસાવીને સાચો મીઠો પદાર્થ આપે છે, અને વિષારીને કાઢી લે છે, તોપણ ત્હેનું કલ્યાણજ કરે છે; એથી ત્હેને ઠગારી અગર નિર્દય કોઈ કહેવું નથી; કથાની ફસાવવાની મતલબ પણ તેવીજ સમજવી. જે ફસાવવામાં કલ્યાણ સમાએણું છે તેને ફસાવટ કેમ કહેવાય ? લોકોને જે એ વાતની ખબર પડી જાય કે કથા હમારું અખિલ સંચિત (કર્મ) લઈ જાય છે, તો તેની પાસે કોઈ આવે પણ નહિ. એટલા માટે, તે આતાએને મોહિત કરીને, ત્હેમને ખબર ન પડી શકે એવી યુક્તિથી, અખિલ દુઃખ-હેતુ તથા સંસારની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કર્મોને હરી લે છે, અને આખરે આનંદ પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

હવે એનાપર એવી શંકા થશે કે, મોહિની એ ભગવાનનું ૩૫ હતું. અને કથા પણ ભગવાનનીજ છે. એથી બન્ને સમાનજ છે. જે પ્રભાણે મનુષ્યે ગંગા અગર યમુનામાં, જોકે એકનું શ્વેત અને બીજાનું કૃષ્ણવર્ણ જલ છે છતાં, સ્નાન કર્યું હોય તોપણ તે તરે છેજ, અને જ્ઞાની બન્નેને ભગવદ્દર્પણ સમજે છે; તે પ્રભાણે એ બન્ને (મોહિની તેમજ ભગવતકથા) ભગવદ્દર્પણ હોવાથી, તેમનામાં કોઈ ફરક જણાતો નથી. એના સમાધાનમાં સમજવું જોઈએ કે, જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ ચરાચર વાસુદેવમય જણાય છે, એથી ગંગા યમુનાના બેઢને તેમાં અવકાશજ નથી; પરંતુ સામાન્યજન તો યમુનાના કરતાં ગંગાને અધિક પુણ્યવાદ સમજે છે, અને કહે છે પણ ખરા કે, “ જે ગંગા શિવના મસ્તકપર વિરાજે છે, અને જેના જલના મલ (શીણ) ની યરાબરી શરદ્ગતુની ચંદ્રિકા પણ કરી શકતી નથી, તથા જેના ઉદરમાં શિવ અને વિષ્ણુના સમાન અનેક પ્રજા છે (યાને, જે શિવસાંપ્ય વિષ્ણુસાંપ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે) તેને યમુનાની ઉપમા શી રીતે શોભી શકે ?” અમૃતની બરાબર કાંછ કેમ થાય ? કહી નહિ. અગર જોકે મોહિની અને કથા જેમ ભગવદ્દર્પણ છે, તેજ પ્રભાણે યમુના અને ગંગા પણ ભગવદ્દર્પણ છે, તોપણ તેમાં થોડાક તફાવત છે. યમુના કૃષ્ણવર્ણની અને મોહિની પણ કૃષ્ણ (સ્વામ) વર્ણ હોવાથી બન્નેની સમતા થશે, અને જેની અમૃતસમુદોમન શુભ કમલના સમાન નિર્મલ કીર્તિ છે, એવી કથા, તથા વિશુદ્ધ જ્ઞાનીપુરુષ જેમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, એવી શુભજલ ગંગા, એ બન્નેની બરાબરી થઈ શકશે.

એનાથી બીજી વિશેષતા જોશો તો મોહિની અને કથા ભગવદ્દર્પણ હોવા છતાં, મોહિનીએ દેસાદિકોને બલાવ્યા હતા પરંતુ ભગવાનને મોહિત

ક્યાં ન હતા; જ્યારે કયા મોહિની તો સાક્ષાત્ ભગવાનનેજ મોહિત કરે છે. પારો બહુજ અંચલ છે, છતાં તેને જે પ્રમાણે મહા વનસ્પતિ (નાગદમની, શ્વેતી, પ્રકુલિકા ક્ષ્યાદિ રસાયનપ્રક્રિયામાં કહેલી ઔષધિઓ) સ્થિર કરી દે છે, તે પ્રમાણે, મનના કરતાં પણ જમનો વેગ અધિક છે, એવા ભગવાનને કયામોહિની સ્થિર કરી દે છે. યાને, જ્યાં આગળ કયા ચાલતી હોય છે, ત્યાં આગળ પરમાત્મા રહે થાય છે. નારદને ભગવાને પોતાના શ્રીમુખે એજ વાત કહી છે.

નાહં વસામિ વૈકુંઠે યોગિનાં હૃદયે રવૌ ।

મજ્જક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

હે નારદ! વૈકુંઠ મ્હારે નિવાસસ્થાન હોવા છતાં, હું ત્યાં રહેતો નથી; તથા યોગિજન મ્હને હૃદયમાં ધારણ કરે છે, પરંતુ ત્યાં પણ મ્હારો નિવાસ નથી. શ્રુતિમાં એવું કહ્યું છે કે, ‘સચિનૃમંડલમધ્યવર્તી નારાયણઃ’ સૂર્યમંડલમાં નારાયણરૂપે જે હું સ્થિત છું, તહેવું સદાધ્યાન ધરવું. પરંતુ ત્યાં પણ હું રહેતો નથી. તોપણ આપની નિશ્ચયાત્મક સ્થિતિ ક્યાં છે, એમ જે પૂછવામાં આવે તો, જાણવું કે જ્યાં આગળ મ્હારા ભક્તો મ્હારા ગુણાનુવાદનું ગાન કરે છે, ત્યાં આગળજ મ્હારો વાસ છે. અથવા કાક્યર્થ કરવો. હું વૈકુંઠમાં રહેતો નથી, એમ નથી. યોગિહૃદય, અગર રવિમંડલમાં નથી, એમ નથી. તો એમ સમજવું કે ત્યાં હું (વસામિ) રહું છું (એસું છું) પરંતુ જ્યાં મ્હારા ભક્તો કીર્તન કરે છે, ત્યાં આગળ તો હું (તિષ્ઠામિ) ઉભો રહું છું. આટલો તદ્રાવત ‘વસામિ’ અને ‘તિષ્ઠામિ’ એ બન્ને પદોપરથી જાણવો. તાત્પર્ય કે, નાગ જેમ મદારીની મોરલી (મહુઅર)ના મધુરધ્વનિથી આનંદિત થઈને તેમાં તલ્લિન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્મા ભક્તગુણમાંથી નીકળતા પોતાના ગુણકીર્તનના મધુર ધ્વનિવડે મોહિત થઈને, ત્યાં આગળ આનંદપૂર્વક હાલતા ડાલતા રહે છે. એટલા માટે હરહંમેશ હરિગુણગાન કરતા રહેવું. કીર્તનમાં પરમાત્માની સ્થિતિ હોય છે, એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ પ્રત્યય (પરમેા) ધણા સ્થાનમાં ભક્તોને તેમજ ખીજા પુરોને પણ થએલો છે. અને કીર્તનમાં ભક્તની પાછળ પરમાત્મા ઉભો રહે છે, એટલા માટે કીર્તનકારે કીર્તન સંપાદિ થયા બાદ, જે પ્રમાણે સન્મુખ દેવને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે તે પ્રમાણે, કેટલાંક સંપ્રદાયમાં પોતાની પાછળ પણ (જ્યાં વીચા અને તાજ લઈને માપન કરનારા લોક ઉભા હોય છે ત્યાં) નમન કરવાનો રીવાજ છે. એનાપર એક દૃષ્ટાન્ત આપીશું.

દક્ષિણમાં રામદાસસ્વામી, રંગનાથસ્વામી, જયરામસ્વામી, કેશવસ્વામી તેમજ આનંદમૂર્તિ એવા પાંચ મહાત્મા પુરૂષો (જેમને સ્વામીપંચાયતન કહેવામાં આવે છે) એકજ સમયમાં વિરાજતા હતા. એમાંના કેશવસ્વામીનું એક વખત વિઝપુર નામના ગામમાં આગમન થયું, ત્યારે લોકોએ કીર્તન માટે બહુ આગ્રહ કરવાથી કેશવસ્વામીએ રાત્રિના વિષે કીર્તન કર્યું. શ્રાવ-સમુદાય પણ પુષ્કળ એકત્રિત થયો હતો, અને કીર્તનમાં અધ્યાત્મનિરૂપણ (પૂર્વરંગ) ચાલી રહ્યું હતું. શ્રાતાઓની કીર્તનમાં તક્લિનતા થઈ રહી હતી. ઉત્તરરંગ, યાને ચરિત્રભાગનો પ્રારંભ થતાં પહેલાં, કેશવસ્વામીના ગળામાં હાર અને કપાળને વિષે યુક્તા (અખીર) લગાડીને હોમનું પૂજન કરવામાં આવ્યું. તથા શ્રાતા લોકોને સર્વત્ર અખીર લગાડવામાં આવતું હતું અને તે સમયે ગાયન પણ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યારબાદ કેશવસ્વામીએ સર્વને તાળી પાડવાને તથા નામસ્મરણ કરવાને માટે કહ્યું. તે પ્રમાણે બધી મંડળી આનંદપૂર્વક જોરશોરથી ટાળીયુક્ત ભગવન્નામનો ઘોષ કરવા લાગી.

કીર્તનમાં અખીર લગાડે છે, તેના હેતુ કવિ કહે છે કે, સંત મહાત્મા, ભગવદ્ગુણ કીર્તનની વચ્ચે સર્વ લોકોના કપાળમાં યુક્તા (અખીર) લગાડે છે, તે સમયે કે બ્રહ્મદેવે કપાળપર લખેલી જન્મમરણપંક્તિની જગત્રક દુર્લ્લિપિ છેકી નાંખવાનું જાણે રૂપકજ કરે છે; અર્થાત્ કીર્તન સાંભળવાથી જન્મમરણ સંસાર નષ્ટ થયો, એ પ્રમાણે એ રૂપકવડે મુચવાય છે. તથા કીર્તનમાં ભગ-વન્નામ પુરઃસર, જે હાથવડે તાળી વગાડવામાં આવે છે, તેનાથી જન્મમરણ દુઃખ ટળી જાય છે, એમ સમજવું. સત્પુરૂષ કહે છે કે:—

તાલિકા હસ્તગા ચેત્સ્યાન્નામાદેશપુરઃસરમ્ ।

સત્સે ભવસિ રે બ્રહ્મકપાટાચ્છાદનમ્ ॥

કોઇ મનુષ્યને બંધ કરેલા કપાટને ખોલીને તેમાંહેની વસ્તુ બતાવવાની હોય છે તો રામલોક તથા શ્રીમાત્ લોકનું એ પ્રકારનું આચરણ હોય છે. અરે ! “આ મનુષ્ય આવ્યો છે તો એને કપાટ ખોલીને અંદરની વસ્તુ બતાવો;” એ પ્રમાણે નોકર મારફત અથવા લેખનદ્વારા સંદેશો મોકલીને કંઈ આપે છે તે વખત બંધ કપાટ ઉઘાડવું સંભવે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે હાથમાં તાલિકા (તાળી) જોઇએ, અને નામોચ્ચાર પણ અગ્રભાગમાં હોવો જોઇએ. ત્યારેજ, હે સખે ! બ્રહ્મકપાટ ખોલવાને તું સમર્થ થઈશ. તાત્પર્ય કે, કીર્તનમાં નામોચ્ચારપૂર્વક તાળી પાળવામાં આળસ અગર લજ્જા મનમાં નહિ રાખવાં. અસ્તુ !

કેશવસ્વામી સમેત સધળા શ્રોતાજનો બ્યારે આનંદબેર તાળી પાડવા લાગ્યા ત્યારે બારે ગર્જના થવા લાગી, જેથી બાદશાહ મહેલમાં સૂઈ રહ્યો હતો તે એકાએક ચોકી ઉઠ્યો. તહેણે પોતાના નોકરને બોલાવીને પૂછ્યું કે આવો બારે આકાશ કોણુ કરે છે અને ક્યાં કરે છે ? ત્યારે નોકર બ્યાં આગળ કીર્તન ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં આગળ આવીને બધું જોઈ ગયો, અને બાદશાહને રોશન કર્યું કે, કેશવસ્વામી કરીને મોટા મહાત્મા નગરમાં આવ્યા છે, અને તહેમનું કીર્તન ચાલી રહ્યું છે. મોટી મંડળી ત્યાં એકઠી થઈ છે અને હાથવડે તાળી પાડીને નામસ્મરણ કરી રહી છે, તેનો આ સધળો પોકાર છે, જે આપ ગર્જનારૂપે સાંભળી રહ્યા છો. સાંભળતાંજ બાદશાહ જાતે ઉઠ્યો અને બેચાર નોકર સાથે લઈને કીર્તનનું કાર્ય તથા તાળી પાડીને નામસ્મરણ કરવાનું કેવુંક ચાલી રહ્યું છે તે જોવાને સાર નીકળી પડ્યો. બ્યાં કીર્તન ચાલતું હતું ત્યાં આગળ બાદશાહ આવીને ઉભો રહ્યો અને શું ચાલી રહ્યું છે તે જોવા લાગ્યો. મંડળી કથારંગમાં તદાકાર થઈ ગએલ હોવાથી, બાદશાહની તરફ કોઈનું લક્ષ દોરાયું નહિ અને તેનું સન્માન ન થયું.

આણી તરફ ઉત્તરરંગમાં રાધાકૃષ્ણની લીલા શરૂ થઈ હતી, જેમાં કેશવસ્વામી બોલી રહ્યા હતા કે, “અખિલ ગોપીઓમાં પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની રાધાના ઉપર અત્યન્ત પ્રીતિ હતી. જન્માન્તરમાં તહેણે પરમાત્મપ્રાપ્ત્યર્થ થણી ભક્તિ કરીને તપશ્ચર્યા કરી હતી, જેથી ભગવાન તહેને એટલા બધા વશ થઈ ગયા હતા કે, ક્ષણમાત્ર જે કદાચિત્ તે નજરે ન પડે તો તહેમને પશુ સ્થેન પડતું નહિ. ‘ જે યથા માં પ્રપચન્તે તાં તયૈવ મજાન્ય મ ’ જે લોકો જે પ્રમાણે મહારં ભજનપૂજન કરે છે અને મહારે શરણે આવે છે, તેજ પ્રમાણે હું પશુ તહેમને ભણું છું; અર્થાત્ તહેમને પ્રસન્ન થઈને ફળ આપું છું, એ પ્રમાણે ગીતામાં કહ્યું છે. રાધાનો પરમાત્માના ઉપર નિષ્પાદિક તેમજ નિરતિક્ષ્મ પ્રેમ હતો, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો પશુ તહેના ઉપર પ્રેમ હતો. ”

એ પ્રમાણે રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું ચાલી રહેલું વર્ણન સાંભળીને બાદશાહે તહેમની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં એક બીલ ઉપર ચિત્કારે રાધા-કૃષ્ણનું એક સુંદર ચિત્ર કાઢ્યું હતું, અને તેમાં એવો આવ-કર્ણાવવામાં આવ્યો હતો કે, રાધા પોતાના હાથમાં પાવની પીકી લઈને શ્રીકૃષ્ણને આપી રહી છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તહેના તરફ જોતા સુદાં લઈ; ક્રોધ તરફ પોતાની અરદન ફરવીને ઉભા રહ્યા છે. રાધાકૃષ્ણનું તે ચિત્ર જોઈને બાદશાહ બોલ્યો:-

હે ગોંસાર્ધ ! રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું જે હમણું તહે વર્ણન કર્યું, તે હું સત્ય ત્યારેજ માનું કે જ્યારે આ ચિત્રસ્થ કૃષ્ણનું મુખ રાધા તરફનું થઇને તે ત્હેના હાથની પાનની બીડી ખાય. એમ જો ન થાય તો તું ખોટું બોલનારો છે. અને ઢોંગ મચાવીને લોકોને ફસાવે છે તથા ત્હેમને લૂટે છે એમ સમજીને હું ત્હારો શિરચ્છેદ કરીશ. એ પ્રમાણે કેશવસ્વામીને બચબીત કરીને, આવેલા લોકોને પણ સો સો રૂપીઆ દંડ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને ત્હેમનાં નામ પણ લખી લેવા સાર કારકુનને બોલાવ્યો. આવો અનર્થ થવાથી લોકો ગભરાઈ ગયા, અને કહેવા લાગ્યા, ‘આજે હમને કીર્તનમાં આવવાની દુર્બુદ્ધિ ક્યાંથી થઈ ? હવે સો રૂપીઆ દંડ આપવો પડશે.’ કેટલાક બાદશાહની માસી માંગવા લાગ્યા, કે એકવાર ક્ષમા કરો; ફરી પાછા હવે કદી કયા કીર્તનમાં જઈશું નહિ. સ્ત્રીસમુદાય તો બાદશાહને મનમાં ગાળ દેવા લાગ્યો કે, આ દુષ્ટ યવન કીર્તન પ્રસંગમાં ક્યાંથી અને કેમ આવી પહોંચ્યો ! તેમાં વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ જે ઘરમાં કહ્યા વગર આવી હતી ત્હેમને ફાળ પડી કે, અંડીયાં સો રૂપીઆ દંડ આપવો પડે એમ છે, અને ઘેર જઈશું તો ત્યાં આગળ કાઠનો દંડ મળ્યા વગર રહેવાનો નથી; અર્થાત્ પુરખાંજલિ થઈ જરૂર હાડકાં રંગારો. તથા જેઓ બિલ્લુક બ્રાહ્મણ અને શ્રીમાન હોવા છતાં કૃપણ હતા, ત્હેમનું તો સો રૂપીઆ એ નામ સાંભળતાંવારને દેહમાનજ નષ્ટ થઈ ગયું. કેટલાક ભાવિક ભક્તો હતા તે બોલવા લાગ્યા કે, હે પરમાત્મન ! સંસારદુઃખથી ત્રસ્ત થયા હતા તેથી હમે વિશ્રાન્તિ લેવા ત્હમારા કીર્તનમાં આવીને બેઠા, પરંતુ તેમાંયે ફસાઈ પડ્યા; સો રૂપીઆ કદી આંખોવડે દીઠા નથી, તો આપવાના હતા ક્યાંથી ? હવે શું કરવું ? હે પ્રભો ! હમે દીન દરિદ્ર છીએ, હમારા તરફ દયાની દૃષ્ટિ કરો.

આવો જ્યારે સર્વત્ર આકોશ થવા લાગ્યો, ત્યારે કેશવસ્વામીએ મુકુન્દ (મુક્તિ આપનારા) તથા હરિ (અખિલ દુઃખોને હરનારા) જે શ્રીકૃષ્ણ (સદા-નંદરૂપ), ત્હેમનું ધ્યાન ધરીને સર્વને આશ્વાસન આપ્યું કે પરમાત્મા ભક્તોની કોપેક્ષા કરે એમ નથી. હવે પ્રસંગના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખીને ત્હમે એકાગ્રચિત્ત કરો અને ધ્યાનપૂર્વક મુખેથી નામસ્મરણ તથા હાથવડે તાળી પાડીને ઈશ પ્રાર્થના કરો. નાનું બાળક જ્યાંલગી ધીમું ધીમું રડે છે ત્યાંસુધી ત્હેની માતા ઘરમાં કામકાજ કર્યાં કરે છે; પરંતુ કેદારો રાગ છોડી દઇને જ્યારે તે પંચ-મસ્તક પર આકોશ કરે છે, ત્યારે તો ત્હેની મા હાથમાનું કામ પડતું મૂકીને ઝડ કરતી કે ત્હેની પાસે દોડી આવે છે. તેજ પ્રમાણે ત્હમે પણ બાળક છો અને પરમાત્મા માતા છે. ‘વેદતા મસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતા-

મહા' આ જગત્તો જનક અને માતા તથા કર્મફલદાતા, પિતામહ વગેરે હુંજ છું, એ પ્રમાણે ગીતોપનિષદમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. તો હવે હે ભક્ત-જનો ! ત્હમારો જે પ્રકારનો આત્મધ્વનિ પરમાત્માના કાનપર જશે, તેજ પ્રકારે તેઓ શીઘ્ર કે વિલંબ કરીને આવશે. કાર્તનમાં હું સદા સ્થિત થઈ રહું છું, એવી ત્હેમની પોતાની ઉક્તિ, અને વેદ, પુરાણ, સન્ત મહાત્માઓનાં વચન તથા અનુભવ શું મિથ્યા થશે ? નહિજ. એમ કહીને પોતે જાને એકાગ્રચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન અને ભજન કરવા માંડ્યા. લોકો પણ ત્હેમની સાથે ગર્જના કરવામાં સામેલ થયા. 'રાધેગોવિન્દ જય રાધેગોવિન્દ' એ પ્રમાણે અખંડ ભજન ચાલી રહ્યું. કેશવસ્વામી પ્રાર્થના કરતાં કહેવા લાગ્યા:—'હે રૂકિમણીવર ! રાધારમણ ! ગોવિન્દ ! આવે સમયે જો આપ દોડી આવશો નહિ, અને ભક્તોની રક્ષા કરશો નહિ તો સર્વના મનમાં આપને માટે તેમજ વેદપુરાણના પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે. આજથી ભજનકાર્તન કોઈ કરશે નહિ, અને ત્હમારી કીર્તિને કલંક લાગશે. હું કાંઈ મદારા મરણને માટે ડરતો નથી, તેમજ નેટલા ખાતર પ્રાર્થના કરતો નથી; જલદી આવીને બાદશાહની ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.

એ પ્રકારના ભજનસ્તવનથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્મા ભગવાન પોતાના બ્રાહ્મની રક્ષા કરવાને સારૂ તૈયાર થયા. એકાએક ચિત્રસ્થ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ રાધા તરફ ફેરવાઈ ગયું, અને હાથ આવીને પડ્યા રાધાના ગળામાં. પછી રાધાએ પોતાને હાથે શ્રીકૃષ્ણનાં મુખારવિન્દમાં તાંબુલ આપ્યું, અને કૃષ્ણે તે ખાધું પણ ખરૂં. એટલુંજ નહિ પણ તાંબુલ ચર્વણ કરતાં કરતાં મુખ-માંહેથી તેનો રસ વહી રહ્યો છે, એ પ્રમાણે આમેદુબાવ ત્હેમણે સર્વને દેખાડ્યો. બાદશાહ તથા લોકોએ જ્યારે આ પ્રમાણે જોયું, ત્યારે ત્હેમણે ઝટ ઉડીને કેશવસ્વામીને પ્રણામ કર્યા. જ્યાં ત્યાં, ધન્ય ! ધન્ય ! વાહવા ! વાહવા ! ઇલાહિ ધ્વનિ થઈ રહ્યો. બાદશાહ તો હજી થઈ ગયો, કેશવસ્વામીને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો, તથા પોતાની જાતને ધીક્કારવા લાગ્યો કે, ધીક્કાર છે મ્હને ! રાજ્યશ્રીના કરતાં વૈરાગ્યશ્રી અધિક છે, એમ બાદશાહને સમજાયું, અને કેશવસ્વામીની પાસે આવીને ત્હેમને નમન કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી. પછી બાદશાહે પ્રસન્ન થઈને લોકોને પહેલાં જે સો રૂપિયાનો દંડ કર્યો હતો, તેનાથી બમણા, એટલે દરેકને બસો રૂપિયા ધનિામ આપવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે તો શ્રોતાઓને જે આનંદ થયો હશે તેને શબ્દોમાં કોણ વર્ણવી શકે તેમ છે ? આજ સર્વના માથા ઉપર ઘેરાઈ રહેલું સંકટવાદળ

શ્રીહરિની કૃપાથી વીખેરાઈ ગયું, એ પ્રમાણે તેઓ બોલવા લાગ્યા. જે લોકો કથામાં આવ્યા નહતા, તેઓ પસ્તાવા લાગ્યા કે, ‘આજે કથામાં ગયા હતા, તો બસો રૂપિયા ધનામના મળતા.’ કીર્તન સમાપ્ત થયા બાદ કેટલાક લોક ઘેર આવીને સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ વગેરેને કહેવા લાગ્યા કે, “ધરમાં સૂઈ રહીને ત્હમે શું ધાડ મારી ? અરે, કીર્તનમાં આવ્યા હતા, તો બસો રૂપિયા કમાયા હતા.” સારાંશ, પરમાત્મકથામાં બધાજ માણસો કાંઈ થોડાજ ભક્તિને ખાતર આવે છે ? તોપણ જે કીર્તન પ્રસંગમાં આ પ્રમાણે ધનામ વગેરે મળતાં હોય, અથવા મિષ્ટાન્નભોજન અગર દક્ષિણાનો લાભ થતો હોય તો, કદી કોઈ આળસ કરે નહિ. અસ્તુ ! ઇશિકૃપાથી કીર્તનમાં આવેલું વિદ્યન ભગ્ન થયું અને લોકોને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યા. કીર્તન સમયમાં આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો પરમાત્માએ દેખાડ્યાં છે. એટલા માટે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને નિરન્તર નહિ તો, યથાશક્તિ થોડાક નિયમિત વખત પણ રસનાવડે પ્રભુકીર્તન કર્યું હશે તોજ તેનું સાર્થક થશે. કવિએ શ્રવણાર્થમાં ચમત્કૃતિજનક કહ્યું છે કે:—

બ્રહ્મનાન્તમપિ ક્લીષં મનઃ સાન્તં ન પદ્યતિ ।

किं चित्रं लोकजनकं वाक्कान्ता नैत्यकान्तकम् ॥

બ્રહ્મ નાન્ત છે, યાને અન્ત રહિત (અવિનાશી) છે, તેમજ નાન્ત નકારાન્ત પણ છે. સંસ્કૃતમાં બ્રહ્મશબ્દ નકારાન્ત (જેના અન્તમાં નકાર) છે. તથા મન સાન્ત છે, યાને અન્તસહિત (વિનાશી) છે, અને સાન્ત સકારાન્ત પણ છે. વ્યાકરણમાં મનશબ્દના અન્તમાં સકાર છે. (બ્રહ્મન, મનસ્, ઇત્યાદિ) વાક્ (વાણી) કાન્તા યાને રમણી સ્ત્રી છે, અને (વ્યાકરણમાં) જેના અન્તમાં કકાર છે એવી છે. બ્રહ્મ અકાન્તક છે, યાને અક (દુઃખ) નાશક છે, તથા કંકારાન્તનથી એવું છે, તેમજ લોકોનો જનક પણ છે. સાન્ત મન નાન્ત બ્રહ્મને દેખવું નથી તે યુક્તજ છે; એમાં કાંઈ વિચિત્રતા નથી. પરન્તુ એ વાતનું આશ્ચર્ય ભારે ઉપજે છે કે, વાક્કાન્તા (સ્ત્રી) હોવા છતાં તેમજ બ્રહ્મ લોક-જનક હોવાથી કાન્ત (પતિ) તથા દુઃખનાશક છે, તોપણ તે ત્હની પાસે જતી નથી અને ત્હનું નામ સુદ્ધાં લેતી નથી. કાન્તા કાન્તની પાસે જાય નહિ એ આશ્ચર્યનીજ વાત છે. સારાંશ કે, પરમાત્મપતિના સમાગમથી તેની કાન્તિ વૃદ્ધિગત થઈને અખંડસુખમાં રમણી થશે, એટલા માટે, એ જીવો (વાણી)ને ઇશકીર્તનમાં પ્રવૃત્ત કરવી. (આ શ્લોકનો અર્થ ધણે કહીયું છે, તોપણ સમત્કારિક હોવાથી આપવામાં આવ્યો છે, જે ધણું કરીને સંસ્કૃતજ મનુષ્યોના સમજી શકશે ખરા.) વિનાશી મન અવિનાશી બ્રહ્મની પાસે ન

જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી; પરંતુ વાકાન્તા હોવા છતાં કાન્ત બ્રહ્મની પાસે જતી નથી, એ મોટું આશ્ચર્ય છે ! સુન્દરપતિને વિષે સુન્દરી રમમાણુ નહિ થતાં, અસુન્દર પરપુરુષમાં રત થાય તો કેટલું અધું આશ્ચર્ય લાગે ? તેજ પ્રમાણે આ પ્રકાર સમજવો; એવો બાવાર્ય છે.

॥ इति शिवम्. ॥

અષ્ટમ પુષ્પ.

પાપને લીધે ભજનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

जन्मान्तरसहस्रेषु यत्नदानतपोध्वरैः ।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णभक्तिः प्रजायते ॥स्मृ०॥

અનાદિ અવિદ્યાથી અનાત્માને વિષે આત્મત્વબ્રમવડે મોહિત અને એટલા માટે સંસાર દુઃખાગ્નિથી સંતપ્ત જે મનુષ્યો છે, તેમને પરમાત્માની કીર્તનાદિ ભક્તિજ તારક છે, એમ સિદ્ધ થયું તો પછી તે પ્રકારની પરમાત્માની ઉપાસના કરીને સર્વ અનર્થોને ઉપગમવાતરી માયાને લોકો કેમ નથી તરી જતા ? એવી શંકા સ્વાભાવિકજ થવાની. તો તેના સમાધાનમાં એમ સમજવાનું છે કે આત્યંત શ્રદ્ધાથી દશ્વરપ્રીત્યર્થ ઘણા જન્મમાં યજ્ઞ, દાન, તપ ઇત્યાદિ સત્કર્મોનું અનુદાન જે પુરૂષોએ કર્યું છે, અને એથી કરીને ‘ધર્મેણ પાપમપનુવત્તિ’ એ શ્રુતિ વચનાનુસાર જેમનાં પૂર્વજન્મને વિષે કરેલાં પાપકર્મો, યજ્ઞાદિ પુણ્યકર્મોવડે નષ્ટ થઈ ગયાં છે, તેઓજ અચલનિશ્ચયી પરમેશ્વરને ભજે છે. ભક્તજન કહે છે કે:—

પદ-રાગ-છાયા-તાલ ત્રિતાલા.

પૂર્વજન્મકે પુણ્ય સહાયા । તથ યહ જનમ દુરિ હો માયા ॥ક્રુા
સુખદુઃખદ્વંદ્વમુક્ત વહ પ્રાની । તે દહ હરિચરનન રતિ માની ॥૧૫
સ્વારથરત જે મૂઠ મલ્લીના । માયાવશ હો જ્ઞાનવિહીના ॥૨૫
અમુર સ્વભાવઅધમજે પ્રાની । તે કિમિ ભજ દતાત્રય માની ॥૩૫

૧ અભિમાની.

ન માં વુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાડપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥

હે અર્જુન ! સૂર્યના ઉદયથી સર્વના નેત્રાને પ્રકાશ મળીને ઘટપટાદિ વસ્તુઓનું યથાર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ઘૂવડની દૃષ્ટિ અંધ બને છે. તેમજ શર્કરા અત્યંત મીઠી હોવા છતાં પિત્તાનુરોધે તે કડવી લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જોએ પાપી હોય છે, તેઓ શુદ્ધચિત્ત નહિ હોવાથી, આત્મનાત્મવિવેકશૂન્ય હોય છે. એ કારણે લીધે, તે નરાધમો આ જોડને વિષે સાધુઓવડે નિન્દિત, તથા પરજોડને વિષે સંકટો અનર્થોના બોદતા થવાના હોવાથી મ્હારે શરણે આવતા નથી અને ભજન કરતા નથી. પાપશીલ તેઓ કેમ થાય છે ? તો માયાવડે ત્હેમનું શાસ્ત્ર તેમજ આચાર્યદ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન નષ્ટ થયું છે. એથીજ તેઓ અસુરોના ભાવ (અભિપ્રાય)નો આશ્રય કરીને, યાને દેવેન્દ્રિય સંધાતનેજ સર્વ પ્રકારે સંતૃપ્ત કરેલા. એવા વિદેશનપ્રભૃતિ અસુરોના સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરીને, મ્હાકે ભજન કરતા નથી. ‘અસુપુ રમન્તે અસુરાઃ’ પ્રાણેન્દ્રિયાદિકાને સંતૃપ્ત કરવામાં જોએ રમમાણુ થાય છે, તેઓનેજ અસુર સમજવા; પછી ભણે તેઓ શરીરવડે અસુર જેવા ન હોય. આકેપરથી એ નિશ્ચિત થયું કે, જેમનાં જન્માન્તરનાં પાપ ક્ષીણ થયાં નથી. ત્હેમની પરમાત્માના ભજનને વિષે પ્રીતિ થતી નથી. જન્માન્તરનાં કાંઈકે પુણ્યકર્મોને લઈને, જોએને મનુષ્યના સ્વૃણશરીર માત્રનીજ પ્રાપ્તિ થએલી છે, પરંતુ ‘જેમાં અનંતજન્મોના સંસ્કાર રહ્યા છે તે’ સૂક્ષ્મશરીર તો વિશેષ પાપસંયુક્ત છે એવા પુરોવાની, નર જન્મને વિષે આવ્યા છતાંય, દુષ્કર્મ કરવામાં અભિરૂચિ થાય છે. સત્કર્માનુશાન, ભગવદ્ભક્તિ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાનાર્જન વગેરે દ્વારા સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ કરવી, એવી વૃત્તિ તો ત્હેમને સ્વપ્નમાં પણ ઉત્પન્ન થાય એમ નથી. એનાપર એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક વખત લોમેશ મહર્ષિ ગંગાજીને કિનારે સંધ્યાનુશાન કરતા બેઠા હતા. એવામાં એક ઉંદરને ત્હેમની પાસે ઘૂમતો જોઈને, એક સમડી આવીને તેને ઉઠાવીને લઈ ગઈ. માર્ગમાં ખીજી સમડી મળતાં તેણે એ આભિય છીનવી લઈને દોડી જવા માંડ્યું એથી બંને જણાં વચ્ચે તાણાતાણુ થવા લાગી, જેને લીધે પેલીના મ્હોંમાંહેનો ઉંદર નીચે પડી ગયો; અને તે આવીને પડ્યો ઋષિના ખોળામાં. આંખો ઉઘાડીને ત્હેમણે જોયું તો તે ઉંદર ત્હેમના જોવામાં આવ્યો. પેલી બંને સમડીઓ તે ઉંદરની પાછળ દોડી,

પરંતુ મનુષ્યને જોઈને નિરૂપાયથી પાસેના એક જાડપર બેસી રહી. તે ઉંદરને ફરફરીને પોતાને તેનો સ્પર્શ થવાથી, નેત્ર અને શ્રાવને પાણી અડકાડીને ઋષિ ફરી પાછા જપ કરવા મંડ્યા. મધ્યાન્હકાળ સુધીમાં જપાનુષ્ઠાન સમાપ્ત કરીને, આસન લઈને જ્યારે તેઓ પોતાને આશ્રમે જવા નીકળ્યા, ત્યારે તે ઉંદરને ઋષિના પ્રભાવથી મનુષ્યના જેવી વાચા ઉત્પન્ન થઈને તે કહેવા લાગ્યો:—“મહારાજ ! આપે મ્હારી રક્ષા કરી, પરંતુ મ્હારો શત્રુ પેલા જાડપર બેઠો છે, તે જુઓ. આપ ગયા પછી એ મ્હને મારી નાંખશે. આપ જેવા મહાત્મા પુરૂષા જેને આશ્રય આપે છે, ત્હેનું પૂરેપૂરું રક્ષણ કર્યા વિના રહેતા નથી, માટે મ્હારો ત્યાગ કરશો નહિ; આપની સાથે મ્હને પણ આશ્રમમાં લઈ જાઓ. ઋષિને પણ તેની દયા ઉપજી, પરંતુ ઉંદરને આશ્રમમાં લઈ જવો કેવી રીતે ? તેના વિચારમાં તે પડ્યા. આખરે લોભેશે ત્હેને મનુષ્યનું રૂપ આપ્યું. તે ઉંદર સ્ત્રીગતિનો હોવાથી, ત્હેને સુંદર કન્યા પત્નીની પોતાની સાથે આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. પત્નીએ તે જોઈને ક્રોધથી પૂછ્યું:—“એ કોણ છે ?” ઋષિએ ત્હેને આશોપાન્ત વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો; ત્યાં ત્હેમને સ્ત્રીએ કહ્યું કે આપણને પણ કાંઈ પેટ પ્રગ્ન નથી, માટે આ કન્યાને આવાજ રૂપમાં રહેવા દેવી ઉચિત છે; કન્યાની પેઠે આપણે એનું રક્ષણ કરીશું. ઋષિએ પત્નીનું વચન માન્ય કર્યું, જેથી દુર્લભ એવોજે મનુષ્યદેહ તેની પ્રાપ્તિ એ ઉંદરડીને થઈ.

એ કન્યા ઋષિના આશ્રમમાં રહીને પરણવા યોગ્ય પુખ્ત ઉમ્મરની થઈ એટલે એને માટે યોગ્ય વરની શોધ કરવાનું ઋષિને ત્હેમની પત્ની નિત્ય કહ્યાં કરતી. એક દિવસ નારદ મુનિનું ત્હેના આશ્રમમાં આગમન થતાં; સત્કાર તેમજ કુશળ પ્રશ્ન થયા ત્યાં એ કન્યાને દેખાડવામાં આવી અને એના લાયકનો યોગ્ય પતિ કોઈ જગ્યાએ આપના જોવામાં આવ્યો છે કે ? એમ ત્હેમણે નારદજીને પૂછ્યું. કેમકે ત્હેમનું ત્રણ લોકમાં ગમન થતું. તે કન્યાનું સૌન્દર્ય જોઈને નારદે કહ્યું, “હે લોભેશ ! એનેમાટે એક સૂર્યજ યોગ્ય પતિ છે; જો આપની ઈચ્છા હોય તો હું એમને કહું. ઋષિએ એ વાત માન્ય કરી, અને નારદે જઈને સૂર્યને વૃત્તાન્ત નિવેદિત કર્યો અને ત્હેમને ઋષિના આશ્રમમાં મોકલી આપ્યા. ત્યારેતો ઋષિ તથા ત્હેમની સ્ત્રીને આનંદ થયો, તેમજ સૂર્ય પણ કન્યાને જોઈને પ્રસન્ન થયા. પરંતુ કન્યાને સતોષ ઉપજ્યો નહિ. તે બોલી:—હે પિતા ! એમની ઉજ્જ્વળતા મ્હારાથી શી રીતે સહન કરી શકાય ? એમની પ્રાપ્તિ જન્યું પણ મુશ્કેલ છે. એવો પતિ મ્હારે

શા કામનો ? એ કલ્પના અગાઉ કોઇના મનમાં આવી ન હતી. બાદ ઋષિએ કહ્યું:—હે આદિત્ય દેવ ! આપને નાહક આગમનનો પરિશ્રમ આપ્યો. આપના કરતાં કોઇ શ્રેષ્ઠ છે ? કે જે આપનું તેજ કમી કરી શકે ? મહારી કન્યાથી આપનું તેજ સહન કરી શકાતું નથી. સૂર્યે કહ્યું:—હાં ! મેઘ મહારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે, એની આગળ મહાઈ તેજ શીકું પડે છે, મહર્ષિ બોલ્યા:—ત્યારેતો એમનેજ ખાંહી મોકલી આપો.

પછી સૂર્યે જઈને મેઘને મોકલી આપ્યો. ત્હને જોઈને કન્યાએ કહ્યું:—હે તાત ! એનું શરીર કેટલું બધું ઠંડું છે ? સ્પર્શ થતાંજ આમડી ફાટી જાય અને રૂધિર વહેવા લાગે. વળી, એ કાળો પશુ કેટલો છે ? મહારે માટે એ શું રૂપગુણાદિકથી યુક્ત છે, એમ આપ સમજે છો ? એક અતિ ઉચ્ચ તો બીજો અલંત ઠંડો. તે શું ઉપયોગમાં આવી શકે ? એનાં કરતાંયે અધિક ગુણસંપન્ન બીજો કોઇ શોધી કાઢો. તે સાંભળીને ઋષિએ ત્હમને પૂછ્યું, ‘હે મેઘ ત્હમારાથી કોઇ શ્રેષ્ઠ છે ? ત્હેણે કહ્યું:—મહારાથી વાયુ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે હમે ગમે એટલા ભેગા થયા હોઈએ છીએ, તોપણ વાયુ હમને સઘળાને જલદીથી ઉડાડી દેછે. ત્હની આગળ હમારૂં કાંઈ ચાલતું નથી. ત્યારે ઋષિ આનંદિત થઈને બોલ્યા:—“હે મેઘ ત્યારે તો એમને મહારે સંદેશો પહોંચાડીને અહીંજ મોકલી આપો.” ઋષિની આજ્ઞાનુસાર મેઘે જઈને વાયુને મોકલી આપ્યો. આશ્રમમાં આવતાં વારને જેમ એકાદ સાપ પાણીમાં ફરતો હોય છે તે પ્રમાણે, તે વાયુ આમતેમ ચંચલતાથી ભટકવા લાગ્યો. તે જોઈને કન્યા બોલી:—હે તાત ! વાહવા ! આતો સફુથી શ્રેષ્ઠ પતિ મહારે સારૂ શોધી લઈ આવ્યા. એતો ક્ષણ માત્રપણ એક સ્થાનમાં ટકતો નથી; એની સાથે હું શી રીતે સંસાર માંડી શકું ? એતો ક્ષણમાં આકાશમાં ફરે છે, તો પાછો ક્ષણમાં પાતાળ ને વિષે ધૂમવા લાગે છે. એનાથી મ્હને શું સુખ થવાનું હતું ? એના કરતાંયે કોઇ સ્થિર સ્વભાવનો પતિ બોળી કાઢો તો સારૂ થાય. ઋષિએ વાયુને પૂછ્યું કે, ‘ત્હમારા કરતાં કોણુ શ્રેષ્ઠ છે ? વાયુએ કહ્યું:—મહારાથી પહાડ શ્રેષ્ઠ છે, તે મહારી ગતિ બધે કદી નાંખે છે. ત્હનો સ્વભાવ સ્થિર હોવાથી, ત્હને મહારૂં ચંચલપણું બીલકુલ પસંદ નથી. એ સાંભળીને કન્યાના મનને આનંદ થયો, અને તે બોલી:—“હે પિતા ! એમનેજ બોલાવો; એ સારો જણાય છે.” લોભેશે ત્હને મોકલી આપવા સારૂ વાયુને કહ્યું.

ત્યારપછી વાયુએ જઈને જર્વતને મોકલી આપ્યો. આશ્રમને વિષે ત્હની અગડબંધ સ્વારી આવતાં વારને, સર્વને જે આનંદ થયો હતો કે હવે

ને યોગ્ય પતિ મળશે, તે આનંદ નહ થઈ ગયો. ત્હેનુંરૂપ જોઇને કન્યા
મીત થઇને બોલી:—“હે તાત ! હે માતા ! આવો કુરૂપ અને સ્થુલ
||જો પતિ મારે શા ખપતો ? એના શરીરથી મ્હારૂં શરીર ચૂર્ણ થઈ જશે.
! હાથનોજ બાર પથ્થુ મ્હારાથી શી રીતે સહન કરી શકવાનો હતો ?
રા નશીબમાં પતિજ નથી, એમ મ્હને જણાય છે. ત્યારે તો પાછું
||એ પૂછ્યું:—અરે ! ત્હમારા કરતાં કોઈ શ્રેષ્ઠ પતિ છે કે ? પર્વત
યો:— “મ્હારાજ ! એક ઉંદરનો રાગ મ્હારાથી શ્રેષ્ઠ છે. મ્હારો આવો
ડ દેહ હોવા છતાં, એ મ્હને ઉંદરથી એવો પોતો બનાવી દે છે કે અસ
મા. ઋષિએ કહ્યું કે, એને મ્હારા તરફ મોકલી આપો. પર્વને જોઈને પેલા
ના રાગને મોકલી આપ્યો. ત્હેને જોઈને કન્યાને અતિશય આનંદ થયો.
||લી:—હે પિતા ! મ્હારે સંસારસુખનો સારી પેઠે અનુભવ લેવો
જો આપની ઇચ્છા હોય તો મ્હને ઉંદરડી બનાવો, અને ત્હેની સાથે
લગ્ન કરી આપો. ઋષિએ પોતાના મનસંગાથે વિચાર કર્યો કે વાત
! છે ! એ જાતની ઉંદરડી હતી, મ્હને એને સ્વપ્રભાવથી સુંદર સ્ત્રી
આપ્યું, પરંતુ એ એને પસંદ ન પડ્યું. અને એટલા માટેજ એ, પાછી
ની જાતિમાં જવા સાથે ‘મ્હને ઉંદરડી બનાવો એ પતિ મ્હને પ્રિય છે,’
કહે છે. લોમેશે ત્હેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્વરૂપ પાછું આપીને, તે ઉંદરને
ન એને કરી. વિચાર કરે ! દુર્લભ મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ સાથે જેને સ્વ-
દેવો પતિ તરીકે મળી શકે એમ હતું, તે છતાં એ વાત ત્હેને રચી
અને પહેલાંની પેઠે પોતાની જાતિમાંજ આનંદ માનીને, એવા મહત્વનો
એણે અનાદર કર્યો. અર્થાત્ જન્માન્તરનાં સંસ્કારજ એમાં કારણબૂત
બીજું કારણ શું હોવાનું હતું ?

સૂર્ય મતારમુત્સુજય પર્જન્યં મારુતં ગિરિમ્ ।

સ્વજાતિ સૂષિકા પ્રાપ્તા સ્વજાતિર્દુરતિક્રમા ॥

કરે ! તેજોનિધિ સૂર્ય, દાનશૂરમેધ, પ્રયલવાયુ, તથા રત્ન તેમજ
તેઓની ખાણ એવો અચળ પહાડ, જે ઉંદરડીને પતિ તરીકે પ્રાપ્ત
તા, તે છતાં તે પાછી પોતાની જાતપર ગાઈ; અર્થાત્ ઉંદરડી બની.
રથી સ્વજાતિનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) કરવું બહુ કઠણ છે, એમ
||ય સમજવું જોઈએ.

મા દર્શન્તમાં સમજવવામાં આવ્યું છે કે જેઓ પહેલાં નિકૃષ્ટ
હતા અને જેમને સત્સંગાદિ આગવુંક પુણ્યોને લીધે નરદેહ મળ્યો
જે પ્રમાણે પેલી ઉંદરડીને સત્સંગવડે મનુષ્યમાં સુંદર આરૂપ મળ્યું

હતું, તોપણ પૂર્વ જન્મના પાપના પ્રત્યજ સંસ્કાર કાયમ રહેવાથી, પાપકર્મો-ચરણને વિષે પ્રવૃત્તિ તથા ઇશ્વરારાધના વગેરે સત્કર્મોમાંથી નિવૃત્તિજ હોમને પ્રિય થઇ પડે છે. પરંતુ પૂર્વયોનિમાંહેના પાપના સંસ્કારના બળને લીધે, વિશેષ અભિરૂચી થવાથી એમને હાથે એવાંજ કર્મ થાય છે કે દેહપાન થયા પછી ફરી પાછો તેજ પૂર્વયોનિમાં જન્મ પ્રાપ્ત થઇને, આનંદ પૂર્વકે ત્યાંજ સ્થિતિ થાય. સારાંશ, પુણ્યસંગ્રહ વગર ઇશ્વરજનને વિષે રતિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ સંપાદન થતાં નથી, અને એજ પ્રમાણે પાપ પ્રભાવથી તુચ્છ વિષ-યાદિકોમાં રતિ, તૃપ્તિ સંતોષ થાય છે. સહસ્ત્રાવધિ જન્મોને વિષે, યજ્ઞદાન, તપાદિ સત્ક્રિયા કરવાથી, જે પુરુષોનાં પાપક્ષીણુ-નટ-થયાં છે, તેઓનેજ સદાનન્દસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના પ્રત્યે ભક્તિ કેપજે છે, એવું સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે. ભગવાન કહે છે કે જે મનુષ્યો પૂર્વોક્ત આચરુભાવ શૂન્ય હોય છે તથા વિવેકી હોય છે, તેઓજ પુણ્યશીલ પરમાત્માના ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં પણ પુણ્યકર્મની તરતમના હોવાથી, તેઓના ચાર પ્રકાર છે,

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોડ્ઝુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્થમ ॥

હે અણુન ! પૂર્વજન્મનો જેમનો પુણ્ય સંચય છે, તેઓજ સદૃશજન્મ હોવાથી જન છે, અને તેઓજ મ્હારે શરણે આવીને ભજન કરે છે. તે માંહેના ત્રણ તો સકામ છે, અને એક નિષ્કામ છે. પહેલો આર્ત યાને, શત્રુ વ્યાધિ વગેરેથી પીડામ્મસ્ત પુરૂષ; તે પીડાના પ્રશમનને આતર મ્હને ભજે છે. જે પ્રમાણે પ્રતિવાર્ષિક ઈંદ્રના ઉદ્દેશથી થનારા યજ્ઞનો ભંગ થવાથી, ઇન્દ્રે કોપાયમાન થઇને ગોકુળપર જ્યારે ઘટિ કરી હતી, તે સમયે પ્રજવા-સીજનો મ્હારે ભગવાનને શરણે આવીને ભજન કરવા લાગ્યા. ગોવર્ધનોદ્ધારની કથા હરિવંશ તથા ભાગવતાદિ પુરાણોમાં વિસ્તૃત છે, પરંતુ અંહી કાંઇક તેનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવે છે.

નંદપ્રભૃતિ ગોપાળ ઇન્દ્રના સંતોષને સાડે દરેક વરસે હોમહવન કરતા. તેજ નિયમ પ્રમાણે એક વરસ જ્યારે સધળા યજ્ઞની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પૂછ્યું:—હે તાત ! આ સાહિત્ય જે ભેગું કરે છે તેનાથી ત્હમે શું કરવા માંગો છો? નંદે જવાબ દીધો:—ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરવા સાડે યજ્ઞ કરવાનું વિચાર છે. કેમકે તે દેવોનો રાગ છે, તથા પર્જન્ય વૃદ્ધિ-વડે ધનધાન્યની વિપુલ સમૃદ્ધિ કરે છે, તેથી પ્રતિવાર્ષિક નિયમાનુસાર ત્હે-મની આરાધના કરવા મ્હારી ઇચ્છા છે. પિતાનું એવું બાપણુ સાંભળીને કૃષ્ણે કહ્યું:—હે તાત ! જે પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પતિના અન્નનું સેવન

કરીને ભરતી સેવા કરે છે, જેથી તહેનું કદી કલ્યાણ થતું નથી. તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ એક દેવતાના આશ્રયવડે પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતો હોવા છતાં આરાધના કરે છે અન્ય દેવતાની, તહેનું કલ્યાણ થશે નહિ. ઇન્દ્રની સાથે આપને કશો સંબંધ નથી. આપણે તો નિરંતર અરણ્યમાં અથવા પર્વતના ઉપર રહીને નિર્વાહ કરી રહ્યા છીએ; એટલા માટે આપણું યોગક્ષેમ અરણ્ય તેમજ પર્વતને સ્વાધિન હોવાથી, તેઓનેજ આપણા દેવ ગણવા જોઈએ. પૃથ્વીને પર્વતનો આધાર છે અને તહેની શક્તિથી પર્વતન્યવૃદ્ધિ થાય છે. સમ્રાજા પહાડોમાં મેરુપર્વત શ્રેષ્ઠ છે, અને ગોવર્ધન પર્વત તહેનોજ વંશજ હોવાથી આપે તેનીજ આરાધના કરવી ઉચિત છે.

અત્યુષ્ણં રક્ષત્ત્વનમપ્રણયિનં વિશ્રામભૂમિં ગવામ્ ।

નિત્યાશેષફલાર્પદં સુમનસાં સંસેન્મામોદતઃ ॥

સ્યાદેનં સમુપાસ્ય નૂનમચલં શ્રેયોવનીવાસિનામ્ ।

મોહો ઘઃ સુરરાજપૂજનધિયા કસ્માદકસ્માદ્યમ્ ॥

હે તાત ! જે ગોવર્ધન પર્વત અત્યંત ઉચ્ચ છે તથા સકલ આગમ (વૃક્ષ) જેનો આશ્રય કરીને સેવા કરી રહ્યા છે. ગાય વગેરેની વિશ્રાંતભૂમિ અને નિરંતર અખિલદુષ્ણોની ઉત્પત્તિનું જે સ્થાન છે. તેમજ પુષ્પાદિકોની સુગંધ-વડે જે સેવન કરવાને યોગ્ય છે, એવા અરણ્યવાસીઓનું કલ્યાણધામ જે અચલ (પર્વત) તહેનો પરિત્યાગ કરીને દેવરાજ ઇન્દ્રનું પૂજન કરવાની બુદ્ધિથી આપ સર્વને આ મોહ અકસ્માત્ શી રીતે થયો ? તેનું મૂળને આશ્રય થાય છે. આ શ્લોકમાં શ્રિવૃદ્ધિર્થથી બીજો ભાવ બતાવેલો છે. ગોવર્ધન (ગર્વાઈ હમ્મિત્રયાણાં વૃદ્ધિઃ વર્ધનં ચેન) જેનાવડે ઇન્દ્રિયાદિકોની વૃદ્ધિ થાય છે. પરમાત્માજ સત્તાકૃતિપ્રદાન કરીને ઇન્દ્રિયાદિકોનું વર્ધન કરે છે. તથા જે અચલ (જ ચલતિ) ચક્રનરહિત અર્થાત્ સ્થિર સ્વભાવનો છે. આ 'ગોવર્ધન' તેમજ અચલ પહોવડે ચક્રનરહિત પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવું. તો હવે તે કેવો હોય છે ? તે કહે છે. સર્વથી અત્યંત ઉચ્ચ (શ્રેષ્ઠ) છે. તથા સકલ આગમ (શાસ્ત્ર) જેને માટે પ્રીતિયુક્ત છે. અને જે ઇન્દ્રિયાદિકોની વિશ્રાન્ત-ભૂમિ છે. અખિલ ઇન્દ્રિયો નિત્ય અનેક વ્યવસાયવડે વિશ્રાન્તિને ખાતર ત્યાં ગમન કરે છે. તેમજ સદા સકલ કર્મોના ફલનું તે સ્થાન છે, અર્થાત્ તેનાથી કર્મફલ મળે છે. તથા દેવોને પણ તે આનંદપૂર્વક સેવન કરવાને યોગ્ય છે. એવા ગોવર્ધન અચલ (પરમાત્મા)ની આરાધના છોડીને, પૃથ્વીપર સ્થિત પુરુષ અન્યની સેવાપૂજા કરે છે, એ તહેનામાં કેટલો બધો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે ? જેના આશ્રયથી રહે છે, તહેને બૂલી જઈને બીજા દેવો અગર મનુ-

બોની આરાધના અનેકવિધ દ્રવ્યોવડે કરવાને તૈયાર થાય છે. સારાંશ, શ્રી કૃષ્ણે નંદાદિગોપાળને ગોવર્ધનપર્વતની પૂજા કરવા જે કહ્યું હતું, તેમાં સર્વ લોકોને ગોવર્ધન અચલ (અંતર્યામી પરમાત્મા)ની આરાધના કરવાનું ધ્વનિત કર્યું છે. એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળીને ઇન્દ્રના યજ્ઞને ખાતર જે સાહિત્ય એકઠું કર્યું હતું, તેનાવડે નંદાદિગોપાળ ગોવર્ધનની પૂજા કરવા લાગ્યા. ગોપાળોના વિશ્વાસને માટે શ્રીકૃષ્ણે પ્રયંડ શરીર ધારણ કર્યું અને હું પહાડ છું. એમ લોકોને કહીને પોતે બલિભક્ષણ કર્યું.

આશી તરફ પોતાની પૂજનો ભંગ કીધો, તેથી ઇન્દ્રને ક્રોધ ચઢ્યો અને તહેણે પ્રત્ય કરનારા મેધોને ગોકુળપર વૃષ્ટિ કરીને ગોકુલવાસિઓનો નાશ કરવાનું કહ્યું. જ્યારે અત્યંત વૃષ્ટિ થવા લાગી, વીજળી ચમકવા લાગી, કરાઓની વૃષ્ટિ સાથે પ્રયંડ ગર્જના થવા લાગી, ત્યારે ગોપ ગોપી વગેરે સઘળા મનુષ્યો કૃષ્ણને શરણે આવીને રક્ષાને સાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. શરણાગતનું રક્ષણ કરતું એ તો પરમાત્માનું અખંડવ્રત ! અચલ સંકલ્પ ! વિશ્રુતજ છે. તહેમણે લીલાથી ઝટ ગોવર્ધન અચલને ઉગેડીને અંગુલીપર ધારણ કર્યો, અને હેની નીચે આવવાને માટે બધાનેજ કહ્યું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી સમ વર્ષામકર્મર્તિ અચલ ઉભી રહીને પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કર્યું. કવિ કહે છે કે:—

સ્થાં નેષ્યચલકરોઽહં યે મય્યચલાન્તરાઃસુધિયઃ ।

इति बोधयन्स तादृशगोपान्नातुं तथाविधः किमभूत् ॥

જે જ્ઞાની પુરુષો મહારા સ્વરૂપમાં પોતાનું મન અચલ રાખે છે, તહેમના ઉપર હું આ પ્રમાણે અચલકર (કૃપાહસ્ત અચલ) કરીશ. એવો સર્વ લોકોને બોધ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ, તેજ પ્રકારે પોતાને વિશે અચલચિત્ત રાખનારા ગોપાળોનું રક્ષણ કરવાને ખાતર, અચલકર (પર્વત લાયમાં) કરતા હતા શું ? એમ લાગે છે. કૃષ્ણનું આતું સામર્થ્ય જોઈને, ઇન્દ્રને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું અને હેનો ગર્વ દૂર થયો; ત્યારપછી તહેણે વૃષ્ટિ બંધ કરી. પછી આકાશ વાદળરહિત બન્યું અને સૂર્યોદય જાણવા લાગ્યો તથા પવન પણ બંધ થઈ ગયો, જેથી પરમાત્માએ તે ગોવર્ધનને પૂર્વસ્થાનમાં સ્થિત કર્યો. સ્વર્ગમાંથી દેવગણ, સાધ્ય, સિદ્ધ, ગંધર્વ, ચારણ ઇત્યાદિ સંતુષ્ટ થઈને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર સ્તુતિપૂર્વક પ્રબોધની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ઇન્દ્રને લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી તહેણે એકાન્તસ્થાનમાં આવીને પરમાત્માની સ્તુતિ કરીને અપરાધની ક્ષમા માંગી લીધી, અને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો.

તાત્પર્ય કે, જે મનુષ્યો સંપત્તિ અને અધિકારથી ઇન્દ્રતુલ્ય પ્રભત બનીને, ભગવદ્ભક્તોને તુચ્છ ગણે છે, અને ત્હેમનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, તેઓને ગર્વરહિત કરીને પરમાત્મા નીચે પટકે છે, અને અચ્છ-શક્તિવડે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે. જે ઇન્દ્ર દૃષ્ટ્યને તુચ્છ માનતો હતો, અને અખિલ ગોકુલના નાશ વારને જેણે અમર્યાદ જલદ્રષ્ટિ કરી હતી, પરંતુ તે વ્યર્થ નીવડવાથી. આખરે ત્હેને પશ્ચાત્તાપ થયો, અને નમ્ર બુખ કરીને, ઇન્દ્રપદ ઉપરથી નીચે આવીને, તેજ દૃષ્ટ્યને પ્રણિપાત કરવા લાગ્યો અને સ્તુતિપૂર્વક ત્હેમને શરણે થયો. ગોપાળ જ્ઞાનિ અજ્ઞ અને ગોકુળમાં રહેનારી હોવા છતાં નિરન્તર શ્રી દૃષ્ટ્યની સાથે ત્હેની કીડા થતી હોવાથી તેઓના ઉપર એમની દૃષ્ટિ ધર્મ. તેજ પ્રમાણે આપણે પણ ગો-દુલ-માં (દેહેન્દ્રિયાદિ સંઘાતમાં તેનાપર અલંબનભાવ રાખીને) રહીએ છીએ, અને અજ્ઞ હોવાથી ગોપાળ (દેહેન્દ્રિયાદિદોનું) અનેક વિધ ખાનખાનાદિથી રક્ષણ કરીએ) પણ છીએ, પરંતુ શ્રીદૃષ્ટ્યની સાથે આપણી કીડા નદિ થતી હોવાથી, ગોપાળોની પેઠે આપણા ઉપર ત્હેમની દૃષ્ટિ થતી નથી, એટલે દુરક છે. જો ગોપાળોની પેઠે પરમાત્માના લીલા ચરિત્રને વિષે આપણું ચિત્ત સદૈવ એટલું રહેશે, તો તેઓ આપણા પ્રત્યે અચ્છકર થશે, અને સંસારમાંથી આપણી મુક્તતા કરશે. સર્વ પ્રકારની આર્તિ (પીડા) નો હૃદય સંસારવડે થાય છે, એથી કરીને તેનું નિમૂલન થયા પછી કોઈપણ પ્રકારની પીડા થવાની નથી, એ સિદ્ધ થયું.

એજ પ્રમાણે જરાસંધે બાલીસ હજાર રાગ્નઓને કોટડીમાં પૂરી રાખ્યા હતા, અને પશુપતિના યજ્ઞમાં ત્હેમની પશુતુલ્ય આકૃતિ આપી દેવાનો એનો વિચાર હતો. આવી આપત્તિથી અકળાએલા રાગ્ન લોકોએ પરમાત્માનું એકાગ્ર મનથી ભજન કરવા માંડ્યું અને પોતાને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા સાર દૂતની સાથે શ્રીદૃષ્ટ્યને પત્ર પણ મોકલી આપ્યો. તેઓની રક્ષા કરવાને ખાતર પરમાત્માએ ભીમસેન અને અર્જુનની સાથે જરાસંધની નગરીમાં જઈને યુક્તિથી ત્હેનો નાશ કર્યો, અને રાગ્નઓને કારાગૃહમાંથી છોડવ્યા. એવીજ રીતે, કૌરવોએ પાંચાલીને સભામાં આણીને વસ્ત્રાકર્ષણ કરીને ત્હેને નબળ કરવાનો વિચાર કર્યો, સારે દ્રૌપદીએ પણ એકાગ્રચિત્તથી પરમાત્માને શરણે જઈને ત્હેમની પ્રાર્થના કીધી હતી.

આકૃષ્યમાળે ઘસને દ્રૌપદ્યા ચિન્મિતો હરિઃ ।
ગોવિન્દ કારકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપીજનપ્રિય ॥

હે ગોવિન્દ ! દ્વારકાવાસી, હે કૃષ્ણ, ગોપિજન પ્રિય ! ત્હમરી દારીને સુદ્ધાં કાલ વક્રદૃષ્ટિથી જોઈ શકે તેમ નથી, એમ હોવા છતાં હું જે ત્હમરી ખેન ત્હેના વસ્ત્રનું આકર્ષણ કરવાને માટે આ દુષ્ટ દુઃશાસન પ્રવૃત્ત થયો છે, અને મ્હને નમ્ન કરવાનો એનો ધરાદો છે; મોટા આશ્ચર્યની વાત છે ! હવે જલદી આવીને મ્હારી લજ્જાનું રક્ષણ કરે તો સાહે થાય ! નહિ તો ત્રણે લોકમાં ત્હમરી અપકીર્તિ થશે. પરમાત્માએ પોતાની પ્રિય ખેનનો આર્તધ્વની સાંભળ્યો, અને તેજ ક્ષણે સભામાં ગુપ્તરૂપે પ્રગટ થઇને નામાનુસાર અનંત વસ્ત્ર નિર્માણ કરીને ત્હેની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું. તેજ પ્રમાણે નકે (મગરે) જ્યારે ગજેન્દ્રનો આસ કર્યો તે વખતે ત્હેણે એકાગ્રચિત્તથી પરમાત્માનું ધ્યાન અને સ્તવન કાધું, અને પોતાની શુંડમાં એક કમળ લઇને પરમાત્માને તે સમર્પણ કર્યું. પરમાત્મા પ્રેમના ભૂખ્યા હોવાથી ઝટ લાં આગળ આવીને સુદર્શનવડે ત્હેમણે નકને મારી નાંખ્યો, અને ગજેન્દ્રનો ઉદ્ધાર કર્યો. એવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે કે જેમાં આર્તિનાશને માટે ભજન કરનારાઓ સુખી થઈ ગયા છે.

હવે બીજો જ્ઞાસુ ભક્ત છે, જે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી ભગવદ્ભજન કરે છે. સ્વયંવંશીય માન્ધાતાના પુત્ર મુચુકુંદે એ પ્રમાણે પરમાત્માનું ભજન કર્યું હતું; તથા રાગ જનકે તેમજ શ્રુતદેવે પણ આત્મજ્ઞાનને સાહે પરમાત્માનું ભજન કર્યું હતું. ત્રીજો ભક્ત અર્થાર્થી હોય છે; જે આ લોક તથા પરલોકના ભોગોની ઇચ્છા કરે છે. સુગ્રીવે અને વિભીષણે આ લોકના ભોગોની ઇચ્છા કરી હતી અને પરમાત્મા શ્રી રામચન્દ્રનું ભજન કર્યું હતું; જે પ્રસિદ્ધ છે. પરમાત્માએ સુગ્રીવને કિષ્કિંધા નગરીનું રાજ્ય અને વિભીષણને લંકા નગરીનું રાજ્ય આપીને કૃતાર્થ કર્યો હતો. પારલૌકિક ભોગોની ઇચ્છા કરનારા ધ્રુવ તથા ઉપમન્યુ થઈ ગયા. ધ્રુવને પરમાત્માએ અચલપદ નિર્માણ કરી આપ્યું, અને ઉપમન્યુને ક્ષીરસમુદ્રનું આધિપત્ય સોંપ્યું. એ પ્રમાણે એ ત્રણે (આર્ત, જ્ઞાસુ, અર્થાર્થી) સકામ કોટિના થયા. પરંતુ ચતુર્થ જે જ્ઞાની (ભગવતત્ત્વ સાક્ષાત્કાર સંપન્ન) છે, તે તો નિષ્કામ ભજન કરે છે. અને એમના સિવાય જે નિષ્કામ પ્રેમભક્ત હોય છે, તેઓને જ્ઞાનીમાંજ અંતર્ભૂત સમજવા. નિષ્કામ જ્ઞાનીભક્તના ઉદાહરણમાં સનક, નારદ, પ્રહલાદ, પૃથુરાગ્ન, શુકાચાર્ય ઇત્યાદિ જન છે. અને નિષ્કામ પ્રેમભક્તોમાં મુષિહિર, અહૂર, વ્રજવાસી ગોપીઓ વગેરેને સમજવાં. હવે પ્રથમ ગોપીઓનો પ્રેમ જુઓ. એકાદશ સ્કન્ધમાં ઉદ્ધવને પરમાત્માએ સ્વમુખે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

રામેણ સાર્થ મથુરાં પ્રણીતે શ્વાફલિકતા મય્યનુરક્તચિત્તા : ।

વિગાદભાવેન ન મં વિયોગતીમાધયોડન્ય દ્વિગુ: સુહૃદાય ॥

તા નાવિદ્મદ્યનુરંગવદ્રવિય: સ્વમાત્માનમદસ્તથેદમ્ ।

યથા સમાધૌ મુનયોડઙ્ગિતોયે નઘ: પ્રવિષ્ટા હવ નામરૂપે ॥

હે ઉદ્ધવ ! ગોપીઓનો પ્રેમ મ્હારા ઉપર કેવો હતો, એમ પૂછે છે તો, જે વખતે અકુર આવીને બલરામ સહિત મ્હને ગોકુળમાંથી મથુરા લઈ ગયા હતા, તે વખતે ગોપીઓનું મન મ્હારા સ્વરૂપને વિષે અત્યંત દૃઢ પ્રેમવડે આસક્ત થઈ ગઈ હતું. મ્હારો વિયોગ દુઃસહ લાગ્યો, અને માનાસક તાપને લીધે લ્હેમને આ જગતમાં બીજો કોઈ પદાર્થ સુખકારક જણાયો નહિ. એક એક પણ તેઓને કદ્ય જેવી બાસવા લાગી. મ્હારા વિયોગ જન્યમોહને લઈને લ્હેમને જાણે દીર્ઘકાલિક સમાધિજ પ્રાપ્ત ક્યા ન થઈ હોય, એવું જણાવા લાગ્યું. મ્હારામાં લ્હેમના ચિત્તની આસક્તિ હોવાથી, તેઓને સ્વદેહ, પતિપુત્રાદિ, પરશોક તથા આલોક વગેરેનું બીજકુલ બાન રહ્યું નહિ. જે પ્રમાણે સમાધિમાં નિમગ્ન થએલા મુનિઓને આ નામ-રૂપાત્મક જગતનું બાન હોતું નથી, અને સમુદ્રને મળી ગઈલી નદીઓ પોતાના નામરૂપનો પરિત્યાગ કરી દે છે, તેવીજ એ ગોપીઓની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. ગોપીઓનો કૃષ્ણના પ્રત્યે એવો નિરનિશય પ્રેમ હતો. તથા અકુરની પ્રેમભક્તિને લીધે શ્રીકૃષ્ણે લ્હેને પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

કંસની આજ્ઞાથી રામકૃષ્ણને ગોકુળમાં લઈ જવા સાર અકુર આવ્યા હતા. જ્યારે બન્નેને રથમાં બેસાડીને તે યમુનાને કિનારે આવ્યા અને તેના જલમાં સ્નાન કર્યું, ત્યારે પરમાત્માએ ત્યાં લ્હેને પોતાના રથસ્થ રૂપનું દર્શન કરાવ્યું. જે પ્રમાણે શરીરમાં હું છું, તેજ પ્રમાણે ભુવન (લોક) માં પણ હું છું. એવું સર્વને જ્ઞાન કરાવવા સાર તે અકુરને શ્રીકૃષ્ણે પોને રથમાં બેસાડીને તે રથ તે ભુવન (જલ) માં દેખાડ્યું. શ્રુતિ સ્મૃતિમાં શરીરનું રથરૂપે વર્ણન કરેલું છે, અને ભુવન સખંદના એ અર્થ (જલ અને જગત) થાય છે. એથી કરીને શરીરરૂપ રથમાં જે સ્થિત તેજ ભુવનમાં છે, એમ સમજવું.

સોડહ શરીરે મુવને ચ સોડહ શેષે ચ સોડહ મુવને ચ સોડહમ્ ।
યસ્ત્ર સોડહ ભૂવિ સર્વશક્તિરિત્યચ્યુતસ્તન્ કમશો વ્યતાનાન્ ॥

જ્યારે અકુરે પાણીમાં શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ જોયું, ત્યારે તો એ અંદી શરીરે આવ્યા હશે, એ વિચારથી એમણે ઉંચે જોયું તો રથમાં બેસા

શ્રીકૃષ્ણ હેમન્તી નજરે પડ્યા. પછી પાણીમાં ડૂબકી મારી એટલે શેષની ઉપર પરમાત્મા પડી રહ્યા છે તથા ગરૂડ, નારદાદિ સ્તુતિ કરે છે, એવું ત્યાં હેમન્તા જોવામાં આવ્યું. એ દિવ્ય સ્વરૂપ જોઇને, હેમન્તી ખાતરી થઇ કે કૃષ્ણ એ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. પરમાત્માએ હેમન્તે ક્રમશઃ એવું બતાવીને આ પ્રકારના જ્ઞાનનો બોધ કરી લીધો કે હું જે આ શરીરમાં છું, તેજ હું બુદ્ધ (જગત અને જલ)માં છું. જે હું બુદ્ધમાં છું, તેજ હું શેષ ઉપર વિરાગ્યું છું. જે હું શેષ ઉપર છું. તેજ હું આ પૃથ્વીના ઉપર સર્વ શક્તિઓ વડે સ્થિત છું. એનાથી અનિરક્ત, વેદવાણીને અગ્રોચર એવું જે નિર્વિશેષરૂપ છે, હેમન્તે સર્વ બાવરહિત (જેમની બુદ્ધિમાં કાંઈ પ્રકારની વિશેષ બુદ્ધિનો ભાવ નથી, એવા) જે જ્ઞાની પુરૂષો છે, તેઓજ જાણે (સાક્ષાત્કાર કરે) છે. પરંતુ અકૂરના મનમાં બુદ્ધનસ્થ તેમજ રથસ્થ સ્વરૂપ જોવાની વિશેષ ભાવના હોવાથી, હેમન્તે ગરૂડ, શેષ, નારદાદિ ઋષિઓએ સ્તવન કરેલું એવું જે ઉત્તમ સવિશેષ સ્વરૂપ તે જોયું. તાત્પર્ય કે પરમાત્મા પોતાના ભક્તના ઉપર એવો અનુબંધ કરે છે કે જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન પુરૂષને પણ દુર્લભ હોય છે.

તેજ પ્રમાણે રાગ ધર્મનો પણ નિર્મલ તથા નિષ્કામ પ્રેમ હતો. કંસ, શિશુપાલાદિ જે કે બળ અને દ્રૌપદે લીધે ભગવાનનું સતત ચિન્તન કર્યા કરતા હતા, તોપણ અનુરક્તિરૂપ ભક્તિનો હેમન્તે વિષે અભાવ હોવાથી તેઓને ભક્ત કહી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે એ ચાત્ય જે કે સુકૃતિ (પુણ્યવાન) છે, તોપણ પુણ્યની અધિકતાથી નિષ્કામતા, અને હેમન્તવડે પણ પ્રેમની અધિકતા થતી હોવાથી, જ્ઞાનીભક્ત સંયોગીકૃષ્ટ છે, એમ કહ્યું છે.

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽપ્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

હે અણુન ! એ ચારેમાં નિષ્કામ તત્ત્વજ્ઞાની ભક્ત સહુથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે, તે સદા એકાગ્રચિત્તથી મ્હારે વિષે જોડાએજો રહે છે, અને હેમન્તે એક મ્હારા પરમાત્મા વિષેજ અનુરક્તિરૂપ ભક્તિ હોય છે. આર્તાદિક ત્રણે સકામ હોઈ, કામના પરિપૂર્ણ થતાં સુધીજ ભગ્ન કરેછે, અને હેમન્તે કાંઈ એકજા મ્હારા સ્વરૂપને વિષેજ પ્રેમ હોતો નથી; કામનાના વિષયો પણ તેઓને પ્રિય હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનીભક્તોને તો હું નિરૂપાધિક પ્રીતિનો વિષય હોઈ છું. અર્થાત્ જે કારણને લીધે હું હેમન્તે અતિશય પ્રિય છું, તેજ કારણને લઇને તેઓ પણ મ્હને પરમેશ્વરને પ્રિય થઈ પડે છે. આ ઉપરથી આર્તાદિક મ્હને પ્રિય નથી, એમ નહિ સમજવું. તો:—

ઉદારાઃ સર્વં યૌૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સદિ યુક્તાત્મા મામેવાત્તમાં ગતિમ્ ॥

આર્તાદિક સકામ ત્રણે ભક્તો પશ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. કેમકે, તેમની પાસે પૂર્વ-જન્મમાં ભેગાં કરેલાં પુણ્યના સંગ્રહ નહિ હતા, તો તેઓ કદી મ્હાં જન્મ કરત નહિ. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:—

યાન્યતોડન્યાનિ જન્માનિ તેષુ નૂનં કૃતં ભવેત્ ।

સત્કૃત્યં પુરુષેણેહ નાન્યથા બ્રહ્મણિ સ્થિતિઃ ॥

આ જન્મમાં જો કોઇ પુરુષ સચણ અગર નિયંત્રણ બ્રહ્મમાં સ્થિત છે, એવું જોવામાં આવે તો, નક્કી સમજવું કે પૂર્વ જન્મને વિષે તેના હાથે સત્કર્માચરણનું ઉત્તમ પ્રકારે અનુક્રમ થયું હોવું જોઈએ. એથી કરીને, એ ત્રણે આર્તાદિક મ્હાં જન્મ કરે છે, એ પરથી એમના પુણ્યનું અનુમાન થાય છે, અને એટલામાટે મ્હને તેઓ પ્રિય પશ્ય છે. પરંતુ જ્ઞાતીને તો મ્હારા શિવાય પ્રીતિનો બીજો કોઇ વિષયજ નથી. હું “ભગવાન વાસુદેવ છું” એવા અભેદ પૂર્વક તેણે મ્હારે વિષે એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઇને, મ્હને ભગવાન આનંદધન આત્માનેજ, સર્વોત્કૃષ્ટ પરમરૂપ સમજીને મ્હારો અંગીકાર કર્યો છે; મ્હારાથી બિન્ન બીજા કોઇ ક્ષત્રને તે માનતો નથી, તેથી હું પશ્ય તેને નિશ્ચય પૂર્વક મ્હારો આત્મા સમજું છું. જે મ્હને જેવીરીને માને છે, તેનેપણ હું તેવીજ રીતે માનું છું. એના પરથી એ સિદ્ધ થયું કે ત્રણે સકામ ભક્ત મ્હને પ્રિય તો છે, પરંતુ જ્ઞાતી અતિશય પ્રિય હોય છે. પોતાનો આત્મા સર્વને પ્રિય હોય છેજ એ વાત સર્વના અનુભવમાં પશ્ય છે. જ્ઞાતી મ્હને પોતાનો આત્મા માને છે, તો હુંપણ તેને આત્મરૂપ સમજું છું; નહિ તો હું કૃતઘને બદલે કૃતઘ્ની બની જાઉં. પરંતુ એવો નિષ્કામ જ્ઞાતી ભક્ત અતિ દુર્લભ છે, એમ સમજવું.

બહુનાં જન્મનામંતે જાનવાન્મા પ્રપચતે ।

વાત્સલ્યઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥

પણ જન્મને વિષે જ્ઞાનાર્થ પુણ્યસંસ્કાર વૃદ્ધિગત કરતાં કરતાં ચરમ (અન્તિમ) જન્મમાં, ‘આ સર્વ ચરાચર વાસુદેવરૂપજે’ એ પ્રમાણે સમ-જનારો જ્ઞાતી સર્વાધિજ્ઞ એવા મ્હને નિરતિશય અને નિરપાધિક પ્રેમથી શરણ થઇને બજે છે. એ જીવનમુક્ત સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાતીના તુલ્ય બીજો કોઇ નથી, તો તેનાથી એટ કોણ હોઈ શકે ? એટલા માટે, સહઆવધિ મનુષ્યોમાં એવો મહાત્મા મહામહેનતે પશ્ય બાગ્યેજ મળીશકે તેમ છે, અને એજ કારણને લીધે પરમાત્મા તેને સર્વના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કહે છે, તે ચોખ્ખા છે. આઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે સકામ અથવા નિષ્કામ પરમાત્માની ભક્તિ જન્માન્તરના પુણ્યકર્મ વિના સંભવતી નથી, સ્મૃતિમાં પશ્ય કહ્યું છે કે:—

નિત્યનૈમિત્તિકૈર્નૈવ નિયમેનેશ્વરાર્પિતૈઃ ।

વહુજન્મકૃતૈર્વિપ્રઃ સત્સ્વશુદ્ધિ સમદ્વિતે ॥

સહસ્રાવધિ જન્માન્તરોને વિષે યજ્ઞ, દાન, તપશ્ચર્યા ઇત્યાદિ કર્માનુષ્ઠાનથી બ્યારે મનુષ્યોનાં પાપનો નાશ થાય છે, ત્યારેજ તેમનામાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આદ્યે અનંત જન્મોમાં કરેલાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ નિયમ પૂર્વક ઇશ્વરને અર્પણ કરવાનો ક્રમ રાખ્યો હશે, તો ત્હેનું ચિત્ત શુદ્ધ થઇને આત્મારામને સાર પ્રેમ (ભક્તિ) ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ. એજ આશયથી પરમાત્માએ શ્રીમુખેજ ગીતાપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિદ્ધિ માનવઃ ।

અધિકારી પુરૂષ ઐત સ્માર્ત સાત્વિક કર્માદિથી એ સર્વોન્તર્યામી પરમાત્માનું આરાધન કરે છે, અને ત્હેમના અનુગ્રહવડે સત્સ્વશુદ્ધિ તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થનારી જ્ઞાનશુદ્ધિ ક્રમશઃ સંપાદન કરે છે. આ વચન પ્રમાણે આપણે પણ જે આરાધનાપરાયણ થઇશું, તો મોક્ષાપ્ય સિદ્ધિના લાભની સાથે નરજન્મની સફલતા થશે.

આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય ગુચ્છમાં શ્રવણકાર્તનાદિ ભક્તિનું ઉદાહરણ સહિત વર્ણન કરી બતાવેલું છે. હવે અગ્રિમ તૃતીય સ્કંધમાં નામગ્રહનું માહાત્મ્ય, ત્હેના સ્મરણનો વિધિ, તથા જપતપયજ્ઞાદિનું સ્વરૂપ, તેમજ રામકૃષ્ણ, હરિહર, જગદંબા વગેરે સર્વનો અભેદ, સ્મરણપાદસેવનાદિ ભક્તિ વિસ્તારપૂર્વક ઉદાહરણસહિત, સરહસ્ય વર્ણવામાં આવશે. પ્રસિદ્ધ થતાં સુધી રસિક વાંચકવર્ગને વિશ્રાન્તિ લેવી પડશે. પરંતુ કલ્પદ્રુમની છાયામાંજ વિશ્રમણ કરવું જોઇએ, બીજે કાંઇ આવળ વગેરે કંટકયુક્ત વૃક્ષની છાયામાં જવું નહિ. તોજ નિઃસંશય શારીરિક તાપ દૂર થઇને, અન્તઃકરણ પણ પ્રશાન્ત થશે.

આખરે જે શ્રીગુરુ-તાત્રયની કૃપાથી આ ગ્રન્થ લખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તથા નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થઇને રસિક ભક્તજનોના હાથમાં આ કૃતિ પડી શકી, તેઓશ્રીની અનન્યતાથી પ્રાર્થના કરું છું કે, ‘દ્વાદશ સ્કન્ધ પણ એજ પ્રકારે પ્રકાશન કરવાની શક્તિ તથા સ્ફૂર્તિ પ્રદાન કરીને નિર્વિઘ્નતાથી એ હેતુ સફલ કરે.’

**इति श्रीमत्परमहंस परिम्राजकाचार्य सहजानंद चरस्वतीशिरम्य
श्रीदत्तात्रयविरचित श्री तमबोधकल्प मे द्वितीय स्कंधस्य द्वितीयो
गुच्छः ॥ १ ॥ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रयार्पणमस्तु ॥**

॥ इति शिवम् ॥

મહારાજ શ્રીદત્તજીવા વિરચિત નીચે લખેલાં પુસ્તકો
છાપવાની તૈયારીમાં છે.

“હરિહરમહિતરહસ્ય.”

(અર્થાત્—પુષ્પદંત વિરચિત મહિમનો શિવ અને વિષ્ણુ સંબંધી વિસ્તૃત અર્થ.)

આ સ્તોત્રમાં પુષ્પદંત ગંધર્વે પોતાને અભિમત જે હરિહરની અબેદતા તે ઘણીજ કુશળતાથી વર્ણન કરેલી છે. તે શ્રી. પ. પ. મધુસૂદન સરસ્વતી સ્વામીજીએ ગીર્વાણ વાણીમાં વિસ્તૃત રીતે બતાવેલા છે. તે ટીકાને અનુસરી-નેજ આ પુસ્તક ગુજરાતીમાં તૈયાર કર્યું છે. એમાં પ્રથમ શિવપક્ષીય અને પાછળથી વિષ્ણુપક્ષીય અન્વય, અર્થ, વિવરણ લખ્યું છે. તેમજ શ્લોકોમાંના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત વિસ્તૃતરીતે બીજા ઉપયુક્ત શ્લોકો અને દૃષ્ટાન્ત સાથે આપેલાં છે. જે વાંચવાથી ચિત્તને આનંદ અને હરિહર વિષેની ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થશે.

“નવનાથ ચરિત્ર.”

ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં વિદેહ રાજાને જે નવ યોગિઓએ અપૂર્વ ઉપદેશ કરેલો છે તેમણેજ આ કલિયુગમાં ગોરક્ષ, જાલંદર, કાનીક, મહિંદર ભર્તૃહરિ ઇલાદિ નવનાથરૂપે પ્રગટ થઈ વિવિધ ચમત્કાર કર્યા છે તેમનોજ વિસ્તૃત વૃત્તાંત આમાં લખેલ છે.

‘શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમ—તૃતીય અને ચતુર્થ સ્કંધ’

આ ઉપરોક્ત પુસ્તકો અગાઉ આલક થનારને ત્રણ ચતુર્થાંશ રૂ. કિંમત લઈને આપવામાં આવશે. ટપાલ વ્હી. પી. ખર્ચ જુદો પડશે. માટે નામ કામ નોંધાવવું.

છાપાચક્ષી ચોપડીઓ.

૧. હરિદાસકથાપદ્ધતિ—જેમાં સુંદર પાંચ પૂર્વરંગ સાથે પાંચ આખ્યાનો અર્થ સહિત છે. ગ્લેઝ કાગળ, છપાઈ સુંદર, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦ કેમી સાઇઝની. પ્રતો થોડી બાકી રહી છે. હાલ ઘટાડેલી કિંમત આના આઠ.

૨. વિષ્ણુરૂપ નવમહસ્તોત્ર—જેના પાંચથી મહત્ત્વની દ્વર થાય છે. આના એકએક શ્લોકમાં વિષ્ણુ અને સૂર્યાદિ નવમહત્ત્વના અર્થ છે તે ગુજરાતીમાં લખેલ છે. કિંમત બે આના.

૩. દત્તપ્રબોધમૃતશતપદી—જેમાં રાગ તાલ સહિત વિવિધ વિષયોના સુંદર પદો છે. કિંમત ચાર આના. આ બધાનો ટપાલ વ્હી. પી. ખર્ચ જુદો પડશે.

ઠેકાણુ :—મેનેજર, શ્રીદત્તપ્રબોધકલ્પદ્રુમઆલય.

બાલાજી ચકલા—મુરત.

द्वितीय स्कंध समाप्त

